

חכמי צפת בין השנים

,1615 - 1540

מעמדם הדתי והחברתי

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

איל דודסון

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

טבת תש"ע

חכמי צפת בין השנים
1540-1615,
מעמדם הדתי והחברתי

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

איל דודסון

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

טבת תש"ע

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' יוסף הקר

שלמי תודות

חובה נעימה לי להודות לקרנות המחקר, שפתחו בפניי ממשאביהן במהלך שנות המחקר, ובהן: המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, הפדרציה הספרדית העולמית ומשגב ירושלים – המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח. עלי לציין במיוחד את פרס אלישר מטעם מכון בן צבי, שהעניק לי מלגת קיום, ולהודות לד"ר צבי צמרת, מנכ"ל יד יצחק בן צבי, ולפרופ' יום טוב עסיס, ראש מכון בן צבי, על סיועם בהשגתה. אלמלא תמיכות אלו, לא יכולתי להקדיש זמן רב למלאכת המחקר. לכולם שפע תודות וברכות.

תודה מיוחדת נתונה למורי, פרופ' יוסף הקר, על הנחייתו בכתיבת עבודה זו, על מסירותו ותשומת לבו המלאה לכל פרט, על הערותיו המאירות והמחכימות, ועל התערבותו המכרעת בחיפוש אחר מקורות תמיכה כלכלית.

תודה מיוחדת ועמוקה להוריי היקרים, יהודה וורדה דודסון, לא רק על הגידול והחינוך, אלא גם על התמיכות והסיוע במובנים רבים לאורך כל מסלול כתיבת העבודה. ותודה אחרונה וחביבה לרעייתי האהובה נגה, על התמיכה, העידוד והנשיאה בעול, "לכתך אחרי במדבר, ארץ לא זרועה". איש מלבדי לא יידע לעולם עד כמה זעומה כל הבעת תודה לעומת ההקרבה הכבירה.

תוכן העניינים

ה	תוכן העניינים
ח	ראשית דבר
1	א. קהילת צפת לפני המאה הט"ז
3	ב. צמיחתה של צפת במאה הט"ז
7	ג. קריסתה של צפת
12	ד. הקהלים בצפת
17	ה. המקורות – אופיים ומגבלותיהם
25	א. הגירת חכמים לצפת
42	ב. גורמי ההגירה והמשיכה של חכמים לצפת
65	ג. משקלם של בני המקום בשכבת החכמים
71	פרק שני: המפגש החברתי והתרבותי בצפת
72	א. מסגרות לימוד ופסיקה משותפות
76	ב. חבורות ומסגרות לימוד של קבלה
80	ג. מסורות, מנהגים והלכות
92	ד. חכמים בעלי מוצא שונה במסגרות שיפוטיות ורבניות
95	ה. פעילות דתית ולימודית משותפת לכלל החכמים והציבור
97	ו. שפת הלימוד
101	ז. זיקות וקשרים תרבותיים ודתיים של חכמי צפת עם סביבתם הלא-יהודית

113	א. המוסדות ללימוד תורה	פרק שלישי: מוסדות הלימוד – לומדים, מורים וראשי ישיבות
124	ב. תכני הלימוד	
132	ג. לימודי קבלה ו'לימודי חול'	
139	ד. הלומדים והמלמדים במוסדות הלימוד	
144	ה. בחירת מוסדות הלימוד	
147	ו. מערכות יחסים בין לומדים	
155	ז. נשים לומדות	
159	א. התמיכה וְרְקֵעָה האידאולוגי	פרק רביעי: הקיום הכלכלי של החכמים ומוסדות הלימוד
166	ב. התרומות מחוץ לארץ – סוגיהן ואופיין	
173	ג. תמיכת יהודי צפת בלומדי התורה בעיר	
175	ד. תמיכה ציבורית מן הגולה	
190	ה. גופי החלוקה והמפתח לחלוקת כספים	
212	ו. שכר הוראה, דרשה, פסיקה והנהגה רבנית	
219	ז. פרנסות והכנסות אחרות	
230	א. היחס לתלמידי חכמים	פרק חמישי: מעמדם ומקומם החברתי של תלמידי החכמים
232	ב. כיבוד תלמידי חכמים וביזויןם	
235	ג. מעמדם החברתי של תלמידי החכמים על רקע מעמדם הכלכלי	
238	ד. פעילויות חכמים להשפעה על כלל הציבור	
243	ה. הדרשות	
247	ו. התכנסויות עם לומדי התורה באירועים מיוחדים	

249	ז. קשריהם המשפחתיים של תלמידי החכמים	
256	א. חכמי צפת במערכות המשפט והפסיקה	פרק שישי: החכמים והממסד הציבורי
287	ב. חכמי צפת – מנהיגי ציבור	
293	ג. הנהגת החכמים: מינוי ובחירה	
297	ד. יחס השלטונות לחכמים במוסדות השיפוט היהודיים	
305		אחרית דבר
311	רשימת מקורות	ביבליוגרפיה
326	רשימת מחקרים	
III		תקציר אנגלי
חלק ב		נספח: חכמי צפת ויצירתם

ראשית דבר

לקהילת יהודי צפת במאה ה"ז ובראשית המאה הי"ז היה מעמד של מרכז רוחני ודתי בעל השפעה עצומה בעולם היהודי. היא התייחדה בכך שהתרכזה בתא שטח מצומצם מאוד וביחידת זמן מוגבלת מאוד, ולמרות זאת השפעתה הפליגה למרחקים. היא השפיעה על צביון הרוחני של כל תפוצות ישראל במאה הי"ז בתחומי המחשבה, המוסר, ההלכה והמנהג. השפעה זו הטביעה חותם עמוק הניכר עד ימינו, מאות שנים אחרי שכבר דעך אורה. מצפת במאה ה"ז נפוץ ה'שולחן ערוך', מורה ההלכה הסמכותי ביותר בעת החדשה, שנתקבל בכל קהילות ישראל. בצפת במאה ה"ז צמחה קבלת האר"י שכבשה את כל קהילות ישראל, ועיצבה במידה רבה את מנהגיהן ואת ערכיהן הדתיים. בצפת נפגשו יוצאי עולמות רוחניים שונים, מספרד ומאשכנז, מאיטליה ומצפון אפריקה, מהבלקאן ומן המזרח, ומפגש זה הוליד מזיגה ייחודית. כך נתמזגו שיטותיהם של חסידי אשכנז עם מקובלי ספרד, ותורתם ודרך לימודם של יוצאי מזרח אירופה, עם יוצאי חצי האי האיברי והאימפריה העות'מאנית.

די בדברים קצרים אלו, כדי להסביר את חשיבותו של הנושא שלפנינו בתולדות ישראל. והנה, דווקא נושא זה הוזנח באופן יחסי.¹ כבר לפני למעלה משישים שנה קבל הרב י"ל הכהן פישמן: "אין לך כמעט עיר ואם בישראל, שאין לה בתוך הספרות ההסתורית שלנו ספר מיוחד על אודות דברי ימיה ותולדות גדוליה וחכמיה [...] ורק העיר צפת, זאת העיר שהיתה לפני מרכז לשאיפות של שחרור ושל גאולה, עדיין לא זכתה לספר מיוחד שבו יסופר לדור אחרון על דברי ימיה וחכמיה וגדוליה בדורות שונים".² דורות של חוקרים ושל מחקרים חלפו מאז, ועדיין לא נערך מחקר כולל על עולמם של חכמי צפת. מלבד מחקרים בודדים, מהם חשובים, שהאירו זוויות אחדות של חיי הרוח בצפת בתקופה הנדונה, לא נערך עד עתה מחקר כולל.

למילוי חסר זה נועד מחקרנו, שאף הוא אינו אלא צעד ראשון בכיוון זה. מטרתנו לבחון הבטים שונים בחייהם של לומדי התורה בצפת בתקופה הנדונה, ובהם: מוצאם הגאוגרפי והשפעותיו, מוסדות הלימוד וההשלכות שנגזרו מאופיים המגוון, פעילותם הדתית והציבורית, היחסים שניהלו עם סביבתם הקרובה או הרחוקה, היהודית או הנכרית, מעמדם הכלכלי ומקורות קיומם, מעמדם הציבורי כבעלי תורה וכרבנים בצפת ומחוצה לה, מקומם במערכות הממסדים הציבוריים וקשריהם המשפחתיים ומשמעויותיהם.

"יצור ישראל יצילנו משגיאות, ויראנו מתורתו נפלאות, אמן.

כה מעתיר הצעיר".³

¹ מעניינת בהקשר זה הערתו של נוסע נוצרי במאה הי"ט ביחס לצפת: "הרבנים יודעים אך מעט על ההיסטוריה הקדומה של המקום, ואין לך דבר פחות משיביע רצון מאשר סיפורי הבדים שלהם, המבולבלים והסותרים זה את זה" (מסע ויליאם מקליור תומסן [המאה הי"ט], בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 452).

² מימון, צפת, פתיחה, עמ' רנג-רנד.

³ מהריט"ן, סיום טיפוסי לתשובותיו.

פרק ראשון: חכמי צפת – מהגרים וותיקים

א. הגירת חכמים לצפת

"ועתה נדבה רוחם לעלות אל הר ציון הר ה', לרצות אבניו ולכונן עפר רגבי חרבתי, כלם נקבצים באים לך. שמו נפשם בכפם, נותנים בים דרך, מנשרים קלו מאריות גברו לעלות ולהשתחוות לפניך על הארץ הזאת. ויעזבו כל רכושם ובית תענוגיהם, כסף לא יחשובו וזהב לא יחפצו בו לבא אל הארץ. והארץ הנה היא עזובה חרבה ושממה לפניהם, ויושביה הגוים המושלים בה כי כן רעים וחטאים. ובכל יום ויום עבדיך מוכים, ועבדיך עולים אליה".⁴

תיאור זה נכתב בידי ר' שלמה אלקבץ כחלק מתפילה, והוא מכוון בעיקר למצבם הכללי של בני דור הגירוש,⁵ אבל ניתן ללמוד ממנו על מציאות זמנו, כבן לדור הראשון שלאחר הגירוש.⁶ לפי המתואר, תופעת ההגירה היהודית לארץ ישראל רווחה מאוד, והעולים נדרשו לעמוד בקשיים עצומים, קיומיים וכלכליים.

תופעת הגירת היהודים ונדודיהם בין מרכזים שונים, ובפרט לארץ ישראל, אפיינה כבר את הדורות שקדמו לתקופת מחקרנו,⁷ אבל היא התגברה מאז ראשית השלטון העות'מאני.⁸ במהלך המאה הט"ז היא חוללה תמורות דמוגרפיות משמעותיות בצפת, עד שהפכה את אוכלוסיית המהגרים במחצית השנייה של המאה לרוב: "ובהיות יושבי העיר רובם שנאספו איש ואיש מעיר א' [חד] ושני' [ם] ממשפחה מ"חל [=מחוז לארץ]".⁹ אוכלוסייה זו אף התאפיינה בגיוון העצום של ארצות מוצאה: "ומי מכל ערי הגולה הקרובות והרחוקות, אשר אין לו בה אב או אח, בן או בת, אם או אחות, או מכל שאר בשרו, הם או עצמותיהם".¹⁰

בעתות שלווה, כגון בימי שלטונו של הסולטאן סלים השני (1566-1574), פקדו יהודים רבים את הדרכים המחברות בין המרכזים השונים,¹¹ ולנו באכסניות ובה'אנים שלאורכן.¹² אבל גם בזמנים שקטים

⁴ ורבובוסקי, אלקבץ, עמ' קנג.

⁵ ראה: שם, עמ' קלט-קמב.

⁶ ראה: פכטר, אלקבץ, עמ' 252; ורבובוסקי, אלקבץ, עמ' קמ הערה 8; מימון, צפת, ה, עמ' שו.

⁷ ראה: הקר, זיקתם, עמ' 3-36; הקר, מצרים, עמ' 241, ומקורות שם בהערה 1.

⁸ ראה: יערי, באסולה, עמ' 175; 186; מבי"ט, ח"ב סי' כה.

⁹ מבי"ט, ח"ג סי' עז.

¹⁰ פכטר, חזות קשה, עמ' 190.

¹¹ על ימי שלטונו של סלים השני כתב המבי"ט: "כי בכל מלכות עוטמאן י"רה [ירום הודו], מאבילונה עד ארץ ישראל ומשאר מקומות של רומילו ונטולי גם כן עד ארץ ישראל, הכל מלכות אחד, וברוב הזמנים כל הדרכים משם לארץ ישראל הולכים ובאים שיירות" (מבי"ט, ח"ג סי' קלא). וביחס לשנת של"ג כתב המבי"ט: "[...] באלו הזמנים, שנתגדלו שני מלכיו אדום וישמעאל, שהם שולטים ברוב הישוב, ורוב הזמנים יש שלום ביניהם, אין הסכנה מצוייה כל כך, ויש זמני' בכל השנים שיכולים לבא מארץ מרחקים, ומצויים בני אדם לבא לארץ ישראל מארץ אדום, מאטלייא, מאשכנו, מפראנסייא למלכות תוגרמה ומתוגרמה להן [...] וגם כי לפעמים יש שוללים בדרכים ושקאים, על הרוב הם בטוחים" (שם, ח"ג סי' קלא). במקום אחד דן המבי"ט ביהודי הנודד מצפון אפריקה לשאלוניקי, לקושטא, לצפת ולדמשק (שם, ח"ב סי' נב), ובמקום אחר הוא דן

כגון אלו נחשבה סכנת הדרכים לגורם מרתיע ומאיים בתודעת עוברי הדרכים, אם בנתיבים הפנים-אימפריאליים,¹³ ואם בנתיבים הבינלאומיים,¹⁴ על אחת כמה וכמה בעתות מתח וחולשה שלטונית, כשהדרכים נשלטו בידי שודדים ובעלי זרוע.¹⁵ רבים מעוברי הדרכים שטו בנתיבי הים,¹⁶ על אף סכנת הטביעה,¹⁷ כמו גם אימת שודדי הים.¹⁸ מכאן מובן הצורך בתפילות מיוחדות שנישאו בצפת לשלומם של עוברי הדרכים הללו: "שהקב"ה ינהלם וינחם למחוז חפצם על מי מנוחות, וינהגם ברוחו הטוב, ויצילם משודדים ומלסטים, ויביאם לארץ הקדושה".¹⁹

מלבד סכנת הנפשות שליוותה את המסע לצפת, התמודדו הנוסעים גם עם ההוצאות המרובות שנכרכו בנסיעה, כגון תשלומי שוחד, צפויים ושאינם צפויים, לשליטים מקומיים,²⁰ או שכר שומרים חמושים שילוו אותם, ויגנו עליהם מפני שודדים.²¹ היו שניסו לחסל את נכסיהם ורכושם בארצות מוצאם כדי שיוכלו לממש את רצונם לעלות.²² בין הבאים נמנו גם בעלי נכסים והון, שעשו את דרכם לארץ, בידעם

במרחקי ההליכה לדמשק, לחלב ולתורכיה (שם, סי' קלג). וראה: הוטרות-עבדולפתאח, המאה ה"ז, עמ' 92-97. יהודים רבים עשו דרכם לצפת בנתיבי המסחר ובתחבורה ששימשה את הסוחרים: "אבל בזמננו זה, לבא מתוגרמה דרך ים בספינת הצמר, כמו שרגילי' בכל שנה לבא ודרך יבשה ג"כ אינו נקרא דרך משובש [...] דליכ' סכנה כי האי גונא, דבין בים בין ביבש' השירור' מצויר' ביבשה, וספינת הצמר מצויה בים בכל שנה" (מבי"ט, ח"א סי' רמה); "כמנהג הזדמן הים באניות סוחר" (אלשיך, סי' נ). במקום אחד מתוארת העמסת הסחורות ואחסונן זו על גבי זו, כאשר הנוסעים יושבים עליהן (אבקת רוכל, סי' קלב). וראה גם: מבי"ט, ח"ב סי' קלו; אסף, תקנת שבת, עמ' 9. על נתיבי המסחר והשיירות ראה: פארוקי, ערים, עמ' 49-75.

¹² למשל: מבי"ט, ח"ג סי' ע. וראה: בורנשטיין מקובצקי, מפגשים, עמ' 69-79.

¹³ "[...] שהטופס ממנה שלחו משלוניקי, ולא שלחו הכתוב[ה] עצמה משום אונסא דאורחא" (מבי"ט, ח"ב סי' ע); "[...] לפי שעתה נתקלקלו הדרכים ונשתבשו בגייסות הערביים, ואין יוצא ואין בא אלא לעת' רחוקות, ולכן אפי' מכאן לדמשק הוי' כמדינת הים" (שם, סי' קלד); "הצעיר יעקב אבולעפיה [...] ועדיין לא יכולתי לשלוח הפסקים לצפת תוב"ב [מדמשק], שיש שיבוש דרכים, וזה קרוב לט"ו ימים שלא באת שיירא, אלא דרך עקלתון" (תורת חיים, ח"ב סי' לג).

¹⁴ "אם זה שרוצה לעלות בארץ ישראל מחוצה לארץ הוא רחוק הרבה מארץ ישראל, שיש סכנה בדרכים ללכת ממלכות למלכות אשר אין שלום ביניהם, בין בים בין ביבשה [...] אם הוא שעת חירום, שיש סכנה בדרכים, ימתינו עד שיעבור זעם, שיהיו הדרכים בטוחים, שאין הסוחרים נמנעים מללכת ולבא באותם הדרכים [...] גם כי לפעמים יש סכנה שְקִיָה וסכנת נפשות, לעולם כל הדרכי' הם בחזקת סכנה" (מבי"ט, ח"ב סי' ריו). וראה: אלבוים, קשרי תרבות, עמ' 27 הערה 64.

¹⁵ "כי דרך העולם הוא שמחוץ שְקִלָה חרב, כשהאדם הולך בדרכים ובמדברות [...] שם חרב הלסטים מצויה" (לחם דמעה, דף ל ע"א). והשווה: רדב"ז, ח"ג סי' אלף ז; מהרשד"ם, חו"מ סי' יב. וראה: פארוקי, ערים, עמ' 66-69.

¹⁶ בדברי חכמי התקופה נשמרו עדויות רבות על השימוש של הנוסעים לצפת או ממנה באמצעות הנמלים במישור החוף הצפוני. לדוגמה: אבקת רוכל, סי' קכד; אלשיך, סי' פא; אסף, תקנת שבת.

¹⁷ למשל: מבי"ט, ח"א סי' קפו-קפט; רפה; שג; גלאנטי, סי' סה; מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' כח; הקר, בית הלוי, עמ' 297. גינת ורדים, ח"ג סי' ו. וראה: בורנשטיין מקובצקי, מפגשים, עמ' 68-69.

¹⁸ "ששללו הקושארי'וש הספינה [...] שאירע בה אונס זה, שהוא מצוי, והוא אפי' לספינות גדולות ממנה" (מבי"ט, ח"א סי' קצו הראשון). והשווה: למשל: יערי, באסולה, עמ' 169; מבי"ט, ח"א סי' קנד; רפה; שד; ח"ב סי' עח; רא; אבקת רוכל, סי' קעד; מהרשד"ם, חו"מ סי' רפט; חרדים, דף כ ע"א; אלשיך, סי' ס; קכב; אסף, תקנת שבת; קוריאל, עמ' רכ; מהרי"ט, ח"א סי' קכו; בשן, העליות, עמ' 76; הקר, בית הלוי, עמ' 299. וראה: א' בשן (שטרנברג), "הקורסארים הברברים וקשריהם עם היהודים באגן המערבי של הים התיכון במאות ה"ז-י"ח", הים התיכון ומקומו בתולדות ישראל והעמים ובתרבותם: קובץ הרצאות שהושמעו בכנס הארבעה עשר לעיון בהיסטוריה (חנוכה תשכ"ט), ירושלים תש"ל, עמ' 86-99.

¹⁹ אסף, שלומיל, עמ' קלב. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 208-209.

²⁰ "[...] ונתנו שוחד לשופט ולשר העיר להציל את עצמם ואת כל בני השיירא והמשאות והסחורות" (מבי"ט, ח"ג סי' קסב).

²¹ "על דבר שיירא מיעיר אחת לעיר אחר, אנשים, נשים ומשאות של סחורות ומטלטלים [...] גם עשו הוצאות, ששכרו בעלי קשתות שישמרו אותם ואת כל אשר להם, כי כל הדרכי' בחזק' סכנה" (שם, שם).

²² מהרשד"ם, חו"מ סי' רפט; יו"ד סי' קפ. ר' אליהו מפסארו אשר שהה בפמגוסטה בין השנים שכ"ג-שכ"ד סיפר: "כי באמת אלו הדורים פה הם מאוכלי המן [=חיים ברווח], ואם ידבנו לבו להסתופף בחצרות אל ולדור בירושלים ע"ה או בצפת תוב"ב, יעלה ויוכל לסדר עסקים באופן שמהמקום הזה יוכל לקבל די מחיתו, בהניחו פה מעותיו מסוגלים ומפירותיהם יאכל וישמח"

שהעתיד בה איננו מובטח להם,²³ ואולי גם בשמעם על עשירים שעלו לפניהם לצפת, ובה ירדו מנכסיהם.²⁴

לעתים הסתכמה ההקרבה האישית למען העלייה לצפת לאורך התקופה הנדונה, לא רק בנטילת סיכונים ביטחוניים וכלכליים, אלא גם בפירוק משפחות, על רקע רצונו של מרכיב אחד במשפחה להתיישב בארץ ישראל, על אף סירובו של המרכיב האחר.²⁵ המב"ט, שחי בתקופת ההגירה הגדולה לצפת, חיזק באמצעות מספר לא מבוטל של פסקים את תוקפה של ההלכה הקדומה בעניין 'הכל מעלין לארץ ישראל', ובמרכזה כוחו של אחד מבני הזוג לכפות על זולתו להתיישב בארץ ישראל.²⁶ הלכה זו קיבלה חיזוקים ותמיכות בדור שאחריו, דווקא מצד חכמי צפת שנאלצו בעצמם לעזוב אותה מחמת קשיי הקיום.²⁷ במקרים מסוימים נפרדו בני משפחה במשך תקופות ממושכות, כאשר אחד מהם עלה לצפת, והמתין בה לבני משפחתו שהתעכבו,²⁸ או שחזר כעבור זמן לסייע לבני משפחתו להצטרף אליו ולעלות אתו.²⁹ כמובן, לא כל עוברי הדרכים היהודים הגיעו לצפת על מנת להשתקע בה, ובסמטאותיה סבבו אורחים שונים, שבאו ממניעים שונים.³⁰ היו שביקשו לבקר בה, אם לשם לימוד,³¹ אם לשם מסחר,³² אם כעולי רגלים בשלושת הרגלים,³³ אם לשם הזיאה,³⁴ אם לשם ביקורים משפחתיים,³⁵ אם לקיום נדרים שונים³⁶ ואם למטרות תיירות.³⁷

היו שבאו לצפת במטרה להתיישב בה זמנית. חכמי העיר דנו בבעיית המהגרים מסוג זה, שיצרו סטטוס לא מוגדר, של מתיישבים בעלי מעמד שאינו קבוע ואינו ארעי, שנדרשו להתייחסות משפטית לעניין מעמדם

(מסע ר' אליהו מפיסארו, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 191). כלומר, יהודי מקפריסין יכול לעזוב את רכושו ולעלות לארץ ישראל, ולסמוך על כך שרכושו במקום יניב רווחים שיאפשרו לו קיום בכבוד.

²³ למשל: מב"ט, ח"ג סי' מח. וראה: ורבלובסקי, אלקבץ, עמ' קמב.

²⁴ למשל: ר' משה פיזנטי, נר מצוה, שאלוניקי שכ"ט, בהקדמה.

²⁵ בירב, סי' ב; דלמדגו, שלומיל, דף מ ע"א.

²⁶ מב"ט, ח"א סי' קלט; רי; ח"ב סי' רטז; ח"ג סי' עה; קלא. וראה: תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 186-187.

²⁷ למשל: אלשיך, סי' לח; גלאנטי, סי' מד; מהרי"ט, ח"ב סי' כח; מהרי"ט, סי' ה. וראה: בן יוסף, דיסרטיצה, עמ' 137-140.

²⁸ "מי שבא לדור במקום אחד, ועדין אשתו ובניו במקום שיצא ממנו, שאינו חייב לפרוע מסים ותשחורות במקום זה, עד שיביא בני ביתו [...] המנהג ידוע ופשוט במקום זה בצפת תובב, שכל מי שאינו דר במדינה עם בני ביתו אינו מעלה מס עם בני העיר כלל וכלל" (מב"ט, ח"א סי' עז).

²⁹ מהרשד"ם, חו"מ סי' קעד. וראה: הקר, בית הלוי, עמ' 263.

³⁰ "ראובן ת"ח בא למדינה א' דרך העבר", ואנשי המדינה' ההיא חלו פניו שיבא וידור ביניה', ויורה להם תורת ה' ['] כפי ידיעתו" (מב"ט, ח"ג סי' קפח).

³¹ למשל, מהרי"ט מסר על ביקור של משלחת בצפת בשנת של"ז, ובה "כל גדולי מצרים" (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 216). וראה: להלן, עמ' 43-44.

³² ראה: להלן, עמ' 220-221.

³³ "מעשה זה היה שם בצפת ת"ו, עשיר אחד מקושטנטינא יע"א, אשר בא לחוג את חג המצות [...] (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 340. והשווה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 173). וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 85.

³⁴ למשל: בירב, סי' כט [=כב]. וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 84 הערה 52.

³⁵ למשל: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 191.

³⁶ למשל: מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' כח.

³⁷ למשל: שו"ע, או"ח סי' תקלא ד; יו"ד סי' ריז, ג; מב"ט, ח"ב סי' קיז.

בתשלום המסים. סוגיה זו עוררה רגישות רבה, שכן היא עלתה בתחילה בזמנו של ר' יעקב בירב,³⁸ בסביבות השנים רצ"ח-רצ"ט.³⁹ כנראה שבהכרעתו לא היה די, כי ר' יוסף קארו⁴⁰ והמבי"ט⁴¹ שבו ודנו בה, וגם בהכרעתם לא היה די, שכן היא נעורה ונדונה בצפת שוב בדורות שאחריהם.⁴²

זמני הגירת החכמים לצפת וגורמיה

הגירת חכמים ספרדים

גירוש ספרד והשפעותיו על ההגירה לצפת: הגירת יהודי ספרד מזרחה החלה במאה ה"ד ונמשכה במאה ה"ו,⁴³ אבל התחזקה והתעצמה בעקבות גירוש ספרד, עד שהאימפריה העות'מאנית הפכה "לארץ מקלט ממש למגורשים".⁴⁴ רבים מהמגורשים נקלטו בראשית המאה ה"ז בערים הגדולות, השפיעו מאוד על צביוןן של הקהילות האחרות במקום,⁴⁵ וחוללו תמורות דמוגרפיות קיצוניות.⁴⁶ גבולות השליטה העות'מאנית הורחבו עד שנת 1517,⁴⁷ וצירופם של מרחבים עצומים, וארץ ישראל בכללם, אל תחומי האימפריה הקלה על תנועת המהגרים.⁴⁸ אמנם, כבר ציין י' הקר שכך מתבקש בהיגיון, אבל העדויות ההיסטוריות על הקשר בין ההגירה לבין החלת השלטון העות'מאני קלושות.⁴⁹ "עד שלא שקעה אורה של תורה בקאשטילי"א מפני חמת הגרוש, אשר היה בשנת מזר"ה [=רנ"ב] ישראל יקבצנו, זרחה אורה של תורה בארצות המערב, ובארץ מצרים, ובארץ הצבי, ובכל מלכות תוגרמה [=השלטון העות'מאני], על יד חכמי קאשטיליא אשר באו משם, והעמידו את התורה בכל הארצות האל. פתחו מאבוסיה והתירו זממה, אשר מימיהם אנו שותים היום ברעב ובצמא. ובגליל היו אומרים: בוא ונחזיק טובה למלכי ספרד, שגרשו זקנינו ושופטינו, ובאו פה, והחזירו עטרה ליושנה".⁵⁰ כלומר, מגורשי

³⁸ בירב, סי' כט [=כב].

³⁹ ראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שו הערה 28.

⁴⁰ שו"ע, חו"מ סי' קסג, ב.

⁴¹ "המנהג ג"כ במדינה [=בצפת] הוא, שאינו פורע [מסים] אלא מי שידוע שבא להשתקע, ולא מי שהוא עומד ללכת למקום אחר" (מבי"ט, ח"א סי' פא). והשווה: שם, סי' עז; ח"ג סי' יז; קפח.

⁴² למשל, במקרה של 'ראובן' שרצה לגור בצפת אבל לא להיחשב מתושביה, כנראה כדי להימנע מתשלום המסים: "ואחרי כן עלה ראובן לאשתו [!] למדינה אחת מארץ ישראל, לדור באשר ימצא מנוח לכף רגלו, באופן שלא נחשב מתושבי ארץ ישראל" (מהריט"ז, סי' ה). וראה: שם, סי' קעו; אלשיך, סי' נב; סה; קלט; גלאנטי, סי' עא; קיד.

⁴³ הקר, זיקתם, עמ' 3-17; א"ח פריימן, "שליחים ועולים: תעודות מקנדיאה מן המאה החמש עשרה לסה"נ", ציון, א (תרצ"ו), עמ' 192-207.

⁴⁴ הקר, קהילה וחברה, עמ' 460.

⁴⁵ ראה: להלן, עמ' 82-87.

⁴⁶ הקר, קהילה וחברה, עמ' 460-463; בן נאה, עיר התורה, עמ' 61-62; גלר, קיומם, עמ' 170-171; א' שמואלביץ, "קליטת מגורשי ספרד ברחבי האימפריה העות'מאנית", א' דורון (עורכת), תרבות יהדות ספרד – ספר הקונגרס הבינלאומי הראשון, תל אביב תשנ"ד, עמ' 213-218.

⁴⁷ ראה: בן צבי, א"י, עמ' 3-14; A. Hess, "The Ottoman Conquest of Egypt and the Beginning of the 16th Century World War", Journal of Middle East Studies, 4 (1973), pp. 55-76; P.M. Holt, Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, London 1966, pp. 33-45.

⁴⁸ ראה: מבי"ט, ח"ב סי' רטז. וראה: פיין, לוריא, עמ' 45-47; בבסה-רודריג, יהודי ספרד, עמ' 27; רוזאניס, תוגרמה, א, עמ' 117-202.

⁴⁹ הקר, בית הלוי, עמ' 254 הערה 27.

⁵⁰ ר' משה מטראני, הקדמה לספרו של ר' יוסף מטראני צפנת פענח, בתוך: הקר, הפעילות, עמ' 569.

ספרד נקלטו באזורים שונים, בעיקר בתחומי השליטה העות'מאנית, ומהם הגיעו לצפת בשלב מסוים של מסעות נדודיהם,⁵¹ ותרמו לפריחתה: "וקהילות הספרדים י"צו, שנתוספו מח"ל [=מחוץ לארץ] [ל]פה צפת שבגליל העליון תוב"ב על התושבי'ם] יצ"ו הקדמונים".⁵² המבי"ט שב והדגיש את חלקם הגדול של הספרדים תושבי השלטון העות'מאני בין המהגרים: "על כל הבאים מח"ל [=מחוץ לארץ] מדי שנה בשנה ממלכות תוגרמא ומלכיות אחרת [...] ומפני כי הספרדים מגרוש ספרד הם רבים משאר כל לשון ולשון".⁵³

אמנם ספרדים חיו בצפת כבר בתקופה הממלוכית,⁵⁴ אך הידיעות על פעילות חכמים ספרדים בצפת בשנים הסמוכות לאחר הגירוש מצומצמות למדי,⁵⁵ ומכל מקום איש מהם לא הטביע חותם היסטורי, המהווה נקודת מפנה בקורותיה של צפת. ידיעות על יהודים ספרדים בצפת נמסרו בראשית המאה הט"ז,⁵⁶ ועל בית כנסת ספרדי ידוע כבר מאז שנת 1522,⁵⁷ אם כי לא ברור איזו קבוצה או קהל ספרדי הוא ייצג. כמו כן, הקהל הספרדי בית יעקב נוסד אולי כבר בסמוך לשנה זו.⁵⁸

"והחכמי'ם] הבאים באלו הימי'ם] מח"ל [=מחוץ לארץ] [...] מה שלא נעש'ה] מזה ארבעי'ם] שנה ויותר, אשר הרבו בני הגולה לעלו'ת] לא"י".⁵⁹ לדעת מ' בניהו, אמר המבי"ט את הדברים הללו בשנת שכ"ז, ואם כן, מכוונים דבריו לשנות העשרים של המאה הט"ז, בהן הוא מציין את ראשית הגל הגדול של הגירת החכמים לצפת.⁶⁰ המבי"ט בעצמו עלה לצפת באותו פרק, כפי שהעיד על עצמו: "משנת הרפ"א הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ ישראל בצפת".⁶¹ מביטוי זה ניתן להבין שהכיר בזכותו, להיות מן הראשונים שמימש את המתגלם מקדושת הארץ, באמצעות ישיבתו בצפת.

⁵¹ כך אמר חכם ירושלמי: "אני כא' מעבדי המלך [=הסולטאן העות'מאני], אשר אם לא יכשר בעיניו לדור במדינה א' הולך לדור באחר', ובכל מקום שהוא הוא עבד המלך" (מבי"ט, ח"ג סי' קפח).

⁵² עיבור שנים, דף נט ע"ב.

⁵³ מבי"ט, ח"ג סי' מח.

⁵⁴ שי, עבודת גמר, עמ' 160-161.

⁵⁵ בהם נמנה את ר' יוסף אליסר (בניהו, תעודה, עמ' 115-116); ר' יוסף סראגוסי (הקר, גרסון, עמ' 44; 69; בניהו, גרסון, עמ' צח-צט; בניהו, תעודה, עמ' 114; מימון, צפת, יא, עמ' קא-קב); ר' אברהם ביסודו (הקר, גרסון, עמ' 44; 69; בניהו, גרסון, עמ' צט-קב; בניהו, תעודה, עמ' 115; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 151); ר' משה אלפרנג'י (הקר, גרסון, עמ' 44; בניהו, גרסון, עמ' פה-פח; בניהו, תעודה, עמ' 110; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 195); ר' יעקב נבארו (הקר, גרסון, עמ' 69; בניהו, גרסון, עמ' קג); ר' משה די קואלייר (הקר, גרסון, עמ' 56-57; 69; בניהו, גרסון, עמ' קב), ר' שמואל בן יוחאי (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 160) ורדב"ז (שם, עמ' 163). הכוונה היא לפרק הזמן שעשה חכם זה בלימודיו בצפת בצעירותו קודם שעזבה, ולא לתקופת גדלותו בצפת, שהחלה בשנות השישים של המאה הט"ז). על קיומם של לומדי תורה ספרדים בצפת בשנת ר"ע, ראה: דוד, מעורבותם, עמ' 320.

⁵⁶ הקר, בית הלוי, עמ' 251-252; דוד, מעורבותם, עמ' 320.

⁵⁷ יערי, באסולה, עמ' 138.

⁵⁸ ראה: לעיל, עמ' 15.

⁵⁹ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

⁶⁰ בניהו, הסכמת, עמ' קו-קיג.

⁶¹ מבי"ט, ח"ב סי' מח.

ובכל זאת, יש להניח שדעתו של המבי"ט הייתה נתונה בשעת כתיבת הדברים לא רק לקורות חייו האישיים אלא גם לרבו, ר' יעקב בירב. חכם זה עלה לצפת ממצרים לא לאחר שנת רפ"ד,⁶² אם כי התיישב בה בקביעות, כנראה, רק בשנת רצ"ה.⁶³ כאשר הזכיר המבי"ט את זכות ה'ראשוניות' הוא לא התכוון לראשית הנוכחות היהודית או אפילו הספרדית בצפת, שהרי זו הייתה הרבה קודם לכן,⁶⁴ אלא לנקודת המפנה בתולדות צפת באותה עת. עלייתו של ר' יעקב בירב לצפת מסמלת ראשיתה של תקופה, המיוחדת בעלייה מספרית של יהודים, בעיקר מקרב יוצאי ספרד, מבני דור הגירוש או מבני הדור השני לו, ובהם דמויות בולטות של חכמים, כדלהלן.

גלי ההגירה הגדולים שנגזרו מגירושים המוניים מאירופה הנוצרית שככו לאחר הרבע הראשון של המאה הט"ז.⁶⁵ מכאן ואילך יוסיפו לפקוד את צפת, כמו יישובים אחרים ברחבי האימפריה העות'מאנית, מהגרים רבים, אבל כיחידים או כמשפחות ולא כקבוצות גדולות.⁶⁶ רבים מן המהגרים לא היו מן המגורשים עצמם אלא מצאצאיהם, שהשתקעו במקומות שונים בדרכי נודדיהם, בטרם הופיעו בצפת. על הריבוי הדמוגרפי של האוכלוסייה הספרדית בצפת ניתן ללמוד מריבוי הידיעות על הקהלים הספרדיים השונים ההולכים וגדלים החל מאמצע המאה הט"ז, ובהם קהל קורדובה, קהל קסטיליה, קהל אראגון וקטלוניה, קהל סביליה וקהל גדול.⁶⁷

בשנות החמישים של המאה הט"ז העיד נוסע נוצרי: "באנו להרי צפת שבגליל העליון, שבה קהילה גדולה של עברים [...] ביחוד יהודים ספרדיים ולוסיטאניים".⁶⁸ במחצית הראשונה של שנות השישים של המאה הט"ז מסר הנוסע הנוצרי פנטליאו דה אביירו על מה ששמע מפי שני יהודים פורטוגזים בצפת: "הם [היהודים] סיפרו לנו, כי בצפת יושבים יותר מארבע מאות יהודים, וכי רובם נולדו בפורטוגל".⁷⁰ אותם יהודים הדגישו את ארץ מוצאם, אבל נראה שכוונתם היא באופן כללי ליוצאי חצי האי האיברי. בשנת שכ"ז נמסרה ידיעה על מהגרים מקושטא בצפת,⁷¹ ויש להניח, על סמך הריבוי היחסי במספרם, שהיא משקפת בעיקר את תנועת היהודים הספרדים.

הגירת חכמים מערי האימפריה העות'מאנית⁷²

⁶² דימיטרובסקי, בירב, עמ' מה.

⁶³ שם, עמ' מו-נ.

⁶⁴ ראה: לעיל, עמ' 1-3.

⁶⁵ ראה: הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 298-299.

⁶⁶ ראה: הקר, קהילה וחברה, עמ' 460-463; הקר, הסורגון, עמ' 56-65; הקר, יוצאי ספרד, עמ' 31-34.

⁶⁷ ראה: לעיל, עמ' 14-15.

⁶⁸ איש שלום, פרנציסקני, עמ' 284.

⁶⁹ לדעת נ' סלושץ עדותו סמוכה לשנת 1560 (סלושץ, הישוב, עמ' 324), ואילו לדעת מ' איש שלום עדותו סמוכה לשנת 1565 (איש שלום, דה אביירו, עמ' 290).

⁷⁰ שם, עמ' 298.

⁷¹ עיבור שנים, דף לג ע"א.

⁷² הנתונים על האישים שנמנה להלן מושתתים על המקורות שהובאו ונתחו בנספח העבודה. לפיכך לא צוינו להם הפניות.

הגירת חכמים ספרדים ברבע השני של המאה הט"ז: בין האישים הבולטים שנמנו עם חוגו של ר' יעקב בירב בצפת, ונקשרו לישיבה שבראשותו, נוכל למנות את ר' אברהם שלום הזקן, ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל, המבי"ט ור' שלמה חזן. אישים ספרדים אלה עשו בעריה הגדולות של האימפריה העות'מאנית, ובמיוחד בשאלוניקי:⁷³ "שיש שם [בצפת] קהל גדול מאנשי העיר הזאת שלוניקי";⁷⁴ "בזמן הזה אנו רואים רבים הולכים לארץ ישראל".⁷⁵ נוכל לקבוע את מועד עלייתם לצפת לא לאחר שנת ש"א, שכן הייתה זו שנת פטירתו של ר' יעקב בירב רבם. על אלה יש להוסיף חכמים מחוגו של ר' יוסף קארו וממקורביו, שעלו כמותו דרך שאלוניקי, ובהם ר' שלמה אלקבץ ור' משה אלשיך.

אמנם, אין לקשור את כל העולים הספרדים לצפת בפרק זה לדמותם של ר' יעקב בירב ור' יוסף קארו. ר' שלמה סיריליו, חכם ספרדי מבני דור הגירוש, עלה לצפת משאלוניקי כנראה לפני שנת ש"ב. הלה לא נמנה עם חוגו של ר' יעקב בירב, אלא דווקא עם בני מחלוקתו.⁷⁶ על אלה יש להוסיף אישים ספרדים שמהם ניתן ללמוד רק על עצם גל ההגירה הספרדית לצפת בתקופה זו, כגון ר' מאיר כהן, ר' יוסף ששון, ר' דוד נבארו ור' שלמה ליאל. בנוסף יצוין ר' משה ביסודו, שלמד בישיבה בשאלוניקי קודם לשנת ש"ה.⁷⁷

הגירת חכמים ספרדים ברבע השלישי של המאה הט"ז: היו תלמידי חכמים ספרדים שמוצאם בערי האימפריה, שידוע על פעילותם בצפת בפרק זה, ובהם ר' משה אלשיך, ר' אליהו פאלקון וספק אם ר' יוסף כהן.⁷⁸ במקרים רבים אחרים נודע על תלמידי חכמים ספרדים, שלא תמיד ידוע על מועד הגירתם לצפת, או על מוצאם קודם שבאו לצפת, ובהם ר' אברהם חיון, ר' מאיר גאויזון, ר' אברהם צהלון, ר' יעקב אלתרץ, ר' יוסף בנבנשת די שיגוביא, ר' יוסף דון דון, ר' שם טוב ביבאס, ר' יעקב גאון, ר' שם טוב עטיאה, ר' יעקב דניאל, ר' משה נ' מכיר, ר' יצחק עראמה ואולי ר' שמואל קרישקש.⁷⁹ ניתן להניח שברוב המקרים מדובר בחכמים שעלו לצפת מתורכיה בתקופת ההגירה הגדולה, ברבע השלישי של המאה הט"ז, והיו בני הדור השני או השלישי של המגורשים.⁸⁰

הגירת חכמים ספרדים בסוף המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז: בין החכמים הספרדים שפעלו בצפת בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז בולטים במיוחד אלו שהגיעו לצפת משאלוניקי בפרק זה, ובהם: ר' יוסף מולכו, ר' דוד די קאשוריש, ר' שלמה אשכנזי, ר' מאיר אנג'יל, ר' יהודה ביגה⁸¹ ור' יוסף

⁷³ הקר, לתולדות, עמ' 166.

⁷⁴ מהרשד"ם, יו"ד סי' מ.

⁷⁵ שם, אה"ע סי' רטו.

⁷⁶ שם, יו"ד סי' מ; מב; אבקת רוכל סי' רי.

⁷⁷ מבי"ט, ח"א סי' לה.

⁷⁸ ידוע שעלה מאדריאנופול (החזיונות, עמ' רנב). הספק הוא באשר למוצאו.

⁷⁹ בהקשר זה יצוין ר' יהודה נ' וירגה, מחכמי הספרדים ברודוס, שלדברי ר' יוסף קארו תכנן להשתכן בצפת, אבל בשל סכנה שנשקפה לו ('פני זעם') לא הגשים אותה (אבקת רוכל, סי' ק).

⁸⁰ קבוצה גדולה של עולים משאלוניקי עשתה דרכה לצפת בשנת שי"ד, אבל ספינתם נלכדה בדרכה בידי שודדי הים של מלטה, ונוסעיה נפדו בידי קהילות שונות. ראה: בשן, העליות, עמ' 76.

⁸¹ קורא הדורות, דף מה ע"א.

קאלדירון. יש לציין בהקשר זה מצבת קבורה, כנראה מן המאה ה"ז, שנמצאה בבית העלמין בצפת, ועליה נחקק שמו של ר' בנימין שאלוניקי.⁸²

י' בן נאה כבר הצביע על תופעת הגירת הלומדים משאלוניקי ליעדים שונים דווקא בתקופה שהייתה בשיא פריחתה, והסביר אותה בנסיונם לחפש מישרות הוראה שלא נדרשו בשאלוניקי, או בחפצם של קשישים לבלות בצפת את שארית ימיהם,⁸³ אבל כמדומה שיש לתת משקל גדול יותר לתופעת ההגירה משאלוניקי לצפת, שהחלה בראשית המאה ה"ז⁸⁴ ונמשכה לכל אורכה, ושהיקפיה והשפעתה היו כנראה משמעותיים ביותר.

הגירת חכמים אשכנזים מערי האימפריה העות'מאנית: הידיעות על אשכנזים שעלו לצפת לאחר תקופת שהייה ואולי התערות בקהילות הספרדיות בערי האימפריה העות'מאנית אינן רבות, אם כי ייתכן ללמוד מתפוצתו של השם 'אשכנזי' על עצם התופעה,⁸⁵ שכן זהו כינוי המציין חכמים אשכנזים שחיו במזרח בקהילות ספרד.⁸⁶ כל זאת כמובן בהנחה שלפחות חלק מן האישים שנשאו כינוי זה רכשו אותו לפני בואם לצפת.

ר' יחיאל אשכנזי עלה לארץ ישראל בשנת שי"ג, ובדרכו עשה בפטרס, בקושטא וכנראה בשאלוניקי. בשנות השישים של המאה ה"ז עלה לצפת ר' יהודה אבירלין משאלוניקי. אלו הידיעות היחידות שבידינו על הגירתם של יהודים אשכנזים לצפת מאזור זה בשנים אלה.

הגירת חכמים רומניוטים מערי האימפריה העות'מאנית: סמוך לשנת שכ"ז נוסד בצפת קהל הרומניוטים,⁸⁷ ובאותו פרק זמן שהה בצפת ר' ירמיה מארגוטי מקנדיה, רומניוטי שלמד בישיבת ר' יוסף קארו.⁸⁸ על קיומו של הקהל ידוע בראשית המאה הי"ז.⁸⁹ לדעת י' הקר, בראשית המאה הי"ז גברה תנועת הנדודים של יהודים רומניוטים ברחבי האימפריה, על רקע התרופפות הפיקוח על היהודים ממעמד הסורגון, שרבים מן הרומניוטים נמנו עליהם.⁹⁰ כך למשל, קודם לשנת שס"ד עלה לצפת ר' יוסף הכהן, חכם רומניוטי שכיהן קודם לכן כמרבין תורה בקהל הרומניוטים בקושטא.⁹¹

הגירת חכמים ממצרים

⁸² בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁸³ בן נאה, עיר התורה, עמ' 70 והערה 49.

⁸⁴ הקר, בית הלוי, עמ' 251-255.

⁸⁵ דוגמאות: ר' יחיאל אשכנזי קאסטילאן, ר' יוסף אשכנזי, ר' יהודה אשכנזי, ר' בצלאל אשכנזי, ר' יואל אשכנזי, וכמותם רבים.

⁸⁶ הבלין, אשכנזי, עמ' 77 הערה 22.

⁸⁷ ראה: לעיל, עמ' 20.

⁸⁸ קורא הדורות, דף מח ע"ב.

⁸⁹ ראה: לעיל, עמ' 20.

⁹⁰ הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 306-307.

⁹¹ אסף, תקנת שבת, עמ' 8. וראה: הקר, יוונים, עמ' 144. על משקלם של הרומניוטים בקושטא בתקופה הנדונה, ראה: הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 300-301.

קרבתה של מצרים לארץ ישראל סייעה לקשר הדוק ולתנועה של יהודים בין הארצות בתקופה הממלוכית⁹² ובראשית התקופה העות'מאנית.⁹³ מחד גיסא שימשה מצרים כתחנת מעבר למהגרים בין מערב למזרח, "שרוב החכמים והגדולים הבאים למצרים דרך העברה ללכת לארץ ישראל",⁹⁴ ומאידך גיסא משכה אליה חכמים מארץ ישראל, אם מסיבות כלכליות ואם מסיבות לימודיות, "דהא שכיח ושכיח, דבכל זמן באים למצרים בני ארץ ישראל".⁹⁵ קרבה זו תרמה, בדרך הטבע, גם לריבוי קשרי משפחה בין יהודי צפת ליהודי מצרים.⁹⁶

ברוב שנות המאה הט"ז זכו היהודים במצרים ליחס הוגן מצד השלטון העות'מאני, ומהם שנהנו ממעמד כלכלי איתן.⁹⁷ על אף אסונות שפקדו אותם,⁹⁸ היגרו מעטים מהם באופן יחסי ממצרים לצפת בתקופת פריחתה. מעטים עוד יותר עלו אליה בתקופת שקיעתה, מאז שלהי המאה הט"ז.

הגירת חכמים ספרדים ממצרים: גם יהדות מצרים הושפעה מאוד מזרמי ההגירה של מגורשי חצי האי האיברי,⁹⁹ ונראה שרבים מן החכמים שעלו ממנה לצפת במהלך המאה הט"ז היו בעלי רקע ספרדי. בהקשר לכך יש לציין את ר' יעקב בירב, שבנתיב נדידתו מספרד לצפת עשה תקופה ממושכת במצרים, וכן את ר' יוסף סראגוסי,¹⁰⁰ ר' יוסף קארו, ר' יעקב מסעוד, ואולי ר' אברהם קלעי.

שני חכמים בולטים נוספים לא היו מילידי מצרים, אבל עיקר בניינם האישי היה שם, בטרם עלו לצפת: רדב"ז שחזר לצפת לאחר שנת שכ"ד, לאחר שהות ממושכת במצרים, והאר"י, שעלה לצפת בשנת ש"ל. בנוסף, ר' ישראל סרוק עלה ממצרים בשנים שכ"ה-ש"ל או של"א,¹⁰¹ אבל מוצאו לא ברור. ר' דוד אמארייליו עלה ממצרים לצפת קודם לשנת של"ד, ור' יעקב פינטו כנראה עלה קודם לשנת של"ה. על ר' יעקב איל מצרי אבולפייא ידוע רק שנפטר בראשית המאה הי"ז. שמו הפרטי מעיד על מוצאו ממצרים, ושם משפחתו על מוצאו הספרדי.

⁹² מ' ליטמן, "העליות לארץ ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני", קתדרה, 23 (תשמ"ב), עמ' 47-56.

⁹³ למשל: רדב"ז, ח"א סי' תנד; ח"ד אלף קלז; אלף קמט; אלף קפ; מהריט"ן, סי' רכז; רנט. וראה: הקר, מצרים, עמ' 241-250; דוד, הגניזה, עמ' 46-60; דוד, תעודות; טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 154-155.

⁹⁴ רדב"ז, ח"ד סי' אלף קסה. והשווה: שם, ח"ג סי' צד. וראה: הקר, מצרים, עמ' 242.

⁹⁵ רדב"ז, ח"ד סי' אלף שכט.

⁹⁶ ראה, למשל: מבי"ט, ח"ב סי' לג; דוד, תעודות, עמ' 39-40.

⁹⁷ מ' וינטר, "יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לאור מקורות תורכיים וערביים", פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 6-21; הנ"ל, "היהודים והמדינה במצרים העות'מאנית (1517-1798)", פעמים, 70 (תשנ"ז), עמ' 36-37.

⁹⁸ לדוגמה, בשנת של"ט פרצה מגיפה במצרים, ורבים ברחו ממנה לירושלים (החזיונות, עמ' סה).

⁹⁹ בן שמעון, טוב מצרים, עמ' 105-108; דוד, לדמותה, עמ' 59-77; ליטמן, היחסים, עמ' 29-31; ליטמן, חזרת הש"ן, עמ' 85-86.

¹⁰⁰ בן שמעון, טוב מצרים, עמ' 138. אודותיו ראה: בניהו, גרסון, עמ' צח-צט; מימון, צפת, יא, עמ' קא-קב; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 176.

¹⁰¹ לדעת ר' מרוז, הוא נולד במצרים (מרוז, סרוק, עמ' 178-179).

הגירת חכמים אשכנזים ממצרים: מצרים שימשה גם למעבר של מהגרים מאשכנז לארץ ישראל, ור' יוסף אשכנזי עשה במצרים, כנראה בדרכו לצפת. לדעת מ' בניהו היה ר' משה קאסטילאץ מחכמי מצרים, שעלה לצפת לא לפני שנת שס"א,¹⁰² אבל כבר הראה א' דוד שאין לו על מה לסמוך.¹⁰³

הגירת חכמים מסוריה

במקורות התקופה מצוי שפע של ידיעות על תנועה של יהודים מצפת לסוריה ומסוריה לצפת, על רקע התחזקות הקשרים בין הקהילות מאז הכיבוש העות'מאני,¹⁰⁴ ובכל זאת הידיעות על חכמים שהיגרו מסוריה לצפת דלות. כנראה שר' יצחק מסעוד, שמוצאו לא ידוע לנו, עלה מדמשק לצפת קודם לשנת ש"ח. רבים ממגורשי חצי האי האיברי התיישבו בקרב ריכוזי היהודים בסוריה,¹⁰⁵ ומהם שעלו ממנה לצפת, כגון ר' אברהם לאניאדו שנולד כנראה למשפחה ספרדית בחלב.

הגירת חכמים ממזרח האימפריה העות'מאנית

ידוע על חכמים מעטים שמוצאם מן המזרח, שנמצאו בקרב לומדי התורה בצפת במאה הט"ז. על ר' מנחם בבלי ניתן אולי לשער לפי כינויו שמוצאו מבבל. חכם זה פעל בצפת לא לפני שנת רפ"ה, וקודם לשנת ש"א. לר' יששכר נ' סוסאן היו תלמידים בבבלים,¹⁰⁶ והוא העיד ששמע על מנהגים מפי "וכמה אנשים מארצות המזרח".¹⁰⁷ סביר להניח שלא היו אלו שני היהודים הבבלים שפגש, "שהיו עמי הארץ גמורים שלא היו יודעים מהתורה דבר, אפי' [לו] ברכת המזון".¹⁰⁸ ר' אבא הגיע לצפת בשנת ש"מ ממוסול, ובאותה שנה הגיע ר' שאלתיאל אלשיך מפרס. כן נמסר על יהודי שעלה מכורדיסטאן לצפת בסוף המאה הט"ז או בראשית המאה הי"ז.¹⁰⁹ באותה עת נמסר על קיומו של בית כנסת קהל הבבלים.¹¹⁰

הגירת חכמים מערביים מצפון אפריקה לצפת

הגירת חכמים עד שנת ש"ה: יהודים מערבים נמצאו בצפת לפחות מאז המאה הי"ד.¹¹¹ בסוף התקופה הממלוכית התבסס מעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים המגרבים בארץ ישראל, ונשמרה סולידריות והדדיות בינם לבין המגרבים בקהיר.¹¹² תיאור זה מתייחס בעיקר לירושלים, ונזקף ברובו לזכותו של

¹⁰² בניהו, קאסטילאץ, עמ' 71-72.

¹⁰³ דוד, קסטלצו, עמ' רפז-רפז הערה 35.

¹⁰⁴ ראה: הקר, גרסון, עמ' 39-47; דוד, מעורבותם, עמ' 316-317; 320-321; א' כהן, "דמשק וירושלים", ספונות – סדרה חדשה, ב [יז] (תשמ"ג), עמ' 97-104.

¹⁰⁵ אשתור, תולדות, ב, עמ' 438-499.

¹⁰⁶ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 65.

¹⁰⁷ עיבור שנים, דף ה [ו] ע"א.

¹⁰⁸ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 65.

¹⁰⁹ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

¹¹⁰ אסף, שלומיל, עמ' קכג.

¹¹¹ דוד, הקשרים, עמ' 74-76; שי, עבודת גמר, עמ' 164.

¹¹² י' הקר, "יהודים מגרבים במצרים ובירושלים בסוף התקופה הממלוכית", ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, עמ' 580-596.

הנגיד ר' יצחק שולאל, שקיים קשרים אישיים וציבוריים עם קהילת ירושלים,¹¹³ אבל מצודתו נפרשה גם על צפת,¹¹⁴ ואולי נהנו גם המערבים בצפת מקשרים שניהלו עמו. על כל פנים, אולי מספרם היה מצומצם עד כדי כך שלא תפקדו כקהל, אלא נספחו למוסתערבים.¹¹⁵ כנראה שלאחר הכיבוש העות'מאני התחזקה אחיזת המערבים בעיר, ועד שנות השישים של המאה הט"ז הלך קהלם וגדל, אם כי מנה מספר קטן של משפחות, ולאורך זמן לא התפתח באופן משמעותי.¹¹⁶ ניתן לקשור זאת גם למצב היהודים בצפון אפריקה באותה עת, שסבלו מלחצים שונים.¹¹⁷

עד שנת ש"ה ידוע לנו על חכמים מערביים שנמצאו בצפת, ובהם ר' יששכר ן' סוסאן שעלה מפאס לצפת במחצית הראשונה של המאה הט"ז, ור' יהודה חליווה, ספרדי שעלה לצפת לא לאחר שנת ש"ה, וכנראה שפעל בה בפרק זמן מצומצם מאוד. המשותף לשנים הוא מוצאם מפאס ועיסוקם בקבלה, אבל לא ברור טיבו של הקשר ביניהם. על כל פנים, הידיעות על תלמידי חכמים מערבים בתקופה זו מעטות, ור' יששכר ן' סוסאן אכן העיד על דלדול רוחני בין המערבים בצפת בזמנו.¹¹⁸ לכאן ראוי לצרף את עדותו של רמ"ק, על גילוי כתב יד של ספר הזוהר בצפת באמצעות מקובל מערבי.¹¹⁹ תאריך הארוע לא צוי, אבל רמ"ק נמצא בצפת משנת ש"ב לערך, כשהיה בן עשרים שנה,¹²⁰ ואולי הארוע המתואר נקשר לראשית עיסוקו בקבלה בגיל זה.¹²¹

את תופעת ההגירה מצפון אפריקה בפרק זמן זה ניתן לקשור גם לארועים ההיסטוריים. יהודים רבים נהרגו, נישבו או המירו את דתם בעת כיבוש באגיה בידי הצרפתים בשנת 1541, וכיבוש תלמסאן בידי הספרדים בשנת 1543.¹²² לדעת מ' חלמיש, הרדיפות והגזירות השונות במרוקו המריצו את עלייתם של יהודים לצפת.¹²³

הגירת חכמים משנות השישים של המאה הט"ז: ברבע השלישי של המאה הט"ז מתרבות הידיעות על חכמים מצפון אפריקה שעולים לצפת ולומדים בה, ונקלטים בעיקר בחוגי המקובלים: ר' אברהם עלון

¹¹³ ראה א' דוד, "לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית לאור מסמכים חדשים מן הגניזה", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 374-414; הנ"ל, "תעודה חדשה לקורות הישיבה הירושלמית מראשית המאה הט"ז", קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 43-45; דוד, מעורבותם, עמ' 293-332; דוד, קווים, עמ' 143; גלר, קיומם, עמ' 179; 184; ע' שוחט, "ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל בירושלים", ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46.

¹¹⁴ כך נמסר בשנת רפ"א: "ותקן ישיבות בירושלים, ובגליל העליון ובמצרים" (יערי, אגרת בני הישיבה, עמ' 163-165).

¹¹⁵ "ואנו קהל המערביים יצ"ו שבצפת תוב"ב נהגנו כתושבי יצ"ו כקדמונינו, שהיו תמיד מתפללין עמהם בקהל אחד בכנסת אחת מנהג אחד" (עיבור שנים, דף סא ע"א). עדותו מתייחסת לעבר, לפי הבנתנו קודם לשנת 1522, כדלהלן.

¹¹⁶ ראה: לעיל, עמ' 19.

¹¹⁷ שטובר, הסכסוך, עמ' 118.

¹¹⁸ "קנא קנאתי לבני עמי בני לשון העראב [=המערבים], בראותי בהם בכל מקום כמה וכמה עמי הארצות ובורים רקים, תחת היות אבותיהם הקדומים מעולם בכל חכמה חזקים, ומהם כמה תורה וחכמה לעולם יצאה לכל צד ופאה, וכי עתה נתמעט מהם [...]" (ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66).

¹¹⁹ אור יקר – תיקוני זוהר, ב, עמ' קד.

¹²⁰ בניהו, יוסף בחירי, עמ' קצ.

¹²¹ אור נערב, דף כ ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 16-17.

¹²² ויינשטיין, אלג'יר, עמ' 141. וראה: לחם דמעה, דף ט ע"א.

¹²³ חלמיש, צפון אפריקה, עמ' 18.

מדרעא בשנות השישים, ר' אברהם הלוי ברוכים, ר' יוסף אבן טבול, ר' מסעוד כהן מדרעא, ר' מסעוד מצליח בן גואשוש מדרעא, ר' סולימאן אוחנה ור' מסעוד אזולאי. יש לשער שעליית המקובלים מצפון אפריקה ובמיוחד מדרעא בפרק זה, קשורה ברצונם ללמוד את הקבלה הצפתית. זרמי המגורשים מחצי האי האיברי נקלטו בצפון אפריקה,¹²⁴ וגם באזור זה השפיעו רבות על צביונה של הקהילה היהודית,¹²⁵ אבל אין קשר הכרחי בין חוג המקובלים המערביים לבין ספרדים שהתיישבו בצפון אפריקה. ר' אליאור כבר הצביעה על קשרי מקובלים בין ארץ ישראל לצפון אפריקה במאות השנים שקדמו לגירוש, ועל אף שהניחה שקבלת צפון אפריקה הושפעה מקבלת ספרד ופרובנס מאז המאה ה"ג, היא טענה "כי המקובלים בדרעה ובדרום המגרב פעלו במנותק מחוגי המקובלים בצפון המגרב, שנמנו עם קהל גולי ספרד והתושבים הותיקים. קרוב לודאי, שפעולת המקובלים בדרום אף קדמה לבוא המגורשים מספרד לצפון אפריקה [...] עם זאת לא מן הנמנע שהיו קשרים בין מקובלים בודדים מקהל המגורשים למקובלי דרעה".¹²⁶

הגירת חכמים מתימן

על מציאותו של חכם תימני בצפת נמסר במאה ה"ט,¹²⁷ אבל אין להסיק מכך על קיומה של קהילה תימנית בצפת הממלוכית. במאה ה"ז יש ידיעות קלושות על קיומם של לומדים תימנים בצפת. ר' יששכר ן' סוסאן העיד שבין תלמידיו נמנו "בני עדן יצ"ו",¹²⁸ ור' ישועה עדני עלה מצנעא לצפת בשנת של"א. למעשה, אלו הן הידיעות היחידות שיש בידינו על קיומם של יהודים תימנים בכלל בצפת בתקופה הנדונה. ראוי לציין גם שר' זכריה אלצאהרי ביקר בצפת בשנת שכ"ט,¹²⁹ אבל הוא לא התיישב בצפת, וביקורו יכול ללמדנו רק על קיומו של קשר בין יהודי צפת לבין יהודים מתימן.

הגירת חכמים מאיטליה

הגירת חכמים 'לועזים'¹³⁰ לצפת: בראשית המאה ה"ט חיו בצפת יהודים בודדים שמוצאם מאיטליה,¹³¹ ולפי עדות אחת נמנעו יהודי איטליה מלעלות ארצה משיקולים כלכליים.¹³² החכם ה'לועזי' הראשון המוכר בצפת במאה ה"ט היה ר' אלישע גאליקו, שעלה אליה לא לאחר שנת רצ"ו. עיקר פעילותו הפסיקתית נקשרה עם חכמי הספרדים בצפת,¹³³ ואף יצירתו הספרותית בתחום פרשנות המגילות אופיינית גם לחכמים ספרדים בני זמנו, כגון ר' שלמה אלקבץ.

¹²⁴ ח' ביינארט, פרקי ספרד, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 855; אביטבול, צפון אפריקה, עמ' 11-15; גרבר, פאס, עמ' 26-28.

¹²⁵ אביטבול, צפון אפריקה, עמ' 15-25.

¹²⁶ אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 52.

¹²⁷ ראה: שי, עבודת גמר, עמ' 163.

¹²⁸ עיבור שנים, דף נ ע"א.

¹²⁹ ספר המוסר.

¹³⁰ 'לועזים' הוא כינויים של האיטליאנים. ראה, למשל: זנה, תעודות, עמ' רג; ריח; אלבוים, קשרי תרבות, עמ' 13 הערה 11.

¹³¹ לדוגמה: בשנת רפ"א נמצאה בצפת אלמנה אחת שמוצאה בפירארה (יערי, באסולה, עמ' 138).

¹³² יערי, באסולה, עמ' 138-139.

¹³³ ראה למשל: אבקת רוכל, סי' קכד.

קהל האיטליאנים בצפת מוכר מאז אמצע המאה ה"ז,¹³⁴ ומאותה עת מתרבות גם הידיעות על חכמים איטליאנים, שניתן לזהותם בעיקר לפי שמם האיטלקי, ובהם: ר' ברוך מטיוולי, שפעל בצפת כנראה כבר בשנת ש"ט¹³⁵; ר' מרדכי דאטו, שעלה לצפת בשנת ש"כ; ר' שמחה קאציגין שעלה לצפת בשנים שכ"ב-שכ"ג; ר' אברהם נ' פואה, שחי בצפת בשנים ש"ל-של"ב; ר' מנחם עזריה ממילי, שחי בצפת כנראה קודם לשנת של"ו; ר' בנימין איטליאנו שנפטר בשנת של"ט ור' יעקב לוצאטו.

על קיומו של קהל האיטליאנים ידוע גם מתקופת השקיעה של צפת.¹³⁵ ר' יצחק גרשון שב לצפת בתום שהייה ממושכת באיטליה בראשית המאה ה"ז. באותה עת פעלה "ישיבת ק"ק איטאלייאני יצ"ו אשר בצפת תוב"ב",¹³⁶ וניתן ללמוד מכך על לומדים איטליאנים שנשארו בצפת גם בתקופת השפל.

הגירת חכמים ספרדים יוצאי איטליה לצפת: בדרך הנדודים של מגורשי ספרד חנו רבים מהם באיטליה,¹³⁷ ומהם שעזבו את איטליה כעבור זמן ועלו לצפת. המבי"ט עסק במציאות כזו בשנת שכ"ב:¹³⁸ "שכל מי שבא לעיר, ונולד הוא ואביו באיטלייא, אף על פי שאבי אביו בא מפורטוגאל או קשטיליאי או אראגון או מלכות אחר, ילך לקהל איטלייא".¹³⁹ כלומר, כשהגיעו לצפת נקלעו מהגרים אלה לבעיה של זהות קהלית כפולה. הפתרון שהציע המבי"ט נועד לפתור בעיה ציבורית-כלכלית, אבל אין ספק שפתרון זה לא טשטש את ההבדלים התרבותיים בין יוצאי איטליה הספרדים ליוצאי איטליה האיטלקים.¹⁴⁰ אחדים מן החכמים המהגרים הספרדים מאיטליה פעלו בצפת. ר' אברהם גלאנטי עלה לצפת מרומא לא יאחר משנת שי"ט, ור' משה אחיו עלה משם, ככל הנראה, בסמיכות אליו. לדעת מ' בניהו, היה גם ר' משה יונה בן למשפחה ספרדית שהיגרה לאיטליה.¹⁴¹ חכמים אלה פעלו במעגלים שסביב רמ"ק, האר"י ור' יוסף קארו, וקשה להבחין ב'ייחודם' האיטלקי.

הגירת חכמים אשכנזים מאיטליה לצפת: תמורות ורדיפות שונות מאז המאה ה"ד הניעו יהודים באשכנז, צרפת ופולין לחפש להם מנוח, ובמשך המאה ה"ז התיישבו רבים מהם באיטליה.¹⁴² מהם נדדו מזרחה, כפי שמסר המבי"ט בשנת שכ"ב: "כי הוא מצוי לאשכנזים לבוא לדור לארץ איטלייא [בדרכם] לעלות לא"י".¹⁴³

¹³⁴ ראה: לעיל, עמ' 19-20.

¹³⁵ ראה: לעיל, שם.

¹³⁶ קארפי, בתרבות, עמ' 239. וראה: אגרות ריא"ם, עמ' 221; זנה, תעודות, עמ' רה-רו; יערי, שלוחי, עמ' 247.

¹³⁷ ר' בונפיל, "היהודים הספרדים והפורטוגלים באיטליה", ח' בינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 543-547; הנ"ל, "איטליה – הגשר שבין מערב למזרח ובין מזרח למערב", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 73-83.

¹³⁸ כמוכח מדבריו: "כי אין שם יהודי בארגון זה שבעים שנה" (מבי"ט, ח"א סי' שז).

¹³⁹ שם, שם. וראה: א"י וולדינברג, שאלות ותשובות ציץ אליעזר, ה, ירושלים תשי"ז, סי' יז.

¹⁴⁰ המבי"ט עצמו היה חריג בהקשר זה. מוצאה המקורי של משפחתו היה מאיטליה (צפנת פענח, הקדמת ר' משה מטראני [השני]; מבי"ט, ח"ב סי' עז), אבל היא היגרה לקאסטיליה קודם לגירוש, והמבי"ט עצמו פעל בתודעה ספרדית.

¹⁴¹ בניהו, יונה, עמ' ז.

¹⁴² ראה: אלבוים, קשרי תרבות, עמ' 14 הערה 13; עמ' 25-27; שולוואס, איטליה, עמ' 115.

¹⁴³ מבי"ט, ח"א סי' שז.

ידוע על חכמים אחדים שעשו דרך זו. מוצאו של ר' יוסף אשכנזי בפראג, משם היגר לפוזנא ואחר כך לוורונה שבאיטליה ולצפת.¹⁴⁴ ר' אברהם טריביש צרפתי היה כנראה אשכנזי, שנולד באיטליה והגיע לצפת בתום מסע נדודים דרך תורכיה. ר' משה קאסטילאץ היה כנראה בן למשפחה ממוצא אשכנזי-איטלקי. לא ידועים פרטים על קורות הגירתו, אבל פעילותו ידועה בצפת מאז ראשית המאה הי"ז, בתחומי קהל האשכנזים.

הגירת חכמים יוצאי קלבריה: קלבריה היא מחוז בדרום מערב איטליה. דינם של יהודי קלבריה שונה מזה של יהודי איטליה, שכן יהודי קלבריה גורשו בראשית המאה הט"ז, והם נפוצו באיטליה או בתורכיה.¹⁴⁵ קבוצה קטנה מתוכם הגיעה גם לצפת, ככל הנראה בתום מסעות נדודים. ממפקדי האוכלוסין ידוע על קיומו של קהל קלבריה באמצע המאה.¹⁴⁶ בין יוצאי קלבריה היה ר' יוסף ויטאל, שעלה לצפת לא קודם לשנת ש"ג.¹⁴⁷

הגירת חכמים אשכנזים

על קיומם של אשכנזים בצפת הממלוכית ידוע לפחות מן המאה הי"ד,¹⁴⁸ ותופעת עלייתם של חכמי אשכנזי לארץ ישראל רווחה במאות הט"ו והט"ז.¹⁴⁹ הדיון על 'אשכנזים' בעייתי מבחינה מטודית, שכן התפוצה האשכנזית רחבה מאוד, ונדמה שמקורות התקופה שבידינו מבחינים באופן שטחי בלבד בין האשכנזים יוצאי התפוצות השונות. בצפת היה 'קהל האשכנזים', שנמסר לראשונה על פעילות מוסדותיו בשנת ש"ה,¹⁵⁰ אבל עיון נוסף מגלה שהיו כמה קהלים אשכנזיים, ובהם קהל הפרנקים, קהל ההונגרים¹⁵¹ וקהל גרמניה.¹⁵² כנראה שמציאותם משקפת גלי הגירה מתפוצות שונות באירופה במאה הט"ז.¹⁵³

¹⁴⁴ ראה: להלן, עמ' 79; 92.

¹⁴⁵ י' קרמון ומ' עמית, "קלבריה", י' פראור ואחרים (עורכים), האנציקלופדיה העברית, 29, ירושלים תל אביב תשל"ז, עמ' 704.

¹⁴⁶ ראה: לעיל, עמ' 20.

¹⁴⁷ וכך נמסר ביחס לבנו: "הרב המקובל הר' חיים ויטאל ז"ל, הנקרא קלאברי"ס [...] ונקרא כן לפי שארץ מולדתו היתה ארץ קלאברי"ה, ונתיישב בצפת" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 326). והשווה: דלמדיגו, שלומיל, דף לו ע"ב; לח ע"ב; ר' חיים ויטאל, ספר הגלגולים, פרנקפורט תמ"ד, בשער. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 167.

¹⁴⁸ ראה: לעיל, עמ' 18.

¹⁴⁹ ראה: בורנשטיין, האשכנזים, עמ' 95-96; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 395-396.

¹⁵⁰ מבי"ט, ח"ג סי' צו. וראה: בניהו, הסכמת, עמ' קיד-קטו.

¹⁵¹ נראה לייחס את צמיחתו של קהל ההונגרים בצפת לנפילתה של בונדה בידי הסולטן התורכי בשנת 1526. כעבור זמן קצר יצא הסולטאן ממנה, ויהודי העיר הוגלו כ'סורגון', התפזרו בריכוזים יהודיים שונים באימפריה העות'מאנית, ומהם עלו לצפת (הקר, סורגון, עמ' 63-65; ת' לביא ואחרים [עורכים], פנקס הקהילות - הונגריה, ירושלים תשל"ו, עמ' 187). וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עג; קצבורג, הונגריה, עמ' ש-ש-מא.

¹⁵² ראה: לעיל, עמ' 18.

¹⁵³ עד אמצע המחצית השנייה של המאה הט"ז סבלו יהודי גרמניה מצווי גרושים שונים, על רקע חוסר יציבות פוליטית, שגרמו לנוודות ממקום למקום בעיקר בין הנסיכויות של גרמניה, אבל יש להניח שהשפיעו על ניידותם באופן כללי (J. I. (Israel, European Jewry in the Age of Mercantilism 1550-1750, Oxford 1989, pp. 4-27). המאה הט"ז התחוללו שינויים מרחיקי לכת בדמוגרפיה האירופאית, שנגזרו גם ממהפכות קיצוניות במזג האוויר (F. Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, I, London 1966, pp. 394-418). אולי גם תמורות אלו השפיעו על תנועת המהגרים מאירופה לצפת.

הידיעות מן המקורות הספרותיים לא מבהירות את התמונה. מגרמניה עלה ר' יהודה אשכנזי קודם לשנת שכ"ה. בין המהגרים האשכנזים נמנו ר' יוסף אשכנזי מפראג שהתיישב בצפת בתום נדודיו לא יאוחר משנת ש"ל. מפולין עלו ר' יששכר נפתלי ב"ר כ"ץ, כנראה קודם לשנת של"ב, ור' אורי מביאלא, קודם לשנת של"ה.

אם כן, עד שנת של"ה כבר נמצאו בצפת אשכנזים מתפוצות אירופאיות שונות, ובכל זאת כאשר דן המבי"ט בשנת של"ו בקהל האשכנזים,¹⁵⁴ אין כל אבחנה בדבריו לתפוצה המסוימת של בני הקהל הזה. המבי"ט תמה שם מדוע ראו מנהיגי קהל האשכנזים לשנות תקנות קדמוניות,¹⁵⁵ ואולי הידיעות הללו על חכמים אשכנזים מאז שנות השבעים של המאה, בצירוף הידיעות על ישיבת ר' משה גלאנטי, רומזות לסיבה אפשרית לכך, והיא ריבוי הלומדים האשכנזים באותה עת, והצורך לעגן את כללי מחויבותם למוסדות הקהל.

קיומו של קהל האשכנזים נזכר שוב בראשית המאה הי"ז,¹⁵⁶ ולומדים אשכנזים עלו לצפת גם בתקופת השקיעה: מוצאו של ר' ליזר גינצבורג היה כנראה מפרנקפורט. הוא מת בצפת במועד לא ידוע, אך מן העובדה שהיה חתנו של רמ"א יש להניח שחי דור אחד אחריו. ר' ליב היה אשכנזי מקובל, שעלה לצפת מפליבנה בסוף המאה הט"ז. ר' מנחם יעקב אשכנזי היה מיוצאי בריסק, וחי בצפת בסוף המאה הט"ז. בראשית המאה הי"ז נמסר על חכם בשם ר' משה מבריסק, ששמו מעיד על מוצאו. ר' שלמה שלומיל מיינשטריל היה יוצא דרזניץ שבמורביה, שעלה לצפת בשנת שס"ג.

הגירת פרובנסאלים

על קהל הפרובנסאלים ידוע מאז שנת של"ד.¹⁵⁷ מיד לאחר איחוד צרפת ופרובנס בשנת 1481 החלו גלי פרעות ביהודים וגזרות גירוש, שכמעט וגדעו את ההתיישבות היהודית עד שנת 1501.¹⁵⁸ קבוצות של יוצאי פרובנס התיישבו במהלך המאה הט"ז בקהילות האימפריה העות'מאנית. כך, למשל, מפורסמת קהילת הפרובנסאלים בשאלוניקי, שאף כתבו אגרת לאחיהם בפרובנס להקדים ולהגר לרחבי האימפריה במהרה, לבל ייפגעו כאחיהם בספרד.

מגורשי פרובנס התיישבו בקוני שבצפון איטליה, ומשם שלחו כספי תמיכה באחיהם שהתיישבו בצפת: "שארית קהלות הקדש פרווינצאה, אשר במדינת פיימונטי [קהילת קוני] [...] לעזור אחינו הפרווינצאלי הרשי' [ם] ומגורשי' [ם] ופרושי' [ם] מחיי שעה".¹⁵⁹ בשנת של"ה נכתבה אגרת מקהילת קוני לפלוני, בתביעה לקיים את נדרו "לתת חמשה סק' [ודים] זהב לשנה, לעזור הכנסת והישיבה מאחינו המסולאי' [ם],

¹⁵⁴ מבי"ט, ח"ג סי' צו.

¹⁵⁵ שם, שם.

¹⁵⁶ ראה: לעיל, עמ' 18.

¹⁵⁷ ראה: לעיל, שם.

¹⁵⁸ ב' בלומנקרנץ, "פרובנס", י' פראוור ואחרים (עורכים), האנציקלופדיה העברית, כח, ירושלים תל אביב תשל"ו, עמ' 104.

¹⁵⁹ אלוני-קופפר, כתיב יד, עמ' 267-268.

מגורשי פרווינצא, הדרי' [ם] נאדרי' [ם] בקדש בעיר צפת תוב"ב".¹⁶⁰ מוכח מכאן שהמגורשים התיישבו בצפת, מהם עסקו בה בלימוד תורה.

הגירת פורטוגזים-אנוסים

ברייחת אנוסים מספרד ומפורטוגל החלה בסוף המאה הט"ו, עם החלת האינקוויזיציה,¹⁶¹ גברה בשנת 1496, עם הרדיפות נגד היהודים והאיסור על שהייתם בה,¹⁶² ונמשכה במהלך המאה הט"ז, בהשפעת יחס מוסדות המלוכה והכנסייה אל האנוסים.¹⁶³ מאחר ואנוסים מספרד לא הורשו לצאת מארצם מאז הגירוש ועד שנת 1580,¹⁶⁴ הרי שעלינו לזהות את האנוסים המהגרים בפרק זמן זה, על פי רוב, עם יוצאי פורטוגל, ולזהות את קהל הפורטוגזים עם האנוסים.¹⁶⁵ האנוסים עסקו בהשתדלות נמרצת לכפר על חטאי עברם, ומשום כך הם נזכרים לעתים בכינוי "בעלי תשובה".¹⁶⁶ מהם שביקשו לבצע זאת דווקא בארץ ישראל.¹⁶⁷

על קיומו של קהל זה בצפת במפקדי האוכלוסין ידוע מאז שנת 1525, ולפי מפקדים אלה הוא הלך והתעצם מאוד עד לשנות השישים של המאה.¹⁶⁸ בשנת 1531 הופעלה האינקוויזיציה, ואנוסים רבים נמלטו מפורטוגל,¹⁶⁹ מהם רבים לתחומי האימפריה העות'מאנית בכלל ולצפת בפרט. המהגרים הללו חיזקו, ככל הנראה, את קהל הפורטוגזים בעיר, ועל בית הכנסת הפורטוגזי נמסר בסוף שנות השלושים של המאה הט"ז.¹⁷⁰ ר' שלמה אלקבץ חיבר תפילה למען האנוסים שבאו ארצה,¹⁷¹ וכנראה שר' יעקב בירב עורר את הצורך בסמיכה בשנת רצ"ח, כדי לאפשר לאנוסים הרבים לשוב אל יהדותם בתום תהליך

¹⁶⁰ דוד, עזרתה, עמ' 440-441. וראה: שם, עמ' 436; הקר, יונים, עמ' 135-136.

¹⁶¹ אסף, אנוסי ספרד, עמ' מא-מב.

¹⁶² ראה: תשבי, משיחות, עמ' 24-52.

¹⁶³ ראה: דוד, אנוסים, עמ' 183-184, והפניותיו למחקרים בהערות 1-8.

¹⁶⁴ ראה: ח' ביינארט, "תעודות האינקוויזיציה מקור לתולדות היהודים והאנוסים", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב, יא (תשכ"ז), עמ' 2.

¹⁶⁵ ראה: דוד, אנוסים, עמ' 195-196.

¹⁶⁶ תקנות קנדיאה, עמ' 148; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 225; שכטר, ברוכין, עמ' 297. וראה: ורבלובסקי, אלקבץ, עמ' קנב-קנג.

¹⁶⁷ "בא לארץ ישראל לחסות תחת כנפי השכינה" (אבקת רוכל, סי' צ); "למקצת אומות ישראל, אשר נתקבצו בהיותם נדחים, ושובו וחסו תחת כנפי השכינה, אשר עשה הב"ה עמהם נס"י לאין מספר" (ראשית חכמה, שער האהבה פ"ז, דף קיג ע"ב); "באנוסי הזמן [...] שבאו לגבולנו לחזור בתשובה בארצותנו" (מהריט"ץ החדשות, סי' קז). ר' חיים ויטאל סיפר על מגעו "עם ישראל אחד שנשמתד, והטעה אותי, ואמר לי שהיה אז בא לעיר צפת לחזור לדת ישראל, ולא היה אלא לפני, ואחר כך חזר לסורו הרע" (החזיונות, עמ' קנז). בין אם מדובר באנוס, ובין אם מדובר ב'משומד' מרקע אחר, לפנינו עדות על היותה של צפת מוקד משיכה עבור מתנצרים המבקשים לשוב ליהדותם. על קיומה של תופעה זו כבר בסוף המאה הט"ו, ראה: עובדיה מברטנורא, עמ' 64.

¹⁶⁸ ראה: לעיל, עמ' 16.

¹⁶⁹ "שבאו הגירושין מארצות אדום עם רוב קהלים [...] דמרוכין ומרוכין היו הבאים בכל פעם, וידוע היה שבכל יום עתידים לבוא" (מהריב"ל, ח"ג סי' יד). וראה: דוד, אנוסים, עמ' 188; כהן, קושטא, עמ' 80; C. Roth, A History of the Marranos, Philadelphia 1945, pp. 69-73.

¹⁷⁰ בירב, סי' כט [=כב].

¹⁷¹ ורבלובסקי, אלקבץ.

שעליו יופקדו רבנים סמוכים בלבד.¹⁷² באמצע המאה ה"ז נמסר על אנוסים בצפת, "שנסו הנה מפקד האינקוויזיציה".¹⁷³ על רקע ריבוי האנוסים בצפת, הרבו חכמי המחצית השנייה של המאה לעסוק בבעיות הלכתיות שנגזרו מנסיונותיהם להשתלב בחברה היהודית,¹⁷⁴ ובהערכת התנהגותם בעבר.¹⁷⁵

פרנסי הקהילות הספרדיות-פורטוגזיות באמשטרדם בראשית המאה ה"ז פעלו לעודד את הגירתם של עניים מעירם, בפרט לארץ ישראל.¹⁷⁶ בשנת 1609 נחתם הסכם שביתת נשק בין ספרד להולנד, ולאחריו גברה מאוד תנועת הספינות ההולנדיות, שעשו דרכן דרך נמלי איטליה אל הלוונט, ועל סיפונן סחורות וסוחרים, בהם גם יהודים.¹⁷⁷ בראשית המאה ה"ז נמצאו אנוסים בצפת,¹⁷⁸ וקהל הפורטוגזים שב ונזכר בשנת ש"ע.¹⁷⁹

לכאורה, בשל הרקע האנוסי של המהגרים מפורטוגל אין לצפות לחכמים מקרבם. גם חכמים שייכתן שהיה להם רקע פורטוגזי, כמו ר' שלמה אלקבץ ור' יוסף קארו, יצאו ממנה כנראה בשלב מוקדם מאוד של חייהם, ואת מטענם הלימודי רכשו לאחר עזיבתם את פורטוגל. יחד עם זאת, דווקא רצונם העז של האנוסים להשתלב בחברה היהודית בא לידי ביטוי בשאיפתם להשתלם בידיעות תורניות,¹⁸⁰ ובהצטרפותם לחוגי הלומדים בצפת, כפי שביטא זאת ר' יששכר נ' סוסאן: "והנה אחינו רבותינו הספרדים יצ"ו [...]. ומעט רקים [=בורים בתורה] ימצאו ביניהם, אם לא [=יוצאים מכלל זה] האנוסים, אשר חדשים מקרוב באו לדת יהודית, וגם מהם ומבניהם יוצאים כמה וכמה חכמים משכילים ונבונים".¹⁸¹ אפשר שאחזים

¹⁷² מהלב"ח, הסמיכה, דף רפ ע"א. וראה: דוד, אנוסים, עמ' 189-190. וראה: להלן, עמ' 262.

¹⁷³ איש שלום, פרנציסקני, עמ' 284.

¹⁷⁴ למשל: אבקת רוכל, סי' צ; מבי"ט, ח"א סי' יט; קמב; קע; של; ח"ב סי' יז; מ; פג; ח"ג סי' כד; סג; רה; מהריט"ן, סי' קמח; מהריט"ן החדשות, ח"ב סי' קז. וראה: דוד, אנוסים, עמ' 188.

¹⁷⁵ ר' שלמה אלקבץ שיבח את עמידתם של האנוסים בדרך ייסוריהם לארץ ישראל (ורבלובסקי, אלקבץ, עמ' קנב-קנג). ר' משה אלשיך הפליג בחשיבות מעלתם של הניצולים מאירועי 'קידוש ה', שגבוהה מזו של הנהרגים באירועים כאלה (תורת משה, ויקרא כב, לג). ר' שמואל אריפול הפליג רבות במעלת התשובה והשינוי במהותם של החוזרים בתשובה (למשל: שר שלום, דף יט ע"א-כ ע"א; כד ע"ב-כה ע"א; ל ע"א-לא ע"א; לו ע"ב; לח ע"ב-מא ע"א), ועל אף שאינו מציין זאת במפורש, נראה מרמזים שונים שדבריו מכוונים אל האנוסים לשעבר (לדוגמה: "כי עם היות שנלכדה רגלה [של ישראל] בשעבוד מלכות, עם כל זה היא כשושנה בין החוחים" [שם, דף כו ע"ב]). חכמים אחרים היו, ככל הנראה, פחות סלחניים בגישתם אל האנוסים. ר' אלעזר אזכרי (חרדים, דף יז ע"ב) ור' אליהו די וידאש (לחם דמעה, דף צה ע"ב) סברו שהיה עליהם לבחור במוות. לדעת ר' אלישע גאליקו היה עליהם לברוח מן המדינה: "אעפ"י שאתה רואה כונת המלך לאנוס ולהכריח, ויגזי'ם] להלקות אותך במכות וייסורין קשים כדי שתעבור על דת, אל תבהל ותשתומם כאיש נדהם, ותשאר בפח המוקש, אלא בקש מהר אם איפשר מקום להנצל ממנו וללכת מפניו אל ארץ אחרת, שלא תהיה תחת ממשלתו [...]". (גאליקו, קהלת, דף צא ע"א). לדעתו, אם זה נמנע מהם, היה עליהם למסור את נפשם: "שלא יתבהל מהמלך האנוס לעבור על דת, אף אם אין לו מקום לינצל, לא בבריחה ולא באופן אחר, אלא יתחזק וימסור נפשו על קדושת השם" (גאליקו, קהלת, דף צב ע"א). והשווה: גאליקו, שיר השירים, דף יא ע"א. וראה: בניהו, גאליקו, עמ' צה. על ההתייחסות בספרות ההלכה לאנוסים בהיבט רחב מזה של צפת, ראה: אסף, אנוסי ספרד, עמ' יט-ס.

¹⁷⁶ י' ברטל וי' קפלן, "עליית עניים מאמשטרדם לארץ ישראל בראשית המאה השבע עשרה", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 175-188.

¹⁷⁷ שם, עמ' 188-189.

¹⁷⁸ הקר, בית הלוי, עמ' 283-284.

¹⁷⁹ ראה: לעיל, עמ' 16.

¹⁸⁰ "ומה גם הנשים הכשרות פירטוגיזאש, שדת ישראל וְשִׁוּלָה בְלָפֶן, והן מלמדות את האנשים ומקרבות אותם לדת ישראל, כאשר שמענו כן ראינו" (מהריט"ן החדשות, סי' קז).

¹⁸¹ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66.

מהם אכן זכו למעמד של חכמים, אבל פרט לר' יעקב מסעוד, שפעל בצפת קודם לשנת שכ"ב, לא ידועים חכמים פורטוגזים בצפת, ומכך ניתן להסיק על ממדיה המצומצמים של התופעה.

ב. גורמי ההגירה והמשיכה של חכמים לצפת

1. לימוד התורה

בחור אחד, שנדד לפולין ללמוד תורה בשנת שס"ט, העיד: "נתתי את לבי ליסע למרחקים, ולשאוב מים מבארות עמוקים [...] כדרך כל הבחורים הנודדים ממקום למקום וממדינה למדינה אחרת ללמוד שם".¹⁸² בתולדות הישיבות ידועה תופעת נדידת התלמידים כבעלת ערך לעצמה, וגם תלמידים שמוצאם בסמוך למרכזי תורה חשובים נדדו למרכזים אחרים,¹⁸³ ובפרט בתקופה הנדונה ובסמוך לה:¹⁸⁴ "ומכתתים רגליהם ללמוד תורה מעיר לעיר";¹⁸⁵ "ומעשים בכל יום באים בחורים מארצות ההמה [במטרה] ללמוד תורה, קודם שישאו אשה",¹⁸⁶ והוא הדין ללומדי תורה נשואים, שהיו מניחים נשותיהם בביתם, ויוצאים לפרקי זמן ממושכים.¹⁸⁷ תופעה זו מוכרת גם מחוץ לעולם היהודי בימי הביניים, ונמצאו גם לומדים מוסלמיים שנדדו בין מרכזי לימוד שונים, לשם השתלמות בלימודיהם,¹⁸⁸ כמו גם לומדים נוצריים באירופה.¹⁸⁹

ר' משה גלאנטי דן בתלמיד החפץ ללמוד תורה, ולשם כך הוא עולה לארץ.¹⁹⁰ גם המבי"ט דן ב'ראובן', המבקש לגור בירושלים או בצפת, "לסֶפֶת שיקיים המצוות הנוהגות עתה בארץ, וגם ללמוד תורה בארץ".¹⁹¹ כלומר, לימוד התורה נתפס כעילה לעלייה לצפת, ולהתיישבות בה.

משיכת התלמידים אל גדולי המורים

צפת התפרסמה ברחבי העולם היהודי כמרכז תורני חשוב, ומשום כך מוסדותיה משכו אליה לומדים מן הגולה.¹⁹² שְׁמַעַם של גדולי הקבלה ברבע השלישי של המאה ה"ז הגיע למרחקים, ותלמידים התקבצו

¹⁸² "מגילת רבי מאיר", קבץ על יד, יט (תרס"ג), עמ' 7.

¹⁸³ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 34; 431-441; ברויאר, דיסרטציה, עמ' 41-44; מ' ברויאר, "נודדי תלמידי חכמים – אקדמות לפרק מתולדות הישיבות", ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 445-468; א' ורהפטיג, "גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תיב-תיז; פורג'ס, קפשאלי, עמ' 36-39.

¹⁸⁴ הקר, גרסון, עמ' 57; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 12; אלבוים, קשרי תרבות, עמ' 24-27; 37-39; בן נאה, עיר התורה, עמ' 69-71; אסף, פולין, עמ' 93-95; ברויאר, השפעה ספרדית, עמ' 26; גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 28-29.

¹⁸⁵ מהריט"ץ, סי' עה.

¹⁸⁶ שם, סי' כז.

¹⁸⁷ אלשיך, סי' נ; נב.

¹⁸⁸ דודג', אל אזהאר, עמ' 97; אונן, עולמאא, עמ' 842; שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 181-187; זילפי, עולמאא, עמ' 60-61; מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 9-73; 153-157.

¹⁸⁹ אלבוים, קשרי תרבות, עמ' 24-25.

¹⁹⁰ גלאנטי, סי' עו.

¹⁹¹ מבי"ט, ח"ג סי' פא.

¹⁹² הקר, לתולדות, עמ' 166; אליאור, ציפיות משיחיות, עמ' 35-49.

בצפת ללמוד מפיהם, ובפרט מפי רמ"ק¹⁹³ והאר"י¹⁹⁴ כיוצא בהם, נמשכו לצפת לומדים במטרה ללמוד מפי גדולי הפוסקים, כגון ר' יוסף קארו.¹⁹⁵

תלמידי חכמים אורחים בצפת

להלן נעמוד על הקושי לקבוע מיהו חכם מ'חכמי צפת', ומיהו אורח שרק הזדמן אליה לזמן קצוב.¹⁹⁶ על כל פנים, בוודאי שלא כל תלמידי החכמים שפקדו את צפת באו להשתקע בה, ומהם שנזדמנו בה כעוברי אורה. לגבי אחדים מהם, נכרך ביקורם בהווה הלימודית בצפת, אם כי קשה לקבוע שהלימוד היה מטרת מסעם אליה.

האורחים הלמדנים הגיעו מתפוצות וממרחקים שונים, כגון: מירושלים,¹⁹⁷ מדמשק,¹⁹⁸ מקושטא,¹⁹⁹ משאלוניקי,²⁰⁰ מרודוס,²⁰¹ מאשכנז,²⁰² ממצרים,²⁰³ מאיטליה,²⁰⁴ מצפון אפריקה²⁰⁵ ומתימן.²⁰⁶ אין ספק

---

¹⁹³ ר' מרדכי דאטו, מתלמידי רמ"ק, כתב: "[...] לפחות להמצא עתה בא"י, ובפרט בצפת תות"ב, מקום גפן תאנה ורימון [...] (בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תשצח).

¹⁹⁴ "והיו באים אצלו [אל האר"י] ממקומות רחוקים ליקח ממנו תיקון על מה שחטאו" (בניהו, תולדות יצחק, עמ' 251). לדוגמה, ר' חיים ויטאל בא לצפת כדי להתודע אל האר"י, "והוא ילמד לך זו החכמה" (החזיונות, עמ' ד). והשווה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 155; סמברי, תולדות האר"י, עמ' 334. יהודי מקושטא בא לצפת לעמוד מקרוב על חכמת האר"י, וקיבל את הנהגותיו (שם, עמ' 340).

¹⁹⁵ למשל, ר' אברהם לאניאדו העיד על בואו לצפת במטרה להתקרב אל ר' יוסף קארו וגדולי הפוסקים, וללמוד מהם את מלאכת הפסיקה, "והייתי מתאבק בעפר רגליהם לשתות בצמא את דבריהם, אצל אלוני מורי ההוראות, להבין ולהורות" (מגן אברהם, דף ב ע"א).

¹⁹⁶ ראה: להלן, נספח עמ' 1.

¹⁹⁷ "[...] שנת השי"ב ליצירה, נתאכסנו אצלי פה צפת תוב"ב שני בעלי תורה מירושלם תוב"ב, וספרו לי שהשנה שעברה, שחל ט"ו באדר שלה בשבת נפלה מחלוק' גדולה מאד בין חכמי ירושלם יצ"ו [...] (עיבור שנים, דף כט ע"ב).

¹⁹⁸ ר' משה ברור היה מחכמי דמשק (ראה: מהרלב"ח, סי' צג), ונמצא חתום בין חכמי צפת, ובנפרד מהם, בשנת שכ"ג: "נאם העומד פה צפת ובדמשק מנוחתי" (משפטי שמואל, סי' עג). כלומר, הוא השתתף בדיון הלכתי בשעה שהזדמן לצפת.

¹⁹⁹ ר' אברהם הירושלמי היה מחכמי קושטא במאה ה"ט. כנראה שביקר בצפת, שכן המבי"ט מציין ויכוח הלכתי שהתנהל בין שניהם, שנראה שהיה פנים אל פנים: "[...] והוא קורא אותנו מחמירים להכחיש דברינו בפנינו" (קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א). וראה: סמברי, תולדות האר"י, עמ' 340.

²⁰⁰ לדוגמה: ר' אליעזר אשכנזי היה מתלמידי ר' יוסף טאיטאצאק בשאלוניקי, ולפני שנת שכ"ב הופיע בצפת ודן עם ר' יוסף קארו בהלכה, "היה תורני מופלא, והשיג על ב"י [=מחבר] בית יוסף] אלף השגו" (דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"א) (מ' בניהו טוען שהיה חכם צפתי. ראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קטז-קיש; מ' בניהו ו' לאראש, "מינוי שרי בריאות בקרימונה בשנת של"ה", מיכאל, א [תשל"ג], עמ' פג-פז. אבל נראה שאם היה כך הייתה לעובדה זו אחיזה במקורות נוספים). ידיעות נוספות בעניין זה, ראה: הקר, בית הלוי; הקר, לתולדות, עמ' 165-166.

²⁰¹ ר' יוסף קארו ציפה לבואו של ר' יהודה נ' וירגא מרודוס, על מנת לדון עמו בהלכה: "וכי באתה בגבול ארצנו, נכספה וגם כלתה נפשי לחזות בנועם אור פניך היקרים, ולישא וליתן עמך פנים בפנים" (אבקת רוכל, סי' ק. וראה: שם, סי' צט). י' גליס הסיק מכאן כי "עלה לצפת" (גליס, תולדות, ב, עמ' יז), אבל אין לכך בסיס.

²⁰² "ואמר לי החכם ה"ר שאול יצ"ו [...] שכך נוהגים בארצותיהם באשכנז" (עיבור שנים, דף סד ע"א). ר' אלעזר אזכרי מסר על חכם אשכנזי, כנראה מקובל, שבא למירון כדי לבצע שאלת חלום על קבר רשב"י (חרדים עה"ת, עמ' נב-נג).

²⁰³ ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) היה מחכמי הספרדים במצרים (מבי"ט, ח"ג סי' רכה; אשכנזי, סי' כה; מהרשד"ם, יו"ד סי' קז; אה"ע סי' קיש). אודותיו ראה: י"ש שפיגל, "הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו", עלי ספר, טז (תש"נ), עמ' 5-36. הוא נפטר בצפת, במהלך ביקורו בה: "ושמעתי מפי זקנים, שהרב ר' יעקב קשטרו הלך לצפת תוב"ב לבקר על קברות הצדיקים, ונתאכסן בבית מהר"י יוסף קארו ז"ל, והרב עשה לו כבוד גדול, ונפטר שם" (קורא הדורות, דף מא ע"א).

²⁰⁴ ראה: מ"א שולואס, רומא וירושלים, ירושלים תש"ד, עמ' 66-88.

²⁰⁵ "בא אורח אחד מארץ מערב" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 327). האורח הנוכח לא היה למדן בהכרח, אבל יש להניח שהיגד זה יפה גם לאורחים מגרבים למדנים, כגון ר' אברהם אזולאי שליטת מתורת מקובלי צפת לאחר שהתיישב בחברון בשנת שע"ג. ראה: תשבי, אזולאי, עמ' 191-192; זק, רמ"ק, עמ' 320-321.

שביקורים אלו ודומיהם העמיקו את הקשר בין קהילת צפת לקהילות הגולה, ותרמו להעשרת עולמה הרוחני והלמדני של צפת.

2. האמונה בסגולותיה המיוחדות של ארץ ישראל ללימוד תורה

רגשות דתיים של געגוע לארץ ישראל,²⁰⁷ והשאיפה לקיים בה מצוות שאין לקיימן במקום אחר,²⁰⁸ כמו גם עצם המצווה שבעלייה לארץ ישראל,²⁰⁹ ליוו יהודים בדרכם מן הגלות לארץ ישראל, ובוודאי אין בתופעה זו כדי לאפיין את התקופה הנדונה. אמנם, לומדי התורה שעלו לצפת ביקשו למצוא בה יתרונות נוספים, שהאמינו שלא ניתן למצוא בארצות גלותם, ולהלן נבחן את דבריהם במטרה לעמוד על בסיס תפיסתם ביחס לעלייה לצפת:²¹⁰

'היכל המלך' - ארץ ההשגחה

במקומות שונים פיתחו חכמי צפת את הרעיון של השגחה אלוהית בלתי אמצעית על ארץ ישראל, לעומת השגחה אמצעית ועקיפה ('שרים' או 'מזלות') על חוץ לארץ. לפי תפיסה זו, המוכרת כבר מימי הביניים,²¹¹ אלהים משגיח על הארץ בכל עת,²¹² והיא נתונה תחת השפעתו הישירה.²¹³ בדברי חכמי התקופה מצויים ביטויים מגוונים לרעיון זה: למשל, ר' אלישע גאליקו כתב: "אין בה ספק, כי ארץ ישראל היא הארץ אשר עוני [=עני] ה' אלדינו בה [...] והיא מקום ומושב לשפע העליון, כי שם תנוח בראשונה, ומשם יתפרד לכל שאר ארצות העמים, ולכך נקראת ארץ הקדושה. ובהיות בית ישראל גולים מעל אדמתם גם כן הם גולים מעל שולחל [!] אביהם".²¹⁴ כלומר, קרבתה של הארץ אל האלוהות היא מקור קדושתה. לדעת ר' אלישע גאליקו, 'לקדושה' זו יש משמעויות מעשיות עבור מי שמבקש את עבודת האל, ומכאן החשיבות לחיות בארץ: "שדירת ארץ ישראל הוא סיוע גדול להשיג שלימות ולטהר

²⁰⁶ ר' זכריה אלצאהרי ביקר בצפת בשנת שכ"ז, ותיאר את רשמיו, במיוחד אלו שספג בישיבת ר' יוסף קארו (ספר המוסר, עמ' 116-123). וראה: יעקב, דיסרטציה, עמ' 20-21 הערה 28; 32-38.

²⁰⁷ למשל: "צריך כל איש ישראל לחבב את ארץ ישראל ולבא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן אל חיק אמו" (חרדים, דף ס' ע"א-ע"ב). וראה: המצנפת, עמ' [7-9].

²⁰⁸ "כי ארץ ישראל, לה קורבה ויחס עם התורה כיחס החיות עם הלב [...] וכן ענין התורה, עקרה בארץ ישראל ורב מצות תלויות בה" (אור נערב, דף כו ע"א); "לסבת שיקיים המצות הנוהגות עתה בארץ" (מבי"ט, ח"ג סי' פא). וראה: ברית הלוי, דף מא ע"א; חרדים, דף עג ע"א; גאליקו, קהלת, דף נו ע"ב; גאליקו, שיר השירים, דף יז ע"א-ע"ב.

²⁰⁹ למשל, המבי"ט נימק את ההכרח לקיים נדר לעלות מטוקאט ולהתיישב בצפת, לא רק מחמת כוחו של הנדר, אלא גם "כי היא לדבר מצוה, וחייב לקיים נדרו לעלות" (מבי"ט, ח"ג סי' עה).

²¹⁰ יש להסתייג ולציין שרבים מן המקורות שייבחנו להלן נכתבו בידי חכמי צפת דווקא בצפת, ולא קודם שהיגרו אליה, ובכל זאת אנו מניחים שניתן להסיק מהם על תפיסתם הבסיסית ביחס לבחירה בצפת כיעד להגירה שלהם או של זולתם.

²¹¹ ראה למשל: ד' שורץ, "ארץ, מקום וכוכב: מעמדה של ארץ ישראל בתפסיתו של החוג הניאופלטוני במאה ה"ד", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 139-143; מ' אידל, "על ארץ ישראל במחשבה היהודית המיסטית של ימי הביניים", שם, עמ' 204.

²¹² "שכתוב בארץ ישראל 'תמיד עיני ה' אלדיך בה', שם ההשגחה כפולה ומכופלת [...] (חרדים עה"ת, עמ' מא). והשווה: שם, עמ' קנה; גאליקו, אסתר, דף ו ע"ב; גאליקו, קהלת, דף קכו ע"ב.

²¹³ תורת משה, בראשית יב, א-ד. וראה: רוזנברג, גלות, עמ' 169 הערה 9; פכטר, א"י, עמ' 308-309.

²¹⁴ גאליקו, אסתר, דף ו ע"ב-ז ע"א. והשווה: גאליקו, שיר השירים, דף לג ע"ב-לד ע"א.

את הגוף, כי קדושת הארץ מלבשתו רוח טהרה וקדושה, וקל לטהר את עצמו [...] וזהו מצד כל כללות ארץ ישראל".²¹⁵

גם ר' משה אלשיך הדגיש את המשמעות המעשית של ה'נוכחות' האלוהית בארץ. כיוון שארץ ישראל היא ארץ השכינה שורה בה ההשגחה האלוהית,²¹⁶ ולכן השפע הרוחני אליו זקוק האדם המבקש את קרבת האל ניתן דווקא בה.²¹⁷ ר' שמואל אריפול הדגיש משמעות נוספת לכך, והיא כוחה של הארץ לכפר על חטאי היחיד המתגורר בה.²¹⁸

גם ר' אלעזר אזכרי דן בהשלכות המעשיות המבוססות על תפיסה זו, ודימה את ארץ ישראל לביתו של ה', "כהיכל מלך",²¹⁹ שבו מתחייבת התנהגות רוחנית שונה מזו המחייבת 'אורח' בכל בית אחר: "לכן כל אדם יחדד בבואו אל ארץ ישראל להיות ירא שמים בכפל כפלים ממה שהוא בחוצה לארץ, וידע כי בבית המלך הוא יושב".²²⁰ מכאן מובן, ש"הדר בארץ יש[ראל] כאלו שוכן בא"י של מעלה, שהיא השכינה".²²¹ רעיון זה פותח במיוחד במשנת המקובלים, שהדגישו את כוחה האלוהי של ארץ ישראל.²²² לדעת רדב"ז, נהנית הארץ משפע רוחני כתוצאה מקרבתה לעולמות הרוחניים,²²³ אבל לקרבה זו יש אף משמעות דו סיטרית, ומעשי האדם בארץ משפיעים בעולמות העליונים, שכן ארץ ישראל עומדת "כנגד ארץ העליונה".²²⁴ רמ"ק דן ביסודות, לפיהם נשלטות ארצות העולם בידי 'שרים', כלומר, השגחה אלוהית עקיפה, לעומת ארץ ישראל, הנחשבת ל"נקודה אמצעית".²²⁵ ר' אברהם גלאנטי לימד שלשרים אלו אין יכולת גישה ל'רקיע' של ארץ ישראל.²²⁶ הביטוי המעשי לכך הודגש בדברי ר' שלמה אלקבץ ור' יוסף

²¹⁵ גאליקו, קהלת, דף נו ע"ב.

²¹⁶ תורת משה, שמות כה, ח. והשווה: שם, ויקרא, יד, לו-לח; דברים, יא, יב.

²¹⁷ שם, דברים ג, כה.

²¹⁸ [...] ונמחל להם, בעין שהם דרים בארץ ישראל המכפרת עליהם" (שר שלום, דף יט ע"א); "כי בהיותם בארץ ישראל הם מנוקים מכל עון ואשמה [...] אבל לאנשי חוצה לארץ [...] חטאתם כבדה מאד, לפיכך אין להם זכות לשיעשה להם מצד עצמם" (זבח תודה, עמ' י).

²¹⁹ חרדים עה"ת, עמ' לח. והשווה: שם, עמ' מא. מונח זה כבר מוכר בהגות חכמי ימי הביניים. ראה: חלמיש, קווים, עמ' 221. בצפת כבר עשה ר' אלישע גאליקו שימוש במונח זה (גאליקו, אסתר, דף ו ע"ב).

²²⁰ חרדים, דף סא ע"א. וראה: פכטר, א"י, עמ' 313-317.

²²¹ מילי דשמיא, עמ' 144. והשווה: שם, עמ' 130.

²²² ראה: אידל, א"י, עמ' 194-200; 204; חלמיש, קווים, עמ' 215-232.

²²³ "לפי שהארץ הקדושה ארץ חפץ היא, המקבלת שפע ממה שלמעלה ממנה" (מצודת דוד, דף לד ע"ב).

²²⁴ מצודת דוד, דף ז ע"א.

²²⁵ אור יקר – זוהר, ד, עמ' קכז-קכח; ז, עמ' כ-כא. ור' אברהם אזולאי הטעים: "כי א"י אינה כנגד השר כלל, אלא שהיא מכוונת כנגד פתח היכל לבנת הספיר, שלא ע"י אמצעות השר כלל, וע"כ הברכה מצוייה בה בלתי מצומצמת [...] ואמנם שאר העולם אינו שותף אלא מתמצית א"י [...] ואמנם כן, בברכת[ה] של א"י יתברכו גם שאר ארצות [...] דרך כלל: א"י שואב מן הקדושה, וח"ל שואב מן החיצונים" (חסד לאברהם, מעיין א נהר יט). והשווה: שם, נהר ג מעיין כה; מעיין ד נהר מז; מעיין ו נהר א-ב; מעיין ז נהר טו. ועוד הוא הוסיף: "ההרים הגבוהים יש להם שרים [=משגיחים רוחניים] גדולים למעלה, כדמיון ההרים עצמן כגבהותם" (שם, מעיין ו נהר יד). כלומר, נוף הררי בולט, אולי כמו זה של הרי הגליל העליון, משרה אווירה רוחנית מיוחדת.

²²⁶ "פיר' טהרה: השכינה המתלבשת בתוכם, שמשם משפעת שפע לישראל, אבל הוא על ידי שר האומה אשר גלו תחתיה, והם מקבלים ע"י השר ולא מידו של ה'ב"ה ממש, מש"כ [=מה שאין כן] בארץ ישראל, שאין שם שום שר, שרחוקים הם ממחיצות הרקיע המבדילות בין רקיע ארץ ישראל ובין רקיע של ארץ העמים אלפים אמה [...] (קול בוכים, דף י ע"א). והשווה: שם, דף נט ע"א.

קארו, שעלו לארץ על מנת להתעלות במובן דתי, מוסרי ומיסטי, והאמינו שבדרך זו יוכלו להגיע עד לדרגת נבואה.²²⁷ האפשרות להגיע לדרגה זו היא תוצאה של אותה השגחה.²²⁸

על בסיס תפיסה זו הסבירו חכמים את ייחודו של לימוד התורה בארץ ישראל. ר' אלישע גאליקו הורה: "מה בין תקיפי דארעא דישאל [=חכמי ארץ ישראל] לחכמי וצדיקי ח"ל, לומר שאין מעלת החכמה שוה בכל מקום [...] וכל הדר בה [בארץ ישראל] דבק עם השם יתברך, והוא תחת השגחתו בלי אמצעי כלל".²²⁹ כלומר, ארץ ישראל נהנית מקשר בלתי אמצעי עם האל, ולכן נהנים יושביה מחכמה יתירה. תפיסה זו מסבירה את העדפת ארץ ישראל בידי לומדי התורה, ובמיוחד המקובלים שביניהם, אבל היא איננה מיוחדת לצפת בהכרח.

סגולות גאוגרפיות ואקלימיות

היו חכמים שהסבירו את סגולת הלימוד המיוחדת בארץ ישראל באווירה המיוחדת והמחכים. למשל: "וגם כן אין אנו משיגים אמתת סודותיה כי אם בא"י, וכמה שאמר: אוירא דארעא דישאל מחכי"ם]. וספרו גם כן במעלת הלומד תורה בא"י".²³⁰ תשתית הרעיון של ביטוי סגולותיה של ארץ ישראל באמצעות תכונותיה האקלימיות מצוי כבר בספרות חז"ל, אך הוא פותח בספרות המחשבה היהודית בימי הביניים.²³¹ רעיון זה נדון בהגות חכמי צפת,²³² כמו גם בדברי חכמים מחוצה לה בתקופה הנדונה.²³³ בהמשך לרעיון זה, נמצא בדברי חכמי צפת גם היסוד המצביע על מיקומה של ארץ ישראל במרכז העולם. למשל, ה'מגיד' הסביר שארץ ישראל נמצאת במרכז העולם, אלא שמצבה הנוכחי לא מאפשר לה למצות יתרון זה.²³⁴ ר' שלמה אלקבץ הסביר את מרכזיותה של ארץ ישראל מבחינה גאוגרפית, כנקודה ממנה החלה בריאת העולם, אבל גם מבחינה רוחנית, בהיותה מיוחדת בקדושתה, ובכוחה של קדושה זו להשפיע על הדרים בה.²³⁵ ר' אלישע גאליקו הרחיב רעיון זה, וגרס שלמענה של ארץ ישראל נברא העולם.²³⁶

²²⁷ פכטר, א"י, עמ' 296-302.

²²⁸ יסוד זה הודגש גם במשנת חכמים נוספים, כגון ר' אליהו די וידאש (ראשית חכמה, שער התשובה פ"ו, דף קפ ע"ב. וראה: פכטר, א"י, עמ' 307-308) ור' משה אלשיך (ראה: שם, עמ' 309-310).

²²⁹ גאליקו, קהלת, דף קכו ע"א.

²³⁰ בית אלהים, דף עו ע"ב-עז ע"א. וראה: פכטר, א"י, עמ' 293.

²³¹ ראה: א' אלטמן, "תורת האקלימים של ר' יהודה הלוי", מלילה, א (1944), עמ' 1-17; ח' קרייסל, "ארץ ישראל ונבואה בפילוסופיה היהודית בימי הביניים", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 40-51; ז' הרווי, "ר' חסדאי קרשקש על ייחודה של ארץ ישראל", שם, עמ' 153-157; מלמד, א"י, עמ' 52-71.

²³² למשל: "והמעין הוא התורה, אשר היא המשקה לאדם [...] בתוך הבאר הזה נוזלים המים ההם מן הלבנון, שהוא ארץ ישראל [...] כי משם נוזלים מי החכמות, מן מניחות [מנוחות?], כי אין תורה כתורת ארץ ישראל, דאורה מחכים" (שר שלום, דף סד ע"א-ע"ב); "שאור הארץ הזאת הוא מחכים, ומחדד לבות לומדי תורה, ושומר הענוים והחסידים החונים בה [...] וסימנה [בראשי תיבות] שעור"ה, פי': שומרת ענוים ומחכימה רוחשי התורה" (המצנפת, עמ' 7-8); "זהו הטעם שאור ארץ ישראל מחכי", כי אין שום שר שולט באוירה, שיחשיך עיני המעיין" (קול בוכים, דף כא ע"א); "כי אויר של א"י רוחני יותר" (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 156). לדעת ר' משה אלשיך, ניהנת ארץ ישראל באוויר סגולי, שבאמצעותו מסוגל האדם לדבוק בשורש נשמתו (תורת משה, בראשית יב, ב; דברים ז, א-ז; ח, ו).

²³³ מלמד, א"י, עמ' 72-77.

²³⁴ "דכל העולם שותה מתמצית ארץ ישראל, ועכשיו בעוונות שרבו ארץ ישראל מתמצית העולם שותה" (מגיד משרים ת"ו, דף טז ע"א).

²³⁵ ברית הלוי, דף מא ע"א.

בהקשר לכך עשה ר' שמואל אריפול שימוש במושג 'אבן השתייה':²³⁷ "[...] ארץ ישראל, והטעם שהיא בתוך ובאמצעיתו של עולם, כי היא אבן השתייה שממנו הושתת כל העולם [...]"²³⁸.

תפיסה זו, המוצאת בארץ ישראל את נקודת המרכז הגיאוגרפי של כדור הארץ וממנה יוצא השפע לעולם, הייתה ידועה בדברי הוגים יהודיים במאה ה"ז, שכנראה הושפעו מן המורשת הספרדית.²³⁹ גישה זו רווחה בין קבוצות הגות שונות במזרח ובמערב, ונמצאה בדברי פילוסופים, מקובלים ובעלי מוסר ברחבי העולם היהודי באותה תקופה.²⁴⁰

הדברים אמורים כלפי ארץ ישראל בכלל, אבל הם עובדו באופן ייחודי במשנתו של ר' אברהם אזולאי ביחס לצפת, שקבע: "שכל הדר בעיר צפ"ת יש לו יתרון על כל שאר ערי א"י".²⁴¹ אמנם ארץ ישראל בכללה מזכה את יושביה ב"הנהגה הקדושה",²⁴² ואפילו ב"נפש חדשה מעולם היצירה",²⁴³ ואמנם אווירה של ארץ ישראל משובח לעבודת האל,²⁴⁴ אבל אוויר צפת דווקא ניהן בסגולות טבעיות מיוחדות לעיסוק בחכמת הסוד: "שצפת היא מוכנת ומזומנת להשיג בה סוד עומקה של התורה וסודותיה, כי אין אוויר זך בכל א"י כמו אוויר צפת".²⁴⁵ ר' אברהם אזולאי היה ממפיצי תורות רמ"ק והאר"י במאה ה"ז,²⁴⁶ ודווקא משום שלא נמנה בעצמו עם חכמי צפת נוכל להניח שדבריו ביחס לצפת משקפים את השקפתם של מקובלי צפת, ולהסיק שהשקפה זו עודדה את ההגירה לצפת דווקא.

²³⁶ גאליקו, שיר השירים, דף לט ע"א. וראה: בניהו, גאליקו, עמ' צב.

²³⁷ ראה: א' כ"ק, "אבן השתייה", ח"מ לויטס (עורך), שנה בשנה: ספר שנה תש"ן להלכה למחשבה ולבעיות היהדות, ירושלים תש"נ, עמ' 188-198.

²³⁸ שר שלום, דף נה ע"ב.

²³⁹ רגב, א"י, עמ' 115-137.

²⁴⁰ ראה: ד' שורק, "אמצע לארצות ושער לשמים: תפיסות פילוסופיות של ארץ ישראל בהגות היהודית של המאה ה-16", א' רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 54-93.

²⁴¹ חסד לאברהם, מעיין ג נהר יג.

²⁴² שם, נהר יא.

²⁴³ שם, נהר יב. והשווה: שם, נהר יד.

²⁴⁴ "והסוד הוא, כי אוויר א"י הוא טהור המוכן לקדושה ולעבודת השי"ת, שאין הקליפה שולטת בא"י [...] ולכן השכינה משכנה באויר א"י, ואוירה טהור מצד הטהר", מוכן לתורה ולמצות ולמעשים טובים, ולשון אוויר: אור י" (שם, מעיין א נהר כד). והשווה: שם, מעיין ג נהר ו-ט.

²⁴⁵ שם, מעיין ג נהר יג.

²⁴⁶ ראה: תשבי, אזולאי, עמ' 191-203; תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' 114-115; תשבי, חקרי קבלה, עמ' 255-267; ב' זק, "למקורותיו של ספר חסד לאברהם לר' אברהם אזולאי", קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 164-174; B. Sack, "The Influence of Cordovero on Seventeenth Century Jewish Thought", I. Twersky & B. Septimus (eds.), Jewish Thought in the Seventeenth Century, London 1987, pp. 365-379.

3. גורמים כלכליים²⁴⁷

צפת כמוקד פעילות של תעשייה ומסחר

בשנת שס"ז תיאר ר' שלמה שלומיל את המצב בארץ: "ובאים בספינות מסוף העולם, מויניציאה ומספרד וצרפת ופורטוגאל ומקוסטנטינא, וטוענין בר ושמן זית צמוקים ודבלים ודבש ומשי ובורית הטוב, כחול אשר על שפת הים".²⁴⁸ בזמנו כבר הייתה צפת נתונה במשבר כלכלי עמוק, ולכן אין לראות בדבריו עדות לשפע כלכלי, אלא לכל היותר לקיומם של חיי מסחר ומקורות מחייה. בכל זאת, ניתן ללמוד מדבריו על קיומם של נתיבי מסחר, שבוודאי התפתחו מאוד בתקופת הפריחה הכלכלית, ברבע השלישי של המאה הט"ז, כאשר התנאים הכלכליים והפוליטיים אפשרו למתיישבים בצפת לפתח תעשייה ומסחר.

באותה עת הפכה צפת למרכז כלכלי שמשך אליו יהודים נוספים, שביקשו הזדמנויות כלכליות חדשות,²⁴⁹ ובין הסוחרים שנמצאו בה היו גם בעלי תורה.²⁵⁰ כנראה שלתקופה זו התכוונו המב"ט²⁵¹ ור' אלישע גאליקו,²⁵² כאשר מנו את מעלותיה החומריות של ארץ ישראל, המניבה פירות טובים ועל אדמתה גדלים אנשים בריאים. בצפת זכו לומדי תורה להקלות במסים,²⁵³ והמב"ט ציין שעובדה זו המריצה תלמידי חכמים לעלות לצפת בזמנו.²⁵⁴

הכשרה 'מקצועית' בלימוד תורה

מהריט"ץ סיפר, שבאים בחורים עניים מארצות שונות ללמוד תורה בצפת, ומקווים שכאשר יחזרו לביתם בגולה, יזכו לשידוך הגון או למעמד של חכם, בזכות תקופת לימודם בצפת. הוא הוסיף, כי אלו "מעשים בכל יום".²⁵⁵ לפי תיאור זה, היו לומדים שעשו בצפת במטרה למצוא את מעמדם ופרנסתם כחכמים בעתיד. גם אם היו מהם ששהו בצפת פרקי זמן ממושכים, לא הייתה זו שהיית קבע. גם בעולם המוסלמי בימי הביניים נמצאה תופעת ההגירה בין מרכזי לימוד כאמצעי לקידום מקצועי, דהיינו לשם זכייה במשרות חינוך ודת.²⁵⁶

²⁴⁷ בפרק זה לא נדון בירושות המשפחתיות שחייבו את בעליהן לגור בצפת, משום שאין זה גורם משיכה למהגרים, אבל יש לציין שתופעה זו נפוצה בתקופה הנדונה. למשל, במקרה אחד הייתה נכדה, שירושתה הובטחה לה רק אם תגורר בצפת (אבקת רוכל, ס' קנח). במקרה אחר, ר' אברהם די טראנטו בא מאדריאנופול לצפת בעסקי ירושה (שם, ס' פה).

²⁴⁸ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 199-200.

²⁴⁹ ראה: לעיל, עמ' 3-4.

²⁵⁰ ראה: להלן, עמ' 220-221.

²⁵¹ בית אלהים, דף ז ע"א-ע"ב. וראה: פכטר, א"י, עמ' 291-292.

²⁵² גאליקו, שיר השירים, דף לט ע"א. וראה: פכטר, א"י, עמ' 305.

²⁵³ ראה: להלן, עמ' 235-238.

²⁵⁴ מב"ט, ח"ב ס' כה. והשווה לדברי ר' יוסף אבן צייאח, שכתב שמאז ביטל רדב"ז הסכמה בעניין המסים בירושלים, "חזרה ירושלים לאחור ולא לפנים" (הקר, אין פורענות, עמ' 116).

²⁵⁵ מהריט"ץ, ס' כז. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 399; גליק, מקורות, עמ' 40.

²⁵⁶ מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 56-59.

4. הציפייה והתקות המשיחיות של חכמי צפת

בהגות חכמי צפת בתקופה הנדונה יש עיסוק רב ברעיון המשיחי. מהם דנו בסימניו ובמאפייניו של עידן הגאולה,²⁵⁷ ובתפקידים שנכוננו בו לשלטונות הנוצרים והמוסלמים בעולם.²⁵⁸ מהם ביקשו פשר לסאת הייסורים הגדושה, ונאבקו בייאוש ובהתרופפות באמונה שנגזרו מצוק העתים.²⁵⁹ לתורת הקבלה היה חלק ניכר בפיתוח תכנים אלה, ומקובלי צפת מן הזרמים השונים,²⁶⁰ ובמיוחד מבית מדרשו של האר"י,²⁶¹ יצקו לתוכם משמעויות הגותיות²⁶² ומעשיות: בקיום מצוות,²⁶³ בלימוד תורה,²⁶⁴ בתפילה ובפיוט,²⁶⁵ בהנהגות,²⁶⁶ ב'גרושין',²⁶⁷ במעשה התשובה,²⁶⁸ ובסידור נאות של 'אוצר' הנשמות.²⁶⁹

²⁵⁷ למשל, רמ"ק קבע: "אבל בגאולה שיהיה ב"ב [=במהרה בימינו] תהיה גאולתינו בשופר גדול [...] ולכן תהיה גאולה שלימה, גאולה שאין אחריה שעבוד כלל ח"ו" (גרושין, דף כג ע"ב). ר' שמואל אריפול הסביר שהאחריות המעשית לבוא הגאולה נתונה בידי שמים (זבח תודה, עמ' יא-יב; כג. וראה: אגדת שמואל, דף יד [=יג] ע"א-ע"ב). אחד מביטויי הציפייה המשיחית היה העיסוק בשאלת חזרתם של עשרת השבטים האבודים. רדב"ז לימד שכל השבטים עתידים לחזור ובמספרים גדולים, "וכן אני מאמין כי עתידין לחזור, ויש להם חלק לעולם הבא" (רדב"ז החדשים, ח"ח או"ח ס' פה). בשנת ש"ה נפצו שמועות בצפת על שיבתם הצפויה (ר' יצחק עקריש, קול מבשר, בתוך: תמר, אשכולות, עמ' 230-231), ור' חיים ויטאל חלם על כך בשנים שנ"ד (החזיונות, עמ' 10) ושס"ט (שם, עמ' עא). וראה: א' נאיבואיר, "קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה", קבץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 7-74; תמר, אשכולות, עמ' 228-234; א' גרוס, "עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן: שמועות והיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו", פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 5-41; ע' אדרת, איטינרריה ביידיש: רשמי מסעות לארץ הקודש במאות ה"ז-י"ח: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ו, עמ' 55-62.

²⁵⁸ ר' שלמה טוריאלי עסק בדרשותיו ברעיון "שמשיח בן דוד ישלח על מלכות ישמעאל, ויהיו נכנעים תחתיו. אמנם משיח בן יוסף יבוא קודם [...] ישלח על [...] אדום הרשעה [...] אמנם, לאומת ישמעאל צריך משיח בן דוד, שזכותו ומעלתו גדול" (שלום, טוריאלי, עמ' 10-11). ר' ישראל נג'ארה ראה בעיני רוחו את חזון סילוק השלטון המוסלמי ואחיותו הדתית בהר הבית שבירושלים, כשלב במהלך כינון המקדש: "אויבים בני בלי שם, כדוב שפול תפגשם, מארצי תגרשם, להם שלח הצרעה, לזר מציון העתק, ובהרבך אותו פתק, ותמוש ותנתק היתד התקועה, בנה חיש אולם וסף, בו עוני תם וסף, והשקה מרעל סף כל זדים עושי רשעה" (זמירות ישראל, דף יז ע"א). עוד על הגותו של ר' ישראל נג'ארה בתכנים משיחיים, ראה: שם, דף ג ע"ב; ו ע"א; ח ע"ב-ט ע"א; כג ע"א; לז ע"א; מקוה ישראל, עמ' 542.

²⁵⁹ רבים מן ההוגים הסבירו שאין לבחון את מוראות העבר וההווה בתוצאותיהם המעשיות בלבד, אלא להאמין שהצדק ורחמי הבורא יתבררו רק בעתיד, ולקבל את הסבל כחלק מחשבון כולל, שרק באחריתו תגבר המגמה החיובית. למשל, ר' אברהם גלאנטי כתב: "כי כמו שהיא [ספירת המלכות] עתידה להתחדש כנשר נעוריה, גם כל אותן שסבלו וסורין [בגלות] יתחדשו כנשר נעוריהם" (קול בוכים, דף 10 ע"א. וראה: שם, דף 10 ע"א). ר' אלישע גאליקו דן בהשגחה בעולם, שעתידה לשפוט בצדק את כל מוראות העבר: "כי ידע באמת, שעם שהמלך או האנס יביא חפצו לתכלית, וישמיד ויחריב ויהרוג, לא יחשוב אדם כי ישאר שליו ושקט ויאכל הלה וחדו, כי יש ויש דינים רבים אחר המות, ועוד כי לפני שבר גאון, ובמוט מעלתו [=מעלתו] ישבר עד לאין מרפא, כי עת נקם בלב השי"ת, והשיב נקם לצריו [...] שגם אם ישלח המלך ויבא עד סוף מבוקשו ויעשה כחפצו, מרה תהיה לו באחרונה ויהיה לרעתו, כי ישלם ה' שבעתים לחיקו [...] (גאליקו, קהלת, דף צג ע"א-קא ע"ב). הוא גם טען שהצרות והייסורים משמשים תנאי הכרחי בהכשרת הדרך אל הגאולה (גאליקו, שיר השירים, דף לח ע"א. וראה: ש' רגב, "גירוש וגאולה בעיני הוגים מגורשים", א' דורון [עורכת], תרבות יהדות ספרד – ספר הקונגרס הבינלאומי הראשון, תל אביב תשנ"ד, עמ' 208). גם ר' שמואל אריפול הסביר שהייסורים בעבר ובהווה באים על חשבון הטובה העתידית (זבח תודה, עמ' יד-ט; יח-יט). ר' שמואל די אוזידה כתב: "הגלות הג' הזה [...] היאוש פרח בלבבותם של ישראל" (להם דמעה, דף סב ע"ב); "אם תראה שהגלות הולך ומתארך יותר מדאי, והצרות הולכות ומתחזקות, לא למען זאת תתייאש ותהיה בועט, רק אם יתמה' חכה לו, כי בא יבא" (שם, דף סח ע"א); "ואפשר, כי באומרו 'גדע', ולא אמר 'הרס' או 'הכרית', רמז לנו כי מה שעשה [ה'] במלכות יש[ר]אל הוא שגדע אותו, כמי שמגדע ענפי אילן מן האילן, ברם עיקר שרשוהי בארעא שבק [=שורשיו בארץ הניח], כי עתיד הוא לחזור ולצמוח, ותחזור עטרה ליושנה" (שם, דף לו ע"א-ע"ב. וראה: שם, דף מח ע"א; סה ע"א; סז ע"א; פג ע"ב; קיז ע"ב-קיט ע"א). ר' יעקב בירב [השני?] הסביר שגלות העם היא גם גלות השכינה, ומסיבה זו הוא עתיד להיגאל: "ועתה אפרשהו על טענת האומות לישראל שאבדה תקותם באורך גלותם [...] ובפרט בזה [הגלות] הארוך מכלם יבטח בשם ה' דא [=ה] אדנות שמו ית', השכינה הגולה עמהם כ"י שמי שיוציא את עצמו יוציא אותם, וישען באלדיו שקבלוהו לאדון ולפטרון לבד" (לקוטי שושנים, ויניציא ש"ב, דף ד ע"ב). מ' בניהו משער, שתופעת ריבוי חיבורי הפירושים של חכמי צפת למגילות, כרוך בציפייה המשיחית, משום שהמגילות נדרשות לענייני הגאולה (בניהו, גאליקו, עמ' עה). על התפתחות הרעיון המשיחי לצורותיו גם בחברה הנוצרית בימי הביניים המאוחרים, ראה: D. B. Ruderman, "Hope Against Hope: Jewish and Christian Messianic Expectations in the Late Middle Ages", A. Mirsky and others (eds.), Exile and Diaspora – Studies in the History of the Jewish People, Presented to Professor Haim Beinart, Jerusalem 1991, pp. 185-202.

²⁶⁰ ר' מרוז עמדה על האבחנות השונות החלות על תורת הגאולה והמשיחיות, שאינן זהות בין חוגי המקובלים (מרוז, דיסרטציה, עמ' 12-22). וראה: אידל, קארו, עמ' 131-133.

²⁶¹ האר"י וגוריו הורו שבכוחו של כל יחיד לתרום לשינויים כלליים ואפילו קוסמיים (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 169). מחקרה של ר' מרוז כבר ניתח את ההיבטים השונים ביסודות תורת האר"י, המדגישים את ערכי הגאולה והציפייה אליה, ובאים לידי ביטוי בהגות הרעיונית ובפעולות שונות (מרוז, דיסרטציה, עמ' 95-359). וראה: פיין, לוריא, עמ' 55-65; אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 46-47.

²⁶² למשל, ר' יוסף קארו ור' שלמה אלקבץ נמנו עם חוגו של ר' יוסף טאיטצאק בשאלוניקי, וכבר שם שקדו על הבנת הקשר בין תורת הקבלה לבין הציפייה למשיח (אליאור, קארו, עמ' 673). וראה: ג' שלום, "המגיד של יוסף טאיטצאק והגילויים המיוחסים לו", ספונות, יא (תשל"א), עמ' סז-קיב; הנ"ל, דברים בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 191-215.

²⁶³ למשל, רדב"ז, בהתייחסו להלכות מתנות כהונה בארץ ישראל, קרא לחזק מנהגים שנקשרו בכך, בנימוק "שלא תשתכח תורת כהונה ומתנותיה מישראל" (רדב"ז, ח"א סי' שמ. וראה: אבקת רוכל, סי' י; טז; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 209-210). מנהגים אלו נועדו להזכיר את קיום ההלכות הללו בזמן שבית המקדש היה קיים, ושימורם נועד לחזק את תודעת הציפייה לבניינו. רדב"ז, בדומה למקובלים אחרים, גם העניק משמעויות קבליות-משיחיות למצוות שילוח הקן (מצודת דוד, דף לט ע"א. וראה: מרוז, דיסרטציה, עמ' 224-225). גם ר' חיים ויטאל עמד על משמעויות משיחיות של מצוות, לדוגמה מצוות צדקה: "גם צריך ליתן צדקה [...] ולהיות שצדקה זו ניתנת מן הת"ת [=התפארת] למלכו' ע"י היסוד, לכן צריך ליתנה ביד הגבאי צדק [...] והוא נותן לעני, שהיא השכינה" (שער הכוונות, דף יח ע"ב. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 385-391). כלומר, במעשה נתינת הצדקה יש הזדהות עם מצב השכינה, הזקוקה ל'צדקה'. במעשה זה ניתנו לעני ולגבאי, המתווך בינו לבין בעל המצווה, משמעויות מעולם הספרות, ולמעשה הצדקה תוכן משיחי.

²⁶⁴ במשנת רמ"ק נתפס הלימוד עצמו כמסייע לשכינה להיגאל ממצוקתה (אור נערב, דף ט ע"ב. וראה: אור החמה, דף א ע"ב), ור' אלעזר אזכרי כתב: "כתיב: 'איכה ישבה בדד העיר', והלא עד"ה [=על דרך הסוד] היא שכינה [...] ולא זוהי מכותל מערבי [...] וצריך לכיין כאלו הם שם עמה בחברתה ולא ימושו, וכאלו ד' אמות של הלכה ושל תפלה שמה, ונלוו בניה אליה, ולא יאמר להם 'אוי להם כי נדדו ממנו', לכן כן כל בית הכנסת מקדש מעט, ובית המדרש גדולה קדושתו יותר, שרומז לקדש הקדשים, ששם התורה בארון, ושנים כרובים רמז ללומדיה" (מילי דשמאי, עמ' 161).

²⁶⁵ למשל, תפילת 'קבלת שבת' שהונהגה על ידי מקובלי צפת, כמו גם מנהגים נוספים שיוחדו לשבת, נקשרו בתודעה המשיחית (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 338-339. והשווה: אסף, שלומיל, עמ' קצו. וראה: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 135-140; חלמיש, הקבלה, עמ' 336-337; ר' קימלמן, לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המיסטית, ירושלים תשס"ג; כהן, קבלת שבת, E.G. Ginsburg, The Sabbath in the Classical Kabbalah, Albany 1989). וזמנו הנודע של ר' שלמה אלקבץ 'לכה דודי' מתרכז בציפייה לבניין ירושלים ולישועה (ראה: ר' רצהבי, "לכה דודי של המקובל רבי שלמה אלקבץ ומקורותיו", מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 162-169) כמותו גם פזמון 'דידי נפש' לר' אלעזר אזכרי (חרדים, דף מג ע"א. וראה: נ' בן מנחם, "שבליים בשדה השירה והפיוט", אוצר יהודי ספרד, ג (תש"כ), עמ' 89-90). וראה: I. Robinson, "Messianic Prayer Vigils in the Early 16th Century", Jewish Quarterly Review, 72 (1) (1981), pp. 32-42. בנוסף, מתאפיינים גם פזמוני ר' ישראל נג'ארה בתכנים אלה. ראה: א' מירסקי, "שירי גאולה לרבי ישראל נג'ארה", ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רט-ריד; בארי, עולת חדש, עמ' שיב-שכד.

²⁶⁶ תופעת ההנהגות בצפת נפוצה על רקע האמונה בצורך לתקן את קלקולי המציאות, כדי להכשיר את הדרך לגאולה. ראה: גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 10; 32. גם על רקע זה הונהגו המשמרות (למשל: מרוז, מכיר, עמ' 57. וראה: אידל, משמרות, עמ' 86-88) ומנהג משמרת ערב חודש (ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 544-547).

²⁶⁷ מקובלי צפת השתדלו להעצים בתודעתם את כאב צערה של השכינה הגולה, כדלהלן, והיא שעמדה בבסיס מנהג ה'גרשוין', מבית מדרשם של רמ"ק ור' שלמה אלקבץ: "נתגרשנו בגרושי המלך והמלכה" (גרשוין, דף ב ע"א); "והגענו לכפר ביריא, ונכנסנו לב"ה [=לבית הכנסת], ושם נתעסקנו בקצת דברי הגירושין, וחדש מורי כי בפרט בימות הקיץ בלא נדר נצא קצת יחפין, בסוד השכינה 'מנעי רגלך מיהף'" (שם, דף ד ע"א-ע"ב); "[...] כי הצדיק הולך נע ונד בעבורה, והיא מְיַחֵדָה [...] ועל סוד זה הוא סוד תירוכים [=גירושין] אלו, כי עם היות שאנו לומדים תורה, שהוא סוד היחוד, כי תורה ושכינה נמצאים יחד, עם כל זה אנו גולים ומכתתין רגלנו, ולקבל סוד גלות ודינה היא בחיק בעלה, ואנו סובלין יסוריה" (שם, דף [כז] ע"ב); "יגלה ממקום למקום לשם שמים, ובזה יעשה מרכבה אל השכינה הגולה, וידמה בעצמו, הרי אני גליתי, והרי גלו כלי תשישי עמי, מה יעשה כבוד גבוה, שגלתה שכינה וכליה אינם עמה, שחסרו בסיבת הגלות [...] ויכניע לבבו בגולה ויתקשר בתורה, ואז שכינה עמו. ויעשה לעצמו גרושין, ויתגרש מבית מנוחתו תמיד, כדרך שהיו מתגרשים ר"ש [בר יוחאי] וחביריו ועוסקים בתורה, ומה גם אם יכתת רגליו ממקום למקום בלי סוס ורכב [...] (תומר דבורה, עמ' נט). והשווה: שם, עמ' מו; מז; אור נערב, דף לב ע"ב-לג ע"א; חסד לאברהם, מעיין ד נהר כח. כלומר, באמצעות ה'גרשוין' חשו המקובלים הזדהות עם צער הגלות, ושותפים בתיקונו. "וכנודע, כי מזה הטעם היו יוצאים חסידים הראשונים לקראת שבת מלכתא, כי בשבת באה [השכינה] ליישוב" (שר שלום, דף כו ע"א). וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 319; זק, רמ"ק, עמ' 17-20; 266-249; ב' זק, "גלות וגאולה בבית הלוי לר' שלמה הלוי אלקבץ", אשל באר שבע, ב (תשמ"ו), עמ' 265-286; הנ"ל, "גלות ישראל וגלות השכינה באור יקר לרבי משה קורדובירו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"ב), עמ' 88-157; פיין, לוריא, עמ' 58-60; ורבלובסקי, קארו, עמ' 61-65; יסיף, בשדות ובמדברות, עמ' 79-81. מעניין, בהקשר זה, להביא את עדותו של ר' אלעזר אזכרי: "ושמעתי מחסיד א', שהיה מהלך בארץ ישראל, הוגה בתורה בכל עירו [...], לתקן את אשר עָתוּ אבותינו, שלא הניחו תלם בארץ ישראל שלא הניחו בו צלם. ומי יתן, ויזכנו ה' להתהלך בכל ארץ יש' הוגים בתורה" (מילי דשמאי, עמ' 111). גם ר' אלעזר אזכרי, אם כן, רואה בלימוד, שמזכיר מאוד את אופי ה'גרשוין', לימוד עילאי, שמגמתו תיקון חטאי העבר, במגמה להכשיר את הדרך לגאולה.

ההתאמה ההיסטורית למימוש חזון הגאולה

בשאלת היחס הישיר בין אירועי הגירוש לבין העיסוק של מגורשי ספרד ברעיון המשיחי נחלקו חוקרי זמננו. לפי גישה אחת, שמייצגה הבולט הוא ג' שלום, טראומת הגירוש הובילה לחיפוש הפשר לאירועים, בדמותה של יציקת תכנים עכשוויים-אקוטיים לרעיון המשיחי, בהשפעתם המכרעת של המקובלים בצפת. לדעה זו, הקבלה במהותה, על זרמיה השונים, היא משיחית, ועצם העמקת העיסוק בה מורה על הציפייה המשיחית.²⁷⁰

לפי הגישה הנגדית, שמייצגה הוא מ' אידל, העיסוק המשיחי אמנם דומיננטי אצל מקובלים אחדים, אבל רובם המוחלט של המקובלים הספרדים בדור זה, כולל אלו הצפתיים עד זמנם של האר"י וגוריו, אינם עוסקים במיוחד במשיחיות, והגירוש לא רק שאיננו נתפס אצלם כאירוע בעל תכנים משיחיים, אלא גורם להתרחקות מתכנים אלה, שיש בהם כדי להפריע לשיקומה של החברה הספרדית המרוסקת. לדעה זו, התסיסה המשיחית בדורות שלאחר הגירוש, מקורה בקבלה הספרדית שלפני הגירוש, או בקבלה האשכנזית דווקא, או גם בהשפעות מן המשיחיות הנוצרית במאה ה"ו. בכל מקרה, אין קשר הכרחי בין כל הגורמים הללו לבין הגירוש עצמו.²⁷¹

ואמנם, ניתן לחזק את דעתו של מ' אידל בעובדה, שכבר בתקופות שקדמו לגירוש קיבלה תופעת המשיחיות בספרד ביטויים עזים, שכללו חוויות מיסטיות אפילו בקרב פשוטי העם.²⁷² בולטת, בהקשר זה, מעשיית ר' יוסף די לה ריינה, שמוצאה בספרד במאה ה"ו,²⁷³ ובשלב מאוחר יותר הפכה לאגדה

²⁶⁸ ברעיון התשובה עסקו רבים מחכמי צפת, והוא עמד בבסיס פעילותם הדתית והמוסרית (ראה: בניהו, הנהגות; מרוז, מכיר; פכטר, צמיחתה; פכטר, חייו), כמו גם הספרותית, כגון: בחיבורי רמ"ק (תומר דבורה), ר' אלעזר אזכרי (חרדים), ר' אליהו די וידאש (ראשית חכמה), ר' חיים ויטאל (ר' חיים ויטאל, שערי קדושה, ירושלים תשמ"ז), המבי"ט (בית אלהים) ור' ישראל נג'ארה (מקוה ישראל). את הצורך בחזרה בתשובה ראה ר' חיים ויטאל על רקע הכשרת התנאים לגאולה (החזיונות, עמ' ח; יד; כה; סו; עא-עב; פח; צח; קג. וראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 66; תמר, אשכולות, עמ' 111-113). ר' אלעזר אזכרי סיפר על פעולות מעשיות בהקשר זה: "וכתב רשב"י [בוהר], דאפי' לא תהיה התשובה כוללת כל ישראל, אלא אפילו כנשתא חדא [=בית כנסת אחד] בארץ ישראל. וכבר שמע זה אדם גדול באשכנז, והקהיל קהלות והשיבם בתשובה, וכאשר ראה כי לא נענה בא למירון, אשר שם קבר רשב"י, ועשה שאלת חלום, ונאמר לו: אני לא כתבתי אלא אם ישובו בארץ ישראל, וסוף סוף ישראל עתידין לעשות תשובה בארץ ישראל ויגאלו" (חרדים עה"ת, עמ' נג). ההיגיון בכך הוסבר בדברי רדב"ז: "בסוף הדורות יזכו הדורות, וישיבו [!] בתשובה, ויתמו הגלגולים, וימשכו נשמות חדשות בעולם, ובכללם משיח צדקנו אשר יגלה במהרה בימינו, לדעת האומרים שנשמת משיח מן [הנשמות] החדשות, כי אין ב"ד [= משיח] בן דוד] בא אלא בדור שכלו זכאי או בדור שכלו חייב, שכבר תם הגלגול, אם לטובה ואם לרעה" (מצודת דוד, דף כז ע"ב. וראה: מרוז, פאנצירי, עמ' 231-232).

²⁶⁹ ר' טוביה הלוי, חן טוב, ויניציאה שס"ה, דף רלו ע"ב; הגלגולים, דף מא ע"א-ע"ב.

²⁷⁰ ראה: שלום, מגמות עיקריות, עמ' 246-248; 274-275; שלום, קבלה, עמ' 67-69; שלום, שבתי צבי, א, עמ' 12-18.

²⁷¹ מ' אידל, "הקבלה הספרדית לאחר הגירוש", ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 503-512; הנ"ל, "אחד מעיר ושניים ממשפחה – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות", פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 6-8; אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 46-51, 64-77; אידל, איטליה בצפת, עמ' 241-242; 248; אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 152; יעקב, דיסטציה, עמ' 19-20.

²⁷² ראה: אשכולי, התנועות המשיחיות, עמ' 305-320.

²⁷³ ראה: י' דן, "סיפור רבי יוסף דילה ריינה", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שיג-שכו; ג' שלום, "למעשה ר' יוסף דילה ריינה", S. Stein and R. Loewe (eds.), Studies in Jewish Religious and Intellectual History: Presented to Alexander Altman on the Occasion of his Seventieth Birthday, Alabama 1979, עמ' קא-קח; מ' אידל, "עיניים בשיטת בעל ספר המשיב", ספונות – סדרה חדשה, ב [יז] (תשמ"ג), עמ' 226-232.

צפתית.²⁷⁴ לדעת י' הקר, את העיסוק בתכנים הללו בספרד יש לראות גם על רקע תגובה שונה, ואולי הפוכה, של יהודים מאז הדורות שקדמו לגירוש, שהגיבו לאירועים ההיסטוריים בייאוש, שהתבטא באבדן הביטחון האישי, בחיפוש זהות משפחתית ובהמרות דת.²⁷⁵

לעומת זאת, בדורות שלאחר הגירוש התעצם העיסוק המשיחי בהגות²⁷⁶ ובפועל,²⁷⁷ וככל שהדברים נוגעים להגות הצפתית קשה שלא להבחין בתרומתם המכרעת של אירועי הגירוש לעיסוק זה. התודעה המשיחית בצפת בדורות שלאחר הגירוש ניכרת בדברי חכמיה, ונראה שמילאה את הווייתו. עדות מאלפת לכך נמסרה בשנת רנ"ו: "עוד ראיתי ב"ה [=בית הכנסת] מר' שמעון בן יוחי זצ"ל [...] עתה הוא חרב, ולא נשאר ממנו רק כותל אחד, ואומרי' [ם] אנשי ספיטה [=צפת] כי מקובלים הם, כי כאשר יפול הכותל ההוא אז יבא משיחנו במהרה בימינו. והוגד לי כי בשנת גירוש ספרד נפלה השאיטה [מיידית: שייט=גזיר עץ?] בכותל ההוא והתחיל לנפול, ואז עשו אנשי ספיטה יום משתה ושמחה".²⁷⁸ זוהי, ככל הנראה, העדות ההיסטורית הראשונה המצביעה על קשר בין הגירוש לגאולה בתודעתם של אנשי צפת בסמוך לגירוש עצמו.

עדות אפשרית נוספת לתודעה עממית זו היא אזכור על גבי לוח שנה,²⁷⁹ שניתלה בבית הכנסת של קהל הסיציליאנים, ובו נכתב: "ושנת נ"ה לגרוש ספרד [=שנת ש"ז], אלהי' [ם] ישיב שבות עמו ויבנה אולמו בעגלא ובזמן קריב אוי"ר [=אמן וכן יהי רצון]".²⁸⁰ ניתן להבין מכאן שאזכור הגירוש נקשר בתודעתם של המתפללים עם הציפייה המשיחית.

²⁷⁴ החזיונות, עמ' רנג. וראה: דודסון, שער השמים, עמ' 98-99.

²⁷⁵ ראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 541-564; 579-582.

²⁷⁶ ראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 568-570; בניהו, גרסון, עמ' מב-מד; אידל, משמרות, עמ' 83-85; תשבי, משיחות, עמ' 52-97. J. Dan, Gershom Scholem and the Mystical Dimension of Jewish History, New York London, 1987, pp. 270-280; ל' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964, עמ' 236-237; אליאור, ציפיות משיחיות, עמ' 35-49; ר' ש"ץ, "קיום לדמותה של ההתעוררות הפוליטית משיחית לאחר גרוש ספרד", דעת, 11 (תשמ"ג), עמ' 53-66; ח"ה בן ששון, "גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד", ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227; זק, א"י; י' דן, "לקוטות למעשה נבואת הילד", שלם, א (תשל"ד), עמ' 229; פיין, צפת, עמ' 4-10; 28-29; י' בער, "התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש", ציון-מאסף, ה (תרצ"ג), עמ' סא-עח; א"ז אשכולי, סיפור דוד הראובני, ירושלים תשנ"ג, עמ' מד-נה; כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 226-228; פיין, לוריא, עמ' 49-50; ש' רגב, "גירוש וגאולה בעיני הגוים מגורשים", א' דרון (עורכת), תרבות יהדות ספרד – ספר הקונגרס הבינלאומי הראשון, תל אביב תשנ"ד, עמ' 205-211; תמר, אשכולות, עמ' 210-215; נזרי, אלאשקר, עמ' 126; 127; 129. לדעת ש' רוזנברג, עסקה ההגות היהודית לאחר הגירוש לא רק בשאלת ההשגחה ודרכיה, אלא גם בעימות עם הנצרות, שראתה בסבל היהודי התגשמות של חזון תיאולוגי (רוזנברג, גלות, עמ' 166-169; 171), וכבר עמד י' תשבי על יסוד זה לפניו (תשבי, משיחות, עמ' 59-66).

²⁷⁷ חזוים משיחיים הופיעו באתרים שונים במאה הט"ז, ובהם: ר' אשר לעמליין רויטלינגן (קופפר, רויטלינגן, עמ' 385-423), שלמה מולכו (מ' אידל, "שלמה מולכו כמאגיקון", ספונות, סח, ג [יח] [תשמ"ה], עמ' 193-219; אשכולי, התנועות המשיחיות, עמ' 266-278; 365-412), דוד הראובני (שם, עמ' 357-362) ור' אברהם בן אליעזר הלוי (שם, עמ' 352-357; שלום, אברהם הלוי).

²⁷⁸ דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 157.

²⁷⁹ ר' אברהם צהלון כתב שמטרת לוח השנה שהנפיק "שתדע כל המחזורים וכן חשבון השטרות וכן שנות החרבן שיו"ב (ר' אברהם צהלון, יד חרוצים, ויניציאה שנ"ה, דף ג ע"ב). בבתי הכנסת נפוצו לוחות לחישוב השנים מן החורבן (עיבור שנים, דף ה ע"א), "עד במהרה הגואל לציון יבא" (שם, דף ה [=ו] ע"א). וראה: שם, דף יב ע"א. בלוחות הללו נמנו השנים לחורבן, בצירוף כמיהה לגאולה, למשל: "שנת הש"מ ליצירה [...] והיא שנת אתקי"ב [=1512] לחרבן הבית שיו"ב" (שם, דף יב ע"ב). והשווה: שם, דף יג ע"א-כא ע"א. ונהגו "בארץ כנען להכריז בקהל חשבוננו כל ליל ט' באב, מפני עגמת נפש [...] ומכה הוא וכל הקהל כף אל כף ומכף אל ירך, ואומרים כולם בדאג' ובעצבו' גדול 'ברוך דיין האמ', וכולם גוע' בכביה ובוכים" (שם, דף ה [=ו] ע"ב).

²⁸⁰ עיבור שנים, דף ז ע"ב.

המבי"ט, בעקבות הוגים קודמים,²⁸¹ סבר שמטרת הגירוש הייתה: "כי האל יתברך הוא מקבץ נדחי עמו ישראל לא"י בזמן קרוב".²⁸² בדבריו נמצא ההסבר לקשר שקיים לדעתו בין הגירוש לגאולה: חיסולה של גלות ספרד נועד למלא את חסרונה בארץ ישראל, ולתרום לחזון קיבוץ הגלויות, שהוא מסימניה המובהקים של אחרית הימים.²⁸³ ואכן, חכמי צפת עסקו בחשיבות ערכם של קיבוץ הגלויות והעלייה לצפת להלכה ולמעשה, בוודאי לנוכח מציאות צמיחתה של צפת בזמנם, וראו בהם משמעות מובהקת של גאולה, ובהם: ר' יוסף קארו,²⁸⁴ ר' שלמה אלקבץ,²⁸⁵ ר' שמואל אריפול,²⁸⁶ ר' שלמה טוריאלי²⁸⁷ ור' ישראל נג'ארה.²⁸⁸ לפיכך, הגירוש וגלי ההגירה לצפת בדורות שאחריו, גם אם לא כולם נגזרו ישירות ממנו, נתפסו בעיני הוגים בצפת במאה ה"ז כמרכיבים בתהליך הגאולה.

משמעות תפיסה זו היא ההכרה של בני התקופה בכך שהם חיים בעידן הגאולה, ובצפת ניתנו לה ביטויים רבים ומגוונים. דוגמה מובהקת לכך היא ניסיון הסמיכה של ר' יעקב בירב.²⁸⁹ לטענת מהרלב"ח ולמורת רוחו, האמין ר' יעקב בירב שפעולת הסמיכה תואמת לעידן המשיח, והיא תורמת לזירוז בואו: "שראית הרב היא בנויה על שהייעוד ההוא מהנביא ע"ה על השבת שופטי ישראל הוא קודם בא המשיח".²⁹⁰ ש' רוזנברג ביטא זאת כך: "במעשיו של ר' יעקב בירב וחבורתו מוצאים אנו את האקטיביזם המשיחי הרציונלי בשיאו".²⁹¹

לעומת 'האקטיביזם המשיחי הרציונלי' גאתה בצפת גם פעילות האקטיביזם המשיחי הקבלי. מקובלים בצפת העריכו שהתקופה הראויה ביותר להתגשמות חזונות הגאולה היא תקופתם, ואין הדבר תלוי אלא בהם.²⁹² ביטויים מובהקים לתפיסה זו מצויים במשנתם של רמ"ק,²⁹³ האר"י,²⁹⁴ ור' חיים ויטאל.²⁹⁵

²⁸¹ למשל: ר' יצחק אברבנאל, פירוש לנביאים אחרונים, אמשטרדם ת"א, הקדמה.

²⁸² מבי"ט, ח"א סי' שז.

²⁸³ יסודו של חזון זה בספרות חז"ל (בבלי, מגילה יז ע"ב-יח ע"א; פסחים פח ע"א) ובזוהר (זוהר, ח"ג קט ע"א), והוא פותח בהגות ימי הביניים (למשל: רמב"ם, הלכות מלכים פי"א ה"א; ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, תל אביב תשכ"ד, ח"ה סי' כד).

²⁸⁴ ר' יוסף קארו עלה לארץ ממניעים מיסטיים, ורצונו היה לחיות בהשראת הזוהר בגליל דווקא (ראה: זק, א"י, עמ' 51-56).

²⁸⁵ ר' שלמה אלקבץ עלה לצפת ממניעים משיחיים (ראה: זק, א"י, עמ' 51-52; 58-59; פכטר, אלקבץ, עמ' 253-255), וניהל תעמולה למטרה זו: "עלו לארץ ישראל [...] עת הזמיר הגיע [...] "של"ה, מסכת שבועות, דף קפ ע"א). וראה: פכטר, א"י, עמ' 297-298; 302-304. על רקע זה יש לבחון את התפילה על הגאולה שתיקן (ורבלובסקי, אלקבץ, עמ' קמח-קנג).

²⁸⁶ זבח תודה, עמ' כ.

²⁸⁷ שלום, טוריאלי, עמ' סג.

²⁸⁸ למשל: "שאי סביב עיניך וראי, יעלת צבאים, בניך כלם נקבצו אליך מובאים, לא תשכבי עוד בבור שבי בתוך לבאים, אחונן את בית תפארתך, כי עת לחננה [...] " (זמירות ישראל, דף ט ע"א). והשווה: שם, דף יא ע"ב; כד ע"א; לה ע"ב; מקוה ישראל, עמ' 141-144. וראה: א' מירסקי, "שירי גאולה לרבי ישראל נג'ארה", ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רט-ריא; יהלום, נג'ארה, עמ' 103.

²⁸⁹ ראה: להלן, עמ' 262.

²⁹⁰ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"ד. וראה: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 226-229; כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 39; ורבלובסקי, קארו, עמ' 124-127.

²⁹¹ רוזנברג, גלות, עמ' 191.

²⁹² ראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 65-66.

²⁹³ רמ"ק ראה בעצם גילוי של ספר הזוהר בזמנו בצפת סימן מסימני הגאולה, וראה בדורו "דרא דמלא משיחא, דהיינו דור המשיח קודם הגאולה" (אור יקר – תיקוני זוהר, ב, עמ' קד).

מסיבה זו עסקו רבים מהם להלכה ולמעשה בהזדהות עם צערה של השכינה הגולה, במגמה לסייע בידה להתגלות.²⁹⁶ לדעת י' חיות, העיסוק המוגבר של מקובלי צפת בקבלה מעשית, ובצמצום המרחקים שבין החיים למוות, באמצעות תורות הגלגול, הדיבוק ודומיהן, נגזר אף הוא מן הגירוש, כתגובת נגד של חברה לאחר אסון המבקשת פשרים חדשים במציאות ההווית המתחדשת.²⁹⁷

כתוצאה מכך, רבים מן המקובלים גם ביקשו להצביע על מועד הגאולה בסמוך לזמנם,²⁹⁸ על אף הסתייגות שהשמיעו חכמים אחדים כלפי חישובי הקיצין.²⁹⁹ נציין להלן דוגמאות למועדי הקץ בתחומי הזמן של מחקרנו:³⁰⁰ ר' אברהם הלוי ציפה להופעת המשיח בגליל בשנת ר"צ,³⁰¹ רמ"ק ציפה לגאולה בשנת ש', וקיווה לחזות בבניין בית המקדש בשנת של"ג.³⁰² הוא אף ציפה להשלמת תהליך הגאולה בשנת שמ"ט.³⁰³

²⁹⁴ האר"י ראה בפעילותו שליחות לקירוב הגאולה, גם כשידע שהיא עלולה לגבות ממנו מחיר אישי כבד (ראה: ליבס, דרשתו הסודית, עמ' 125-148). האר"י רמז לתלמידיו על היותו משיח בן אפרים (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 199; בניהו, תולדות יצחק, עמ' 258). י' ליבס הדגיש מאוד נקודה זו, עד שטען: "בשנים האחרונות הגעתי לכלל מסקנה, שיש לשנות מעיקרה את הגישה, שיסודה בהנחה בלתי מודעת, הגורסת שקבלת האר"י עיקרה הוא בתחום התיאורטי-אונטולוגי, ולא בתחום האישי. האר"י וחבורתו אינם רק המורה של קבלת האר"י ולומדיה. הם גם עיקר מושאה של תורה זו" (ליבס, דרשתו הסודית, עמ' 114). והשווה: ליבס, כיוונים, עמ' 150-158.

²⁹⁵ "יוב"ש בדורותינו זה עתה, שהוא דרא בתראי [=דור אחרון], וצריך לגלות בו חכמת האמ', כדי שיבוא המשיח" (הגלגולים, דף כה ע"ב). ר' חיים ויטאל ראה בעצמו התגלמות אפשרית של 'משיח בן יוסף' (שער הגלגולים, הקדמה לו, דף מב ע"ב; החזיונות, עמ' ה; עא; צב-צג; קו-קז), ובחזיונותיו ראה התגשמות של אירועים משיחיים (החזיונות, עמ' מא; נא; נג-נד; קכב; רמג). וראה: פיין, לוריא, עמ' 322-326; שלום, קבלה, עמ' 76; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 115-123; תמר, אשכולות, עמ' 108-110; החזיונות תשס"ו, עמ' 26.

²⁹⁶ "אפשר שהאדון בצער והעבד בנחת?? לכן תמיד הָיָה בצער או גֹּלָה" (מילי דשמיא, עמ' 196); "ויצטער על צער וגלות השכינה, ועל כן יזכ' לשוב אתה משוב כשתשוב בקול רְנָה" (קול בוכים, דף ז ע"ב). נושא זה מוצא את ביטוי המובלט בהגות חכמי צפת ובפעלם, כגון: רדב"ז (מצודת דוד, דף ד ע"א-ע"ב; כו ע"ב), ר' יוסף קארו (מגיד משרים ת"ו, דף ע ע"ב), רמ"ק ור' שלמה אלקבץ (גרושין, דף כא ע"ב. וראה: מ' הלנר אשד, "החרוטים והגליונים: על עיצוב תכשיטים ביצירת ר' משה קורדובירו", ח' קרייסל [עורך], לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 207-222), האר"י ור' חיים ויטאל (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 339; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 171; שער הגלגולים, דף סג ע"ב; הגלגולים, דף א ע"ב-ב ע"א; כז [השני] ע"ב; החזיונות, עמ' רכט), ר' משה אלישיב (ר' אברהם גלאנטי, קול בוכים, פראג שפ"א, דף ב ע"ב), ר' אברהם גלאנטי (קול בוכים, דף יט ע"ב-ב ע"א; סב ע"א), ר' אברהם הלוי (אסף, שלומיל, עמ' קכב-קכג; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 228-230), ר' שמואל אריפול (שר שלום, דף סא ע"א), ר' אלעזר אזכרי (למשל: חרדים, דף כא ע"א; מה ע"א; מילי דשמיא, עמ' 109), ר' שמואל די אוזידה (לחם דמעה, דף יא ע"ב; לד ע"א; מא ע"א; מט ע"ב; סו ע"א; פו ע"ב), ר' אליהו די וידאש (למשל: ראשית חכמה, שער האהבה פ"ח, דף קיד ע"א-קיו ע"ב; שער הקדושה פ"ז, דף רכז ע"א-רכח ע"ב; שער הענה פ"ו, דף שנד ע"א; תוצאות חיים, עמ' [40-42]; [62]) ור' אלישע גאליקו (גאליקו, שיר השירים, דף מו ע"א). וראה: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 140-148; זק, א"י, עמ' 53-58; פיין, צפת, עמ' 8-10.

²⁹⁷ חיות, בין עולמות, עמ' 30-31.

²⁹⁸ בהקשר לכך, ראוי לציין את השימוש הנפוץ במושג השמיטה בהקשר למועד הופעת הגאולה. שני ערכים אלה כבר נכרכו במשנת רמב"ם (ראה: י' הרטמן, "מה עניין שמיטה אצל גאולה ומשיח?", שמעתין, 115-116 [תשנ"ד], עמ' 163). רדב"ז סיפר: "וראיתי מי שכתב, שאנו ב[שנת] שמיט' האחרונה [...] וברוך יודע האמת" (מצודת דוד, דף כג ע"ב). לחישוב שנות השמיטה נתן רדב"ז משמעויות משיחיות-קבליות (שם, דף כט ע"א; לט ע"א; מה ע"א; נו ע"א; ס ע"ב-סא ע"א; עג ע"א), ויסודות דומים מופיעים גם בקבלות רמ"ק והאר"י. ראה: מ' אידל, "היובל במיסטיקה היהודית", י' קפלן (עורך), שלהי מאות – קיצם של עידנים, ירושלים תשס"ה, עמ' 80-89; כהן, קול הנבואה, עמ' קנב-קנג והערה מח.

²⁹⁹ למשל: שר שלום, דף כא ע"ב; סא ע"ב; סה ע"ב. ר' אלישע גאליקו ביקש לעסוק בקץ, אך עצר בעדו ואמר: "ולא נאריך כאן בזה יותר" (גאליקו, שיר השירים, דף נח ע"ב. והשווה: שם, דף יט ע"א. וראה: בניהו, גאליקו, עמ' צו). ר' אליהו די וידאש גרס שאין לדעת את הקץ, דווקא משום שהוא תלוי במעשיהם של ישראל. וראה: סילבר, חישובי קץ, עמ' 224-229.

³⁰⁰ ראה: אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 52-65; תשבי, משיחיות, סילבר, חישובי קץ, עמ' 58-80.

³⁰¹ שלום, אברהם הלוי, עמ' 442-443.

³⁰² אור יקר: זוהר, טו, עמ' כד-כה.

³⁰³ שם, יג, עמ' ריה-ריט. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 270-274.

ר' חיים ויטאל ציפה למשיח בשנת של"ב,³⁰⁴ האר"י קיווה שהדור ימצא ראוי בשנת של"ב ל"קץ אמיתית",³⁰⁵ ר' שמואל קרישקש ציפה לגאולה בשנת שמ"ח,³⁰⁶ ר' מרדכי דאטו האמין ש"משיח בן אפרים שיהרג במלחמה [...] זה יהיה בשנת שס"ו",³⁰⁷ ר' שלמה טוריאלי חזה את תחיית המתים לשנת שס"ח³⁰⁸ ור' שמואל די אוזידה חישוב ומצא "כי כמעט מלאו ימינו כאשר בא קצנו".³⁰⁹ מבין החישובים השונים בולט מקומה של שנת של"ה, שהייתה במוקד הכיסופים המשיחיים בתקופתה.³¹⁰ שנה זו עמדה במוקד פעילותם הדתית של חכמים בצפת, כגון ר' אלעזר אזכרי,³¹¹ ואפשר שזהו ההסבר לגאות בהגירה לצפת בשנה זו.³¹²

ייתכן שביטוי נוסף לאווירה זו היא עיסוקם המוגבר של פוסקי צפת במצוות התלויות בארץ.³¹³ ניתן לתלות תופעה זו בתודעתם ההיסטורית של חכמי התקופה, שבעיני עצמם חתמו מאות שנים של גלות וניתוק מן הארץ, וכעת מוטלת על כתפיהם האחריות להציב במקומן המחודש את המצוות התלויות בארץ שנשכחו ואיבדו את מעמדן.

אין ספק, אפוא, שהמשמעויות הדתיות-משיחיות שניתנו למעשה העלייה לארץ ישראל בכלל ולצפת בפרט, בצירוף הפעילות המשיחית של חכמי צפת ותושביה, עמדו ברקע ההגירה לצפת בתקופה הנדונה, גם אם לא בכל ידיעה על קליטת יהודים בצפת צוין כך במפורש.

גורם נוסף שייתכן שייתה לו השפעה על האווירה המשיחית בחברה היהודית בצפת באותה עת היא התנועה המילינרסטית המוסלמית, שהפיצה את הציפייה לקץ הימים בתום אלף שנים לעזיבת מוחמד את מכה (הג'רה, בשנת 622).³¹⁴ שתי התרבויות חיו בשכנות וביחסי קרבה,³¹⁵ ואולי הזינו זו את זו במתח משיחי.

³⁰⁴ ד' תמר, "חלומותיו וחזיונותיו המשיחיים של ר' חיים ויטאל", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 211-229.

³⁰⁵ בניהו, תולדות יצחק, עמ' 258-259. והשווה: הגלגולים, דף מה ע"א. יחד עם זאת, הוא חשב כי "יכול להיות קץ הגאולה משנת השל"ה ואילך" (שער הפסוקים, דף נג ע"ב).

³⁰⁶ מילי דשמיא, עמ' 181.

³⁰⁷ ר' מרדכי דאטו, פרוש נביאים (ישעיה, זכריה), שנו"ו, מכת"י F5683, דף 43ב. בהמשך ביאר שמפלתם הסופית של הנוצרים והמוסלמים תרחש בשנת ת"ו (שם, דף 45א). יחד עם זאת, האמין שראשית התמורה הגדולה תתחולל בשנת של"ה (ראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 16-18; 27), ובמקום אחר גרס שהגאולה תבוא בשנת שס"ח (שם, עמ' 48).

³⁰⁸ שלום, טוריאלי, עמ' סג.

³⁰⁹ לחם דמעה, דף קב ע"א. ובמקום אחר חישוב ר' שמואל די אוזידה ומצא, שגם לו יבוא המשיח בשנת ש"ס ויותרו עוד 640 שנה (שנת 2240) למצב של "מנוחה" (לחם דמעה, דף קז ע"ב). וראה: שם, דף קיז ע"א. ובכל זאת טען: "קץ גלותה וסוף זמן ירידתה נעלמה ונסתרה [...] ולפי שאינה יודעת מתי קץ פדותה אין לה נחמה כלל" (שם, דף יז ע"ב).

³¹⁰ עמק המלך, דף לג ע"א-ע"ב. וראה: שלום, שבתי צבי, עמ' 54; יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 37-38; 47-48; תמר, אשכולות, עמ' 109-110; 187-209; מ' בניהו, "חבורות החסידים וחבורות לתשובה בצפת מייסודו של רבי אלעזר אזכרי", הארץ, מוסף לתרבות וספרות, 27.3.1964; י' רצהבי, "שלמה עדני עולה לארץ", עתמול, ו (תשמ"ג), עמ' 17-19.

³¹¹ ראה: מילי דשמיא, עמ' 29.

³¹² [...] האנשים העשירים הבאים מחוץ [לעיר] [...] וגם לעניים הבאים מחוץ [לעיר] בכל יום [...] (מבי"ט, ח"ג סי' מח).

³¹³ למשל: מהרשד"ם, יו"ד סי' קצב; קצג; רדב"ז, ח"ו סי' ב אלפים קז; אשכנזי, סי' א; מהרלב"ח, סי' קמב; אבקת רוכל, סי' כד; מבי"ט, ח"ב סי' קצו; ח"ג סי' כז. וראה: פרידמן, מחלוקת, עמ' 128-129.

³¹⁴ בן צבי, א"י, עמ' 17.

³¹⁵ ראה: להלן, עמ' 101-103; 105-111.

'בצפת יתגלה המשיח'

את העדפתה של צפת כייעד להגירה בעלת ממד משיחי יש לבחון גם לאור האמונה בהופעתו של המשיח בגליל.³¹⁶ ראשיתו של רעיון זה בדברי ר' יוחנן, מאמוראי ארץ ישראל במאה הג', בדבר הגאולה שתופיע בטבריה,³¹⁷ והמשכו במאות הבאות.³¹⁸ לדעת י' אבן שמואל יש לבחון את הופעתו על רקע נדידת המרכז היהודי מיהודה לגליל בדורות שלאחר החורבן.³¹⁹ לעומתו סבור נ' וידר ששורשיו של הרעיון מגיעים עד לספרות כתות ים המלח בימי הבית השני, והם שהשפיעו גם על האמונה הנוצרית שהצביעה על הופעתו של ישו בגליל.³²⁰ בדרך אחרת הגיע א' ריינר למסקנה, "כי יסודות שונים בסיפור הצליבה [של ישו], ובתפיסת דמות המשיח היהודי וסדר הופעתו בימי הביניים, מקורם במסורת גלילית קדומה. למסורת זו שפה ומושגים משלה, וייתכן ששורשיה מגיעים עד למאה הב' לפני סה"נ. היא הולכת ומתפתחת לכדי מיתוס משיחי תוך יצירה ועיבוד של מסורות מקומיות, ומותרה את עקבותיה בשתי המערכות, היהודית והנוצרית, גם לאחר שעיצובן הושלם".³²¹

רעיון הופעת המשיח בגליל העליון (ולא בגליל סתם) נזכר במדרשים מימי הביניים,³²² ואולם עיקר השפעתו נעוצה בהופעתו בספר הזוהר,³²³ וממנו פשטה ורווחה בצפת במאה הט"ז.³²⁴ ר' משה די קאסטר

³¹⁶ ראה: רוזן, היחסים, עמ' 153 הערה 5; כנעני, החיים, עמ' קעט-קפ; ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 194; חלמיש, קווים, עמ' 229-230; רוזנסון, זיכרון מירון, עמ' 50-54; נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 97 הערה 14.

³¹⁷ תלמוד בבלי, ראש השנה לא ע"ב.

³¹⁸ למשל, במאה הז' (ספר זרובבל, בתוך: אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' 77), במאה הי' (ר' סעדיה גאון, בתוך: אוצר הגאונים, ו: מסכת סוכה [מהדורת ב"מ לוין], סי' קצב-קצג, עמ' 70-72), במאה הי"א (ר' האי גאון, בתוך: שם, סי' קצד, עמ' 72-75), במאה הי"ב (ר' משה בן מימון, משנה תורה – היד החזקה, ירושלים בני ברק תשנ"ט, יד, הלכות שופטים יד, יב), במאה הי"ג (ר' מאיר אל דבי, שבילי אמונה, ריווא דטרינטו שי"ט, התיב העשירי, דף קכב ע"ב-קכג ע"ב. וראה: ע' שוחט, "עליה כתנאי קודם לגאולה במחשבת הדורות", האומה, 25 [1968], עמ' 37-38) ובראשית המאה הט"ז (שלום, אברהם הלוי, עמ' 442. וראה: I. Robinson, "Two Letters of Abraham ben Eliezer HaLevi", I. Tversky [ed.], (Studies in Medieval Jewish History and Literature, Cambridge 1984, II, pp. 403-422).

³¹⁹ אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' מט.

³²⁰ N. Wieder, *The Judean Scrolls and Karaism*, London 1962, pp. 21-30. כבר לפני נ' וידר הציע ג"מ אלגרו להסביר מקור במגילות כת ים המלח כאילו מתייחס למסעו של המשיח מהגליל לירושלים (Addendum to) J.M. Allegro, "Professor Millar Burrow's note on the Ascent from Acco in 4Qpls", *Vetus Testamentum*, 7 (1957), p. 183), אלא שדעתו כבר הופרכה. ראה: ח' אשל, מגילות קומראן והמדינה החשמונאית, ירושלים תשס"ד, עמ' 86-90. תודתי לפרופ' חנן אשל על עזרתו בנושא.

³²¹ א' ריינר, "בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי (פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)", ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 316.

³²² "[...] ואם זכו ישראל יצמח משיח בן יוסף בגליל העליון, ומשיח בן יוסף יעלה לירושלם ויבנה ההיכל ויקריב קרבנות [...] (מדרש עשרת מלכים, בתוך: ח"מ הורוויץ הלוי [עורך], בית עקד האגדות, פראנקפורט על נהר מיין תרמ"א, עמ' 54); "אמרו לו [חכמים לר' חייא]: מרי להיכן ננצל? אמר להם לגליל העליון [...] אמר ר' הונא בשם ר' לוי: מלמד שיהיו ישראל מקובצין בגליל העליון ויצפה עליהם שם משיח בן יוסף מתוך הגליל, והם עולים משם וכל ישראל עמו לירושלים [...] (ר' טוביה ב"ר אליעזר, פסיקתא זוטרתא [=מדרש לקח טוב], ויניציאה ש"ו, פרשת בלק). תודתי לד"ר חיים בן דוד שהעביר לעיוני טיוטת מאמר שכתב בנושא זה, וטרם ראה אור.

³²³ למשל: זוהר, ח"ב דף ח ע"ב; רכ ע"א.

³²⁴ ר' אשר לעמליין רויטלינגן ציפה למשיח בצפת בשנת רס"ט (קופפר, רויטלינגן, עמ' 392; 397-402), ואולי זה הרקע גם לרמז להופעתו של שלמה מולכו בצפת בשנות העשרים של המאה הט"ז (מימון, צפת, ד, עמ' קעט-קפא). ר' אברהם הלוי כתב בשנת רפ"ה: "כי בשנת ס"ו יתגלה המשיח בגליל, היינו שנת הר"ץ [...] ואני לא ידעתי מנין לך שכל צמח גאולה שיהיה שיחויב להיות בירושלם, אבל ידוע כשיגלה משיח בגליל אזי תהיה גאולה עיקרית [...] (שלום, אברהם הלוי, עמ' 442). על אמונה זו בקרב היהודים בצפת העיד הנוסע הנוצרי אנטואן רניו בשנת 1549 (י' ברסלבסקי, "לפרשת טבריה מימי דון יוסף

פתח את תשובתו בעניין פולמוס הסמיכה כך: "אקרא לאל עלי גומר, יקיים בימינו דברי המבשר ואומר, התנערי מעפר קומי שבי ארץ חמדה נחלת צבי, כי שלחו אלינו אחינו יושבי הגלילה, לומר [ר] לנו משפט הגאולה, ג' ארצות בגליל וטבריה בתוכם כלולה, ומשם בטלה סנהדרי גדולה, ולשם עתידה שתחזור תחלה".³²⁵ י' פז עמד על כך שבמקור זה הוכללה צפת בסגולותיה המשיחיות של טבריה, ומכאן ניתן ללמוד על מגמת העברת הבכורה אליה.³²⁶ ואכן, היו מקובלים שהגו בהופעת המשיח נוכח נופיה ההרריים של צפת ושל מירון, טרם צאתו לירושלים.³²⁷ על גליון ספר הזוהר שנדפס בשנת שי"ח נרשמו הגהות בידי אלמוני, כנראה מחוגי האר"י, ובאחת מהן נכתב: "שבגליל, שהוא צפת תוב"ב, יתגלי משיח ראשונה, ולכן אשרי הזוכה לדור שם".³²⁸ כלומר, האמונה בביאת המשיח בגליל הוצגה כגורם להתיישבות בצפת.

5. קדמותה של צפת כגורם בהעדפתה כיעד להגירה

קדמותה של צפת בתודעת חכמיה

בתודעתם של חכמי צפת במאה הט"ז, העיר קדומה לפחות מזמן יהושע בן נון,³²⁹ ונסתפקו אם הוקפה בחומה באותה עת.³³⁰ מסורות נוספות ביקשו 'לזהות' את צפת עם תְּרַמָּה המקראית,³³¹ ומצאו בזיהוי זה פתרונות לחידת עליונותה של צפת במאה הט"ז: "בענין היישוב העיר צפת תוב"ב, לפי שהיא העיר הראשונה שהחרימו אחרי מות יהושע, וקראו אותה חרמה, ולא החיו כל נשמה, ופנוק מכל טומאה עד

נשיא ועד אבן יעיש", ציון, ה [ת"ש], עמ' 48 הערה 11א). מעניין לציין, שאמונה זו הפליגה הרחק מצפת בתקופה זו, וגם באשכנז נדרש שמה של צפת בהקשר לגאולה העתידה: "וצפת", רמז על בנין ציון במהרה בימינו, ר"ת [=ראשי תיבות] צ"יון פ"אר ת"פארת. ובהברת האשכנזים ב[אות] בי"ת, הוא ר"ת צ"יון ב"משפט ת"פדה" (ר' יחיאל מיכל מארפשטיק, מנחה חדשה, קראקא של"ו, דף פב ע"א). י' פז אף נתן פרוש מפליג לפיוט 'לכה דודי' לר' שלמה אלקבץ, והציע להסביר את הבתים בעלי התכנים המשיחיים כמתייחסים לצפת ולא לירושלים (פז, צפת, עמ' 241-256). גם אם פרושו נראה מופרז, בבסיסו עומד העקרון המורה על האמונה בהתגלות המשיח בצפת בתודעת חכמי צפת. על תפוצתה של אמונה זו בקרב היהודים במאה הי"ז לפי עדויות נוסעים נוצרים, ראה: איש שלום, ידיעות, עמ' רח-רט; נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' רפב הערה 14.

³²⁵ דימיטרובסקי, שתי תעודות, עמ' קמו.

³²⁶ פז, צפת, עמ' 241-245.

³²⁷ החזיונות, עמ' מא. וראה: שם, עמ' מג-מד; סד. והנוסע הנוצרי ג'והן איש שלום, סאנדרסון העיד בראשית המאה הי"ז: "והיא [צפת] יושבת על ההר שלה [...] אשר עליו, ואמר אני, הם [היהודים] אומרים בוודאות כי יבוא המשיח" (איש שלום, סאנדרסון, עמ' קסג).

³²⁸ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 354. והשווה: שם, עמ' 347.

³²⁹ על פי הממצא הארכאולוגי, התקיים בצפת יישוב למן האלף השלישי לפני הספירה, במשך תקופות הברונזה התיכונה I-II, הברונזה המאוחרת, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזאנטית והמוסלמית המוקדמת (סטפנסקי, בתקופות הקדומות, עמ' 51-54). על פי שני מקורות ההיסטוריים, הייתה צפת בשלהי תקופת הבית השני מעוז מבוצר (יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, א, גבעתיים 1968 [מהדורת י"נ שמחוני], ב, כ, ו, עמ' 184), ושימשה להשאת משואות (תלמוד ירושלמי, ראש השנה ב, א). הצד השווה לשני המקורות הללו הוא שליטתה של צפת על פני סביבתה הטופוגרפית, אבל אין בהם כדי ללמד על חשיבותה בתודעה היהודית בזמנם. על אלו יש להוסיף את הידיעות אודות התיישבותם של משפחות כהנים בצפת, כנראה לאחר חורבן הבית השני (י' נוה, על פסיפס ואבן, תל אביב 1978, עמ' 142-143; י' נאמן, "צפת יישוב לוט בערפל [ימי בית שני המשנה והתלמוד]", סיני, קיב [תשנ"ג], עמ' קסו-קעד; סטפנסקי, בתקופות הקדומות, עמ' 55).

³³⁰ עיבור שנים, דף כג ע"א. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' רו-רו. התלבטות דומה הייתה גם ביחס לגוש חלב ולעין זיתים (עיבור שנים, דף נט ע"ב).

³³¹ זיהוי זה היה שגור כפי רבים בצפת כבר במאה הט"ז: "ומשם עלינו לעיר צפת, הנקרא בספר שופטים צפת, ואומרים שהיא עיר מקלט" (מסעות ר' יצחקן אלפרא, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 110). יסודו של זיהוי זה מתבסס בוודאי על הסיפור המקראי (שופטים א, יז; דברי הימים ב יד, ט), המזהה את צפת עם חרמה, אבל ללא ספק מדובר ביישוב אחר בדרומה של הארץ. ראה: ז' וילנאי, אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, 7, תל אביב תשל"ט, עמ' 6391. על זיהוי זה במאה הי"ח, ראה: יערי, מסעות, עמ' 399.

היסוד לעולמי עולמים [...] ולא מצינו שעשו כזה לשום עיר [...] לכך שילם הקב"ה שכרה, שהיא מיושבת ביותר קודם שאר ערי א"י תוב"ב".³³² אף מסורות נוסעים נוצריים אימצו את 'זהותה' המקראית של צפת וסביבתה,³³³ וכמותן גם מסורות מוסלמיות.³³⁴ ובהקשר לכך, זכה בית הכנסת הקדום של צפת להיקרא על שם אליהו הנביא, "כי היא קדומה, וקבלה בידם שאליהו ז"ל התפלל בה".³³⁵ לענייננו, אין לזיהויים הללו ערך היסטורי, אבל יש להם ערך להבנת מקומה של צפת בתודעת היהודים בתקופת מחקרנו. קדמותה של העיר העניקה משמעות ויוקרה נוספת בעיני בני התקופה, ועל כך יעיד עיסוקו של ר' חיים ויטאל בזיהוי בית כנסת קדום בדרום העיר.³³⁶

צפת כמרכז יהודי בימי הביניים (עד ראשית המאה ט"ז)

ה'מגיד' הבטיח לר' יוסף קארו: "ואזכך להעמיד תלמידים הרבה, יותר ממה שהעמי' [ד] שם חכם מהיר [ם] ת"ק [=500] שנה".³³⁷ ניתן ללמוד מכאן שבתודעתו של ר' יוסף קארו שימשה צפת כמרכז רוחני מזה מאות בשנים, וכבר עמדנו על קיום היישוב בצפת וחשיבותו מבחינה שלטונית ותודעתית מאז המאה ה"א".³³⁸ היא נתפסה כעיר קדומה בעלת 'מעמד' מקראי, היא כבר נחשבה ליעד מועדף לקבורה, הייתה בה כבר עשייה קבלית, ומעל לכל אלו, היא כבר נודעה כמרכז רוחני, שאפילו ניפק את התקדים של רעיון הסמיכה בצפת, שעתידי לעמוד במרכז פולמוס בתקופת המחקר שלנו.³³⁹

³³² מנחה חדשה, דף פב ע"א.

³³³ נראה שהיא המכונה 'עיר יהושפט' בפי הרוסי ואסיליי באמצע המאה הט"ו (רבא, נוסעים רוסיים, עמ' 129), כנראה בשל דמיון צליל שמה הערבי של צפת. הנוסע הנוצרי ג'והן איש שלום, סאנדרסון זיהה אותה בראשית המאה ה"ז עם בית אל (Betulia) המקראית (איש שלום, סאנדרסון, עמ' קמט; קסג; קסד). כמו כן, נראה שהיא המזוהה ככפר נחום אצל הנוסע הרוסי ואסיליי גאגרה באמצע המאה ה"ז: "ניצבת כפרנאום [=כפר נחום] על הר גבוה מאוד. איש [נוצרי] לא בא לכפרנאום, כיוון שרק יהודים גרים בה" (רבא, נוסעים רוסיים, עמ' 189. והשווה: שם, עמ' 237). כפר נחום אמנם איננה 'תנ"כית', אך חשיבותה ההיסטורית הדתית בתודעה הנוצרית גדולה.

³³⁴ באמצע המאה ה"ז מסר ערבי על מסורת בדבר ביתו של יעקב אבינו בצפת, "ואמר: כך קבלנו מאבותינו, שאני אזרחי בארץ הזאת" (מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 320). וראה: ח' בלנק, "תאור ערבי של מחוז צפת במאה ה-14", טבע וארץ, ב, ח (1960), עמ' 363-369; סטפנסקי, בתקופות הקדומות, עמ' 54. אפשר שמסורת זו מתחברת אל מסורת יהודית מימי הביניים הקושרת את דמותו של יעקב אבינו לצפת, בשעה שלמד במערת שם ועבר. המקום המזוהה בצפת כמערת שם ועבר נכרך בדמותו של יעקב גם על ידי נוצרים כבר בתקופה הצלבנית, ומסדר הנזירות שהחזיק באתר נקרא 'בנות יעקב' (ראה: א' מירון, "צפת בתקופה הצלבנית ובתקופה הממלוכית", א' מירון [עורך], צפת וכל נתיבותיה, ירושלים תשס"ו, עמ' 78-79). הדים למסורת נוצרית זו נשמעו גם בשנת 1611: "צפת היא העיר הראשית [...] במקום זה היה יעקב לפני שירד למצרים" (איש שלום, סאנדיס, עמ' 327).

³³⁵ יערי, באסולה, עמ' 138. וראה: דודסון, בנתיב, עמ' 124-125.

³³⁶ "אחר סיום שכונת בתי כל הישמעלים [!] יש מקום גדול מאד, כולו מלא אבנים קטנים גבוהים, ישם [!] גל אחד גבוה מכולם, ושם היתה בית הכנסת קדוש קדמון מאד, ובמקום ההיכל קבור שם בנימין הצדיק התנא" (שער הגלגולים, דף עד ע"א). וראה: צ' גילת, קברי צדיקים, תשס"ה, עמ' 117-118.

³³⁷ מגיד משרים ת"ו, דף כח ע"ב.

³³⁸ לעיל, עמ' 1.

³³⁹ ראה: להלן, עמ' 262.

6. קברות הצדיקים

ה'זיארה' והשפעתה על הגירת לומדי התורה

מנהג ה'זיארה', העלייה לקברי קדושים והפולחן סביבם, מוכר בימי הביניים בקרב בני שלוש הדתות, ובבסיסו האמונה בכוחו של הנפטר ה'צדיק' לסייע בהגשת מזור למצוקות.³⁴⁰ בגליל בכלל ובצפת ובסביבותיה בפרט נפוץ מנהג זה כבר מאז התקופה הצלבנית,³⁴¹ והוא התפתח מאוד במהלך המאות הט"ז והי"ז,³⁴² אולי גם על רקע התחזקות תופעה זו בחברה המוסלמית באימפריה העות'מאנית באותה תקופה.³⁴³

מבקרים שונים פקדו את צפת במהלך מסעם אל קברי הצדיקים בתקופה הנדונה, ומסעותיהם זכו לעתים לתיעודים ספרותיים.³⁴⁴ בין הנוסעים נמנו גם תלמידי חכמים נודעים, כר' יעקב קאשטרו, מחכמי מצרים, שהתארח בהזדמנות זו בבית ר' יוסף קארו בצפת.³⁴⁵ תושבי צפת עצמם פקדו את קברי הצדיקים למטרות תפילה, אם לשם ברכות למען תורמים,³⁴⁶ אם לשם קללות למנוזים.³⁴⁷ עם חורבן היישוב בטבריה עלתה השאלה, האם מותר להעביר את כספי הישיבה החרבה בטבריה לצפת. על כך השיב ר' יוסף הלוי נזיר: "ולענין דין קדימה, פשיטא דצפת קודמת לכל מקום, דע"י ישוב צפת ת"ו קא משתרש מקום הקדש הנז' [כר], דהיינו טבריה, שע"י כן הולכים לזיארה בכל שנה עולי רגלים [...]. ועמהם נגררים התלמידי חכמים, ולומדים שם".³⁴⁸ מקור זה עוסק בטבריה, אבל משקף בוודאי מציאות נכונה גם לגבי צפת, לפיה נמנים לומדי התורה עם 'עולי רגלים' לקברות הצדיקים בצפת ובסביבותיה, ומהם נשארים בה ללמוד.

³⁴⁰ ראה: ריינר, דיסרטציה, עמ' 252-255; בן נאה, סיועה, עמ' 84-86.

³⁴¹ ריינר, דיסרטציה, עמ' 217-251.

³⁴² ראה: הוס, פולחן, עמ' 123-134; יסיף, בשדות ובמדברות, עמ' 77-79; J.M. Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*, Oxford 2002, pp. 214-250.

³⁴³ ראה: S. Faroqhi, "Anatolian Townsmen as Pilgrims to Mecca: Some Evidence from the Sixteenth and Seventeenth Centuries", G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992, pp. 309-325.

³⁴⁴ למשל: ר' גרשון שקארמילא, יחוס הצדיקים, מנטובה שכ"א. ספרות התקופה המתארת את קברי הצדיקים נכתבה לאו דווקא לצרכי 'תיירות', אלא לצרכי תעמולה למען צפת. ר' אורי מביאלא היה מחלוצי הכותבים בסגנון זה (ר' אורי מביאלא, יחוס האבות, הידלברג 1659). וראה: ש' צוקר, "יחוס האבות" או 'אלה מסעי': מגילת המקומות הקדושים באוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, על ספרים ואנשים – ידיעון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 10 (תשנ"ו), עמ' 3-15. בראשית שנות התשעים של המאה הט"ז נדפס בקושטא 'ליברו אינטיטולאדו יחוס הצדיקים', שעניינו קברות קדושים בארץ ישראל (א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 140-142). וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 85 הערה 56. על מקומם של בתי הקברות בתעמולת התמיכה בצפת, ראה: להלן, עמ' 163-164.

³⁴⁵ קורא הדורות, דף מא ע"א. וראה: אזולאי, שם הגדולים, דף מט ע"א.

³⁴⁶ למשל: אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קמב.

³⁴⁷ למשל: תקנות קנדיאה, עמ' 147-148.

³⁴⁸ מטה יוסף, יו"ד, ב, ס' י. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 439.

חשיבות הקרבה לקבר רשב"י בתודעת המקובלים

בתודעת המקובלים בצפת לא היו קברי הצדיקים רק יעד לביקורים מזדמנים בסגנון ה'זיארה', אלא אתרים שמילאו תפקיד חשוב בעולמם הרוחני, שבהם ניתן להתייחד עם נפשות הצדיקים,³⁴⁹ להסתייע בהשראתן,³⁵⁰ ואף להוות זירה ללימוד מערך עולם הנשמות.³⁵¹

במוקד ההתעניינות בקברי צדיקים של מקובלי צפת עמד קבר רשב"י, הוגה ספר הזוהר בתודעתם. מקום קבורתו נקשר למירון כבר בספרות חז"ל,³⁵² והוא נודע לפחות למן המאה ה"ב.³⁵³ קבר רשב"י תפס חשיבות מרכזית בעולמם של רמ"ק,³⁵⁴ האר"י,³⁵⁵ ר' יוסף קארו,³⁵⁶ ותלמידיו,³⁵⁷ ר' אברהם גלאנטי,³⁵⁸ ר' יעקב גוייזו³⁵⁹ ואחרים.³⁶⁰

³⁴⁹ "וכבר הודעתך, כי הוא [האר"י] היה רואה ומסתכל בנשמות הצדיקי' בכל מקום ובכל זמן, ומכ"ש בהיותו על קבריהם, ששם נשמותיהם עומדות כנודע [...] והיה מדבר עמהם ולומד מהם כמה סתרי תורה [...] (שער הגלגולים, הקדמה לו, דף עג ע"א); "וזהו סוד קשר נפש בנפש [...] בהיותו שופך נפשו על הצדיקים, ומדבק נפש בנפש, ומדבר עם נפש הצדי' ומודיעו, והנפש יעורר שאר הנפשות. וענין זה נתאמת אצלנו, שהיה בזמננו זה. גם העידו מגידי אמת על האר"י ז"ל ועל תלמידיו ז"ל" (חסד לאברהם, מעייני ד נהר כד. וראה: שם, נהר כה-כו). וראה: החזיונות, עמ' ה; קמט-קנא; קע-קעא; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 157; 181-182; גאליקו, קהלת, דף קלט ע"ב-קמ ע"א; לקוטים בקבלה, מכת"י F34177; F13974, דף 62א. וראה: L. Fine, "The Contemplative Practice of"; 355-352; 291-287; עמ' 132-129; מרוז, דיסרטציה, עמ' 287-291; 355-352; 291-287; A. Green (ed.), Jewish Spirituality, II, New York 1987, pp. 64-98; A. Kaplan, Meditation and Kabbalah, York Beach 1982, pp. 218-260.

³⁵⁰ למשל: "ושם, בפטירתנו מציון ר' יהודה ב"א [=כבר אילעאי] ע"ה, פי' מורי [ר' שלמה אלקבץ] מה שאנו אומ' בתפלת הצדיקי' ונשמח בכך ונשמחו בנו': פי', שלא נבוש בפניהם מפני רוב מעלתם, ואנחנו נהיה ג"כ במדרגה גדולה, שנשמח בראיתנו אותם. וג"כ ישמחו בנו, הכוונה שיחפצו הם בחברתינו כמו שאנו חפצים בחברתם [...] שיהיו זכות נשמותינו בתחייה, באופן שיאיר נשמתנו בנשמת הצדיקי, ונשמת[ם] יאירו בנו" (גרושין, דף ד ע"א). וראה: י"ש ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה: תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים, תל אביב תשס"ז, עמ' 363-375.

³⁵¹ "ולפעמ' היה [האר"י] מסתכל מרחוק ת"ק אמה בקבר אחד שבין עשרי' אלף קברים אחר'י, והיה רואה נפש המת הנקבר שם עומד על הקבר ההוא [...] (שער הגלגולים, הקדמה כב, דף כא ע"ב).

³⁵² רוזנסון, זיכרון מירון, עמ' 41-49.

³⁵³ "במירון, ר' שמעון בן יוחאי [קבור] עם בנו, שני ציונים בבית המדרש שלו, כי עדין הוא קיים" (מסע ר' יעקב בן נתנאל הכהן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 58), וכך הוא זוהר גם בראשית המאה ה"ד (תלמיד הרמב"ן, בתוך: שם, עמ' 90). וראה: צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 92, 117; 170. אבל כבר ציין מ' בניהו שקודם למאה ה"ו לא נודע קבר רשב"י כאתר זיארה מיוחד, והוא תפס את מקומו במרכז התודעה עם עלייתם של המקובלים, שהחשיבו את רשב"י כאבי ספר הזוהר (בניהו, הנהגות, עמ' יא-יד). וראה: א' יערי, "לתולדות ההילולא במירון", תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 72-101; תמר, אשכולות, עמ' 116-120; רוזנסון, זיכרון מירון, עמ' 75-91. כמו כן, מקורם של מנהגי ההילולא על קבר רשב"י, כמו גם אזכור יום ההילולא, הוא יום ל"ג בעומר, לא קודם לתקופת הזוהר של צפת. ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 305; בניהו, הנהגות, עמ' יא-לד; ב' הוס, "מקום קדוש זמן קדוש ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר", קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 237-256.

³⁵⁴ למשל: אור יקר: זוהר, כרך יג, עמ' קעה. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 17.

³⁵⁵ למשל: בניהו, שבחי האר"י, עמ' 241; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 334.

³⁵⁶ 'המגיד' הבטיח לר' יוסף קארו: "ואזכך למיסק בארץ ישראל בשתא דא, ולאיתיחאדא תמן עם אורייתא, למיחדי תמיד עם חברייתא לאתעסקא באורייתא, ומאי דיסתפק לכוון [...] ילפיין לכוון דוגמת דמאי דהוו מולפי [!] לרשב"י במערה" (מגיד משרים ת"ו, דף יד ע"א-ע"ב).

³⁵⁷ ר' יוסף קארו ביקר עם תלמידיו בקבר רשב"י, שם עסקו בלימוד הזוהר (שם, פרשת אמור, דף יז ע"ב).

³⁵⁸ בניהו, הנהגות, עמ' טו-טז.

³⁵⁹ מקוה ישראל, עמ' 445.

³⁶⁰ "וכתב רשב"י [בוזהר], דאפי' לא תהיה התשובה כוללת כל ישראל, אלא אפילו כנשתא חדא בארץ ישראל. וכבר שמע זה אדם גדול באשכנז, והקהיל קהלות והשיבם בתשובה, וכאשר ראה כי לא נענה בא למירון, אשר שם קבר רשב"י, ועשה שאלת חלום, ונאמר לו: אני לא כתבתי אלא אם ישוּבו בארץ ישראל, וסוף סוף ישראל עתידין לעשות תשובה בארץ ישראל ויגאלו" (חרדים עה"ת, עמ' נג). וראה: מקוה ישראל, עמ' 445.

רמ"ק הורה להתחקות בפועל אחר עקבותיהם ומעשיהם של רשב"י ותלמידיו.³⁶¹ הוא זיהה את בית מדרשו של רשב"י במירון,³⁶² ולענייננו חשובה עדות זו, שכן היא מלמדת אותנו שבתודעתם של המקובלים באותה עת למד רשב"י בחייו באותו מקום בו הם לומדים את משנתו. יש לצרף לכך את המסורת שהייתה בידי רמ"ק, שספר הזוהר עצמו התגלה במערה במירון.³⁶³

גם במשנת האר"י תפסה ההליכה בעקבות רשב"י מקום מרכזי, וכנראה בעקבותיו של רמ"ק היה גם האר"י יוצא עם תלמידיו במגמה להתייחד עם השכינה, ממש כשם "שהרשב"י עליו השלום וחבריו היו מתגרשים חוץ מבתיהם בכפרים לעסוק בתורה".³⁶⁴ אבל האר"י וגוריו הוסיפו לכך נדבך נוסף, כאשר ראו את עצמם כגלגולים של נשמות רשב"י ותלמידיו.³⁶⁵ לפעמים אפילו ראו עצמם, בעיני רוחם, כשהם לומדים בבתי מדרשותיהם או באתרי ההתוועדות שלהם, וכביכול ממלאים את מקומם המדויק.³⁶⁶

מבחינת המקובלים, הייתה פעילותם הדתית בסביבתם ה'טבעית' של רשב"י ותלמידיו, וכפי שביטאה זאת ב' זק: "הרצון לחקות את דרך החיים המתוארת בזוהר ואת דרך הלימוד המוצגת בו, הוא שהביא את מייסדי קהילת המקובלים ואת המצטרפים אליה לצפת, שבקרבתה חיו ר' שמעון בר יוחאי, בנו אלעזר וחכמי הגליל האחרים, ואשר בסמוך לה מצויים קבריהם".³⁶⁷ כפי שציינה ב' זק, וכפי שכבר ציין לפניו י' ליבס,³⁶⁸ בקרבה לקבר רשב"י נעוץ אחד מן הגורמים לעלייתם של מקובלים לצפת.

³⁶¹ רמ"ק הסביר כך את מהות מנהג הגרושין: "ויעשה לעצמו גרושין, ויתגרש מבית מנוחתו תמיד, כדרך שהיה מתגרש ר"ש וחבריו ועוסקים בתורה" (תומר דבורה, עמ' נט). וראה: זק, רמ"ק, עמ' 17-18; 34-54. לגרושין היו עילות משיחיות, כפי שנסביר להלן, ולא הכרחי לקשור בין מנהג זה לבין ההשתטחות על קברי צדיקים. ר' שלמה אלקבץ אמנם לא התמקד רק בקברי רשב"י וחבריו במסעות נדודיו, ואף הרחיק מצפת למטרה זו: "כי בלכתיי [!] להשתטח על קברי הצדיקים עליתי בהר הכרמל, וכאשר ירדתי ממקום המזבח ללכת אל ציפורי, מקום קבר איש האלקים רבינו הקדוש [יהודה הנשיא] ע"ה [...]" (ר' שלמה אלקבץ, שרש ישי, Sziget, 1891, דף ח ע"ב).

³⁶² בשנת ש"ח העיד רמ"ק: "כהתימי לבאר הדברים האלה, ואני בתוך המדרש הרשב"י ע"ה במירון, ונשתטחנו בקרבו בציון ר"ש ור' אלעזר ע"ה" (גרושין, דף ה ע"ב). בית הכנסת העתיק במירון נתפס כבר מאז התקופה הממלוכית כ'בית הכנסת של רשב"י' (מסעות תלמיד רמב"ן, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 90. והשווה: מסעות אלמוני איש קנדיא, בתוך: שם, עמ' 113). התייחסות זו רווחה גם בראשית התקופה העות'מאנית: "ולמעלה בכפר יש בית הכנסת, עשאו רשב"י" (יערי, באסולה, עמ' 141). אמנם, אין בכך כדי ללמדנו דבר, משום שבתי כנסת עתיקים רבים בגליל 'יוחסו' לרשב"י: "והוא עשה כ"ד בתי כנסיות בגליל" (שם, עמ' 142). וראה: רוזנסון, זיכרון מירון, עמ' 60-63.

³⁶³ אור יקר – תיקוני זוהר, ב, עמ' קד. וראה: אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 37; זק, רמ"ק, עמ' 39.

³⁶⁴ ראשית חכמה, הקדמה, דף ה ע"א.

³⁶⁵ החזיונות, עמ' ריג-ריד; הגלגולים, דף כז [הראשון] ע"ב. וראה: החזיונות, עמ' קסח-ריא.

³⁶⁶ 'גם פעם אחת הלכתי עם מורי [האר"י] ז"ל אל מקום שנתוועדו שם חבירי רשב"י ע"ה, כשעשו אדרא רבא דנשא [...]. ומורי זצ"ל ישב בבקיעה הצפונית במקו' רשב"י ע"ה, ואני ישבתי בבקיעה הדרומית במקום ר' אבא [...]. שאחד מחבירי האדרא הוא משרש נפשי, והוא ר' אבא, וע"כ ישבתי במקומו [...]" (שער הגלגולים, דף נב ע"א). וראה: שם, דף סח ע"א; עד ע"ב; החזיונות, עמ' קנג; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 179-180.

³⁶⁷ זק, רמ"ק, עמ' 17-18.

³⁶⁸ ליבס, כיוונים, עמ' 165.

7. סגולות הקבורה בצפת

יהודים עלו בחייהם לצפת, משום שביקשו למצוא בה דווקא את מותם. מגמה זו ניכרת במאה ה"ז,³⁶⁹ והיא הלכה והתחזקה בראשית המאה ה"ז.³⁷⁰ תופעה בולטת נוספת הייתה העלאת עצמותיהם של נפטרים בגולה,³⁷¹ ור' יעקב בירב העיד: "שרוב החכמים והצדיקים ורובא דעלמא מתאויס שיעלו עצמותיהם לארץ ישראל, אנן סהדי דניחא ליה לההיא [!] צורבא מרבנן דנח נפשיה בחוצה לארץ שיעלו עצמותיו לארץ ישראל".³⁷² מדבריו משתמע שתופעה זו הקיפה את ציבור בעלי התורה, וגם את כלל הציבור. היא אכן ניכרת במאה ה"ז,³⁷³ ומתחזקת בראשית המאה ה"ז,³⁷⁴ והעשירה, כפי הנראה, את הקופה הציבורית בצפת, שכן ממוניה גבו מס על חלקות הקבורה, כפי שנמסר כנראה במאה ה"ז.³⁷⁵ מהו ההסבר לשאיפת הקבורה בצפת? י' חיות הצביע על הקרבה המיוחדת של בית העלמין בצפת אל בתי תושביה, והסביר זאת בכך שבצפת היה עולם המתים משולב היטב בתודעת החיים, כפי שהתבטא ב'תקשורת' שניהלו מקובלי העיר עם רוחות של נפטרים,³⁷⁶ עד כדי כך שכינו את צפת: "City of the

³⁶⁹ "שבא אלי איש נגוע ומוכה ומעונה רוב ימיו, עני וירא אלהי, ואמר לי: רצוני לתת גט זמן לאשתי, ואעל לא"י ואמותה הפעם" (בירב, סי' ב); "וכשהיתה [אמו של ר' ישראל נג'ארה, וביתו של ר' ישראל די קוריאלי] רואה נפשה חלושה, היתה הולכת [מדמשק] לארץ ישראל, אולי תקבר שם [...] ומה גם, התפללה לאל ית' על זה כל תפילותיה ושבועותיה לא היו אלא כך: אזכה להקבר בארץ ישראל" (מקוה ישראל, עמ' 412-424).

³⁷⁰ "שאלנו כמה יהודים, שאותם הכרנו קודם לכן כסוחרים מחלב, מה תכלית ראו שעזבו את מסחרם כדי לחיות בה [בצפת], הם ענו כי זקנו עתה ובאו לכאן למות, למען יהיו קרובים יותר לשמים" (איש שלום, בידולף, עמ' 310); "והרבה זקנים [יהודים] באים במתכווין למות שם" (איש שלום, סאנדרסון, עמ' קמט). נוסע נוצרי זה אף סיפר על ר' אברהם כהן, שבא מכיוס לצפת בשנת 1601, במטרה להתלוות לחותנו שביקש לבלות בה את שארית ימיו (שם, עמ' קסה). וראה גם: עדות ביהוסף, סי' יא, דף מג ע"א. זהו הרקע לעלייתן של אלמנות עניות משאלוניקי לצפת בגפן בראשית המאה ה"ז (הקר, בית הלוי, עמ' 307-319). תופעה זו הלכה והתחזקה בהמשך המאה ה"ז (למשל: ר' משה חאגיז, שפת אמת, אמשטרדם תס"ג, דף יב ע"א-יג ע"א). וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 86-87.

³⁷¹ תופעת העלאת עצמות נפטרים לקבורה בארץ ישראל מוכרת כבר בתקופת חז"ל (ראה: בבלי, כתובות קיא ע"א-ע"ב; ירושלמי, כלאיים פ"ט ה"ג), ובימי הביניים (למשל: ר' משה בן מימון, תשובות הרמב"ם, ירושלים תרצ"ד [מהדורת א"ח פריימן], סי' שעב). וראה: מ' גיל, "ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634-1099)", י' פראוור (עורך). ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלטון המוסלמים והצלבנים (634-1291), 6, ירושלים 1990, עמ' 146-147.

³⁷² בירב, סי' לח.

³⁷³ לדעת כותב ההגהות על טופס של ספר הזוהר, כנראה מחוגי האר"י, עדיפה קבורת עצמות בארץ ישראל על פני קבורת גופה עם בשר, משיקולים הלכתיים (בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 350). מידיעה זו אנו רשאים ללמוד על עצם התופעה.

³⁷⁴ "[...] שהקבורה בארץ ישראל תועיל אף למי שמת בחוצה לארץ, אבל מ"מ אינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו לאחר מיתה, כדמשמע בכמה דוכתין בגמ' ובמדרש" (אמרי שפר, דף קעג ע"ב); "ועצמותיהם של כמה יהודים שנפטרו מובאות לארץ הקודש ונקברות שמה. היינו טעונים צמר מקונסטנטינופול לצידון, ובאותם שקים, נאמר לי בוודאות גמורה, הושמו עצמות של יהודים רבים בארגזים קטנים, אבל איש מאנשי הספינה לא ידע זאת" (איש שלום, סאנדרסון, עמ' קסה). והשווה: נבחר מכסף, חו"מ סי' קא, איש שלום, סאנדרסון, עמ' 326. וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עז-עח; מימון, צפת, ד, עמ' קעח; בן נאה, סיועה, עמ' 87 הערה 60. על העלאת עצמות הנפטרים לקבורה בירושלים, ראה: רדב"ז חזדשים, ח"ה יו"ד סי' קצז; רב. ר' אברהם אזולאי עמד על יתרוניתו של הנקבר בארץ ישראל לאחר מותו בחוץ לארץ: "והעולה בעצמותיו לבד זה [לארץ ישראל] לא יזכה כי אם אל [הבחינה] השלישית, שהיא התחייה ופקדת הנפש לבד. ומי שיעלה בבשרו אחר מותו, זה יזכה עוד [...] המתרקב בשרו בעפר הארץ מעלתו גדולה, ואם להפך להפך" (חסד לאברהם, מעיין ג נהר י). וראה: אנטוניוס גונסאליס [1665], בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 361.

³⁷⁵ מהרי"ט חזדשים, סי' כא. (במקור זה לא נזכרת צפת, אבל מסופר בו על העברת עצמות מחוץ לארץ בדרך הים, אל נמל צידון. מכאן ההנחה שהן יועדו להגיע לצפת).

³⁷⁶ למשל: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 168.

dead".³⁷⁷ גישה זו עשויה להסביר את שאיפתם של מקובלים להיטמן בבית העלמין של צפת, אבל לא את שאיפתם של יהודים אחרים.

הסבר לשאיפה כזו ניתן בדיון על כוונתו של מקדיש בצוואתו בראשית המאה הי"ז: "לכן המקדיש הזה לכך צָוָה שיוליכו עצמותיו לצפת, מפני שבחר ליקבר במקום קבורת בוצינא קדישא רשב"י, יען הוא היה אחד מבני עליה כמוזכר בתלמודא, ורצה ללוות נשמתו במקום שקבור אותו צדיק יסוד עולם".³⁷⁸ זהו ביטוי עממי של אמונה, שככל הנראה פשטה בציבור בהשפעת המקובלים. יש להניח שהאמונה בסגולת הקרבה לקבר רשב"י הייתה נכונה בצפת גם ביחס לקברי הצדיקים האחרים הקבורים בה ובסביבותיה, כפי שהייתה מוכרת לפחות מאז המאה הי"א,³⁷⁹ וכפי שמוכרת גם בתקופות מאוחרות יותר.³⁸⁰ חכמי התקופה בצפת הדגישו את מעלת הקבורה בארץ ישראל, ולא ניתן לאפיין אותם לחוגים מסוימים או לתקופות משנה. היו שהסבירו שצפוי יתרון לנקברים בארץ ישראל בתחיית המתים,³⁸¹ כגון ר' אהרן סגי נהור³⁸² ור' ישראל נג'ארה.³⁸³ היו שהסבירו את יתרון הקבורה בארץ ב'צער גלגול מחילות', הנמנע מן הנקברים בארץ ישראל,³⁸⁴ כגון המבי"ט³⁸⁵ ור' אלעזר אזכרי.³⁸⁶ ר' אלישע גאליקו סיכם זאת כך: "הקבורה בארץ ישראל [עדיפה], שהוא שלמות גדול לגוף ולנפש".³⁸⁷ יתרונות אלו אמורים, אם כן, כלפי הקבורה בארץ ישראל בכלל, אבל מפליא שבהגות הצפתית לא נמצא העיסוק במעלות הקבורה בצפת. אמנם הגות כזו נמצאה בדברי ר' אברהם אזולאי,³⁸⁸ שתורתו מושתתת

J. H. Chajes, "City of the Dead: Spirit Possession in Sixteenth Century Safed", M. Goldish (ed.), ³⁷⁷ Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present, Detroit 2003, pp. 124-127. חיות, בין עולמות, עמ' 33.

³⁷⁸ עדות ביהוסף, ח"א סי' יא.

³⁷⁹ גיל, מגילת אביתר, עמ' 86.

³⁸⁰ ראה: א' ברנשטיין, מערת אלשייך הקדוש בבית העלמין העתיק של צפת: קווים להתפתחותה של מסורת, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב 2001.

³⁸¹ מקורו של רעיון זה בוהר (זוהר, ח"ב דף רכ ע"א).

³⁸² "שְׁמַתִּי א"י יקדימו להתעורר מקברם זמן רב קודם מתיים של ח"ל, וסימנה [בראשי תיבות] רמו"ן, פ"א: רדומיה מתעורריל ובתחייה נקדמים" (המצנפת, עמ' [8]).

³⁸³ מקוה ישראל, עמ' 476. ר' ישראל נג'ארה נימק זאת בעלייתה ה'נוחה' של הנשמה לשמים (שם, שם). ר' אברהם אזולאי הסביר יסוד זה על דרך הקבלה: "והנה מי שמת בא"י פולטתו בחיק אמו בתוך נוגה, ואם היא [=הנשמה] רעה ח"ו - תתגרש משם, ואם הנשמה היא טובה תתקבל היא שם במקורה בהשכינ', אבל נשמת הרשעים צריכים להתנער משם" (חסד לאברהם, מעיין א נהר כה). וראה: שם, מעיין ג נהר טו; יט; מעיין ד נהר א.

³⁸⁴ מקורו של רעיון זה בספרות חז"ל (ראה: מדרש רבה, ויקרא, פ"ט, ה), והמשכו בימי הביניים (ראה: פרקי משיח, בתוך: אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' 323). רעיון זה נמצא בהגות התקופה שמחוץ לצפת, ראה למשל: ר' משה ביג'ה, בית נאמן, ויניציאה שפ"ג, דף קו ע"ב.

³⁸⁵ בית אלהים, דף קח ע"ב-קי ע"א. וראה: פכטר, א"י, עמ' 294-295.

³⁸⁶ חרדים עה"ת, עמ' עב-עג.

³⁸⁷ גאליקו, קהלת, דף סג ע"א.

³⁸⁸ "שהנפטר לשם [=בצפת], בעבור שהוא מקום גבוה ואוירו זך יותר מכל שאר ערי א"י, במהר' שט נפשו ופורח במערת המכפלה, לעבור לג"ע [=לגן עדן] התחתון" (חסד לאברהם, מעיין ג נהר יג).

על קבלת צפת,³⁸⁹ אבל העדרה בכתבי חכמי צפת מעורר את הספק אם דבריו משקפים בנאמנות את דעתם. הסבר אפשרי לכך הוא הכרתם ביתרונה של ירושלים לעניין זה.³⁹⁰

8. מצבה של ירושלים

לגורמי ההגירה לצפת יש להוסיף את מצבה העגום של ירושלים, העיר שבמוקד הכיסופים לארץ ישראל. לכאורה, היו בירושלים תנאים יסודיים להתפתחות יישוב יהודי מאז ראשית המאה ה"ז,³⁹¹ וגם נכחו בה בעלי אמצעים,³⁹² ואף היו עולי רגלים שמגמת פניהם הייתה ירושלים דווקא, וצפת שימשה רק כתחנת ביניים עבורם בדרך אליה.³⁹³ אבל בכל זאת הקיום בה היה קשה ביותר, ומאז החלה פריחתה של צפת לקראת אמצע המאה ה"ז חשו חכמי ירושלים ב'איום' על מעמדה של ירושלים מצדה של צפת.³⁹⁴ ברבע השלישי של המאה ה"ז, בשעה שצפת הייתה בשיא תפארתה, נמשכה מגמת חולשתה של ירושלים: "דבזמנא דגלותא, כי היכי דירושלים של מטה היא חריבה וריקניא מאוכלוסאה".³⁹⁵ דוגמאות למצב זה יוכלו לשמש רדב"ז (שניסה להתיישב בירושלים, אך מחמת הרדיפות עבר לצפת לאחר שנת שכ"ד.³⁹⁶ הוא נרדף ונדון למלקות על ידי השליט המקומי בירושלים),³⁹⁷ דומיניקו ירושלמי (שעזב את ירושלים בצעירותו, ככל הנראה בשנות השישים או השבעים של המאה ה"ז, ולמד בצפת)³⁹⁸ ור' חיים ויטאל (שנאלץ לברוח מן העיר בשנת שמ"ח בעקבות התנכלות השליט).³⁹⁹ באגרת שנכתבה מירושלים בשנות השישים של המאה ה"ז מסופר על תלמיד שבא לצפת ללמוד, ומצא בה גם פרנסה.⁴⁰⁰ לא ברור אם הגיע מירושלים או ממצרים, אך ברור שצפת הועדפה על ידו, על אף שבני משפחתו נמצאו בירושלים. אולי תרם למגמה זו מצב הביטחון החיובי באופן יחסי, ששרר בדרכים בין ירושלים לצפת, כפי שהעיד מהריט"ץ בתאריך לא ידוע, והקל על תנועת הנוסעים מירושלים.⁴⁰¹

³⁸⁹ ראה: לעיל, עמ' 47.

³⁹⁰ הגלגולים, דף [לז] ע"א. וראה: נ' שור, "תולדות בית העלמין היהודי על הר הזיתים מסוף התקופה הממלוכית ועד לזמן החדש", א' שילר (עורך), הר הזיתים, ירושלים 1978, עמ' 34.

³⁹¹ ח"ו הירשברג, "המפנה במעמדה של ירושלים במאה ה"ט", ח"ז הירשברג (עורך), יד יוסף יצחק ריבלין: ספר זכרון, רמת גן תשכ"ד, עמ' 87.

³⁹² טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 161-163.

³⁹³ בירב, סי' כט [=כב].

³⁹⁴ מהרלב"ח ראה בפולמוס הסמיכה גם מאבק על מעמדה של ירושלים לעומת צפת (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעח ע"א). וראה: רוזן, היחסים, עמ' 164.

³⁹⁵ מגיד משרים ת"ו, דף לה ע"ב.

³⁹⁶ ראה: בן צבי, א"י, עמ' 161.

³⁹⁷ "[...] ובבית השופט התרעמו על החכם הנז' [...] אמר לו הכאה"י: יש לך איזה מאמ' [ר] המלך או איזה ברא"י כמו שיש לערלי [=לנוצרים], להיותך שוטר או מושל? הראני! ואם לאו, מי שמך למשול? לא יש שר במדינ'?" (מבי"ט, ח"ג סי' קפח).

³⁹⁸ פריבור, דיסרטציה, עמ' 34.

³⁹⁹ ראה: דודסון, סוד המעיין, עמ' 6-9.

⁴⁰⁰ טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 154; 198-199.

⁴⁰¹ "דמצפת לירושלם ליכא סכנת דרכים דשיירות מצויות, אין שטן ואין פגע רע [...] אמנם בארצותינו מצפת לירושלם אין פרץ ואין יוצאת תהלה לאלהינו, וגם כי יקחו עמהם בעלי חצים וקשתות, וה' אתם לא ייראו, דשלוחי מצוה אינן ניוקין" (מהריט"ץ, סי' ה).

מגמה זו עתידה להתהפך בסוף המאה הט"ז, כאשר האוכלוסייה היהודית בירושלים תצמח במהירות, על רקע דעיכתה של צפת.⁴⁰² אף על פי כן, גם קהילת ירושלים סבלה קשות מרדיפות ומגירושים, ונראה שר' שמואל די אוזידה כיוון בתיאורו לעת הזו: "שראינו אנחנו בזמנינו זה, כי בכל מקום אשר תחת ממשלת המלך יר"ה, אין לך מדינה שיהיה בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ ישראל, ופרט מן הפרט ירושלם, ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם, לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב המסים".⁴⁰³

בשנות העשרים של המאה הי"ז כתב ר' ישעיה הלוי הורוויץ: "ירושלים היתה חרבה, והיושבים היו יושבו [!] בדלות ובערום ובחוסר כל ונגלות כבוד ה'. ע"כ [=על כן] היתה ישיבת צפת יותר טובה".⁴⁰⁴ נראה להבין מדבריו שצפת עדיין הייתה יעד מתחרה לירושלים עבור המהגרים עד זמנו, על אף מצבה הקשה בראשית המאה הי"ז. ואמנם, צפת הוסיפה במהלך המאה הי"ז לתבוע יחס מקופות התמיכה, כזה שלא יקפח את מעמדה לעומת ירושלים.⁴⁰⁵ מעניינת, בהקשר זה, הערתו של הנוסע הנוצרי מיכאל נאו, בשנת 1674, ביחס לצפת: "לא מכבר היתה עיר זו ליהודים כירושלים שניה".⁴⁰⁶

ג. משקלם של בני המקום בשכבת החכמים

מספר ניכר של חכמים צמחו בעיר ונולדו להורים שהיגרו אליה, או שהגיעו לצפת בגיל צעיר מאוד, ובה נתגדלו ונתחנכו. לעתים ידיעותינו עליהם מתבססות על עדויות מוצקות, ולעתים אנו יכולים לשער כך, על רקע ידיעותינו על בית הוריהם בצפת בתקופה שנולדו.⁴⁰⁷ חכמים אלו, בניגוד למהגרים, ספגו באופן המרבי את תורתה של צפת ואת פניה הייחודיים, ובכל זאת תורתה של צפת דווקא לא התייחדה בהם, כפי שנראה להלן.

1. חכמים בנים או נכדים לגדולי החכמים בצפת

חלק ניכר מחכמי צפת נמנים על צאצאי הדור הראשון או השני של גדולי חכמי העיר בתקופת הצמיחה והפריחה של צפת.

בני חכמים שהטביעו חותם רבני או ספרותי בצפת

בני חכמים שנולדו ונתגדלו בצפת הטביעו את חותמם על צפת בזמנם ולדורות: ר' דוד נבארו היה פוסק פעיל ומוכר בצפת בשנים רצ"ו-שמ"ב, וספק אם היה מצאצאי חכם צפתי.⁴⁰⁸ ר' ישראל ב"ר משה נג'ארה נולד כנראה בצפת, ובה נתחנך.⁴⁰⁹ יצירתו הספרותית, כ"נעים זמירות

⁴⁰² ראה: רוזן, ירושלים, עמ' 13-20; רוזן, היחסים, עמ' 159-163; בן נאה, סיועה, עמ' 66-67 הערה 3; י' ברטל וי' קפלן, "עליית עניים מאמשרדם לארץ ישראל בראשית המאה השבע עשרה", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 179-180.

⁴⁰³ לחם דמעה, דף ג ע"א. וראה: בניהו, רופא, עמ' 112-113.

⁴⁰⁴ א' דוד, "איגרת ר' ישעיה הורביץ בעל השל"ה מירושלים אחרי שנת שפ"ב", קבץ על יד – סדרה חדשה, טז (כו) (תשס"ב), עמ' 242. וראה: כנעני, החיים, עמ' קעח-קעט.

⁴⁰⁵ רוזן, היחסים, עמ' 163-173.

⁴⁰⁶ מסע מיכאל נאו [ד] [1674], בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 365.

⁴⁰⁷ פרטים ביוגרפיים אודות חכמי צפת ייסקרו וינתחו להלן, בנספח. להלן לא נחזור על מקורות שיצוינו שם, ביחס לילידי צפת וביחס להוריהם, אלא אם יש צורך בציון פרט ספציפי.

⁴⁰⁸ ר' יעקב נבארו היה מחכמי דור הגירוש בצפת, ושמו הוא מאבותיו. אודותיו ראה: בניהו, גרסון, עמ' קג.

ישראל",⁴¹⁰ ייחודית ומקורית מכמה פנים.⁴¹¹ על אף שיצירותיו הושפעו מגורמים תרבותיים פנימיים וחיצוניים, את מיומנותיו הבסיסיות בכתיבת השירה והפיוט הוא רכש בצפת, מאת רבו ר' אברהם לחמי.⁴¹² גם את כישוריו בדרשנות רכש בצעירותו בצפת, מאת סבו ר' ישראל די קוריאל.⁴¹³ ר' משה ב"ר ישראל די קוריאל נולד כנראה בצפת. הוא פעל כדיין בצפת, ושרדו פסקים ממנו בשנים שכ"ג-שס"א. לא רק את חותמו ההלכתי הטביע בצפת, אלא נודע גם כדרשן. את כישוריו בדרשנות רכש בצעירותו בצפת, בדומה לאחינו, מאת אביו ר' ישראל די קוריאל.⁴¹⁴

ר' יוסף ב"ר יעקב ארזין היה מחוגי תלמידי האר"י ור' חיים ויטאל, ומתורתם כתב. קשה לקבוע שזכה למעמדו בזכות ייחוסו, שהרי בחוגים הללו נבחנו הלומדים בסגולותיהם הרוחניות, אבל יש מקום לתהות אם היה קשר בין מעמדו של ר' יוסף ארזין, לבין העובדה שר' חיים ויטאל מנה את אביו, ר' יעקב, עם 'חסידי צפת'.⁴¹⁵

ר' יעקב בירב ב"ר אברהם השני היה פוסק פעיל וכולט בשנים רצ"ו-שמ"ה, חכם הקהל ודרשן. פעילותו הידועה הייתה הסמכת חכמים.⁴¹⁶ מחד גיסא, אין ספק ששאב את סמכותו למעשה זה מדמותו של סבו, ר' יעקב בירב, ומאידך גיסא ברור שלאישיותו העצמית נדרש תוקף רב כדי לבצעו.

לסכום, חכמים אלו הוכיחו את סמכותם הרבנית ואת ייחודם הרוחני או הספרותי, וגם אם נהנו מייחוסם כבני חכמים הם קנו את מעמדם בכוחות עצמם. די באלו כדי להצביע על תופעת חכמים מדור שני או שלישי בצפת, שגידולם, בשלותם ופוריותם בצפת.

בני חכמים שלא הטביעו חותם רבני או ספרותי

לעומת החכמים שנמנו לעיל, הייתה קבוצה של בני חכמים בצפת שלא הותירה רושם ניכר. שמם של חכמים אחדים, המיוחסים לדור ראשון או שני לחכמים בצפת, מופיע לעתים בהקשרים של פעילות רוחנית או הלכתית בצפת, אבל עיון כולל בדיעות על מפעלם מעלה את הרושם שדמותם לא תפסה מקום מרכזי בין שורות החכמים בזמנם.

ר' אברהם ב"ר יעקב בירב היה דיין בצפת,⁴¹⁷ אך ידיעותינו אודותיו דלות, ואין ידוע על כתבים שיצאו מתחת ידו. על ר' יצחק אחיו ידוע רק כי נמנה עם "חכמי צפת",⁴¹⁸ אבל אין כל ידיעה ממנה ניתן ללמוד

⁴⁰⁹ זמירות ישראל, דף ג ע"א.

⁴¹⁰ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 231.

⁴¹¹ ראה: מירסקי, שירי נגר, עמ' רסב-רסד; בניהו, נג'ארה, עמ' ריז-רמב.

⁴¹² "החכם הנעלה המשורר כמ"ר אברהם לחמי זלה"ה, ראש לשרים ונוגנים" (זמירות ישראל, דף קלט ע"ב). וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' ריז-ריט.

⁴¹³ מקוה ישראל, עמ' 125; 132; 444.

⁴¹⁴ מקוה ישראל, עמ' 125.

⁴¹⁵ החזיונות, עמ' רנב.

⁴¹⁶ בניהו, חידושה, עמ' 255-266.

⁴¹⁷ מבי"ט, ח"א סי' לב; סב; סה.

⁴¹⁸ סמברי, דברי יוסף, עמ' 361.

על פעילותו בעיר. ר' משה ב"ר אברהם בירב הוסמך בשנת שנ"ט בידי אחיו, ר' יעקב בירב השני,⁴¹⁹ אבל הידיעות על פעילותו כפוסק בצפת מעטות מאוד.⁴²⁰

בזהות בניו של ר' יוסף קארו כבר עסק מ' בניהו.⁴²¹ על ר' שלמה בנו הוא כתב: "גדול היה בתורה ומורה הוראה".⁴²² ואולם, על הישיבה שבראשה עמד בצפת ידוע רק בזכות אגרת של בקשת תמיכה שכתב בשנת של"ז, ומלבדה לא נותר מן הישיבה ומפועלו בצפת כל זכר.⁴²³ בן אחר, ר' יהודה, עסק בהדפסת כתבי אביו בשאלוניקי, בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז, וגם על אישיותו לא ידוע דבר.⁴²⁴

גם בזהות בניו של האר"י עסק מ' בניהו.⁴²⁵ מלבד בנו משה, שנפטר בילדותו,⁴²⁶ נזכר ר' שלמה, אבל גם עליו לא ידוע דבר, פרט לעובדה שנמנה עם 'חסידי צפת',⁴²⁷ עובדה שטיבה כלל לא ברור.

ר' אליעזר ב"ר אברהם שלום (הזקן) נתמנה למשרת חכם הקהל תחת אביו,⁴²⁸ ועל סגולותיו לא ידוע דבר. בנו, ר' אברהם שלום (השני), נולד, כנראה, בצפת והתחנך בה,⁴²⁹ ומעט מאוד מפסיקותיו נשתמרו.⁴³⁰ לעומת זאת, דמותו נקשרה לעסקנות ציבורית.⁴³¹ על אלה יש להוסיף את ר' מרדכי ב"ר ברוך מטיוולי, שגדל, כפי הנראה, בצפת, וידוע מעט מאוד על פעילותו הפסיקתית,⁴³² ואת ר' שמעון ב"ר אברהם גלאנטי, שגם על פעילותו ידוע מעט מאוד.

לסכום, התבוננות בחותם ההיסטורי שהשאירו אישים אלה מותירה את הרושם שמפעלם הרוחני והספרותי של אבותיהם הדגולים מחד גיסא, והחינוך שקיבלו מטובי המורים בצפת בצעירותם מאידך גיסא, לא ניכרים בדרך כלל ביכולותיהם ובהישגיהם בתחומי הכישורים הרבניים והיצירה הספרותית בצפת. משקלם כמורי הוראה או כדמויות רוחניות היה מוגבל, ככל הנראה, והם לא הותירו יבול ספרותי. יתירה מכך, לעתים מתקבל הרושם שאישים אלה זכו למעמד של חכמים בצפת בעיקר בשל ייחוסם,⁴³³ ולא בזכות סגולותיהם העצמיות.

⁴¹⁹ "החכם השלם המוסמך" (גלאנטי, סי' מג). וראה: אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א; בניהו, חידושה, עמ' 262.

⁴²⁰ גלאנטי, סי' קכ.

⁴²¹ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכא-שכז.

⁴²² שם, עמ' שכח.

⁴²³ סטפנסקי, קארו.

⁴²⁴ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' של.

⁴²⁵ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 98-99; 106.

⁴²⁶ ראה: שם, עמ' 197-198. בן זה נזכר במניין 'חסידי צפת' של ר' חיים ויטאל (החזיונות, עמ' רנא), אבל הוא לא נמנה עמיהם, אלא נזכר אגב אחיו. מצבת קבורתו ידועה בבית העלמין בצפת סמוך לקבר אביו.

⁴²⁷ החזיונות, עמ' רנא.

⁴²⁸ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח. וראה: להלן, עמ' 296-297.

⁴²⁹ קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴³⁰ משה יוסף, ה"ב יו"ד סי' יא; שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קיה-קיט.

⁴³¹ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 271.

⁴³² ראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קטו-קטז.

⁴³³ על חשיבות הייחוס המשפחתי, ראה: להלן עמ' 249.

בכל זאת, יש להסתייג ולציין שהיעדר חומר ספרותי מאישים אלו איננו הוכחה להיעדר פעילותם, ואפשר שיצירותיהם ופסקיהם לא שרדו. להלן נמנה חכמים שגידולם בצפת ופרסומם בגולה. אין להניח שהיו עולים לגדולה בחוץ לארץ אלמלא מילאו כרסם בתורת צפת קודם שעזבוה, והעובדה שאיננו מכירים את גדלותם הלימודית או את יצירתם הספרותית בצפת איננה פורכת הנחה זו.

בני חכמים שהתבלטו בקהילות בתפוצות (לאחר עזיבתם את צפת)

קבוצה נוספת של חכמים בני חכמים, שלידתם וחינוכם בצפת, לא הותרה בצפת חותם היסטורי משמעותי, מבחינת פעילותה הרבנית או הרוחנית. אבל עובדה זו קשורה בעיקר לעזיבתם את העיר, במיוחד על רקע מצבה הקשה מאז הרבע האחרון של המאה ה"ז.⁴³⁴ את יכולותיהם האישיים הם הוכיחו באתרים שבהם פעלו לאחר עזיבתם:

בקבוצה זו ניתן למנות את ר' שלמה בן המבי"ט, שירד מצפת אולי למצרים, וכיהן ברבנות;⁴³⁵ ר' גדליה ב"ר משה קורדובירו, שהיה מחכמי ירושלים וממנהיגיה;⁴³⁶ ר' משה ב"ר שלמה אלקבץ, שנמנה עם חכמי חלב;⁴³⁷ ר' גבריאל ב"ר אלישע גאליקו, שנמנה עם חכמי תיריאי;⁴³⁸ ור' ידידיה ב"ר משה גלאנטי, שהיה מחכמי איטליה במאה ה"ז.⁴³⁹ כיוצא בהם, ר' נפתלי ב"ר יוסף אשכנזי נולד בצפת והתחנך בה.⁴⁴⁰ על פעילותו כפוסק בצפת נותרה עדות יחידה משנת שכ"ג,⁴⁴¹ ומלבדה אין כל ידיעה על פעילותו בצפת.

לאחר שעזב את צפת בשנת שס"א, היה לראש ישיבה בוויניציאה.⁴⁴²

הדמות הבולטת ביותר בהקשר זה היא מהרי"ט בן המבי"ט, שנולד בצפת, התחנך בה ונמנה עם חכמיה.⁴⁴³ לאחר שעזב את צפת היה מן החשובים שבחכמי קושטא בראשית המאה ה"ז.⁴⁴⁴

את משקלם המועט של חכמים אלו בעת ישיבתם בצפת אין לייחס, אפוא, לאישיותם או לכישוריהם, אלא למצבה של צפת או לגילם הצעיר. כמובן שאין ביכולתנו לקבוע מה היה משקלם ההיסטורי אילו היו נשארים בצפת.

⁴³⁴ ראה: לעיל, עמ' 7-11.

⁴³⁵ מבי"ט, הקדמה. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קכב-קכג.

⁴³⁶ נבחר מכסף, סי' נב; מהריט"ץ, סי' רטז. וראה: בניהו, קורדובירו, עמ' פו.

⁴³⁷ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיד.

⁴³⁸ ראה: מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' לה; מג; תורת חיים, ח"א סי' נג; לה; מג; מהריט"ץ החדשות, סי' כה; בעי חיי, ח"א סי' ריב; קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴³⁹ גלאנטי, סי' קכה; מהריט"ץ, סי' רנה; רסג; זנה, תעודות, עמ' רו; [I. Adler], "Notes et Mélanges", *Revue des Études Juives*, 121 (1962), pp. 199-203.

⁴⁴⁰ "[...] ארץ מולדתי, ארץ החיים, אשר שם שמשתי שמושה של תורה מימי קדם, ויצקתי מים על ידי מורי ורבותי תנצב"ה [...] צפת תובב"א [...] אשר הורתי ולידתי היתה שם בקדושתה [...]"] (אמרי שפר, דף טז ע"ב-יז ע"ב).

⁴⁴¹ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁴² יערי, שלוחי, עמ' 253.

⁴⁴³ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 214; מהרי"ט, הקדמת ר' משה מטרנאי [השני].

⁴⁴⁴ בן נאה, שליחויות, עמ' 234-240; בן נאה, סיועה, עמ' 95. וראה, למשל: מהרשד"ם, אה"ע, סי' סא; חו"מ, סי' רל.

2. חכמים ילידי צפת, שאינם מצאצאי חכמים ידועים בצפת

חכמים בולטים בפעילותם הרוחנית או היצירתית

שני חכמים בצפת, שחיו בדור הצמיחה והשקיעה בצפת, שכנראה נולדו בצפת, פעלו בה והתבלטו בה, ומוצאם לאו דווקא במשפחות העילית הרבנית:

ר' אלעזר אזכרי נולד כנראה בצפת, ובה נתחנך בתקופת פריחתה. חכם זה בלט בפעילותו הרוחנית בצפת,⁴⁴⁵ ובפעילותו ניכרת השפעה צפתית רבה. כך בהנהגותיו האישיות על דרך ה'חסידות',⁴⁴⁶ וכך ביצירתו הספרותית שטבועים בה יסודות שאותם ינק בצפת, כגון מוסר קבלי.⁴⁴⁷ מהריט"ץ נולד בצפת, ובה נתחנך. הוא היה מן הפוסקים המשפיעים ביותר בצפת בתקופת שקיעתה.⁴⁴⁸ ניתן לראות ביצירתו בתחום פרשנות המגילה השפעה של הסביבה הספרותית בצפת, שנכתב בה שפע יחסי של יצירות בתחום זה.⁴⁴⁹

ר' יצחק גרשון המביא לבית הדפוס

ר' יצחק גרשון היה מילידי צפת, בה נתחנך, והיה מחכמיה. הוא לא התייחד בתורתו או בכתביו, אבל נודע בעיקר בזכות מפעלו להבאת כתבי חכמי צפת לדפוס בקושטא ובוויניציאה בראשית המאה ה'ז.⁴⁵⁰ תופעה של בני צפת, המדפיסים בגולה ספרים של חכמי עירם בתקופה הנדונה איננה ייחודית,⁴⁵¹ ובכל זאת מפעלו של ר' יצחק גרשון יוצא דופן בהיקפו, ובתחושת השליחות שליוותה אותו, כפי שהעיד על עצמו: "כי למן היום אשר הייתי לאיש, נפשי אותה וחשקה לזכות את הרבים [...] להמציא באופנים וצדי צדדין לקרבה אל המלאכה ספרי זולתי בדפוס".⁴⁵² המשקל הרב שייחס ליצירתם של חכמי צפת מלמד על החשיבות שראה בהפצתה, אולי על רקע קורות חייו בצפת.

⁴⁴⁵ ראה: להלן, עמ' 246.

⁴⁴⁶ פכטר, חייו, עמ' 130-133; בניהו, שטרי, עמ' קלב-קלג.

⁴⁴⁷ חרדים; מילי דשמיא.

⁴⁴⁸ "אור תורתו זורחת בצפת תוב"ב" (מהריט"ץ, סי' ט).

⁴⁴⁹ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסד-רסה.

⁴⁵⁰ בין כתבי חכמי צפת שהוגהו על ידו, נמצאים כתבי ר' יוסף קארו (ר' יוסף קארו, בדק הבית, ויניציאה שס"ו); ר' אברהם גלאנטי (קול בוכים); ר' משה גלאנטי (גלאנטי); רמ"ק (גרושין); ר' משה אלשיך (ר' משה אלשיך, חבצלת השרון, ויניציאה שנ"ב; הנ"ל, דברים נחומים, ויניציאה שס"א; הנ"ל, דברים טובים, ויניציאה שס"א; הנ"ל, עיני משה, ויניציאה שס"א; הנ"ל, רב פנינים, ויניציאה שס"א; הנ"ל, משאת משה, ויניציאה שס"א; הנ"ל, חלקת מחוקק, ויניציאה שס"ג; הנ"ל, מראות הצובאות, ויניציאה שס"ג-שס"ז); ר' עובדיה המון (מקרא קודש); ר' אליהו די וידאש (ראשית חכמה. בנוסף לזה, הגיה גם את 'ראשית חכמה הקצר' לר' יעקב פוייטו, ויניציאה שס"ו); ר' טוביה הלוי (ר' טוביה הלוי, חן טוב, ויניציאה שס"ה); ר' אברהם די בוטון (ר' אברהם די בוטון, לחם משנה, ויניציאה שס"ד-שס"ו); ר' מרדכי הכהן (ר' מרדכי הכהן, שפתי כהן, ויניציאה שס"ה); ר' ישראל נג'ארה (ר' ישראל נג'ארה, זמירות ישראל, ויניציאה שנ"ט-ש"ס); ר' נפתלי אשכנזי (ר' נפתלי אשכנזי, אמרי שפר, ויניציאה שס"א) ור' משה ן' מכיר (ר' משה ן' מכיר, סדר היום, ויניציאה שנ"ט; שס"ה). כן עסק בהגהת לקטי כתבים של חכמים שונים ובעריכתם (למשל: שלום אסתר, קושטנינא שמ"ה; משבית מלחמות, ויניציאה שס"ו), ובהם גם חכמי צפת, כר' יעקב בירב (ליקוטי שושנים, ויניציאה שס"ב). וראה: בניהו, גרשון, עמ' סה-פט.

⁴⁵¹ יוצר צפתי פתח את חיבורו בגילוי מקור גאוותו: "זה החיבור יצא מצפת הבירה הקדושה, אשר היא ליסוד בנין כל העולם, האבן הראשה" (המצנפת, עמ' [2]).

⁴⁵² קול בוכים, דף א ע"ב, הקדמת ר' יצחק גרשון.

3. חכמים מוסתערבים

קהל המוסתערבים התאפיין בנחיתות אינטלקטואלית יחסית.⁴⁵³ אף על פי כן, על קיומם של לומדי תורה מוסתערבים נמסר כבר בשנת ר"ע,⁴⁵⁴ ואחדים מהם ידועים לנו. ר' אהרן גריש, שלדעת י' אבישור היה צפתי;⁴⁵⁵ ר' משה ב"ר סעדיה שפעל בצפת לפחות מאז שנת רצ"ו, ולדעת מ' בניהו מוצאו מוסתערבי;⁴⁵⁶ ור' ישועה, דיין המוסתערבים. העובדה שלומדים וחכמים מוסתערבים מוכרים לנו עד אמצע המאה הט"ז ולא אחר כך, משלימה את ידיעותינו על כוחו הנחות של קהל המוסתערבים על רקע השינוי שחל בצביונה בתקופה זו, ובמיוחד על רקע טשטוש זהותם בהשפעת גולי ספרד.⁴⁵⁷

פרק שני: המפגש החברתי והתרבותי בצפת

במהלך המאה הט"ז רווחו מאוד הזיקות התרבותיות בין קיבוצים יהודיים ברחבי העולם, במיוחד על רקע גירוש ספרד.⁴⁵⁸ תנועת לומדים וחכמים בין הארצות השונות הביאה להשפעות הדדיות ולמזיגה בין

---

⁴⁵³ ראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 577-578.

⁴⁵⁴ דוד, מעורבותם, עמ' 320.

⁴⁵⁵ אבישור, גריש, עמ' 153-154.

⁴⁵⁶ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שטז.

⁴⁵⁷ ראה: להלן, עמ' 82-87.

⁴⁵⁸ ראה: אלבוים, השפעות, עמ' 95-120.

מסורות שהזינו עצמן זו מזו.⁴⁵⁹ קביעה זו נכונה לגבי האימפריה העות'מאנית בכלל,⁴⁶⁰ ולגבי צפת שהייתה למרכז רוחני חשוב של מהגרים במחצית השנייה של המאה הט"ז בפרט.⁴⁶¹

יש להדגיש שמפגש המסורות השונות לא החל במאה הט"ז ולא בצפת, והשפעות שונות ומפגשים של מסורות עיצבו את עולם הרוח היהודי כבר בימי הביניים המאוחרים. קשרי לימוד, רוח ומסורת התהדקו בין התפוצות השונות בעקבות תהליכים היסטוריים שונים.⁴⁶² למשל, מאז המאה הי"א נודעו קשרי לימוד והגות בין אשכנז לספרד.⁴⁶³ בראשית המאה הי"ב נכבשה פרובנס בידי הספרדים, וכך נוצר הקשר בין אסכולות לימוד שונות.⁴⁶⁴ במאה הי"ג והי"ד היגרו יהודים מאשכנז לספרד, ועמם נוצר החיבור בין מסורות הלכה ולימוד ספרדיות ואשכנזיות,⁴⁶⁵ ובין חסידות אשכנז וחכמי הסוד שלה לבין מקובלי ספרד בתקופת התגלות הזוהר.⁴⁶⁶ רובו המכריע של היישוב היהודי בוויניציאה במאה הט"ז הורכב מאשכנזים שהיגרו אליה במאה הט"ו,⁴⁶⁷ וישיבות איטליה הושפעו משיטות לימוד שהובאו אליהן בידי לומדים מאשכנז.⁴⁶⁸ תופעות דומות של השפעות גומלין בין מרכזי לימוד שונים קיימות בתרבויות שונות, והן מאפיינות, למשל, גם את התרבות המוסלמית בימי הביניים,⁴⁶⁹ אולם מפגש התרבויות בצפת במאה הט"ז התייחד בהיקפו ובהשפעותיו.

א. מסגרות לימוד ופסיקה משותפות

הלימוד בישיבות

- ⁴⁵⁹ ראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 12-16.
- ⁴⁶⁰ קפדר, העות'מאנים, עמ' 620-625; בן נאה, עיר התורה, עמ' 62; 69.
- ⁴⁶¹ למשל: ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, דף קב ע"א. וראה: אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 145-158.
- ⁴⁶² י' תא שמע, "תוספות גורניש – מהותן ויחסן אל שיטות הפלפול והחילוקים", סיני, סח (תשל"א), עמ' קנג-קס; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 25-26.
- ⁴⁶³ ראה: ש' אסף, "חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז", תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 162-170; א' גרוסמן, "בין ספרד לצרפת: הקשרים בין קהילות ישראל שבספרד המוסלמית ובין קהילות צרפת", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 75-101; גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 323-325; 471-473; 539-586.
- ⁴⁶⁴ ראה: ב"ז בנדיקט, "לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס", תרביץ, כב (תשי"א), עמ' 98-106.
- ⁴⁶⁵ ראה: א"ח פריימן, הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו – חייהם ופעלם, ירושלים תשמ"ו, עמ' כז-מא; מו-פד; מ' בן ששון, "מקורות לתולדות קהילות ישראל בספרד במאה הי"ד", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 287-298; א' גרוסמן, "מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם", פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 14-32; י"ד גלינסקי, "הרא"ש האשכנזי בספרד: תוספות הרא"ש, פסקי הרא"ש, ישיבת הרא"ש", תרביץ, עד, 3 (תשס"ה), עמ' 389-421.
- ⁴⁶⁶ ראה: י"מ תא שמע, "חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האישי ופועלו", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-194; הנ"ל, "רבינו דן מגלות אשכנז אשר בספרד", י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות – מוגשים לישעיה תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 390-391.
- ⁴⁶⁷ בונפיל, קווים, עמ' 69.
- ⁴⁶⁸ פורג'ס, קפשאל, עמ' 33.
- ⁴⁶⁹ מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 40-46.

ישיבות אחדות בצפת היו מזוהות עם קהלים מסוימים.⁴⁷⁰ עובדה זו כשלעצמה מלמדת לכאורה על צביון העדתי, אבל מכך לא ניתן להוכיח שלא ישבו בהן לומדים גם מבני קהלים אחרים. בישיבות אחרות, שעל אופיין העדתי לא נמסר דבר,⁴⁷¹ נמצאו תלמידים ומורים ממוצא שונה. למשל, תלמידים איטלקים⁴⁷² ומערבים⁴⁷³ למדו מפי מורים ספרדים, ותלמידים ספרדים למדו מפי מורים איטלקים.⁴⁷⁴ בישיבת ר' משה הדיין בראשית המאה הט"ז למדו מוסתערבים, וכנראה גם ספרדים.⁴⁷⁵ בישיבת ר' יששכר ן' סוסאן המערבי למדו תימנים, שבידיהם היו ספרים שכנראה הביאו עמם, ונדונו במהלך הדיון ההלכתי.⁴⁷⁶ בצוואת ר' נח מאויבן צוין במפורש ייעודו של ההסגר: "[...] לד' בעלי תורה בצפת, אחותי מ' [רת] זיסלי וחתנה הר"ר יעקב [פליף] יבררו ב' תלמידי חכמים אשכנזים [...] ועוד ב' ת"ח [=תלמידי חכמים] ספרדים הנראה בעיניהם, שילמדו בקביעות בכל יום בד' אמות של הלכה [...]"⁴⁷⁷. כפי הנראה זו הישיבה שממוניה היו ארבעה חכמים, שלושה מהם ספרדים והאחד מערבי.⁴⁷⁸ אפשר שביטוי מוחשי למפגשם של לומדים ממוצאים שונים בישיבות הוא ר' יעקב לוצאטו, מחכמי איטליה ומחניכי צפת, שחיבר באור אגדות חז"ל וזוהר, וליקוטים מחכמי אשכנז, ספרד וצרפת.⁴⁷⁹

השפעות הדדיות של שיטות לימוד ההלכה

הלימוד בשיטת העיון אפיין את הישיבות הספרדיות בצפת בתקופה הנדונה, וביטא את השמירה על מסורת הלימוד הספרדית בדורות שקדמו לגירוש.⁴⁸⁰ הדיונים הלימודיים הושתתו על בסיס פרשני הש"ס המקובלים בישיבות הספרדיות, ובמרכזם רש"י ורמב"ן.⁴⁸¹ לאחר הגירוש נכנסו אל בתי המדרש הספרדיים גם בעלי התוספות,⁴⁸² על אף שהיו ממאפייני הלימוד האשכנזי,⁴⁸³ ולמעשה כמעט לא נפוצו

⁴⁷⁰ ראה: להלן, עמ' 198-202.

⁴⁷¹ ראה: להלן, עמ' 204-214.

⁴⁷² דוגמאות: ר' יצחק גרשון (בניהו, גרשון, עמ' י), ר' ברוך מטיוולי (בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיט) ור' אלישע גאליקו (אבקת רוכל, סי' פד. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 158) היו מתלמידי ר' יוסף קארו.

⁴⁷³ י' הקר עמד על כך שר' יששכר ן' סוסאן למד מפי מורים ספרדים (הקר, סוסאן, עמ' 85).

⁴⁷⁴ דוגמה: ר' שמואל די אוזידה היה מתלמידי ר' אלישע גאליקו (רגב, גאליקו, עמ' צט-ק).

⁴⁷⁵ דוד, מעורבותם, עמ' 321; למדן, יחסים, עמ' 79-80.

⁴⁷⁶ "וזה הסימן שמעתיו תחלה מתלמידי בני עדן יצ"ו הלומדים אצלי, גם הביאוהו לי כתוב בספריהם [...]" (עיבור שנים, דף נ ע"א).

⁴⁷⁷ קינסטליכער, אויבן, עמ' עו.

⁴⁷⁸ גלאנטי, סי' יג.

⁴⁷⁹ ר' יעקב לוצאטו, כפתור ופרח, בסיליאה שמ"א.

⁴⁸⁰ ראה: בווארין, העיון, עמ' 3; 46; 70; טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 320-321. וראה: להלן, עמ' 125-128.

⁴⁸¹ "ואחר הרמב"ן בארגון ובקשטיליה קורין התלמוד עד הגירוש בישיבות ברש"י וחדושי הרמב"ן, ומעט מזער מי שהיה קורא תוספות, ולא היו נחשבי"ן" (ר' אברהם זכות, ספר יוחסין השלם, פרנקפורט דמיין תרפ"ה, עמ' 221). וראה: דימטרובסקי, בירב, עמ' פז-צו.

⁴⁸² ר' ישראל מפירושא קבל כל כך שלאחר יציאתו של ר' יעקב בירב מירושלים, "אין כאן תלמיד דנחית לעומקא שמעתא, ובפרט התוספות" (יערי, ישראל מפירושא, עמ' 171). ד' ארד כבר עמד על כך, שמכאן הוכחה ללימוד התוספות בבית מדרשו של ר' יעקב בירב בירושלים, שבדואי העניק לו את סגנונו המיוחד (ארד, ציאח, עמ' 158-159). התוספות נדפסו לראשונה במזרח בשאלוניקי בשנת שי"ח (י' תא שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 266-267), ובוודאי עמדו לנגד עיניהם של החכמים שעלו לצפת דרך שאלוניקי, שהיו ברובם ספרדים. ראה: לעיל, עמ' 31-32.

בספר בדורות שקדמו לגירוש, פרט למקרים חריגים.⁴⁸⁴ בצפת במאה הט"ז נפוץ לימוד התוספות בין החכמים הספרדים,⁴⁸⁵ ולמרות שתופעה זו אינה מיוחדת לה,⁴⁸⁶ יש בה כדי להעיד על מפגשי הלומדים מן התפוצות השונות, שהזינו אלה את אלה בתכני הלימוד שלהם.

כהמחשה למפגשי שיטות הלימוד בצפת נזכיר את ר' יששכר ן' סוסאן. הוא היה חכם מערבי ששקד על הבנת מסורות המוסתערבים,⁴⁸⁷ ושמקורות לימודו ופסיקתו שזורים בכתבים ספרדים ואשכנזים.⁴⁸⁸ בנוסף לו היה ר' יוסף די שיגוביה שהעיד: "אחר דברי על דברי הגמ' [רא] והתוס' [פות] ז"ל, שלמדתי בעיר הקדש צפת תוב"ב [...] עם מורי ורבותי, הרב [...] יצחק לוריא אשכנזי, ועם מורי הגדול ר' אלישע גאליקו ז"ל, ומורי מהר"ר שמואל אוזידה ז"ל, ומה שחידשתי לע"ד [=לעניות דעתי] וערב להם [...]".⁴⁸⁹ החכמים הנזכרים כאן משקפים את מפגש המסורות המגוון בצפת, שכן הם מייצגים רקע ספרדי ואיטלקי, ובמידה מסוימת גם אשכנזי,⁴⁹⁰ כשלימוד התוספות, שבמקורו אפיין את הלימוד האשכנזי-צרפתי בדרך כלל, מייצג את ההשפעה שהייתה למפגש זה על אופי הלימוד.

ראויה לציון בהקשר זה ההסכמה שהעניקו חכמי צפת לחיבור 'באר שבע' מאת הפוסק האשכנזי ר' יששכר בר איילינבורג, שנדפס בוויניציאה בשנת שע"ד.⁴⁹¹ בחיבור זה כאילו משלים המחבר 'תוספות' למסכתות שלא נתחברו להן תוספות, תוך הטחת ביקורת עזה בגדולי הראשונים, כרש"י, רי"ף ורמב"ם.⁴⁹² העובדה שדרכו המקורית זכתה להסכמה מצד חכמים בצפת ממוצא ספרדי (ר' אברהם גבריאלי), איטלקי (ר' משה גלאנטי), מערבי (ר' סולימאן אוחנה ור' מסעוד אזולאי) ואשכנזי (ר' יעקב פליף), מעידה על נכונותם

⁴⁸³ חכם אשכנזי בצפת כתב הגהות על התוספות, לצד הגהות על רש"י ורא"ש על הש"ס (ר' אברהם פיליפ, חושבי שמו, ירושלים תש"נ).

⁴⁸⁴ ר' מנחם זרח, צדה לדרך (מהדורת נ"ה הערצאג), ורשה תר"מ, דף ד ע"א; ר' דוד מסיר ליאון, כבוד חכמים, ברלין תרנ"ט, עמ' 130; ר' יעקב ן' חביב, זרע אנשים (מהדורת ד' פרענקיל), מונקאטש תרס"ד, דף לו ע"א. תודה לעמיתי יואל מרציאנו, שהאיר עיני במקורות אלה. וראה: בווארין, העיון הספרדי, עמ' 6 הערה 23; בוואר, אוהלי תורה, עמ' 509. לדעת י' תא שמע, התוודעו לומדי התורה בספרד לתורתם של בעלי התוספות בעיקר באמצעות מובאות מדבריהם בחידושי רמב"ן (י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, 1200-1400, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 44). וראה: ארד, ציאח, עמ' 158.

⁴⁸⁵ למשל: בירב, סי' א; מא; נו; נז; אבקת רוכל, סי' י; יז; כב; מב"ט, ח"ב סי' ח; קלח; רה; ח"ג סי' פו; רכט; אשכנזי, סי' ו; טז; סו; רדב"ז, ח"ג סי' תסא; ח"ה סי' קד; רפח; אלשיך, סי' ע; קה; קכ; מהרי"ט, ח"א סי' קח; ח"ב יו"ד סי' מ; חו"מ סי' ט; מהריט"ץ, סי' קמב; מהריט"ץ החדשות, סי' יב; קס; גלאנטי, סי' כג; מז; צז; דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' עח; פה; פט-צא; צד-צה. על ההערכה הרבה שרכש חכם לא-אשכנזי בצפת לבעלי התוספות, תעיד התייחסותו של המב"ט ללומד שגינה וביזה את רבינו תם, והוא דרש ממנו לחזור בו, שכן רבינו תם נחשב ל"חכם רשום בחכמי ישראל מן הדור" שלפנינו" (מב"ט, ח"א סי' לא).

⁴⁸⁶ למשל, תופעה זו נראתה גם בירושלים בעשור השני של המאה הט"ז: "אנחנו לומדים כלא תלמודא על הסדר וברש"י ז"ל ותוספות רבותינו הצרפתים. והנה אנו שונים הלכות בכל יום בתלמוד הארוך [=בתלמוד עצמו, ולא ברי"ף] ב' עליו [=שני דפים], או עלה וחצי בכל יום כמו שיזדמן בבקר בבקר, ולעת ערב פ"א [=פרק אחד] מהמשנה ופ"א מהרמב"ם ז"ל [...]" (יערי, אגרת בני הישיבה, עמ' 163). וראה: ארד, ציאח, עמ' 158 הערה 135. על לימוד התוספות בדמשק במאה הט"ז בכתבי חכם מוסתערבי, ראה: שם, עמ' 154-159. עדות מאלפת על השפעת הלימוד האשכנזי על מגורשי ספרד נמצאת בכללי הלימוד שהתווה הספרדי ר' שמואל ן' סיד על פי שיטת בעלי התוספות (כללי שמואל, הקדמה).

⁴⁸⁷ הקר, סוסאן, עמ' 86.

⁴⁸⁸ שם, עמ' 89.

⁴⁸⁹ דובב שפתי ישנים, הקדמה [לחלק דובב שפתי ישנים], דף א ע"א.

⁴⁹⁰ האר"י פעל בסביבה ספרדית, אבל בא ממשפחה אשכנזית בחלקה. ראה: אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 161.

⁴⁹¹ באר שבע, בהקדמה.

⁴⁹² ראה: ש"מ האנעס, תולדות הפוסקים, ווארשא תרפ"ב, עמ' 93-95.

להכיל דרכי לימוד חדשות ואף מנוגדות לאלו המוכרות בבתי המדרש בצפת. על אף שנוכל לטעון שמטרת ההסכמה הייתה לעודד את המחבר לממש את כוונתו לעלות ארצה,⁴⁹³ אין ספק שנוכחות זו התאפשרה על רקע מגוון המסורות שאפיין את צפת עד ראשית המאה ה"ז.

פסיקה הלכתית המשלבת יסודות של מסורות פסיקה שונות

עולם הרוח הספרדי במאה ה"ז התאפיין בפריחה כללית של ספרות קודיפיקטיבית בקבצי הלכה גדולים ומסכמים, ובצפת בלט מפעלו של ר' יוסף קארו.⁴⁹⁴ והנה, על אף שפסיקתו כספרדי משלבת יסודות ספרדיים ומושחתת על רמב"ם, רי"ף ורא"ש,⁴⁹⁵ בפרטי הלכות שונים הוא התייחס לפסקים אשכנזיים ואף הכריע על פיהם.⁴⁹⁶ כמו כן, מנהגיהם של האיטליאנים⁴⁹⁷ והרומניוטים⁴⁹⁸ היו קרובים למנהגי האשכנזים, ולדעת י' תא שמע בפסיקת ר' יוסף קארו משתקפת מסורת הפסיקה הרומניוטית, שכן זו הייתה הראשונה לאימוץ ספר הזוהר כמורה הלכה ומנהג,⁴⁹⁹ ומקור זה מהווה מרכיב נכבד בפסיקתו ההלכתית של ר' יוסף קארו.⁵⁰⁰ גם בפסיקתו של המב"ט ניתן להצביע על היסמכות על מקורות אשכנזיים. הוא נשען על פסק של מהר"ם מרוטנבורג בהלכות שמיטה, שהראה לו ר' יהודה חביב שהיה "בודק אומן בקהלותינו",⁵⁰¹ ונראה שכוונתו לקהילות הספרדים בצפת.⁵⁰² מהריט"ץ קבע, "כי באמת לא יעלה על לב לומר, שחכם אחד ספרדי יגזור גזרות על חכמי אשכנז".⁵⁰³ הדיון עוסק בפסיקתו של ר' בצלאל אשכנזי, המחייבת את אשכנזים במתן שיטת מסך הכנסותיהם לצרכי כלל הציבור היהודי בירושלים. פוסק זה כונה 'חכם אחד ספרדי', על אף שלפי מוצאו היה אשכנזי. הוא

⁴⁹³ בשנת שפ"א נקרא ר' יששכר בער איילינבורג לעמוד בראש ישיבה בצפת (ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 60-61). לפי מסורת מן המאה ה"ח קיבל על עצמו את המינוי, אך לא זכה לו: "אך בעוה"ר בדרך הלוכו היה קרב קרבן לה, ועלה לשמים" (אזולאי, שם הגדולים, עמ' קלב). וראה: מימון, צפת, י, עמ' ריט-רכב.

⁴⁹⁴ הבלין, אשכנזי, עמ' 71-77; אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 1087-1090.

⁴⁹⁵ "מאחר ששלשת עמודי עולם, הרי"ף והרמב"ם והרא"ש מסכימים [...]" (אבקת רוכל, סי' רא). והשווה: ר' יעקב בן אשר, ארבעה טורים, ויניציאה שי"א, הקדמת ר' יוסף קארו. וראה: כהנא, הפולמוס, עמ' קסג-קסד; י"י דינסטאג, "לייחס מרן אל משנת הרמב"ם", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קנו-קעז; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 97-103.

⁴⁹⁶ "[...] קלט את הסולת מהפוסקי' ישנים גם חדשים, שכונתם היתה לשמים ולזכות את הרבים, כאשר נקבו בשמות בהקדמתו, והכריע על פי רובם, ועל הרוב כפי דעת רבותינו הצרפתים בעלי התוספות [...]" (ר' יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, ויניציאה שי"א, הקדמת ר' אליה מנחם חלפן). לדעת י' תא שמע, בכך ראה עצמו ממלא את ייעודו כפוסק הלכה לכלל ישראל (תא שמע, קארו, עמ' 157-159). וראה: צ"י צימלס, "ר' יוסף קארו והתשובות האשכנזיות", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קלו-קמט; מימון, צפת, י, עמ' רטז-ריח.

⁴⁹⁷ שולואס, איטליה, עמ' 106-114; ארד, ציאה, עמ' 158 הערה 135.

⁴⁹⁸ "קהילות רומניא הקדומים בעיר קושטאנדינה מיוסדים על פי מנהג אשכנז וצרפת, ולא על פי מנהג טולטילה וספרד" (מהריב"ל, ח"ג סי' יד). וראה: כהן, קושטא, עמ' 18-37; ארד, ציאה, עמ' 158.

⁴⁹⁹ תא שמע, קארו, עמ' 159-170. וראה גם: מ' חלמיש, "קבלה בפסיקה של ר' יוסף קארו", דעת, כא (תשמ"ח), עמ' 85-102.

⁵⁰⁰ ראה: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 52-70.

⁵⁰¹ מב"ט, ח"א סי' קסג.

⁵⁰² ראה: להלן, עמ' 251.

⁵⁰³ מהריט"ץ, סי' קס.

אמנם מיזג בלימודו מסורות לימוד ופסיקה אשכנזיות וספרדיות,⁵⁰⁴ אבל נהג כספרדי בחינוכו ובכתיבתו.⁵⁰⁵ בפסיקותיו עולה הנטייה לקבל את סמכות רמב"ם, בניגוד למסורת הפסיקה האשכנזית,⁵⁰⁶ והוא נאמן לדרך הלימוד בעיון כמקובל בישיבות הספרדיות.⁵⁰⁷ לפנינו, אם כן, מקרה של חכם אשכנזי לפי מוצאו, שלא רק שהושפע מאורח החיים הספרדי, אלא גם נחשב לחכם ספרדי. יחד עם זאת היו פוסקים שדגלו בהגבלת השפעות של דרכי פסיקה שונות. כזה היה ר' יחיאל אשכנזי, שייצג פסיקה אשכנזית בצפת שהתנגדה למטודות הפסיקה הספרדיות.⁵⁰⁸

דיונים הלכתיים משותפים לחכמים מבני מוצא שונה

בספרות ההלכתית נזכרים לעתים מסרים שמועברים בין חכמים שונים, המבקשים להביע הסכמה או השגה על פסיקה מסוימת. מן העובדה שלמערכת התקשורת הזו שותפים חכמים בעלי מוצא שונה נוכל ללמוד על הקשרים הלימודיים שקיימו ביניהם, גם אם לא התנהלו במסגרות קבועות ומוגדרות. למשל, ר' יעקב בירב דן בהזדמנויות שונות עם ר' ישועה דיין המוסתערבים,⁵⁰⁹ והמבי"ט פנה אליו כדי לקבל חוות דעתו על פסיקה בשנת ש"ב.⁵¹⁰ במקום אחר ציין המבי"ט בסוף פסיקתו: "וחלק עלי בספק זה החכם ה"ר אברהם [ם] צרפתי יצ"ו בטענו [ת] שאינן מוכיחו [ת], והחכמי [ם] ה"ר אברהם שלם וכה"ר יוסף קארו יצ"ו והרבי יחיאל יצ"ו הסכימו למה שפסקתי".⁵¹¹ קשה להבין מכאן האם מתואר דיון בבית דין או בחילופי מסרים לימודיים במסגרת אחרת, אבל מובן שר' אברהם צרפתי כפוסק אשכנזי-איטלקי נתן דעתו לפסיקה הספרדית של המבי"ט וזכה להתייחסותו החוזרת. בנוסף אליו נזכר ר' יחיאל, שהיה פוסק אשכנזי.

בדומה לכך, התייחס ר' אברהם צרפתי גם לפסיקותיו של ר' יוסף קארו ודן עמו בהן.⁵¹² יש לציין שחכם זה נדד בערי תורכיה קודם שעלה לצפת,⁵¹³ ואף התוודע כבר שם לר' יוסף קארו,⁵¹⁴ ולכן קשריו עם החכמים הספרדים לא מיוחדים לצפת. חכמים אשכנזים נוספים מצפת שדנו בהלכה עם ר' יוסף קארו היו ר' דוד וראנק בשנת ש"ג,⁵¹⁵ ר' יחיאל אשכנזי בשנת שי"ד⁵¹⁶ ור' יוסף אשכנזי.⁵¹⁷ כמו כן, הדיין האשכנזי

⁵⁰⁴ טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 311-353; 372-373.

⁵⁰⁵ שם, עמ' 9. וראה: גאויזון, סי' סה, עמ' רלד הערה 19.

⁵⁰⁶ טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 18-20.

⁵⁰⁷ שם, עמ' 321-353.

⁵⁰⁸ הבלין, אשכנזי, עמ' 87-111.

⁵⁰⁹ עיבור שנים, דף מג ע"א, סג ע"ב, סט ע"א; צ [=פן] ע"א, וכמותם רבים.

⁵¹⁰ מבי"ט, ח"א סי' סה.

⁵¹¹ שם, סי' סה.

⁵¹² קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א; אבקת רוכל, סי' לג-לה.

⁵¹³ י' רפאל, "תשובת רבי אברהם טריביש לרבי יוסף קארו", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קנ-קנה.

⁵¹⁴ אבקת רוכל, סי' יב-יג. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' ס-סב.

⁵¹⁵ מבי"ט, ח"א סי' רפט-רצ.

⁵¹⁶ אבקת רוכל, סי' יז; הבלין, אשכנזי, עמ' 87-111.

ר' משה קאסטילאץ השתתף בעשור הראשון של המאה ה"ז בדיונים שונים עם חכמים ספרדים והתייחס לפסיקתם.⁵¹⁸

רבנים ספרדיים, איטלקיים ומערביים בצפת פרסמו לא לאחר שנת שע"ח⁵¹⁹ כתב הבהרה, לפיו אין ל"סמיכה" הנהוגה באשכנז תוקף מלא, אלא רק הכרזה רשמית על כינויו של אדם 'מורנו הרב'.⁵²⁰ זו ראייה נוספת למסקנה המתבררת בדיון המשותף לחכמים ממוצאים שונים.

ב. חבורות ומסגרות לימוד של קבלה

לומדים מתפוצות שונות בחבורות המקובלים

ידיעות רבות מצביעות על לומדי קבלה ממוצאים שונים שלמדו יחדיו, ומלמדות על אופי לימוד הקבלה בצפת בתקופה זו, שהתאפיין בגיוון עדתי: בין תלמידי רמ"ק נמנו לומדים ספרדים⁵²¹ ואיטלקים.⁵²² בין גורי האר"י נמנו לומדים ספרדים,⁵²³ אשכנזים,⁵²⁴ מערבים,⁵²⁵ איטלקים,⁵²⁶ רומניוטים⁵²⁷ ופורטוגזים.⁵²⁸ תלמיד אשכנזי בראשית המאה ה"ז למד קבלה מפי ר' מסעוד אזולאי המערבי.⁵²⁹

מפגשי אסכולות קבליות שונות והשלכותיהם

בקבלה הצפתית ספוגים יסודות שונים ומגוונים, והיא הושפעה רבות ממפגש האסכולות שיוצגו בפי המקובלים שהיגרו אליה, ובמיוחד יוצאי חצי האי האיברי.⁵³⁰ כאמור, מפגש זה לא אפיין דווקא את צפת במאה ה"ז, ונכון בריכוזים יהודים אחרים שבהם נקלטו מגורשי ספרד. על רקע זה יש לבחון את גישתו הפלורליסטית של רדב"ז למפגש המסורות הקבליות: "ואני חושב שכלם אמת, שכיון שהם בנויים על עיקרי ספרי הקבלה [...] ויש בהם טעמי' [ם] אחריל' [ם], ואנו לא נשיגים [!] עד שיבא מורה צדק במהרה בימינו. ושמור עיקר זה, כי אתה צריך אלי' [ו] בכל ספרי הקבל' [ה]: כי תמצ' [א] בעלי הקבלה חלוקים בכמה מקומות, ותחשוב כי א' [חד] מהם לא השיג אמת, לא תאמר כן, אלא אלו ואלו דברי אלהים חיים,

⁵¹⁷ איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שכה-שכח.

⁵¹⁸ משה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא; מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב; ג; טז; יז; יח.

⁵¹⁹ מועד פטירתו של ר' חייא רופא, אחד מן החתומים על המסמך.

⁵²⁰ מהריט"ץ החדשות, סי' פ. וראה: מ' ברויאר, "הסמיכה האשכנזית", ציון, 33 (תשכ"ח), עמ' 15-46.

⁵²¹ ובהם ר' אברהם גלאנטי ור' משה גלאנטי.

⁵²² ובהם ר' מרדכי דאטו.

⁵²³ ובהם ר' יוסף דון דון, ר' אברהם גלאנטי, ר' אברהם צהלון, ר' משה אלשיך, ר' משה גלאנטי, ר' יעקב אלטרץ, ר' אליהו פאלקון, ר' יוסף קאנפיליאש, ר' יוסף בנבנשת די שיגוביא, ר' אברהם גבריאיל, ר' משה נג'ארה ומהריט"ץ.

⁵²⁴ ובהם ר' יוסף אשכנזי, ר' אביגדור אשכנזי, ר' ישראל אורי, ר' יהודה אברלין ואולי ר' יהודה אשכנזי.

⁵²⁵ ובהם ר' יוסף אבן טבול ור' אברהם הלוי ברוכים.

⁵²⁶ ובהם ר' מרדכי גאליקו ור' חיים ויטאל מקלבריה.

⁵²⁷ ובהם ר' יוסף כהן.

⁵²⁸ ובהם ר' יעקב מסעוד ור' יוסף לאטון.

⁵²⁹ ר' שלמה שלומיל (דלמדיגו, שלומיל, דף לח ע"ב; מא ע"ב).

⁵³⁰ חיות, בין עולמות, עמ' 14-56.

ורועה אחד אמרם, ואם אתה חכם ומבין ליישב דבריהם מוטב, ואם לא תעבור סברות זרות, וגם לא תדחה דברי האומר, ולא תתלה אותו בעומק המושג [=ההבנה] או בקוצר [=במגבלות ההבנה של] המשיג.⁵³¹

מפגשי מסורות בקבלת רמ"ק

רמ"ק מייצג את מסורת הקבלה הספרדית, ותורתו נשענת על יצירתם של חכמי המאה הי"ג והי"ד ומדגישה את הממדים התיאוסופים-תיאורגים, במיוחד של ספרות הזוהר.⁵³² הקבלה הנבואית באמצעות גילויים ו'מגידים' אפינה חוגי מקובלים בארצות הפזורה הספרדית, כגון באדריאנופול, בניקופול, בקושטא ובמיוחד בשאלוניקי,⁵³³ בהן נוצר מגע עם מסורות קבלה איטלקית.⁵³⁴ מהם יצאו מקובלים שהשפיעו על צביונה של צפת, כר' יוסף קארו ור' שלמה אלקבץ,⁵³⁵ שהיו רבותיו של רמ"ק בצפת, ומהם הושפע.

י' גארב כבר עמד על כך שרמ"ק נחשף בארץ ישראל למסורות קבליות מגוונות, חלקן בעלות אופי אקסטימי ומגי, וכך הוא מסכם: "לפיכך ניתן לראות בקורפוס של קורדובירו ביטוי מובהק ל'מצב המפגש' שהתקיים במאה השש עשרה בכלל ובצפת בפרט. תהליך זה הביא במגע מסורות שונות, שחלקן נוידו בעקבות הגירוש, במרכזים שונים בעולם היהודי. אינטראקציה זו יצרה בתורה תגובות שונות: סינתזה, מחלוקת ובררה בין מסורות. קורדובירו בחר ללכת בדרך של ארגון מחדש, שאפשר את יישוב המחלוקות והכלת מגוון המסורות. ארגון זה של הידע בנוי על מהלך כפול, המתבטא באופן ברור בספרו המרכזי פרדס רימונים".⁵³⁶ כלומר, החיבור פרדס רימונים, בהיותו משלב ומגשר בין מסורות קבליות שונות, מגלם את 'מצב המפגש' בצפת.

על כך נוסיף את מפעלו של תלמידו ממוצא איטלקי, ר' מרדכי דאטו, בחיבורו המוסרי 'שמן למאור', המבאר את 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב, ועניינו מוסר על בסיס מקורות מגוונים, אשכנזים (כגון רש"י ותוספות) וספרדים (כגון ר' יצחק אברבנאל ורא"ם).⁵³⁷ חיבור זה הושלם בשנת שכ"ז, שנים ספורות לאחר עזיבתו את צפת, ואפשר שמגוון המסורות שנחשף לו בצפת השרה על חיבורו שנכתב על בסיס יצירתו של חכם ספרדי במאה ה"ו, ושילב מקורות ממגוון מסורות.

מפגשי מסורות בקבלת האר"י

בקבלת האר"י טבועים יסודות הקבלה הספרדית ויצירותיה מאז המאה הי"ב. כך למשל, מוצאה של תורת הספירות, שהודגשה במשנת האר"י, בחוג מקובלי פרובנס מן המאה הי"ב ואילך.⁵³⁸ קבלת האר"י

⁵³¹ מצודת דוד, דף כב ע"ב.

⁵³² זק, רמ"ק, עמ' 31; מ' אידל, "על ר' משה קורדובירו ור' אברהם אבולעפיא", דעת, 15 (תשמ"ה), עמ' 117-120.

⁵³³ הקר, לתולדות, עמ' 169-175; הקר, בית הלוי, עמ' 259-265. וראה: שלום, קבלה, עמ' 69.

⁵³⁴ אידל, חליווה, עמ' 119-121; 128; אידל, איטליה בצפת, עמ' 241-246. על קווי האופי של הקבלה האיטלקית, ראה גם: אידל, היבטים חדשים, עמ' 268.

⁵³⁵ פיין, לוריא, עמ' 113-118.

⁵³⁶ גארב, הופעותיו, עמ' 201-202.

⁵³⁷ שמן למאור, שכ"ז, מכת"י F48021. וראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 26-27.

⁵³⁸ מרוז, דיסרטציה, עמ' 10.

הושפעה מחוג מקובלי גרונה במאה הי"ג,⁵³⁹ וצדדים מיתיים שלה הושפעו מזרמים שמוצאם בקאסטיליה במאות הי"ג והי"ד.⁵⁴⁰ שיטתו של ר' אברהם אבולעפיא, שהתפתחה על בסיס צירופי שמות ומסורות מיסטיות מזרחיות,⁵⁴¹ השפיעה על המקובלים בצפת לפחות מאז המאה הי"ג,⁵⁴² וגם יסודותיה טבועים במשנת האר"י.⁵⁴³ הצדדים המשיחיים וחישובי הקיצין בקבלת האר"י הושפעו מן הזרמים האיטלקיים,⁵⁴⁴ והיא הושפעה גם ממסורות חוגי חסידי אשכנז במאות הי"א-הי"ג.⁵⁴⁵ בנוסף, הושפעה קבלת האר"י מחוגי המקובלים בירושלים בדור שקדם להופעתה.⁵⁴⁶

השפעת הקבלה האשכנזית על קבלת צפת

לדעת מ' אידל, התייחודה הקבלה האשכנזית במה שהוא מכנה 'טכניקות מיסטיות', ומקובלים ספרדים בצפת אימצו יסודות מהן. לדוגמה, טכניקת הבכי, כפי שמומשה בידי ר' אברהם הלוי ברוכים, טכניקת העלייה הרוחנית, כפי שמומשה בידי ר' חיים ויטאל, או טכניקת צירוף האותיות, כפי שמומשה בידי רמ"ק.⁵⁴⁷

ר' יוסף אשכנזי היה חכם אשכנזי שנטה לחסידות האשכנזית.⁵⁴⁸ סביב דמותו בצפת התקבצו נאמנים,⁵⁴⁹ ואחד מתלמידיו היה החכם הספרדי ר' אלעזר אזכרי.⁵⁵⁰ אפשר שדרכו המיוחדת שהנהיג בנושא התשובה⁵⁵¹ הושפעה ממורה זה. השפעת הנהגות התשובה של חסידי אשכנז ניכרת גם בספר המוסר הקבלי 'ראשית חכמה' לר' אליהו די וידאש.⁵⁵²

השפעת מקובלי צפון אפריקה על קבלת צפת

⁵³⁹ שם, עמ' 11-12.

⁵⁴⁰ שם, עמ' 10-11.

⁵⁴¹ מ' אידל, "ארץ ישראל והקבלה במאה השלוש עשרה", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 120-124.

⁵⁴² ראה: לעיל, עמ' 2.

⁵⁴³ מרוז, דיסרטציה, עמ' 11-12.

⁵⁴⁴ לדעת מ' אידל, השפעה זו החלה עוד לפני צמיחתה של צפת. ראה: אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 64-77; אידל, איטליה בצפת, עמ' 239-269; אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 148-152.

⁵⁴⁵ מרוז, דיסרטציה, עמ' 11-12. ר' יוסף אשכנזי, שהיה מתלמידיו, הלך בדרכם של חסידי אשכנז (ראה: שלום, אשכנזי, עמ' 68). יש לציין שר' לפידות אשכנזי היה מקובל אשכנזי, שעסק בהדרכות אישיות לפי פענוח רזי הנפש, ובכך קדם לאר"י (אידל, חליוה, עמ' 146-148).

⁵⁴⁶ י' גארב, "קבלתו של ר' יוסף אבן צייאח כמקור להבנת קבלת צפת", קבלה, 4(תשנ"ט), עמ' 266-267.

⁵⁴⁷ אידל, היבטים חדשים, עמ' 92-119.

⁵⁴⁸ ראה: שלום, אשכנזי, עמ' 68.

⁵⁴⁹ ביחס לר' יוסף אשכנזי ונאמניו כתב המבי"ט: "נאספו לי חסידים כורתי בר"י ומקיימים לשמור משפטי צדקות ה', ועושים משמרה למשמרתה של תורה, והם יראי חטא ומתרחקים אפילו מספק ספיקא לחומרא, וכוונתם לשם שמים [...] (מבי"ט, ח"ב סי' קצו).

⁵⁵⁰ אמרי שפר, דף קסז ע"א. וראה: איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' של; פרידמן, מחלוקת, עמ' 136-137.

⁵⁵¹ ראה: פכטר, חייו, עמ' 130-133; בניהו, שטרי, עמ' קלב-קלג.

⁵⁵² פכטר, דיסרטציה, עמ' 370.

קבוצה מיוחדת שהשפיעה על קבלת צפת הייתה של מקובלים יוצאי צפון אפריקה, ובמיוחד מחוג המקובלים בדרעא.⁵⁵³ ראשית, הם העשירו את צפת בכתיבי יד קדמונים שהובאו על ידם מצפון אפריקה. רמ"ק העיד על גילוי כתב יד של ספר הזוהר בצפת באמצעות "חכם אחד מתושבי דרעא בארץ ישראל בעיר צפת תוב"ב".⁵⁵⁴ כתבי יד נוספים הובאו לצפת בידי המקובל המערבי ר' אברהם הלוי, והם שנדפסו בשאלוניקי בשנת שנ"ז תחת הכותר 'זוהר חדש'.⁵⁵⁵

שנית, הם השפיעו על אופי הפעילות הקבלית. קבלת צפון אפריקה מבוססת על פעילות כריזמטית והתגלויות רוחניות, ואפשר שתפוצת השימושים השונים ב'קבלה מעשית', כגון קמעות, השבעת שמות, אותיות וצירופים,⁵⁵⁶ מעידה על השפעתו של זרם זה.⁵⁵⁷ בנוסף לכך, לדעת י' גארב, הדגמים להסבר הקבלי הרווח במשנת האר"י, של מבנה העולמות אותם הוא מכנה 'מבנים הנדסיים' ו'מבנים ארכיטקטוניים', כמו גם יסודות המאגיה האסטרטאלית, כלומר כוחות הכוכבים, מקורם בקבלה הצפון אפריקנית.⁵⁵⁸ זרם זה מיוצג על ידי אישים כר' יוסף ן' טבול, ר' אברהם הלוי ברוכים ור' יהודה חליווה,⁵⁵⁹ והשפעתו על אופי קבלת האר"י הייתה רבה.⁵⁶⁰

יש להבחין בין מקובלים מערבים לבין מקובלים ספרדים, שצפון אפריקה הייתה להם תחנה במסע נדודיהם, ושבה באו במגע עם הקבלה המקומית. לדעת מ' אידל, הושפעו המקובלים הספרדים מן הקבלה הצפון אפריקאית, שהייתה קרובה יותר לזו הספרדית, בדורות שקדמו לגירוש.⁵⁶¹

ג. מסורות, מנהגים והלכות

המהגרים הרבים מארצות מוצא שונות הביאו עמם לצפת מסורות ומנהגים שונים ומגוונים, וחשפו בפני בני מוצא אחר או התושבים המקומיים הוותיקים מנהגים שלא היו מוכרים בה. במפגשים כאלו היה גלום פוטנציאל רב להתנגשות חברתית, כפי שארע בריכוזים יהודיים אחרים בתקופה זו.⁵⁶² הואיל ומדובר בחברה אחת שבניה התגוררו בעיר אחת, גם אם היו מאוגדים בקהלים שונים, נדרשה התייחסות למצבים חדשים שנתעוררו עקב השוני בין המהגרים ומנהגיהם. על רקע התמורות הללו דנו חכמי התקופה בתוקפו

⁵⁵³ אליאור, מקובלי דרעא, עמ' 36-41.

⁵⁵⁴ אור יקר – תיקוני זוהר, ב, עמ' קד.

⁵⁵⁵ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, בשער. וראה: וראה: הקר, לתולדות, עמ' 169 הערה 18; חלמיש, צפון אפריקה, עמ' 15-16.

⁵⁵⁶ למשל: "ובענין קבלה מעשית, מה שהוא שימוש האדם לעשות דברים נפלאים ע"י השבעת שמות הקדש, כל העושה השבעות אלו, גורם שיבואו תמיד בפיו ברכות לבטלה [...] עוד שמעתי בשם מורי [האר"י] זלה"ה, והוא כי כל השמות והקמעים אשר בזמננו הם מוטעים, אפ"ל אותם הפועלים בנסיון אמיתי" (שער המצוות, דף יז ע"ב).

⁵⁵⁷ ראה: אליאור, מקובלי דרעא, עמ' 38-65. ר' אליאור מעירה שפולחן הקדושים אפיין את התרבות היהודית-המגרבית, ומשערת שהופעתו בצפת מעידה על השפעה דומה (שם, עמ' 66-67).

⁵⁵⁸ י' גארב, "מגיה ומיסטיקה: בין צפון אפריקה לארץ ישראל", פעמים, 85 (תשס"א), עמ' 112-126.

⁵⁵⁹ ר' יהודה חליווה היה ספרדי במוצאו, ומ' אידל משער שקבלתו הושפעה אולי מן הקבלה הספרדית והארץ ישראלית הקדומה (אידל, חליווה, עמ' 131-134).

⁵⁶⁰ פיין, לוריא, עמ' 118-120; אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 155.

⁵⁶¹ אידל, חליווה, עמ' 119-121. וראה: שלום, קבלה, עמ' 69-70.

⁵⁶² למשל: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 71-72.

של המנהג המייצג מסורת חדשה, לעומת המנהג ואף ההלכה המייצגים מסורת ותיקה וקבועה, והתמודדו עם המתחים החברתיים שנתגלעו על רקע המפגש התרבותי, כדלהלן.

בצפת התחדשו גם מנהגים חדשים, כגון על ידי האר"י,⁵⁶³ ר' ישראל די קוריאל⁵⁶⁴ ואחרים,⁵⁶⁵ ונראה שמציאות כזו אפשרית במיוחד בחברה שדפוסי התנהגותה מצויים בתהליכי התגבשות, שכן בחברה עם דפוסי התנהלות יצוקים וקבועים, חדירתן של הנהגות חדשות קשה בהרבה. המחשה למצב המיוחד של מפגש מסורות ומנהגים היא עיסוקו של רדב"ז בהזדמנויות שונות בגדרי איסור 'לא תתגודדו', שאותו הרחיב לאיסור פילוג הציבור באמצעות מנהגי תפילה סותרים.⁵⁶⁶

בדיון זה עלינו להבחין בין מנהג ארץ ישראלי 'אמיתי', כלומר כזה שמייצג מסורות של מתישבי הארץ הוותיקים שמקובל לזהותם עם קהל המוסתערבים, לבין מנהג ארץ ישראלי שמקורו במהגרים שהחילו את מנהגיהם על תושבי הארץ זה מכבר.⁵⁶⁷ אבחנה זו לא תמיד אפשרית, אבל חשובה כדי להבין את אופיים של הפולמוסים על שינויי המנהגים.

1. אימוץ המנהג המקומי והעדפתו על פני מסורת המהגרים

ר' יששכר נ' סוסאן סיפר, שכאשר ביקש ר' יעקב בירב לעמוד על מנהגי הקריאה בתורה בחול המועד, הנהוגים בצפת מקדמת דנא, פנה אל "החכם השלם מ"הר ישועה יצ"ו דיין המוסתערבים יצ"ו", [כמייצג את ותיקי] תושבי הארץ תוב' שבגליל העליון [...] ושאל אותו על כך: איך הוא מנהגכם אתם, שאתם קדמונים בארץ, בנים ואבות מעולם, ו[חיים כאן מזה] שנים קדמוניות?⁵⁶⁸ פנייה זו משקפת את גישתו העקרונית של ר' יעקב בירב להעמיד בעדיפות את המנהג המקומי, כאשר מתעורר הצורך לייצר הסכמה בעניין שחשיבותו באחדות הקהילה העירונית.⁵⁶⁹

⁵⁶³ ויום אחד הערב שבת יצא עם החברים לקבל שבת כמנהגו" (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 338). והשווה: אסף, שלומיל, עמ' קכו. וראה: קימלמן, לכה דודי, עמ' 9-32.

⁵⁶⁴ המבי"ט התעמת עם ר' ישראל די קוריאל בעניין מנהג האזנה לברכות לשם עניית אמן, וטען שהוא מחדש מנהגים שלא נודעו בעבר (מבי"ט, ח"א סי' קיז; קפ).

⁵⁶⁵ "על הפרש שנפל בין חכמי צפת על ענין כלאי הכר[ם]", כי המנהג שם לאכול הירקות הנמכרות בשוק, ואינ' מדקדקין לדרוש ולחקור אם הם ממקום שנזרע תחת הכרם או בכרם עצמו, ויש חכמים אנשי מעשה עתה מחדש מחמירי' על עצמ' ואינם קונים ירק אלא אחר החקירה הנו', וחכמי העיר היושבים שם ראשונה מוחים בידם, באומרם שמוציאים לעז על הראשונים, ועוד שבאים לידי מחלוק' [...] ועוד דברים אחרים נמשכו ביניהם לענין תרומ' ומעשרות וענין שנת השמיטה" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קצג).

⁵⁶⁶ "לא תעשו אגודות אגודות" (רדב"ז, ח"ה סי' יא). והשווה: שם, ח"ג סי' תעד; תקלב; ח"ד סי' אלף עט; אלף קסה; ח"ה, סי' קמא. וראה: גילת, לא תתגודדו, עמ' 92-93; ליטמן, רדב"ז, עמ' 156-157. על פרשנות מושג זה ביחס לפלגנות הקהלית, ראה: להלן, עמ' 284.

⁵⁶⁷ בספרות ההלכה מופיע בהזדמנויות שונות המושג 'מנהג צפת', שמשמעו מנהג המיוחד לצפת, או שמקורו מן הנהוג בה. וראה: להלן, עמ' 84.

⁵⁶⁸ עיבור שנים, דף סט ע"א. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' קצב.

⁵⁶⁹ הצורך בשמירה על אחידות בסדרי קריאת התורה נובע מקיום סדר יום הלכתי אחיד, וציון משותף של אירועים דתיים בלוח השנה, במיוחד על רקע ההבדלים הקדומים בין המנהג הארץ ישראלי למנהג הבבלי. ראה: ע' פליישר, "קריאה חד שנתית ותלת שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום", תרביץ, סא, א (תשנ"ב), עמ' 25-43; ש' נאה, "על המחזור השבע שנתית של הקריאה בתורה בארץ ישראל", תרביץ, עד, א (תשס"ה), עמ' 43-75.

שרשיה של גישה עקרונית זו בפסיקות קדומות.⁵⁷⁰ היא עמדה לנגד עיניהם של פוסקים ספרדים גם בדור שאחרי ר' יעקב בירב,⁵⁷¹ וניכרת במשנת תלמידו ר' יוסף קארו, על אף חשיבות מפעלו שהוא עצמו היה מודע לה.⁵⁷² בענייני תפילה הוא פסק לפי מה ש"הנהיגו הקדמונים בא"י, והוא המנהג הנכון",⁵⁷³ ובשנת ש"ט הגיב בדחייה לניסיון של גורמים בקהל המערבים לשנות את מנהגי קהלם בהשפעת נוהגי הספרדים.⁵⁷⁴ בדיון שהופנה אליו מחוץ לארץ בעניין יישוב שמספר המהגרים היהודים אליו עלה על מספר הוותיקים שגרים בו, הוא טבע את הכלל: "אע"פ שרבים הם הבאים ממקום שנוהגים מנהג א' [חד] בטלים הם לגבי מרובים מהם שנהגו מנהג אחר [...] נוהגים]ם] כמנהג העיר שבאו שם [...] ולא חילק [=הבדיל] בין אם בני העיר שבאו שם מרובים מהם או מועטים מהם".⁵⁷⁵

ר' משה גלאנטי העיד, שרבו ר' יוסף קארו לא הנהיג שינויים גם כאשר ראה נחיצות בכך, כדי לא לשנות מן המנהג המקומי הקדמון.⁵⁷⁶ מגמה זו מאפיינת גם פסיקות אחרות של ר' יוסף קארו, בהן הפגין התחשבות במנהג המקומי,⁵⁷⁷ כמו גם את פסיקות ר' משה גלאנטי.⁵⁷⁸ גם הדיין המערבי ר' יששכר ן' סוסאן נקט עמדה דומה, וגרס שמעמדו העקרוני של המנהג עדיף. הוא נימק זאת בשמירה על היציבות החברתית: "[...] אפשר שתתעורר מזה קנאה ושנאה ומחלוקת בקהל, שיאמר הכהן או קרוביו למה עשיתוני או קראתוני ע"ה [=עם הארץ]".⁵⁷⁹ יחסם החיובי של חכמי הספרדים לא התבטא בהכרח באימוץ מנהגים או בדחייתם, אלא גם בהתבוננות במהותם לצורך לימוד והעשרת עולמם הרוחני.

בהקשר לכך ראוי עוד לציין, שר' שמואל די אוזידה אימץ פרשנות של מזמור בתהלים על בסיס התבוננות במנהג מוסתערבי.⁵⁸⁰

2. השפעת מנהגי הספרדים

- ⁵⁷⁰ ראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 726-767; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תש"נ, עמ' כ-ל.
- ⁵⁷¹ למשל: "ואנחנו נהגנו פה [בצפת] שיכולין לטעון, ואכ [=ואם כן] בעיר הזאת הוי מגו טוב [מן ההלכה שנפסקה], וברצון טוב יטעון אותו" (מבי"ט, ח"א סי' רפט). וראה: אשכנזי, א; יא. גישה דומה ננקטה בידי רדב"ז בשעה שפעל בירושלים (רדב"ז, ח"א סי' שעד). וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 262-263.
- ⁵⁷² ראה: א' שרמן, "כוחו של מנהג בקביעת יסודות כללי ההוראה והפסיקה בקהילות אשכנז וספרד", תורה שבעל פה, מא (תש"ס), עמ' נו-פא.
- ⁵⁷³ שו"ע, או"ח סי' תקסו, ד. והשווה: שם, יו"ד סי' ריד, ב.
- ⁵⁷⁴ "[...] וספר הדברי' לפני החכם [...] מהר"ר יוסף קארו נר"ו, ואמר לו יפה עשה, ומנהג טוב הוא [...] אלא שקהילותנו הספרדים יצ"ו לא נהגו לעלות, ואני כמו שמצאתי המנהגות מזמן רב נוהגין, הנחת אותם" (עיבור שנים, דף סא ע"א).
- ⁵⁷⁵ אבקת רוכל, סי' ריב.
- ⁵⁷⁶ גלאנטי, סי' ו; יט; קכד.
- ⁵⁷⁷ לדוגמה: "ואם הוא דרך מועט כמו מצור לצידון, שאין ביניהם כי אם מהלך יום אחד, מותר להפליג בע"ש בבקר [...] ומקום שנהגו שלא להפליג בע"ש כלל, אפי' [לו] דרך מועט, אין מפליגין" (שו"ע, או"ח סי' רמח, א); "נוהגין לקדש בבהכ"נ [...] אבל יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבהכ"נ, וכן מנהג א"י" (שם, סי' רסט, א). וראה: ביטון, עיר הצב"י, עמ' יא-מב.
- ⁵⁷⁸ "[...] שלא ישנה ממה שנהגו הסופרים זה ימים ושנים נהר נהרי ופשטיה, וכל שינוי רע וידו על התחתונה" (גלאנטי, סי' ו).
- ⁵⁷⁹ הקר, סוסאן, עמ' 93. וראה: שם, עמ' 89. והשווה: עיבור שנים, דף סט ע"א.
- ⁵⁸⁰ "[...] וכן עוד היום בזמנינו יש מקומות נוהגין כן, לומר בימי הפורים המזמור הזה [=תהלים ז] ומהם המוסתערבים, כי כן תקנו להם הקדמונים שקבלה בידים [!] שהמזמור הזה מייירי בנס זה דמרדכי, ואם כן איפה גם אנו נפרש אותו על הנס הזה" (אוזידה, אסתר, עמ' רנה).

עקרון זה, של גמישות בקבלת מנהגים מצדם של מגורשי חצי האי האיברי, לא ננקט לרוב והם ביקשו להחיל את מנהגיהם מתוך תודעת עליונות,⁵⁸¹ בדומה לריכוזים האחרים שבתוכם נקלטו.⁵⁸² א' וסטרייך כינה תופעה זו בשם 'איפריאליזם ספרדי'.⁵⁸³

לדעת י' הקר, יש לקשור תופעה זו בטראומת הגירוש: "הם חשו שהקרבנותם ושאת הסבל והייסורים שבהם נשאו, יהיו חסרי טעם אם לא ידבקו במסורתם בייחודית – ההלכית, המנהגית, הספרותית והעיונית. הם השתמשו בסגנון בוטה ובאמצעים נוקשים כדי להשיג מטרה זו, לעתים תוך כדי זלזול, המעטת ערך או התעלמות ממסורתם של קיבוצים יהודיים אחרים שבהם פגשו באימפריה העות'מאנית".⁵⁸⁴

בדיונו על גביית נכסי המת בידי אלמנתו כתב המבי"ט: "בארצות אלו המנהג הוא קבוע, אפילו באותם שבאו מהארצות ההם נוהגים כאן כדעת הרי"ף והר"מבם ז"ל".⁵⁸⁵ הוא לא ציין לאלו ארצות התכוון, אבל הפסיקה לפי הרי"ף ורמב"ם משקפת את המסורת הספרדית, ומכאן שלפי דבריו היא אומצה גם על ידי עדות אחרות. לדבריו, זכה המנהג הספרדי למעמד בלתי מעורער.

על מעמדו ההלכתי הנפוץ של רמב"ם בדורות הסמוכים לאחר הגירוש העיד ר' בצלאל אשכנזי: "הרב הגדול אביהן של כל ישראל, מרה דארעא דישראל, אשר קבלוהו עליהם לרב מסוף ארץ תימן עד סוף ארץ הצבי וסוריא וארץ שנער [= בבל]".⁵⁸⁶ וכך גם ר' יוסף קארו: "הרמב"ם ז"ל, אשר הוא גדול הפוסקי'ם], וכל קהלות ארץ ישראל והאראביסטאן [=וארצות ערב] והמערב נוהגים על פיו, וקבלוהו עליהם לרב".⁵⁸⁷ גם אם לא בכל מקרה,⁵⁸⁸ הרי שדבריהם משקפים באופן כללי את התפוצה המכרעת של משנת רמב"ם בהשפעת גולי ספרד בארצות המזרח. עובדה זו משתקפת היטב בדברי חכמי צפת, כגון ר' יוסף קארו,⁵⁸⁹ המבי"ט⁵⁹⁰ ור' משה אלשיך.⁵⁹¹ מכל אלו אנו למדים עד היכן הגיעה ההשפעה הספרדית בצפת, שקיבלה תוקף של מנהג המקום.

⁵⁸¹ ראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 569-572; פאור הלוי, יחס, עמ' 323-325.

⁵⁸² ראה: הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 306-307; הקר, הזמנה, עמ' 355-359; הקר, גאון ודיכאון, עמ' 568-579; הקר, יוצאי ספרד, עמ' 28-30; אשתור, תולדות, ב, עמ' 438-457; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 94-98; וסטרייך, תמורות, עמ' 231-302; למדן, יחסים; כהן, קושטא, עמ' 58-64; ליטמן, היחסים, עמ' 29-55; ליטמן, רדב"ז, עמ' 156-157; בבנסה-רודריג, יהודי ספרד, עמ' 28-33; ג' לוי, "השפעת מגורשי ספרד על קהילת מכנאס", מיכאל, ט (תשמ"ה), עמ' קסג-קסז.

⁵⁸³ וסטרייך, תמורות, עמ' 261.

⁵⁸⁴ הקר, גאון ודיכאון, עמ' 570.

⁵⁸⁵ מבי"ט, ח"ג סי' קפד.

⁵⁸⁶ אשכנזי, סי' א. והשווה: מהרלב"ח, סי' לב; קה. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נג; סט-עו; תא שמע, קארו, עמ' 157-158.

⁵⁸⁷ אבקת רוכל, סי' לב.

⁵⁸⁸ כגון לגבי יהדות תימן, שקשריה עם רמב"ם אינם נוגעים לגירוש ספרד. ראה: י' קאפה, כתבים, ב: משנת הרמב"ם; יהודי תימן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 675-681.

⁵⁸⁹ למשל: כסף משנה, תרומות פ"א מ"א. וראה: בן יוסף, דיסרטייה, עמ' 158-159.

⁵⁹⁰ "וגם אנו נוהגים לפסוק כדברי הר"מבם ז"ל בכל גלילות אלו בארץ ישראל וסוריא ומצרים ובבל" (מבי"ט, ח"א סי' כח). אמנם, לדעת י' פרידמן, היה המבי"ט נוקשה פחות בהליכה אחר רמב"ם לעומת ר' יוסף קארו (פרידמן, מחלוקת, עמ' 128).

⁵⁹¹ "כי הרמב"ם ז"ל הוא מריה דאתרא, וכל גבולותינו נמשכים אחריו" (אלשיך, סי' צה).

באמצע המאה ה"ז כתב ר' יששכר ן' סוסאן: "וכן עתה בקהלת צפת תו"בב, שבאו הנה מארצו" [ת] ח"ל [=חוץ לארץ], יש נוהגין ויש נוהגין" [ן], כל קהלה כפי מנהג ארצה ומחוזיה שבאו משם, והמוסתערבי" [ם] יצ"ו תושבי הארץ, וכן שאר הקהלו" [ת] יצ"ו אשר שם, נוהגין כספרד, וכן נהגנו כמותם גם אנו קהל המערביים יצ"ו אשר שם, [ובכך הלכנו] אחר הרוב".⁵⁹² תיאור קצר זה מתמצת את תוצאות המפגש התרבותי בצפת בדור שלאחר הגירוש: מהגרים יהודים הגיעו מארצות שונות, נשאו עמם מנהגים שונים, והתיישבו לצדם של יושבי הארץ הוותיקים, מוסתערבים או מהגרים ותיקים. במשך הזמן נרקמו מוסכמות ציבוריות וחברתיות שאפשרו קיומם של מנהגים משותפים. בואה של התפוצה הספרדית לאחר הגירוש הפרה את המרקם, ובהשפעתה החזקה אומצו מנהגיה על ידי המערבים, המוסתערבים ומרבית הקהלים האחרים, כמובן על חשבון מנהגיהם הקדומים.

גם מפגשם של הספרדים עם נוסחי תפילות שונים הניב מחלוקות אחדות. המבי"ט עמד על השוני בין המנהגים השונים בעניין קריאת העולה לתורה, כמו גם חתימת השם במסמכים.⁵⁹³ האר"י ותלמידיו ביקשו למנוע השפעות של מנהגי תפילה אשכנזים,⁵⁹⁴ רומניוטים,⁵⁹⁵ מוסתערבים⁵⁹⁶ ואיטליאנים⁵⁹⁷ על מנהגי התפילה בצפת. לעומתם, ביקש ר' משה ניגרין לאמץ ניגונים שנהגו הרומניוטים בתפילה.⁵⁹⁸ כאשר עוררו בעלי תורה בצפת בעיה של ניגודיות בין ההלכה האשכנזית להלכה הספרדית בדיני קידושין, היה זה ר' משה אלשיך שהצדיק את הנוהג האשכנזי,⁵⁹⁹ ובכך מנע קרע אפשרי על רקע נושא כה רגיש.

3. הפולמוס על כוחו של 'מנהג ארץ ישראל'

ביטויים כגון "מנהג בני ארץ ישראל"⁶⁰⁰ או "מנהג צפת",⁶⁰¹ משקפים את מנהגי ותיקי הארץ, ומזוהים בדרך כלל עם המוסתערבים.⁶⁰² יהודים אלה החזיקו במנהגים משלהם,⁶⁰³ ולפי מסורתם שיקפו את

⁵⁹² עיבור שנים, דף פב ע"א.

⁵⁹³ "וגם לס"ת, אין מנהגינו לקרות לשום אדם לס"ת כי אם בשמו וכנויו, וכן בחתימה חותם שמו בכינויו, לא כאשכנזי שחותמים שם אביהם, וקורין אותם לס"ת ג"כ בשם אביהם" (מבי"ט, ח"ב סי' נב).

⁵⁹⁴ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 326.

⁵⁹⁵ שם, שם. חכם צפתי, כנראה מחוגו של האר"י, דווקא שיבח נוסח זה (שם, עמ' 349).

⁵⁹⁶ שם, שם.

⁵⁹⁷ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 37.

⁵⁹⁸ ר' משה ניגרין, תוספות וביאורים לספר היראה לר' יונה מגירונדי, בתוך: ר' יונה גירונדי, שלשה ספרים, קראקא שע"ב, דף [16ב].

⁵⁹⁹ אלשיך, סי' צו.

⁶⁰⁰ עיבור שנים, דף כג ע"ב. והשווה: שם, דף כד ע"א.

⁶⁰¹ מהרלב"ח, סי' מט. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' עד.

⁶⁰² ראה: לעיל, עמ' 17.

⁶⁰³ למשל, ביחס למנהג קריאת מגילת אסתר בפורים (עיבור שנים, דף כג ע"א. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' רו-רז). למנהג יום טוב אחד (עיבור שנים, דף לג ע"א). לחלוקת פרשיות השבוע (שם, דף לג ע"א-ע"ב). לסדר הפעולות בברית מילה (בוקסבוים, שו"ת, עמ' יא) ועוד. אף היה בידם ספר, ובו תועדו מנהגיהם, כפי שהעיד ר' יששכר ן' סוסאן: "מצאתי כתוב במנהגות המוסתערבים יצו, תושבי צפ"ת שבגליל העליון תוב"ב" (שם, דף לב ע"א). והשווה: שם, דף לח ע"א; נא ע"ב; פז ע"א.

המסורת הארץ ישראלית הקדומה:⁶⁰⁴ "בני ארץ ישראל, התושבים הקדמונים יצו, שכן אחזו כמנהג אבותיהם שמימות גאוני הארץ הראשונים ז"ל, שחקר כבודם כבוד";⁶⁰⁵ "הם התושבים הקדמונים בארץ, כך עדיין נוהגים על פי ראשונים קדמוניהם חכמי דורותיהם זצ"ל".⁶⁰⁶ יש להניח שמנהגים אלו רווחו בצפת בתקופה שקדמה לגירוש ספרד, כאשר השפעתם על צביונה של צפת הייתה דומיננטית יותר.⁶⁰⁷ הופעת גלי ההגירה הגדולים לצפת, במיוחד אלו הספרדים, חשפה את המוסתערבים לעולם חדש של מנהגים והלכות, ועל אף שלא קיבלו אותו באהדה,⁶⁰⁸ הם סיגלו אותו בהדרגה. בשנים הסמוכות להחלת השלטון העות'מאני נאמר ביחס לירושלים: "ובזמן ה"ה הישיש הטהור כמהר"ר עובדיה [מברטנורא] זלה"ה [בשלהי המאה הט"ו] היתה קרובה מאד כמנהג המסתערבים שנוהגים כדברי הרמב"ם [...] אבל עתה, כשנתוספו הספרדים יצ"ו, כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם".⁶⁰⁹ נראה שעדות זו משקפת במידה רבה גם את הנעשה בצפת באותה תקופה, ובמקרים מסוימים ביקשו המוסתערבים לאמץ יסודות ספרדיים. ואכן, תהליך זה אפיין גם ריכוזים יהודים אחרים במזרח בהם נפגשו המגורשים עם קהילות הוותיקים המקומיים.⁶¹⁰

מגמה זו הורגשה היטב גם בצפת, ומשתקפת בפסיקותיהם של מורי ההוראה. במחצית הראשונה של המאה הט"ז גילו המוסתערבים עניין בתרבויות יוצאי חצי האי האיברי, וביקשו לאמץ לעצמם מנהגים חדשים בהשפעתן: בשנת רצ"ט דרשו הספרדים במצרים לבטל את מנהג המוסתערבים לפיו שליה הציבור מתפלל תפילת שמונה עשרה אחת עם הציבור בקול. טענתם הייתה שקהילות מוסתערביות אחרות, וקהילת צפת בכללן, נסוגו ממנהג זה ואימצו את המנהג הספרדי לקיים חזרת שליה הציבור.⁶¹¹ הלכה נוספת מתחום התפילה היא נוסח ההפטרה בשבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים, שנקבע לפי הספרדים בניגוד לנהוג בדורות הקודמים.⁶¹²

ר' בצלאל אשכנזי קבל על השתלטות מנהגים חדשים בצפת בעניין מצוות התלויות בארץ, "אשר בוודאי מעצמן באו המנהגים ההם ע"י טועים, ולא שהנהיגום וותיקים כך [...] כל אלו גם הם ודאי לא מפי ותיקים יצא, אלא שכך נהגו העם, ונמשכו אחריהם כל הבאי" [ם] אחריהם מגדולם ועד קטנם [...] ולא זו בלבד,

⁶⁰⁴ י' בן צבי טוען, שהמוסתערבים מייצגים את תושבי הארץ היהודים מאז ימי הבית השני (י' בן צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15-20), אך טענתו אינה עומדת במבחן הביקורת. מ' רוזן טוענת לעומתו שקדמותם אינה קודמת בהכרח למאה הט"ו, ואפשר שאלו צאצאי המהגרים מאשכנז ומספרד במהלך ימי הביניים, שלא הגיעו רק לארץ ישראל (רוזן, המוסתערבים, עמ' 73).

⁶⁰⁵ עיבור שנים, דף לג ע"ב. והשווה דברי ר' יעקב בירב בפנייתו אל דיין המוסתערבים: "איך הוא מנהגכם אתם, שאתם קדמונים בארץ, בנים ואבות מעולם, ושנים קדמוניות" (שם, דף סט ע"א).

⁶⁰⁶ שם, דף לב ע"ב. והשווה: שם, דף ד ע"א; נו ע"א.

⁶⁰⁷ ראה: שי, עבודת גמר, עמ' 160.

⁶⁰⁸ ראה: רוזן, המוסתערבים, עמ' 91.

⁶⁰⁹ יערי, ישראל מפירושא, עמ' 169.

⁶¹⁰ ראה: מצח אהרן, עמ' 22 והערה 45; רוזן, המוסתערבים, עמ' 82; למדן, יחסים, עמ' 75-83.

⁶¹¹ רדב"ז, ח"ד סי' צד; מהרלב"ח, סי' טו; שו"ע, או"ח סי' קכד; א; ג; מבי"ט, ח"ג סי' קצ. וראה: ליטמן, חזרת הש"ץ, עמ' 81-92.

⁶¹² עיבור שנים, דף פב ע"א.

אלא שבכל המנהגים שיש בארץ כעת, אין בהם מכל המנהגים שנזכרו בגמרא שהיו בא"י, אך כדי שלא נטריח עליכם נקצר".⁶¹³ י' ברסלבסקי עמד על כך, שבמהלך המאה הט"ז התעורר היישוב המוסתערבי בארץ להקפיד ולקיים מצוות התלויות בארץ, לאחר שאלו השתכחו ממנו כמעט לגמרי עד המאה הט"ו. הוא תולה זאת בהשפעת החכמים, בעיקר הספרדים, שהופיעו בצפת במהלך אותה תקופה, ופתחו בבירור דינים אלו שלא היו רלוונטים עבורם כל זמן שהתגוררו בחוץ לארץ.⁶¹⁴ דוגמה לכך ישמש מהרלב"ח, שפנה אל ר' יוסף גרסון ור' יוסף אבידרהם לאחר שנת רס"ד, בשעה שהם ישבו כבר בארץ ישראל והוא עוד לא עלה אליה, בבירור בהלכות התלויות בארץ.⁶¹⁵

ביטוי נוסף למגמת טשטוש הזהות המוסתערבית הוא הקרבה המיוחדת של קהל זה לקהל המערבים, כפי שתיאר ר' יששכר נ' סוסאן באמצע המאה הט"ז: "ואנו קהל המערביים יצ"ו שבצפת תוב"ב נהגנו כתושבי[ם] יצ"ו, כקדמונינו שהיו תמיד מתפללין עמהם קהל אחד, ב[בית] כנסת אחת, מנהג אחד".⁶¹⁶ בהנחה שהכינוי 'תושבים' מכוון אל המוסתערבים,⁶¹⁷ והכינוי 'קדמונינו' מכוון אל ותיקי המערבים בצפת, לפנינו תיאור של יחסי קרבה מיוחדים בין שני הקהלים, ויש להניח שההסבר העיקרי לכך הוא שפתם המשותפת – הערבית.⁶¹⁸ מתיאור זה ניתן להתרשם מהסתגלות הקהלים אלו לאלו, אבל לא נראה שלכך התכוון ר' יששכר נ' סוסאן,⁶¹⁹ אלא לקרבה מיוחדת שבאה לידי ביטוי בהשפעה המקומית המוסתערבית על התפילה והמנהג של המערבים.⁶²⁰ קרבה זו התאפשרה בזכות התארגנות קודמת של שני הקהלים לפעול יחדיו.⁶²¹ אמנם, שני הקהלים גם יחד הושפעו באופן משמעותי מן ההשפעות הספרדיות.⁶²² אבל נראה כי במקביל להתעצמות הדמוגרפית של המהגרים בצפת וריבוי קהליהם השתנתה מגמה זו, והמוסתערבים בצפת פתחו במאבק לשימור זהותם המקורית, שהלכה ונטשטשה בצל ההשפעות הספרדיות. בשנת ש"ה נאספו חכמי צפת לדון במחלוקת שפרצה בין הספרדים למוסתערבים, בעניין התאמת מסורות חלוקת פרשיות הקריאה בתורה. האסיפה הכריעה לצד המוסתערבים, אבל הספרדים סירבו לקבל הכרעה זו, ובשנת ש"ח נאספו רבנים ספרדים והודיעו על הכרעתם ההפוכה, ואף ניסו

⁶¹³ אשכנזי, סי' ב, דף טז ע"א-ע"ב.

⁶¹⁴ י' ברסלבסקי, "הישוב החקלאי בא"י במאה הט"ז ושאלת קדמותו", קביץ החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, ב (תרצ"ה), עמ' 294-297. וראה: הורוביץ, הערות, עמ' 278-281.

⁶¹⁵ הקר, גרסון, עמ' 43.

⁶¹⁶ עיבור שנים, דף סא ע"א.

⁶¹⁷ השווה, לדוגמה: שם, דף נט ע"ב; סט ע"א, וכמותם רבים. בקהילות צפון אפריקה במאה הט"ז מיוחס מושג זה לוותיקים, יחסית למגורשי ספרד (בנטוב, פאס, עמ' 83-85).

⁶¹⁸ יחסים קרובים בין קהלי המערבים והמוסתערבים במאה הט"ז מוכרים גם בקהיר, וגם שם הם כללו תפילה משותפת באותו בית כנסת, אלא ששם התפילות המשותפות עמדו במוקד סכסוך ביניהם. ראה: שטובר, הסכסוך, עמ' 114.

⁶¹⁹ לפי עדות משנת 1522 היו לקהלים אלה בתי כנסת נפרדים (יערי, באסולה, עמ' 138).

⁶²⁰ והשווה: "המוסתערבים יצ"ו תושבי צפת שבגליל העליון תוב"ב, וכן אנו קהל המערביים יצ"ו אשר שם נוהגין כמותם" (עיבור שנים, דף ע ע"א).

⁶²¹ ראה: הקר, גאון ודכאון, עמ' 574.

⁶²² לדוגמה: המערבים אימצו את מנהג הספרדים בעניין הפטרת 'שבת שובה', כשם שנהגו גם המוסתערבים (עיבור שנים, דף פב ע"א).

לכפותה על המוסתערבים.⁶²³ לפי תיאורו של ר' יששכר ן' סוסאן, בתחילה התרצו רוב קהלי צפת לקבל את הנוהג המוסתערבי בעניין זה, וההתנגדות התעוררה רק מצד "קצת מקהלות הספרדים יצ"ו שבצפת תוב"ב".⁶²⁴ אפשר שתיאור זה מגמתי, אך יש בו כדי לשקף את מגמת ההתעצמות בכוח השפעתם של הספרדים. י' הקר הטעים, שאין כל רקע הלכתי לשינוי במנהג, אלא רק העדפת המנהג הספרדי שנראה בעיניהם מוצלח יותר, והעדפת האחידות עם קהילות חוץ לארץ על פני המנהג המקומי הוותיק.⁶²⁵ נושא אחר שבו ניסו המוסתערבים להיאחזו היה בשאלת מנהג הוצאת ספר תורה בשחרית בפורים, על רקע מנהגם השונה של הספרדים. המחלוקת פרצה בשנת ש"ט, לאחר שמנהג הספרדים כבר הצליח לחדור אל בית הכנסת של המערבים והמוסתערבים, אלא שהוא נבלם בתום בירור שנערך דווקא בפני החכם הספרדי ר' יוסף קארו, שגיבה את המנהג המערבי-מוסתערבי.⁶²⁶ בפועל, המשיכה כל קבוצה לקיים את מנהגיה, כפי שהעיד ר' יששכר ן' סוסאן: "והמקומות שקורין בהם המגלה שני ימים [...] הסדר להם בקריא' [ת] התור' [ה] ביום השני כסדר היום הראשון. ומנהג זה פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ועי"ן אל זיתון", ושמענו שכן נוהגין גם בעז"ה ובדמש"ק [...] וקהילות הספרדים יצ"ו שנתוספו מח"ל [=מחוץ לארץ] פה צפת שבגליל העליון תוב"ב על התושבי' [ם] יצ"ו הקדמונים אינן מעלין ספר תורה ביום שני [...] ובאמת שכמה חכמים מספרדים רבנים גדולים גדולי הדורות זצ"ל שדרו עמיהם בצפת תוב"ב, אף על פי שהם בקהילותיהם לא היו מעלים, ולא שמענו ששום אחד מהם דבר נגד מנהג המעלים, אלא שאלו אחזו במנהגם מפני אלו ואלו אחזו במנהגם מפני אלו".⁶²⁷

מלחמת הזהות של המוסתערבים נכשלה במבחן הזמן מול העוצמה הספרדית, מספרם הגדול של המהגרים ומעמד חכמיהם המרובים והגדולים, ונראה שצביונם הלך ונשחק בהדרגה.⁶²⁸

4. ענייני משפחה ואישות

לנושאים בתחום האישות הייתה רגישות מיוחדת של החכמים, הן בשל החשיבות העליונה המיוחסת בהלכה להצבת מסגרות לתא המשפחתי,⁶²⁹ והן בשל מפגש המסורות השונות שזימן מחלוקות הלכתיות ומשפחתיות קשות.

יחסם של פוסקים ספרדים למנהג המקומי הוותיק

⁶²³ שם, דף לב ע"ב. וראה: הקר, גאון ודכאון, עמ' 572-574; רוזן, המוסתערבים, עמ' 93; מצח אהרן, עמ' 26; סיימונס, הבדלים, עמ' לד-לה.

⁶²⁴ עיבור שנים, דף לב ע"ב.

⁶²⁵ הקר, גאון ודיכאון, עמ' 572-574.

⁶²⁶ עיבור שנים, דף סא ע"א. וראה: רוזן, המוסתערבים, עמ' 93-94.

⁶²⁷ עיבור שנים, דף נט ע"ב. וראה: הקר, גאון ודכאון, עמ' 574.

⁶²⁸ ראה: לעיל, עמ' 17.

⁶²⁹ עבריינות מינית, אפילו אם לא חרגה מגבולות היחסים בין שני בני זוג, הייתה עילה לנידוי ולגירוש מארץ ישראל (חרדים, דף סה ע"א). וראה גם: שו"ע, אה"ע סי' קיח סע' טו; מהריט"ק, סי' קט. וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 275-276; יובל, חכמים בדורם, עמ' 325-326; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 109-162.

המבי"ט דן בתקנה ספרדית בקהילת ארטא, שלא יכנס הארוס לבית ארוסתו, וחשף את לבטיו כפוסק הנוטה לשמר את התקנה שנראתה לו נכונה, אך מכיר בהשפעה שיש לאופייה המשתנה של החברה בצפת על קיומה של התקנה: "כי אני מלשונם ומבני משפחתם, אני אומ' [ר] כי תקנה זו היא תקנה ותיקון, וכן תקננו גם כן פה [בצפת] זה כמה שנים, ועמדה התקנה כל זמן שענשנו לעוברים עליה, ובהיות יושבי העיר רובם שנאספו איש ואיש מעיר א' [חד] ושני' [ם] ממשפחה מ"חל [=מחוץ לארץ], ובאים ארוס' [ם] וארוס' [ת] מחוץ, ומתחדשת להם תקנה זו, ואנחנו מעלימים עין ממנה".⁶³⁰ כלומר, בחברת מהגרים יש קושי לכפות את קיומם של מנהגים ותקנות שהציבור לא הורגל בהם. באותו דיון חידד המבי"ט את ההכרה בתקנות ככלי מאחד לגוונים השונים המרכיבים את האוכלוסייה העירונית. דוגמה לכך תוכל לשמש סוגיית נוסח כתיבת הגט. בצפת הונהג כמנהג הקדמון, ובניגוד לפסיקת ר' יוסף קארו.⁶³¹

הפולמוס על תקנת הכתובה

כתב המבי"ט: "ומה שטוענים קצת כי המושטער" בים מפני שכותבים בכתובתם כל חפץ וחפץ בכמה שמו [=העריכו] אותו, הוא שחוזרים ולוקחים אותם באותה שומה, גם כל הבאים מארצות אחרות פה כותבים שומת כל חפץ בפנקס א' [חד] ושומר אותו החתן לעת הצורך כדי שידעו בכמה שמו אותם".⁶³² דבריו מעידים על כך שמנהגי המוסתערבים בענייני כתובה אומצו בידי המהגרים. לעיל כבר עסקנו ביחסם החיובי העקרוני של גולי ספרד למנהג המקומי בחלק מן המקרים, ובעניין הכתובה אף הרחיב המבי"ט וציין: "וכן מנהג העיר פה צפת תוב"ב בין תושבי העיר ואנחנו הספרדים ושאר הלשונות שבאנו פה באות' [ן] השני' [ם] נמשכנו אח' [ר] המנהג הזה [של המוסתערבים] כמו שנמשכנו אחריה' [ם] בכל מנהגי תנאי הכתובות".⁶³³ בהערתו של המבי"ט, שהתקנה התקבלה 'באותן השנים', רמוזה העובדה שבזמנו כבר נדחתה, ואכן חכמי הספרדים הפעילו את השפעתם להמרתה. במרכז הדיונים על תקנות הכתובה עמדה המטרה להגן על האישה ומשפחתה מפני העברת הרכוש לגורם אחר.⁶³⁴ קודם לגירוש נהגו רוב קהילות ספרד על פי תקנת טוליטולה (היא טולידו שבקסטיליה), ולפיה חולקים בעלה וצאצאיה של האישה את כל נכסיה, ובכללם נכסי מלוג.⁶³⁵ כאשר הופיעו הספרדים בצפת הם נפגשו בתקנת דמשק, שייצגה את המנהג הארץ ישראלי הקדמון, ולפיו חולקים את הנדוניה, אך את נכסי המלוג יורש הבעל בלבד.

⁶³⁰ מבי"ט, ח"ג סי' עז. והשווה: אלישיך, סי' נט. וראה: בורנשטיין מקובצקי, ארטא, עמ' 131; 135-136; 143-145; L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages, New York 1964, p. 279.

⁶³¹ גלאנטי, סי' יט.

⁶³² מבי"ט, ח"ג סי' קפד.

⁶³³ שם, סי' נו.

⁶³⁴ שם, ח"א סי' פט. וראה: י' כהן, "תקנות הקהל בירושת הבעל את אשתו", שנתון המשפט העברי, ו-ז (תשל"ט-תש"מ), עמ' 133-175; אסף, התקנות והמנהגים, עמ' 84-89; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 125-133.

⁶³⁵ א' גולק, אוצר השטרות הנהוגים בישראל, ירושלים תרפ"ו, עמ' 36-37.

הואיל ובין היהודים מן התפוצות השונות הלכו ונרקמו קשרי משפחה היה צורך בעיגון הכתובה בתקנה מוסכמת. ר' יעקב בירב גרס שהפער בין התקנות מצומצם וניתן לגישור,⁶³⁶ אבל כנראה שבפועל התעוררו בעיות משפטיות והיה צורך להכריע בין שתי הגישות, ונחלקו בדבר תלמידיו. המבי"ט התווה את הכלל שלפיו יש להכריע לפי מנהג הארץ, אלא אם כן נקבע בבית דין מנהג אחר,⁶³⁷ ואילו ר' יוסף קארו ורמ"ק טענו שאין לשנות ממנהג ספרד.⁶³⁸

על רקע ריבוי המערערים על תקנת דמשק נאספו בשנת שט"ו חכמי צפת והטילו שינויים בתקנת טוליטולה, ואת הנוסח החדש אימצו כנוסח מחייב.⁶³⁹ מהריט"ץ נימק זאת בהסתייגויות לגבי טיבה המשפטי של התקנה,⁶⁴⁰ ועל כך יש להוסיף את התמותה הגבוהה של חתנים וכלות בשל המגפות התכופות בצפת, שהרתיעה צעירים מלהשתדך מחשש שעם מותה המוקדם של בת הזוג ללא ילדים ישוב רכוש לידי אמה.⁶⁴¹ לאחר שהתגלו בתקנה החדשה ליקויים ופרצות נוסחה אחרת תחתיה בשנת שכ"ט, ולשם כך כונסו באופן מיוחד חכמי בית הוועד בצפת.⁶⁴²

התערבות פוסקים ספרדים בעניינם של אשכנזים

רבינו גרשם מאור הגולה היה מאבות ההוראה של יהודי אשכנז בימי הביניים, ושמו נקרא על תקנות שונות, מן הידועות שבהן הייתה האיסור לשאת יותר מאישה אחת.⁶⁴³ התקנה האשכנזית לא תאמה את המנהג הספרדי, ועמדה בבסיס חיכוכים במרכזים שונים בעולם היהודי, שבהם נמצאו אשכנזים וספרדים.⁶⁴⁴ ר' יוסף קארו היה הפוסק הספרדי הדומיננטי ביותר בצפת שפעל לעקור את תקנות רגמ"ה, ולבטל את תחולתן אף על האשכנזים.⁶⁴⁵ פרט למבי"ט,⁶⁴⁶ הלכו בדרכו של ר' יוסף קארו רוב הפוסקים הספרדים בצפת, שדחו את התקנות בנימוקים שונים, ולא הסתפקו בפנייה אל הציבור 'שלהם', אלא טענו

⁶³⁶ "דע שמנהג דמשק ומנהג טוליטולה אין הפרש ביניהם, ואם יש הפרש הוא מעט. ומה שאנחנו עושי' כפי מנהג טוליטול' וכפי מנהג דמש' לענין המעו' הנכנס' בתור' [ת] נדוני' ונכסי צאן ברזל הו' זה שמשביעין את הבעל [...] שנאבדו לגמרי, ואז הוא פטו' מלהחזי' כל' [...] ואם הפסי' חלק ממה שהי' לו ינכה כפי ערך מהמעו' של נכסי צאן ברזל" (מבי"ט ח"א, סי' פט). לעומתו, ביקש מהרלב"ח לבטל את תקנת טוליטולה בירושלים, בטענה שתלותה של ירושלים בתקנות מן הגולה פוגעת בכבודתה. ראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 130.

⁶³⁷ "וכמה דברים מעניני הכתובה אנו נמשכי' אחר מנהגם [של ותיקי הארץ], כמו בירושה כמנהג דמשק, ושאר כל התנאים שרגילים לכתוב פה בכתוב' [ה] [...] וגם אנחנו קהלות הספרדי' כותבי' [...] הכלל, כי כל זמן שלא הוקבע בבתי דין מנהג אחר, אנו נמשכי' אחר מנהג תושבי הארץ [...] " (מבי"ט, ח"א סי' כח). והשווה: קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב. וראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 576-577.

⁶³⁸ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' כח-לא; גליס, מנהגי א"י, עמ' שמד.

⁶³⁹ אלשיך, סי' כז. וראה: להלן, עמ' 268.

⁶⁴⁰ מהריט"ץ, סי' קט.

⁶⁴¹ מבי"ט, ח"א סי' כז; ח"ג סי' נו. וראה: אסף, התקנות והמנהגים, עמ' 89 הערה 6; הקר, גאון ודיכאון, עמ' 564-565.

⁶⁴² אלשיך, סי' כז. וראה: להלן, עמ' 271-272.

⁶⁴³ כלבו (מהדורת ד' אברהם), ז, ירושלים תשס"ב, עמ' רכו-רכז. וראה: י' שציפאנסקי, "תקנות רבינו גרשום מאור הגולה", הדרום, כב (תשכ"ו), עמ' 103-120; וסטרייך, תמורות, עמ' 90-159.

⁶⁴⁴ ראה: שם, עמ' 230-302.

⁶⁴⁵ למשל: קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' יד; מבי"ט, ח"ב סי' ו. וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 264-276.

⁶⁴⁶ מבי"ט, ח"ב סי' טז; ח"ג סי' ו. וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 273-274; 277.

שתוקפן פג, וכן שהאשכנזים עצמם לא מחויבים לתקנות הללו בהיותם תושבי האימפריה העות'מאנית.⁶⁴⁷ א' וסטרייך סובר שיש להעמיד את טראומת גירוש ספרד ברקע גישתם של חכמי הספרדים בצפת לנושא זה, שכן חיפשו דרכים לריבוי הילודה כתגובה לאבדון שפקד אותם.⁶⁴⁸

להלן נתבונן בהתייחסויות אחדות של חכמי צפת לעניין: במקרה אחד, שארע כנראה בצפת בסביבות שנת שכ"ה, פנה יהודי אשכנזי אל חכמיה הספרדים של צפת, בניסונו לעקוף את הסמכות האשכנזית, בבקשה להתיר לו לשאת אישה על אשתו. הדיינים, ובהם ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל ור' משה אלשיך, נענו לו.⁶⁴⁹ במקרה אחר הוצגה בפני ר' משה אלשיך בעיה: "מעשה בא לידינו בעיר אלהינו צפת תו"בב, מראובן אשכנזי שקידש אשת אחי אבי אמו, וערערו על הדבר קצת בעלי תורה".⁶⁵⁰ זהותם של אותם 'בעלי תורה' לא הובהרה, אבל בנימוק להתנגדותם טענו שהנושא נדון והוכרע בידי הרא"ש, שפסל קידושין כאלו, "ועל זה קורין תגר על הקדושין ומחזיקים הערעור, באומרם כי המקדש והמתקדשת הם אשכנזים שדרכם לנהוג כה"ראש".⁶⁵¹ ניתן להבין שהמערערים היו אשכנזים, וגם במקרה זה ביקשו בני הזוג למצוא לגיטימציה אצל פוסק ספרדי.

ר' משה אלשיך אמנם דחה את הערעור בנימוקים שונים, וביניהם הסביר שנושא זה היה נתון במחלוקת ראשונים, ודעתו של הרא"ש עמדה בניגוד לדעת רבים אחרים: "הנה כנגד ר"י והרא"ש עשרה גדולי [ם] וטובים: ר"ח [=רבינו חננאל], ושאלתות [=ור' אחאי גאון], והרי"ף, וה"רמבם, והרא"מ [=ור' מאיר הלוי (אבולעפיא)], והרא"טבא [=ור' יום טוב ב"ר אברהם (אשבילי)], ונמקי יוסף [=ור' יוסף ב"ר חביבא מברצלונה], ורבנו ירוחם [=ב"ר משולם מטולדון], ור"אבן [=ור' אליעזר ב"ר נתן ממגנצא] וראבי"ה [=ור' אברהם ב"ר יואל הלוי] וההגהות [המיימוניות, מהר"ם מרוטנבורג], הרי אחד עשר. והיעלה על [הדעת] שאין אחד עשר פוסקים כדאים לסמוך עליהם נגד ר"י והרא"ש ז"ל? ומה שאומרים, שמפני שהם אשכנזים ודרכם לפסוק כ"הראש, הלא אין זה כנגד כל הני רב רבי [=אלו (ה) גדולים]".⁶⁵² טענה זו אינה מבטלת את הפסיקה האשכנזית, שכן שלושת הפוסקים החותמים את רשימת הראשונים היו אשכנזים. בכך ביקש ר' משה אלשיך לומר שפסיקתו כנגד המערערים האשכנזים אינה קריאת תגר על סמכותה העקרונית של הפסיקה האשכנזית.

בנימוק נוסף העלה ר' משה אלשיך את פסיקתו מעל למחלוקת בין אשכנזים לספרדים: "ועוד, כי לעומת טעם זה יש אחר, כי הר"מבם ז"ל הוא מריה דאתרא, וכל גבולותינו נמשכים אחריו".⁶⁵³ כפי שצויין

⁶⁴⁷ ראה: מהרי"ט"ן, סי' רלט; גאויזון, ח"ב סי' סה; מהרי"ט"ט, ח"א סי' קיח; גינת ורדים, אה"ע כלל א, סי' ט. וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 277-282; גליס, מנהגי א"י, עמ' שכג-שכד הערה א; בורנשטיין, אשכנזים, עמ' 101; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 155-157. וראה: באר מים חיים, סי' יא, דיון שהופנה בנושא זה מצפת לר' שמואל ויטאל מדמשק בשנת ת"ו.

⁶⁴⁸ וסטרייך, תמורות, עמ' 282.

⁶⁴⁹ הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 240-250.

⁶⁵⁰ אלשיך, סי' צה.

⁶⁵¹ שם, שם.

⁶⁵² שם, שם.

⁶⁵³ שם, שם.

לעיל,⁶⁵⁴ רמב"ם נחשב לפוסק החשוב בארץ ישראל, ור' משה אלשיך טען שהאשכנזים בצפת מחויבים למרותו ההלכתית מתוקף שיוכם הגאוגרפי. בדומה לו, גם מהרשד"ם הדגיש, ביחס לדיון שהתנהל בעניין מקור הסמכות בצפת, שגדול כוחו של רמב"ם בארץ ישראל גם כשהוא נוגד מקורות סמכות אחרים כרא"ש.⁶⁵⁵

5. השפעת יוצאי שאלוניקי

מנהגי הספרדים הושתתו על המסורת הספרדית, אבל בטרם הגיעו לצפת הושפעו מן התחנות שעשו הגולים בדרכם אליה. ר' יוסף קארו פסק על סמך מנהג רווח, ש"ראינו בשאלוניקי ובאנדרנופולו, שהם מקומות תורה".⁶⁵⁶ בדבריו הוזכרו שני מרכזים יהודים חשובים באימפריה העות'מאנית, ששימשו מקלט ותחנת נדודים למגורשים רבים. שאלוניקי התבלטה בעניין זה,⁶⁵⁷ והשפעת המנהגים שהובאו לצפת על ידי חכמים מגולי ספרד שבאו ממנה, ובהם יוצאי ישיבת ר' יוסף טאיטאצאק, הייתה גדולה במיוחד: "וחברי שאלוניקי, כלכם מתעלים לפני ה' והוא מתקדש בכם, ועל ידכם תתקומם ותתרומם כנסת ישראל".⁶⁵⁸ דברים אלו נאמרו מפי ה'מגיד' לר' יוסף קארו, שבעצמו עבר בשאלוניקי בדרכי נדודיו לצפת. דוגמה מובהקת לכך היא המחלוקת שפרצה בצפת סביב שאלה בהלכות שחיטה, כנראה לא לאחר שנת ש"א:⁶⁵⁹ "וכמו שנשמע מצפת תוב"ב, אשר יש בה יהודים לרוב, והחכם השלם כמה"ר שלמה שירליו רצה לנהוג הנפיחה כמו בשאלוניקי, ומיחה בידו הרב הגדול כמה"ר יעקב בירב תנצב"ה, ולא הניח לעשות כן, עם היות יוקר הבשר שם ידוע".⁶⁶⁰ אם כן, החכם הספרדי משאלוניקי עלה לצפת, וביקש להחיל בה מנהג שנהג במקום מוצאו. מנהג זה עורר זה מכבר את התנגדותן של קהילות צפון אפריקניות,⁶⁶¹ אשכנזיות,⁶⁶² רומניוטיות וספרדיות,⁶⁶³ וגם בצפת הוא נתקל בהתנגדותו העזה של ר' יעקב בירב.⁶⁶⁴

המבי"ט קבל על ר' ישראל די קוריאל שחידש מנהגים, ונימק דבריו בכך שאין להם שורשים בספרד, ובמיוחד הדגיש: "וכן הגיד לי חכם א' [חד] מחשובי תלמידי הרב כמה"ר יוסף טייטאצאק ז"לה הנ"ל,

⁶⁵⁴ לעיל, עמ' 82-83.

⁶⁵⁵ מהרשד"ם, יו"ד סי' קצג.

⁶⁵⁶ אבקת רוכל, סי' נה. והשווה: מבי"ט, ח"ב סי' מט; מהרי"ט, ח"א סי' נב; ח"ב סי' כד; לג; לו. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' שכו.

⁶⁵⁷ ראה: לעיל, עמ' 31-32.

⁶⁵⁸ מגיד משרים ת"ט, דף נג ע"ב. וראה: לוי מלמד, קארו, עמ' 116-117.

⁶⁵⁹ בשנה זו נפטר ר' יעקב בירב.

⁶⁶⁰ מהרשד"ם, יו"ד סי' מב. והשווה: בירב, סי' א.

⁶⁶¹ י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 58-68. וראה: בנטוב, פאס, עמ' 79-81; א' בשן, "פולמוס הנפיחה במארוקו לאחר גירוש ספרד", פעמים, 36 (1988), עמ' 157-158.

⁶⁶² מהרשד"ם, יו"ד סי' מב. והשווה: בירב, סי' סא; אבקת רוכל, סי' רט-רי.

⁶⁶³ מהרשד"ם, יו"ד סי' מ.

⁶⁶⁴ "שהר' הגדול מהר"ר יעקב בירב זצ"ל מיחה ביד החכ' הנעלה כמהר"ר שלמה שריליו זצ"ל, שרצה לנהוג הנפיחה בא"י תוב"ב [...] (שם, שם). וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' רלו-רלז; כהן, קושטא, עמ' 138-143.

שמעולם לא נהגו כן בפני הרב הנז' [כר] בשאלוניקי, מקום איתן מושבו".⁶⁶⁵ כלומר, לו היה למנהג זה גיבוי שאלוניקאי היה בעיניו של המבי"ט מקום להתייחס אליו בחיוב.

לא רק ספרדים הגיעו לצפת דרך שאלוניקי, אלא גם אשכנזים. ר' יהודה אבירלין היה אשכנזי שעלה לצפת משאלוניקי, ולדעת י' הקר, הרפורמה שביקש להנהיג בשיטת מיסוי תלמידי החכמים בצפת בשנת שכ"ח, משקפת את המגמה של יוצאי שאלוניקי בצפת לחזק את השפעתם על החברה היהודית בעיר.⁶⁶⁶

6. השפעת מסורות האשכנזים

קהלים אשכנזים התקיימו בצפת במשך כל התקופה הנדונה,⁶⁶⁷ ולצד יריבויות על רקע הלכתי כדלעיל,⁶⁶⁸ יש להניח שהתנהלו בינם לבין הקהלים האחרים יחסים תקינים והדדיים במציאות היומיומית, בדומה למצב בריכוזים היהודיים האחרים באימפריה העות'אמנית.⁶⁶⁹

רדב"ז מספר שחכמי האשכנזים החמירו מאוד בקיום נדרים, בניגוד לחכמי הספרדים, והעיד: "ואני שמעתי כל ימי שמי שרוצה להחמיר בנדרו, ושיהיה כמו נזירות שמשון [=נזירות בדרגת חומרה גבוהה], שלא יהיה לו התרה לנדרו, נודר ע"ד [=על דעתם] של חכמי אשכנז".⁶⁷⁰ לפי עדות זו העניקה המסורת האשכנזית 'חסות' למי שלא מצא מענה לצורך הלכתי־משפטי במסגרת ה'טבעית' שלו.

לאשכנזים היו מנהגים ייחודיים,⁶⁷¹ וחכמים שאינם אשכנזים התעניינו באחדים מהם. למשל, ר' יששכר ן' סוסאן התעניין וחקר אצלם במנהגי התעניות וההפטרות.⁶⁷² המבי"ט התעניין במנהגי התפילה האשכנזית, ולשם כך ביקר בבית הכנסת שלהם.⁶⁷³ ר' חיים ויטאל בשם האר"י ציין לשבח מנהג אשכנזי, שלא לבנות ציון על קבר עד מלאות שבעת ימי האבלות.⁶⁷⁴

במקרים מסוימים אף אומצו מנהגים אשכנזים בידי פוסקים ספרדים, כפי שהעיד ר' יוסף קארו: "ומתפללין שמונה עשרה [בתפילת מנחה], ושליח ציבור מחזיר התפלה כדרך שעושין בשחרית [...] וכן

⁶⁶⁵ מבי"ט, ח"א סי' קפ. וראה: שם, סי' קיז.

⁶⁶⁶ הקר, בית הלוי, עמ' 253-255.

⁶⁶⁷ ראה: לעיל, עמ' 18.

⁶⁶⁸ יש לציין, שלדעת י' תא שמע, עמדה המתיחות בין הספרדים לאשכנזים בבסיס ההתנגדות לרפורמה במסים שביקש להנהיג ר' יהודה אבירלין בשנת שכ"ח (י' תא שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז – 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 238-240), אבל י' הקר סתר את דעתו (הקר, בית הלוי, עמ' 255 הערה 29).

⁶⁶⁹ בורנשטיין, אשכנזים, עמ' 102-104.

⁶⁷⁰ רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קנג. והשווה: באר מים חיים, סי' פ.

⁶⁷¹ לדוגמה, האשכנזים נהגו בט"ו בשבט "להרבות בו במיני פירות אילנות, לכבוד שמו של יום" (עיבור שנים, דף כב ע"ב).

⁶⁷² "וכן ראיתי קהל אשכנזי יצ"ו אשר בינותנו היום פה צפת שבגליל העליון תוב"ב, נוהגין להפטיר [...] (שם, דף פה ע"א); "וכן ראיתי פה צפת תוב"ב קהל האשכנזים יצ"ו, שנוהגין להפטיר [...] ואמר לי החכם ה"ר שאול יצ"ו ואחרים משכילים מהם שכך נוהגים בארצותיהם באשכנז" (שם, דף סד ע"א).

⁶⁷³ "וחקרתי זה בבית הכנסת של אשכנזים, ואומרים כי כן הוא מנהג של אשכנז מימי קדם עד היום [...] (מבי"ט, ח"א סי' קפ).

⁶⁷⁴ שער המצוות, דף טו ע"ב. והשווה: חסד לאברהם, מעיין ה נהר לא.

נוהגים האשכנזים [...] אבל הספרדים אין נוהגים לחזור שליח ציבור התפלה במנחה [...] ומנהג האשכנזים הוא הנכון, וכן הנהיגו חכמים בדור שלפנינו בצפת תוב"ב, וגזרו נידוי לעובר על תקנתם".⁶⁷⁵ מאידך גיסא התעוררו לעתים מחלוקות בין אשכנזים לספרדים, והקשה שבהן הייתה בדין הפרשת תרומות ומעשרות מגידולי נכרים, כאשר "זה ימים רבים עלה מחוצה לארץ לארץ חכם אחד בקי ומוחזק בירא חטא [ר' יוסף אשכנזי], וערער על המנהג [...]".⁶⁷⁶ ר' יוסף קארו, המב"ט, רדב"ז ור' ישראל די קוריאל הכריעו על פי רמב"ם, שמירוה הגוי פוטר. מנהג זה שיקף את מנהג צפת הקדמון.⁶⁷⁷ לעומתם גרס ר' יוסף אשכנזי שחייבים להפריש תרומות ומעשרות גם בפירות שנתמרחו על ידי גוי. גישתו הושתתה על בעלי התוספות, ונראה שמהם כל ראיותיו. מהרשד"ם משאלוניקי התבקש להכריע במחלוקת כגורם 'חיצוני',⁶⁷⁸ ובשיאה, בין השנים ש"ל-של"ב, הטילו חכמי הספרדים חרם על המחמירים שלא יפסקו כרמב"ם, ונראה שבאופן זה הוכרעה.⁶⁷⁹ מעבר לשאלה ההלכתית השפיע הפולמוס על המצב החברתי, שכן היו שנמנעו מלסעוד בצוותא עם בני מחלוקתם, ואפילו אם הם קרובי משפחתם, מחשש איסורים הכרוכים בהפרשת תרומות ומעשרות.⁶⁸⁰

ד. חכמים בעלי מוצא שונה במסגרות שיפוטיות ורבניות

דיינים ממוצא מגוון בהרכבים של בתי דין?

בדינונו זה אנו מבחינים בין הערכאות הקהליות, שמעצם טיבן ייצגו את צרכי הציבור המזוהה עם הקהל שלהן,⁶⁸¹ ולכן דנו בהן חכמים מרקע קהלי תואם, לבין הערכאות העירוניות שייצגו מגוון רחב יותר של צרכים וציבורים מקהלים שונים,⁶⁸² ולכן לכאורה יש לצפות לייצוג מגוון בהרכב דייניהן. אלא שרוב הידיעות הספרותיות על דיונים שהעסיקו את בתי הדין הכלל-עירוניים מלמדות על מקומם המרכזי של הדיינים הספרדים כנושאים ונותנים בדין וכמכריעים בו. קביעה זו משתלבת היטב עם הידיעות על מקומם המרכזי של הספרדים בצפת בתקופה הנדונה, כדלעיל.⁶⁸³ רק לעתים נדירות לאורך התקופה הנדונה פעלו דיינים ספרדים עם דיינים ממוצא שונה בצוותא בבית דין או כשותפים בהכרעת הדין. בשנת רצ"ו נמצא החכם האיטליאני ר' אלישע גאליקו בהרכב בית דין לצד

⁶⁷⁵ בית יוסף, או"ח, סי' רלד סע' א.

⁶⁷⁶ אשכנזי, סי' א-ב. הדיון הועלה על הכתב בידי ר' בצלאל אשכנזי בהיותו בירושלים, כלומר לא קודם לשנת שמ"ז. לפי עדותו, הצליח ר' יוסף אשכנזי לשכנע חוגים מסוימים ותלמידיו המשיכו להחזיק בדעתו גם לאחר מותו, בניגוד לדעת חשובי הרבנים, והשפעתו פשטה גם בירושלים. והשווה: מב"ט, ח"ב סי' קצו; ח"ג סי' סח; כסף משנה, הלכות תרומות א, יא. וראה: כהנא, הפולמוס; פרידמן, מחלוקת, עמ' 129-131; הורוביץ, הערות, עמ' 278-281; איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שכה-שכח.

⁶⁷⁷ אשכנזי, סי' ב. וראה: כהנא, הפולמוס, עמ' קנח.

⁶⁷⁸ מהרשד"ם, יו"ד סי' קצב.

⁶⁷⁹ שלום, אשכנזי, עמ' 65; כהנא, הפולמוס, עמ' קס-קסא.

⁶⁸⁰ ראה: כהנא, הפולמוס, עמ' קנז; קסא.

⁶⁸¹ ראה: להלן, עמ' 256-260.

⁶⁸² ראה: להלן, עמ' 260-274.

⁶⁸³ לעיל, עמ' 82-87.

דיינים ספרדים,⁶⁸⁴ אלא שמכאן אין להסיק על שיתוף פעולה בין קהלי. ראשית, משום שהיה זה בית דין בהרכב מורחב במיוחד שמנה 17 דיינים, ושנית משום שספק אם חכם זה פעל בנפרד מקהל הספרדים.⁶⁸⁵ בשנת שכ"ה צירפו דייני בית דין את רדב"ז להרכבם.⁶⁸⁶ הדיון עסק בעניינה של אישה שנזקקה ליבם, ובמהלכו פנה רדב"ז ליבם וציין בפניו שעליו להכיר במנהג האשכנזי שכן האישה אשכנזית. מכאן שמוצאו היה אחר, לפי השערה זו ספרדי, ואולי צירפו את רדב"ז לדין כדיין ספרדי שיטיל את סמכותו עליו, שכן הספרדים בצפת נהגו לפי הכלל שמצוות ייבום קודמת למצוות חליצה.⁶⁸⁷

בשאלת ייבום אשת בנו של ר' יוסף קארו בשנת שמ"ה פסקה קבוצה אחת של חכמים באופן אחד, ולעומתה עמדו "החכמים השלמים כמה"ר משה אלשיך וכמה"ר יהושע נ' נון, וכל חכמי האשכנזים".⁶⁸⁸ בשאלה זו נחלקו רוב חכמי הספרדים עם חכמי האשכנזים, אבל לצדם של האשכנזים עמדו שני חכמים ספרדים. לפנינו עדות לדין שהיו שותפים לו חכמים אשכנזים וספרדים, והקו שהפריד בין הקבוצות היה לאו דווקא עדתי.

בשנת שס"א,⁶⁸⁹ ואולי בשנת שס"ח,⁶⁹⁰ ישבו דיינים מערבים בדין לצדם של דיינים ספרדים, אבל גם במקרים אלו מדובר בהרכבים מיוחדים, שהם יוצאים מן הכלל המעידים על הכלל.

רבנים נושאי משרות קהליות בקהלים שאינם תואמים את מוצאם

ר' יוסף קארו נקשר ביזמה להקמת ישיבה המזוהה עם קהל הפרובנסאליים בשנים של"ד-של"ה,⁶⁹¹ ור' משה גלאנטי עמד בראשה,⁶⁹² אבל איש מהם לא היה ממוצא פרובנסאלי.⁶⁹³ ר' משה אלשיך כיהן כחכם קהלי בצפת בשנת שכ"ט,⁶⁹⁴ אבל לא היה זה הקהל שלו, שכן בסביבות שנת ש"מ התמודד על תפקיד זה בקהלו.⁶⁹⁵ אפשר שדיעוהו אלו מלמדות על תופעה נרחבת יותר בצפת,⁶⁹⁶ אבל אין בידינו בלתי.

התערבות המבי"ט ומהריט"ץ בניהול ענייני קהל האשכנזים

⁶⁸⁴ אבקת רוכל, סי' קכד.

⁶⁸⁵ ראה: לעיל, עמ' 36.

⁶⁸⁶ קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב.

⁶⁸⁷ ראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 140-141.

⁶⁸⁸ מהריט"ץ, סי' לא.

⁶⁸⁹ הדיינים המערבים ר' יוסף אבן טבול, ר' סולימאן אוחנה ור' מסעוד אזולאי (מהרי"ט, ח"א סי' פב).

⁶⁹⁰ הדיין המערבי ר' סולימאן אוחנה (מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 72 הערה 15).

⁶⁹¹ דוד, עזרתה, עמ' 439-440; אלוני, כתבי יד, עמ' 266-268. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 121-122; 126.

⁶⁹² ראה: להלן, עמ' 147.

⁶⁹³ ראה: להלן, עמ' 200-201.

⁶⁹⁴ אלשיך, סי' כז.

⁶⁹⁵ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח.

⁶⁹⁶ האר"י נשא דרשות בפני קהל האשכנזים (צפנת פענח, פרשת בלק דרוש ב, דף קעט ע"א). אמנם מדובר בחכם שהווייתו ספרדית, אבל על פי מוצאו היה אשכנזי בחלקו. ר' אברהם טריויש צרפתי היה אשכנזי, שהעיד כי היה "מרבין תורה [...] בכמה מקומו בין הספרדים י"ה" (אבקת רוכל, סי' יג). אולי הדברים מכוונים לתקופת פעילותו בצפת, אך הם נאמרו בשנת רצ"ה, ונראה שהם מתייחסים לתקופת פעילותו בירושלים, שכן בהיותו שם העיד על קרבתו לספרדים: "אברהם [...] טריויש ז"ל צרפתי, אשר באתי בצל קורת הנכבדים הספרדיים יצ"ו, ועל כל הטובה אשר הטיבו עמי [...] (מהרלב"ח, סי' א).

גורמים מתוך קהל האשכנזים פנו בשנת של"ו למבי"ט על מנת לערער על הסכמות שהתקבלו בקהלם.⁶⁹⁷ יש לבחון מדוע בחרו להוציא את הדיון אל מחוץ לגבולות הקהל, אל חכם המזוהה כפוסק ספרדי. בוודאי יש להסביר זאת בתוקף מעמדו הנכבד וכראש בית הוועד,⁶⁹⁸ אך עדיין מדובר בבעיה פנימית, ויכולנו לצפות לניסיון לפתור אותה בבית הדין הקהלי. נראה שהמפתח לכך הוא הנתון על בעלי הסכמות: "הממונים וקצת חכמים וקצת יחידים".⁶⁹⁹ לא ברור מי הם ה'יחידים' הללו, אבל ככל הנראה מדובר בבעלי הסמכות וההשפעה בקהל, והמערערים הבינו שאין בכוחם לעמוד מולם ועליהם לפנות לגורם משפטי שמסוגל להאזין לטענותיהם באובייקטיביות.

למעשה, לערעור זה לא הייתה משמעות רק כלפי ההסכמות, אלא גם כלפי סמכותם העקרונית של מתקניהן. את זאת הבין המבי"ט, ואת דיונו הוא פתח בקביעה שחרגו מסמכותם⁷⁰⁰ וסיים בהטלת דופי במניעיהם.⁷⁰¹ הוא דחה את ההסכמות בזו אחר זו, ופסק לטובת המערערים.

במקרה נוסף התערב המבי"ט בסכסוך שפרץ על רקע גביית מסי קהל האשכנזים מאדם שטען שלא השתקע בצפת.⁷⁰² ככל הנראה גם במקרה זה פנה הנתבע, ר' יחיאל, לגורם חוץ-קהלי כשהבין שאין סיכוי לטענותיו במוסדות הקהל. גם במקרה זה פסק המבי"ט לטובת המערער, ובתום פסק הדין הוסיף: "והמנהג ג"כ [=גם כן] במדינה [=בעיר] הוא שאינו פורע [מסים] אלא מי שידוע שבא להשתקע, ולא מי שהוא עומד ללכת למקום אחר".⁷⁰³

בשנת שע"א פרץ סכסוך חמור בקהל האשכנזים, שאיים על שלמותו. מהריט"ץ נדרש לדון בעניינו, והוא גם מסר את הנימוק להתערבותו בענייני הקהל ה'זר': "לסבת הדיינין [האשכנזים] אשר עתה מקרוב עבר על קצתם רוח קנאה ושנא' [ה] מחמת הקפדה, ותחת זאת קשה הדבר שיתקבצו ויתוועדו יחד, ועל כל אלה שמעתי את צעקת הק"ק אין דן דינם, אשר על כן הסכמתי קמתי לבאר על הלווחות פרטי הדין [...]".⁷⁰⁴ דהיינו, כאשר הקהל לא היה מסוגל למצוא את הפתרון בעצמו בשל המחלוקת הקשה שקרעה אותו, פנו אנשיו אל הדיין ה'חיצוני'. את פסיקתו הוא סיים בנימת התנצלות על כך שפגע כביכול בסמכות הגורמים הקהליים: "וכן בנ"ד לכ"ע [=בנדון דידן לכולי עלמא] ידעי שלא היה אפשר להשקיט המריבה והקטטה והמכשלות והנוקין, אם לא בהתרת שבועה".⁷⁰⁵

השפעת הספרדים על מבנה הנהגת קהלים אחרים

⁶⁹⁷ מבי"ט, ח"ג סי' צו.

⁶⁹⁸ שם, ח"ב סי' קטו; קלא.

⁶⁹⁹ שם, ח"ג סי' צו.

⁷⁰⁰ "אף על פי שיהיו הממוני' נמנים על פי רוב הקהל, אין להם רשות להסכי' הסכמות כי אם מדעת רוב הקהל" (שם, שם).

⁷⁰¹ "אימה יתירה הטילו על הקהלות שלא לש"ש [...] כי הממונים של הקהל שלהם שהם ראש המסכימים הם בחורים, ולא נכנס עדין כל יראת ה' בלבם, וכוונתם להתכבד" (שם, שם).

⁷⁰² שם, ח"א סי' פא.

⁷⁰³ שם, שם.

⁷⁰⁴ מהריט"ץ, סי' קעט.

⁷⁰⁵ שם, שם.

המוסתרבים ביקשו במחצית הראשונה של המאה הט"ז לאמץ את התבניות הציבוריות של הספרדים. ר' יעקב בירב דן במינויים ציבוריים בקהל המוסתרבים, בדיון שהתעורר בקהל סביב הדרישה הפנימית להחיל עליהם את שיטת המינויים הנהוגה אצל הספרדים.⁷⁰⁶ לדעת מ' ברויאר, תהליך דומה עבר על האשכנזים, שבהשפעת הספרדים קיבלו עליהם מסגרות ציבוריות דומות.⁷⁰⁷

ה. פעילות דתית ולימודית משותפת לכלל החכמים והציבור

דרשות המוניות לכלל הציבור בצפת

בצפת נפוץ הנוהג הציבורי להאזין לדרשות מפי חכמים.⁷⁰⁸ היו דרשות שיועדו ללומדי תורה,⁷⁰⁹ היו שנישאו במסגרות פרטיות,⁷¹⁰ והיו שנישאו במסגרות ציבוריות, כנראה בבתי כנסת שהיו גדולים דיים להכיל ציבור רב.⁷¹¹ בימים שבהם ביקש ר' יעקב בירב לקדם את רעיון הסמיכה, הוא דרש "בפני כל הקהלות".⁷¹² ניתן להבין מביטוי זה שדרשתו נישאה בפני הציבור הכללי מבני הקהלים השונים.⁷¹³

תפילות משותפות ללומדי תורה ממוצא שונה

מפגשים בין לומדים ממוצאים שונים התרחשו בהתכנסויות תפילה יזומות שהתארגנו בצפת מעת לעת. יש להניח שאירועים מסוג זה התרחשו לעתים נוספות על אלה שיצוינו להלן.

המשמרות. "וכן נהגו באלו המשמרות שעד עתה באלו השנים, משנת השי"ט ועד עתה שנת השכ"ג ליצירה פה צפת תוב"ב, נוהגים שבכל יום מתקבצים בב"ה [=בבית הכנסת] עשרה מתענים לא פחות מכל הקהלות יצ"ו שבצפת תוב"ב [...] ובהם כמה חכמי העיר יצ"ו והישיבות יצ"ו רבנים ותלמידיהם, וכמה פעמים ביניהם [...] מהר"ר יוסף קארו נר"ו, ומבני ישיבתו עמו כיום משמרתו".⁷¹⁴ לפי תיאור זה, הונהגו משמרות התענית מדי יום עבור לומדי התורה 'מכל הקהלות', כלומר מן הארצות השונות. לפי האמור, ראשיתן של המשמרות היומיות בשנת שי"ט, אבל ייתכן שבסיסן קדום יותר ומגיע לתקופת השפעתו של ר' יצחק שולאל על לומדי התורה בצפת בראשית המאה הט"ז.⁷¹⁵ בזמנו הופעלו המשמרות על בסיס שבועי, ואפשר שהתפתחו במשך הזמן לכדי פעילות יומית.

⁷⁰⁶ בירב, סי' מט.

⁷⁰⁷ ברויאר, השפעה ספרדית, עמ' 23-24.

⁷⁰⁸ על הדרשה כמרכיב במשרה הרבנית, ראה: להלן, עמ' 258.

⁷⁰⁹ ראה: דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א; אסף, שלומיל, עמ' קכו; קלא; יערי, שלומיל, עמ' 198.

⁷¹⁰ כגון ר' אברהם צרפתי, "שדרש [...] לילה א' בבית מהר"ר שלמ' [ה] סאגיש ז"ל" (לחם דמעה, דף קב ע"א-ע"ב).

⁷¹¹ ראה: להלן, עמ' 230.

⁷¹² מהרלב"ח, הסמיכה, דף רצט ע"ב. וראה: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 217.

⁷¹³ בדומה לזה, בדרשות השבת של ר' משה נג'ארה בדמשק השתתפו "היחידים של הקהלות" (מקוה ישראל, עמ' 393).

⁷¹⁴ עיבור שנים, דף סד ע"ב. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 538 הערה 5; אידל, משמרות, עמ' 88-89 הערה 28.

⁷¹⁵ בשנת רפ"א כתבו בני הישיבה בירושלים: "הנה אדונינו הנגיד יר"ה גבה בדרכי ה' [...] ויאמר אל עמו ואל חכמיו ובית דינו הצדק, עד מתי נתעצל לשוב אל אלקינו [...] ואז צוה לתקן ולסדר משמרות ולהתפלל ולהתענות על כל אחינו שבגולה [...] והנה נתקבצנו אנחנו בירושלים וסדרנו ב' משמרות להתענות בכל שבוע יום אחד, והן חוזרות חלילה להתפלל על הכל" (יערי, אגרת בני הישיבה, עמ' 154-165). הדברים נכתבו ביחס לירושלים, אבל באותו מקור נאמר שר' יצחק שולאל "דרש על לומדי התורה ועל החכמים אשר בזאת המלכות [...] ותקן ישיבות בירושלים, ובגליל העליון ובמצרים [...] (שם, עמ' 163). יש להניח שתקנותיו לא צומצמו רק לנאמני בירושלים, וחייבו גם את אלו שהיו נתונים לחסותו 'בגליל העליון'. חיוזק להנחה

'יום הקיבוץ'. בשנת שס"ד נמסר על הנוהג בצפת בימי שני וחמישי, להתפלל למען התומכים מן הגולה:⁷¹⁶ "אשר מתקבצים כל הישיבות בצום ובתפלה ודמעה בכל שבוע, להתפלל על עדת ישראל אחינו שבגולה [...]".⁷¹⁷ יום זה נקרא 'יום הקיבוץ', ומכינוי זה ניתן להבין שמדובר בנוהג ציבורי ומוגדר בזמן. אפשר להבין מכאן שבארוע השתתף מגוון של לומדים מרקע שונה.

נוהג דומה נמשך בימי חמישי בשנת שס"ז: "וביום ה' בשבוע מתקבצים כל ישראל אחר תפילת שחרית לב"ה [=לבית הכנסת] אחת גדולה, ומתפללים לשם תפילה נוראה עד מאוד [...] ומברכין לכל מי ששולח ממונו לסיוע עניי א"י, שהקב"ה יאריך ימיהם ושנותיהם, ויצליחו עסקיהם, וישמרם מכל צרה וצוקה".⁷¹⁸ לפי האמור, פעילות זו יועדה ל'כל ישראל', ומכאן ניתן להבין שלא מדובר בלומדי התורה דווקא, אבל בנוסח מקביל מופיע: "מתקבצין קיבוץ גדול של לומדי תורה אשר נגע יראת ה' בלבבם",⁷¹⁹ ונראה שהוא מסביר את הנוסח האחר.

תפילות מיוחדות בין כסה לעשור. בראשית המאה הי"ז תוארה הפעילות המשותפת ללומדי תורה מן הישיבות השונות בין ראש השנה ליום הכפורים: "וט"ז ישיבות פה בצפת מתחלקים לד' כתות, וכל כת עושה יום א' [חד] כמו יום הכפורים, דהיינו כל יום ב' וג' וד' וה' בשבוע, מר"ה ועד י"ה [=מראש השנה ועד יום הכפורים]".⁷²⁰ התכנסויות אלה כללו תפילות ואמירת סליחות, שכללו גם ברכות לשלום יהודי ארץ ישראל והגולה, ודרשות מפי ראש ישיבה, שתכליתן לעורר לתשובה.⁷²¹

ו. שפת הלימוד

אחד הביטויים המובהקים לאופי הלימוד של חברת המהגרים בצפת היה שפת הלימוד שנשמעה בבתי מדרשויותיהם. עיון פשטני בספרות התקופה בצפת מעלה שרובה המוחלט נכתב בעברית, ומכאן ניתן להסיק לכאורה שזו הייתה השפה הנפוצה והמדוברת. ואכן, היו מחכמי צפת שהפליגו ב"מעלת המדבר בלשון הקדש",⁷²² ובמעלת אלו "שלא שינו את לשונם לשון הקדש לדבר בלשון עבודה זרה",⁷²³ ונראה

זו נוכל למצוא בעובדה שתקנות הנגיד בעניין פיטור תלמידי חכמים ממסים שנתקנו בירושלים נקבעו גם בצפת (גאויזון, סי' יא). וראה: להלן, עמ' 235. נראה שכאן לא דייק מ' בניהו, כשקשר בין משמרות אלו למשמרות ערב ראש חודש, שבהן נעסוק להלן (עמ' 247-248). ראה: מ' בניהו, "תיקון שבעה באדר", תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 117. על 'הנגיד' ופעילותו, ראה: ע' שוחט, "ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל בירושלים", ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46; א' דוד, "לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית לאור מסמכים חדשים מן הגניזה", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 374-414; הנ"ל, "תעודה חדשה לקורות הישיבה הירושלמית מראשית המאה הט"ז", קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 43-45; דוד, קווים, עמ' 143; גלר, קיומם, עמ' 179; 184.

⁷¹⁶ ראה: להלן, עמ' 164-166.

⁷¹⁷ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלז.

⁷¹⁸ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 198; 209; אסף, שלומיל, עמ' קכו; קלב, אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-320. וראה: הקר, יוניים, עמ' 136.

⁷¹⁹ אסף, שלומיל, עמ' קכו.

⁷²⁰ שם, עמ' קלא.

⁷²¹ חלק של דרשה כזו מפי ר' משה גלאנטי שרד בכתבי ר' שלמה שלומיל (שם, עמ' קלא-קלב).

⁷²² ראשית חכמה, שער התשובה פ"ז, דף קפד ע"ב.

⁷²³ שר שלום, דף סג ע"א.

כי העברית נודעה בציבור הרחב⁷²⁴ ובין הלמדנים.⁷²⁵ בשנת 1600 ביקר בצפת הנוסע וויליאם בידולף, שסיפר: "רובם של היהודים יכולים לקרוא עברית, אלא שרק אחדים מהם מדברים בה, להוציא שני מקומות בתורכיה: בשאלוניקי [...] ובצפת בארץ הקדושה [...] ולהידור מצוה הם מדברים עברית [...] כשהגענו לראש ההר ראינו את צפת, לצד ימין אוניברסיטה [=ישיבה?] של יהודים, במקום שהם מדברים עברית".⁷²⁶

עיון מעמיק וזהיר יגלה שהמציאות הייתה מורכבת יותר, ושיש להבחין בין שפת הדיבור לשפת הלימוד והכתיבה, ובין סוגי האוכלוסייה והלומדים השונים. יש להניח שהעברית אכן הייתה שפת הלימוד הנפוצה בישיבות בצפת,⁷²⁷ אבל עבור חלקים נרחבים של הציבור לא הייתה העברית השפה הרווחת.⁷²⁸ הדרשות הציבוריות נערכו "בלשון לעז",⁷²⁹ בשפה העממית המובנת לאזני השומעים.⁷³⁰ ומה שנכון בדברים שבעל פה חל גם על דברים שבכתב: "וידוע הוא, כי המפרשים ומחברי ספרים מכל לשון שהוא, שלא להם לבדם הוא שעושים אותם אלא לזכות את הרבים שיתעסקו בהם, ואחר רגילות לשון בני מחוזם הוא שהיו נמשכים וכותבים בו אותם".⁷³¹ כנראה שזה ההסבר לעובדה שלר' יעקב נחמיאש היה צורך להחזיק בביתו תנ"ך "עם כתיבת נוצרי".⁷³²

לאדינו

בקרב קהילות גולי ספרד בתקופה הנדונה הייתה שפת הלאדינו הלשון הרווחת.⁷³³ נוסע נוצרי העיד באמצע המאה הט"ז על כך שנמנע מלדבר ספרדית עם יהודי צפת מחשש להזדהות, אך ציין ש"בכל מקום הם נפוצים, ובכל המקומות האלה הם גורמים לכך שהלשון הספרדית תישמע שוב, וביחוד בצפת".⁷³⁴ מציאות זו משקפת גם את שכבות הלומדים הספרדים.⁷³⁵

יידיש

⁷²⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 322.

⁷²⁵ למשל: על ר' מצליח מצפת נמסר שהיה בקי בערבית ובלשון הקודש, ועסק בתרגום בעת שהותו בוויניציאה בראשית המאה ה"ז (רמ"ע מפאנו, סי' קכז).

⁷²⁶ איש שלום, בידולף, עמ' 309. וראה: איש שלום, ידיעות, עמ' רו-רז.

⁷²⁷ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 240.

⁷²⁸ "די לנו מה שהוא לשון הקודש סתום מהכל" (תרגום סוסאן, עמ' 67).

⁷²⁹ מהרלב"ח, סי' קה. וראה: שער המצוות, דף כג ע"ב.

⁷³⁰ י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 200; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 39-40; פכטר, דיסרטציה, עמ' 2.

⁷³¹ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 65.

⁷³² דוד, רמ"ק, עמ' 446.

⁷³³ ראה: י"מ בונים, "לשון היהודים הספרדים – סקירה היסטורית", ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 699-701. שכחת הלשון העברית אפיינה את היהודים הספרדים כבר בדורות שלפני הגירוש. כך כתב ר' יצחק (פרופיאט) דוראן, מחכמי אראגון בראשית המאה הט"ו: "שכבר קרה ללשון העברית מה שקרה לבעליה, שנדלדלה בדלותם, ונתמעטה במעוטם, ונשתכחה בגלותם וטלטולם [...] וגם המלמדים לתינוקות החכמה הזאת ידרכו דרכם [...] ולסבה הזאת החזקה נשתכחה הלשון וכמעט אבד זכרה. זולת הנמצא בספרי הקדש [...] (ר' פרופיאט דוראן, מעשה אפד, וינה תרכ"ה, עמ' 39).

⁷³⁴ איש שלום, פרנציסקני, עמ' 284.

⁷³⁵ למשל, על ר' יעקב בירב נמסר: "בהיותו אומר פסק בלשון לאדינו" (מהרלב"ח, סי' קה). וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 68.

אין בידינו ידיעות על שפת הלימוד של האשכנזים בצפת. מחד גיסא, בוודאי שוחחו וכתבו בידיש,⁷³⁶ ומן הסתם מרביתם מיעטו להשתמש בעברית,⁷³⁷ ומאידך גיסא היו בהם שהעברית הייתה שגורה על לשונם.⁷³⁸ ח' טורניאנסקי מניחה, שהאשכנזים בירושלים במאה ה"ז דיברו וכתבו גם בידיש וגם בלשון הקודש, אבל לרוב הציבור, שכלל נשים והדיוטות, הייתה היידיש השפה העיקרית.⁷³⁹ יש להניח שנכון להחיל כלל זה גם על תושביה האשכנזים של צפת.

ערבית

שפת הארץ הייתה ערבית, ואפשר שהייתה שגורה על לשונם של בני מוצאים שונים,⁷⁴⁰ אבל אין להשוות את שימושם בשפה זו לזה של דוברי הערבית ממקורם, והם המערבים⁷⁴¹ והמוסתערבים.⁷⁴² ר' יששכר נ' סוסאן תרגם מחדש את התורה, שכן לדבריו חלקים לא מעטים מציבור המערביים התקשו מאוד בהבנת הערבית הקלסית, עד כדי כך שהשפה הפכה למגבלה לימודית: "שהונח לגמרי מכל בני לשון העראב ולא החזיקו בו כראוי, וכמעט לגמרי נשתקע ונשתכח עד שאפי' [לן] רוב הבעלי תורה שביניהם אינם יודעים פרשה אחת על המקרא בלשון ערבי כראוי אפי' [לן] בתורה, ואין צריך לומר בנביאים וכתובים, ומהם כמה שאע"פ שבמדרשי חז"ל ובשאר ספרים מבינים ביאורי כמה מלות בפסוקים שקורים, אינם יודעים ולא מבינים כלל בהם".⁷⁴³

ערבית – 'לשון הקודש'

השימוש בעברית בחוגי המקובלים

ההקפדה ללימוד בשפה העברית נודעה בין חוגי המקובלים במחצית השנייה של המאה ה"ז, בוודאי על בסיס חשיבותה וכוחה המיסטי של המילה בתפיסה הקבלית.⁷⁴⁴ הקפדה זו קיבלה ביטוי בספרות התקנות. בתקנות רמ"ק נפסק "לדבר בלשון הקודש עם החברים בכל זמן".⁷⁴⁵ אם נניח שתקנות אלו קוימו בפועל, מובן שמחוץ לפעילותם המשותפת רווח בין המקובלים

⁷³⁶ למשל: אסף, שלומיל, עמ' קכג.

⁷³⁷ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 239.

⁷³⁸ בשלהי המאה ה"ז הגיע לוויניציאה חכם אשכנזי מצפת, ש"ויכוחו תמיד בלשון הקודש" (ר' יהודה אריה ממודינא, מדבר יהודה, ויניציאה ש"ב, דף ע"ב). כן ידוע על ישיבה אשכנזית באיטליה, בה פלפלו "בלשון הקודש" (פורג'ס, קפשאל, עמ' 35). וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 240.

⁷³⁹ טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 170.

⁷⁴⁰ למשל: רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קמ. וראה: ארד, ציאח, עמ' 145 הערה 59. מהריט"ץ הדגיש את חשיבות הכרת השפה הערבית, ועמד על הדמיון בינה לבין השפה העברית (מהריט"ץ, סי' רלב). לעומת זאת, ר' חיים ויטאל נזקק למתורגמן כאשר דיבר עם ערבי (החזיונות, עמ' פו).

⁷⁴¹ "בערבי צח הנה[וג] בינותינו היום" (ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66).

⁷⁴² הניב הידוע אצל המוסתערבים כונה 'מוריסקו' (סמברי, דברי יוסף, עמ' 322). ביטוי זה נגזר מכינויים של המוסתערבים בשם 'מוריסקים'. ראה: יערי, באסולה, עמ' 138; רוזן, המוסתערבים, עמ' 73; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 185.

⁷⁴³ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 64.

⁷⁴⁴ ראה: מ' אידל, אברהם אבולעפיה: לשון, תורה והרמנויטיקה, ירושלים תל אביב תשנ"ד, עמ' 35-43; J. Dan, The Heart and the Foundation: An Anthology of Jewish Mystical Experiences, Oxford 2002, pp. 1-7. תודתי לז"ר יוני גארב על עזרתו בנושא. מאותה סיבה היו מקובלים שהקפידו גם על השימוש בשפה הארמית (זק, א"י, עמ' 56-57), אם כי אין להניח ששימוש זה חרג ממסגרות הלימוד.

⁷⁴⁵ שכטר, רמ"ק, עמ' 294.

השימוש בשפות אחרות. בסדרת תקנות נוספת הורחבה הדרישה המסויגת לשוחח בעברית גם מחוץ לחוגי המקובלים, ובשבת בלבד: "שידבר עם החברים בלה"ק [=בלשון הקודש], ובשבת עם כל בעל תורה, ובתנאי שלא יהיה זר שם".⁷⁴⁶ יש להניח שהצורך בתקנות אלו נבע מן העובדה שבדרך כלל לא דיברו עברית עם אנשים אחרים. 'חברים' מסוימים התקשו בכך, וכדי להבטיח את נאמנותם לעקרון זה היה צורך לעגן אותו בתקנה. גם בתקנות ההסגר בעין זיתון בראשית המאה ה"ז נקבע: "שכל לימודם יהיה בלשון הקדש, בין כל משמורות יחד בין כל משמרה ומשמרה לחוד".⁷⁴⁷ יש לפרש תקנה זו בתוקף הקבלי של הדיבור בעברית.

חשיבות הדיבור בעברית בשבת שבה והודגשה בעדות שנמסרה ביחס לאר"י: "הי' [ה] מוז"ל [=מורי (האר"י) ז"ל] נזהר מאד שלא לדבר בלשון לעז ביום שבת, ולא בלילה ולא ביום, זולתי כשהי' [ה] אומר לנו איזה דרוש, והי' [ה] צריך לאומרו בלשון לעז, כדי שיבינוהו העם השומעים".⁷⁴⁸ כלומר, האר"י לא הקפיד על הלימוד בעברית כי אם בשבת, וגם אז היה מבאר אותו 'בלשון לעז', לטובת ציבור השומעים הכללי. מכל מקום, נוכל ללמוד מכאן שהמקובלים העדיפו לימוד בעברית, אך בפועל לא הקפידו על כך.⁷⁴⁹

הדיבור והלימוד בעברית בראי ההוראה במוסדות החינוך היסודי

בחינת מקומה של הלשון העברית במוסדות התלמוד תורה חשובה, משום שהיא משקפת את מקומה בחברה הצפתית בכללה, שכן הילדים הגיעו למוסדות אלו מבתי הוריהם, ושפתם הייתה זו השגורה בביהם.

ילדי הספרדים: התלמידים הצעירים בתלמוד תורה "כלם מדברים בלשון ספרד",⁷⁵⁰ ויעיד על כך הצורך לתרגם עבורם את חומר הלימודים: "והנה אחינו רבותינו הספרדים יצ"ו, שנהגו מלמדי תינוקותיהם ללמד להם המקרא [...] בלשונם הנקרא לאדינו".⁷⁵¹ אם כן, על מנת שיבינו התלמידים את הנקרא, תרגמו המורים את הכתוב ללשון התלמידים, הלאדינו.

ילדי המערבים והמוסתערבים: ר' יששכר ן' סוסאן נימק את מניעיו למפעל התרגום שלו: "שכונתי אינה רק לזכות את הרבים [הבוגרים], ולהקל סדר קריאתו על העברן, [אלא] אפי' [לו] על הקטנים המתחילים

⁷⁴⁶ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 49.

⁷⁴⁷ מרוז, מכיר, עמ' 58. וראה: שם, עמ' 44.

⁷⁴⁸ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 331. והשווה: "מורי ז"ל היה נזהר מלדבר בשבת כי אם בלשון הקדש, וכשהיה מספר איזה דרוש לחברים, היה מבארו בלע"ז כדי שיבינו היטב" (ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' תמ).

⁷⁴⁹ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 240. הערכתו שם, לפיה "אין ספק, שהלימודים בשיבות צפת באותה תקופה התנהלו בעברית", נראית בעינינו שגויה.

⁷⁵⁰ דלמדיגו, שלומיל, דף מח ע"א. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 204.

⁷⁵¹ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66. והשווה: שם, עמ' 67. גם בזיכרונותיו כתב מהרי"ט על ראשית לימודו: "התחלתי לתרגם את המקרא" (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 215).

כדי שבפעם ושנים שישמעוהו ממלמדיהם יבינוהו וילמדוהו ויוכלו מיד לחזור בו על עברן המקרא [...]
ובכך יזכו בפירוש מלות כל שיקראוהו, שיוחקו פירוש המלות בשכלם מקטנותם, לשגם כי יזקינו וישאר
בידם פירושם לקנין עולם".⁷⁵² אם כן, שפתם של ילדי המערבים והמוסתערבים הייתה ערבית, וכדי
לחנכם ללימוד היה צורך בתרגום המקרא מעברית.

הוראת הלשון: ידיעותינו אודות מוסדות החינוך הראשונים בצפת מלמדות על הוראת קרוא וכתוב
וניקוד.⁷⁵³ ר' שמואל די אוזידה⁷⁵⁴ ור' משה ן' מכיר⁷⁵⁵ הציגו תכניות לימודים, לפיהן הוקדש פרק הזמן
שעד גיל 5 ללימוד אותיות ונקודות. גם אם לא נוכל להוכיח שתכניותיהם יצאו ממחשבה למעשה
והתגשמו בפועל, הרי שהנחת היסוד שלהם הושתתה על המציאות הרווחת בצפת, בה הייתה מצופה מילד
בן 5 בזמנם הכרה מוקדמת של האותיות. קביעה זו נתמכת גם בעדותו של ר' אליהו די וידאש, לפיה
"וכשיהיה בן ג' שני[ם] יתחיל ללמדו אותו[ת]".⁷⁵⁶

מהריט"ץ דן ב"מלמד תנוקות מקרא וצורת האותיות והנקודות",⁷⁵⁷ ובמקום אחר מבאר כי זהו שלב
הלימודים ההתחלתי: "מתחלה האותיות אל"ף בית, ומאלף בית לנקודות, ומנקודות לאג'ונטאר [=חיבור
המילים] וכיוצא בו".⁷⁵⁸ אפשר, שזהו המורה שיוחד לאותם תלמידים צעירים במיוחד, אשר נכנסו
למסגרת הלימודים. ואולי ביחד אתם למדו גם התלמידים בני ה-5, שנקלטו במוסד מבלי שעמדו בציפייה
המוקדמת מהם, לרכוש את הכרת האותיות.

לשם השוואה נציין שגם בחינוך המוסלמי בימי הביניים, כולל זה שבספרד, תפסה הוראת הלשון מקום
מרכזי. לימודי השפה הערבית נחשבו ללימודים דתיים, כיוון שזו שפתו של האל, ולכן הם הפכו לחלק
מלימוד הקוראן עצמו.⁷⁵⁹ להוראת הלשון ייוחד מקום מרכזי גם בחינוך הנוצרי.⁷⁶⁰

ז. זיקות וקשרים תרבותיים ודתיים של חכמי צפת עם סביבתם הלא-יהודית

יהודים נחשפו להשפעות זרות כתוצאה משכנות לנכרים ביישובים המערבים ובשכונות המערבות,⁷⁶¹
וצפת במאה הט"ז אינה יוצאת מכלל זה. בצפת היה רחוב היהודים,⁷⁶² אבל המפגש בין האוכלוסיות

⁷⁵² ששון, תרגום סוסאן, עמ' 67.

⁷⁵³ ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 17-18; 26.

⁷⁵⁴ מדרש שמואל, דף רכה ע"א.

⁷⁵⁵ סדר היום, דף צט ע"א.

⁷⁵⁶ ראשית חכמה, פרק גדול בנים, דף שעג ע"ב.

⁷⁵⁷ מהריט"ץ, סי' עה.

⁷⁵⁸ מהריט"ץ החדשות, סי' לה.

⁷⁵⁹ סטנטון, לימודים גבוהים, עמ' 8-10; 14-15; עלווי, חינוך מוסלמי, עמ' 6.

⁷⁶⁰ גרנדלר, איטליה, עמ' 46; 142-161; 338-343; גרנדלר, רנסאנס, מאמר V, עמ' 778.

⁷⁶¹ "ומחלות [=ושכונות] כאלה, וכל המחלות אשר ישראל דרים שם הם מעורבים עם התוגרמים" (מהריב"ל, ח"א סי' יט).
וראה: בורנשטיין מקובצקי, מפגשים, עמ' 64-65; בורנשטיין מקובצקי, ארטא, עמ' 142-143.

⁷⁶² החזיונות, עמ' נג.

השונות היה יומימי, והתבטא בחיי כלכלה ושירותים משותפים,⁷⁶³ בקשרים אישיים⁷⁶⁴ ובמגע עם מערכות המשפט.⁷⁶⁵ להלן נראה שהשפעות אלה ניכרו גם בחיי הרוח והתרבות.

מגע מסוג נוסף שאליו נחשפו אנשי צפת היה עם נוסעים נכרים בנתיבי התחבורה, אם בצפת ואם מחוצה לה.⁷⁶⁶ היו שיירות של יהודים שלקחו עמם מלווה מוסלמי שיפתור להם בעיות שונות, כגון חילול שבת.⁷⁶⁷ מפגשים רבים בין יהודים לנכרים התרחשו באכסניות ובח'אנים,⁷⁶⁸ ובמקרים רבים נרצחו יהודים בדרכים.⁷⁶⁹ ר' משה באסולה הגדיר כנס את העובדה שנוטר בחיים לאחר שנפצע בתאונה בדרכו לצפת בשנת רפ"א, והיה נתון בידי מוסלמים.⁷⁷⁰ מפגשים כאלה זימנו גם שיחות, שעסקו בוודאי בתאולוגיה ובהשקפות עולם והשפיעו על המשתתפים בהן.⁷⁷¹

יחסם של חכמים לקשרים עם מוסלמים

למגע בין אוכלוסיות היו מאז ומעולם השלכות תרבותיות רבות. במשך ימי הביניים הבשיל המגע בין יהודים למוסלמים בגליל לכדי פעילות פולחנית משותפת סביב קברי הצדיקים, וכפי שביטא זאת א' ריינר:

---

⁷⁶³ יהודים סחרו עם ערבים. בתיאור משנת 1522 נמסר: "הישמעאלים יקנו יותר ברצון מן היהודים מלקנות מאחרים" (יערי, באסולה, עמ' 139), ובתיאורים מאוחרים יותר: "והיה רבי עזרא עם ישמעאלים מוכר [...] שהיה לו עסק [...] (מבי"ט, ח"ג סי' לה); "שבעונותינו בעינינו ראינו, כי שופריה שופריה של המזון אוכלים הגוים, והשיריים, והם חרפת כל המזון, מוכרים אותו ליהודים" (לחם דמעה, דף עב ע"א). וראה גם: באר מים חיים, סי' פד. כמו כן, יהודים לוו כספים מנכרים (לדוגמה: גלאנטי, סי' י; אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 320). היו עסקים שהתנהלו בשיתוף של יהודי ונכרי: "היה לו קמח או עיסה בשותפות עם א"י [=אינו יהודי]" (שו"ע, או"ח סי' תקו, ו). והשווה: שם, סי' תקמג. שוחטים יהודים שחטו בבתי מטבחים מוסלמים, ועבור צרכנים מוסלמים (ראה: להלן, עמ' 302-303). יהודים העסיקו גויים כאריסים בשדותיהם (מבי"ט, ח"ב סי' שצ). מהריט"ץ ור' יוסף אשכנזי 'התנא' דנו בהשכרת שור לנכרי (מהריט"ץ, סי' מז; אשכנזי, סי' ב. וראה: נסים, מהריט"ץ, עמ' יב-יד). והשווה: אלשיך, סי' נד; מבי"ט, ח"א סי' רלב; רעט; ח"ב סי' ק; ח"ג סי' לא; מו; מהריט"ץ, סי' ז; עו; מהריט"ץ, סי' פד; שו"ע, או"ח סי' שפב; שפד; תקיב; יו"ד סי' קנג, א; אבקת רוכל, סי' סח; חרדים, דף מט ע"א, וכמותם רבים. וראה: י' ברסלבסקי, "הישוב החקלאי היהודי בא"י במאה ה'ט"ז ושאלת קדמותו", קבץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, ב (תרצ"ה), עמ' 288-289. באימפריה העות'מאנית הייתה ידועה גם תופעת החזקת עבדים ושפחות נכריים בידי יהודים וסחר בהם בניגוד לחוק. לדוגמה: מעשה [...] באשה, שהיתה מתקוטטת עם בעלה כדי שיקנה לה שפחה" (רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קס), ומעשה "במי שקנה עבד חבשי מאותם היהודים הדרים בארץ כוש" (שם, סי' קעט). והשווה: אשכנזי, סי' לה; החזיונות, עמ' לב. וראה: כהן, יהודים, עמ' 231-233; גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 14-16; כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 394-391; קצבורג, הונגריה, עמ' שמז-שמח; ר' למדן, "מוטב שפחה מאשר צרה... יהודים העסיקו עבדים ושפחות למרות איסור השלטונות המוסלמים", עתמול, כב, 1 (1996), עמ' 12-13. כמו כן, יהודים באימפריה העות'מאנית היו מקושרים בגילדות של יהודים ושאנים יהודים. ראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 76-77. שומרים נכרים הופקדו על ביטחונם של הלומדים בקבר רשב"י במירון (דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב).

⁷⁶⁴ למשל: "מבוי, שצדו אחד אינו יהודי, וצדו אחד ישראל" (שו"ע, או"ח סי' שצ), וראה גם: שם, סי' שפב-שפג; מבי"ט, ח"ב סי' קכט; מהריט"ץ, סי' פא, וכמותם רבים. ידיעות על יחסי שכנות עם גויים מוכרות מכל רחבי האימפריה העות'מאנית (ראה למשל: מהריב"ל, ח"א סי' קכב). וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 16-17; כהן, קושטא, עמ' 14.

⁷⁶⁵ ראה: להלן, עמ' 298-302.

⁷⁶⁶ דוגמה: "ביום ו' לי"ב ימי' לחדש מרחשון רנ"ו נסענו מספייטה [מצפת] בחבור' אנשי' ציציליאנוש [=סיציליאנים] אשר נתפשרו עם אורחת חמרי' יהודי' וערלי' [=ונוצרים] וישמעאל' [...] להביאם עד ירושלם ע"ה" (דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 158).

⁷⁶⁷ מבי"ט, ח"ב סי' ק. והשווה: רדב"ז, ח"ד סי' אלף קנב; גלאנטי, סי' קי. וראה: בורנשטיין מקובצקי, מפגשים, עמ' 66-67.
⁷⁶⁸ ראה: שם, עמ' 69-79.

⁷⁶⁹ ראה: ל' בורנשטיין מקובצקי, "כופר דם וגאולת דם במשפט הפלילי של האימפריה העות'מאנית במאות ה'16-17 וביטויים בחברה היהודית", מ' חלמיש (עורך), אי"ש בגבורות: מאמרים במורשת ישראל ובתולדותיו מוגשים לכבוד הרב אלכסנדר שפרן, ירושלים תש"נ, עמ' 79-98.

⁷⁷⁰ [...] שהישמעאלים היה לאל ידם להרגי [...] ולקחת המעות שהיו לי [...] ואני נותרתי לבדי עם ב' ישמעאלים, ומי יאמר להם מה תעשו" (יערי, באסולה, עמ' 138).

⁷⁷¹ ראה: בורנשטיין מקובצקי, מפגשים, עמ' 85-86.

"יש לזכור שעיקר המקומות הקדושים בגליל הוחזקו בידי מוסלמים, אלא שהיהודים נטלו חלק בפולחנם והעניקו להם אינטרפרטאציה משלהם [...] החגיגות המשותפות ליהודים ולמוסלמים היו ממאפייניו הלוקאליים החשובים של המקום הקדוש, והן אחד מביטוייה של התשתית התרבותית המשותפת של הפלאחים היהודים והערבים בגליל".⁷⁷² פעילות פולחנית זו של מוסלמים בקברי צדיקים יהודים נמשכה גם בראשית המאה ה"ז.⁷⁷³

האוכלוסייה הלא-יהודית בצפת במאה ה"ז הורכבה בעיקר ממוסלמים,⁷⁷⁴ ובהווי החיים היומיומי באו היהודים במגע בעיקר עמה. פולמוסים דתיים לא מוכרים לנו בצפת בתקופה הנדונה,⁷⁷⁵ אבל אין כל ספק שלמגע זה היו השלכות תרבותיות שונות, שהשפיעו הן על היהודים⁷⁷⁶ והן על המוסלמים.⁷⁷⁷ חכמי צפת עסקו בטיבו של מגע זה. להלן נבחן את יחסם העקרוני של שניים מהם המבטאים גישות שונות, האחד מייצג את ימי הפריחה בצפת והשני את ימי שקיעתה.

גישת רדב"ז: רדב"ז התריע מפני קרבה יתירה לנכרים, ותמצת את חששו כך: "מְצוֹת אלו ענין א' [חד] להם, והוא להתרחק מע"ז [=מעבודה זרה] ומעובדי[ה], שלא נלמד ממעשיהם הרעים".⁷⁷⁸ אמנם, הרתיעה ממגע עם המוסלמים לא הייתה חמורה בעיניו, משום שפסק שאין להגדירם כ'עובדי עבודה זרה',⁷⁷⁹ ובכל זאת, מיקד רדב"ז את חששו מפני הקרבה המינית.⁷⁸⁰ בתקופה הנדונה פשט הבילוי בבתי הקפה, וחכמים נדרשו לדון בענייניו.⁷⁸¹ רדב"ז דן בשאלת הכשרות של המשקה, וטען שכל עוד לא התבשלו בכלי מאכלים לא כשרים אין מניעה עקרונית לשתות קפה שבושל בכלי של נוכרי, ובכל זאת הוסיף הסתייגות: "מ"מ [=מכל מקום] לשתות אותו במסיבה של עכו"ם איני מסכים, לפי שנמשך מזה כמה תקלות, וישראל קדושים הם ואין ראוי שיהיו עמהם במסיבותם".⁷⁸² אם כן, גם במקרה זה מביע רדב"ז את חששו מפני קרבה תרבותית באמצעות בילוי משותף.

⁷⁷² ריינר, דיסרטציה, עמ' 302-303.

⁷⁷³ "והגוים [ה] יושבים על אדמת ישראל, כולם הם נכנעים וכפופים לפני קדושת[ם] של ישראל [...] הם נוהגים קדושה גדולה בקברות התנאים הקדושים ובבתי כנסיות, והן דולקים נרות על קברות הצדיקים, ונודרים שמן לבתי הכנסיות" (דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב). והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 199.

⁷⁷⁴ כהן-לואיס, המאה ה"ז, עמ' 30-31.

⁷⁷⁵ תופעת הוויכוחים הדתיים נמצאה באימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה. ראה: י' סדן, "מומר בשרות חכמי אסלאם עות'מאנים בחיבור פולמוסי מהמאה ה"ו-ט"ז", פעמים, 42 (תש"ב), עמ' 91-104.

⁷⁷⁶ לדוגמה, ר' שמואל די אוזידה תיאר מנהגי תפילה מוסלמיים (אוזידה, אסתר, עמ' קיג), בוודאי על בסיס התרשמות אישית.

⁷⁷⁷ מוסלמים גילו יחס של כבוד למנהגי התפילה היהודים (דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב), ואף ידעו לכבד חכמים מסוימים (סמברי, דברי יוסף, עמ' 363).

⁷⁷⁸ מצודת דוד, דף ז ע"א. והשווה: "טעם מצוה זו מבואר, משום הרחק ע"ז, ומשום הכי אסרו מגע עכו"ם" (שם, דף לח ע"א).

⁷⁷⁹ "ודע, שאין הישמעאלים [=המוסלמים] בכלל זה [של עובדי עבודה זרה], שהרי אין נשבעין אלא בשם האל" (שם, דף ו ע"א). והשווה: רדב"ז החדשים, ח"ה יו"ד סי' קט. וראה: א' שרייבר, "יחס חכמי ישראל לאיסלאם", א' ורהפטיג (עורך), ספר היובל מנחה לאי"ש: קובץ מאמרים מוגש בהוקרה להרב ישעיהו דולגין שליט"א במלאת לו שבעים וחמש שנה י"א ניסן תש"ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 288-292.

⁷⁸⁰ מצודת דוד, דף ז ע"ב.

⁷⁸¹ למשל: מבי"ט, ח"ג סי' קנ. וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 29-30; 110; 280-281.

⁷⁸² רדב"ז, ח"ג סי' אלף סב.

גישת מהריט"ץ: היו שהסתפקו בשאלת דבש הענבים, שיוצר בידי מוסלמים ושוֹנֵק ליהודים, האם דומה דינו לדין יין נסך. ר' יוסף קארו פסק לאסור,⁷⁸³ ולעומתו הקל האר"י ופסק להתירו, בנימוק שאיסור זה אינו תקף כלפי מוסלמים.⁷⁸⁴ בשאלה ששוגרה למהריט"ץ נמסר שיש הפותרים בעיה זו על ידי השתתפות בתהליך ייצור הדבש.⁷⁸⁵ דיונו של מהריט"ץ התמקד, כפי שנשאל, בשאלת חיוב המעשר של התוצרת החקלאית המשותפת, וכל התייחסותו למצב הפעילות המשותפת ליהודים ולמוסלמים נתפסת בכל מהלך דיונו כמובנת מאליה.

התייחסות בסיסית זו, שאיננה שוללת מגע כלכלי עם נכרים, חוזרת בפסיקות נוספות של מהריט"ץ. בעקבות תפוצת מאכל ה'בישקוגוש' המוסלמי בין לקוחות יהודיים התעוררה שאלת איסור 'פת גויים'.⁷⁸⁶ מהריט"ץ נטה להקל ולהתיר מאכל זה,⁷⁸⁷ כשם שהתיר מאכל גבינה שיוצר על ידי מוסלמים,⁷⁸⁸ ושתיית קפה שבושל על ידם.⁷⁸⁹

הפולמוס התאולוגי עם הנצרות

מאז הכיבוש הממלוכי ועד לתקופה הנדונה לא התקיים בצפת יישוב נוצרי,⁷⁹⁰ אם כי נוצרים ביקרו בה ועברו דרכה במסעותיהם.⁷⁹¹ הקרבה אל התרבות הנוצרית נחשבה למאיימת ביחס לזו המוסלמית,⁷⁹² בוודאי גם על רקע מאורעות גירושי חצי האי האיברי שהיו צרובים היטב בתודעת יהודי צפת.

דיאלוגים תאולוגיים

נוסע אלמוני פרנציסקני מסר על רשמיו בצפת באמצע המאה הט"ז: "אין הם [היהודים] קוראים לו כריסטוס שלהם, כי הם עוד מחכים לבואו. הוא לא יבוא באורח שהם מצפים לו אלא יבוא לשפוט, ואז הם

⁷⁸³ יו"ד סי' קכג, כו.

⁷⁸⁴ שער המצוות, דף מז ע"ב.

⁷⁸⁵ מהריט"ץ, סי' ז. וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 257-259; ז' עמר וי' בוכמן, "ייצור דבש ענבים על פי ר' חיים ויטאל", סיני, קכא (תשנ"ח), עמ' רלא-רלח; הנ"ל, "הלכה ומעשה בחיבורו של רבי חיים ויטאל", סיני, קכה (תש"ס), עמ' רח-ריג.

⁷⁸⁶ ראה: צ"א שטיינפלד, "לאיסור פת של גויים", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, 9, ג (תשמ"ה), עמ' 31-35; הנ"ל, "להיתר פת של גויים", בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 321-341.

⁷⁸⁷ מהריט"ץ, סי' קסא.

⁷⁸⁸ שם, סי' פא. היתר זה היה שנוי במחלוקת: "וראיתי מחמירין שלא לאכול הסוקא"ר הנעשה מן הקנים המתוקים עם הבשר, לפי שהגויים מלבנים אותם ע"י שמערבין בו חלב עזים" (שער המצוות, דף כג ע"ב). וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 260-261.

⁷⁸⁹ מהריט"ץ, סי' ס.

⁷⁹⁰ כהן-לוואיס, המאה הט"ז, עמ' 30-31.

⁷⁹¹ לדוגמה: איש שלום, פרנציסקני; איש שלום, דה אביירו, עמ' 298-300; איש שלום, שווייגר; איש שלום, ראדזיוויל; איש שלום, בידולף; איש שלום, סאנדרסון.

⁷⁹² ראה: כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 48-41; 53-55.

ידעו אותו, אבל במאוחר".⁷⁹³ דבריו מעידים על דיאלוג שהתנהל בינו לבין יהודים בצפת בנושאים דתיים, כשהיהודים מסבירים לו את גישתם לסוגיית המשיח. גם במחצית הראשונה של שנות השישים של המאה הט"ז העיד נוסע נוצרי נוסף על התפלמסות של יהודים בצפת עמו בנושאים דתיים.⁷⁹⁴

אפשר שכך יש להבין את הרקע לדברי ר' ישראל נג'ארה: "שהגויים המשעבדים אותנו ומושלים בנו וגוזרים עלינו גזרות קשות, הם באים בטענה זולת אמונתנו, שעזב ה' את הארץ ולא ישגיח בנו".⁷⁹⁵ נזכרת כאן טענה תאולוגית נוצרית מובהקת,⁷⁹⁶ וייתכן שהדברים נאמרו על בסיס ויכוח שניהל עם נוצרים.⁷⁹⁷

זיהוי קבר ישו בתודעה היהודית

לדברי נוסע נוצרי אלמוני באמצע המאה הט"ז, זיהו יהודים את מקום מחבואו של ישו בסמוך לצפת, וטביעת כף ידו ניכרת באבן הסמוכה למעיין, ועל "עץ המגדל פולי חרוב".⁷⁹⁸ דברים אלו מצטרפים לזיהוי התמוה של קבר ישו בין קברי הצדיקים, על הזרר בין צפת לעין זיתון, בסמוך ל"אילן אחד של חרוב".⁷⁹⁹ קשה להבין את הצורך שמצאו יהודים לזהות את קבר ישו, אבל יש להניח שמקורו של הזיהוי אינו יהודי, ואנו יכולים ללמוד מכך על שיחות שהתנהלו בין יהודים לנוצרים בענייניו של ישו.

הפולמוס עם הנוצרים בראי בעיית השימוש במטבעות אירופאיים

רדב"ז דן ב"אחד מן החכמים בצפת, נזהר שאינו לוקח בידו ולא מניח ברשותו שום פרח ויניציאנאו [=מטבע איטלקי], שיש בו אותם הצורות הבולטות, וכן כל פרח לאקח, שיש בו צורה בולטת, כגון הקוראזאדו [בספרדית=Cruzado=צלוב, כלומר דמות ישן] שיש בו צורות שתי וערב בולט [=צלב], או אותם שיש בהם אשה מינקת [היא מרייה, המניקה את ישו]."⁸⁰⁰ רדב"ז הצדיק חכם זה, וטען שרצוי להימנע משימוש במטבעות כאלה, או בכלים שחוקקים עליהם סמלים כאלה, אלא שמצא צדדים להתיר זאת.

ר' יוסף קארו דן ביהודי שקיבל לידיו מטבע מחלפן כספים מוסלמי, והסתפק אם דמותם החקוקה של האישה ההרה ועופרה נחקקו בידי מוסלמים, ואם כך אין במטבע חשש 'עבודה זרה', או שמדובר בדמויות נוצריות, ואם כן אין להחזיק את המטבע ברשותו.⁸⁰¹ מאופי השאלה יש להניח שהשואל חי במדינה מוסלמית, שכן הוא נזקק לעזרתם של יהודים אחזים שיסבירו לו את פשר החקיקות, אבל יש בה מידה

⁷⁹³ איש שלום, פרנציסקני, עמ' 285.

⁷⁹⁴ איש שלום, דה אבירן, עמ' 299.

⁷⁹⁵ מקוה ישראל, עמ' 324.

⁷⁹⁶ ראה: מ"י רוזנווסר, "תגובת הרמב"ן בפירושו לתורה לטענה הנוצרית 'אנו ישראל'", המעין, מח, ג (תשס"ח), עמ' 57-59.

⁷⁹⁷ אין ספק שר' ישראל נג'ארה לא כיוון בדבריו למציאות הפוליטית המוכרת לו, שכן חייו עברו תחת שלטון מוסלמי, אלא אולי לתיאורים ששמע מאבותיו ממשפחת מגורשי ספרד.

⁷⁹⁸ איש שלום, פרנציסקני, עמ' 284.

⁷⁹⁹ שער הגלגולים, דף עד ע"א.

⁸⁰⁰ רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קיז.

⁸⁰¹ אבקת רוכל, סי' סח. וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 234-235.

של היתממות שכן ידוע שמטבעות אירופאיות רבות נמצאו תדיר בשוקי האימפריה העות'מאנית,⁸⁰² ואמנם ר' יוסף קארו נזף בשואל על הצגת הדברים, שנועדה להשפיע על תוצאת הפסיקה. הוא דחה את כל ניסיונותיו להסביר את המסרים שעל המטבע בדרכים מקלות, וקבע שהמטבע אסור בהנאה.

השפעות נכריות על עולם הרוח, התרבות והיצירה היהודית

הזיאה

השפעת מנהג הזיאה המוסלמי על העלייה היהודית לקברי צדיקים בימי הביניים כבר נדון בהרחבה במחקר,⁸⁰³ והיו לה ביטויים מגוונים בצפת ובסביבותיה בתקופה הנדונה.⁸⁰⁴ מוסלמים קיימו פולחנים ומנהגים דתיים בגליל באתרים שזוהו על ידי יהודים כקברי צדיקים,⁸⁰⁵ וההשפעות ההדדיות בין שתי התרבויות סביב מנהגים אלה אינן מוטלות בספק. כך סיכם זאת א' ריינר: "טכסי מירון התנהלו [...] והשתתפו בהם, כבטכסי זיאה אחרים שנערכו בגליל, יהודים ומוסלמים כאחד [...] יש לזכור שעיקר המקומות הקדושים בגליל הוחזקו בידי מוסלמים, אלא שיהודים נטלו חלק בפולחנם והעניקו להם אינטרפרטאציה משלהם [...] החגיגות המשותפות ליהודים ולמוסלמים היו ממאפייניו הלוקאליים החשובים של המקום הקדוש, והן אחת מביטוייה של התשתית התרבותית המשותפת של הפלאחים היהודים והערבים בגליל".⁸⁰⁶

המאגיה

במהלך ימי הביניים נפוצה והתרחבה הדרישה אל המאגיה בעולם המוסלמי בימי הביניים, ובהשפעתו אל העולם הנוצרי.⁸⁰⁷ התכנים המאגיים המשותפים לאמונה היהודית, המוסלמית⁸⁰⁸ והנוצרית⁸⁰⁹ התרבו מאוד, ותרמה לכך גם תפוצת ספרי סגולות, מאגיה ורפואות, שגברה מאז שלהי המאה הט"ז.⁸¹⁰

⁸⁰² טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 163. על תפוצת המטבעות האירופאיים באימפריה העות'מאנית במאה הי"ז, ראה: רוזן, ירושלים, עמ' 237-238.

⁸⁰³ ראה: ריינר, דיסרטציה, עמ' 217-271.

⁸⁰⁴ ראה: י"ש שפיגל, "הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 331; 358; 367.

⁸⁰⁵ למשל: דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 156; יערי, באסולה, עמ' 141-142; 154.

⁸⁰⁶ ריינר, דיסרטציה, עמ' 302-303.

⁸⁰⁷ בורקהארט, רנסאנס, עמ' 379-411.

⁸⁰⁸ ש' שקד, "על ספרות הכישוף היהודית בארצות האסלאם", פעמים, 15 (תשמ"ג), עמ' 15-26; הנ"ל, "בין יהדות לאסלאם: כמה עניינים בתחום הדת העממית", פעמים, 60 (תשנ"ד), עמ' 13-17.

⁸⁰⁹ באופן רשמי דחה הממסד הכנסייתי את רעיונות התגלות רוחות ושדים בעולם המציאותי, אבל בפועל נפוצה האמונה ברעיונות אלה בחברה הנוצרית בספרד (חיות, בין עולמות, עמ' 13; 29-30). על רקע זה התפתח גם העיסוק בתורת כוחות הרוע, המבקשים לפגוע בסדרי העולם, כגון הנימפות, רוחות ושדים (בורק, רנסאנס, עמ' 182-183). הכנסייה ניסתה לבלום את השימוש במאגיה, אבל רשמיו ספוגים היטב בספרות ובאמנות התקופה (שם, עמ' 184-188). P. Burke, *The Italian*; 188-131 (Renaissance: Culture and Society in Italy – Second Edition, Princeton 1999, pp. 125-131). לדוגמה, שהתקדמות הטכנולוגיה והמדע באיטליה מאז הרנסאנס השפיעה על עולם הערכים ותפיסות העולם, ובהם גם המאגיה. לדוגמה, תפיסת מימדי המקום והזמן הושפעה מהמצאת השעון המכאני בשלהי המאה הי"ד, והשפעה זו ניכרת בעולם האמנות וההגות. במאה הט"ז החלו הוגים לפרש כתבים של פילוסופים יוונים, במגמה להבין את משמעויות המרחב שבין ארץ לשמים. הם עסקו בעולם הספירות, ובמדרגות המציינות את ההבדלים בין הגבהים השונים. עיסוק זה מוצא את ביטויו בעולמות האמנות, הפסיקה, האסטרונומיה והגאוגרפיה של התקופה, וכמובן בהגות הדתית, שביקשה 'לחפש' את האל בכל אחד מן המדרגות הללו. גם מדע האלכימיה תרם למגמה זו, בכך שביקש להקביל בין שבעת הרקיעים לבין שבע המתכות (בורק, רנסאנס, עמ' 178-184).

⁸¹⁰ גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 93-99.

ההתעניינות בתכנים המאגיים והמיסטיים הלא-יהודיים גברה גם בקרב יהודים, והורגשה ביישובים שונים שבהם התגוררו בשכנות למוסלמים.⁸¹¹ צפת לא יצאה מכלל זה, ובאירועים בעלי אופי מאגי נכחו לעתים מוסלמים. למשל, במאמצים שעשו רבנים להוצאת דיבוק נכחו "כל העיר, יאודים והתוגרמים, שהיו באים אלו על אלו [...]"⁸¹² וכאשר נענתה תפילת היהודים לגשם העניקו הנכרים ליהודים כבוד רב, מן הסתם משום שייחסו לה כוחות מיסטיים.⁸¹³

צפת הייתה מרכז רוחני וצופי מוסלמי מאז התקופה הממלוכית,⁸¹⁴ ויש לבחון את העניין שמצאו מקובלים בצפת בעולם המיסטיקה המוסלמי. להלן נעיין במשנתם של שלושה מהם,⁸¹⁵ כמייצגים את התמודדות מקובלי צפת עם הקרבה לתרבות המיסטיקה המוסלמית.

ר' יוסף קארו. ר' יוסף קארו העיד על ביקורו במוסד של מיסטיקנים מוסלמים: "ביום הנו[כר] כח לאיר, עברנו על פתח התיקיי [=מתורכית: Tekaya, בית התועדות של דרווישים]⁸¹⁶ עם קצת חברים והכניסוני שם לטייל, ובלילה ראיתי קרי ונצטערתי מאד [...] [וה'מגיד' הוכיחו:] ועכשיו פנית לבך מ"דת [=מדברי תורה], וגם פנית אל האלילים והלכת אחרי הבעלי[ם] [=עבודה זרה], כי נכנסת אתמול כבית [!] הקדשי[ם] שלהם [...] ולא עוד, אלא שהזכירו דבר נבלות הפה ולא יכולת להתעכב מלהרהר [הרהורי עברה], וגם אח"כ ראית ערוה [=אישה זרה] ולא יכולת להתעכב[ב] מלהרהר [בה]"⁸¹⁷. התייחסות 'המגיד' למעשה זה הייתה שלילית ביותר, ונומקה בסטייה אסורה אל תרבות זרה, ובפגם בתחום המוסר המיני. מעצם האירוע אנו למדים על התעניינות ר' יוסף קארו במיסטיקנים המוסלמים, וביקורו במעונם, ואף אם היה אקראי ולא מתוכנן, לא היה חשאי ונסתר אלא מלווה בתלמידיו.

רדב"ז. רדב"ז לא נמנע מלדרוש את חכמי המוסלמים בתחומים שאינם מיסטיים,⁸¹⁸ אבל התייחס באופן עקרוני גם לטיב פעולותיהם המיסטיות. לאחר שהתעמת עם גישת רמב"ם בנושא, הוא טען שיש אמת בחכמת יודעי העתידות הנכרים, כדוגמת קוראי סימני העופות, "וכ"ז [=וכל זה] איננו תועבה בעינינו, אבל חכמה תחשב להם, ולכן [כלומר, ובכל זאת] אסרתם תורתנו, [הואיל] וכתוב 'נביא אקים לך', וממנו תדע העתידות על אמיתתן, ולא תצטרך מאלה"⁸¹⁹. כלומר, האיסור להזדקק לחכמי הנכרים איננו נובע מטיב

⁸¹¹ לדוגמה: בשכם ביקשו יהודים להוציא דיבוק, ופנו אל "הקדשים והגלחים של הישמעאלים" (דלמדיגו, שלומיל, דף נ ע"ב). וראה: ארד, ציאח, עמ' 145-146.

⁸¹² סמברי, דברי יוסף, עמ' 323.

⁸¹³ מדרש שמואל, אבות פ"ב מי"ז.

⁸¹⁴ ינון, השפעות צופיות, עמ' 170-171; ל"א מאיר ואחרים (עורכים), בנינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש"י, עמ' לו; שי, עבודת גמר, עמ' 143-144.

⁸¹⁵ עדות מפורטת ומלאה עניין נמסרה אודות ר' משה גלאנטי, שביקש את קרבתו ועצותיו של מיסטיקן מוסלמי בדמשק (ר' יצחק פרחי, מתוק מדבש, ליוורנו 1848, דף יז ע"ב-יט ע"ב). מחמת הספק אם מדובר בר' משה גלאנטי הראשון או השני (נכדו, מחכמי ירושלים במאה הי"ז), ומחמת ריחוקו של מוסר הסיפור מתקופתנו, נהחנו למקור זה.

⁸¹⁶ רבלובסקי, קארו, עמ' 138 הערה 88.

⁸¹⁷ מגיד משרים ת"ט, דף כא ע"א.

⁸¹⁸ "ושמעתי מפי חכמי הישמעאלים, שלוקחין מזכיותיו של הגזול ומוסיפין אותו על הזכיות הנגזל, כי אין רשע בארץ אשר אין לו זכיות, וזכרני שראיתי כיוצא בזה במדרש לא ידעתי מקומו" (מצודת דוד, דף סח ע"א).

⁸¹⁹ שם, דף ז ע"ב.

פעולותיהם, אלא רק מפני הצורך לפנות אל המקורות היהודיים. אמנם, הוא הוסיף שהאיסור נובע גם משימוש שעושים בכוחות הטומאה כדי להפעיל את כוחותיהם המיסטיים, ובכך משבשים את סדרי העולם והבריאה.⁸²⁰ גם נימוק זה מבוסס על הכרתו העקרונית במשותם של הכוחות הללו.

ר' חיים ויטאל. הדמות שהתבלטה בהתעניינות בעולם המיסטיקה המוסלמית הייתה זו של ר' חיים ויטאל, ואולי עובדה זו נגזרת מן העובדה שאחרים לא כתבו על כך בגילוי לב כפי שכתב הוא ביומנו האישי. כאשר שהה בדמשק ביקש ר' חיים ויטאל את עצותיו של "פליל אחד, מכשף, הנקרא שידן' אויב, בקי ברפואת הנזוקים מן השדים, ורציתי לחקור חכמתו [...]".⁸²¹ במקרים נוספים הוא בא במגע עם מיסטיקנים מוסלמים, בעת שהותו בדמשק⁸²² ובירושלים.⁸²³ במקרה אחד שיגר ר' חיים ויטאל אחרים להיוועץ בקוסם מוסלמי בשמו.⁸²⁴ לאור זאת מתבקש הקשר בין עולמם של המיסטיקנים המוסלמים לבין משנתו של ר' חיים ויטאל, במיוחד כלפי גישתו לנושא הנשמות. ואכן, לדעת י' ינון הושפעו שיטות ההתקשרות בנשמות הצדיקים בקבלה הצפתית מן השיטות הצופיות של מוסלמים בצפת.⁸²⁵

אמנם ראוי לבחון שאלה זו גם ביחס לדרוזים שהתגוררו באזור צפת, וגלגול הנשמות נחשב לאחר מעיקרי אמונתם.⁸²⁶ כמעט ומתבקש להניח שהאמונה בנושא זה שהתפתחה במשנת מקובלי צפת, ובמיוחד במשנת ר' חיים ויטאל, הושפעה מן האמונה הדרוזית, אבל גלגול הנשמות במקורות היהודים מוכר כבר מתקופות קדומות בהרבה,⁸²⁷ ולא נמצא כל קשר מוכח להתפתחות שתי האמונות בנושא זה.⁸²⁸ אף על פי כן, לדעת מ' אידל, חדרו אל הקבלה הצפתית יסודות מתרבויות המוסלמים, הדרוזים והנוצרים, ועקבותיהם ניכרים במשנת ר' חיים ויטאל.⁸²⁹

ההתבודדות

הכינוי 'חסיד' מוכר מן המקורות הספרותיים של התקופה כמכוון אל המקובלים, או אל בעלי התנהגות דתית מיוחדת.⁸³⁰ התנהגות זו נבעה משאיפת הדבקות בה' והרצון לתחושת נוכחותו, ובאה לידי ביטוי מעשי בהתבודדות ובמיעוט מגע עם הבריות.⁸³¹ ההתבודדות הייתה מרכיב חשוב בעולמם של

⁸²⁰ שם, דף ח ע"א-ע"ב.

⁸²¹ החזיונות, עמ' יב.

⁸²² שם, עמ' טו-טז; לז-לט.

⁸²³ שם, עמ' פה; פו.

⁸²⁴ שם, עמ' יג.

⁸²⁵ ינון, השפעות צופיות, עמ' 171-179.

⁸²⁶ ש' סאלח, "עיקרי האמונה הדרוזית", נ' דנה (עורך), הדרוזים, רמת גן תשנ"ח, עמ' 34.

⁸²⁷ ראה: הלנר, רדב"ז, עמ' 23-27; ח' בן שמאי, "גלגול נשמות בהגות היהודית במזרח במאה העשירית", ספונות, כ (תשנ"א), עמ' 117-136; מ' מסורי כספי, "גילגול נשמות – גילגולו של מוטיב", ידע עם, כב (תשמ"ד), עמ' 82-88.

⁸²⁸ תודתי לד"ר נסים דנה על עזרתו בנושא.

⁸²⁹ אידל, איטליה בצפת, עמ' 249-252.

⁸³⁰ "גם הנוגע לתיקון מדת צדיק הוא להיות חסיד, וליזהר בכל המדות שפ' בשער האהבה, שהם מגיעות שיקרא חסיד" (ראשית חכמה, שער הקדושה פי"ז, דף שכא ע"א). והשווה: שם, שער הענוה פ"ג, דף שלו ע"ב. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 173; פיין, לוריא, עמ' 74-66.

⁸³¹ ראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 68-89.

המיסטיקנים,⁸³² ותופעה זו רווחה מאוד בצפת.⁸³³ לדעת י' חיות היא קשורה בהופעות של התגלויות וחוויית מיסטיות שהתאפיינו בחברה הנוצרית באירופה, עד כדי כך שהוא מכנה את צפת "כמין מנזר פתוח ליהודים שבאו לגור בה".⁸³⁴

השירה

"בעבור שמעש' [י] השירי' [ם] באים מעמקי מקור הלב בעיון נמרץ, ולכן הם אהובים על האדם ביותר".⁸³⁵ אחדים מחכמי צפת כתבו שירה, ובהם רדב"ז⁸³⁶ ור' אברהם לחמי.⁸³⁷ המוסיקה הייתה אחד הביטויים החשובים ביצירה הקבלית,⁸³⁸ ומקובלים כר' אליהו די וידאש ור' חיים ויטאל ראו בה כלי להשגת התעלות מיסטית, עד כדי נבואה.⁸³⁹ בבית הכנסת הגדול של הספרדים נודע ר' יצחק אמיגו "המנגן",⁸⁴⁰ ור' חיים ויטאל ראה בחלומו "איש אחד בדמות הפרושים והמתבודדים [...] והיה משורר זמר שיר ערב בקול רם".⁸⁴¹

והנה, על אף העניין הרב שגילו חכמי צפת ביצירה המוסיקלית, הרי שזו עמדה במרכזו של פולמוס טעון, שבבסיסו שאלת גבולות ההשפעות הזרות. ר' שמואל די אוזידה העיד, תוך כדי דברי תוכחה מוסר, על מציאות שאולי הכיר בצפת: "וכמו ששירי התורה גורמים דבקות בש"י [=בה' יתברך], כך השירים שהנשים אומרות, שהם דברי חשק ונבול פה, גורמים להפריד הנשמה מצרור החיים [...] וכמה אנשים פחותי הנפש נמשכים אחר דברי השירים הפחותי' [ם] האלו, ומאבדי' [ם] את נפשם".⁸⁴² בדבריו הבחין בין 'שירי התורה', כלומר שירים שתכניהם תורניים ואינם מעוררים לבטים מוסריים, לבין 'השירים הפחותים' המייצגים תרבות המנוגדת לערכי המוסר לדעתו, הן בשל תכניהם והן בשל האווירה שבה הם מושמעים. שאלה זו לא התעוררה רק בצפת, ובמרכזים יהודיים נוספים באימפריה העות'מאנית נחשפו רבים לעולם

---

⁸³² מ' אידל, "התבודדות בריכוז בקבלה האקסטטית ולגלגליה", דעת, 14 (תשמ"ה), עמ' 35-82; P.B. Fenton, "Solitary Meditation in Jewish and Islamic Mysticism in the Light of a Archeological Discovery", *Medieval Encounters*, 2 (1995), pp.271-296.

⁸³³ "אז באנו כלנו אל רחוב היהודים [בצפת] [...] והנה איש אחד בדמות הפרושים והמתבודדים, קרוע בגדים ושערות ראשו ארוכים" (החזיונות, עמ' נג). א"ז אשכלי פקפק שם אם מדובר בפרוש יהודי או מוסלמי (שם, שם, הערה 75*), אבל בחלום אחר מספר ר' חיים ויטאל על מלמד יהודי בכפר סמוך לצפת, "והיה איש חסיד גדול ופרוש ומתבודד, וגמרתי בלבי לשאול ממנו דרכי בפרישות וההתבודדות" (שם, עמ' פא).

⁸³⁴ חיות, ויטאל, עמ' 162.

⁸³⁵ המצנפת, עמ' [2]. וראה: בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 349.

⁸³⁶ ראה: הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 303.

⁸³⁷ ראה: בניהו, נג'ארה, עמ' ריה-ריט.

⁸³⁸ ראה: מ' אידל, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 43-55; חלמיש, צפון אפריקה, עמ' 212 הערה 725.

⁸³⁹ אידל, היבטים חדשים, עמ' 68-69.

⁸⁴⁰ החזיונות, עמ' סג.

⁸⁴¹ שם, עמ' נג. קשה להכריע אם מדובר בתיאור ריאלי, ואם בכלל מדובר בהתנהגות נורמטיבית או תימהונית, אבל נקודת המוצא בהתייחסותנו לחזיונות ר' חיים ויטאל היא שיסודותיהם משקפים מציאות שהייתה מוכרת לו.

⁸⁴² ראשית חכמה, שער האהבה פ"י, דף קכז ע"א-ב.

המוסיקה המוסלמית, והושפעו ממנו.⁸⁴³ גם באירופה בתקופה הנדונה נאבקו חכמים נגד מנהגים עממיים של שירה ונשפי ריקודים, באווירה שנראתה בעיניהם פסולה ולא מוסרית.⁸⁴⁴ מכל היוצרים בלט במיוחד ר' ישראל נג'ארה, "נעים זמירות ישראל".⁸⁴⁵ הוא הצהיר ששיריו נותנים מענה לאלו "אשר נמלצו לחכם ניגונים נכריים אשר לא מבני עמנו, ואין לאל ידם לישבם על פיוטי לשוננו הקדוש, לסבת היותם נפרדים ומחולקים במספר התנועות".⁸⁴⁶ כלומר, שכבות מסוימות בציבור היהודי נמשך אל המוסיקה ומקצב המשקל והחרוז המקובל בשירה הערבית,⁸⁴⁷ ור' ישראל נג'ארה ביקש לתת מענה 'עברי' לצרכיהם. כך הוא הודיע גם בשער ספרו: "זמירות ישראל, והוא מחזור מפיוטים ושירים, כלם ברורים מיוסדים על אדני אופני ניגוני ערב ותוגרמה, ורננים אחרים יקרים מפנינים, מזוקקים ומתוקים".⁸⁴⁸

ואכן, שירתו של ר' ישראל נג'ארה הושפעה מן התרבות הספרדית, התורכית והערבית.⁸⁴⁹ היו אלו השפעות של העולם הנוצרי, שכן הפייטנות הייתה ממאפייניו ה'מודרניים' של הרנסאנס באירופה,⁸⁵⁰ כמו גם השפעות של עולם המיסטיקנים המוסלמים.⁸⁵¹ הוסיף על כך י' יהלום: "כל שיר ושיר שלו היה כתוב במיוחד ללחן תורכי מסויים. הוא פעל בקרב ציבור שהיה כרוך אחר המוסיקה הזרה, ובאמצעות המנגינות היה גם התמליל זר שגור על כל פה, וחודר אל הנפש [...] משוררנו היה לפיכך הראשון שנקט שיטה זו במכוון ובגלוי".⁸⁵²

רבים משיריו של ר' ישראל נג'ארה, המתארים את עולם היחסים שבין ישראל לקב"ה, שופעים בדימויים מיניים.⁸⁵³ בשל כך נחשף לביקורות נוקבות. ר' חיים ויטאל התנגד מאוד לר' ישראל נג'ארה ומצא פגמים בהתנהגותו המוסרית,⁸⁵⁴ ואולי בכך תלה גם את עולם הדימויים שהביע בשיריו.⁸⁵⁵

⁸⁴³ בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 300, והערה 102.

⁸⁴⁴ ראה: א' הורוביץ, "משמרות לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית", ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 209-223.

⁸⁴⁵ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 231. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' ריז-רמב; מירסקי, שירי נגר, עמ' רסב-רסד; א' מירסקי, הפיוט: התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"נ, עמ' 705-713.

⁸⁴⁶ זמירות ישראל, דף ב ע"א.

⁸⁴⁷ "ואותו השיר היה מחובר מן בתים, כענין השירים" (החזיונות, עמ' נג). וראה: סטנטון, לימודים גבוהים, עמ' 1; 9; עלווי, חינוך מוסלמי, עמ' 2-3.

⁸⁴⁸ זמירות ישראל, שער הספר. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רמ.

⁸⁴⁹ א' סרוסי, "רבי ישראל נג'ארה מעצב זמרת הקודש אחרי גירוש ספרד", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' רפה-שי; יהלום, נג'ארה, עמ' 104-108; 112-119; יהלום, השירה העברית, עמ' 627-632.

⁸⁵⁰ בוקהארט, רנסאנס, עמ' 190-202.

⁸⁵¹ יהלום, השירה העברית, עמ' 634-636.

⁸⁵² יהלום, נג'ארה, עמ' 107.

⁸⁵³ למשל, זמירות ישראל, דף כח ע"ב; לח ע"ב, וכמותם רבים. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רכא-רלא; יהלום, נג'ארה, עמ' 119-124; יהלום, השירה העברית, עמ' 633-641.

⁸⁵⁴ החזיונות, עמ' לד-לה; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 230-231. מ' בניהו מטיל ספק בכנותה של ביקורת זו, ומבקש למצוא את הגורמים שהוציאו את דיבתו רעה (בניהו, נג'ארה, עמ' רכז-רלה). וראה: יהלום, נג'ארה, עמ' 104.

⁸⁵⁵ ייתכן שהתנגדות זו לשיריו של ר' ישראל נג'ארה הייתה גם מקור ההתנגדות לציוריו (ראה: להלן, עמ' 224), ורוח שהופיעה 'המליצה' שלא לאפשר לו יצירות אלו, ואולי גם לפסלן (החזיונות, עמ' לד).

מתנגד חריף אחר לר' ישראל נג'ארה היה ר' מנחם די לונזאנו, שבעצמו לא נמנע מלכתוב שירה בסגנון ערבי. את ביקורתו הוא נימק בחשש מפני אימוץ התרבות הנלווית אל המוסיקה הזו, שאינה מתיישבת עם ערכים מוסריים: "ואל אלהים יודע, וישראל הוא ידע, כי לא חברתי פזמונים לנועם זמירות הישמעאלי'ם], כדי שיתעללו במ העלולים ואנשי לצון בתוף וחליל ויין משתיהם, בנגינות שותי שכר, אבל בחרתי בלחן הישמעאליים לפי שראיתים לחן לב נשבר ונדכה, ואמרת אולי במ יכנע לבבי הערל [...]"⁸⁵⁶ בדברים אלו הביע ר' מנחם די לונזאנו חשש מפני נטייה אל ערכים נכריים פסולים בעיניו, שעלולים לבוא בעקבות השימוש שהוא עושה במוסיקה הערבית, למרות כוונותיו החיוביות במקורו. ר' ישראל נג'ארה מצדו, בז ל"פי דוברי שקר, ודובבים שירי עגבים יסכר, ושירי אהבים לא יעלה על לבם ועל לב שכלם לעולם",⁸⁵⁷ בה בשעה שהם מעריצים את הדימויים במגילת שיר השירים. בהתייחסו לבעיית הדימויים הלקוחים מעולם היחסים המיניים, טען רמ"ק ש"כל השירים שחברום אנשים גדולים, על חביבות כ"י [=כנסת ישראל] להקב"ה כדפי' [רשנו], ומותר לנו לאומרם על הכונה הישרה הנז' [כרת] [...] הכל על רמז הרוחניות, שאין לנו פה לאומרו, אלא ע"ד [=על דרך] משל הפעולות הגשמיות, והיתר זה הותר ליש' [ראל] ע"י שלמה בש"ה [=בשיר השירים] במשליו ועניו [...]"⁸⁵⁸. כלומר, לדעתו כל עוד בית היוצר של השירים מזוהה עם עולם החכמים, הרי שמקורו ראוי ו'כשר' ומותר כשם שהותרה הקריאה בשיר השירים. בדבריו לא ברור מי הם אותם 'אנשים גדולים', אבל יש להניח שכוונתו לגדולי משוררי ספרד בדורות עברו.

בדומה לו, טען ר' אלעזר אזכרי ששירי משוררי ספרד חיוניים, שהרי "דרך החושק לשורר, וכיון שאהבת יוצרנו נפלאה מאהבת נשים, האוהב אותו בלב שלם ישיר לפניו ית' [ברך]"⁸⁵⁹. הוא אמנם הסתייג מקביעה זו, ופסק כי השירה המותרת היא זו המוגדרת כשירי תשבחות בלבד, וללא כלי נגינה.⁸⁶⁰ לעומתם, האר"י נמנע מן "הפזמונים והפיוטים שתקנו האחרו' [נים] [...] כגון ר' שלמה בן גבירל וכיוצא, לפי שאלו האחרונים לא ידעו דרכי הקבלה, ואינם יודעים מה שאומרים"⁸⁶¹, ולכן הסתפק בתפילות ופזמונים המיוחסים לתנאים, "לפי שכל אלו הראשונים תקנו דבריהם ע"פ חכמ' [ת] האמת, והיו יודעים מה שתקנו"⁸⁶². הנימוק להסתייגות מן הפיוטים הוא, אפוא, העדר תכנים קבליים.

גם רבו רדב"ז התנגד להחדרת פיוטים לתפילה, ולאחר שהביע את הערכתו החיובית לפייטנים הקדמונים הוא נימק: "אבל שבת וראה, כי בזמננו זה חברו פיוטים ועניינים אסור לשומעם, כל שכן לפסוק בהם בתוך התפלה, ואין החזנים מבחינים בין שיר משורר לחמור נוער, וערבו דברי הטפשים הסכלים בתוך

⁸⁵⁶ ר' מנחם די לונזאנו, עבודת מקדש, [קושטנטינא של"ג לערך] דף א ע"א. במקום אחר הוא מוסיף נימוק נוסף: "וזאת היתה לי סבה גורמת לחבר רוב שירי על נגוני הישמעאליים, לפי שהם מגביהים קולם בשיריהם יותר מזולתם" (ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, דף קלב ע"ב). וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' 104-106.

⁸⁵⁷ זמירות ישראל, דף ד ע"א. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רכו-רכז.

⁸⁵⁸ שעור קומה, דף לד ע"א. וראה: יהלום, נג'ארה, עמ' 120-121.

⁸⁵⁹ חרדים, דף טז ע"ב.

⁸⁶⁰ שם, דף מה ע"א.

⁸⁶¹ שער הכוונות, דף נ ע"ב.

⁸⁶² שם, שם. וראה: יהלום, נג'ארה, עמ' 102-103.

דברי אלהים חיים, ולכן הסכמתי שלא לומר שום פיוט ולא קרובה, לא של ראשונים ולא של אחרונים בתוך הברכות והתפלה, כעין גדר".⁸⁶³ התנגדותו, אם כן, לא נבעה מהטלת דופי בתכניהם של פיוטי ספרד, אלא מן השירה החדשה בימיו שלדעתו נגועה בתכנים שליליים.

המרות דת

מן הקרבה התרבותית בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הנכרית בצפת נגזרה גם תופעת המרת הדת. תופעה זו הייתה ידועה בתקופה הנדונה באתרים שונים ברחבי האימפריה העות'מאנית.⁸⁶⁴ ר' אליהו די וידאש מסר: "והעיד מורי ע"ה על בחור א' [חד] ישראל, שהמיר דתו לדת הישמעאלי' [ם], ואח"כ המיר דתו לדת אחר".⁸⁶⁵ בית הוועד בצפת דן ב"עניין יעקב זרקון, שנזרק [ה] בו מינות".⁸⁶⁶ בנו של ר' משה אלשיך המיר דתו, והאר"י לימדו ייחוד במטרה להחזיר את בנו בתשובה.⁸⁶⁷ מן הידיעות הללו מוכח שהמרות דת ארעו גם בצפת,⁸⁶⁸ אולם הן מועטות.⁸⁶⁹ קשה ללמוד מן הספרות העברית על התופעה משום שלא חפצה לעסוק בנושא טעון זה, ולמעשה אין לדעת את היקפה. תופעת הגרות לא מוכרת בצפת. סיבה אפשרית אחת לכך נזכרה בדברי ר' אלעזר אזכרי, שהעיד על ריחוקה התרבותי של החברה המוסלמית מתופעה זו, שלא כמו החברה הנוצרית שהייתה פתוחה אליה יותר.⁸⁷⁰

⁸⁶³ רדב"ז החדשים, ח"ח או"ח סי' יג.

⁸⁶⁴ ראה: ל' בורנשטיין מקובצקי, "מומרים יהודים לאסלאם ולנצרות באימפריה העות'מאנית במאות ה-16 - ה-18", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש - מדברי הקונגרס הבינלאומי הרביעי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח תשנ"ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' 3-29; כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 128-130; גוטמן, אדריאנופול, עמ' 59; ליטמן, רדב"ז, עמ' 151-152.

⁸⁶⁵ ראשית חכמה, שער הקדושה פ"ה, דף רה ע"ב.

⁸⁶⁶ מבי"ט, ח"א סי' כב.

⁸⁶⁷ שער רוח הקודש, דף כח ע"א.

⁸⁶⁸ יצוין שהיו תלמידי חכמים צפתיים שהמירו דתם לנצרות לאחר יציאתם ממנה, ובהם דומיניקו ירושלמי וג'ובאני ג'ונה בפטיסטה.

⁸⁶⁹ למשל: "ראובן היה יושב במלאכתו שקט ובטוח, וקמו עליו גוים והעלילו ותקפו וגברו עליו לפני השופטים בערכאותיהם, והמיר [דתו] ואח"כ נתחרט ושב בתשובה [...] " (מבי"ט, ח"ב סי' פב).

⁸⁷⁰ "ועינינו הרואות כמה מתגיירים מזרע עשו [מהנוצרים] בכל הדורות, לא כן מישמעאל [=מהמוסלמים]" (חרדים עה"ת, עמ' לז).

פרק שלישי: מוסדות הלימוד – לומדים, מורים וראשי ישיבות

א. המוסדות ללימוד תורה

1. הישיבה וההסגר

חוקרים שונים כבר התחבטו בהבנת השימוש במונח 'ישיבה' בתקופה הנדונה ובסמוכות אליה.⁸⁷¹ בהבנה פשוטה, משמעותו מוסד ללימוד תורה, אך להלן ניווכח כי הגדרה זו פשטנית מדי, ככל שהיא מתייחסת לצפת בתקופה הנדונה. ראשית, משום שמונח זה כולל בתוכו מוסדות בעלי אופי שונה, אם במספר תלמידיהם,⁸⁷² אם בצבינם הקהלי,⁸⁷³ ואם במגמות הלימוד וברמתו: היו ישיבות שנועדו למתקדמים,⁸⁷⁴ והיו ישיבות ללומדים מתחילים.⁸⁷⁵ שנית, משום שמלבד ה'ישיבות' נמצאו מוסדות נוספים ללימוד תורה, כדלהלן.

להלן נבחן את המוסדות ללימוד תורה לסוגיהם, וננתח את מאפייניהם ואת המייחד את הלימוד בהם.⁸⁷⁶

הישיבה כמוסד להכשרת מורים, דיינים ופוסקים

ר' אלישע גאליקו הציג את היעד, שלדעתו מצופה מחניך במוסדות הלימוד: "לתת דרך לתלמיד להשיג את החכמה והתורה, כדי שיזכה לכל הני [=אלו] תועלו' [ת] הנמשכות ממנה [...] כי לא מבעיא [=נדרש (ממנו רק)] שהוא יגדיל ויאדיר בתורה, אלא גם יזכה ללמד, ויתן גבורת התורה לחיילו' [ת] התלמידים".⁸⁷⁷ כלומר, אין די בלימוד התורה ובהקניית ערכיה, אלא יש להקנות לתלמיד כלים להיות בעצמו מורה בעתיד.

אבל ישיבות מסוימות לא הסתפקו גם בכך: "כדורות אלו גם כן, מי שהוא בקי במשנה ובגמרא וספרי הפוסקים ויש לו שיקול דעת, ועיין בדינים כמה שנים [...] הוא דיין מומח' [ה]".⁸⁷⁸ כלומר, פוסק הלכה נדרש, מלבד לאישיות שקולה, לבקיאות ולמיומנות בספרות התלמודית ובספרות הפוסקים. על מיומנות זו שקדו הלומדים באותן הישיבות, שזו הייתה מגמתן. המבי"ט העיד: "וגדיים שהונחו בישיבו' [ת] בימים שעברו נעשו תיישים תהל [=תהלה לאל], ומהם יש מוכנים קרובים להגיע להוראה בחכמה ושנים,

⁸⁷¹ ראה: בריואר, אוהלי תורה, עמ' 7-28; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 18-19.

⁸⁷² "ואזכך להעמיד תלמידים הרבה, יותר ממה שהעמיל שם חכם מהיל' ת"ק שנה" (מגיד משרים ת"ו, דף כח ע"ב). וראה: אסף, פולין, עמ' 88.

⁸⁷³ ראה: להלן, עמ' 198-202.

⁸⁷⁴ כך הוגדרה ישיבה במאה ה"ז בשאלוניקי: "שהיו קורים אותו מקום ישיבה, הלשון, כדרך בני אדם, ישיבה נקראת מקום שכבר התלמידים הם בגדר מעיינים קצת לפחות, ומבינים מעצמם, וגם מה שמחדש להם הרב כשחוזר להם הדבר שנים או ג' פעמים, די והותר" (מהרשד"ם, יו"ד סי' רי).

⁸⁷⁵ עולם הלימוד בצפת המשיך לשמר את אופי הלימוד היהודי המסורתי ואת תכניו, כיוון שביחסה של החברה היהודית בארצות האסלאם לחינוך המסורתי ותכניו לא חלו תמורות באותה תקופה. מאפיין זה עומד בניגוד למהפכות שהתחוללו באותה עת במערכות החינוך היהודיות במזרח אירופה (ראה: ריינר, פולין ואשכנז) או הנוצרות באיטליה (ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 17-18).

⁸⁷⁶ לדרכי הלימוד התייחסו בנפרד. ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 80-93.

⁸⁷⁷ גאליקו, קהלת, דף קכב ע"א-ע"ב.

⁸⁷⁸ מבי"ט, ח"א סי' רפ.

ומורים ודנים בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו בקהלו' [ת] מיוחדו[ת]"⁸⁷⁹ דברים אלו, שנאמרו בנימה של ביקורת, משקפים מציאות של יוצאי ישיבות, העוסקים בדיינות על בסיס הכשרתם התורנית שרכשו בישיבות.

מגמה זו, של הכשרת דיינים ופוסקים, ניכרת בישיבות המרכזיות בצפת. על הלומדים בישיבת ר' יעקב בירב נאמר: "והחברי[ם] המקשיבי[ם] לקולי, אשר יש להם תקוה, יצליחו בלמודם ויורו הלכות בישראל"⁸⁸⁰. כלומר, להצלחה בלימודים נחשבת מדרגת ההוראה, דהיינו הרבנות. המבי"ט התדיין עם חכם שלמד בישיבת ר' יעקב בירב, "ומנעוריו גדל בין החכמים הגדולים, ללמוד וללמד, להבין ולהורות את בני ישראל"⁸⁸¹, כלומר חינוכו בעולם הישיבה הכשיר אותו להנהגה ציבורית, ובכללה גם הפסיקה. וכך ראה ר' יוסף קארו את מגמתו בהכשרת תלמידיו: "ותלמידך יפרו וירבו, ויצאו חכמים גדולים מורים הוראות מהם"⁸⁸².

על רקע דברים אלו תוכן עדותו של ר' חיים ויטאל: "כי בהיותי בחור, בא לפני מורי הר"מ אלשיך נר"ו דין אחד של אשת איש, והיינו נושאים ונותנים יחד בדין הזה"⁸⁸³. כלומר, נושא הלכתי עמד לדין בפני הרב, ולשם הפסיקה הוא ערך דיון לימודי בעניינו עם תלמידו, מבלי שלזה תהיה מעורבות בהכרעת הדין. עבור התלמיד, ר' חיים ויטאל, הייתה זו הזדמנות להשתלם בהכשרה מעשית, ועבור הרב, ר' משה אלשיך, הייתה זו זירה נוחה ללבן את צדדי הסוגיה.⁸⁸⁴ כך ביטא זאת ר' שמואל די אוזידה: "ראוי לאדם לקחת עצה עם תלמידו [...] כי בפלפול התלמידים יתקיים האמת, בעשות סתירה לכל הצדדין [...] כדי שיצא הדין לאמתו"⁸⁸⁵.

דוגמאות לשיטה זו נמצאו בתיאורי הלימוד של מהרי"ט: "וזה כמה שנים הבאתי ראיה זאת, והשיבו עליה בני חבורה נרו"⁸⁸⁶; "אמרתי לחכמים בני החבורה יצ"ו, אולי דלשופר[א] דמילת[א] [=כדי לשפר את דבריו] כתב החכם נר"ו כן"⁸⁸⁷. נוכל לצרף עדויות אלו לתיאורי עיסוקיו של מהרי"ט בהלכה עם ה'חברים'⁸⁸⁸ ומכולן מוכחת מעורבותם הפעילה של התלמידים בדרך להכרעות משפטיות, אבל לא מידת השפעתם בהכרעות עצמן, בניגוד לישיבות בהן למדו בחירי תלמידי החכמים.

⁸⁷⁹ שם, סי' קנז.

⁸⁸⁰ מהרלב"ח, הסמיכה, דף שכב ע"א. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נה.

⁸⁸¹ מבי"ט, ח"א סי' מא.

⁸⁸² מגיד משרים ת"ט, דף ד ע"א.

⁸⁸³ החזיונות, עמ' רעב. והשווה: שער הגלגולים, דף מט ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלה.

⁸⁸⁴ לדעת ד' ארד, הנהיג ר' יוסף נ' צייאח בדמשק שיטה להעלאת לבטים תיאורטיים על ידו, כדי לתרגל את תלמידו (ארד, צייאח, עמ' 184-187).

⁸⁸⁵ מדרש שמואל, אבות א, א, דף ח ע"ב.

⁸⁸⁶ מהרי"ט, ח"א סי' קנא.

⁸⁸⁷ שם, ח"ב אה"ע סי' ז.

⁸⁸⁸ למשל: [...] וקביעות החברים אשר עמם אמתיק סוד בגופי הלכות שונות" (שם, ח"ב יו"ד סי' כא).

המבי"ט עירב את תלמידיו בעניינים שהעסיקו אותו כדיין בבית דין, ואולי גם בבית הוועד.⁸⁸⁹ כך משתמע מתיאורו, אודות עדות שנמסרה במעמד הישיבה: "שהרי העיד העד בפני ובפני כל בני הישיבה כל מה שכתוב בפסק דיני הא".⁸⁹⁰ כלומר, המבי"ט פסק את דינו לאחר מתן עדות בפניו ובפני הלומדים בישיבה. כפי שנראה להלן, ישיבות מסוימות תפקדו כבתי דין,⁸⁹¹ אבל האם במקרה שלפנינו היה לתלמידים חלק פעיל בדיוני בית הדין, ובתוקף תפקידם גבו את העדות, או האם היו 'צופים' ושותפים פאסיביים בדיון שלא נטלו בו חלק? הנוהג למסור עדות בפני לומדי תורה נזכר פעמים נוספות במקורות התקופה.⁸⁹² היינו עשויים להניח שמדובר בחלק מהליך משפטי המתבצע בין כתלי הישיבה או בית המדרש, המשמש גם כבית דין, ואולם לשם מסירת עדות אין כלל הכרח לכנס בית דין. כמו כן, בחלק ממקורות אלו משמע, שהעדויות נמסרו בפני כלל תלמידי הישיבה, ובכך בוודאי שאין צורך משפטי-הלכתי. יש להניח, אפוא, שהעדויות נמסרו בישיבות מסיבות טכניות, בהיעדר מבנה מוגדר לדיוני בית הדין של החכמים שנדשו לדין. באופן זה נחשפו התלמידים לדיונים, וייתכן שניצלו הזדמנויות אלו לדיון בנושא הנדון, אבל לצרכים לימודיים ותיאורטיים בלבד. כאשר רבם של התלמידים, שהיה מעורב במעשה הנדון כדיין בבית דין, פעל להעלאת הנושא לדיון בישיבה, במגמה להכשירם ליכולות פסיקה הלכתית. נוכל לקבוע שלא הייתה תכנית לימודים להכשרת פוסקים ורבנים, אלא הלימוד גופו, ההתנסות הלימודית-משפטית והעמידה באתגריהם, היוו את עצם 'מסלול' ההכשרה. נראה כי בכך דמתה צפת למרכזי לימוד אחרים בעולם היהודי בתקופות הקודמות⁸⁹³ ובתקופה הנדונה.⁸⁹⁴ כאמור, בישיבות שנועדו ללומדים המופלגים התנהלו בתי דין בפועל, וכיוון שהן חורגות מדיונו על הישיבות ששקדו על הכשרת דיינים נתייחס אליהן בנפרד.⁸⁹⁵

דמיון רב עולה מן ההשוואה לנהוג בעולם המוסלמי באותה עת. מוסד החינוך הגבוה של המוסלמים, המדרסה, על אף שלא העניק תארים, שימש בתקופה הנדונה מעין מוסד להכשרת מורים, דיינים ואנשי

⁸⁸⁹ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' כב.

⁸⁹⁰ מבי"ט, ח"א סי' קפז.

⁸⁹¹ ראה: להלן, עמ' 275-278.

⁸⁹² למשל, בשאלה ששוגרה אל ר' משה גלאנטי נאמר: "בהיותנו יחד בבית המדרש עשרה תלמידי חכמים, בא עד אחד לפנינו, והעיד בתורת עדות [...] (גלאנטי, סי' ל). כאשר דן ר' יוסף קארו בעניין שהובא לפניו, הוא מזכיר עד שהופיע "בפני ובפני כל בני הישיבה" (קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א). כמו כן, בשאלה שהופנתה לר' יוסף קארו, בעניין חשד עדות שקר בקידושין, נמסרה עדות מפי אדם "שראה לראובן המקדש שקרא ליוסף ה' צור בעד הקידושין, ואמר לו: נלך למדרש פלו', ושם תשבע לי שלא תגיד אמת מכל מה שישאלו ממך החכמים בנדון זה, והזהר ג"כ שאם ישאלו ממך החכמים אם הנערה ראתה אתכם [...] (שם, דיני קידושין, סי' יא). אמנם, מקומו של דיון זה לא ברור, ואין הכרח לייחס אותו לצפת דווקא, אבל הזכרנו אותו כאן כיוון שבעלי הדין, בהמשך התיאור שם, ניגשו לביתו של ר' שלמה שריליו (סיריליו), שהיה מחכמי צפת. בישיבת מהרי"ט נערך דיון הלכתי, במהלכו נלקחה בחשבון עדות: "וסברא ג' זאת, לא הזכרה בבית המדרש אלא מפי מי שראה מעשה בשלונקי והעיד בקושטאנדינא, ושם תקנו כן [...] (מהרי"ט החדשים, סי' יב, עמ' קיז). העד הופיע, אם כן, בבית המדרש.

⁸⁹³ ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 243-244; 247-248.

⁸⁹⁴ בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 17; 23-24. היו קווי דמיון בין הכשרת הרבנים באיטליה (ה'סמיכה'), לבין הכשרת הדוקטורים באוניברסיטאות באיטליה בימי הביניים, שהתבטאו בצדדים פורמאליים ומעמדיים. ראה: שם, עמ' 56-60.

⁸⁹⁵ להלן, עמ' 275-278.

דת.⁸⁹⁶ מסלול לימודי הכשרה כלל, מלבד הקוראן והחזית', גם את יסודות הפסיקה ואת מקורותיה,⁸⁹⁷ וגם כאשר לא נמצאו תכניות לימוד מגובשות להכשרת מורי הוראה, הוכשרו המתלמידים בחסותם האישית של חכמים.⁸⁹⁸

מוסדות לימוד ייחודיים

I. הסגר

בהגדרת מהות ה'הסגר' בצפת כבר התלבטו חוקרים אחדים. מ' ברויאר מגדיר כך: "חבורה המאורגנת היטב על פי כללים נוקשים להתנהגות הדתית ולסדרי הלימודים",⁸⁹⁹ והוא מסביר בהמשך שמאז הופיע המושג בצפת משמשים בו בערבוביה גם המונחים 'ישיבה' ו'בית מדרש', ומעתה נמצא גם 'חכמים סגורים' בישיבה, וגם ראש ישיבה בהסגר. א' ריינר סקר מקורות אחדים, וטען כי המונח 'הסגר' בצפת בתקופה הנדונה, "הוא בדרך כלל שם נרדף לבית מדרש",⁹⁰⁰ אבל נראה שבחן רק חלק מן המקורות, וגם מאלה שבחן ניתן להגיע למסקנה מדויקת יותר, כפי שנראה להלן. בדברי ימי צפת מופיע המונח 'הסגר' לראשונה בשנת של"ב,⁹⁰¹ וכנראה שיוחס בתחילה להוויה הלימודית הייחודית של האר"י וגוריו בלבד. כפי שנראה להלן, הלך המושג וקיבל מאז ועד ראשית המאה ה"ז משמעויות נרחבות של מסגרת שאינה מיוחדת בתלות כלכלית או קהלית אלא בתכניה הלימודיים ובאיכות חבריה.

בשנת שנ"ב מסר ר' משה אלישיך על "הסגר עצום ורב".⁹⁰² ביטוי זה פיוטי ועמום מעט, וניתן להבין ממנו כאילו יש בצפת הסגר אחד, שהוא גדול הכמות. אבל על הסגר כזה לא שמענו, לא בימיו ולא קודם להם, ונראה כי כוונתו לריבוי מסגרות ההסגר שנפוצו בימיו, והסמיכות לעיסוקו במניין מוסדות התורה בעיר יוכיח.

הסגר - מסגרת ללימודי הלכה וקבלה: בדברי ההספד שנשא ר' שמואל די אוזידה על האר"י רבו בשנת של"ב נאמר: "[...] עם חברי, שהיינו יושבים עמו בהסגר ללמוד תורה ממנו, וגם היה מדריך אותנו לעבודתו ית"ש [=יתברך שמו], שהוא היה רב שלנו".⁹⁰³ טקסט זה איננו מלמד על ייחודיות כלשהי של ההסגר לעומת כל מסגרת לימודית אחרת,⁹⁰⁴ אך מעניינת ההבחנה בדבריו, בין הלימוד לבין ההדרכה בעבודת ה'. במקור נוסף משנת של"ב, מסר אלמוני בצפת פרט נוסף על הסגר האר"י בהתייחסו להוראת

⁸⁹⁶ דודג', אל אזהאר, עמ' 101-102; 104. וראה: ח' ארליך, נוער ופוליטיקה במזרח התיכון – דורות ומשברי זהות, 1998, עמ' 22-23.

⁸⁹⁷ סעד, טימבוקטו, עמ' 74-81.

⁸⁹⁸ שם, עמ' 60-62.

⁸⁹⁹ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 24-25. והשווה: ברויאר, השפעה ספרדית, עמ' 18-21.

⁹⁰⁰ ריינר, הון, עמ' 293. וכבר קדמו לו א' דוד: "מונח לבית מדרש ללימוד תורה" (דוד, קווים, עמ' 159, הערה 75) ומ' רוזן: "הסגר היינו בית מדרש" (רוזן, היחסים, עמ' 157).

⁹⁰¹ פכטר, דרשת אוזידה, עמ' 61. וראה: ברויאר, השפעה ספרדית, עמ' 18-19.

⁹⁰² פכטר, חזות קשה, עמ' 89-90.

⁹⁰³ פכטר, דרשת אוזידה, עמ' 61.

⁹⁰⁴ וכבר העירו על כך א' ריינר (ריינר, הון, עמ' 291) ומ' פכטר (פכטר, מצפונות, עמ' 61).

תלמוד: "ולא כיון לזה כי אם מורי ז"ל, ושלח להסגר לה"ח כה"ר יצחק לורייא אשכנזי ז"ל".⁹⁰⁵ מכאן ניתן להבין, שבהסגר זה למדו גמרא.

בתיאור מאוחר יותר נמסרו תיאורים נוספים על המוסד: "[...] אז אמר הרב לחברים [...] בואו ונסגיר עצמנו הביתה ואפרש לכם איזה סודות קודם שאסתלק מכם. אז הרב תיקן להם הסגר, ותיקן להם חדרים בחצרו לנשים ולטף, כל אשה ובניה חדר אחד בפני עצמה, והחברים היו יושבים לפני הרב, והוא דורש להם סודות עמוקים".⁹⁰⁶ על אף ריחוקו של הכותב מזמנו של הסגר האר"י, נדמה כי נוכל לסמוך על התרשמותו הכוללת לפיה ה'הסגר' מציין מקום לימודים סגור, מוגן מפני הפרעות חיצוניות, לתקופה קצובה, וכוללים בו גם תנאי דיור. לפי האמור, בהסגר האר"י למדו 'סודות', דהיינו קבלה. על אף עדיפות המקורות מזמנו של האר"י יש להניח שאין סתירה בין העדויות, ובהסגר האר"י אכן למדו תלמוד וקבלה, והכינוי אינו מכוון לתכני הלימודים אלא לאופייה החברתי של חבורת גורי האר"י, שלמדו בתנאי התבודדות.

ר' חיים ויטאל סיפר על פעילות חבורתו בשנת של"ז: "היינו בהסגר בכפר עין זיתון והשלמנו מסכת חגיגה [...] ויהי בבוקר, סיפרתי החלום לפני בני הישיבה, והנה שם, בכפר הנ"ל, הביאו הגויים עגל לשחוט, ויברח מהם ויכנס לבית מדרשי, ויעלה על גבי האיציטבא [= המושב, הספסל, הבולט מן הקיר] אשר שם קובעים ישיבה אני והחברים".⁹⁰⁷ כלומר, הלומדים מכונסים בעין זיתון,⁹⁰⁸ במבנה שנקבע באופן ארעי עבורם כ'ישיבה', כמקום לימוד, כתחנה במסע לימודים המשותף מחוץ לעיר.⁹⁰⁹ הלימוד במסגרת זו הוגדר כ'הסגר' ולמדו בו תלמוד, אבל אפשר שלימוד זה עסק בתורת הסוד, שכן חלקים במסכת חגיגה עוסקים בתכני תורת הסוד.⁹¹⁰

יש לציין, שההבחנה בין לימוד גמרא ללימוד קבלה אמנם משמעותית להבנת עולמם הלימודי של המקובלים, אבל הם עצמם ראו בלימוד הגמרא צד משלים ללימוד הקבלה, ונתנו לו משמעויות קבליות. תפיסה זו ניכרת במשנתם של האר"י,⁹¹¹ ר' חיים ויטאל,⁹¹² ר' שמואל די אוזידה,⁹¹³ ר' ישראל סרוק⁹¹⁴ ור' אלעזר אזכרי.⁹¹⁵

⁹⁰⁵ חדושים על רש"י ותוספות למסכת חולין, מכת"י F27966, דף 50ב.

⁹⁰⁶ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 356.

⁹⁰⁷ החזיונות, עמ' סג.

⁹⁰⁸ עדות זו היא משנת 1577, ומעניין שבאותו ישוב פעל ההסגר של ר' משה ן' מכיר בראשית המאה הי"ז, כדלהלן. ככל הנראה אין קשר בין שתי מסגרות הלימוד.

⁹⁰⁹ ומכאן אין להסיק, שר' חיים ויטאל עמד בראש ישיבה, כפי שהסיק י' כ"ץ מן המקור הנדון (כ"ץ, מתחרים, עמ' 61, הערה 150).

⁹¹⁰ ראה: א' קליגר, טיול בפרד"ס בפרק אין דורשין, [תל אביב] תשמ"ט.

⁹¹¹ על לימוד העיון בישיבת האר"י נעמוד להלן (להלן, עמ' 125 - 126). ר' חיים ויטאל העיד שתמה על מאמציו של רבו בתחום זה, וראה בדרך הלימוד בעיון מעשה של שבירת הקליפות: "גם בענין עסק ההלכה בעיון עם החברים, ראית [!] למורי זלה"ה המתגבר כארי בכח בעת שהי' עוסק בהלכ', עד שהי' נלאה ומזיע זיעה גדול, ושאלתי את פיו מדוע טורח כ"כ, והשיב לי כי הנה העיון לשבר הקלי[פה], שהם הקושיות שיש בהלכה ההיא, שאין מניחים לאדם להבין אותה, ולכן צריך האדם לטרוח ולהתיש כחו אז [...] גם בענין הפלפול ועיון ההלכה, היה מורי זלה"ה אומר, כי תכלית העיון הוא לשבר הקליפות, שהם הקושיות [...] (שער המצוות, דף מה ע"א). הוזה אומר, שגם ללימוד בעיון גופו יש ערך קבלי. בדרך זו יש להבין את הוראת האר"י, "שעיקר כונת האדם בעסקו בתורה לשימשיך עליו השגה וקדושה עליונה [...] כדי שעי"כ יושלם תיקון אדם העליון" (בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 319).

הסגר - מסגרת לימודים ברמה גבוהה: ביחס לשיבת ר' יוסף קארו נאמר: "אחר ישיבתו שבע שנים סגור".⁹¹⁶ אמנם, זהו משפט פיוטי ונתון לפרשנות, שהרי אין הכרח להבין שמדובר בהסגר בתוך מסגרת הלימודים של ר' יוסף קארו, ובכל זאת נראה להסבירו כך: 'אחר ישיבתו' – בזיקה, בסמיכות, לשיבתו, 'שבע שנים סגור' – שבע שנים לימוד בהסגר. דהיינו, המסיים את לימודיו בישיבה עשוי להיכנס למסגרת לימודי המשך, של שבע שנים נוספות בהסגר.⁹¹⁷

מקור זה לא ברור מה היה אופיו של ההסגר בראשות ר' יוסף קארו, אבל על ההסגר בראשות בנו ר' שלמה קארו, הידוע מבקשת תמיכה ששלח למנטובה בשנת של"ז, נמסרו פרטים חשובים: "ישרים, אנשי מעשה, לומדים בתורת ה' כל היום בטלית ותפילין ותענית, ומתפללים לאל בעד עמו יש[ראל]".⁹¹⁸ זהו אופי פעילות שונה מזה שתואר בהסגר האר"י או בהסגר ר' חיים ויטאל, שכן מלבד הלימוד מודגשת בו גם התפילה, כחלק מן הפעילות המייחדת את ההסגר. נראה כי הביטויים 'ישרים, אנשי מעשה' מורים על כך שבהסגר ישבו תלמידי חכמים מובחרים, ואפשר לתמוך קביעה זו באמצעות הידיעה על העיסוף בטלית ובתפילין כל היום, הנזכרת בצפת כנוהג של חכמים.⁹¹⁹

---

⁹¹² ר' חיים ויטאל הורה ללמוד הלכה בעיון רק לאחר כוונות קבליות מיוחדות (שער המצוות, דף מו ע"א-ע"ב).

⁹¹³ ר' שמואל די אוזידה ראה בלימוד ההלכה בעיון כלי לביור יסודי של ערכיה הקבליים: "כי אפילו עשה כסולת, עדיין לא הגיע לעומקה של הלכה, לפי שבתוך הגרעין של סולת שמה כמוס סוד מסודות התורה, ואלו טחנו היטיב עד אשר דק כקמח, היה מתגלה אותו סוד לחוץ" (מדרש שמואל, פ"ג מ"ג, דף קכח ע"ב).

⁹¹⁴ ר' ישראל סרוק ראה בעצם לימוד התורה כלי להגשמת הייעוד האישי, על דרך הקבלה: "קודם הלימוד יאמר: הריני קורא בתורה לקשר את נפשי, ולהדביקה אל דורשה ע"י התורה, כדי להשלים אילן העליון לתקנו, כי זה תכלית ביאתי לעולם הזה, וזהו תכלית עסק תורת" (ר' יצחק מולכו, ארחות יושר, שאלוניקי תקנ"א, דף קצה ע"ב).

⁹¹⁵ ר' אלעזר אזכרי הורה: "וההלכה היא עצמות השכינה פנימה [...] בתוך ההלכה מביא פסוקים הרי יחוד התפארת והמלכות, וצריך לכוין בזה" (מילי דשמאי, עמ' 144-145). מכאן ניתן להבין, שבמשנתו נתפס לימוד הגמרא ככלי להגשמת יעדים קבליים, וכך: "כל השתדלותינו [בלימוד] בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וקיום מצותיו ית' להפרד מעשר כתרין מסאבין דלקו במצרים, ולהדבק בעשר ספירותיו" (שם, עמ' 110. והשווה: שם, עמ' 86; 114). הוא גם גרס שלימוד הקבלה מהווה מרכיב מרכזי בלימוד התורה, ובלעדיו הלימוד כולו חסר: "ומי שלא למד חכמת הקבלה, ועובד את ה' בתום לבבו, אף על פי שאין מלאכתו שלימה, מלאכת ה' תקרא" (חרדים, דף יא ע"ב).

⁹¹⁶ ספר המוסר, עמ' 117.

⁹¹⁷ בצוואה אונימיט מצווה הנפטר את בנו ללמוד תורה, "עד שיהיה לו קניין שלם בחכמה ועיון ודרש. וכשיגיע לה"י שנים יכנס לחופה, וימשך לימודו בקבע בהסגר עד ז' שנים אחרות, עד שיהיה בן כ"ה שנה בע"ה" (מהרי"ט, ח"א ס"ל עה). לפי זה ה'הסגר' הנו מסגרת המתאימה לתלמיד ברמה גבוהה שנכון להקדיש שבע שנים נוספות ללימוד, אך גילו אינו עולה על 25. א' ריינר העיר ביחס למקור זה: "לא ברור מן הדברים אם ההסגר הוא מוסד, קהילתי או פרטי, שנועד לצעירים נשואים [...] או שהאב מספק לו את צרכיו על מנת שיוכל לשבת בבית המדרש ולהשתלם בתורה" (ריינר, הון, עמ' 292 הערה 10). אמנם, ההיבט הארגוני של ה'הסגר' לא משתמע מכאן, אך בהחלט ניתן להבין שמדובר במוסד לימודי לתלמידים לא-מבוגרים מתקדמים.

⁹¹⁸ סטפנסקי, קארו.

⁹¹⁹ "רוב בעלי תורה ויריאי [!] שמים אין מתפללים אלא מעוטרין בטלית ומוכתרין בתפילין, ויש יחידים שמניחים אותם כל היום, אפילו בהליכתן בדרך" (טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 48-49). וכתב ר' חיים ויטאל: "צריך שיהיה עוסק בתורה מעוטף בטלית ותפילין" (הקדמה לשער ההקדמות, דף ה ע"ב). כך גם משתמע, שקיבל על עצמו ר' אלעזר אזכרי, כשמלאו לו 38 שנה: "נשאר דום ועמוד בעזרה בכבל ומורא, צופה בו וזחל בתפילין כל יסח" (פכטר, אזכרי, עמ' 125). והשווה: מילי דשמאי, עמ' 108. וראה גם: יערי, שלומיל, עמ' 199.

יש להניח שהשיבה בראשות הבן מייצגת המשכיות של ישיבת האב.⁹²⁰ אמנם קשה לקבוע זאת בוודאות, אך לפחות במבנה הארגוני ניתן להצביע על דמיון בין המוסדות: בדומה לישיבת אביו, גם להסגר של ר' שלמה קארו הייתה זיקה לישיבה,⁹²¹ אבל הוא פעל בנפרד ממנה, כמוכח מהמשך הבקשה בה מביע ר' שלמה קארו את רצונו להפריד גם את ניהול הכספים של שני המוסדות: "ואני מחלה פני מעלתכם, שמה שתשלחו לי בעד ההסגר המפואר, שיהיה לבדו, בשם יקרא, ולא יתערב עם שאר מעות בני הישיבה י"ץ [=ישמרם צורם]."⁹²² התיאור הזה מחזק את הרושם, שההסגר התייחד כמסגרת לימוד נבחרת, 'מעל' לישיבה, וכמשך לימודים עבור הלומדים הראויים לה.⁹²³

הסגרי הקדש: בצפת פעלו מוסדות הסגר מכספי הקדש בשנות התשעים של המאה ה"ט".⁹²⁴ בשנת שנ"א "ראובן נפטר [...] ובשעת פטירתו צוה מחמת מיתה וחלק מנכסיו, ונתן במתנת ש"מ [=שכיב מרע (חולה אנוש)] [...] שיתנו אלף לבנים מנכסיו לחכמים הסגורים ולומדי תורה בצפת תוב"ב".⁹²⁵ בצוואה זו נערכה אבחנה ברורה בין 'החכמים הסגורים' לבין 'לומדי התורה', וגם מכאן נוכל ללמוד על המעלה שהייתה ליושבי ההסגר על פני הלומדים במסגרות ה'רגילות'.

על זה הדרך ניתן להבין את עדותו של ר' נפתלי ב"ר יוסף בשנת שנ"ז: "גם שאני עסוק במצוה להחזיק ידי לומדי תורה בהסגר, החרש והמסגר אשר בצפת תוב"ב".⁹²⁶ נראה כי הביטויים 'החרש והמסגר' הם כינויים מליציים לחכמים מובחרים.

הסגר נוסף נוסד בשנת שע"ו, "שהקדיש נח איש צדיק מבדון, לד' ת"ח [=תלמידי חכמים] שילמדו בהסגר א' [חד] בצפת יע"א [...]",⁹²⁷ ויעסקו בתורה "בקביעות".⁹²⁸ ההסגר יוחד לתלמידי חכמים דווקא,⁹²⁹ שמספרם מצומצם.⁹³⁰

ההסגר בחבורת ר' אלעזר אזכרי: בתיאור חבורת ר' אלעזר אזכרי נאמר: "אגודה אחת, חברים מקשיבים יחדיו, סגורים הומים כים על התורה ועל העבודה".⁹³¹ הביטוי 'הסגר' לא נזכר כאן במפורש,

---

⁹²⁰ מ' בניהו כבר שיער שר' שלמה קארו עמד בראש ישיבת אביו לאחר פטירתו, והתייחס להשערתו זו כמובנת מאליה: "[...] בישיבה ובהסגר שלאביו, שמינהו לראש ולמשגיח עליהם [...] שאביו הועידו לעמוד בראש הישיבה שלו" (בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח). אמנם יש בטענה זו הגיון רב, אך היא אינה מוכחת.

⁹²¹ "שיש לי אחר הישיבה הסגר אחד" (סטפנסקי, קארו). הביטוי מקביל לזה המתאר את ההסגר של אביו, כדלעיל: "אחר ישיבתו" (ספר המוסר, עמ' 117).

⁹²² סטפנסקי, קארו.

⁹²³ משתמע שזה היה גם אופיו של ההסגר בירושלים בשנת שמ"ז: "שיש תלמוד תורה ביותר ממאה תינוקות ומלמדים תורה ברבים, ולא כוהה בהם, גם יש השגר [!] בה, שלומדים יומם ולילה תמיד, לא יחשו" (אגרת ר' בצלאל אשכנזי, בתוך: דימיטרובסקי, איטליה, עמ' 178). דהיינו, ההסגר היא מסגרת הלימודים למתקדמים המתמידים.

⁹²⁴ על ההקדש ראה: להלן, עמ' 169-173.

⁹²⁵ מהרש"ך, ח"ב סי' קיב.

⁹²⁶ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, דף ב ע"א.

⁹²⁷ עדות ביהוסף, ח"א, סי' יא, דף מב ע"א. וראה: כהנא, מחקרים, עמ' 225-226; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצד-רצה.

⁹²⁸ נבחר מכסף, חו"מ סי' קא.

⁹²⁹ "חכמי ההסגר שבצפת תוב"ב" (ארחא, סי' כג-כד, עמ' קכ).

⁹³⁰ עדות ביהוסף, ח"א, סי' יא. וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עט-פא; בניהו, קאסטיליאן, עמ' 71; בניהו, הנהגות, עמ' כב; בניהו, חידושה, עמ' 264; 269.

אך הוא נרמז בשם הפועל, כשם שנרמז בדברי ר' אלעזר אזכרי בשנת שמ"א: "הסכמה חזקה: לא תלמיד [=לא ללמד?], [אלא] רק לשמוע [=להקשיב?], [ולא] לצאת מהשיבה או עם דמדומי חמה, אלא כל כ"ד שעות סגור אלם יחידי".⁹³² נוסח הטקסט קשה, ועל אף שהביטוי 'הסגר' לא נזכר גם כאן במפורש משתמע שבכך מדובר, ולכך מכוון הביטוי 'סגור'.⁹³³ ניתן להבין שכוונתו לתאר התבודדות שתקנית ('אלם') בישיבה במשך יממה שלמה.

הביטוי 'הסגר' מופיע במפורש בדברי ר' אלעזר אזכרי כעבור שנים אחדות, ביחס למסגרת לימוד שהוקצבה לחודשים אחדים: "הסגר טו לאלול השמ"ח ועתה ר"ח [=ראש חודש] שבט השמ"ט".⁹³⁴ ביטוי זה שב ומופיע בדברי ר' אלעזר אזכרי, אך בהקשר לא מחזור.⁹³⁵

הסגר ר' משה ן' מכיר: על תכני הלימוד בהסגר ר' משה ן' מכיר נמסר שכללו מקרא, משנה, קבלה ופסק,⁹³⁶ ושלמדו בו מעוטפים בטלית ובתפילין.⁹³⁷ כמו כן, למדו בו תלמידי חכמים בכירים, שהיוו גם את הרכב בית הדין,⁹³⁸ ולצדם "תלמידים הגונים וחברים מקשיבים, אשר איזן ותיקן החכם השלם כמה"ר משה ן' מכיר נר"ו".⁹³⁹ כלומר, מסגרת הלימוד הזו התאימה לרמות שונות של לימוד. לעומת מוסדות ההסגר מן המאה הט"ז שנסקרו לעיל, כאן מציין המושג 'הסגר' מוסד לימודי רחב בתכני הלימודים ובאפשרויות הלימוד, ולא מסגרת נבחרת וייחודית. ואכן, המקורות המלמדים על המוסד הזה אינם 'מקפידים' לכנותו 'הסגר'. הוא מכונה גם "ישיבה",⁹⁴⁰ "מדרש"⁹⁴¹ ואפילו "חברה".⁹⁴² אפשר שההסבר לריבוי ה'תארים' הזה, הוא אופיו הרב-גוני של מוסד זה, הן בתכני הלימוד בו והן ברמות הלומדים, וכדי לתארו לא היה די במושג המצמצם 'הסגר', שהיה כינויו ה'אמיתי' של המוסד.

הסגר בצפת לאחר שנת שע"ו: הסגר נוסד בשנת שפ"א בראשות ר' משה קאשטלאץ ור' יששכר בער איילנבורג.⁹⁴³ על סדרי הלימוד בהסגר זה, נמסר כי חציו הראשון של יום הלימודים הוקדש ללימוד

⁹³¹ חרדים, דף ב ע"א, בהקדמה.

⁹³² פכטר, אזכרי, עמ' 144.

⁹³³ וראה: מרוז, מכיר, עמ' 53.

⁹³⁴ פכטר, אזכרי, עמ' 159.

⁹³⁵ "חזקתי בדידות ולהשיב הצאן ולא הסגר [...]" (שם, עמ' 145).

⁹³⁶ מרוז, מכיר, עמ' 44-51.

⁹³⁷ שם, עמ' 58. וראה: שם, עמ' 44.

⁹³⁸ ראה: להלן, עמ' 275-278.

⁹³⁹ דופי הזמן, דף קא ע"א-קב ע"א. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 844-845.

⁹⁴⁰ "בית ועד חכמי חברי ישיבת שקידת למידת החכמים, אשר במסגר החדש" (דופי הזמן, דף קא ע"א-קב ע"א); "בכל זאת, הנם בארץ צפת תוב"ב, בני הישיבה ההיא עם מלכם בראשם" (אגרות רי"אם, עמ' 208). ובהתאם לכך, מובן הכינוי "ראש מתיבתא בעי"ן זיתו"ן מצפת תוב"ב" (סדר היום, שער הספר), ביחס לר' משה ן' מכיר.

⁹⁴¹ "לסעד ועזר הישיבה ומדרש הקדוש [...] כי נעתק אהל ה' המדרש הנז' מן הכפר ההוא" (אגרות רי"אם, עמ' 208).

⁹⁴² "חברת החכמים חברים מקשיבים" (זנה, תעודות, עמ' ריז).

⁹⁴³ ראה: בניהו, רופא, עמ' 114-115; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 71-75; דוד, קסטלצו, עמ' רפו-רפז; קינסטליכער, אויבן, עמ' עט-פ; H. Brody, "A Manuscripts Miscellany", *The Jewish Quarterly Review*, XIII (1922-1923), p. 95.

בעיון, והשני "בהסגר הלכה של בקיאות בלתי תוספות, ופרק אחד מהרמב"ם ז"ל".⁹⁴⁴ עיקר היום הוקדש, אפוא, ללימוד הלכה בעיון, בבקיאות ובפוסקים. מעניין הביטוי 'הסגר הלכה', כמאפיין מסגרת לימודים זו, העומד בניגוד להסגרים ללימוד קבלה המוכרים בצפת במאה הט"ז, כדלעיל.

2. 'חברות' או 'חבורות' הלימוד

על אף שהחברות אינן מתאימות להכרה כ'מוסדות', ומשום כך לכאורה אין מקומן בדיון שלנו, הרי שהן ראויות להתייחסות משום שמילאו חלק משמעותי בעולם הלימוד של חכמי צפת. ה'חברה', או ה'חבורה', היא התארגנות, לרוב ממניעים חברתיים,⁹⁴⁵ אבל מציינת גם התכנסות לשם לימוד תורה.⁹⁴⁶ ייתכן שבמקרים מסוימים היה צורך ממשי להסב את שמה של ישיבה לחבורה, כפי שהיה באיטליה במאה הט"ז לדעת א' הורוביץ,⁹⁴⁷ אבל ככל שאבחנה זו נוגעת לצפת אין לה משמעות. לעתים קרובות קשה להבחין בין חברה לבין בית מדרש בראשותו של חכם, וההבדל בין שני המושגים כלל אינו קיים למעשה.

אפשר שמקורו של הביטוי 'חבורה' בלשון חז"ל, המשתמע גם כקבוצה של צדיקים.⁹⁴⁸ אמנם, יש מקום לשער שהביטוי נגזר מאופיין הכלכלי של אחדות מחבורות המקובלים, שקיבלו על עצמן תנאי שיתוף,⁹⁴⁹ אבל לא ניתן להוכיח זאת. השערה סבירה יותר, היא שהביטוי 'חבורה' זה מן הביטוי 'חברים', המציין חכמים העוסקים בלימוד,⁹⁵⁰ כדלהלן.

חבורות ללימוד קבלה

ר' שלמה אלקבץ עמד בראש חבורת לימוד של מקובלים, המכונה "חברת החברים".⁹⁵¹ נראה שחבורה זו היא 'אם' חבורות המקובלים בצפת, שמטרתן ללבן בצוותא את תורת הסוד. ייחודה של חברה זו ב'גרושין': "בעניין הגרושים, שהיינו מתגרשים השדה עם האלהי כמהר"ר שלמה ז"ל אלקבץ הלוי נר"ו, לעסוק בפסוקי התורה, פתאום, בלי עיון, והיו הדברים מתחדשים, דברים שאי אפשר להאמין עניין זה,

⁹⁴⁴ צידה לדרך, דף ב ע"א-ע"ב.

⁹⁴⁵ ראה: לעיל, עמ' 12-13.

⁹⁴⁶ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 16-18; בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 286; 299-300. א' הורוביץ מצביע על כך שבמפנה המאה הט"ז גבר אופיין הפולחני של החברות על אופיין הסיעודי (הורוביץ, חבורות, עמ' 242), ושדובר בתהליך חברתי של ההתמקדות בחברים פנימה על חשבון פעילותם החוצה. גם באיטליה היה תהליך דומה, ובמהלך המאה הט"ז הפכו חברות החסד לסלקטיביות, וחבריה עברו תהליכי מיון (שם, עמ' 236-239). חבורת הלימוד מוכרת גם בתרבות המוסלמית בתקופה הנדונה, ומכונה 'ג'אמע' (סעד, טימבוקטו, עמ' 61). אמנם, לכינוי זה משמעויות רחבות יותר בלשון התקופה (הוטרות-עבדולפתאח, המאה הט"ז, עמ' 27-29).

⁹⁴⁷ הורוביץ, חבורות, עמ' 236.

⁹⁴⁸ ראה: א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ג, ירושלים תל אביב [1948], עמ' 1417-1418.

⁹⁴⁹ ראה: להלן, עמ' 198.

⁹⁵⁰ כך ניתן לפרש, למשל, את עדותו של ר' יוסף קארו על עצמו: "שהיינו קורין יחד בחברת החכם ר' אברהם שלום" (קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגירושין, סי' ג). נראה שכונתו היא ללימוד בבית מדרשו של חכם זה, ולא דווקא ב'חברה' אחרת שלו. גם ר' משה ה' מכיר נוכח כחכם העומד בראש חבורת לימוד (זנה, תעודות, עמ' ריז), אבל ספק אם ידיעה זו מלמדת על ייחודה של 'חבורה' לעומת מסגרות הלימוד האחרות. באופן זה ניתן להבין את דברי מהרי"ט, אודות לימודו בין "בני החבורה" (מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' ז. והשווה: שם, ח"א סי' קנא). יתירה מכך, ניתן להבין את משמעות המושג בהוראות רחבות יותר, כגון דיינים בבית דין הנזכרים בכינוי "חברה" (מבי"ט, ח"א סי' לג).

⁹⁵¹ גרושין, דף ב ע"א.

אלא מי שראה או נסה העניין פעמים רבות".⁹⁵² מלבד הלימוד עסקו המשתתפים בתפילות, ככל הנראה מהן שהתחברו על ידם.⁹⁵³ לעתים רק רמ"ק נתלווה לרבו,⁹⁵⁴ אבל לעתים התגרשו מספר חברים בצוותא.⁹⁵⁵ מן הביטוי השגור "עוד נתגרשנו [...] ונתעסקנו [...]",⁹⁵⁶ אנו למדים על כך שהיה זה עיסוק משותף של בני החברה.

על פי ר' חיים ויטאל, נחלקו חוגי החברים של האר"י למעין מחלקות, 'כתות', שהותאמו לדרגתם ולאישיותם.⁹⁵⁷ תלמידי ר' חיים ויטאל, שלעתים נמנו בין גורי האר"י טרם פטירתו, המשיכו את מורשת לימוד קבלת האר"י.⁹⁵⁸

החבורה ככינוי לקבוצת לומדים ברמה גבוהה

מהרי"ט מסר על לימודו בין "בני החבורה",⁹⁵⁹ ונראה שכוונתו לקבוצת לומדים בכירים. קבוצת הלומדים הבכירים בישיבת ר' משה ן' מכיר כונתה "חברת החכמים, חברים מקשיבים".⁹⁶⁰ כאמור לעיל, מוסד לימודי זה הוגדר באופנים שונים ואין להניח שההגדרות השונות מציינות מוסדות שונים. לכן נראה שחברה זו איננה חלק נפרד מישיבתו, אלא כינוי לקבוצת הלומדים המובחרים.

חברות ללימוד ולהשפעה דתית על הרבים

ר' אלעזר אזכרי עמד בראש חברות 'סוכת שלום' ו'חברים מקשיבים' בצפת, שנסודו במטרה לעורר את הרבים "לשוב בכל לב, וגם [...] דורש בכל קהל וקהל על התשובה".⁹⁶¹ חברות אלו שימשו כנראה גם כמסגרת לימוד, ומשמע מתיאורו של ר' אלעזר אזכרי שבה למד במחציתו השנייה של היום.⁹⁶²

3. מדרש

'מדרש' הוא מושג ששימש במשמעויות שונות, ובתקופות שונות.⁹⁶³ לדברי מ' ברויאר, מקובל היה בין יהודי ספרד לציין בביטוי זה "בית כנסת קטן, המשמש גם מקום ללימוד ולישיבה".⁹⁶⁴ 'מדרש' בצפת

⁹⁵² אור נערב, דף לב ע"ב-לג ע"א. וראה: ג' שלום, "ספר גירושין מהו", קרית ספר, א (תרפ"ד), עמ' 164; בניהו, יוסף בחירי, עמ' רד-רט.

⁹⁵³ "ועוד חתומים באוצרותי תפלות ותחנונות רבות עד"ה [=על דרך הסוד] שתקן [ר' שלמה אלקבץ] לומר על קברי הצדיקים" (גירונד-ניפי, איטליה, עמ' 320).

⁹⁵⁴ "מורי ואני לבדנו" (גרושין, דף ב ע"ב).

⁹⁵⁵ למשל: "הסכמתי לחברת החברים, ושם חדשתי [...]". (שם, דף ב ע"א).

⁹⁵⁶ למשל: שם, דף יג ע"א, וכמותו רבים.

⁹⁵⁷ החזיונות, עמ' ריה-רכ; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א-ע"א.

⁹⁵⁸ קיימת חפיפה בין שמות החברים בחבורה זו, ור' חיים ויטאל בתוכם, כאשר היה רבם האר"י בחיים (החזיונות, עמ' שצה-שצו), לבין שמות החברים אחרי מות האר"י, כאשר ר' חיים ויטאל מוצג כרבם, או ליתר דיוק, כמחליפו של רבם (רבינוביץ, הגניזה הסטולינאית, עמ' 125-126). וראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 95-100.

⁹⁵⁹ מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' ז. והשווה: (שם, ח"א סי' קנא).

⁹⁶⁰ זנה, תעודות, עמ' ריז.

⁹⁶¹ חרדים, דף ב ע"א. וראה: בניהו, חידושה, עמ' 262; בניהו, הנהגות, עמ' יח-יט; תמר, אשכולות, עמ' 158-159. וראה: להלן, עמ' 246.

⁹⁶² "מהר ירוץ למדרש עד ערב, בחברת חברים מקשיבים" (פכטר, אזכרי, עמ' 153).

⁹⁶³ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 20-22; ריינר, הון, עמ' 293.

בתקופה הנדונה משתמע כמקום לימוד באופן כללי, לרוב כקיצור לביטוי 'בית מדרש': "בית המדרש קרוי מקום שלומדים בו בכל יום בקבע תח [=תלמידי חכמים] ד' אמות של תורה, ג"כ [=גם כן] מקום שלומדים הנערים בקבע שם, שאינו מקום דירה אלא מקום למוד, יקרא גם כן בית המדרש".⁹⁶⁵ מספר מקורות מורים על כך ש'מדרש' הוא כינוי כולל למקום לימוד ציבורי. בדיון בעניין סמכויותיו של חכם בצפת נאמר: "שיש בכל מדרש בן תורה שאו' [מר] פסק",⁹⁶⁶ דהיינו שמלמד פוסקים. ר' שמואל די אוזידה יעץ: "במקום שלא תמצא אנשים, החזק במדרש ולמד אתה לאחרים".⁹⁶⁷ גם במשפט זה מובן הביטוי 'מדרש' כמקום לימוד ציבורי, אולי כביטוי מקביל ל'ישיבה'. כך ניתן להבין את הביטוי הנזכר באגרת משנת שס"ד: "ג' ראשי ישיבות וט"ו בתי כנסיות, ומדרשים הקבועים בלמודם".⁹⁶⁸ כלומר, לצד בתי הכנסת ומוסדות הלימוד יש מקומות המיועדים ללימוד ציבורי. באופן זה תוכן צוואתו של תורם אלמוני לביתו, להינשא לתלמיד חכם, שבצפת יהא "שוקד בלימודו ובתורתו יהגה, וגם הוא יעמוד במדרש".⁹⁶⁹

מצד שני, בהזדמנות אחת נזכר הביטוי 'מדרש' גם ביחס למסגרת לימוד ייחודית. ר' אלעזר אזכרי העיד על לימודיו "בחברת חברים מקשיבים",⁹⁷⁰ כנראה החבורה שבראשה עמד, שהתקיימו ב'מדרש'. לאור האמור, אנו מניחים כי אזכור זה איננו מייחד את אופייה של מסגרת לימודים זו, אלא אולי רק את מקומה. על כל פנים, מסתבר שבביטוי זה השתמשו למוסדות ולגופים שונים זה מזה, ובלבד שהתכנסו בהם לשם לימוד. י' הקר עמד על כך ש'מדרש' בלשון קהילות ספרד במאה ה"ז ציין במשמעותו אוסף ספרים ציבורי לשימוש הרבים.⁹⁷¹

בהקשר זה יצוין מדרש אבוהב, שפעל בצפת בין השנים 1633-1662, ושימש ללומדים רבים ברמה גבוהה, שהתרכזו בלימוד הלכה.⁹⁷² השימוש בביטוי 'מדרש' להגדרת מוסד זה, מבטא את הטשטוש בינו לבין הביטוי 'ישיבה'.

4. ישיבה בבית פרטי

מקורות אחדים מלמדים על מציאותם של מוסדות לימוד במתחמים פרטיים בצפת. ר' משה אלשיך קבע את מדרשו "בחצר רח"ל האשכנזית",⁹⁷³ היא רחל אשת ר' יהודה אבירלין. חכמי צפת עסקו במציאות

⁹⁶⁴ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 21. וראה עוד: שם, הפנייה יד. טענתו נשענת על דברי ר' יצחק אדרבי: "בית הכנסת נקרא במקום שיש להם פרנסים וחברת קברים וגובי' תמיד וצדקה, וכל עניני בית הכנסת, מה שאין כן במדרש, כי אין בשום מדרש ממדרשי שלוניקי מהענינים הנז" (דברי ריבות, סי' נט).

⁹⁶⁵ מבי"ט, ח"ב סי' קעא.

⁹⁶⁶ שם, ח"ג סי' צא.

⁹⁶⁷ אגרת שמואל, אבות פ"ב, מ"ו.

⁹⁶⁸ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלד.

⁹⁶⁹ גלאנטי, סי' יג.

⁹⁷⁰ פכטר, אזכרי, עמ' 153. מ' פכטר ביקש לטעון ש'מקשיבים' הוא שמה של החבורה (שם, עמ' 152, בהערה 447), אך אין כל הכרח בכך. 'חברים מקשיבים' הוא כינוי נפוץ לבני חבורות לימוד.

⁹⁷¹ דעתו הוכחה במאמר שלא ראה אור, וכותרתו: "המדרש הספרדי – ספריה ציבורית יהודית". תודתי למורי על שהעמיד את טיוטת מאמרו לעיוני.

⁹⁷² ראה: בניהו, דור, עמ' קט-קטז; שפיגל, תשובות, עמ' ט-יג; דודסון, עבודת גמר, עמ' 54-55.

שהייתה בוודאי מוכרת להם: ר' יוסף קארו דן להלכה ב"יחיד הקובע מדרש בביתו",⁹⁷⁴ והמבי"ט דן באדם המבקש "להתפלל בחצר בבית א' [חד], ולהקהיל שם מנין להתפלל, ורוצה לקבוע לו ישיבה שם".⁹⁷⁵ מציאות של מוסדות לימוד בבתי פרטיים בימי הביניים ובתקופה הנדונה מוכרת גם בריכוזים יהודיים אחרים,⁹⁷⁶ כמו גם באירופה נוצרית.⁹⁷⁷

ב. תכני הלימוד

1. לימוד התלמוד – ה'הלכה'

"נודע בשערים בעלה בשבתו עם זקני ארץ: 'שערים' – היינו ישיבות, שהם שערים המצויינים בהלכה, 'זקני' – היינו תלמידי חכמים [...] 'בעלה' – היינו הב"ה, שהוא האדון שהתורה שלו".⁹⁷⁸ במונחי התקופה נפוץ בצפת הביטוי 'לימוד הלכה' במשמעות של לימוד גמרא, או של התקציר ההלכתי שלה – חיבור ה'תלמוד קצר' של ר' יצחק אלפסי - הרי"ף.⁹⁷⁹ מהרלב"ח העיד על מנהגו של ר' יעקב בירב בבית הכנסת: "והיה לומד בהל' [כות] שבת להרמב"ם [...] והוא נשאר עם תלמידיו, ולא למדו אז הלכה, אלא הביאו הספרים לראות הדין הזה, וראו שפירש רש"י ז"ל כדברי [...] אבל מהרמב"ם נראה להם שהוא מפרש כדבריהם".⁹⁸⁰ ברור אפוא שהכוונה בביטוי 'הלכה' לגמרא או לרי"ף. באופן זה יתפרשו הידיעות הנוספות על לימוד 'הלכה'.⁹⁸¹

⁹⁷³ שם, עמ' ח. והשווה: שער הגלגולים, דף סג ע"א. וראה: בניהו, הסכמת, עמ' קטז-קיו.

⁹⁷⁴ שו"ע, או"ח, סי' קנא, ב.

⁹⁷⁵ מבי"ט, ח"ג סי' קא.

⁹⁷⁶ למשל, באיטליה (שולוואס, איטליה, עמ' 111) ובאשכנז (ברויר, דיסרטציה, עמ' 14). וראה: ברויר, אוהלי תורה, עמ' 20-21.

⁹⁷⁷ היו מורים שניהלו בתי ספר פרטיים בבתיהם או בחדרים שכורים, ולעתים קיבלו קצבה מיוחדת מן הכנסייה להשכרת חדרים להוראה (גרנדלר, איטליה, עמ' 57). היו בתים בהם למדו תלמידים מעטים, כגון בוויניציאה במאה ה"ז (גרנדלר, איטליה, עמ' 51; 313; 403).

⁹⁷⁸ מילי דשמיא, עמ' 147.

⁹⁷⁹ אמנם, אין בכך חידוש, שכן מושגים אלו מוכרים בהוויית הלימוד בארץ ישראל כבר בדורות שקדמו לתקופת מחקרנו. למשל: במאה ה"ו התבקש ר' אליה מלה מאסה מאת נכבדי קהילת ירושלים "לפרש להם בבית הכנסת הפרק [במין]מוני כמנהגם [...] והלכה עם תוספת [=תוספות] בבית המדרש, והלכה עם פירוש [רש"י] ז"ל עוד בבית הכנסת לפנות ערב" (י' הקר, "ר' אליה מלה מאסה בירושלים", ציון, נ [תשמ"ה], עמ' 259). מכאן, ש'הלכה' נתפסת כלימוד סוגיות של גמרא או רי"ף עם רש"י ותוספות בבית המדרש. וראה: ח"ז דימיטרובסקי, "פרשה עלומה ביחסי הנגיד ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלים בראשית המאה ה"ז", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 110 הערה 149. באותה מידה נכונים הדברים גם בתקופות שלאחר תחום מחקרנו. למשל, על סדרי הלימוד במדרש אבהב, שפעל בצפת בין השנים 1633-1662 נמסר: "אח"כ למדנו פרק א' של משנה עם פי' וקדיש, אח"כ בא כל אחד ללשכתו עם תלמידיו, והמה מעיינים לפניו הלכה של קדושין, ומשמיעין אותה לפני רבן, ומאריך הרב עם תלמידיו לחדד שכלם, לכל א' כפי כחו. אח"כ מעיינים הלכה א' של מ' [סכת] שבת, ומשמיעין אותה לפני רבן [...] והת"ח שיושב עם התלמידים כל היום, קבוע עמהם כל א' בלשכתו, ואינו זז מעמהם כל היום" (בניהו, דור, עמ' קפד-קפה). לאור האמור מובן מכאן, שהלימוד התמקד במסכת קידושין (או בסדר נשים בכלל), ובמסכת שבת בתלמוד.

⁹⁸⁰ מהרלב"ח, סי' כא. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נב-נג.

⁹⁸¹ כגון בדברי ר' חיים ויטאל: "כשאדם עוסק בתלמוד הנק' הלכה" (שער המצוות, דף מו ע"ב), ובדברי ר' שלמה שלומיל: "לומדים הלכה אחת עם פירש"י ותוספות" (דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א). והשווה: פורג'ס, קפשאל, עמ' 34-35.

לימוד הגמרא עמד בבסיס התוכן הלימודי של ישיבות רבות בצפת: "קביעות למוד ד"א [=ד' אמות] של הלכה, אשר היה קבוע פה צפת"ו"⁹⁸²; "כי מי שאינו לומד בישיבה לא ירד לעומקה של הלכה, כי ההלכה לא תתברר ותתלבן כי אם בלומדו בישיבה"⁹⁸³. לימוד התלמוד או הרי"ף מוגדר כלימוד 'הלכה' משום שהוא אינו כולל אגדות, ומשום שמטרתו הפקת ההלכה מן הסוגיא, כיאה ללימוד בשיטת העיון הספרדי, כדלהלן. אף ר' יוסף קארו הגדיר: "בתלמוד, דהיינו שיבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוציא דבר מתוך דבר, וידמה דבר לדבר, וידין במידות שהתורה נדרשת בהם עד שידע היאך עיקר המצוות, והיאך יוצא האסור והמותר, וכיוצא בזה דברים שלמד מפי השמועה"⁹⁸⁴. כלומר, ה'הלכה' היא לימוד החלק ההלכתי שבתלמוד והפסיקה העולה ממנו להלכה.

הגדרה דומה לזו, ואף מרחיבה יותר, נשמעת גם מדברי ר' משה נ' מכיר: "בן ט"ו לגמרא: ענין הגמרא להבין ולהורות האיסור וההתיר, ולידע פירושי המשנה והמקרא, ולדון במדו' [ת] שהתורה נדרשת בהם, ולשמש ת"ח [=תלמידי חכמים] [...] וענין למוד על הגרסא שאמרנו והשמוש על הסברא. ואם אין הסברא – מה מועיל לו הגירסא. גמרא – גמור זמורתא תהא העקר, הוא השמוש והוא הנקרא גמרא [...] ועקר הגמרא צריך רב ורבן שיסביר לו סברות נכונות ואמתיות [...]"⁹⁸⁵. גם לפי הגדרה זו, הפסיקה היא תכלית לימוד הגמרא, והאמצעים לכך הם ההעמקה בשורשי ההלכות (ה'סברא') והלימוד מפי מורה (ה'שימוש').

2. הלימוד בשיטת העיון

בישיבות הספרדיות במאה ה"ו, ובעקבותיהן גם בישיבות הפזורה הספרדית בארצות האסלאם לאחר הגירוש, הונהג הלימוד בשיטת העיון ובמרכזו משא ומתן שיטתי בלימוד הסוגיה.⁹⁸⁶ לעתים נבחרו סוגיות שבהן העמיקו במסגרת הישיבה, והן כונו 'סוגיות חמורות'.⁹⁸⁷ בישיבות רבות בצפת למדו בשיטה זו, ובהן ישיבות ר' יוסף קארו,⁹⁸⁸ האר"י,⁹⁸⁹ המבי"ט,⁹⁹⁰ ר' שלמה סאגיש,⁹⁹¹ ואולי ישיבת ר' שמואל די

⁹⁸² נבחר מכסף, סי' קא. הדברים אמורים ביחס ל'בית תלמוד בצפת'. המחבר, ר' אישיהו פינטו, עלה לצפת בשנת 1625 אבל הכיר בוודאי את ההווה הצפתית בתקופה שקדמה לכך, המתאימה לגבולות הזמן של מחקרנו, כרב חשוב בדמשק, ואולי גם כקרוב למשפחת ויטאל. ראה: גליס, תולדות, ב, עמ' א-ב.

⁹⁸³ מדרש שמואל, אבות פ"ו מ"ז, דף רנה ע"א.

⁹⁸⁴ שו"ע, יו"ד סי' רמו, ד.

⁹⁸⁵ סדר היום, דף קב ע"א.

⁹⁸⁶ "והוי זהיר מאד לעיין בכל שבוע [...] בשביל שהפולו יהיה קנין בידך [...] וכן היה המנהג בישיבת ספרד" (כללי שמואל, דף ג ע"א). החוקרים סבורים ששיטת העיון התפשטה בספרד בהשפעת ר' יצחק קנפנטון, 'גאון קסטיליה', וספרו 'דרכי הגמרא' (יצא במהדורות רבות, חלקן בשם 'דרכי התלמוד', ולראשונה בקושטא, בשנת רע"ה לערך). ראה: תא שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 141-144; גרוס, קווים, עמ' 6-8. אחדים מגדולי החכמים בצפת היו מתלמידי תלמידיו, כגון ר' יעקב בירב, ר' יוסף קארו, רדב"ז ור' ישראל די קוריאל, והם שהפיצו את שיטתו בצפת. עוד על שיטת העיון מיסודו של ר' יצחק קנפנטון, וישיבות 'ספרדיות' בצפת ומחוצה לה בהן הונהגה שיטה זו, ראה: בווארין, העיון; בנטוב, שיטת; דימיטרובסקי, בירב, עמ' עט-צו; דימיטרובסקי, הפלפול, עמ' 111-182; שוחטמן, כללי התלמוד, עמ' 247-308; הקר, גרסון, עמ' 47-56; י' מרציאנו, "מארגון לקסטיליה: לתולדות שיטת לימודם של חכמי ספרד במאה החמש עשרה", תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 573-599.

⁹⁸⁷ ראה: דימיטרובסקי, ויכות, עמ' קיב; דימיטרובסקי, בירב, עמ' סג-סד; גלר, עבודת גמר, עמ' 44-45; 67; י"ש שפיגל, "משהו על יצירתו של ר' יהודה נ' בולט", עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 169.

⁹⁸⁸ "דהא לית ישיבא בגלותא, דילפי בפלפולא כמו בישיבתך [...] (מגיד משרים ת"ו, דף מו ע"ב).

⁹⁸⁹ ר' חיים ויטאל סיפר: "ראיתי למורי זלה"ה, לעולם כשהי' מתחיל לעסוק בתור', היינו בהלכה בש"ס בעיון עם חברי הישיב' [...] הי' מתפלל תפלה זו טרם שיתחיל: יהי רצון [...] שלא נכשל בדבר הלכה, ולא נאמר על טמא טהור, ולא על טהור

אוזידה.⁹⁹² יש להניח שגם בישיבות הספרדיות שעליהן לא נודע לנו דבר בנושא זה, הנהיגו את שיטת העיון.

מהריט"ץ תיאר בלשון פיוטית את אופי לימוד העיון בישיבות צפת: "ונסמכו אהלים וצדיקים עומדים במחול, מפיסין וחוזרים ומפיסין צירוף אחר צירוף דאורייתא, שלמים וכן רבים, כל המחזיק בתורת ה', דורשי רשומות נקיי הדעת, המחזדים זה את זה, כל הגדו' [ל] מחבירו אקו אקווא [מקשים קושיות] שלחופי הו משלחפי [=תמורה היו מחליפים (כלומר: היו מיישבים את השאלות)], וכתתו עצמן על ד"ת [=דברי תורה], כל השונה הלכות, אם בעלי תלמוד גדול מקשי ומפרקי ומחדדי טפי [=מקשים ומיישבים ומחדדים יותר], וטפחין אעיברא דדשא [=ומכים בבריה הדלת], דא מדרשא [=זהו (בית) מדרש], ומרמזי אהדדי [=ורומזים זה לזה] ומצדדי אצדורי [אצדודי (?)] [=ועוברים מצד לצד] וצידי צדדין לירד לעומק הדין".⁹⁹³ כלומר, מתנהל דיון ער ותוסס בין תלמידי חכמים, והם מחזדים ביניהם את הסוגיה לצדדיה השונים, תוך כדי קושיות ופריכותיהן, כדי להגיע לעומקה.

בהמשך ביאר מהריט"ץ, שכאשר לא הושגה ההכרעה בדיון, הביאו אותו הלומדים בפני לומדים בכירים מהם. התיאור בסגנון פיוטי, וממנו ניתן ללמוד על אופיו הדינאמי של לימוד העיון: "כל דיין שדן דין אמת לאמתו הלך אחר ב"ד [=בית דין] יפה ומצויין, ת"ח [=תלמיד חכם] דאייקר תלמודיהו [=שהשתבח תלמודו], ושגגת תלמוד עולה בפניהם כהר גבוה, ומשלפי שלופי [=ויוצאים] לצאת משפחות סופרים משפחות מתגרות, ופרחי כהונה מתגרים [=מעוררים דיון] ושומרי תור' [ה] יתגרו אגרא דפרקא [=שכר הלימוד] [...] וכל דיינא דשאל שאלתא ומותיב [=דיין ששואל שאלה ומיישב] מלה שתלמודו קשה, ותקפה עליו משנתו, אף חכמתו עמדה לו מנגד, ואין דעתו מתישבת אגב שטפיה [כלומר, בעקבות לימודו].

טמא, ולא על איסור מותר, ולא על מותר איסור, ולא יכשלו חברי בדבר הלכה [...] " (שער המצוות, דף ג ע"א). יש לשער שחינוכו זה רכש בישיבת רדב"ז שלימד בשיטת העיון הספרדי (ראה: בווארין, העיון, עמ' 3; 46; 70; טולידאנו, דיסרטיצה, עמ' 320-321). הידיעות על לימוד בעיון בבית מדרשו של האר"י רבות: כאשר התקשה ר' חייא רופא בפלפולו, הוא חיפש בגמרא של האר"י, ומצא שם מהגהותיו (מעשה חייא, דף ח ע"א; י ע"א). תלמיד אחר, ר' יוסף די שיגוביא, זכר מלימודיו בצפת את לימוד הגמרא עם האר"י (דובב שפתי ישנים, הקדמה [לחלק דובב שפתי ישנים], דף א ע"א). ר' חיים ויטאל גילה את דעתו של האר"י על הלימוד בעיון: "ואמנם, עסק התורה ממש אינו העיון, רק קריאת התורה בעצמה בארבע דרכיה, שהם ר"ת פרד"ס כנודע, וכמו שמי שרוצה לאכל האגוז צריך תחלה לשבר קליפותיה, כן צריך להקדים העיון בתחלה. והיה מורי ז"ל אומר, כי מי ששכלו זך ודק וחריף, לעיין ההלכה בשעה, או על הרוב בשתי שעות, ודאי הוא שטוב לו מאד שיטרח שעה או שתי שעות בתחילה בעיון לסיבה הנז', אבל מי שמכיר בעצמו שהוא קשה העיון, וטורח בו זמן הרבה עד שיעיין ההלכה, לא טוב הוא עושה, ודומה למי שמשבר כל היום אגוזים, ואינו אוכל מה שבתוכו, ויותר טוב לו שיעסוק בתורה עצמה, בדינין ובמדרשים ובסודות" (שער המצוות, דף מה ע"א). כלומר, לימוד העיון משמש כאמצעי וכמכשיר ללימוד העיקרי, וערכו אינו עומד בפני עצמו, שאיננו 'עסק התורה ממש'. על תיאור מאמציו של האר"י בלימוד העיון, ראה: סמברי, תולדות האר"י, עמ' 335; דובב שפתי ישנים, דף ג ע"ב; חסד לאברהם, מעיין ב, נהר כח; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 320-321; 336. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 86; להלן, עמ' 134-135.

⁹⁹⁰ ר' שלמה מטרנאי תיאר את דרך הלימוד אצל אביו, המבי"ט: "לנים בעומק עומקה של הלכה, משכימי קום מאחרי שבת, לילה כיום משימים, משתתפים במעשה בראשית" (מבי"ט, דף א ע"א, הקדמה). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קלד-קמד. לא נאמר כאן דבר על שיטת הלימוד, אבל יש להניח שהביטוי 'לנים בעומק עומקה של הלכה' רומז לשיטת העיון, והמשך הדברים מורה על ההתמדה בלימוד.

⁹⁹¹ "בבית מדרשו של [...] הרב הגדול מחודד ומפולפל כמהור"ר שלמה סאגיש [...] בנה אצלו ציון בדרך העיון" (מהרי"ט, בהקדמת בנו, ר' ישעיה).

⁹⁹² "רצה להגיד לנו הנהגת הצדיק [...] מה שעושה קודם כל דבר בתחלת היום, הוא מעיין ההלכה ומפולפל בה כפי כחו, ואחר כך לשונו תדבר משפט, שקורא פרק אחד או שנים מהר"מבם או שאר הפוסקים על דבר המשפט [...] (מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה, דף נג ע"א). אפשר שבדברים אלו רמז על סדר יומו, ואולי גם על סדר הלימוד בישיבה שבראשה עמד, ולפיו הוקדשו שעות הבוקר ללימוד בעיון, ואחר כך עסקו בפוסקים.

⁹⁹³ מהריט"ץ, הקדמה.

והאי דוחקא דהוי בכליה [=דוחק זו שיש בכליו (כלומר, בלימודו)], תלמודא מילתא דתמיהא דמקלקלי בה [=דבר תמוה שמפריע ל-] רבים, ות"ח [=תלמידי חכמים] אין להם מנוחה לירד לעמקי שאו"ל, העמק שאלה שאלו, שמכניסין בקולי קולות וטפחין וצווחין עלה בבי מדרשא [=וצועקים על כך בבית המדרש] [...] ומקראות הללו, שנתמוטטו רגליהן של חכמים בב"ה [בבית המדרש], וקשיא להו הלכתא אהלכתא בלא טעמא [=וקשה עליו (לימוד) הלכה מהלכה ללא טעם], והני מילי מוליאטא [=ואלו דברים ממולאים (כלומר, קשים)] והלכות מרובות חבילות חבילות, ניתנו בקולי קולות סתם, ואח"כ מחלוקת מתרבה מפני שהם עזין [=קשים] במקו'ם] שדנין את האדם בשעת חקור דין, וצעקו קודם גזר דין, ויתקבצו כל זקני ישראל ומחזיקים במחלוקת שהיא לש"ש [=לשם שמים], הלמדין ודנין לעני א' [חד], דבקיאי ופקיעי טפי [=שבקיאים ומפורסמים (בלימודם) יותר] [...]".⁹⁹⁴

לימוד העיון שימש כמכשיר להפקת הפסיקה ההלכתית,⁹⁹⁵ ואפשר ששיטה זו הקלה על פוסקי ההלכה למצוא פיתרונות יצירתיים לבעיות שפוסקי הדורות הקודמים לא התמודדו עמן.⁹⁹⁶ שינויים רבים נגזרו כתוצאה מן התמורות שהתחוללו בעולם היהודי מאז שלהי המאה ה"ט", ובאמצעות הפלפול יכלו הפוסקים לעבד כללים ונוסחאות הלכתיים קדומים, ולהתאים אותם למציאות החדשה בזמנם.

אף על פי כן, לעתים איבד העיון את תכליתו המעשית, והפך ללימוד לשם הלימוד והפלפול עצמו, ה'חידוד',⁹⁹⁷ ולא דווקא לשם הכרעה הלכתית.⁹⁹⁸ כתוצאה מכך, ארע לעתים שהעיון הביא אפילו למסקנות שאינן מתיישבות עם ההלכה. אחדים מחכמי צפת תמכו במגמה זו,⁹⁹⁹ אבל רבים אחרים יצאו נגדה.¹⁰⁰⁰ ר' משה גלאנטי, למשל, התבטא: "כי הדין ירצה יושר, לא פלפול, הפלפו' [ל] בישיבה, שהדין

⁹⁹⁴ שם, שם.

⁹⁹⁵ למשל: "הפרי הנמשך מהפלפול, והוא חתוך הדין הדין [!] ומסקנת ההלכה" (שר שלום, דף פה ע"א); "בהיות האדם עוסק בדיניה, יעלו בדעתו חלקי הסותר בתחלת העיון, ויאמר על טמא טהור וכיוצא, ואין מזה נמשך חרבה [=נזק] כלל, אלא ימשך עיונו עד שיעמוד על אמתת הדין, או יעמידוהו חבריו, ואין בזה עון כלל אשר חטא" (אור נערב, דף יד ע"א); "שרצה התנא ללמדנו אופן לימוד התורה, כדי שירד לעומקה של הלכה, וזה שצריך שידקדק היטיב בכל מה שהוא לומד, שצריך שיטחון אותו הדק היטיב בקשיות והוי"ו, טחון היטיב עד אשר דק ויעשנו קמח, ואחר שעין ותירץ צריך שידחה הקודם קודם, עד שיבא עד תכונת הדברים, ויעמוד על האמת [...] ואז אחר כל אלה הדברים לבבו יבין עומק ההלכה, ושב ורפא לו [...] (מדרש שמואל, פ"ג מכ"ג, דף קכח ע"א-ע"ב).

⁹⁹⁶ ראה: ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 251.

⁹⁹⁷ "עוד ישב [רמ"ק] בישיבה כל ימיו, לחדד את התלמידים, שתילי זתים" (פלא הרימון, דף ב ע"ב).

⁹⁹⁸ כך הגדיר מהריט"ץ את מגמת הלימוד: "והתלמידים יצ"ו [...] עד שייגיעו לתכלית לשאת ולתת בדבר הלכה, ובזה יגדיל תורה ויאדיר" (מהריט"ץ החדשות, סי' לה). כלומר, התכלית היא עצם המשא והמתן הלימודי. והשווה: שר שלום, דף פה ע"א-ע"ב. וראה: גרל, עבודת גמר, עמ' 29; פורג'ס, קפסאלי, עמ' 34-35; אסף, פולין, עמ' 101-107.

⁹⁹⁹ למשל: "וגם כי האריך החכם המורה בפסק דין זה, ולא עלתה לו כהלכה, עם כל זה יש לו שכר במשא ומתן של תורה, ובפלפול שפלפל בראיות, שמורה שיש לו בקיאות בגמרא ובפוסקי ז"ל, ועל הרוב יכוון להלכה בפסקי דינים אחרים" (מבי"ט, ח"ב סי' קצב).

¹⁰⁰⁰ ר' יעקב בירב כתב: "ואני אומר, שזה לוקח הדברים בלא עיון, ולפעמים יעשה פלפולים שאין שום שכל סובל אותם [...] ובודאי שלא העמיק כראוי" (בירב, סי' נו). ר' יוסף קארן, כאשר ביקש למחות נגד לימוד תפל שעשוי להביא למסקנות מעשיות מעוותות, התבטא: "איך יתכן, שנעלם מעיני הה"ר משה [מטראני] זה, וגם כל הטענו' הנ"ל, ואיני חושב אלא שרצה לתהו' בקנקן המעייני, ולהראו' להם כחו, שהוא כדאי לטהר השרץ" (אבקת רוכל, סי' קמז). ר' אלעזר אזכרי התבטא בעניין בחריפות יתר: "שעוסקים בתלמוד לחדד השכל לא יכירו בוראם, והכי נמי יש בגוים ישיבות לומדי תלמוד שלנו לחדד שכלם, אעפ"י שהם כופרים" (מילי דשמיא, עמ' 147). ור' שמואל די אוזידה קבל: "כי אין עין עיונם עיון ישר" (מדרש שמואל, אבות פ"ד מכ"ה). גם מהריט"ץ גינה את אופן הלימוד הזה, וקבע: "התלמידין המעיינין [...] שכיון שהם במדרגת העיון, כל א' מבקש לנצח את חברו, ויש באותו הבל חטא" (מהריט"ץ החדשות, סי' לה). במקום אחר רמז מהריט"ץ, שהפלפול איננו עיקר לימוד התורה, ואולי אפילו כלל לא נחשב ללימוד תורה: "שאיין צריך שיהיו מפלפלין בתלמוד, אלא עוסקין בתורה, שאם היה צריך

דין אמת וישר".¹⁰⁰¹ מדבריו משמע, שמקומו של הפלפול בישיבה, בתפקיד של מכשיר לימודי, אבל אין מקומו כאמצעי לפסיקת הלכה. במובנים אחדים, תאמה דרך הפעילות הלימודית בישיבה את זו של ישיבות אשכנז.¹⁰⁰²

3. לימוד בבקיות

לימוד התלמוד בבקיות הוא לימוד שמגמתו היא ממד הרוחב בלימוד, דהיינו הקניית היקף מרבי בספרות התלמודית,¹⁰⁰³ בניגוד ללימוד בעיון, שמגמתו היא ממד העומק. בישיבות הספרדיות, בהן הודגש לימוד העיון, נחשב לימוד הבקיות למרכיב חיוני.¹⁰⁰⁴ הבקיות הייתה מצופה מפוסק הלכה בעל חשיבות, כפי שקבע ר' שמואל די אוזידה: "אם אין לאדם ידיעה ובקיות גדול בכל התורה [...] לא יוכל [...] לחדש חדושים בתורה".¹⁰⁰⁵ היו פוסקים צפתיים שהצטיינו בבקיותם, כגון המב"ט, שעליו נכתב על דרך ההפלגה, שהוא "מפרק הרים בפלפול, משבר סלעים בבקיותו, עוקר הרים וטוחנן".¹⁰⁰⁶ כלומר, נודע כלמדן בדרך העיון והבקיות.¹⁰⁰⁷ על חכם אחר העיד המב"ט, שהיה "בקי בג' סדרי [מועד, נשים ונזיקין],¹⁰⁰⁸ ודמין ליה כמונחים בכיסתי' [ה] [=ונראים אצלו כמונחים בכיסו], ובתלתא אחריני [=ובשלושה (סדרים) אחרים] ידע לאהדורי סברא מתישבת על הלב".¹⁰⁰⁹ כנראה, שבדרכו בלימוד הבקיות הלך בנו, מהרי"ט.¹⁰¹⁰

מכאן מתבקש ערך לימוד הבקיות גם בישיבות, אלא שהידיעות על הלימוד בבקיות בישיבות צפת מועטות,¹⁰¹¹ וקשה להניח שאם תכנית לימודים זו הייתה רווחת בכלל ישיבות צפת, לא היו לכך ביטויים

שהיה כלם או רובם מפלפלים במשניות ובריתות התלמוד, אימתי היו נגאלין" (מהרי"ט"ץ, סי' עה). וראה: ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 12-27; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 26-27; ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 250; א"פ קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים תשכ"ב, עמ' 62-68; 138-142.

¹⁰⁰¹ גלאנטי, סי' צא.

¹⁰⁰² ראה: ברויאר, דיסרטיציה, עמ' 91-93; מ' ברויאר, "עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז", ספר זכרון למורנו ורבנו הגאון מרן הרב יחיאל יעקב וינברג ראש בית המדרש לרבנים בברלין, ירושלים תש"ל, עמ' 241-255; דימיטרובסקי, הפלפול, עמ' קטז-קט; ריינר, פולין ואשכנז.

¹⁰⁰³ ראה: בנטוב, שיטת, עמ' מא. המושג 'בקיות' כשלעצמו, בספרות התקופה בצפת, הוראתו 'מומחיות' בלשון ימינו, וכך יובן הביטוי: "בקיותם בפלפול הלכה" (מב"ט, ח"ב סי' ריג). להלן דוגמאות ספורות מני רבות: "שאינו אנו בקיאים בשומת הכתובות" (אבנת רוכל, סי' ריג); "בקיותם ומומחיתם" (מהרי"ט, ח"א סי' ט); "כל הרופאים הבקיותם" (שם, ח"ב אה"ע סי' יד); "שוחטי בקיאים ומומחית" (מהרי"ט"ץ, סי' סג); "בקיותם בשמות ערבי" (שם, סי' רלב), וכדו'.

¹⁰⁰⁴ "והיו זהיר מאד לעיין בכל שבוע [...] בשביל שהפלפול יהיה קנין בידך [...] וכן היה המנהג בישיבת ספרד. ובשאר הימים היו לומדים בקיאים, ובדרך הזה הפלפול והבקיות היה עולה בידם" (כללי שמואל, דף ג ע"א). וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' פד-פה; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 203-205.

¹⁰⁰⁵ מדרש שמואל, אבות פ"ג מכ"ג, דף קכז ע"ב.

¹⁰⁰⁶ מב"ט, ח"ג סי' פט.

¹⁰⁰⁷ המב"ט העיד על עצמו: "ואח' כמה שנים אנה ה' לידי, שהייתי שונה מס' נזי' [ר] בבקיות" (שם, ח"א סי' רמז).

¹⁰⁰⁸ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 86-87.

¹⁰⁰⁹ מב"ט, ח"א סי' מא. והשווה: "ופסקיו מורים על בקיותו בגמרא והכמתו" (שם, ח"ג סי' עז); "שיש לו בקיות בגמרא ובפוסקי ז"ל, ועל הרוב יכוון להלכה בפסקי דינים אחרים" (שם, ח"ב סי' קצב).

¹⁰¹⁰ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 221-223.

¹⁰¹¹ על סדר יומו של ר' משה אלשיך נמסר: "מנעורי גדלני כאב עסק התלמוד, מרבה בישיבה, יוצא ובהויות אביי ורבה עד חובה, הלילה עיון והיום הלכה [...] הבין שמועה בבקר בבקר, ואחריו אל הפוסקים עד בא השמש, ואל שואל כענין להשיב כהלכה, ולא לבי הלך לעשות קבע מדרשות ופשטים" (תורת משה, דף ב ע"א, הקדמה). ניתן להבין שלימוד ה'הלכה' ביום לא

נוספים במקורות, במיוחד לאור השפע העצום במקורות על הלימוד בעיון. לכך נוסיף את הערתו של ר' יוסף קארו: "בדורות אלו לא ימצא מי שלמד כל התלמוד, כי אם אחד מעיר".¹⁰¹² לפיכך, מסקנתנו היא שמשקלו של לימוד הבקיאות בישיבות צפת, בדרך כלל, היה שולי ביחס ללימוד העיון.

4. חידושים על התלמוד

ספרות ההלכה של חכמי צפת רוויה בשפע אינסופי של דיונים על בסיס התלמוד, פרשני הש"ס והפוסקים. מבט על יצירתם הספרותית של חכמי צפת בתחום זה עשוי לסייע בידינו להבין את מקומו של לימוד התלמוד בעולמם, ולמרות שיש בסיס מוצק להנחה שצמיחתה של ספרות זו בבתי המדרש ובין הלומדים, אין לתלמוד ממנה על תכני הלימוד בישיבות.

על אף שיצירות ספרותיות מסוג זה לא אפיינו את מגורשי ספרד,¹⁰¹³ חכמים צפתיים לא מעטים כתבו חידושים על התלמוד הבבלי, מרביתם ספרדים: ר' יעקב בירב,¹⁰¹⁴ ר' אלישע גאליקו,¹⁰¹⁵ ר' יוסף קארו,¹⁰¹⁶ רדב"ז,¹⁰¹⁷ ר' בצלאל אשכנזי,¹⁰¹⁸ תלמיד חכם אלמוני בשנת של"ב,¹⁰¹⁹ מחבר אלמוני אחר מצפת,¹⁰²⁰ ר' יהודה אלגאזי,¹⁰²¹ ר' אלעזר אזכרי (בשנת של"ז),¹⁰²² ר' שמואל ן' וירגה,¹⁰²³ ר' משה גלאנטי,¹⁰²⁴ ר' ידידיה גלאנטי,¹⁰²⁵ ר' חייא רופא,¹⁰²⁶ מהרי"ט,¹⁰²⁷ ואולי גם ר' שמואל די אוזידה.¹⁰²⁸

היה בעיון, אלא בבקיאות. יש להסתפק אם סדר יומו משקף סדר יום של לימוד בישיבה, אבל במקום אחר הוא העיד: "היתה עלי יד ה', ויתן יד עצום ורב [...] שונה הלכות בכל יום [...] בהסתופף בבית המדרש, מרבה בישיבה, יוצא ובא בהיות אביי ורבא [...] " (חבצלת השרון, הקדמה), ונראה כי תיאור זה משלים את קודמו, וממנו ברור כי מדובר בלימוד גמרא בישיבה. על פי האמור, את שעות הבוקר הקדיש ר' משה אלשיך ללימוד סוגיות ('שמועה'), ולאחר מכן ועד לשעות הערב להכרעות הלכתיות, ושעות הלילה הוקדשו ללימוד בעיון. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלג-רלה.

¹⁰¹² אבקת רוכל, סי' רב.

¹⁰¹³ הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 257-258.

¹⁰¹⁴ "ודע, שהרב מהר"י בי רב כתב פסקים רבים [...] וגם סוגיות והיות על התלמוד" (קורא הדורות, דף לב ע"ב). והשווה: חדושי גפ"ת מחכמי יון תורכיה וארץ ישראל במאות ט"ז-י"ז, מכת"י F48542, דף א18-א21. וראה: א"ד פינס, אוצר שיטות, א, ירושלים תשל"ט, עמ' ע; פא; הנ"ל, ב, עמ' רב-רו; מ' רבינוביץ, "תשלום שיטת מהר"י בי רב למסכת קידושין", י"ל הכהן פישמן (עורך), ספר היובל: קובץ תורני מדעי מוגש לד"ר בנימין מנשה לוין ליובלו הששים, ירושלים ת"ש, עמ' קצו-רצט; ח' בנטוב, "שיטת קידושין למהר"י בירב: השלמת ההשלמה", בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 263-286; הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 258-259; גליס, תולדות, ב, עמ' קל-קלא.

¹⁰¹⁵ פשטים וביאורים לפסוקי המקרא ומאמרי חז"ל, מכת"י F35265, דף א72-א74.

¹⁰¹⁶ ראה: כ"ץ, מתחרים, עמ' 59.

¹⁰¹⁷ ראה: הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 259.

¹⁰¹⁸ שיטה מקובצת. וראה: הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 259-261.

¹⁰¹⁹ חדושים על רש"י ותוספות למסכת חולין, מכת"י F27966.

¹⁰²⁰ דרשות וחדושי תורה, מכת"י F28017.

¹⁰²¹ ר' יהודה אלגאזי, חידושים על התלמוד (כתובות), מכת"י F50065.

¹⁰²² ר' אלעזר אזכרי, פרי מגדים, בתוך: לקט מכתבים, מכת"י F29346, עמ' א5-א217 (בדילוגים).

¹⁰²³ שיטה על התלמוד, מכת"י F71099G, דף 143.

¹⁰²⁴ גלאנטי.

¹⁰²⁵ ר' ידידיה גלאנטי, חדושי גלאנטי, ירושלים תשמ"ב.

¹⁰²⁶ מעשה חייא. וראה: בניהו, רופא, עמ' 120-124.

¹⁰²⁷ ר' יוסף מטראני, חדושי גמרא, ויניציאה 1645.

חיבורי פרשנות על הש"ס הועתקו בידי ר' אברהם גלאנטי בצפת בשנים שי"ט-ש"כ.¹⁰²⁹ חיבורי מפתחות למשנה ולתלמוד נכתבו בידי ר' יששכר ן' סוסאן¹⁰³⁰ ור' שמשון בק.¹⁰³¹ חיבורים העוסקים בכללי לימוד הגמרא נערכו בידי ר' יוסף קארו,¹⁰³² ר' בצלאל אשכנזי,¹⁰³³ רדב"ז¹⁰³⁴ ור' שמשון בק.¹⁰³⁵ בביאור לתלמוד הירושלמי עסקו ר' מנחם די לונזאנו,¹⁰³⁶ ר' משה פיזנטי,¹⁰³⁷ ר' שלמה סיריליו,¹⁰³⁸ אולי ר' חייא רופא¹⁰³⁹ ומעט גם ר' אלעזר אזכרי.¹⁰⁴⁰ ר' בצלאל אשכנזי¹⁰⁴¹ ור' אלעזר אזכרי¹⁰⁴² עסקו בהגהות של נוסחי התלמוד הירושלמי. א' הכהן עמד על כך שבדור שלאחר הגירוש היו כתבי יד של נוסחי הירושלמי נדירים,¹⁰⁴³ ושיש לייחס את התפשטות העיסוק בתלמוד הירושלמי במאה הט"ז להדפסתו לראשונה בשנים רפ"ג-רפ"ד בוויניציאה.¹⁰⁴⁴

5. לימוד הפוסקים

ה'פוסקים' הם פוסקי ההלכה הבתר-תלמודיים שנלמדו בישיבות, בפרט בישיבות ספרד מאז ימי הביניים,¹⁰⁴⁵ ולימודם תפס מקום חשוב בסדר הלימוד הספרדי.¹⁰⁴⁶

-
- ¹⁰²⁸ [ר' שמואל די אוזידה?], פרוש התלמוד, מכת"י F28014; שיטה על התלמוד, מכת"י F71099G, דף 77א; חדושים על התלמוד, מכת"י F27966, דף 45א.
- ¹⁰²⁹ ר' מנחם המאירי, בית הבחירה – יבמות, שי"ט, מכת"י F28006, בקולופון; ר' מאיר אבולעפיה, יד רמה – בבא בתרא פרק ג, ש"כ, מכת"י F53088.
- ¹⁰³⁰ [ר' יששכר ן' סוסאן], מפתחות פרקי המשנה והתלמוד על סדר האלפא ביתא, מכת"י F16824.
- ¹⁰³¹ ר' שמשון בק, כללים והבהרות בעניני הלכה ותלמוד, מכת"י F34474.
- ¹⁰³² ר' יוסף קארו, כללי הגמרא, בתוך: ר' ישועה הלוי, הליכות עולם, ויניציאה שצ"ט.
- ¹⁰³³ ר' בצלאל אשכנזי, כללי התלמוד, בתוך: א' מארכס, "כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי", מ' הילדעסהיימער ואחרים (עורכים), ספר לדוד צבי כולל דברי תורה ומדע לכבוד הרב הגדול מהור"ר דוד צבי הואפפמאנן ראש הישיבה בברלין במלאת לו שבעים שנה לימי חייו, ברלין תרע"ד, עמ' 179-217; שוחטמן, כללי התלמוד.
- ¹⁰³⁴ ר' דוד ן' זמרא, כללי הגמרא, בתוך: ר' אברהם עקרא, מהררי נמרים, ויניציאה שנ"ט.
- ¹⁰³⁵ ר' שמשון בק, כללים והבהרות בעניני הלכה ותלמוד, מכת"י F34474.
- ¹⁰³⁶ ירושלמי, נשים, ורשא תקצ"ז.
- ¹⁰³⁷ הכהן, הירושלמי, עמ' 151-153.
- ¹⁰³⁸ חיבר ביאורים על הירושלמי למסכתות שונות: תלמוד ירושלמי, ברכות, מינץ תרל"ח; ביכורים, ירושלים תשי"א; כלאים, ירושלים תשי"ב; מעשר שני, ירושלים תשי"ד; דמאי, ירושלים תשט"ו; תרומות, בני ברק תשי"ח; משנה, שביעית, תל אביב תשל"ב; חלה, בני ברק תשמ"א; ערלה, בני ברק תשמ"א; מעשרות, בני ברק תשמ"ה; שקלים, ירושלים תשנ"ח. וראה: סמואל, דיסרטציה.
- ¹⁰³⁹ ר' חייא רופא [?], פרוש תלמוד ירושלמי, מכת"י F16880.
- ¹⁰⁴⁰ ר' אלעזר אזכרי, לקט מכתבים, מכת"י F29346, דף 208ב-209ב.
- ¹⁰⁴¹ ראה: בניהו, הגהותיהם, עמ' מז הערה 1.
- ¹⁰⁴² ראה: ש' ליברמן, "משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, עמ' שד-שיג.
- ¹⁰⁴³ הכהן, הירושלמי, עמ' 153-156.
- ¹⁰⁴⁴ שם, עמ' 142.
- ¹⁰⁴⁵ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 97-115; ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 21.
- ¹⁰⁴⁶ הבלין, אשכנזי, עמ' 75-76.

ה'טור' לר' יעקב בן הרא"ש עמד בבסיס דיונים הלכתיים רבים בצפת,¹⁰⁴⁷ שאף קיבלו ביטוי ספרותי.¹⁰⁴⁸ לימוד ה'טור' משקף את מסורת הלימוד הספרדית, כפי שהייתה בדורות שקדמו לגירוש,¹⁰⁴⁹ ובדברי חכמי צפת ניכר המשך הקו שנקט בו ה'טור', שהציב את פסיקתו על שלושת עמודי ההוראה: ר"ף, רמב"ם ורא"ש.¹⁰⁵⁰ דוגמה מובהקת לכך היא פסיקתו השיטתית של ר' יוסף קארו בחיבורו 'בית יוסף', שהעמיד "כסאו על שלש רגלי"ם],"¹⁰⁵¹ כשהכוונה היא לשלושת הפוסקים, שנחשבו בעיניו ל"שלושת עמודי עולם".¹⁰⁵² בנוסף שילבו פוסקי צפת בפסיקתם את ספרי ההלכה המאוחרים יותר, לרוב ספרדיים, כדוגמת: רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן, ריב"ש, מהרי"ק ומהר"י איסרליין.

בפוסקים ספרדים רבים מודגשת סמכותו ההלכתית של רמב"ם,¹⁰⁵³ וחכמי הספרדים, ובראשם ר' יוסף קארו, קיבלו את 'מרותו', גם אם לא בכל מקרה.¹⁰⁵⁴ חלק ניכר מיצירותיהם ההלכתיות של חכמי צפת התמקד ב'משנה תורה' לרמב"ם, ובהן חיבוריהם של ר' יעקב בירב,¹⁰⁵⁵ רדב"ז,¹⁰⁵⁶ ר' יוסף קארו,¹⁰⁵⁷ המבי"ט¹⁰⁵⁸ ור' בצלאל אשכנזי.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁴⁷ להלן דוגמאות מעטות לכך: דיונים ב'טור' נמצאים בדברי ר' יעקב בירב (בירב, סי' נז; סא; סב), מבי"ט (מבי"ט, ח"א סי' ט; ח"ב סי' קצה; ח"ג סי' פט), ר' בצלאל אשכנזי (אשכנזי, סי' ד; יח; כו), ר' משה אלשיך (אלשיך, סי' א; סה; צב), מהרי"ט (מהרי"ט, ח"א סי' כקו; ח"ב סי' מא; מהרי"ט החדשים, סי' כ) ומהרי"ט"ן (מהרי"ט"ן, סי' קלה; רסג; מהרי"ט"ן החדשות, סי' רטו). מעניין לציין, שעל כתב יד של ה'טור' מן המאה הי"ד-ט"ו ציין בעליו את שמו: "שלי אברהם אמאריליו" (ר' יעקב בן אשר, טור, מכת"י F43118, דף 3א). אם מדובר בחכם הצפתי בעל שם זה, לפנינו עדות מאופי שונה על העיסוק בחיבור זה.

¹⁰⁴⁸ החכם הצפתי ר' יצחק די בוטון כתב חיבור על ה'טור', וכנראה שאבד: "שעשה פי' על ד' טורים, ולא יצא טבעו בעולם" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 366).

¹⁰⁴⁹ ראה: י"ד גלינסקי, "על תפוצת הטורים בספרד בדרך הגירוש ועל קיצור לא ידוע לטור חושן משפט", ישרון, יב (תשס"ג), עמ' תשפד-תתא; הנ"ל, "וזכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו: על תפוצת ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה'15", סדרא, יט (תשס"ד), עמ' 25-45.

¹⁰⁵⁰ למשל: ר' יעקב בירב השני הסכים לסמוך רק תלמיד "שלמד כל הרי"ף עם פירושו, ושיהי' בקי בהרי"ף ובפרושו, ושיהי' לו עיון טוב והבנה טובה" (אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א). כך גם בהסגר ר' משה ן' מכיר נלמד "רב אלפס [=רי"ף] ורבינו משה [=רמב"ם]" (מרוז, מכיר, עמ' 58). ור' שמואל די אוזידה הורה: "רצה להגיד לנו הנהגת הצדיק [...] מה שעושה קודם כל דבר בתחלת היום, הוא מעיין ההלכה ומפלפל בה כפי כחו, ואחר כך לשונו תדבר משפט, שקורא פרק אחד או שנים מהר"מבם או שאר הפוסקים על דבר המשפט [...] (מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה, דף נג ע"א).

¹⁰⁵¹ כנסת הגדולה, דף ב ע"א.

¹⁰⁵² אבקת רוכל, סי' רא. והשווה: "והא כל חכימי אורייתא מלפין עליך זכותא קמי קב"ה, הר"ף והר"מבם והר"אש, בגין דאת עסיק ומבאר מילהון ופסיק כוותיהון [...] ומימוי לא הות הלכת' אלא קצת מהלכו' [...] ומאו ועד השתא לא אתעורר חד ללקט מילי כולהו, כמה דאתעוררת אתה" (מגיד משרים ת"ט, דף ג ע"א). וראה: אזולאי, שם הגדולים, דף ח ע"ב. יחד עם זאת, יש להתייחס אל מפעלו של ר' יוסף קארו כיצירה ייחודית, שכן פסיקתו משתדלת לכלול גוונים רבים ככל הניתן, ולכן מקורות פסיקתו אינם יכולים לשמש כמודל לפסיקה בזמנו. ראה: תא שמע, קארו, עמ' 153-170.

¹⁰⁵³ על משקלו של רמב"ם בקביעת מנהג המקום בצפת תחת ההשפעה הספרדית, ראה: לעיל, עמ' 83.

¹⁰⁵⁴ למשל: אבקת רוכל, סי' פט; מבי"ט, ח"א סי' כז.

¹⁰⁵⁵ ר' יעקב בירב, ביאור ופירוש ל"יד החזקה' לרמב"ם, בתוך: ר' משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים תשט"ז-תשי"ז.

¹⁰⁵⁶ ר' דוד בן זמרא, יקר תפארת, איזמיר תקי"ז; הנ"ל, פירוש רדב"ז על משנה תורה לרמב"ם, ורשא תרמ"א-תרמ"ב.

¹⁰⁵⁷ כסף משנה.

¹⁰⁵⁸ ר' משה מטראני, קרית ספר, ויניציאה שי"א. ראויה לציין עדותו של המבי"ט, שעיין "מהספ[ר] שבצובה [=שנמצא בחלב] של כתיבת יד הרב [רמב"ם]" (מבי"ט, ח"א סי' נ). על כתב היד הזה, ראה: מ' בניהו, "הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחסות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"י", סיני, ק, א (תשמ"ז), עמ' קמ-קמא.

¹⁰⁵⁹ [ר' בצלאל אשכנזי], הגהות למשנה תורה לרמב"ם, מכת"י F46324. וראה: בניהו, הגהותיהם, עמ' צג; א' ליס (עורך), מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של התלמוד ועם השוואות להבאות מהגמרא בחז"ל גאונים וראשונים, ירושלים תשמ"ג, א, עמ' 44.

בישיבות שבצפת הוקדש זמן מיוחד בסדר היום ללימוד הפוסקים.¹⁰⁶⁰ המבי"ט העיד על הלימוד בישיבת ר' יעקב בירב: "זה כמה עשרו[ת] מן השני[ם], בבוא הרב הגדול כמהר"ר יעקב בירב זלה"ה ממצרי[ם] פה, להאיר עינינו במאו[ר] תורתו, בהיותו או[מר] פס[ק] בפני כל החכמי[ם] השלמים ז"ל, אשר היו נמצאי[ם] בזמן ההו[א], אמ[ר] חידו[ש] א[חד] על דברי הרמב"ם ז"ל.¹⁰⁶¹ לימוד הפוסקים נמצא גם בסדרי הלימוד של ר' יוסף סאגיש,¹⁰⁶² בישיבת ר' משה אלשיך,¹⁰⁶³ אולי בישיבת ר' שמואל די אוזידה,¹⁰⁶⁴ ובהסגר ר' משה נ' מכיר.¹⁰⁶⁵

ג. לימודי קבלה ו'לימודי חול'

1. בין חשאיות לפומביות

חוקרים אחדים כבר הוכיחו, שלימוד הקבלה חדר לישיבות מסוימות בספרד בדורות שקדמו לגירוש.¹⁰⁶⁶ לעומתם, טוענים חוקרים אחרים שלימוד הקבלה לא נשמע בין כותלי בתי המדרש.¹⁰⁶⁷ מחלוקת זו מוסברת בניגודיות שבין הצורך ללמוד את תורת הסוד בחשאיות, לבין האפשרות להביא אותה לדיון פומבי בהיכל הישיבה. י' הקר הסביר שהפער הזה ניתן לגישור: "דעתי נוטה אפוא לכך, שבמסגרת הרחבה של הישיבה לפנינו הקניית השקפת עולם בסיסית וגישה דתית על בסיס של ספרות מצומצמת, ולא העמקה והתרכזות בקבלה נוסח ישיבות המקובלים בדורות מאוחרים יותר. בד בבד אפשרי הדבר שראש הישיבה המקובל [...] היה מגלה רזים ופותח נתיבים לתורת הסוד לתלמידים מיוחדים, לצנועים".¹⁰⁶⁸ מצב הלימוד בצפת במאה ה"ז משקף את אותה ניגודיות. מחד גיסא, את מורשת חשאיות לימוד הקבלה נטלו עמם המגורשים מספרד לצפת, ומהם שגזרו להצניע את תורתם: "וכבר ידעתי היות כל הדברי[ם] האלה כמוסים וחתומים בדברים נעלמי[ם] ופנימיים, ואין ראוי לגלות את תוכן כונתם, בהיותם דברים שהם כבשונו של עולם";¹⁰⁶⁹ "כי מי שיכנס אל החכמה הפנימית בלי תשובה ומעשים טובים לא יכנס לעולם אל החכמה";¹⁰⁷⁰ "כי דברי קבלה הם, ולא תשיג ידו בטהרתו בעיון, כי אם במעשה ר"ב ובקבלה

¹⁰⁶⁰ להשוואה לישיבות בירושלים בתקופה הנדונה, ראה: ח"ו דימטרובסקי, "פרשה עלומה ביחסי הנגיד ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלים בראשית המאה ה"ז", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 83-163.

¹⁰⁶¹ מבי"ט, ח"א סי' רמז. והשווה: מהרלב"ה, סי' כא.

¹⁰⁶² כעדות ר' משה גלאנטי: "ובהיותי בן עשרים שנה הייתי בבית החכם השלם החסיד כמהר"ר יוסף סאגיש זלה"ה, ושמעתי מפיו, שהייתי שכנו, ובכמה לשונות מהרמב"ם ז"ל הייתי הולך אצלו כתלמיד לרב" (גלאנטי, סי' נב).

¹⁰⁶³ "[...] הבין שמועה בבקר בבקר, ואחריו אל הפוסקים עד בא השמש" (תורת משה, דף ב ע"א, הקדמה).

¹⁰⁶⁴ "רצה להגיד לנו הנהגת הצדיק [...] מה שעושה קודם כל דבר בתחלת היום, הוא מעיין ההלכה ומפלפל בה כפי כחו, ואחר כך לשוננו תדבר משפט, שקורא פרק אחד או שנים מהר"מבם או שאר הפוסקים על דבר המשפט [...] (מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה, דף נג ע"א). יש להניח שהנהגות' אלו משקפות את הנעשה בישיבתו.

¹⁰⁶⁵ במוסד זה נלמדו על הסדר "רב אלפס [=רי"ף] ורבינו משה [=רמב"ם]" (מרוז, מכיר, עמ' 58).

¹⁰⁶⁶ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 160-161.

¹⁰⁶⁷ כך, למשל, י' כ"ץ: "מן המפורסמות הוא, כי מוסדות הלימוד הפומביים המיועדים למתקדמים הגבילו עצמם כמעט בצורה בלעדית לעיסוק בהלכה. כל לימוד אחר, קריאה בספרי מוסר ודרוש, או הגות בספרי המקובלים, התנהל מחוץ למסגרת בתי האולפנא הפומביים, אם ביחידות ואם בקבוצות ארעיות, או חבורות קבע האופייניות להווי המקובלים" (כ"ץ, מתחרים, עמ' 55). וראה: מרוז, מכיר, עמ' 47; גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 47-48.

¹⁰⁶⁸ הקר, גרסון, עמ' 53.

¹⁰⁶⁹ גאליקו, שיר השירים, בהקדמה. וראה: בניהו, גאליקו, עמ' עט-פא.

¹⁰⁷⁰ ראשית חכמה, דף ז ע"ב.

איש מפי איש";¹⁰⁷¹ "כי אין ראוי לדורשם במקהלות ברבבות עמך ישראל, כי אם בצנעא".¹⁰⁷² נראה שהמקובלים התחשבו ברתיעה שהתעוררה בקרב חוגים שונים מפני לימוד תורת הסוד,¹⁰⁷³ והטילו עליו מגבלות שונות.¹⁰⁷⁴

מאידך גיסא, מגמת הצנעה זו נפרצה בצפת במובנים מסוימים. עיסוקם של חכמים ספרדים בקבלה התעצם מאוד,¹⁰⁷⁵ וייחודה של העיר בתקופה הנדונה דווקא בהתרחבות מעגלי העוסקים בתורת הסוד.¹⁰⁷⁶ גם מקובלים שנמנו בין המטיפים לשימור החשאיות, האדירו את חשיבות לימוד קבלה והפליגו בערכו.¹⁰⁷⁷ רמ"ק הקדיש חיבור חשוב לשם הסברת חשיבות מקומו של לימוד הקבלה בתוך מכלול הלימוד התורני, וסתירת סברות המתנגדים לעיסוק בתורת הסוד.¹⁰⁷⁸ ואכן, מצפת נפוצו תורותיהם של המקובלים אל מרחבי העולם היהודי בעוצמות אדירות.¹⁰⁷⁹

2. לימוד קבלה בישיבות

על רקע הניגודיות בין הפומביות לחשאיות בלימוד הקבלה מתבקשת שאלת מקומה של הקבלה בתכני הלימוד בישיבות הצפתיות, אלא שלמרות שאולי מצאה בהן מקום בישיבות מסוימות,¹⁰⁸⁰ הידיעות בעניין זה דלות ביותר וקשה לקבל תמונה ברורה אודותיו.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷¹ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, הקדמת ר' יצחק הכהן אשכנזי, 'תושב צפת'.

¹⁰⁷² מדרש שמואל, אבות פ"ו מ"ב, דף רלו ע"ב. והשווה: שם, אבות פ"א, מט"ו.

¹⁰⁷³ ראה: מצודת דוד, דף ד ע"ב; אור נערב, דף ו ע"ב-טז ע"א.

¹⁰⁷⁴ מקובלים רבים הזהירו מפני לימוד קבלה, ללא השתלמות מוקדמת בלימודי תורת הנגלה' - מקרא, משנה, הלכה וגמרא. לדוגמה אחת מרבות נזכר את רמ"ק (אור נערב, ח"א פ"ו, דף י"ו ע"א-יז ע"ב; ח"ג פ"א, דף יט ע"ב). היו שהגבילו את לימוד הקבלה בתקופה הנדונה ללומדים מגיל ארבעים ומעלה. ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' טז-כ; עה-עז; קס-קסא; אידל, לתולדות, עמ' יב-טו; אליאור, ציפיות משיחיות, עמ' 35-49. לעומתם, רמ"ק טען שמוטר ללימוד חכמה זו כבר בגיל עשרים (אור נערב, דף כ ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 16-17). ד' תמר טוען, שההסתייגויות מלימוד קבלה לפני גיל ארבעים אינן מגיעות לכדי איסור ממש, אלא עצה טובה בלבד, ואין ללמוד מהן על אופי לימוד הקבלה (תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 179-182).

¹⁰⁷⁵ שלום, מגמות עיקריות, עמ' 244-251.

¹⁰⁷⁶ ראה: פיין, צפת, עמ' 21-24.

¹⁰⁷⁷ למשל: עץ חיים, הקדמה; שער הגלגולים, הקדמה יח, דף יח ע"ב.

¹⁰⁷⁸ אור נערב.

¹⁰⁷⁹ ראה: להלן, עמ' 305-310.

¹⁰⁸⁰ רמז קלוש לכך נמצא בדברי רמ"ק, בתארו את ימי לימודיו מפי ר' שלמה אלקבץ, שם למד בספר הזוהר כאשר שקד "על דלתי מדרשו" (פרדס רימונים, הקדמה), אבל ביטוי פיוטי זה אינו יכול ללמדנו על כך שב'מדרשו' של ר' שלמה אלקבץ, שעליו לא ידוע דבר, למדו קבלה, אלא רק על כך שלמד תורה זו מפיו. תיאור נוסף הוא זה של ר' זכריה אלצאהרי, שמסר את רשמיו משיבת ר' יוסף קארו, ולפיה דרש ראש הישיבה בנושא הגות וקבלה, בפני תלמידיו בישיבה: "ואלך שבת אחת אל ישיבתו [...] בפיהו דורש על הנושא, במאמר יוציא את האדם מעל הזמן [...] ונשא ונתן על דרך הפשט והקבלה" (ספר המוסר, עמ' 117). כיוון שיצירתו נושאת גוון פיוטי, יש להניח שבאמצעות ישיבת ר' יוסף קארו, שהביקור בה הותיר בו רושם עמוק, הוא תיאר את האווירה הכללית שחווה בצפת כאילו היא מקופלת בין כתלי ישיבה זו. ובכל זאת יש להסתייג ולהעיר, שאם לימוד הקבלה בישיבות הותיר רושם בתודעת הנוסע התימני, תמוה כיצד נעדר רושם כזה במקורות מימי שיא פריחתה של צפת.

¹⁰⁸¹ יצוין, שבמרכזי לימוד מוסלמיים במזרח במאה ה"ט נמצאו 'בתי מדרשות' ללימוד התורות הצופיות. ראה: מחאמיד, החינוך האסלאמי, עמ' 237-250.

ר' מרדכי דאטו תיאר את רמ"ק: "והיה ראש לכל החכמים בחכמת הקבלה בעת ההיא בעיר צפת תוב"ב [...] ראש ישיבה ג"כ [=גם כן], וסביבותיו חכמים הרבה בחכמת התלמוד והקבלה, והוא ראש ועינים לכלם [...] היה מתואר בב' חכמות תלמו"דית וקבל"ה [...] הם תלמידי ישיבה שלו בהלכות התלמוד [...] הישיבה שהוא היה ראש לה בעיר צפת בכנסת הפורטוג"סי [...] ועל חכמתו בקבלה תיארו אותו בתואר שני [...] זו היא חכמת הקבלה מים עמוקים, והעמיד ישיבה על לימודה".¹⁰⁸² כלומר, רמ"ק היה ראש ישיבה בקהל הפורטוגאליים, אך גם 'העמיד ישיבה' ללימודי קבלה. מתיאור זה משתמע, כמדומה, שבישיבתו בקהל לא למדו קבלה, לעומת הישיבה השנייה שלכאורה יוחדה לכך. אלא שהביטוי 'העמיד ישיבה' אינו מחזור, ולא ברור ממנו אם כוונתו ללומדים במסגרת ללימודי קבלה מחוץ לישיבתו הפורטוגאלית שהייתה בראשותו, או ל'ישיבה' ככל הישיבות.

בישיבת ר' משה נ' מכיר למדו זוהר.¹⁰⁸³ באותה עת, בראשית המאה ה'ז, כבר הייתה תפוצת הקבלה בעולם לעובדה מוגמרת, ואולי משום כך נטשטשה ההתנגדות לכך, והתאפשרה 'חדירתה' לישיבות. כך ניתן להסביר את צוואתו של מקדיש, כנראה אשכנזי, לישיבה בארץ ישראל, שבה יעשו הלומדים "קביעות בכל יום ללמוד הלכה או משנה או קבלה, כפי מה שיסכימו ביניהם [...]".¹⁰⁸⁴

ר' שמואל די אוזידה הורה: "רצה להגיד לנו הנהגת הצדיק [...] מה שעושה קודם כל דבר בתחלת היום, הוא מעיין ההלכה ומפלפל בה כפי כחו, ואחר כך לשונו תדבר משפט, שקורא פרק אחד או שנים מהר"מבם או שאר הפוסקים על דבר המשפט [...] ואחר כך הוא מתבודד לראות ולהבין בקבלה, להכיר בחכמה האלדית".¹⁰⁸⁵ בביטוי 'הנהגת הצדיק' מכוון הכותב להתנהגות הרצויה, ולפי דעתו מקומו של לימוד הקבלה לאחר לימוד גמרא והפוסקים, ובתנאי התבודדות, כלומר בצנעה, בניגוד ללימוד ההלכה והפוסקים בישיבה.

הלימוד בעיון או בבקיאות מיוחס בדרך כלל ללימוד הגמרא,¹⁰⁸⁶ אבל לעתים גם ביחס ללימוד הזוהר, שעמד במרכז לימוד הקבלה.¹⁰⁸⁷ רמ"ק הורה את דרך לימוד הקבלה: "הא', לשנן לשונו פעמים הרבה, ולציין לו ציונים, כדי שיזכור הבקיאות, ואל יעמיק ראשונה הרבה. והב', ילמוד במקום ב' בעיון רב כפי כחו".¹⁰⁸⁸ ו"צריך שיהיה מורגל בפלפול בעומק".¹⁰⁸⁹ כיוצא בו, הנחה האר"י את הלומדים קבלה בשיטתו ללמוד בבקיאות,¹⁰⁹⁰ ובעיון: "גם פעם אחת אמר לתלמידים: דעו לכם, שלמחר נקרא מאמר אחד בספר

¹⁰⁸² תשבי, רמ"ק, עמ' קלט-קמד.

¹⁰⁸³ מרוז, מכיר, עמ' 47.

¹⁰⁸⁴ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט.

¹⁰⁸⁵ מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה, דף נג ע"א.

¹⁰⁸⁶ ראה: לעיל, עמ' 125-128.

¹⁰⁸⁷ זק, א"י; גלר, עבודת גמר, עמ' 87.

¹⁰⁸⁸ אור נערב, ח"ג פ"ג, דף כב ע"א.

¹⁰⁸⁹ שם, דף יט ע"ב. והשווה: שם, דף טז ע"ב; כא ע"ב-כב ע"א.

¹⁰⁹⁰ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 319.

הזוהר [...] ויאמרו איש אל רעהו: הנה הרב צוה לנו לעיין המאמר ההוא, והנה נראה לנו שהוא בלתי שום קושיא. לכן נפלפל בו, אולי נמצא בו שום קושי [...] למחר אמר להם הרב: עיינתם אותו מאמר?¹⁰⁹¹ אין להסיק מכך שיש הקבלה מוחלטת בין שיטות לימוד התלמוד והזוהר, אבל ככל הנראה היה מכנה משותף רב בהגיון הפנימי של מבנה הלימוד.¹⁰⁹²

3. 'לימודי חול'

שאלת הלגיטימיות של לימודי פילוסופיה עמדה בבסיס פולמוס מתמשך בימי הביניים, בין שוללי השכלתנות לתומכיה, ובין החוששים מפני חדירת השפעות זרות אל ההגות היהודית לחדשנים.¹⁰⁹³ בפועל, נמצאו מקובלים ספרדיים במאה ה"ג ששילבו במשנתם יסודות פילוסופיים,¹⁰⁹⁴ מלומדים יהודים בספרד ובאיטליה במאות ה"ו והט"ז גילו עניין ופתיחות כלפי לימודי הפילוסופיה,¹⁰⁹⁵ ובישיבות מסוימות נמצאו לומדי פילוסופיה.¹⁰⁹⁶ גם חכמים אשכנזים רבים התעניינו בלימודי פילוסופיה ומדעים, כנראה בהשפעה ספרדית.¹⁰⁹⁷ ואיטלקית.¹⁰⁹⁸ לימוד זה המשיך ותפס מקום בעולמם של לומדים גם בדורות שלאחר הגירוש,¹⁰⁹⁹ ובראשית המאה ה"ז נמצאה בקושטא ישיבה שבה למדו כנראה פילוסופיה.¹¹⁰⁰ במהלך מאה זו נפוץ העיסוק בלימודים כלליים בתפוצה היהודית באימפריה העות'מאנית,¹¹⁰¹ ונהגו רעיונות לייסוד אוניברסיטאות יהודיות בפירארה ובמנטובה שבאיטליה.¹¹⁰²

¹⁰⁹¹ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 336-337. והשווה: בניהו, תולדות יצחק, עמ' 247-248; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 319-320; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 165-166. וראה: מרוז, מכיר, עמ' 49, ורשימת המקורות בהערה 34 שם.

¹⁰⁹² על שיטת העיון בלימוד קבלה אצל מקובלים מאז המאה ה"ז, ראה: אביב, קבלת האר"י, ג, עמ' 1052.

¹⁰⁹³ ראה: מ' שוררץ, שפה, מיתוס, אמנות: עיונים במחשבה היהודית בעת החדשה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 15-53; ר' ישפה, "דת ותבונה: המאבק על הפילוסופיה ביהדות והשלכותיו על החינוך הישראלי", הגות, ז (תשס"ו), עמ' 27-36; אידל, לתולדות, עמ' טו-כ; חלמיש, רמב"ם, עמ' 219-220.

¹⁰⁹⁴ ראה: כהן, קול הנבואה, עמ' קסו-קסז.

¹⁰⁹⁵ בורקהארט, רנסאנס, עמ' 371-378; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 173-179; גלר, עבודת גמר, עמ' 40. על חשיפת היתר של הקבלה האיטלקית לתורות פילוסופיות, ראה: אידל, איטליה בצפת, עמ' 243-244.

¹⁰⁹⁶ ראה: הקר, גרסון, עמ' 55; גרוס, קווים, עמ' 17-18; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 155; 263-264; אידל, היבטים חדשים, עמ' 267-268; אידל, חליוה, עמ' 119 הערה 1; אלבוים, השפעות, עמ' 95-120.

¹⁰⁹⁷ ברויאר, דיסרטציה, עמ' 74; ברויאר, השפעה ספרדית, עמ' 22-23; ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 45; יובל, חכמים בדורם, עמ' 286-290.

¹⁰⁹⁸ הוגי הרנסאנס באיטליה פיתחו את ההשקפה בדבר ארבעת יסודותיו הקיומיים של העולם: אדמה, מים, אויר ואש, וכן בארבעת יסודות בריותיו: האדם, החי, הצומח והמחצב (בורק, רנסאנס, א, עמ' 182).

¹⁰⁹⁹ הקר, הפעילות, עמ' 587-602.

¹¹⁰⁰ רא"ם, סי' ה. וראה: א' עובדיה, "רבי אליהו מזרחי", סיני, ו (ת"ש), עמ' רל-רמא.

¹¹⁰¹ ראה: י' הקר, "פולמוס נגד הפילוסופיה באיטליה במאה השש עשרה", י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות – מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 507-536; הקר, הדרשה, עמ' 118-120; הקר, הפעילות, עמ' 587-593; הקר, גרסון, עמ' 54-56; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 67-68. ומקורות נוספים בעניין זה, ראה: אסף, מקורות, עמ' 123-125.

¹¹⁰² ראה: G. Miletto, "The Teaching Program of David ben Abraham and His Son Abraham Provenzali in Its Historical Cultural Context", D. B. Ruderman and G. Veltri, Cultural Intermediaries: Jewish Intellectuals in Early Modern Italy, Philadelphia 2004, pp. 127-148.

תופעה זו הייתה מצויה גם בעולם המוסלמי. במוסדות הלימוד הונהגו לימודי פילוסופיה, מדעים והשכלה כללית לצד הלימודים הדתיים.¹¹⁰³ חכמי הדת המוסלמים ראו בלימוד התכנים ה'חילוניים' הללו חלק מהותי מלימוד התכנים הדתיים, כיוון שהם תורמים להבנת מהות האל ופעולותיו, ומשום כך דגלו בשילובם בתכניות הלימוד, וחינכו לתפיסת עולם דתית, וגם חובקת ידע ורציונליסטית.¹¹⁰⁴

לימוד פילוסופיה בישיבות צפת?

בידינו תיאור יחיד של לימוד פילוסופיה, בעת הרצאת אחד מן התלמידים בישיבת ר' יוסף קארו בענייני "הנפש וכוחותיה ותכליתה ואודותיה".¹¹⁰⁵ לפי עדותו של אותו תלמיד, את יסודות הפילוסופיה הם למדו מפי ר' יוסף קארו בעצמו.¹¹⁰⁶ הואיל ו'הרצאה' זו איננה תיעוד היסטורי ממשי אלא כתיבה ספרותית דמיונית, אין היא משקפת אלא את עולמו הפנימי של הכותב, וספק רב אם יש להסיק ממנה על תכני הלימוד בישיבה הנזכרת.¹¹⁰⁷ כאמור, פרט לכך אין בידינו כל עדות ללימודים ישיבתיים מסוג זה בישיבות צפת.

ר' יעקב בירב השני תמך בגישה הממעטה בתרומתם של לימודי הפילוסופיה להשלמתו הרוחנית של הלומד: "כי מעולם לא ראינו לאר"סו ולדומה לו שיגיעו למעלת הנבואה, עם היותם משתדלי' [ם] בעניינים הטבעיים, כמו שמצינו למרע"ה [=למשה רבנו עליו השלום] ודומיהם המשתדלים בחכמת התורה".¹¹⁰⁸ ר' שמואל אריפול טען שהפילוסופיה עשויה להזיק ללימוד התורה, שכן יש בה תכנים שמסכנים את עולמו הרוחני של הלומד.¹¹⁰⁹ גם ר' ישראל נג'ארה תקף את השכלתנות, כשהיא מביאה לסטייה "משבילי מעגלי אמונה",¹¹¹⁰ ולדעתו ייעדם הסופי הוא היסחפות בתאוות ממון וזימה, והתערות בחברה הנכרית.¹¹¹¹ אפשר שההתנגדות הושפעה מחכמים ספרדים בדור הגירוש, שטענו כלפי לומדי

¹¹⁰³ ראה: עלווי, חינוך מוסלמי, עמ' 1-4; 11-15; 19-24; בילגרמי-אשרף, אוניברסיטה איסלאמית, עמ' 22; 29-31; 46-47; 49-50; סעד, טימבוקטו, עמ' 74-81; שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 22-23.

¹¹⁰⁴ אונן, עולמאא, עמ' 841-846. וראה: ח' ארליך, נוער ופוליטיקה במזרח התיכון – דורות ומשברי זהות, 1998, עמ' 17-19.

¹¹⁰⁵ ספר המוסר, עמ' 116-123. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 155.

¹¹⁰⁶ ספר המוסר, עמ' 117.

¹¹⁰⁷ 'ספר המוסר' נכתב בידי ר' זכריה אלצאהרי במרחק של זמן ומקום מצפת, דהיינו כשנתיים לאחר ביקורו, בשנת 1569, בבית הכלא בצנעא, וכבר העיר על כך א' יערי (יערי, מסעות, עמ' 198). ולראייה, המסה הפילוסופית שאותה 'תיעד' התנהלה בשבת ולא ייתכן שהוא סיכם אותה על אתר, אלא רק לאחר זמן. אמנם מ' בניהו לא הסתייג מאיכות העדות הזו, וקבע: "דומה, שבפנינו תיאור מדויק של בית מדרשו שלמרן" (בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסז).

¹¹⁰⁸ לקוטי שושנים, ויניציאה שס"ב, דף ד ע"ב.

¹¹⁰⁹ 'היראה הנמשכת מלימוד התורה התמימה, כשלא יערבבוה בחכמות חיצוניות תחתיות ועליות, ורוחות שאינם מצויות [...] שנדבק עצמינו בכ"ב אותיות שבתורה בלבד [...] מהם נתבונן ולא נצטרך לדברי' חיצוניים" (אגדת שמואל, דף ז ע"א). והשווה: שר שלום, דף יז ע"א.

¹¹¹⁰ משחקת בתבל, דף ו ע"ב.

¹¹¹¹ שם, שם. ואף על פי כן, לא נמנע ר' ישראל נג'ארה מלצטט את אריסטו ולהתבסס על דבריו. ראה: מקוה ישראל, עמ' 131; 151; 435; רגב, נג'ארה, עמ' שכח.

החכמות הזרות שלא עמדו במבחן הנאמנות, ובימי הרדיפות המירו דתם.¹¹¹² היו שקשרו אף את הגירוש עצמו עם פתיחותם של יהודי ספרד לחכמות אלה.¹¹¹³

למרות זאת, ואף שההגות הפילוסופית והמדעית לא נלמדה בישיבות, החכמים עצמם למדו חיבורים עיוניים, ואלה השפיעו על דעותיהם ועל כתיבתם. למשל, המבי"ט¹¹¹⁴ ור' בצלאל אשכנזי¹¹¹⁵ הושפעו בסגנון דבריהם מספרות העיון הפילוסופית. ייתכן אפוא שאף דברי הביקורת שהובאו לעיל היו רק מן השפה ולחוץ, או שכוונו לאזני שומעים מסוימים.

ידיעת פילוסופיה בהגות חוגי המקובלים בצפת

חכמים שונים הביעו התנגדות ללימודי פילוסופיה וחכמות נכריות, אבל בדבריהם יש להבחין בין גוונים שונים. אצל מקובלים שונים במאה ה"ז מובעת התנגדות לפילוסופיה, ובדבריהם זוכה שיטת הקבלה כ'חכמת האמת' לעליונות על פני הפילוסופיה, ובכל זאת הם לא נמנעו מלהשתמש בכלי החשיבה שלה.¹¹¹⁶ במקרים לא מעטים, כפי שנראה להלן, ניכרת שניות ביחסם של מקובלים לסוגיה זו: מחד גיסא הטיפו להימנע מלעסוק בה, ומצד שני עשו בה שימוש במקרי הצורך. לדעת מ' חלמיש, שימוש המקובלים במשנת רמב"ם לא חרג בדרך כלל מאסמכתא בעלמא, ואיננו משקף התמודדות מעמיקה עם גישתו הפילוסופית.¹¹¹⁷

ר' שלמה אלקבץ, הביע דעות תקיפות נגד לימוד הפילוסופיה, שכן יש בה כדי לערער יסודות אמונה, וכן משום שיש דרכים טובות ממנה להשגת האל. יחד עם זאת, הוא לא שלל את ספרי הפילוסופיה, שאין בהם מינות, ויש בהם כדי לסייע לאמונה המסורתית.¹¹¹⁸ במקרה הצורך אף ציטט את רמב"ם כמסייע לדבריו.¹¹¹⁹

קבלת רמ"ק, תלמידו של ר' שלמה אלקבץ, הושפעה מן הקבלה האיטלקית ומן הפילוסופיה.¹¹²⁰ הוא נטה לשיטות הרמב"ם והפילוסופים כשעסק בשאלת ידיעת האלוהות וסוגיית הגשמתו בהכרה השכלית, והצדיק את השימוש במדעים לשם לימוד מבנה העולם האלוהי.¹¹²¹ יחד עם זאת, לדעת י' בן שלמה, רמ"ק גרס שלא די בהשגות הפילוסופיות, ולשם השגת החכמה הפנימית והיקף ידיעותיה ראויה רק תורת הקבלה, ולשם קנייתה דרושים אמצעים מטודיים על שכליים, שנושאים אופי אינטואיטיבי.¹¹²²

¹¹¹² למשל: "מגולת ספרד אני, אשר גורשנו בעונותינו הרבי' והעצומי', ורוב המתפארי' בחכמה וכמעט כלם המירו את כבודם ביום מר, והנשים ועמי הארץ מסרו גופם וממונם על קדושת בוראם" (ר' יוסף יעבץ, אור החיים, פירארה שי"ד, עמ' [10]).

¹¹¹³ למשל: ר' יצחק עראמה, פכטר, חזות קשה, פרסבורג תר"ט, דף לד ע"א. וראה: גליק, מקורות, עמ' 123-125.

¹¹¹⁴ ראה: שם, עמ' 228.

¹¹¹⁵ טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 369-370.

¹¹¹⁶ ראה: ש' רגב, "קבלה ופילוסופיה בהגות היהודית במאה ה"ז", מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 142-151.

¹¹¹⁷ חלמיש, רמב"ם, עמ' 234.

¹¹¹⁸ זק, אלקבץ, עמ' 288-306; חלמיש, רמב"ם, עמ' 221; 222.

¹¹¹⁹ ראה: שם, עמ' 227; 230-231.

¹¹²⁰ אידל, חליווה, עמ' 119-120.

¹¹²¹ ראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 223-225; 226-227; 231-232.

¹¹²² בן שלמה, יחסו, עמ' קפג-קצו.

תפיסה זו ניכרת גם בדרכם של מקובלים מחוגו של רמ"ק. ר' אלעזר אזכרי הסתמך על רמב"ם,¹¹²³ ואף תמך דבריו בפיטגורס.¹¹²⁴ ר' אליהו די וידאש הביא סיוע מרמב"ם בהגותו הקבלית.¹¹²⁵ ר' מרדכי דאטו גרס לאחר שובו מצפת לאיטליה, שיש ללמוד קבלה מתוך הקבלה עצמה, וללא סיוע מדברי הפילוסופים, אבל לא מן הנמנע להצמיד אל דברי הקבלה "סברה ניצחת, שהטבע והחוש והפלוסופיה מודה בה".¹¹²⁶ קבלת האר"י הושפעה מן הקבלה הצפון אפריקאית, והושפעה במידה מעטה מפילוסופיה,¹¹²⁷ אם כי עקבותיה ברורים במשנת רוב תלמידיו. ר' ישראל סרוק הצהיר, "שאינן בין הקבלה והפילוסופיה כלום ושום הבדל, וכל מה שהיה מלמד מהקבלה היה מפרש ע"ד [=על דרך] הפילוסופיה [!]"¹¹²⁸ לדעת ג' שלום ספוגה תורתו של ר' ישראל סרוק ביסודות ניאופלטוניים.¹¹²⁹ ר' חיים ויטאל לא נמנע מלהישען על דברי רמב"ם כסיוע לדבריו,¹¹³⁰ ולדון במהות הדבקות הקבלית לאור משנת רמב"ם.¹¹³¹ הוא גרס ש"אריסטו" היה ניצוץ מאבטליון, בשביל שלמד לתלמידים שאינם מהוגנים ונעשו צדוקים, ולכן אריסטו היה מכחיש התורה, ולבסוף חזר בתשובה",¹¹³² אך התנגד לעיסוק בפילוסופיה.¹¹³³ עיון בדברי חכמים נוספים מחוגיו של האר"י אינו מקל על מציאת הקו האחיד ביחס לפילוסופיה. ר' שמואל די אוזידה פירש כתובים על דרך "טבע הפלוסופיה המדינית",¹¹³⁴ ולעומתו ר' משה גלאנטי טען שהחיבור בין הפילוסופיה לתורה עלול לפגום בשלמות התורה.¹¹³⁵ גם ר' משה אלשיך שלל לחלוטין את החכמות החיצוניות,¹¹³⁶ והתנגד למגמת השכלתנות,¹¹³⁷ אך לא נמנע מלעסוק בה בעצמו.¹¹³⁸ מקובל נוסף שהגותו הושפעה מן הפילוסופיה היה ר' יוסף קארו: "הדרוש על מעשה מרכבה הוא הבורא יתעלה, בין לדעת חכמי הקבלה בין לדעת חכמי המחקר".¹¹³⁹ מ' חלמיש עמד על כך שר' יוסף קארו ראה

¹¹²³ ראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 229; 231; 232-233.

¹¹²⁴ "וכן מפורש בדברי המקובלים, ופי"טגורש הסכים בזה" (חרדים, דף מה ע"א).

¹¹²⁵ ראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 229.

¹¹²⁶ ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 189-190; 199-200.

¹¹²⁷ אידל, חליווה, עמ' 119-120.

¹¹²⁸ ארי נוהם, עמ' 44. לדעת ר' בונפיל, אין להניח ששיטת לימוד זו ינק מרבו האר"י, ולכן נראה שהושפע מהלכי רוחות באיטליה (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 189).

¹¹²⁹ שלום, סרוק, עמ' 220; 231-232. וראה: מרוז, סרוק, עמ' 169 הערה 102.

¹¹³⁰ ראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 227; 228; 229; 233.

¹¹³¹ ראה: מ' פכטר, "תפיסת הדבקות ותיאורה בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה"ז", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ב), עמ' 117-119.

¹¹³² חסד לאברהם, מעיין הנהר כה.

¹¹³³ שער הגלגולים, דף סד ע"ב. וראה: אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 68-69.

¹¹³⁴ אוזידה, אסתר, עמ' צח.

¹¹³⁵ ראה: תמר, אשכולות, עמ' 178-179.

¹¹³⁶ ראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 221; 228.

¹¹³⁷ תורת משה, בראשית ב, ט; יד.

¹¹³⁸ ראה: שלם, אלשיך, עמ' ריב-ריג.

¹¹³⁹ כסף משנה, הלכות יסודי התורה ד, יג.

את הקשר בין 'חכמי הקבלה' לבין 'חכמי המחקר' – הפילוסופים, והגן על ביקורות שהשמיעו מקובלים כלפי רמב"ם.¹¹⁴⁰ ואכן, הגותו המיסטית הושפעה מתורת הנבואה של רמב"ם.¹¹⁴¹ רדב"ז טען כי "הדרך הפיליסופיא אשר החריבה את חכמי אומתנו".¹¹⁴² אפשר שדבריו רומזים לאנשי דור הגירוש שהמירו דתם, כאמור לעיל. אבל מאידך, רדב"ז ראה בפילוסופיה ובקבלה שני מישורים שונים ולא סותרים בהבנת טעמי המצוות,¹¹⁴³ ועל בסיס זה ערך את ספרו 'מצודת דוד'. הוא הגן בתוקף על אדם שלמד חכמות זרות, ותקף בחריפות את אלו שביזוהו על כך. הוא טען שלימודי פילוסופיה ומדעים דווקא יכולים להעשיר את עולמו של לומד תורה, כפי שהעשירו את עולמם של גדולי התורה בדורות עברו, על אף דברי כפירה הספוגים בהם, "ולא מצינו בשום מקום שאסרו חכמים ללמוד חכמת המחקר".¹¹⁴⁴ רדב"ז אף דן בתורת הנבואה וביסודות נוספים של רמב"ם.¹¹⁴⁵

ד. הלומדים והמלמדים במוסדות הלימוד

הלומדים נחלקו לרמות שונות של כישורים והכשרה, והאבחנה ביניהן ניכרת בצפת, כפי שניכרת במרכזים יהודיים¹¹⁴⁶ ומוסלמיים¹¹⁴⁷ בתקופה הנדונה.

1. התלמידים

'תלמידים' היה כינוי נפוץ בצפת ללומדים בישיבה.¹¹⁴⁸ מ' ברויאר הגדיר את מעמדם כך: "השם תלמיד לא ציין תלמיד צעיר שטרם הרבה לגרוס ולשנות, אלא למדן שהגיע לכלל יכולת של לימוד עצמאי".¹¹⁴⁹ על הגדרה זו צריך להוסיף, שמדובר בלומדים שלא בשלו להוראה או לפסיקה, ונחשבו לבעלי מעמד למדני לא גבוה. הגדרות אלו נכונות בכללות לגבי כל התקופה הנדונה בצפת, כדלהלן. כאשר ביקש ר' יעקב בירב למחות נגד פסיקת הלכה בידי בעלי תורה שאינם מוסמכים לכך, הוא כינה אותם 'תלמידים': "דכמה תלמידים לומדים עם כמה רבנים גדולים, ואינם יודעים כלום [בהלכות

¹¹⁴⁰ חלמיש, רמב"ם, עמ' 221.

¹¹⁴¹ שם, עמ' 228.

¹¹⁴² מצודת דוד, דף סה ע"א.

¹¹⁴³ "[...] לאותם שלא הגיעו למדרגת החכמה, והם מאמינים דרך אמונה, כמי שראה הדבר ומאמין בו [...] עוד יש דרך אחרת, והוא דרך החוקרים, אשר הביאו מופתים חזקים וראיות ברורות [...] ובראשם הרמב"ם ז"ל, וזהו הידיעה האמיתית [...] כי מלבד האמונה צריך מופת וראיה שכליות, כי השכל והדת שני מאורות. עוד יש דרך אחרת לבעלי החכמה הפנימית, מלבד האמונה והמופת להתעסק בספרים שחוברו בזה, כגון ספר הבהיר וספר יצירה וספר רשב"י ז"ל וספר שבע היכלות, וכיוצא בהם, ויוסיף דעת וחכמה בדברים העליונים, ואז יקנה אמונה. זו קנין שלם" (מצודת דוד, דף א ע"א).

¹¹⁴⁴ רדב"ז החדשים, ח"ה יו"ד סי' קצא. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 112-114. יש לציין, שרדב"ז מודה, "אעפ"י שהאמת שאני מנעתי התלמידים בזמננו זה תדיר מללמוד חכמה זאת, מפני שנתמעטו הלבבות ונסתתמו מעייני החכמה" (רדב"ז החדשים, ח"ה יו"ד סי' קצא). אירוע זה לא נקשר דווקא בצפת, אבל הבאנו את ההתייחסות העקרונית אליו מרדב"ז, שהיה מחכמי צפת. וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 50-51.

¹¹⁴⁵ רדב"ז, ח"ה סי' רח. וראה: חלמיש, רמב"ם, עמ' 228-229.

¹¹⁴⁶ החלוקה לרמות הלימוד אפיינה את עולם הלימוד בריכוזים יהודיים נוספים בתקופה זו, כגון באיטליה (ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 21-22) וביוון (עין משפט, סי' ז). וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 330-331.

¹¹⁴⁷ ראה: סעד, טימבוקטו, עמ' 81-93.

¹¹⁴⁸ לדוגמה אחת מני רבות: "שאני טרוד עם התלמידים" (בירב, סי' מט).

¹¹⁴⁹ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 18.

שחיטה]".¹¹⁵⁰ עוד על טיבם של תלמידים אנו למדים מר' יוסף קארו, בהגדירו מהו 'חכם': "שראוי למנותו פרנס על הצבור, ולמד כל התלמוד בדברים הנהוגים, ושיהא התלמוד שגור בפיו, שיודע להוציא ממנו דין על קו היושר [...] והתלמידים, שעדיין לומדים בישיבה, הדבר ידוע שאין בהם תנאים הללו".¹¹⁵¹ כיוצא בזה מצינו בדברי המבי"ט: "כי כולם הם בכל אותם שתורת[ם] אומנות[ם], בין הנקראי[ם] בשם חכמים, בין התלמידי[ם] שלא הגיעו לדין תלמידי חכמי[ם] עדין".¹¹⁵² כלומר, יש להבחין בין 'חכמים', או כאלו שניתן לכנותם 'תלמידי חכמים', לבין 'תלמידים'. גם מהריט"ץ הבחין בין 'המפולפלים' לבין ה"תלמידים ההולכים ללמוד תורה, אעפ"י שאינם רבנים ומורי הוראה [...] צריך שידע לישא וליתן בד"ת [=בדברי תורה], להבין פשט הפסוקים ולשאת ולתת בהם, אעפ"י שאינו מפלפל בתלמוד, מ"מ צריך שידע לישא וליתן בתורה".¹¹⁵³ מהרשד"ם הגדיר כ'ישיבה' את המוסד ללימוד תלמידים: "ישיבה נקראת מקום שכבר התלמידים הם בגדר מעיינים קצת לפחות ומבינים מעצמם, וגם משחדש להם הרב כשחוזר להם הדבר שנים או ג' פעמים די והותר".¹¹⁵⁴ נראה שהגדרה זו מבטאת את חשיבותו של שלב הלימודים הזה בהתפתחותו של לומד התורה.

2. החברים

הכינוי 'חברים' (או 'חברים', וגם: 'חברים מקשיבים'¹¹⁵⁵ ו'תלמידים חברים'¹¹⁵⁶) ביחס לתלמידי חכמים מופיע בהזדמנויות רבות בדברי חכמי צפת.¹¹⁵⁷ כינוי זה מוכר במסורת הלימודית לפחות מאז ימי התנאים, ובמהלך ימי הביניים בתפוצות השונות, והוא ציין תלמידי חכמים בעלי סמכות דתית וציבורית.¹¹⁵⁸ כיוון שכך, אין טעם לחפש את ראשית השימוש במונח זה בצפת.¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁰ בירב, סי' ב.

¹¹⁵¹ אבקת רוכל, סי' רב.

¹¹⁵² מבי"ט, ח"ב סי' כה.

¹¹⁵³ מהריט"ץ, סי' עה.

¹¹⁵⁴ מהרשד"ם, י"ד סי' רי. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 23.

¹¹⁵⁵ לדוגמה: "גם רבו עלי רעים מהחברים המקשיבים לקולי להשיב" (מהריט"ט החדשים, סי' י).

¹¹⁵⁶ "שזה הרב [אברהם שלום] היה כמו תלמיד חבר למהר"י בירב ז"ל" (קורא הדורות, דף לו ע"א).

¹¹⁵⁷ "ושמעתי קצת חברי הישיבה אמרו דרך אחר בזה" (מהריט"ץ, סי' צו). והדוגמאות הנוספות לכך רבות, למשל: אבקת רוכל, סי' יד; קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ג; מגיד משרים ת"ו, פרשת ויקרא, דף סג ע"א; מבי"ט, ח"א סי' שיז; ח"ב סי' קלח; ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66; מהריט"ט החדשים, סי' י; גלאנטי, סי' ככג; מהריט"ץ, סי' נד. וראה: בנטוב, שיטת עמ' מ הערה 8; ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך, ג, תל אביב תרפ"ה-תש"ח, עמ' ל-לג; ש"ז הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח", שלם, ב (תשל"ו), עמ' 115; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 19; ברויאר, דיסרטציה, עמ' 59-72; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 13-16; דוד, קווים, עמ' 145; פורג'ס, קפשאל, עמ' 34-35; ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 16-19; 40.

¹¹⁵⁸ ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם – מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמג; קעה. באיטליה בתקופה הנדונה שימש תואר זה במשמעות תלמיד חכם, שלכלל מעלת 'רב' לא הגיע (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 27-28). וראה: שם, עמ' 62-63.

¹¹⁵⁹ מ' חלמיש טוען, כי המושג 'חברים' נתייחד בספרות הקבלה של ימי הביניים לחוגי מקובלים, שלא פרסמו תורתם ברבים. בצפת הוא התייחד לחבורתו של ר' שלמה אלקבץ, לפחות לפני הופעת חבורת האר"י, ובצפת 'נפרץ' המושג 'חברים' מתחומי המצומצם, והוא הוענק לאלו שהיו שותפים בפעילות החסידית (חלמיש, הקבלה, עמ' 334). טענתו אינה ברורה לנו משני פנים. האחד, את המושג 'חברים' מצינו בצפת מחוץ לחבורתו של ר' שלמה אלקבץ, עוד לפני ימי האר"י וחבורתו, בישיבת ר' יעקב בירב (ראה: בירב, סי' מא; סג). והשני, המושג 'חברים' המשיך לשמש בצפת את חכמי הישיבות בכללם, ולא דווקא את

בצפת הוסבר כינוי זה כך: "אעפ"י שיבוא חכם אחד מן החברים, כי החכמים נקראו חברים ונקראו מלחשים, לפי שמלחשים בד"ת [=בדברי תורה], אפילו שיבוא חכם גדול ראש ישיבה, שהוא חובר חברים, ר"ל שמקבץ כל החכמים, אלה שכולם באים ללמוד חכמתו".¹¹⁶⁰ אם כן, ה'חברים' הם 'חכמים', תלמידים נבחרים, המקובצים בישיבה סביב ראש הישיבה. באופן זה יש להבין גם את הבטחתו של ה'מגיד' לר' יוסף קארו: "כי אזכך לעלות לא"י ולהתחבר שם עם החברים, ולהרביץ תורה ולהעמיד תלמידים הרבה".¹¹⁶¹

אמנם, מדרגת החברים לא נחשבה לגבוהה ביותר. כך מוכח מטופס הסמיכה שנשלח מצפת למהרלב"ח: "ועל החתום כמו חמשה ועשרים כל הגדולים שבהם בראשונה, ואחר כך שאר החברים והתלמידים".¹¹⁶² יש להניח שהביטוי 'גדולים' מקביל ל'מעיינים', שבמדרגתם נעסוק להלן.

3. המעיינים

'מעיינים' הוא כינויים של החשובים שבחכמים, והישיבות שבהן למדו המעיינים נחשבו למשמעותיות ולמשפיעות ביותר בצפת, כמו גם בכל התפוצה הספרדית: "נתקבצנו בבית הוועד כל חכמי העיר וגדוליה עד שנמנו למנין עשרים חכמים מגדולי המעיינים".¹¹⁶³ כלומר, המעיינים מזהים עם 'חכמי העיר וגדוליה', כאלו שדעתם נחשבת מאוד: "כתב לי חכם א' [חד] מחשובי המעייני' [ם]".¹¹⁶⁴ מהריט"ץ הגדיר מי היו ה'מעיינים': "התלמידים שהגיעו למדרגת העיון",¹¹⁶⁵ כלומר אלו שהגיעו ליכולת ללמוד גמרא בעיון. בהמשך דבריו ציין שהם עוסקים בכך בישיבה, וכבוד לעיר שיש בה מעיינים השקועים "בעומקה של הלכה".¹¹⁶⁶ מדבריו משתמע שהכינוי 'מעיינים' נגזר מעיסוקם – לימוד גמרא בעיון,¹¹⁶⁷ וכפי שהגדיר זאת ח"ז דימיטרובסקי: "אלו שידם רב להם בדרך הלימוד הנוהג בישיבה, עומק העיון, זוכים לתואר הכבוד של מעיינים".¹¹⁶⁸ אמנם אין הכרח בכך, ומונח זה כולל במובנו הרחב תלמידי חכמים שהגיעו ליכולת הגבוהה ביותר.¹¹⁶⁹

אלו המיוחדים בחסידותם. בשיחה שערכתי עם פרופ' משה חלמיש הוא הבהיר עמדתו, לפיה בצפת התייחד המושג 'חברים' גם לבעלי מעשים חסידיים, ואילו שימושו של המושג בישיבות ללימודי הלכה הוא בעיקר מליצי, ולא מיוחד לסוג מסוים של לומדים.

¹¹⁶⁰ כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מס' 01972, הובא אצל: בנטוב, שיטת, עמ' מ הערה 8. כיוצא בזה נאמר: "פעם אחת ישב האר"י ז"ל בשדה סמוך לצפ"ת עם התלמידים המובחרים, והיה דורש ומגלה להם סתרי תורה [...] יצא ר' יצחק כהן, ולבסוף] חזר לישיבת הרב וחבירים" (דלמדיגו, שלומיל, דף לח ע"ב-לט ע"א). על אף שמקור זה מאוחר לזמנו של האירוע המסופר, ומשקף את עולם המושגים של הכותב, נוכל ללמוד מכאן שהחברים הם 'התלמידים המובחרים'.

¹¹⁶¹ מגיד משרים ת"ו, פרשת ויקרא, דף סג ע"א.

¹¹⁶² מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א.

¹¹⁶³ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

¹¹⁶⁴ מבי"ט, ח"ג סי' קח.

¹¹⁶⁵ מהריט"ץ החדשות, סי' לה.

¹¹⁶⁶ שם, שם. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 517 הפנייה עז.

¹¹⁶⁷ וכך בדברי ר' שלמה סאגיש: "ורבים ממעייני צפת הסכימו לעיון זה" (מעשה חייא, דף י ע"א).

¹¹⁶⁸ דימיטרובסקי, בירב, עמ' עט. וראה: שם, עמ' קב הערה 21.

¹¹⁶⁹ וכך יובן הביטוי: "שלם בעיון ובמעשה" (מבי"ט, ח"ג, סי' עז). וראה: בנטוב, שיטת, עמ' מא; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 186 הערה 82.

4. ראש הישיבה

על פי רוב מזוהה ישיבה עם העומד בראשה, והיא עצמה מכונה על שמו.¹¹⁷⁰ לכשיעזוב ראש הישיבה את הישיבה שבראשה עמד, "הישיבה אינה נקראת על שמו, כי אם על שם הראש ישיבה המתמנה תחתיו";¹¹⁷¹ "וכיון שמת ראש הישיבה שהיה בביתו, כיון שגלה כבוד ממנו ומלכותא העדין מיניה [=מלכותו (כלומר, מְשָׁרְתו) הוסרה ממנו], וניתן לחבירו שימלוך תחתיו".¹¹⁷² תפקידו של ראש הישיבה להעמיד תלמידים: "ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב [...] תמיד היו ראשי ישיבות ותלמידים לומדים על תלם [...] התלמידים תמיד היו מְתַמְרִים ועולים אשכולות ת"ה [=תלמידי חכמים] [...] משם תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה".¹¹⁷³ להלן נבחן את אופי פעילותו הלימודית.¹¹⁷⁴

ה'קביעות'

בעדותו על סדר יומו העמוס, מסר ר' יששכר ן' סוסאן על "קביעות הלימוד עם החברים יצ"ו, בכל יום עת בקר וערב".¹¹⁷⁵ המבי"ט העיד על עיסוקיו, "מלבד קביעות לימוד הישיבה עם החכמים והתלמידים".¹¹⁷⁶ ומהרי"ט בנו העיד: "וקביעות החברים אשר עמם אמתיק סוד בגופי הלכות שונות".¹¹⁷⁷ הביטוי 'קביעות', במשמעות של זמן ידוע של ראש הישיבה המוקדש ללימוד עם הלומדים בישיבתו, חוזר ונשנה בדברי חכמי צפת אלו, ומשקף את מחויבותו המקצועית הבסיסית. כמובן שמחויבות זו דרשה מאמץ ניכר, כפי שהעידו ראשי ישיבות, ובהם ר' יעקב בירב,¹¹⁷⁸ ר' יוסף קארו,¹¹⁷⁹ המבי"ט¹¹⁸⁰ ומהרי"ט.¹¹⁸¹

מעורבות ראש הישיבה בתהליך הלימודי של הלומדים בישיבה

¹¹⁷⁰ דוגמאות: "[...] ר' יוסף קארו, אשר מישיבתו חכמי צפת לא יסורו [...] ואלך שבת אחת אל ישיבתו" (ספר המוסר, עמ' 116-117); "לרב ולישיבתו" (מבי"ט, ח"א סי' קסט); "תלמיד א' שהיה לומד בישיבת חכם א' [...]" (שם, סי' צז); "ראובן, שהלך ללמוד תורה אצל חכם אחד מחכמי העיר [...] בישיבתו" (שם, סי' קנט). תופעת זו, של ישיבה המזוהה עם העומד בראשה, מוכרת גם באשכנז בימי הביניים (ברויאר, דיסרטייה, עמ' 9-12).

¹¹⁷¹ אבקת רוכל, סי' קכד. משום כך, ייתכן שבמחקרנו נזכיר ישיבות בנפרד זו מזו, למרות שבפועל היו למעשה ישיבה אחת הפועלת באותו מקום ולומדים בה אותם תלמידים, אלא שראש הישיבה התחלף בה, ומעתה היא שינתה גם את שמה.

¹¹⁷² מהרי"ט ן' החדשות, סי' קעז.

¹¹⁷³ אבקת רוכל, סי' א.

¹¹⁷⁴ ראה: להלן, עמ' 217-218.

¹¹⁷⁵ ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66.

¹¹⁷⁶ מבי"ט, ח"ג סי' טו.

¹¹⁷⁷ מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' כא.

¹¹⁷⁸ "שאני טרוד עם התלמידים" (בירב, סי' מט).

¹¹⁷⁹ "כי אין לי פנאי בסבת למוד החברים יצ"ו בבקר ובערב [...] ואיני יכול להתעסק בדבר אחר" (אבקת רוכל, סי' יד). אמנם הדברים נאמרו בשנת רצ"ה, טרם בואו לצפת. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קנו-קנז.

¹¹⁸⁰ "עם היותי שוקד בישיבת התלמידים והחברים מקשיבים לקולי" (בית אלהים, דף ג ע"א).

¹¹⁸¹ "גם כי לא אוכל מלט משא שקידת חכמי הישיבה אשר מאריות גברו, וקביעות החברים אשר עמם אמתיק סוד בגופי הלכות שונות, ואיני בודל מהם כל בין השמשות" (מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' כא).

תפקיד הרב היה להנחות את התלמידים בלימודם בכל דרך לימודית המובנת להם: "שלא די שתאמר לתלמידים ההלכה שלשה או ארבעה פעמים, אלא צריך לטרוח להבינם טעמי הדבר, עד שתהא ברורה להם וסדורה כשולחן ערוך לפני האדם".¹¹⁸² לעתים דרש ראש הישיבה בפני תלמידים,¹¹⁸³ ולעתים הטיל עליהם להרצות בפניו על נושאים שהכינו מראש.¹¹⁸⁴

ראש הישיבה עקב אחר הדיונים המתנהלים בין התלמידים ולעתים עסק בדרבונם, כפי שניסח זאת ח"ז דימיטרובסקי: "העיקר היה המשא והמתן בין התלמידים, וראש הישיבה כאילו עומד מן הצד ואינו משמש אלא כמדריך ומעורר בויכוח".¹¹⁸⁵ מצב זה מוכר בעולם הישיבות בתפוצה הספרדית,¹¹⁸⁶ ובישיבות צפת הוא אפיין את הלימוד בישיבות החכמים ('החברים'), כגון בישיבות ר' יעקב בירב,¹¹⁸⁷ ר' יוסף קארו,¹¹⁸⁸ האר"י,¹¹⁸⁹ מהרי"ט,¹¹⁹⁰ מהריט"ץ¹¹⁹¹ ור' חייא רופא,¹¹⁹² כמו גם בישיבות שבהן למדו תלמידים ברמה לא גבוהה ('התלמידים'), כגון בישיבות ר' יוסף קארו¹¹⁹³ והמבי"ט.¹¹⁹⁴

¹¹⁸² חרדים, דף מה ע"ב.

¹¹⁸³ ראה למשל: ספר המוסר, עמ' 116; אסף, שלומיל, עמ' קלא-קלג.

¹¹⁸⁴ על המבי"ט נמסר, "שהרצה דברים לפני הרב [יעקב בירב]" (מבי"ט, הקדמת בנו ר' שלמה). ר' זכריה אלצאהרי העיד על הנהגה בישיבת ר' יוסף קארו, לפיו מזמין ראש הישיבה את אחד התלמידים לשאת ולתת בפניו ובפני חבריו לישיבה (ספר המוסר, עמ' 117-123). ור' חיים ויטאל העיד: "הנה אני הכותב, בינתי בהקדמת מורי [האר"י] זלה"ה, ועינתי ענין זה שנכתוב עתה, והרציתי הדברים לפני מורי זלה"ה, והודה לדברי" (שער המצוות, דף מב ע"א). וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 80-89.

¹¹⁸⁵ דימיטרובסקי, בירב, עמ' עט.

¹¹⁸⁶ מהריט"ץ החדשות, סי' לה. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' עח-פ.

¹¹⁸⁷ ביחס לישיבת ר' יעקב בירב נאמר: "ועל זה הארכנו דברים בתוך קהל ועדה [...] כשהגיע לזה הלשון הרעיש ההמון כמנהגו" (מהרלב"ח, סי' כא. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נב). כלומר, הגירוי האינטלקטואלי של ציבור הלומדים והלהט הדיון, הונהגו בידי ראש ישיבה זו. חידושו של ר' יעקב בירב למסכת קידושין התלבנו בין כתלי ישיבתו, ולאור האמור מובן שגם ללומדים בישיבה היה בזה חלק. כך משתמע מביטויים רבים הנשנים על ידו בחיבור זה, כגון: "זהו מה שנתחוויר במתיבתא לפי דעתי" (בירב, קידושין, עמ' נח); "מה דאיתחוויר לי במתיבתא" (שם, עמ' קעה), ומובן שמדובר בתלמידיו הנבחרים. ח' בנטוב משער שר' יעקב בירב כתב את חידושו כ'חבר' באחת מן הישיבות, ולא כראש ישיבה (בנטוב, שיטת, עמ' מג הערה 24), אבל לאור האמור אין בהשערה זו כל צורך. עוד נציין, כי גם לאחר שעזב ר' יעקב בירב את צפת, המשיך לנהל דיונים עם תלמידיו בהתכתבות: "שהשיב לי מוריני הרב כמ"הר יעקב בירב נר"ו מדמשק: החכם המעולה כמהר"ר משה מטראני יצ"ו, כתבך הגיעני באותו השבוע שעבר, ושאלת ממני להודיעך דעתי באותם השני דיבורים ובאותו הדיון" (מבי"ט, ח"ב סי' ד).

¹¹⁸⁸ בסוף תשובת ר' יוסף קארו לר' אברהם הצרפתי נאמר: "[...] דהוא קושיא גדולה, ואם לא יערב לימוד הישיבה כלה יצ"ו, ישיב כ"ת תשובה מעולה" (אבקת רוכל, סי' לג). ייתכן לפרש את שיעורם של הדברים כך: הקושיא קשה מאוד, ואם לא אצליח ליישב אותה עם בני הישיבה, אסמוך על יישובה על ידיך.

¹¹⁸⁹ ביחס לאר"י נמסר: "פעם אחת היה יושב בבית מדרשו והחברים לפניו" (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 341). והשווה: שם, עמ' 342; 348). יש להסתייג מאיכותו של המקור, המאוחר לזמנו של האר"י, אבל אם הוא משקף מסורת קדומה הוא עשוי ללמדנו על הלימוד בבית מדרשו במערבנותו. ר' חיים ויטאל תיאר את מעורבותו של האר"י בלימוד תלמידיו, באופי הייחודי לו: "ומורי ז"ל, בכל ערב וערב היה מסתכל בתלמידיו העומדים לפניו ורואה בהם איזה פסוק מאיר יותר באיש ההוא מצחו, מצד השרות [השראות?] נשמתו המאירה שם, והיה מבאר לו קצת מן הפירוש [...] השייך אל נשמתו" (שער הגלגולים, הקדמה יז, דף יז ע"ב).

¹¹⁹⁰ מהרי"ט העיד בתוך דיונו ההלכתי: "וזה כמה שנים הבאתי ראיה זאת והשיבו עליה בני חבורה נרו"ו" (מהרי"ט, ח"א סי' קנא). ובמקום אחר: "אמרתי לחכמים בני החבורה יצ"ו, אולי דלשופר"א [א] דמילת"א [א] כתב החכם נר"ו כן" (שם, ח"ב אה"ע סי' ז). כלומר, מהרי"ט מעורב עם תלמידיו, כנראה הבכירים שבהם, בלימוד. המשא והמתן שהתנהל בינו לחבריו עולה גם מביטויים שהובלעו בתוך דיוני ההלכתיים. למשל: "באתי להתלמד בדיני הספקות, דכל יומא ויומא שמעתתיהו בפומן בבי מדרשא ואיכא בהו כמה הלכתא גברותא" (שם, יו"ד סי' א). וכך: "בעת ההיא היו מוקצים מדעתנו דברי הרב מהר"י בי רב ז"ל [...] ולא הוזכרו דבריו בבית המדרש" (שם, אה"ע, סי' מ). ועל עצמו העיד מהרי"ט: "וזה ימים על מעשה שהיה הוזכרו דבריהם לפני בבית המדרש" (שם, חו"מ, סי' יז). במקרה אחד הוא מעיד על ביקורו של אחד החברים, אולי שהיה בעבר 'חבר' בישיבה: "הן אמת, כי בחג, בהיות פה חכם א' מחבריני נר"ו, ונשאנו ונתנו על הדבר" (מהרי"ט החדשים, סי' ו, עמ' נח).

5. המורים

ברוב המקורות העוסקים ביחסים שבין מורים לתלמידים קשה להבחין בין ראש ישיבה למלמד בישיבה. כמובן שאין זהות בין הישיבות שנועדו ללומדים ברמות שונות, ובוודאי שלא בכל הישיבות היו דמויות מלמדות פרט לראש הישיבה.¹¹⁹⁵

על מהות תפקידו של המורה נוכל ללמוד משאלה שהופנתה למהריט"ץ מחוץ לצפת, אך משקפת מציאות כללית בחינוך היהודי בתקופה זו: "וכאשר הוא בכל גלילות יש[ראל], שבאים המלמדים עם רבם, וקובעין הלכה בכל בוקר בישיבה, ומגידין התלמידים [...] אמנם בהבטל זה הסדר לבטלת היות מלמד במדרגה עליונה ללמוד התלמידים המעיינים, ולבא עמהם בישיבה בכל בקר כמנהג כל יש[ראל], אע"פ שיהיה להם מלמדים לשאר מדרגות, אין זה ת"ת [=תלמוד תורה] רק בשתוף השם. כי כשהתלמידים מגיעים לזאת המדרגה ולא ימצאו להם מלמד, מיד הם יוצאים לבטלה ונמצא ש"ש [=שם שמים] מתחלל ח"ו".¹¹⁹⁶ אנו למדים מכאן שנהוג היה להקצות מלמדים לרמות הלימוד השונות ובהתאמה לצרכיהן. חומר הלימודים נקבע לפי הנחיית 'רבם', ככל הנראה ראש הישיבה, ועליהם הוטל להגישו ללומדים, אם בדרך 'הגדה' ואם בדרך משא ומתן לימודי.

ה. בחירת מוסדות הלימוד

החרות הבסיסית לבחירת בית המדרש הייתה נתונה בידי הלומדים הבוגרים, "שאינן אדם לומד תורה אלא במקום [ם] שלבו חפץ".¹¹⁹⁷ יחד עם זאת, חרות זו הוגבלה בתנאים שונים, כגון השתייכותו הקהלית של הלומד, התנאים הכלכליים של הישיבה,¹¹⁹⁸ זהות המורים¹¹⁹⁹ או תכני הלימוד.¹²⁰⁰

¹¹⁹¹ במהלך דין ודברים הלכתי העיר מהריט"ץ: "ושמעתי קצת חברי הישיבה אמרו דרך אחר בזה" (מהריט"ץ, סי' צו). כלומר, הנושא נדון בישיבה בין החברים לבין ראש הישיבה.

¹¹⁹² ר' חייא רופא ציין הערות, מהן משתמע שהנושא הנדון עמד בחלל הישיבה: "כנ"ל ולכל הישיב' והדברי' פשוטי' הם" (מעשה חייא, דף מז ע"א); "ודברים פשוטים הם, ולזה הסכימו כל בני הישיבה" (שם, דף קד ע"א); "תו איכא לפרושי דרך אחר, אשר נתחכמתי בהתוכחי יחד למשפט עם בעלי תריסין חכמי הישיבה" (שם, דף טו ע"ב); "זהו מה שחידשתי אני, אבל הדרך הא' היה יותר מוסכם בישיבה" (שם, דף מ ע"ב); "כן שמעתי מאחד החברים והנאני" (שם, דף סו ע"ב). מ' בניהו טוען שרוב החידושים בחלקו הראשון של הספר מושגים על דיונים כאלו, בין ראש הישיבה לבין החברים (בניהו, רופא, עמ' 120-121). במקומות אחדים נזכרים שמות החברים בעלי החידושים, בראשי תיבות שמותיהם: "כנ"ל ח"ר [= כך נראה לי, חייא רופא]. וכל החברים אמרו, וי"ש [= ויוסף שאגיש? (וראה: שם, עמ' 121)] דלא דוקא" (מעשה חייא, דף מו ע"ב); "ח"ר וכל החכמים, אמנם י"ש תירץ" (שם, דף מח ע"ב); "כנ"ל ח"ר, ולזה הסכים וכיון ת"ס" (שם, דף ט ע"ב).

¹¹⁹³ "לאותם עמילי תורה, שעדין לא ירדו לעומקה, רק הפשט [...] ולזה צריך יותר הספקה, מאות' שירדו לעומקה של הלכה [...] וכמו שהיה עושה הרב מהרר' יוסף קארו ז"ל בהספקה עם תלמידיו, לפשטנים בלי עומק היה נותן יותר, כדי שיתנו לב [...] אותו הת"ח הפשטני, שלא מצא עומק המים, שהיא התורה, כשיעסוק בה תמצאנו" (דובב שפתי ישנים, דף לג ע"א). ה'הספקה' משתמעת כאן במובן הנחייה ללימוד בדרכי הפלפול וההעמקה, ובהצבת אתגרים לימודיים, במטרה לחנך להשגת תוצאות לימודיות מתוך יגיעה. מ' בניהו מפרש 'הספקה' במובן הטלת מטלות לפי כישורי התלמידים ברמות השונות, ובכלל זה הרצאה פומבית של תלמיד מתקדם (בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסח). אמנם, המקור שלפנינו עוסק דווקא בתלמידים שאינם מתקדמים.

¹¹⁹⁴ "עם היותי שוקד בישיבת התלמידים והחברים מקשיבים לקול ה'" (בית אלהים, דף ב ע"ב, בהקדמה). והשווה: מבי"ט, ח"ג סי' טו.

¹¹⁹⁵ בהיבטים השונים של קיומו הכלכלי של המורה, ראה: להלן, עמ' 212-219.

¹¹⁹⁶ מהריט"ץ החדשות, סי' לה. וראה: גליק, מקורות, עמ' 327-329.

¹¹⁹⁷ מבי"ט, ח"א סי' קנט. והשווה: שם, ח"ג סי' סו.

¹¹⁹⁸ ראה: להלן, עמ' 196-204.

¹¹⁹⁹ "דיותר יהיה לבו חפץ ללמוד בישיב' כשיש חכם אה[ר] שם [...] (מבי"ט, ח"א סי' צז).

מעמדו של ראש ישיבה נבחן גם במספר תלמידיו, והישיבות הגדולות ביותר היו אלו שבראשן עמדו החכמים המשפיעים ביותר, כגון אלו של ר' יעקב בירב,¹²⁰¹ רמ"ק¹²⁰² ור' יוסף קארו.¹²⁰³ זו סיבה אחת מן הסיבות שגרמו לראשי ישיבות למלא בתלמידים את בתי מדרשותיהם. מאמצים אלה לוו לעתים בעימותים, על רקע ניסיונותיהם של מורים למשוך תלמידים ולהטות אותם אל מוסדותיהם. תופעה זו מוכרת בתקופה הנדונה בריכוזים יהודיים שונים באימפריה העות'מאנית,¹²⁰⁴ וגם חכמי צפת דנו בה. המבי"ט דן ב"תלמיד א' [חד], שהיה לומד בישיבת חכם א' [חד], ובא חכם אחר יצ"ו, ופתהו בחלקות שילמוד בישיבתו [...] והוא היה חושב שהיה לומד באותה הישיבה חכם א' [חד] ידוע, כי כן אמ' [ר] לו תלמיד א' [חד] חשוב מאותה הישיבה".¹²⁰⁵ במקום אחר דן המבי"ט בתלמיד שכבל את עצמו לישיבה בכבלי נדרים, על דעת ראש הישיבה, ויש להניח שבעידודו, ונתקל בסירוב של רבו להתירו מכבלים אלו.¹²⁰⁶ מקרה דומה הובא בפני ר' יוסף קארו: "תלמיד אחד, השביעו רבו שלא ילך ללמוד במדרש אחר, כי אם שכל תלמודו ביום ובלילה יהיה עמו, ואפ"ל [לו] ילך רבו מהעיר לא יורשה ללמוד, אלא ממי שירשה לו רבו ללמוד עמו, ובבא רבו לעיר יבוא מיד ללמוד עמו, ושלא יעבור ללכת ללמוד אצל רב אחר בלתי רשות רבו".¹²⁰⁷

הרושם העולה ממקרים אלו, הוא של חכמים המבקשים להגדיל את מעגלי תלמידיהם, תוך ניסיונות שכנוע וכפיית מרות. לכאורה הייתה מטרתם להרחיב את תחומי השפעתם החינוכית והלימודית, אבל למאמציהם חברו גם שיקולים כלכליים. המבי"ט דן בלומד שהיה מופקד על כספי הקדש אביו, שתמכו בישיבה בה הוא עצמו למד. לימים החליט להקים ישיבה אחרת בכספים אלו, כמובן "נגד סברת רבו המובהק [...] לקבוע לו ישיבה שם מאחרי רבו [...] גם רוצה שיהיה ראש ישיבה חכם אחר, לא רבו, אפילו שהיה רוצה לבא ללמוד עמו".¹²⁰⁸ אם כן, אפשר שניסיונות הרב במקרה זה, למנוע מתלמידו להמיר אותו ברב אחר, נבעו בראש ובראשונה משיקולים כלכליים.

¹²⁰⁰ [...] לעסוק בתורה, והיא שקולה כנגד כל המצות, כי ת"ת כנגד כלם, ויש בה ד' פירושי' שסימנ' פרד"ס: פשט, רמז, דרש, סוד. וצריך לטרוח ולעסוק בכלם עד מקום שיד שכלו מגעת, ויבקש לו רב שילמדהו" (שער הגלגולים, הקדמה יא, דף יד ע"א).

¹²⁰¹ "ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר בירב נר"ו" (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א). כלומר, ישיבתו הצטיינה באיכות ('בחכמה') ובכמות ('ובמנין').

¹²⁰² "והיה ראש לכל החכמים בחכמת הקבלה בעת ההיא בעיר צפת [...] ראש ישיבה ג"כ, וסביבותיו חכמים הרבה בחכמת התלמוד והקבלה" (תשבי, רמ"ק, עמ' קכד-קכה).

¹²⁰³ "והעמיד תלמידים רבים וגדולים בחכמה ובמעשים טובים" (קורא הדורות, דף לה ע"א); "והוא שהרבה להרביץ תורה, והעמיד תלמיד' על כל בני דורו, ודורו' רבי' הקודמי' אליו" (ר' שמואל יהודה קצניאלנבוגן, שנים עשר דרשות מדרשות החכם הכולל מהר"י מינץ זצ"ל, לעמבערג תקנ"ח, דרוש עשירי).

¹²⁰⁴ משפט צדק, סי' מ. וראה: גליק, מקורות, עמ' 344.

¹²⁰⁵ מבי"ט, ח"א סי' צז.

¹²⁰⁶ "ראובן, שהלך ללמוד תורה אצל חכם אחד מחכמי העיר, וקבל עליו שבועה וחרם ונדוי חמור וגמור על דעתו של החכם, שלא ללמוד בשום מקום אלא בישיבתו [...] ולא רצה ללמוד שם, ונתחרט על שבועתו מעקרא [...] והחכ' הנ"ל לא רצה להתירו" (שם, סי' קנט).

¹²⁰⁷ אבקת רוכל, סי' קפג.

¹²⁰⁸ מבי"ט, ח"ג סי' קא. וראה: להלן, עמ' 193.

הנהגת סדרי הישיבה לפי שיקול דעתם של תומכיה הייתה תופעה מוכרת בעולם היהודי,¹²⁰⁹ ונפוצה מראשית המאה הט"ז¹²¹⁰ ועד ראשית המאה הי"ז.¹²¹¹ במקרים אחדים בלטו השיקולים המשפחתיים, כאשר מינה המקדיש בין לומדי הישיבה את בנו,¹²¹² גיסו¹²¹³ או חתנו.¹²¹⁴ ובכל זאת, לא מצאנו נוהג כזה בצפת בימי שיא תפארתה, ואולי יש בעובדה זו כדי להעיד על כוחם של מנגנוני התמיכה הציבוריים באותה עת.¹²¹⁵

הדעת נותנת שקבלת תלמיד לישיבה הייתה נתונה לשיקול דעתו של העומד בראשה, וכפי שמוכח מריכוזים יהודיים אחרים בימי הביניים.¹²¹⁶ אף על פי כן, לא מצאנו לכך ראיות מוצקות בצפת בתקופה הנדונה, פרט למקרים שמהם קשה להקיש על הנהגה הרגילה. המקרה האחד הוא ישיבת ר' יעקב בירב: "והוא יושי' [ב] מהיותר חכמים שבנו אצלו [...] וכל אותם אשר ירא' [ה] בעיניו לסמוך".¹²¹⁷ אבל ספק אם ממקרה זה נוכל להקיש על הנהוג בכלל ישיבות צפת, משום שהלומדים בישיבה זו לא דמו ברמתם הגבוהה לתלמידים אחרים.¹²¹⁸ המקרה השני הוא חבורת גורי האר"י, שהחברים בה נבחרו כנראה על ידו.¹²¹⁹ גם במקרה זה אין מדובר בישיבה רגילה, אלא במסגרת בעלת אופי ייחודי, בה נבחרו הלומדים בידי רבם לפי שיקולי התאמתם לנושא המיוחד.¹²²⁰ המבי"ט נדרש לדון ב"בני ישיבה שנשבעו בשי"ת [ב(שם) ה' יתברך] על דעת המקום ועל דעת כל הנשבעים באמת וכלם על דעת כל אחד מהם, ושלא להתיר השבועה כי אם מרצון כולם, ואם אחד יעכב אין ההתרה כלום, והוא שלא לקרא בחבר' [ת] חבר א' [חד] שיצא עליו קול".¹²²¹ במקרה זה הלומדים

---

¹²⁰⁹ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 307.

¹²¹⁰ למשל, בישיבת ר' יצחק שולאל בראשית המאה הט"ז. ראה: דוד, קווים, עמ' 141-142; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 82-83. ח"ז דימיטרובסקי, "פרשה עלומה ביחסי הנגיד ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלים בראשית המאה הט"ז", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 106-114.

¹²¹¹ למשל, בישיבת ר' יהוסף מליריאה והישיבה שבאחריות ר' חייא שלום במחצית הראשונה של המאה הי"ז. ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 69-71.

¹²¹² "ראובן צוה בשעת מיתתו, וז"ל הצוא': אני מקדיש הנא' וריוח ב' אלפים לבני מנכסי, ושיהא בני פקיד עליה, וריוח והנאה הנז' יהיה עד י' שנים בעד ישיבה או ת"ת של עיר פלו', כפי מה שיראה בעיני בני, עכל [=עד כאן לשון] הצואה. ונפטר ראובן, ונשאר בנו הנז' לומד בישיבת רב מרביץ תורה באות' העיר שצוה אביו [...] (מבי"ט, ח"ג סי' קא).

¹²¹³ קינסטליכער, אויבן, עמ' עד-עה.

¹²¹⁴ "בתי לאה, לא תנשא כי אם לבן תורה שוקד בלימודו, ובתורתו יהגה, וגם הוא יעמוד במדרש, וגם על פיו יהיה מסודר הכל" (גלאנטי, סי' יג). יש להניח שמדובר בהסגר ר' נח.

¹²¹⁵ ראה: להלן, עמ' 190-195.

¹²¹⁶ ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 33-34.

¹²¹⁷ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א.

¹²¹⁸ ראה: להלן, עמ' 275-276.

¹²¹⁹ האגדה מספרת על ר' יוסף קארו (דלמדיגו, שלומיל, דף מז ע"א) ועל ר' משה אלשיך (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 169-171), שהשתדלו אצל האר"י להתקבל לחבורתו.

¹²²⁰ ראה: שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א-ע"ב.

¹²²¹ מבי"ט, ח"ב סי' סח.

עצמם הם שעסקו בשאלת הדחתו של חברם, ובוודאי מדובר בישיבה ללומדים בוגרים. בהמשך דנו החברים גם בהחזרתו למסגרת: "ועתה נחמו בני הישיב[ה] על אשר הרעו, ובקשו להם מתירים".¹²²²

ו. מערכות יחסים בין לומדים

1. אורת הלימוד

לימוד משותף ללומדים ברמות שונות הונהג בישיבות רבות,¹²²³ ולדעת ח' בנטוב, ה'חברים' תפקדו למעשה כמוריהם של 'התלמידים'.¹²²⁴ כנראה שמטרת לימוד זה הייתה חניכת הלומדים המתחילים בידי המתקדמים,¹²²⁵ כמובן בתנאי שמדובר בישיבות שהכילו רמות לימוד מגוונות.¹²²⁶ בצפת הונהגה דרך חינוכית זו בישיבות שונות, כגון באלו של המבי"ט¹²²⁷ ור' משה גלאנטי,¹²²⁸ ועל תפוצתה בעולם היהודי בתקופה הנדונה ניתן ללמוד מהנאמר בשאלה שנשלחה למהריט"ץ מכיוס: "וכאשר הוא בכל גלילות יש[ראל], שבאים המלמדים [...] ומגידין התלמידים, ונושאים ונותנים עם (חבריו) [חבריו] הישיבה".¹²²⁹ כלומר, שגרתי ונפוץ למצוא תלמידים שמנהלים משא ומתן לימודי עם החברים. מלשון זו משמע שהחניכה לא הייתה דווקא אישית, אלא לימוד משותף בחבורה.¹²³⁰ ה'חברותא' היא לימוד משותף של זוג לומדים, או של מספר קטן של משתתפים, ומקובלת כדרך לימוד בישיבות לדורותיהן.¹²³¹ דרך זו הונהגה גם בישיבות צפת, כמוכח ממקורות רבים. לדוגמה: "שמע שמעתי על ראובן ושמעון, שהיו נושאי[ם] ונותנים בדת [=בדברי תורה] על ההיא דרב פפא הלכת[א]";¹²³² "וכבר כתבתי, אוי לאזנים שכך שומעות [...] או חברותא [ברמז: או מיתותא], כי זה ימים כ[בוודן] לומד לבדו, הגם כי [=למרות ש]יש חברים".¹²³³

¹²²² שם, שם.

¹²²³ ראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 6-7; פורג'ס, קפסאלי, עמ' 34-35; ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 16-19; 40.

¹²²⁴ בנטוב, שיטת, עמ' מ; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 234-235.

¹²²⁵ ראה: מהריט"ץ, סי' עה.

¹²²⁶ כגון אלו של ר' יעקב בירב (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' עח). ר' יוסף קארו (דובב שפתי ישנים, דף לג ע"א), המבי"ט (בית אלהים, דף ב ע"ב, בהקדמה. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 75) ור' משה ן' מכיר בעין זיתים (דופי הזמן, דף קא ע"א-קב ע"א).

¹²²⁷ המבי"ט תיאר את הלימוד בישיבתו: "כי אולי לא יהיה לי פנאי [...] מלבד קביעת לימוד הישיבה עם החכמים והתלמידים יצ"ו" (מבי"ט, ח"ג סי' טו); "עם היותי שוקד בישיבת התלמידים והחברים מקשיבים לקול ה'" (בית אלהים, הקדמה). מכאן, שבישיבה זו למדו בצוותא תלמידי חכמים מתחילים ('תלמידים') ומתקדמים ('חברים'), וראש הישיבה היה מעורב בתהליך לימודם.

¹²²⁸ "ובחברתו חברי מעייני עוסקי עם תלמידי קטני [...] (דוד, עזרתה, עמ' 440).

¹²²⁹ מהריט"ץ החדשות, סי' לה.

¹²³⁰ ביחס למדרש אבוהב שנוסד בצפת בשנת שצ"ג נאמר: "למדנו [...] ונשאנו ונתנו [...] כל החברים יחד עם כל התלמידים" (בניהו, דור, עמ' קפד). מביטוי זה משתמע באופן מפורש יותר שהלימוד בין המתקדמים למתחילים לא היה אישי.

¹²³¹ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 247-249.

¹²³² מבי"ט, ח"א סי' לא.

¹²³³ מהריט"ץ, ח"א סי' רעא. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 525, הפנייה קח.

את מעלת הלימוד בחברותא סיכם ר' שמואל די אוזידה כך: "שנים שיושבים ויש ביניהם דברי תורה, ויודעים כי ברזל בברזל יחד, ואיש יחד פני רעהו, ומתחדדים זה עם זה, אז שכינה שרויה ביניהם".¹²³⁴

ר' שלמה מטראני תיאר את האווירה בישיבת ר' יוסף קארו: "כולם אחוזי חרב אל הבדים, מלומדי מלחמתה של תורה [...] זה ישיג וזה יציל, זה ישפיל וזה ירים, ומתוך כך מרווחא הלכה [...] מערכה לקראת מערכה, זה מדבר וזה בא, זה תלמודו בידו וזה נימוקו שמעתת' [א] [...] וכמחלוקת שמאי והלל, ואת נהב בסופה [...] פסקי דיניהם וראיותיהם, שאלותם ותשובותם, הסכמתם ומחלוקתם, אהבתם וגם שנאתם, שיחתם טורי זהב רותח עם נקודות הקצף".¹²³⁵ ובדומה לכך תיאר ר' יששכר ן' סוסאן: "מורי ורבותי, שהייתי מתאבק בעפר רגליהם, היושבת בגנים חברים מקשיבי' [ם] זה לזה, ונוהמים בנהמת ים בים התלמוד זה על זה, וכנהום אריות ונמרים בקושיות ותירוצים".¹²³⁶

תיאורים אלו מזכירים שדה קרב, וכל עניינם הוא תיאור הדיון הסוער בסוגיות הלימוד, ככל הנראה בשיטת העיון,¹²³⁷ ואווירת הלימוד בישיבה. ואמנם, לעתים הגיע הדיון הלוהט לכדי "דברי ריבות וגדופים, ודברים אשר אין בהם חפץ".¹²³⁸ במקרים מסוימים, אף היו לומדים שמצאו בעימות הזה את מטרת לימודם.¹²³⁹

ובכל זאת, על אף ביטויי ה'שנאה', ה'רתיחה' וה'נהמות' שנזכרו, אין להסיק מכך שבישיבות שררה אווירת עוינות, אלא רק שהמשא ומתן הישיבתי היה דינאמי ותוסס. וכך כתב מהריט"ץ: "העיר המהוללה אשר לה משפט הגאולה, צפת אמת תכון לעד, תשואות חן חן לה, היא העיר הגדולה מאד נעלה [...] וכל המון שלו בה מאלפי קרבה [=מלומדי קרב] הוויות דאביי ורבה מדרך הערבה [=בדרך של ערבות] כרב חביבא, ותנן הנחבא אחידן באורייתא כמאן דאחיד בחרבא [=אוחזים בתורה כמי שאוחז בחרב], ומפטרי [ונפטרים (זה מזה)] באהבה רבה".¹²⁴⁰ כלומר, הדיונים הלימודיים בישיבות עשויים להתלהט כמלחמה ('מאלפי קרבא', 'אחיד בחרבא'), אבל בסופם לא נפגמת הרעות ('דרך הערבה', 'ומפטרי באהבה רבה'). בוודאי שהלימוד המתמשך קירב לבבות, ובישיבות נקשרו חברויות בין לומדים.¹²⁴¹ תופעה חברתית זו מובנת מאליה, ומוכרת גם בתרבויות הלא־יהודיות בתקופה הנדונה.¹²⁴²

2. מערכות יחסים בחבורות המקובלים

¹²³⁴ מדרש שמואל, אבות ג, ג, דף צא ע"ב.

¹²³⁵ מבי"ט, דף א ע"א, הקדמת בן המחבר, ר' שלמה מטראני. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסה-קסו.

¹²³⁶ עיבור שנים, דף ג ע"ב.

¹²³⁷ ראה: לעיל, עמ' 125-128.

¹²³⁸ מבי"ט, ח"א סי' לא. וראה: בנטוב, שיטת, עמ' מד-מה; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 167-168; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 173-178.

¹²³⁹ "הזהיר ללומד תורה, שילמוד אותה בדרך ארץ, לא לאהבת הניצוח, ולא לקנטר, למלאות שחוק פיו כשיכשלו חבריו" (מדרש שמואל, אבות ב, ב, דף מה ע"ב).

¹²⁴⁰ מהריט"ץ, הקדמה.

¹²⁴¹ למשל, מהריט"ץ הזכיר לר' יעקב אבולעפיא את הערבות ביניהם, עת למדו יחדיו בצעירותם בישיבת ר' שלמה אבסבאן: "כי אנשים אחים אנחנו, חברים מקשיבים זה לזה מנעורינו [...] (שם, סי' רג).

¹²⁴² שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 176-177; דודג', אל אזהאר, עמ' 102.

ר' חיים ויטאל העיד על האר"י שחינך את תלמידיו לאהבה ולערבות הדדית: "וא"ל [=ואמר לי] מורי ז"ל, כי זהו היה כונתו לקבץ אותם, כי ע"י החברה והאהבה שיש בין החברים, ימשכו זה לזה [...] ולכן הזהירני מורי ז"ל במאד מאד, לאהוב את החברים הנזכרים שלי [...]".¹²⁴³ לדבריו, חבורת הלומדים נמשלת לגוף אחד, ומכאן שכל פרט בתוכה מחויב לדאוג לזולת כאילו דאג לעצמו: "גם הזהיר מורי ז"ל, לי ולכל החברים שהיינו עמו בחברה ההיא, שקודם תפלת שחרית נקבל עלינו מצות עשה של 'ואהבת לרעך כמוך'. ויכוין לאהוב לכל אחד מישראל כנפשו [...] ובפרט אהבת החברים שלנו, צריך כל אחד ואחד ממנו לכלול עצמו כאלו הוא אבר אחד מן החברים האלו. ולמאד הזהירני מורי ז"ל בענין זה".¹²⁴⁴

'אחדות' גופנית זו קיבלה גם משמעות רוחנית-מיסטית, בהסביר ר' חיים ויטאל על חיבור הנשמות של החברים: "ולכן אני צריך להשתדל ולתקנם, כי הנה אני מתקן עצמי על ידי תקנתם [...] כי הנה לא תיקנתי אני יחד את כל נשמות החברים הנז' [כרים], אבל בראשונה עיכבתי נשמה אחת, ואחר כך על ידי שיתופי ושיתוף הנשמה ההיא שעייכבתי, שנינו עייכבנו את נשמה אחרת [...] כי אני מוכרח להשתדל, שאלו החברים שלי יתקנו מעשיהם, לפי שאני יש לי רוחא בהון [=רוח בהם], ונמשך לי ריוח אם הם יהיו צדיקים [...] והנה דרך אותה הנשמה המקפת שיש לי, משם נמשך כל אור ושפע הנמשך אל אלו החברים, מצד ההוא רוחא דילי די בגויהו [=רוח שלי שבהם], והכל עובר דרך שם. ואז, מאותו האור שלהם הנמשך להם דרך שם, נמשך אלי גם כן מאותו חלק שלהם אל נשמתי הפנימית. ולכן אני צריך ומוכרח להשתדל, שיתקנו על ידי וילמדו על ידי".¹²⁴⁵

עקרון זה חל במשנת המקובלים בכללות על כל החברה היהודית,¹²⁴⁶ אבל בחוג חבורת המקובלים קיבל תוקף מחייב והכרחי לשם השגת שלמות הרוחנית של כל פרט בחבורה: "ואמר לי מורי, כי זהו היה כונתו לקבץ אותם, כי על ידי החברה והאהבה שיש בין החברים ימשכו זה מזה, וילך הטוב אצל מי שרובו טוב ויושלם ממנו, וילך מיעוט הרע ויצטרף עם מי שרובו רע, ואז כל אותם שכולם מבחינת הרע ילכו וישארו עם האחרים שהם שלימים מבחינת הטוב".¹²⁴⁷ לעתים אף התגלגלה בהכרתם של המקובלים

¹²⁴³ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"ב. וראה: מ' חלמיש, 'גלגוליו של מנהג קבלי', קרית ספר, נג (תשל"ט), עמ' 534-556; בניהו, שטרי, עמ' קמו.

¹²⁴⁴ החזיונות, עמ' קנו-קנו. והשווה: שער הכוונות, דף א' ע"א-ע"ב; שער הגלגולים, דף נג ע"א; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 316; 351.

¹²⁴⁵ החזיונות, עמ' רז-רי. והשווה: חסד לאברהם, מעיין הנהר ל.

¹²⁴⁶ כך במשנת ר' שלמה אלקבץ (תורת משה, שמות ל, יג; ברית הלוי, דף יג ע"ב. וראה: זק, א"י, עמ' 52-53), וכך במשנת רמ"ק: "כך האדם עם חבריו, כל ישראל הם שאר בשר אלו עם אלו, מפני שהנשמות כלולות יחד, יש בזה חלק זה ובזה חלק זה [...] וכן מטעם זה ישראל ערבים זה לזה, מפני שממש יש בכל א' חלק אבר מחבירו, וכשחוטא הא' פוגם את עצמו, ופוגם חלק אשר לחבירו בו [...] לכך ראוי לאדם להיותו חפץ בטובתו של חברו [...] וירע לו ממנו כאלו הוא ממש היה שרוי באותו צער או באותה טובה" (תומר דבורה, עמ' יט). כך גם במשנת האר"י: "כל ישראל הם גוף א', וכל א' מישראל הוא אבר א' פרטי, כי זהו סוד הערבות של הנשמות" (בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 316-317. והשווה: החזיונות, עמ' קנו-קנו), במשנת ר' אליהו די וידאש (ראשית חכמה, שער האהבה פ"א, דף ע' ע"א-עד ע"ב) ובמשנת ר' אלעזר אזכרי: "כי נשמות ישראל הצובות מתחת כסא הכבוד [...] ובהו' [ת] פירוד ביניהם למטה מראין פירוד בכסא הכבוד [...] צריך שיהא לו אהבה רבה ושלוש ורעות עם כל ישראל" (חרדים, דף טו ע"א-ע"ב). וכך הסביר רדב"ז את מצוות 'ואהבת לרעך כמוך': "וכן נשמת שניהם ממקום אחד נאצלו, נמצא שכל קנטור וקללה והכאה שעושה בחבירו נוגע למעלה [...] שהוא כמוך ממש בצורה ונשמה" (מצודת דוד, דף ג ע"ב).

¹²⁴⁷ החזיונות, עמ' רכ-רכא.

רוחו של צדיק קדמון בחכם אחד, ונפשו של אותו צדיק בחכם שני, כגון במקרה של רמ"ק ור' אליהו די וידאש, "ולכן היו אוהבין זה לזה".¹²⁴⁸

רעיון זה, של אהבה הכרחית בחבורת האר"י, משתמע גם מן הסיפור על הקטטה שנפלה בין החברים, שתוצאותיה היו חמורות: "[...] שראיתי לס"מ בעת קבלת שבת [...] וזה לא היה אלא בשביל הקטטה שהיתה ביניכם היום, שכל זמן שהיה שלום ביניכם אין שום מקטרג היה יכול לקטרג. ובמעט ימים כן היה, שהרב [האר"י] זה"ה חלה את חוליו, חולי המגפה אשר בה נתבקש בישיבה של מעלה".¹²⁴⁹ כיוון שללא אחדות לא יכולים המקובלים להגיע ליעדם לפי תפיסתם, גרמה הקטטה לקטרוג ששיבש את השגתו. בחבורת ר' חיים ויטאל עוגנה בשנת של"ה הערבות החברית בכתב התקשרות, שמשמעותו המעשית נאמנות לימודית למורה ולחשאיות התכנים הקבליים: "אנחנו ח"מ [=חתומים מטה] קבלנו עלינו להיות בחברה אחת, לעבוד את השי"ת ולעסוק בתורתו יומם ולילה ככל אשר יורנו מורינו [...] ונהיה נאמני רוח, ומכסים דבר מכל מה שיאמר אלינו [...] וקבלה זו היא בשבועה חמורה בשי"ת ע"ד [=ב(שם) ה' יתברך על דעת] מורינו [...]".¹²⁵⁰ משמעותה של 'נאמנות רוח' זו היא השלטת כוחה של הקבוצה על חרותו של היחיד להפיץ את ידיעותיו.

ערך החברות נתפס בעיני לומדים גם כתומך בהגשמת יעדים מוסריים: "ושישתדל האדם לקנות לו חבר לעבודת שמים, כי נמשך מהחברה תועלות רבות [...] ואף אם אינינו [!] שומר דרכי השלימות אני אעשה באופן שישוב אל השי"ת, ונעבוד שנינו בחברה את השי"ת".¹²⁵¹ מצוות התוכחה, שעניינה העברת ביקורת מוסרית על הזולת באמצעות חברו,¹²⁵² מוזכרת בדברי חכמי צפת ככלי חשוב להשגת יעדים אלו.¹²⁵³ אלא שבמשנת המקובלים שימש הזולת לא רק מוכיח פעיל אלא גם מאזין סביל לתוכחה העצמית של חברו. בתקנות רמ"ק נקבע: "להתחבר עם אחד מהחברים בכל יום לשאת וליתן בענייני העבודה [...] לשאת וליתן עם החבר הנז' [כר] בכל ערב שבת מה שעשה בכל ימי השבוע".¹²⁵⁴ לפי זה התבצע הווידוי על בסיס שבועי, ואילו בשם ר' יוסף קארו נמסר (בשנת שס"ט) שווידוי מעין זה ראוי לביצוע על בסיס

¹²⁴⁸ חסד לאברהם, מעיין ה נהר כה.

¹²⁴⁹ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 356-357. והשווה: "דעו לכם, שכל זמן שאהבה ואהבה ביניכם אין שטן ומקטרג יכול לעשות עמנו רעה" (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 201-202). וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 356-359.

¹²⁵⁰ רבינוביץ, הגניזה הסטולינאית, עמ' 125-126. והשווה: אייבעשיץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"ב-טז ע"א. וראה: שלום, שטר, עמ' 133-160; בניהו, שטר, עמ' קלא-קמד.

¹²⁵¹ גאליקו, קהלת, דף מו ע"ב.

¹²⁵² ראה: ש' קוק, "מצות תוכחה ביחיד ובציבור", תחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 121-138.

¹²⁵³ לדוגמה, ר' שלמה אלקבץ: "שהיו הלומדים מוכיחים זה לזה" (תוצאות חיים, עמ' [16]); ר' יוסף קארו: "פירושא דמלתא דמוסר מקרי מאן דמיסר לבריה או לחבריה מלמיהך באורח בישא, ותוכחת הוי מאן דמדריך ליה באורח טבא, דמוסר הוי סור מרע ותוכחת הוי עשה טוב" (מגיד משרים ת"ט, דף מב ע"א); ר' אליהו די וידאש: "[...] שכשהם שנים יוכיחו זה את זה ויעיינו היאך ינצלו מן החטא" (שם, עמ' [52]); המבי"ט: "חייב להוכיחו לחבירו האהוב אצלו, כשרוא שהוא נוטה באיזה צד מדרך ה' [דרך ה', דף ז ע"ב. והשווה: שם, דף ט ע"א]; רדב"ז: "מצוה על כל ישראל להוכיח את עמיתו, אפי' תלמיד לרב, כדי לתקן הצנורות [...] (מצודת דוד, דף ד ע"א. וראה: רדב"ז, ח"א סי' קפז); ר' ישראל נג'ארה: "אמנם, בהיות חטאות ועבירות ביחידים האחד מוכיח לחבירו [...] ונמצאו מיסרים ומוכיחים אלו את אלו בקצת הדברים, מה שלא יעשו כן בהיות אגודות אגודות, כי אין מוכיח" (מקוה ישראל, עמ' 173) וחכמים נוספים (אייבעשיץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"ב).

¹²⁵⁴ שכטר, רמ"ק, עמ' 293. והשווה: מ' חלמיש, "לנוסח הנהגות חכמי צפת", עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 95. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 336; 337; 341-342.

חודשי.¹²⁵⁵ גם במה שנראה כ'שטר ההתקשרות' של חבורת ר' אלעזר אזכרי, התחייבו החברים: "נשתתפנו לקיים וקנה לך חבר, ואיש את רעהו יעזורו, לבלתי עזוב תורת המלך ולהרויח¹²⁵⁶ [...] ומעת לעת ומפקידה לפקידה, קודם שינה, נעשה חשבון אם הרוחנו אם הפסדנו [...] ולא נסתר איש מרעהו, ונתפלל זה על זה".¹²⁵⁷ לפי האמור, היה מתבצע הווידוי האישי בפני אחד החברים.

בפועל התקיימו וידויים פומביים, כאשר תלמידי חכמים אחדים התוודו בפני נוכחים אחדים, במטרה מפורשת לפרסם את קלונם ברבים, כפי שתיאר ר' חיים ויטאל בשנת ש"ל: "הסכימו קצת תלמידי חכמים שבעיר צפת, יראי ה' וחסידים, להתקבץ יחד כלם בבית הכנסת בכל ערב שבת ולספר כל אחד מעשיו לפניהם, אם טובים ואם רעים, מה שעשה בשבוע ההוא, כי על ידי זה יתבייש האדם ויחדל מלחטוא".¹²⁵⁸ גם מנהג זה עוגן בקובץ תקנות: "להתחבר בכל יום ויום אם חבר א' [חד] ביראת שמים [...] מי שחטא בכוונה מכל אלו הדברים יודה שחטא ער"ח [= (ב) ערב ראש חודש] בפני החסידים או רובם, וכל המקיים ועושה מובטח לו שהוא בן העוה"ב, אך שיעשה מאהבה שלימה".¹²⁵⁹ את הנהגת הווידוי ההדדי ייחס רמ"ק (בחלומו של ר' חיים ויטאל) לר' יוסף סאגיש.¹²⁶⁰

ייתכן שמנהג זה נפוץ בצפת, עד שבמקרים מסוימים הייתה ציפייה מאדם שחטא להתוודות בפני רבים, גם איננו נמנה עם חבורות ה'חסידים'. כך הציע המבי"ט לתלמיד חכם שנחשד בקלות ראש כלפי חכמים קדמונים: "ולכן ראוי ומחוייב למי שדבר כך, שיחוש לנפשו פן יענש ח"ו [...] וישכים ויאמר בבית הכנסת בפני רבים: חטאתי לה' אלהי ישראל ולתורתו [...] ומוטב לו שיתבייש בעולם הזה, ממה שיתבייש ח"ו בעול[ם] [ם] הבא, וסר עונו וחטאתו תכופר".¹²⁶¹ במקרה אחר דן המבי"ט דן ב'בני ישיבה' המבקשים לקרב את חברם לאחר ש"שב בתשובה לעיני אלהים ואדם".¹²⁶²

במשנת האר"י הגיעה הערבות לכדי מחויבויות סוציאליות לזולת, שכללו דאגה לצרכיו הפיזיים של הפרט: "ואם איזי [=איזה] חבר הוא ח"ו עומד בצרה, או יש לו איזי חולה בביתו או בבניו, ישתתף בצערו ויתפלל עליו, וכן בכל דבריו ישתף לכל חבריו עמו".¹²⁶³ באופן זה ניתן להבין גם את מהותו של ההסגר, שנועד לא רק לאפשר לימוד ללא טרדות, אלא גם למצוא פתרונות קיומיים "לנשים והטף בפני עצמן, באותה החצר של בית ההסגר עצמו",¹²⁶⁴ אם כי לא נאמר כך במפורש. אמנם, יש לציין, שערבות זו לא

¹²⁵⁵ "גם שמעתי משם הגאון מוהר"ר יוסף קארו ז"ל, כמו מי שיש לו שותף צריך לעשות חשבונו לפחות כל חדש [...] (ר' אברהם גריאני], שערי דמעה, ויניציאה שפ"ו, דף ב ע"א-ע"ב).

¹²⁵⁶ אין הכוונה כאן לרווח כלכלי, וכמוכח מהמשך הדברים. וראה: בניהו, שטרי, עמ' קמ.

¹²⁵⁷ פכטר, אזכרי, עמ' 134. וראה: שם, הערה 165.

¹²⁵⁸ החזיונות, עמ' נב. וראה: בניהו, שטרי, עמ' קלג-קלד.

¹²⁵⁹ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 48-49.

¹²⁶⁰ החזיונות, עמ' נג.

¹²⁶¹ מבי"ט, ח"א סי' לא.

¹²⁶² שם, ח"ב סי' סח.

¹²⁶³ החזיונות, עמ' קנז. והשווה: שער הכוונות, דף א ע"א-ע"ב.

¹²⁶⁴ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"א.

נמצאה בחבורת ר' חיים ויטאל, ואפילו בשטר ההתקשרות שנחתם בידי חבריה בשנת של"ה לא נמצאו מרכיבים כלכליים.¹²⁶⁵

גם בחבורת ר' אלעזר אזכרי הגיעה הערבות לכדי דאגה לצרכי הקיום של חבריה, והתבטאה בחיי שיתוף כלכליים: "נשתתפנו לקיים וקנה לך חבר [...] וכל מה שנחיה יהיה בשותפות, והיה בשכרינו עבדנו יוצרנו על התורה ועל העבודה, ביראה רבה ובאהבה עזה ודבקות גדול לו ית' [ברך] ולכל ישראל עמו, כי כלם קדושים, ואנו נבזים וחטאים, והכל שריר ובריר וקיים".¹²⁶⁶

3. כיבוד הרב

המודעות הגבוהה לכבוד הרב משתקפת בדברי רבים מחכמי התקופה בצפת, והיא איננה עניין להשקפות חלוקות אלא להווי חיים יומיומי ונורמת התנהגות ותקשורת רגילה בעולמם של לומדי התורה. תופעה זו כמובן איננה מיוחדת לצפת, ומוכרת בריכוזים יהודיים נוספים.¹²⁶⁷ להמחשה מתומצתת של העניין נביא להלן אזכורים הלכתיים ורעיוניים בדברי שניים מן הבולטים בפוסקי צפת. ר' יוסף קארו הקדיש סימנים אחדים ב'שולחן ערוך' ל"הלכות כבוד רבו ותלמיד חכם",¹²⁶⁸ בתוכם האיסור לחלוק על רבו, להורות בפניו, לשבת במקומו, לשבת בעת הופעתו, ועוד. במקום אחד הוא דן ב"חכם שביזה חכם אחר, וחרפו וקראו רשע, וקמו תלמידיו ונידו למי שביזה את רבם".¹²⁶⁹ פעולת הנידוי מעידה על רגישותם הגבוהה של התלמידים לכבוד רבם.

מדברי ביקורת עזים של המבי"ט, אנו למדים שתלמידי ר' יוסף קארו העניקו לו גיבוי מלא ואמון בלתי מסויג, לאחר שהוציא פסק מתחת ידיו: "והחכמים, קצת תלמידיו, מחזיקים דבריו במעלה וכבוד רבם בלי משען, אלא שסמכו ונתלו באילן גדול [...] ותלמידיו אינם כדאים לחזק דבריו, אם לא דעמדו מעצמם".¹²⁷⁰ בעניין, תלמידי ר' יוסף קארו העניקו לו כבוד מוגזם: "והיה ראוי שהו' [א] יחוש לעצמו, כשרא' [ה] ששבחוהו יותר מדאי".¹²⁷¹

המבי"ט עצמו נחלץ להגנה על רבו, ר' יעקב בירב, כאשר חס על כבודו.¹²⁷² במקרה אחד הוא נדרש לדון, "בחברים שהם לומדים בישיבה, ותורתם אומנותם, שעברו ונדו לחכם א' [חד], על שקרא להחכם רבם רשע מרושע אוהב תועבות, הוא והמחזיק בידו".¹²⁷³

בדיון המבי"ט על הסכמות שקיבלו עליהם קהל האשכנזים בצפת, משתמע מצב של הטלת מרות הרב על תלמידו באמצעות גזרה.¹²⁷⁴ למרות שהמבי"ט התייחס להפעלת אמצעי זה כ"דין תורה, שמור' [א] רבו

¹²⁶⁵ רבינוביץ, מן הגניזה, עמ' 126; אייבעשיץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"ב-טז ע"א.

¹²⁶⁶ פכטר, אזכרי, עמ' 134. וראה: בניהו, שטרי, עמ' קלג; להלן, עמ' 198.

¹²⁶⁷ ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 38-41.

¹²⁶⁸ שו"ע, יו"ד סי' רמב-רמו. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' רעו-רעז.

¹²⁶⁹ אבקת רוכל, סי' רב.

¹²⁷⁰ מבי"ט, ח"ב סי' יט [=מו].

¹²⁷¹ שם, שם. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' עה-עז.

¹²⁷² מבי"ט, ח"א סי' מא; מט; מהרלב"ח, סי' קלב.

¹²⁷³ מבי"ט, ח"א סי' שיז.

וציווי כמורא וציווי שמים",¹²⁷⁵ יש להניח שצורך כזה נגזר דווקא מחולשה בסמכותו של הרב, שאינו בוטח בכוח השפעתו, ואפשר שמשתקפת כאן מציאות שהייתה נכונה במקרים נוספים. ר' יוסף קארו הגדיר: "[...] ברבו מובהק, דהיינו שרוב חכמתו ממנו, אם מקרא מקרא, אם משנה משנה, אם גמרא גמרא".¹²⁷⁶ כלומר, יש להבחין בין מורה המלמד תחומי הוראה מסוימים והשפעתו על התלמידים מוגבלת, לבין מורה הדרך המרכזי של התלמיד. יחד עם זאת הוא הדגיש שניתן להרחיב הגדרה זו במקרים מיוחדים: "אם הוא מופלג בתורה, אפילו אינו רבו דינו כרבו מובהק".¹²⁷⁷ ככל הנראה זכו גם פוסקים בולטים לכינוי זה, ולא דווקא מצד תלמידיהם, כגון ר' יוסף קארו בעצמו.¹²⁷⁸ האבחנה בין רבו מובהק לרבו 'סתם' נזכרת פעמים רבות בדברי פוסקי התקופה, בעיקר בהקשר של דיני הכבוד שמוטל על התלמיד להעניק לרבותיו. גישתם העקרונית היא שהכבוד לרבו מובהק אינו משתווה, מבחינת היחס המתחייב על ידי התלמיד, לכבודו של תלמיד חכם אחר.¹²⁷⁹

שימוש תלמידי חכמים

המבי"ט פסק: "להדבק בחכמים [...] להתחבר עמהם בכל מיני חיבור, באכילה ושתייה, ולעשות להם פרקמטיא [=מסחר], ולהתאבק בעפר רגליהם".¹²⁸⁰ אמנם אין בדבריו קביעת יחסים בין תלמיד לרבו בפרט, אלא בין אדם לתלמיד חכם בכלל, אבל ערך ה'שימוש' מתייחס על פי רוב למחויבות התלמיד כלפי רבו, שכאשר משמש את רבו ומלווה אותו בפעולותיו היומיומיות זוכה לרווח כפול: האחד לשרת את הדמות שהוא מחויב בכבודה, והשני ללמוד ממנו כיצד לנהוג בפועל באמצעות צפייה והתנסות מעשית.¹²⁸¹ ר' יוסף קארו הוסיף לכך ממד נוסף, של חובת הרב לאפשר לתלמידו לשמשו.¹²⁸² חשיבות ערך זה גדלה בעיני חכמי צפת עד שהשוו בין תלמיד שלא למד לבין תלמיד שלא שימש תלמידי חכמים, כלומר התייחסו לפגם בשימוש כפגם לימודי.¹²⁸³ למשל, בדברי מהריט"ץ נתפס העדר שימוש תלמידי חכמים כסמל לבורות מחד גיסא,¹²⁸⁴ ובדברי שאלה שהופנתה אליו סימל תלמיד ששימש תלמידי חכמים את דמות הנבון והידען מאידך גיסא.¹²⁸⁵

¹²⁷⁴ "הרב שיגזור על תלמידו [...] (שם, ח"ג סי' צו). אגב, ההסכמה הנדונה הפקיעה את כוח גזירתו של הרב במצב נתון.

¹²⁷⁵ שם, שם.

¹²⁷⁶ שו"ע, יו"ד סי' רמב, ל. והשווה: "רבו מובהק, שרוב חכמתו של תורה למד ממנו" (שם, חו"מ סי' רסד, ב). והשווה גם: שם, יו"ד, רמד, י; או"ח סי' תעב, ה. רדב"ז, ח"ו סי' ב אלפים קנ; מהרשד"ם, חו"מ סי' א; מהריט"ץ החדשות, סי' קעג. משתמע מכך כמובן, שתתכן זהות בין ראש הישיבה לבין רבו מובהק (מבי"ט, ח"ג סי' קא).

¹²⁷⁷ שו"ע, יו"ד סי' רמד, י.

¹²⁷⁸ אבקת רוכל, סי' יט.

¹²⁷⁹ בעניין כבוד תלמידי חכמים בצפת, ראה: להלן, עמ' 232-234.

¹²⁸⁰ דרך ה', דף ט ע"א.

¹²⁸¹ ראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 126.

¹²⁸² "כל המונע תלמידו מלשמשו מונע ממנו חסד ופורק ממנו יראת שמים" (שו"ע, יו"ד סי' רמב, כ).

¹²⁸³ לדוגמה: אבקת רוכל, סי' עא; מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' יט.

¹²⁸⁴ "כל אלו השאלות תמהני מהשואל, כי נראה שלא ראה מאורות מימיו, ולא למד, ולא שמש תלמידי חכמים" (מהריט"ץ החדשות, סי' עא). והשווה: מהריט"ץ, סי' לט.

¹²⁸⁵ "היום הזה יש לו בן שהוא יודע ומבין ושמש תלמידי חכמים" (מהריט"ץ החדשות, סי' קעז). והשווה: מהריט"ץ, סי' פה.

בהקשר לכך ראוי להזכיר את תפקיד ה'שמש', מעין מזכיר לחכם שהתמסר למשימת ה'שימוש' דרך קבע. למשל, ר' מרדכי היה "שמש בבית מוהר'ר יוסף קארו זלה"ה",¹²⁸⁶ אבל אין לדעת אם פעל כתלמיד או שזה היה עיסוקו הכלכלי. כיוצא בו, אולי שמו של ר' משה משמש,¹²⁸⁷ מתלמידי האר"י, נגזר גם כן מתפקיד זה.

המימד המיסטי של יחסי התלמיד והרב

בשם ר' שלמה אלקבץ נמסר, "דמנשמת הרב מתאצלת קצת לנשמת התלמיד הותיק".¹²⁸⁸ כלומר, נשמות הרב והתלמיד קשורות זו לזו, ומכך נגזר גם הקשר ביניהן וביטוי המעשי בהשפעת המחנך על המתחנך. גם במשנת ר' חיים ויטאל קיבל הקשר בין הרב לתלמיד משמעות של חיבור בין עולמות רוחם: "ענין הרב עם התלמיד [...] הרב נותן רוחא גו תלמידיה [=רוח (אל) תוך תלמידו], ע"ד [=על דרך, כלומר כמו] האב לבנו, אלא שהוא חבור יותר נמרץ, כי לעולם ועד נשאר ההוא רוחא עם התלמיד, קיים לעולם לא יפרדו, בסוד 'ותדבק נפש דוד ביהונתן', וזה טעם יתרון כבוד הרב מכבוד האב".¹²⁸⁹ לפי הסבר זה, שקול החיבור בין הרב לתלמיד יותר מן החיבור בין אב לבנו.

רמ"ק הסביר על דרך הקבלה את חובת ההוראה של הרב לתלמידו בדרך של אהבה והתחשבות: "והמשפיל עצמו ומלמדה באהבה גם הת"ת [= (ספירת) התפארת] ישפיל עצמו אל תלמידו וישפיעם, לפי [כך] יהיה האדם נוה לתלמידו, וילמדם כאשר יוכלון שאת".¹²⁹⁰

'דנתי בקרקע' – כיבוד התלמיד לרבו בצורת הישיבה לפניו

ר' יוסף קארו פסק: "כיצד מלמדים: הרב יושב בראש, והתלמידים לפניו מוקפים כעטרה, כדי שיהיו כולם רואים את הרב ושומעין דבריו. ולא ישב הרב על הכסא ותלמידו על הקרקע, אלא או הכל על הארץ או הכל על הכסאות".¹²⁹¹ פסיקה זו משתקפת בתיאורו של ר' זכריה אלצאהרי: "והחכם הזקן יושב על הכסא, בפיהו דורש על הנושא [...] ונשא ונתן על דרך הפשט והקבלה [...] לפניו כמאתים תלמידים יקרים ומעלים, יושבים על גבי ספסלים".¹²⁹² מראה זה, של ר' יוסף קארו היושב בראש ומוקף בתלמידיו 'כעטרה', משקף בוודאי את היחס הנכבד שאלו העניקו לרבו. יחס כזה קיבל ביטויים דומים גם בחברות הלא-יהודיות בתקופה הנדונה.¹²⁹³

¹²⁸⁶ הקר, בית הלוי, עמ' 304.

¹²⁸⁷ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

¹²⁸⁸ חרדים עה"ת, עמ' יט.

¹²⁸⁹ שער הגלגולים, הקדמה י, דף יב ע"א.

¹²⁹⁰ תומר דבורה, עמ' נב.

¹²⁹¹ שו"ע, יו"ד סי' רמו, ט.

¹²⁹² ספר המוסר, עמ' 117. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 238.

¹²⁹³ בחברה המוסלמית בימי הביניים היו מוסדות לימודיים שהנהיגו ישיבה מעגלית סביב למורה (מחאמיד, החינוך האסלאמי, עמ' 342-343; 360). תיאור זה מזכיר גם מראה של הרצאה באוניברסיטה איטלקית בתקופת הרנסאנס, כפי שנמצא בתבליט שיש ממצבתו של מלומד איטלקי (בורקהארט, רנסאנס, חלק התמונות, תמונה 33).

ספק רב אם נמצאו מורים המלמדים כשהם ישובים על גבי הקרקע,¹²⁹⁴ אבל ראוי לדון בביטוי נפוץ בספרות התקופה: 'דיון בקרקע'. ר' יעקב בירב השני מסר, ביחס לדיון שערך בפני רבו, ר' יוסף קארו: "את זה דנתי בקרקע לפני מורי הרב".¹²⁹⁵ ובדומה לו העיד ר' אברהם בן אשר: "דנתי בקרקע לפני מורי הרב הגדול רבן של ישראל" [אל] מוהרר' יוסף קארו נר"ו, ולהתלמד לפניו".¹²⁹⁶ ואכן, בתרבות המוסלמית בתקופה הנדונה נהגו תלמידים לשבת על הארץ לפני רבם היושב על כסא,¹²⁹⁷ אבל במקורות היהודים נוהג זה אינו מוכר, ונראה כי זהו ביטוי מליצי על דרך הענווה, ואיננו מעיד על אופן הלימוד בשיבה, כי אם על יחס התלמיד לרבו, ומבטא את ערכו הגבוה של המורה לעומת ערכו הנמוך של התלמיד שלפניו. ביטוי נוסף לכיבוד התלמיד את הרב היה נישוק ידיו, כפי שמסר ר' יוסף סמברי: "וברדתו מן הבמה, הלך לנשק ידי הרב כמנהגו".¹²⁹⁸

ז. נשים לומדות

אין בידינו עדויות על חינוך בנות במוסדות החינוך בצפת, והרקע לכך בהשקפה שנשים אינן חייבות במצוות תלמוד תורה,¹²⁹⁹ אם כי עליהן להכיר את ההלכות הנוגעות להן.¹³⁰⁰ לדעת א' גרוסמן יש לתלות זאת בגיל הנישואין המוקדם, שאפיין את יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים.¹³⁰¹ לכך יש להוסיף את השקפת חכמי התקופה, שנבעה לאו דווקא משיקולים הלכתיים או כלכליים. אחדים מחכמי צפת הורו שיעוד האישה הוא לאפשר את תנאי לימודם והכשרתם בתורה של בני ביתה הגברים, ולה עצמה אין ראוי לפתח שאיפות לימודיות.¹³⁰² 'אשת חייל' בעיני חכמי התקופה, היא זו שניחנת

¹²⁹⁴ רמ"ק מסר: "ושמעתי, כי הקדמוני היו נוהגים לישב על גבי קרקע כשהיו מלמדים חכמה זו [=קבלה] לתלמידים, כדי להכניעם ולאיימם" (אור נערב, דף כא ע"א). מכאן ניתן להבין, שלא נהוג כך בזמנו. תיאור אחר של צורת לימוד נזכר בחלום של ר' חיים ויטאל: "חלם ר' משה מזרחי הסופר, שהיה בבית מדרש אחד, ושם זקן אחד יושב על מחצלת, ושלוש מאות תלמידים נצבים עליו. ודמות אותו זקן היה כדמותו בכל הפרטים" (החזיונות, עמ' פג). בחלום מתרחש שיעור בבית מדרש, כשראש הישיבה יושב על הארץ, ולפניו עומדים מאות תלמידים.

¹²⁹⁵ אבקת רוכל, סי' קמו.

¹²⁹⁶ שם, סי' עב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיב.

¹²⁹⁷ דודג', אל אזהאר, עמ' 102; מחאמיד, החינוך האסלאמי, עמ' 343.

¹²⁹⁸ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 336.

¹²⁹⁹ 'אשה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל לא כשכר האיש, מפני שאינה מצווה ועושה" (שו"ע, יו"ד סי' רמו, ו). כאן נעוץ גם הטעם להוצאת הנשים מ'מעגל' הגלגולים, במשנת ר' חיים ויטאל: "כי האנשים, לפי שמקיימים מצות עסק התורה אינם יכולים ליכנס בגיהנם [...] ולכן מוכרחי הם להתגלגל [כדי] למרק עונותיהם תמורת גיהנם. אבל הנשים, שאינם עוסקות בתורה, יכולים ליכנס בגיהנם למרק עונותיהם ואינם צריכים להתגלגל" (שער הגלגולים, הקדמה י, דף יא ע"ב). וראה: למדן, נשים, עמ' 95.

¹³⁰⁰ שו"ע, או"ח סי' מז, יד. וראה: מ' הלינגר, תלמוד תורה של נשים לאור המקורות – עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשנ"ד, עמ' 41-51.

¹³⁰¹ א' גרוסמן, 'נישואי בוסר בחברה היהודית בימי הביניים עד המאה השלוש עשרה', פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 123-124. במקורות התקופה פזורות רבות על גיל הנישואין המוקדם. למשל: מבי"ט, ח"א סי' רסז; ח"ב סי' צז; אלשיך, סי' יג; קיט; ראשית חכמה, שער הקדושה פי"ז, דף שיח ע"א; מדרש שמואל, אבות פ"ו מ"ז; מקוה ישראל, עמ' 495. וראה: בן נאה, בחור, עמ' 38-40; 43-44.

¹³⁰² למשל: "כי בהיותן משתדלות בענין התורה, אם בבניהן ואם בבעליהן, יש להן חלק בתורתם, וזכות לימודם תלוי בהן, מאחר שהן היו סבה בהשתדלותן [...] (רגב, גאליקו, עמ' קכה. והשווה: גאליקו, שיר השירים, דף כח ע"ב). מסרים ברוח זו נאמרו גם בדברי ר' משה אלשיך (רב פנינים, דף קעו ע"א-ע"ב); ר' חיים ויטאל (שער הגלגולים, דף נה ע"ב) ור' ישראל נג'ארה (מקוה ישראל, עמ' 419). אמנם, 'זכות' זו של הנשים גבתה מבעליהן הלמדנים מחיר לא מבוטל: 'גם דע, כי כל הבעלי תורה אשר בדור הזה עתה [...] שנשותיהם מושלות עליהם" (שער הגלגולים, הקדמה כ, דף יט ע"ב).

במעלות הצניעות, הנדיבות, הכישרון העסקי והמסירות לצרכי ביתה ובעלה, כאשר ההשכלה והלמדנות ממנה והלאה.¹³⁰³ את המצופה ממנה היטיב המב"ט להגדיר, כאשר פסק שאם אישה איננה ממלאת את תפקידה בתחום מלאכות הבית וסיפוק צרכי בעלה, רשאי בעלה לשאת אחרת על פניה.¹³⁰⁴ על רקע ייעוד האישה בביתה פנימה, תוכן הוראתו של ר' משה ניגרין שלא ראוי לאישה לצאת מפתח ביתה, אמנם לא משיקולים הנוגעים למעמד האישה אלא לצניעותה.¹³⁰⁵

אכן, לדעת ר' משה אלשיך, גם העיסוק המסחרי איננו מצופה מן האישה, "שאינן לאשה מדה רעה הימנה",¹³⁰⁶ ובכל זאת מעלה יתרה יש לאישה מפרנסת, מתוך כוונה לאפשר לבעלה ללמוד: "כדי שבעלה יעסוק בתורה ולא יתבטל, ותט שְׁכָמָה לסבול עול הפרנסה עליה [...] רק עודנה מחזק' [ת] במלאכ' [ה] להתפרנס ממעשה ידיה, בל ירפה אישה מעסק תורתו, על היותה תורה שאין עמה מלאכה";¹³⁰⁷ "שהרי ראה ראינו, כי האדם א"א [=אי אפשר] שיהיה שלם, אלא כאשר הוא נשוי אשה, כי כשיש לו אשה יוכל לעבוד את אלהיו בטהרה, ומה גם שהיא עושה לו כל צרכי הבית והוא פנוי ללמוד תורה, ולכן נקראת 'עזר'".¹³⁰⁸

את חינוכו העיקרי הן שאבו הבנות מאמותיהן: "שתגדל הבת אצל אמה, שתלמוד לה אומנות נשים, וצניעות' [ת] ודרך נשים [...] לתיקון הבת תלמוד דרך ארץ עם אמה".¹³⁰⁹ כלומר, הבנות התחנכו ללא 'השכלה' תורנית בדומה לבנים, אלא עם לימוד מלאכות הבית הנצרכות להן, וכללי ההתנהגות המצופים מהן. מכאן מובן, ש"סתם נשים אינן יודעות לכתוב",¹³¹⁰ קל וחומר "שאינן הנשים בקיאות בדין".¹³¹¹ חוסר ההערכה לנשים אפיין ריכוזים יהודיים נוספים באימפריה העות'מאנית בתקופה זו.¹³¹² למרות כל זאת, היו בנות שזכו לחינוך מינימאלי ביזמות פרטיות. לפי ידיעה אחת, "מלמדים טובים במדינה ללמד נשים וקטנים תפלה וברכות".¹³¹³ בביטוי 'נשים' אין מבואר גילן או מצבן האישי של אותן לומדות, אך נראה כי עדות זו משקפת מציאות בהיקף לא ידוע של הוראה פרטית לבנות, שעסקה בתכנים יסודיים. ר' דוד קונפורטי מסר על ר' יעקב גוילי, "חכם וחסיד גדול, והיה מחזור בכפרים של סביבות צפת, והיה מל את התנוקות ומזהיר את הנשים [...] ומלמד את בני הכפרים, ומדריכם בעבודת הש"י

¹³⁰³ למדן, נשים, עמ' 21-26.

¹³⁰⁴ מב"ט, ח"ג סי' נא.

¹³⁰⁵ "לכך צריכה האשה לשב' בתוך ביתה ולא תצא לרחוב, שלא תכשיל עצמה ותביא מכשול לבני אדם ונמצאו מסתכלין באשת איש" (ר' משה ניגרין, ביאורים לדת הנשים, בתוך: ר' יונה גירונדי, שלשה ספרים, קראקא שע"ב, דף [53ב]).

¹³⁰⁶ רב פנינים, דף קעו ע"ב.

¹³⁰⁷ שם, דף קעח ע"א-ע"ב.

¹³⁰⁸ לחם דמעה, דף עה ע"ב.

¹³⁰⁹ מב"ט, ח"ב סי' סב. והשווה: ר' יצחק די מולינא, זרע אנשים, בתוך: א' דוד, "ר' יצחק די מולינא", קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 558. וראה: בן נאה, בחור, עמ' 38-40.

¹³¹⁰ רדב"ז, ח"ב סי' תתא.

¹³¹¹ שם, ח"א סי' נג. והשווה ברשימת המקורות אצל: למדן, נשים, עמ' 29 הערה 36.

¹³¹² ראה: ב' ריבלין, "קווים לתולדות המשפחה היהודית ביוון במאות ה-16-17", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש, ירושלים תשנ"ז, עמ' 83-84.

¹³¹³ שכטר, ברוכין, עמ' 298.

ובמצותיו".¹³¹⁴ אם כן, את הבנים יש 'ללמד', ואת הבנות יש 'להזהיר', כנראה משום שאינן ראויות ל'לימוד', אלא רק לידיעת כללי ההתנהלות האישית.

למרות זאת נמצאו בוודאי בצפת נשים מלומדות בודדות. דוגמא להן תוכל לשמש בת שבע אשת ר' שלמה ממודנה, סבתו של ר' אהרן ברכיה ממודנה, "שכל ימיה לא פסקה פומה [=פיה] מגירסא במקרא ובמשנה ובספרי הפוסקי" [ם] ובראש כולם הרמ"ם, וגם שיח היתה לה בספר הזוהר כפי השגתה, ומהכל עשתה לה סדרים מידי שבוע בשבוע [...] ובסוף ימיה כשהגיעה לפרק שבעים וחמשה שנים אָתה למושב לה ארץ הצבי צפת תוב"ב, ושם הגיעה והרגיעה והפקידה נפשה ביד קונה".¹³¹⁵ אמנם הכותב הדגיש שאת השכלתה לא רכשה בצפת, אבל יש להניח שאישיותה, ואולי של אחרות כדוגמתה, השפיעו על נשים אחרות בצפת.

יתירה מכך, על אף הרושם המתקבל מן המקורות, יש לשער שתופעת ההוראה לבנות הייתה נרחבת יותר, אלא שלא קיבלה ביטוי ספרותי. יזמות פרטיות מעין אלו מוסברות דווקא על רקע העדר מוסד לימודי לבנות, והדרישה לכך צמחה משדרות הציבור ולא מן ההנהגה הציבורית. השערה זו מתחזקת על רקע התמורות ההיסטוריות שחלו באותה עת בעולם היהודי והכללי. במשך ימי הביניים רבו נשים מוסלמיות משכילות המעורבות בפעילות האינטלקטואלית,¹³¹⁶ ובאימפריה העות'מאנית התחוללו תמורות בתחום זכויות האישה.¹³¹⁷ נראה שגם החברה היהודית הושפעה מכך.¹³¹⁸

גם בעולם היהודי בארצות הנוצרים חלו תמורות בתחום זה, על אף שהעולם הנוצרי לא הצטיין בחינוך הבנות באותה עת.¹³¹⁹ באיטליה נמצאו נשים יהודיות לומדות ומלמדות במאה ה"ו,¹³²⁰ והתופעה הלכה והתחזקה במאות ה"ז וה"ח.¹³²¹ בשנת 1560 אף נדפסה באיטליה מהדורה ראשונה של תרגום התורה ליידיש, במטרה לאפשר לנשים לקרוא בה.¹³²³ לדעת ר' למדן, הבורות בארצות המזרח אפיינה

¹³¹⁴ קורא הדורות, דף מב ע"א.

¹³¹⁵ ר' אהרן ברכיה ממודנה, אשמורת הבקר, מנטובה שפ"ד, [עמ' 9] בהערה.

¹³¹⁶ שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 189-201.

¹³¹⁷ קפדר, העות'מאנים, עמ' 624-625.

¹³¹⁸ במצרים נמצאה מלמדת במאה ה"ז (טורניאנסקי, אגרות ביידיש, עמ' 166 והערה 54), ובחברון במאה ה"ז (מסעות משה בן אליהו הקראי, בתוך: יערי, מסעות, עמ' 313). וראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 473.

¹³¹⁹ הבנות הנוצריות בימי הביניים זכו לחינוך מינימלי (ראה: שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 188-189; גרנדלר, איטליה, עמ' 43-45; 71-72; 93-102), וגם מספר המורות היה מוגבל (ראה: גרנדלר, רנסאנס, מאמר VIII, עמ' 321-322; גרנדלר, איטליה, עמ' 90-93).

¹³²⁰ למדן, נשים, עמ' 100 הערה 2. בימי הביניים נהגו נשות תלמידי חכמים באיטליה ממעמד מיוחד, שאפשר להן אפילו להעיד ולהכריע בהלכות נשים (ר' יהודה מינץ, שאלות ותשובות, ויניציאה שי"ג, סי' ו). וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 51-52.

¹³²¹ ר' שמואל ארקוואלטי, מעין גנים, ויניציאה שי"ג, דף כו ע"ב; דוד הראובני, סיפור דוד הראובני (מהדורת א"ז אשכולי), ירושלים ת"ש, עמ' 39; 57. וראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 267-268; 406-407; סטאו, רומא, עמ' 58.

¹³²² ט' ברנר, "מלמדת אל"ף בי"ת: נשים מלמדות בתלמודי התורה באיטליה", מסכת, ד (תשס"ו), עמ' 11-33.

¹³²³ ראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 260.

בעיקר את בנות המעמד הנמוך והבינוני, אבל אלו שהיגרו מאירופה, ובמיוחד מאיטליה, היו מלומדות יותר.¹³²⁴

תופעה של נשים מיסטיקניות, הפועלות על בסיס חוויית־אקסטטי, ולא על בסיס למדני של טקסטים, מוכרת בהיסטוריוגרפיה של החברה הנוצרית באירופה של ימי הביניים וראשית העת החדשה,¹³²⁵ אבל לא אפיינה את החברה היהודית.¹³²⁶ בחזיונותיו של ר' חיים ויטאל עמדו נשים במרכז אירועים שונים של גילויי מלאכים ואותות, אבל היו אלה נשים 'פשוטות', שזכו להם ללא הכנה הכרחית, ולעתים אף בעל כורחן.¹³²⁷

יחד עם זאת, בצפת נמצאו נשים שנודעו בפעילויות מיסטיות שונות, ונראה שעסקו בכך באופן 'מקצועי'. ר' חיים ויטאל ניגש אל "אשה חכמה, מדברת עתידות, וגם היתה בקיאה בחכמת טיפות השמן, והיו קורין אותה סוניי"אדירא [=בעלת חלומות]".¹³²⁸ אישה מיוחדת בתחום זה הייתה פרנסיזא (כלומר, הצרפתייה) שרה: "אשה חסידה, והיתה רואה בהקיץ מראות, ושומעת קול מדבר עמה, ורוב דבריה צודקות";¹³²⁹ "בימים ההם היתה אשה חכמה גדולה במעשיה בגליל העליון צפת טוב"ב, ושמה לה פראנסיזה, והיתה [!] לה מגיד להגיד לה ולהודיעה מה יהיה בעולם".¹³³⁰ היא זכתה להשפעה גדולה על יהודי צפת, שהכירו בסגולותיה הנבואיות,¹³³¹ וכנראה שהייתה האישה היחידה שזכתה להתגלות של 'מגיד'.¹³³² אישה נוספת, שדומיננטית בסיפורי ר' חיים ויטאל אך לא מצטיירת דווקא כאישיות דומיננטית, הייתה רחל שכנתו, אשת ר' יהודה אבירלין. היא הייתה בעלת חלומות, ובתיאוריו מדגיש ר' חיים ויטאל שהייתה מקורבת לו ולר' משה אלשיך.¹³³³ באף אחד מן התיאורים הללו לא נמסר דבר אודות רמת השכלתן של הנשים הללו.

¹³²⁴ למדן, נשים, עמ' 95. מן המקורות שהביאה ר' למדן ביחס ללימוד נשים בצפת (שם, עמ' 94) לא ניתן להסיק דבר.

¹³²⁵ ראה: חיות, ויטאל, עמ' 139 הערה 1.

¹³²⁶ ראה: שלום, מגמות עיקריות, עמ' 37.

¹³²⁷ ובהן: רחל אחות ר' יהודה משען, שהייתה "רגילה לראות מראות שדים ורוחות ומלאכים, וצודקת ברוב דבריה מזמן קטנותה" (החזיונות, עמ' ו-ז), חנה אשת ר' חיים ויטאל (שם, עמ' ט-י), בתו של רפאל עניו (שם, עמ' כז-לו), סעדת אשת יעקב נצר (שם, עמ' לו), שמחה אחות זבדא אשת קואינקאש (שם, שם), נחמה בת ציידא (שם, עמ' צה) אשת ר' בנימן סרוק (שם, עמ' צו), "דודת אשתי" (שם, עמ' צו; קג), מירא אחות ר"ש חייטי (שם, עמ' קיג), מרחבה אשת ר"ש חייטי (שם, עמ' קיג) ואחרות, שבדרך כלל אינן צפתיות. וראה: החזיונות, תשס"ו, עמ' 32-35; חיות, ויטאל, עמ' 139-162; חיות, בין עולמות, עמ' 37-44; M. M. Faierstein, "Maggidim Spirits and Women in Rabbi Hayyim Vital's Book of Visions", M. Goldish (ed.), Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present, Detroit 2003, pp. 186-196.

¹³²⁸ החזיונות, עמ' ג. וראה: חיות, ויטאל, עמ' 142-143.

¹³²⁹ החזיונות, עמ' י.

¹³³⁰ סמברי, דברי יוסף, עמ' 364.

¹³³¹ ראה: חיות, ויטאל, עמ' 144-145.

¹³³² ראה: פיין, לוריא, עמ' 120-122.

¹³³³ החזיונות, עמ' ח; כט; פט; קט; רלה; שער הגלגולים, הקדמה לח, דף סג ע"א. וראה: בניהו, הסכמת, עמ' קטז-קיו; חיות, ויטאל, עמ' 157-159.

פרק רביעי: הקיום הכלכלי של החכמים ומוסדות

הלימוד

א. התמיכה ורקעה האידיאולוגי

חלק ניכר מאוכלוסיית לומדי התורה בצפת נתמך בידי גורמים חיצוניים. התמיכה הכספית בלומדי התורה רווחה מאוד בריכוזים היהודיים באימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה,¹³³⁴ אבל זו לא הייתה תופעה ייחודית. היא נודעה בתקופות קדומות וגם בספרד לפני הגירוש,¹³³⁵ כמו גם באשכנז.¹³³⁶ לפיכך, אין לתלות את עצם התופעה במצבה הכלכלי של צפת, ולומדי התורה בעיר נתמכו גם כשהייתה בשיא פריחתה הכלכלית.

ר' יוסף קארו העיד, שהתרומות היו למקור פרנסה של רבים מלומדי התורה, ובהן נתלה קיומם: "שיש בעלי תורה כמעט מתים ברעב, לפי שאין נותנים להם די סיפוקם".¹³³⁷ המבי"ט דן בטענה, שהושמעה כלפי בעלי תורה: "מקצת" [ם] נושאי' [ם] ונותני' [ם] או עוסקי' [ם] במלאכ' [ת] הבגדי' [ם] להרויח

¹³³⁴ לדוגמה: בירב, סי' לו (ירושלים); ראנ"ח, ח"ב סי' עא (טבריה); מהרשד"ם, או"ח סי' לה (שאלוניקי); בסאן, סי' כג (קושטא). וראה: הקר, יונים, עמ' 135-142.

¹³³⁵ הקר, הפעילות, עמ' 579-580.

¹³³⁶ ברויאר, דיסרטייה, עמ' 13-14.

¹³³⁷ אבקת רוכל, סי' ב.

פרנסת[ם], שלא יצטרכו לקבל הספק[ה] מן הקהלו[ת].¹³³⁸ כלומר, המצב הרגיל הוא קבלת תמיכה חיצונית. ור' אליהו די וידאש כתב: "ובזמננו זה, שת"ח [=שתלמידי חכמים] אינם עוסקים במלאכה, והם מתפרנסים על ידי עשירי הדור".¹³³⁹ לתופעה זו הייתה משמעות קיומית בפרט בתקופת הנסיגה הכלכלית של צפת, והתעורר הצורך בהרחבת מאגר התורמים. זהו הרקע למסעות השליחות הרבים והולכים מאז הרבע האחרון של המאה הט"ז, ושל פעילות ציבורית מקומית, כפי שנברר להלן.

שיטת התמיכה בלומדי התורה בכספי תמיכה ותרומות, גרמה לחשש פן יהפוך הלימוד לתעסוקה לשם פרנסה. ר' אלישע גאליקו קבל על תופעה זו,¹³⁴⁰ ובדור שאחריו קבל גם ר' חיים ויטאל: "ובפרט בזמנינו זה בעו"ה [=בעוונותינו הרבים], אשר התורה נעשית קרדו[ם] [לחתוך בה אצל קצת בעלי תורה, אשר עסק[ם] בתורה ע"מ לק"פ [=על מנת לקבל פרס] והספקות [=וקרנות סיוע] יתירות".¹³⁴¹

על אף ההסתייגויות, מדיניות התמיכה החיצונית בלומדי התורה הרחיבה במידה רבה את מעגל הלומדים, שכן בזכותה יכלו להתפרנס מלימודם, ובמקום שלא הייתה הפרנסה מצויה יכלו לראות בהכנסה מן הלימוד תחליף להכנסה מעבודה.

1. הבסיס האידיאולוגי לתמיכה, בעיני התומכים והנתמכים

תורמים תמכו בלומדי התורה בהכירם בערך מצוות תלמוד תורה, כפי שעוצבה במשנת חז"ל,¹³⁴² וקיום ישיבת ת"ת [=תלמוד תורה], אשר ממנה תצא תורה, ושקולה היא כנגד כל המצות".¹³⁴³ למשל, המבי"ט כתב על תורם לישיבת ר' יעקב בירב בשנת רצ"ו: "שהיתה מתנה זו לדבר מצות ת"ת [=תלמוד תורה] ללומדים בישיבת הרב".¹³⁴⁴ תושב בורסה תרם ללומדי התורה בצפת, בכוונה "שתהיה ההיתרה לדבר מצוה".¹³⁴⁵ אבל חכמי התקופה הרחיבו את ערכי התמיכה. ר' משה אלשיך השווה בין מחזיקי התורה ללומדיה,¹³⁴⁶ ור' אלעזר אזכרי הסביר את ההיגיון בכך: "שאם לא יפרנסו בעלי בתים את הלומדים, לא יזכו לכבודה של תורה בעולם".¹³⁴⁷

¹³³⁸ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

¹³³⁹ ראשית חכמה, שער הקדושה פ"ג, דף קצז ע"ב.

¹³⁴⁰ גאליקו, קהלת, דף קיט ע"ב-קכ ע"א.

¹³⁴¹ שער ההקדמות, דף א ע"א. והשווה: עץ חיים, דף א ע"א. וראה: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 62.

¹³⁴² ראה: ז' ספראי וח' ספראי, "תלמוד תורה וערכיה: הורתו ולידתו של המשאב החיוני למעמד של חכמים", א' שגי' וצ' זוהר (עורכים), מחויבות יהודית מתחדשת – על עולמו והגותו של דוד הרטמן, ב, [ירושלים] תשס"א, עמ' 900-908; י' לוי, "מצות תלמוד תורה", המעיין, יט, ג (תשל"ט), עמ' 17-32.

¹³⁴³ מהרש"ד, ח"ב סי' לח.

¹³⁴⁴ מבי"ט, ח"א סי' קסט.

¹³⁴⁵ אהלי תם, סי' קמ. וראה: שם, סי' קמא; קפו; בירב סי' ג.

¹³⁴⁶ תורת משה, שמות כה, א.

¹³⁴⁷ מילי דשמיא, עמ' 167.

יתירה מכך, התמיכה בלומדי התורה נעשתה בהשראת הדגם ה'קדום' של 'יששכר וזבולון':¹³⁴⁸ "להודיענו כי שקולה מצות הצדקה כלמוד התורה, ובפרט כשהצדקה היא לתלמידים העוסקי'ם] בתורה, כי בהיות האדם מפרנס התלמידים מעלה עליו הכתוב כאלו הוא בעצמו לומד בבית המדרש [...] כי בהיות זבולון היה יוצא לפרקמטיא וזן ומפרנס ליששכר לומד בבית המדרש [...]".¹³⁴⁹ לפי תפיסה זו, מהווה התמיכה הכספית תחליף הגון לחסרונו של לימוד התורה בעולמו של התורם, וכאילו ממלאת את החלל שנפער ב'אוצר' המצוות שלו בהעדרה של מצווה שנחשבה בסיסית כל כך.

על יסוד תפיסה זו, נגזרה ההשקפה המקבילה בין התרומה ללומדי התורה לבין הלימוד עצמו. לדעת ר' משה גלאנטי, חשיבות התמיכה בלומדי התורה נגזרת מחשיבות מצוות לימוד התורה, השקולה כנגד כל המצוות.¹³⁵⁰ היו חכמים שלימדו, שהתמיכה בלומדים מכבדת את התורה שאותה הם לומדים. למשל, המבי"ט: "והעוז'ר] ומסייע להקל מעליהם משא עול ושרים, הוא מכבד התורה".¹³⁵¹ וכך גם ר' אלעזר אזכרי: "שאם לא יפרנסו בעלי בתים את הלומדים, לא יזכו לכבודה של תורה בעולם".¹³⁵² כלומר, הסיוע ללומדי התורה הוא הכרת התורם בערכה של התורה.

חכמים אחדים, ובהם ר' ישראל נג'ארה¹³⁵³ ור' שמואל די אוזידה,¹³⁵⁴ הדגישו שהתורם 'קונה' לעצמו את התורה בכסף ממש, ולכן שקולה תרומתו כנגד הלימוד עצמו. ור' אלישע גאליקו הורה: "כמה גדול שכר העושה צדקה לעמלי תורה, שהוא גורם במה שימציא לו פרנסה שיעלה למדרגה גדולה בתורה ובחכמה, וילמוד וילמד לאחרים [...] ונמצא כל הזכות הזוה תלוי במי שמהנה אותם ומחזיקם ומעמידם, ואם כן בודאי שאין בעולם זכות גדול מזה".¹³⁵⁵

בתמורה לתמיכה הבטיחו החכמים להתפלל על קברי הצדיקים, וזכותם של אלה עשויה להגן על התורמים. כך, למשל, הבטיח ר' שלמה קארו לתורמים ממנטובה תפילה מיוחדת למענם, בשנת של"ז: "ואני תפלה, כשאגיע לאבני שייש טהור שעל ציונו של הרב אבא מארי זלה"ה, יגדיל יאדיר רום מעלתכם".¹³⁵⁶ רעיון

¹³⁴⁸ מקורו של דגם זה כבר בתקופת חז"ל. ראה: מ' בר, "יששכר וזבולון: לשאלת קיומם הכלכלי של אמוראי א"י", בר אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 167-180; נ' גוטל, "יחסי גומלין שבטיים: על הזיקה ההדדית בין שבטי יששכר וזבולון לאור המדרש", מרחבים, ב (תשמ"ז), עמ' 49-75.

¹³⁴⁹ מדרש שמואל, אבות פ"ה מט"ז, דף ריג ע"א. והשווה: שר שלום, דף סח ע"ב; אמרי שפר, דף יז ע"ב-יח ע"א. וראה: קארפי, בתרבות, עמ' 142.

¹³⁵⁰ "שצדקות שמתנדבים לצורך בית הכנסת או לצורך בית עלמין, יכולין בני העיר לשנותם לצורך בית המדרש או ת"ת, אפי' אם בעלי מעבלי, אבל לא מת"ת לצורך בית הכנסת. והענין הוא, שת"ת כנגד כל המצות" (גלאנטי, סי' קכג). והשווה: [...] בשעת פטירתו הקדיש [...] וקיום ישיבת ת"ת, אשר ממנה תצא תורה, ושקולה היא כנגד כל המצות" (מהרש"ך, ח"ב סי' לח).
¹³⁵¹ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

¹³⁵² מילי דשמיא, עמ' 167.

¹³⁵³ "להטיל מלאי לכיסן של תלמידי חכמים, בראותם כי כחלק הלומד התורה וכחלק המחזיקה, יחדיו יחלוקו" (מקוה ישראל, עמ' 585).

¹³⁵⁴ "שקולה מצות הצדקה כלמוד התורה, ובפרט כשהצדקה היא לתלמידים העוסקי' בתורה, כי בהיות האדם מפרנס התלמידים, מעלה עליו הכתוב כאלו הוא בעצמו לומד בבית המדרש" (מדרש שמואל, אבות ה, טז, דף ריג ע"א).

¹³⁵⁵ גאליקו, קהלת, דף קל ע"א. והשווה: "תלמוד תור' ומעשה, לא תחשוב שזהו פרטי בחכמים דווקא, כי תיקן ודבר כולל הוא גם בכללות העם שאינם חכמים, והוא שע"י כספם וממונם קונים חלק בחכמה [...] והוא שוה לחכם, להיותו נחסה בצל החכמה לעה"ב וגם בעה"ז" (שם, דף עח ע"א).

¹³⁵⁶ סטפנסקי, קארו.

התפילה על קברי צדיקים לישועת הפרט מוכר כבר בספרות חז"ל,¹³⁵⁷ כמו גם בספרות עולי הרגל בימי הביניים.¹³⁵⁸ אולם השימוש במוטיב זה בדברי התעמולה של חכמי צפת בתקופה הנדונה היה מועט, על אף שחשיבות הקברים בצפת נגעה ללבם של יהודי הגולה,¹³⁵⁹ ואולי הביקורת על כך בספרות חז"ל ולאחריה גרמה לכך.

א. קיום היישוב ולימוד התורה

התעמולה להעדפת יושבי ארץ ישראל בכלל, ולומדי התורה שבה בפרט, מוכרת בספרות הרבנית מאז ימי הביניים.¹³⁶⁰ המבי"ט כתב: "כי הוא דר בא", ותורתו אומנותו, ומשה [ניגרין] זוכה ומזכה את הרבים וזכות הרבים השומע' [ם] את דבריו תלוי בו, וזכותו מתפשט לתומכ' [ם] אותו, ומחזיקים עמידתו בא"י".¹³⁶¹ כלומר, זכויותיו של ר' משה ניגרין כמורה מתפשטות ומזכות גם את אלה התומכים בו, אבל בנוסף להן גם זכויותיו כתושב ארץ ישראל. בדברי המבי"ט טמון יסוד שמוצא את ביטויו במקורות רבים מן התקופה: החשיבות היתירה שבלימוד התורה בארץ ישראל דווקא. למשל, קהל ספרדי בשאלוניקי שאל את מהרשד"ם האם להעדיף את התמיכה במוסדות עירם, או בלומדי התורה בחברון, שהרי "אינה דומה זכות לימוד התורה בחוץ לארץ, לזכות לימוד התורה בארץ ישראל".¹³⁶² כלומר, לפי השקפתם עדיפה זכות הלימוד בארץ ישראל, ומכאן החשיבות להחזיק את ידי הלומדים בה. השקפה זו הובהרה גם בכתב עיזבון של יהודי אשכנזי, לפיו נתפסים "לומדי תורה של א"י [...] מיחידי סגולה".¹³⁶³ אצל תורם שהקדיש מנכסיו, כנראה למען צפת בראשית המאה הי"ז, הופיע גם המניע לפעולתו: "אשר קיום הישיבה היא העמדת המקום שיתיישב מבני ישראל, כי אין המקום ההוא מקום עסקים ומלאכת הדיוט".¹³⁶⁴ כלומר, ליישוב בצפת אין קיום כלכלי משל עצמו, והאוכלוסייה בו איננה יצרנית, אלא למדנית. משום כך, משמעות התמיכה בלומדי התורה היא קיומו של היישוב עצמו, ומכאן ערכה. נימוק זה איננו מתייחס למעלת הלימוד או הלומדים בצפת, אלא לקיומה הפיזי והכלכלי של צפת, והוא מודגש גם באגרות התמיכה מתקופה זו.

בדברי התעמולה שכתב בשנת שנ"א, העמיד ר' משה אלשיך את התמיכה כערך קיומי להתיישבות בארץ ישראל: "[...] ונקומה ונלכה והארץ תעזב ממנו, כי אף ה' חרה בנו, וכלה גרש מגרש אותנו מארצו [...] והלא ירך לבבכם על ישראל ועל רבנן [=חכמים] ועל הארץ הלזו למה תשומם [...] ואם אחינו ישמעו אלינו יקום שם ישראל על נחלתו, ולא ימחה שם איש יאודי [=יהודי] מכל ארץ ישראל, כי כל הדירים בה יסעו למסעיהם, לא תשאר פרסה [כלומר, לא יישאר אדם]. אולי יניח ה' להם כאחיהם על אדמת נכר, אך

¹³⁵⁷ ראה: י"ש שפיגל, "הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 334-349.

¹³⁵⁸ ראה: שם, עמ' 328-331; ריינר, דיסרטציה, עמ' 252-320.

¹³⁵⁹ למשל: ר' אורי מביאלא, יחוס האבות, הידלברג 1659.

¹³⁶⁰ ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' קפו-קפט.

¹³⁶¹ מבי"ט, ח"א סי' פג. והשווה: גאליקו, קהלת, דף ע"א-ע"א; ראנ"ח, ח"ב סי' עא.

¹³⁶² מהרשד"ם, יו"ד, סי' קסז.

¹³⁶³ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט.

¹³⁶⁴ גלאנטי, סי' קכג.

אדמת הקדש תשאה שממה, בהשמה מתאבלת ועל פגמה ובושתה על שפחה כי תירש גבירתה. ומי האיש הירא את דבר ה' יניס את ישראל היושבים על אדמתם, ולא יחוש על כבודה, כי תשאר שכולה וגלמודה, כי חרפה היא לה, התשכח אשה עולה [...]".¹³⁶⁵ לפי תפיסה זו, הקיום היהודי בארץ נדרש כדי לשמור על כבוד קדושתה של הארץ, וכדי להגן עליה מפני השממה ומפני התיישבות הנכרים, והוא תלוי בתורמים מן הגולה.

את קיום היישוב היהודי בארץ תלה ר' משה אלשיך ביישוב היהודי בצפת: "כי בגלל צפת תוב"ב קיום כל ארץ ישראל, ואם אין צפת אין טבריה אין ירושלים אין חברון, ואין עיר בארץ ישראל לאי"תאל".¹³⁶⁶ יהודי הגולה נקראו, אפוא, להרים את תרומתם לצפת, כגילוי אחריות לגורל ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בכללה.

בדומה לכך, באגרות שנשלחו לאלג'יר בראשית המאה הי"ז, הביעו הכותבים את השקפתם, בדבר עליונותה של צפת על שאר קהילות היהודים בערי ארץ ישראל, והתלות הקיומית של קהילות אלו בקיומה של צפת: "ובקרנבנה ח"ו, כל העירות אשר בכל סביבות טבריא וירושלם וחברון תוב"א, הנגררים אחרי צפת ת"ו שבגליל העליון, יחד פלם הרוב יחברו".¹³⁶⁷

כותבי האגרות מדגישים את חששם מפני התמוטטות קהילות בערי הקודש, אם תמוטט קהילת צפת. חשש זה משקף את המצב הכלכלי בארץ בסוף המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז, ובפרט את מצבה של צפת שנמצאת בעומק תהליך של דעיכה, אבל יושבים בה אנשים שאינם מכירים בסיומו של תפקידה ההיסטורי, ומאמינים עדיין שבקיומה תלויה ההתיישבות בארץ ישראל כולה. דברי תעמולה אחדים כווננו בעיקר לקיום הלימוד בצפת, ולעליונותה הלמדנית ביחס ליישובים האחרים. באגרת תמיכה משנת שס"ה נקרא התורם לתמוך בתלמוד תורה שבצפת, שכן "ממנו תצא תורה ואורה לישראל, ממנו מלכים ימלוכו, רבנן קדישי דארעא דישראל [=חכמים קדושים של ארץ ישראל]"¹³⁶⁸. כותבים אלו ביטאו השקפה של עליונותה הלמדנית של צפת, אם כי יש בהם כמיהה לתפארת העבר יותר מתיאור המצב בהווה.

ר' משה אלשיך ביאר את דאגתו מפני חורבן צפת: "העדר כבוד אלקי ישראל, כי הוא מזרה ישראל, נפשו אַתָּה לקבצם, ויבחר במקום ההוא [בצפת] [...] האם לא תעלה חמתו באפו כי יחולל כבודו בעיני הרואים, כי תם לריק כח מעשיו אשר עשה [...] שנית, על דבר כבוד תורתו, כי הלא לו יתב' [רך] שם בחמש ועשרים ישיבות אשר ישב בהם [...]".¹³⁶⁹ הכותב הביע את חששו הכבד מפני אבדן בתי הלימוד, וראה בו פגיעה בכבוד שמים. כאן הוא חוזר להביע את חששו מפני אבדן האחיזה היהודית בארץ, אבל ממקד אותו באבדן המרכז התורני והלימודי של צפת דווקא.

¹³⁶⁵ פכטר, חזות קשה, עמ' 107-110.

¹³⁶⁶ שם, עמ' 90.

¹³⁶⁷ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלד. והשווה: שם, עמ' קלט.

¹³⁶⁸ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קמא.

¹³⁶⁹ פכטר, חזות קשה, עמ' 111-112. על החשש מפני חילול בתי הכנסת בשנת ש"ע, השווה: "ודואגים אנו [...] ושערי בית תפלתנו יהיו ננעלים" (אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 220).

ב. הדאגה לשמירה על המקומות הקדושים ליהודים

באגרות התעמולה מודגש עקרון נוסף בחשיבות המשך הקיום היהודי בארץ בכלל ובצפת בפרט, והוא השמירה על המקומות המקודשים מפני הנכרים. הכותבים הביעו את חששם מפני הרס אפשרי של בתי כנסת וחילולם במקרה של נטישת העיר. ר' משה אלשיך כתב בשנת שנ"א: "י"ח [=18] בתי תפלה [...] ואף גם זאת, כי אין בעיר ההיא בית הכנסת שאין קובעים בו למוד בכל ארבע פנותיו לילה ויום, ואם חלילה וחס הארץ תעזב מהם, הלא יקחום גוי' [ים] עריצים, ויעשום אורוות סוסים [...]".¹³⁷⁰ כלומר, במקרה של נטישת העיר יינטשו גם בתי הכנסת. משמעות נטישה כזו איננה רק אבדן בתי לימוד, אלא גם חילול הקודש. באגרת משנת ש"ע נכתב: "ודואגים אנו [...] ושערי בית תפלתנו יהיו ננעלים".¹³⁷¹ אפשר שדאגה זו איננה רק מפני הפסקת התפילה במקום, אלא גם מפני חורבנו, ויש להניח שעל רקע ההתנכלויות לאוכלוסייה היהודית באותן שנים¹³⁷² היה בסיס מציאותי לחששות אלו.¹³⁷³

ובכל זאת, דאגה זו לא הובלטה בדברי כותבי האגרות עד ראשית המאה ה"ז, אולי משום שלא התממשה לגמרי בפועל, אך היא מובלטת באגרות בהמשך המאה. באגרת משנת שצ"ט נכתב: "בית הכנסת אחד גדול ונורא, באו בו פריצים וחללוהו והרסוהו ויפרצו בו פרצות הרבה, ויעשו נאצות גדולות בכמה ספרי התורה הקדושה, ויתנום למשיסה ולבושה".¹³⁷⁴ אפשר שבקבוצת האירוע המתואר גברו הדאגות הללו, והן הובעו, למשל, באגרות מן השנים תמ"ו,¹³⁷⁵ תמ"ח,¹³⁷⁶ תנ"א¹³⁷⁷ ותנ"ח.¹³⁷⁸

בנוסף לדאגה מפני גורל בתי התפילה, הביעו כותבי אגרות התעמולה את חששם מפני גורל בית העלמין, במקרה של קריסת היישוב בצפת: "[...] אחרי כן כל הציונים מחסידים ואנשי מעשה, תנאים ואמוראים ורבנן סבוראי [=וחכמים סבוראים] וגאונים ורבנים ומלכים חרוש יחרשו על ידם, ויזרעום מלח תל שממות [...] ועל צוארם למען לא יחרב הגליל בימינו, כמעט כבתה גחלת ישוב ארץ ישראל ח"ו, כי לא נשאר בלתי העיר הזאת, כי בירושלם עיר הקדש יוב"ב מתי מספר [...] ואם ח"ו יצאו אנשי העיר ממנה, על גביהם יחרשו חורשים ועצמות שונאיהם יסחבום סחוב והשלך לשרפת אש. לכן, נא האדון, יחון ויחמול על כל אלה לעשות צדקה וחסד עם החיים ועם המתים [...] לכן עם בני ישראל היושבים בגליל, וחכמיה ורבניה, שמו עיניהם על ה' ועל משיחו [...] וח"ו תשאר הארץ שממה מבלי איש עובר, וכל קברי

¹³⁷⁰ פכטר, חזות קשה, עמ' 112.

¹³⁷¹ אלמליח, מגנזי העבר, עמ' 320.

¹³⁷² ראה: רוזאניס, תוגרמה, ג, עמ' 422-427.

¹³⁷³ אולי ר' שמואל די אוזידה רמז למציאות דומה בזמנו, כאשר פירש: "ידו פרש צר על כל מחמודיה" – והם ספרי התורה" (לחם דמעה, דף כא ע"א).

¹³⁷⁴ בניהו, דור, עמ' קפו-קפז.

¹³⁷⁵ "ופן תשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות [...] זאת ירימו גם הם תרומה לרומם בתי כנסיות הנז" (סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שלט-שמ).

¹³⁷⁶ "איך יבואו זרים ארורים על מקדש בית ה' משונאי הדת, ישלחו יד בספרי תורה, ויעשו בהם נאצות ויגררו אותם בראש כל חוצות ח"ו" (שם, עמ' שמ-שמב).

¹³⁷⁷ "ולבל יחרבו בתי כנסיות וב"מ מועט אבני זכרון" (בניהו, אגרות לטורינו, עמ' יז-יט).

¹³⁷⁸ "אנא שא נא כספנו נתונים נתונים להציל הב"כ וב"מ והס"ת מיד הגוים, שלא יעשו בהם הגוים בתי שוקים, ובין תנור וכירים" (סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שמב-שמג).

נביאי גאוני ישראל אשר בגליל לשדה יחרשו, ועצמותיהם יושלכו כדומן על פני השדה, ולא תשאר פרסת [כלומר, מדרך רגל] יהודי בכל גבול א"י".¹³⁷⁹ הדאגה בדברים הללו היא אפוא כפולה: מחד גיסא, כאמור, מפני גורל החיים, ומאידך גיסא מפני גורל המתים, שקבריהם צפויים להרס עם עזיבת היהודים. דאגה זו, מפני חילול בתי הקברות, שבה ונשנתה והודגשה באגרות מן המאה הי"ז.¹³⁸⁰

ג. התפילה בצפת למען התורמים

בראשית המאה הי"ז נמסר על התכנסויות מזומנות של לומדי תורה בצפת לתפילה למען התומכים מן הגולה.¹³⁸¹ על אף שהנהג בארץ ישראל להתפלל למען כלל יהודי הגולה רווח מאז ראשית המאה הי"ז,¹³⁸² ברכה מיוחדת הובטחה לתורמים פרטיים במעמד זה. באגרת תמיכה משנת ש"ע נאמר: "נא לשון בקשה [...] ותשלחו הכל בסדר נכון בע"ה [בעזרת ה']", ואנחנו לא נדע מה נעשה, זולת לברך את שם קדשיכם במי שבירך אבותינו בשבתות ה' ובי"ט [=ובימים טובים] וביום הצום הנורא [כלומר, וביום הכיפורים] לפני היכל ה' בקול רם, ואמר כל הקהל אמן, כמנהגנו בכל השנים, ולהתפלל בשלום מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו]."¹³⁸³ על אף הביטוי 'כמנהגנו בכל השנים' נוכל להניח שמנהג זה התחדש רק בשנות המצוקה הקשה, בראשית המאה הי"ז. בבסיס התפילות הציבוריות הללו, כמו גם בבסיס דברי התעמולה שהוזכרו לעיל, עומדת התפיסה המכירה ביושבי ארץ ישראל ב'תפקידם' כמעין חיילים בשליחות העם בכללו, המגנים בנוכחותם ובליומדם,¹³⁸⁴ ובפרט בתפילותיהם, על כלל ישראל. הגנה זו אפשרית בזכות סגולותיה המיוחדות של הארץ להצלחת התפילות, כפי שביטאו חכמים, כגון ר' אברהם גלאנטי,¹³⁸⁵ ר' שמואל די אוזידה,¹³⁸⁶ ור' אלעזר אזכרי.¹³⁸⁷ תפיסה זו הובלטה בדברי תעמולה ולימוד של חכמים במהלך המאה הי"ז, כגון: ר' אברהם אזולאי,¹³⁸⁸ ר' ישעיה הלוי הורוויץ,¹³⁸⁹ מחבר 'חרבות ירושלים',¹³⁹⁰ ר' משה חאגיז,¹³⁹¹ ר' יהודה ליב פוחוביצר,¹³⁹² וכותבי האגרות לטורינו בשנת תנ"א.¹³⁹³

¹³⁷⁹ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלד-קלט.

¹³⁸⁰ למשל, באגרת משנת תמ"ו: "והבית החיים יחרשו חורשים במחרישות, אשר בו נפשות יותר מששים רבוא, ובהם כמה חכמים ורבנים וגאונים [...] והיו מליצי טוב בעד עיר קדשנו" (סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שלט-שמ). והשווה: שם, עמ' שמ-שמב (משנת תמ"ח); בניוה, אגרות לטורינו, עמ' יז-יט (משנת תנ"א); סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שמב-שמג (משנת תנ"ח).

¹³⁸¹ ראה: להלן, עמ' 247-248.

¹³⁸² ראה: אידל, משמרות, עמ' 86.

¹³⁸³ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 320-321.

¹³⁸⁴ האמונה שללימוד התורה בארץ ישראל יש יכולת להגן על העולם הובעה בדברי חכמים שונים, כגון ר' שמואל אריפול (זבח תודה, עמ' 1) ור' אברהם אזולאי (חסד לאברהם, מעיין ג נהר כה).

¹³⁸⁵ "ירושלים של מטה [...] שהיא שער השמים לעלות התפלות ולירידת הנשמות" (קול בוכים, דף נד ע"ב).

¹³⁸⁶ "שאנחנו בא"י, שהוא מקום מוכן לקבלת התפלה" (לחם דמעה, דף פא ע"ב).

¹³⁸⁷ "שכתוב בארץ ישראל תמיד עיני ה' אלדיך בה", שם ההשגחה כפולה ומכופלת, וראוי להתפלל שם משאר מקומות [...] שכולה כבית אחד, ובית אלי"ם נקראת כולה" (חרדים עה"ת, עמ' מא). והשווה: שם, עמ' קנה. ולכן, ארץ ישראל שקולה "כמו בית כנסת [ביחס] לכל חוצה לארץ [...] שהיושב בארץ ישראל יהיה במורא כהיכל מלך" (שם, עמ' לח).

¹³⁸⁸ "שא"י נתונה תחת שער השמים, ר"ל תחת החלון שבאמצע כיפת השמים [...] וכל א"י הוא תחתיו, ויורד השפע מלמעלה [...] ויורד על בה"מ [=בית המקדש], ומשם מתפשט על כל ארץ ישראל" (חסד לאברהם, מעיין ג, נהר ג). והשווה: שם, נהר כה.

התורמים והנתמכים האמינו גם בתועלת שתצמח ממעשה התרומה לא רק בחיי התורם, אלא גם לאחר מותו. באגרת התמיכה של ר' יוסף קארו ור' משה גלאנטי אל הפרובנסאלים נאמר: "ולכן אחינו אנשי גאולתנו [...] לעשות להם שם תפארת בעה"ז ובעה"ב [=בעולם הזה ובעולם הבא]".¹³⁹⁴ כלומר, זכות התורמים תעמוד להם בחייהם ולאחר מותם. וכך ציווה ר' משה עטיאה: "יש בלבי לעשות דבר טוב, לקנות לי עולם הבא [...] והריוח החצי יהיה לעניי צפת תוב"ב, והחצי השני יהיה לאחד ישיבה שילמדו בשביל נפשי בתוך צפת תוב"ב".¹³⁹⁵ כלומר, התורם ציפה שתרומתו לצפת תעמוד לזכותו לאחר מותו. יש להסביר שכוונתו הייתה לכפר במידה מסוימת על תחושתו שלא עסק דיו במצוות תלמוד תורה, ובאמצעות ממונו יוכל לזכות אחרים במצווה זו, שתיזקף על חשבונו.

מהרי"ט דן בהקדש מחולה, שהקדיש מהונו ללומדי תורה בארץ ישראל: "אוי לי שלא קיימתי פריה ורבי"ה], ואין מי שיאמר לי קדיש אחרי מותי [...] אמרתי עת לעשות לתיקון נפשי [...] יעשה חברה קדושה עם מי שירצה מיחידי סגולה לומדי תורה של א"י, ויעשו קביעות בכל יום ללמוד הלכה או משנה או קבלה, כפי מה שיסכימו ביניהם".¹³⁹⁶ גם תורם זה ביקש למלא בכספו חוסר בתחושת שלמותו הנפשית. בהעדרה של מצוות פריה ורביה הוא חש חוטא,¹³⁹⁷ ובאמצעות תרומתו הוא ביקש למצוא את כפרתו.

תפיסה דומה של תורמים לצפת, המבקשים למצוא בתרומתם כפרה על חסרונותיהם, מוכרת גם בדורות הקודמים לתחום מחקרנו,¹³⁹⁸ וגם במאוחרים לו.¹³⁹⁹ תעמולת חכמי צפת לתמיכה בלומדי התורה מנומקת בפנים שונים. שותפים לה בני תקופת הפריחה ובני תקופת השקיעה, כיוון שבכל עת נדרשו תורמים לתמיכה בלומדים. כמו כן, שותפים לה הגורמים המבקשים את התמיכה והגורמים התומכים. הצד השווה לכל דברי השבח לתורמים, הוא התועלת והרווח האישי שיזכו את התורם עצמו, בהיותו מרכיב קיומי בהווייתה הלימודית של צפת.

¹³⁸⁹ והביאני לירושלים עיר הקודש [...] וזה שער השמים, השער שעולות בו התפילות, לא על התפילות עצמן של יושבי ירושלים יצא הדבר, אלא על הכלל כולו שבכל גליות ישראל כולן, תפילותיהן עולות דרך שער השמים [...] ע"פ הדברים ההם אני קורא שם החיבור הזה שער השמים" (ר' ישעיה הורוויץ, שער השמים, ורשה תרמ"ג, הקדמה). והשווה: יערי, אגרות, עמ' 210-221. וראה: ל' אלבוים, "תורת ארץ ישראל בשני לוחות הברית לר' ישעיה הורוויץ", א' רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 94-112.

¹³⁹⁰ "והחזיקו ידי שלמים וכן רבים [...] ומתפללים בעדכם תמיד בארץ הקדושה הזאת, מקום מוכן מזולתו להיות התפילה בוקעת ועולה מבלי מונע" (חרבות ירושלים [מהדורת ר' רבלין], תרפ"ח, עמ' 8-11).

¹³⁹¹ ר' משה האגניז, שפת אמת, אמשטרדם תס"ג, דף ח ע"א-ע"ב; יג ע"א-ע"ב; כז ע"ב.

¹³⁹² "שאין ההנהגה העליונה והיחוד למעלה, כי אם ע"י תפילות יושבי א"י, שהוא מבחר הישוב ופתח היכל לבנת ספיר מכוון כנגדה" (י' חסדאי, "ראשיתו של היישוב המתנגדי והחסידים בארץ ישראל – עלייה של מצווה ועלייה של שליחות", שלם, ד [תשמ"ד], עמ' 254-257).

¹³⁹³ בניהו, אגרות לטורינו, עמ' כא. וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 78 הערה 31.

¹³⁹⁴ דוד, עזרתה, עמ' 440.

¹³⁹⁵ מהרש"ך, ח"ב סי' לח.

¹³⁹⁶ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט.

¹³⁹⁷ ראה: הקר, גאון ודכאון, עמ' 548-555.

¹³⁹⁸ ראה: דוד, מעורבותם, עמ' 254.

¹³⁹⁹ למשל, נבחר מכסף, או"ח סי' קא. וראה: בניהו, דור, עמ' קפד.

ב. התרומות מחוץ לארץ – סוגיהן ואופיין

1. 'נדבות יחיד'¹⁴⁰⁰

בשנת רפ"א נמסר על ר' יצחק שולאל 'הנגיד', שתמך בלומדי התורה ואף יזם הקמתן של ישיבות: "[...] אזר כגבר חלציו לתת מנת הרבנים והלומדים למען יחזקו בתורת ה', ותקן ישיבות בירושלים ובגליל העליון ובמצרים, כל דְּכָפִין ללחמה של תורה יבא ויאכל, טבח טבחם, מסך יינם, אף ערך שלחנם [...] והנה בחזקת היד מסייע אותנו ולתלמידים לומדיה מהונו, ומה שהוציא מכיסו בכל שנה לצורך לומדי התורה שבירושלים מכיסו לבד, כי אין סיוע ממקום אחר, עד עתה הוא קרוב לאלף פרחים בכל שנה".¹⁴⁰¹ קשה לדעת עד כמה נכון תיאור זה לישיבה שכוון 'בגליל העליון', משום שהוא משקף את המציאות המוכרת לכותבי האיגרת בירושלים, ובכל זאת הגיוני להקביל בין אופי התמיכה בישיבות שייסד בשתי הערים, ולפי תיאור זה הייתה זו תמיכה ביזמתו ובהונו של 'הנגיד'.

בשנת של"ו תיקן קהל האשכנזים תקנה, האוסרת על גורמים פרטיים לאסוף כספי תרומות למען לומדי תורה או עניים, ומחייבת לרכז אותם בידי "גבאי הק"ק".¹⁴⁰² כלומר, עד אז היה מקובל להעביר כספי תמיכה באופן פרטי, מן התומך אל הנתמך. על כך הגיב המבי"ט: "לפעמים רוצה אדם להתנדב ביד פלו' [ני], שידוע שאותו פלו' [ני] יתנם לעני הגון או צנוע, שלא יקבל משום אדם כי אם מיד אותו פלו' [ני]".¹⁴⁰³ כלומר, יש נזקקים, ולפי הקשר הדיון שם גם תלמידי חכמים, שנתמכים באופן פרטי בידי גורם חיצוני, ולא יסכימו להתערבות מצד שלישי בהעברת התרומה לידיהם. המבי"ט בעצמו זכה לתמיכת ר' יצחק ג'וקליל, שנפטר בצפת, וציווה לזכותו מכספי עזבונו.¹⁴⁰⁴

על תמיכתם של יהודים בעלי הון ממצרים ביהודי צפת ידוע כבר מראשית המאה ה"ז,¹⁴⁰⁵ ותופעה זו נמשכה במהלך מאה זו. ר' שלמה אלאשאקאר היה חוכר מכס ממצרים, שהחזיק חברת תלמוד תורה.¹⁴⁰⁶ ר' יוסף סמברי כינה אותו "עשיר גדול, מחזיק ישיבת ארץ ישראל".¹⁴⁰⁷ על ר' יוסף באגלייאר נאמר, "שהחזיק ישיבת האר"י ז"ל מכיסו בצפת תוב"ב עשר שנים".¹⁴⁰⁸ אמנם, ישיבת האר"י כלל לא פעלה

¹⁴⁰⁰ הגדרה הלכתית, שנזכרה בעניינו של תורם פרטי למען הנזקקים בצפת (מהרש"ך, ח"ב סי' לח). במנגנונים הציבוריים לקליטת כספי התרומות נעסוק להלן.

¹⁴⁰¹ יערי, אגרת בני הישיבה, עמ' 163.

¹⁴⁰² מבי"ט, ח"ג סי' צו. יש לציין, שבקהילה האשכנזית בפדואה הונפקו בשנת שי"ז תקנות דומות, האוסרות על יחידים לגייס תרומות ללא רשות הפרנסים (הרוביץ, חבורות, עמ' 227).

¹⁴⁰³ מבי"ט, ח"ג סי' צו.

¹⁴⁰⁴ ועל כך הוסיף ר' אברהם די טראנטו שני פרחים וחצי, אולי כשכר טרחה על פעולתו כאפוטרופוס של בת המשפחה (אבקת רוכל, סי' פה). אירוע זה התרחש לא לאחר שנת שי"ד, שכן אחד הדיינים באדריאנופול היה ר' שלמה ן' וירגא, שנפטר בשנה זו. ה'פרח' הוא אחד מכינויי מטבע הזהב, ובאותה תקופה הכפיל ערכו של מטבע זה את ערכו של האקצה' פי 60 לערך (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 63), ולפיכך נאמדת תוספת זו בכ" 150 אקצה'.

¹⁴⁰⁵ ראה: דוד, מעורבותם, עמ' 293-323.

¹⁴⁰⁶ מבי"ט, ח"ב סי' לג. וראה: שייבר-בניהו, פניית, עמ' קלב-קלד.

¹⁴⁰⁷ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325-326. וראה: להלן, עמ' 204.

¹⁴⁰⁸ סמברי, דברי יוסף, עמ' 416.

בצפת במשך עשר שנים,¹⁴⁰⁹ אבל נראה שהכוונה בדברים, שנכתבו דורות ספורים לאחר האר"י, היא שגם לאחר מות האר"י והפסקת ישיבתו, המשיך תורם זה לתמוך בתלמידיו (שאת חלקם הכיר מן הסתם מתקופת חברותו בחבורת ר' חיים ויטאל בצפת). מהריט"ץ דן באדם, שנדר לשלוח תרומה לתלמידיו חכמים בארץ ישראל בעודו בחייו, ויש ספק אם לנדרו יש תוקף לאחר מותו.¹⁴¹⁰ בין לומדי התורה בצפת שנתמכו באופן פרטי, יש למנות גם שליחים שיצאו למסעות גיוס תרומות למען עצמם.¹⁴¹¹ למשל, ר' יעקב אבולעפיא העיד בראשית שנות השבעים של המאה הט"ז: "לפי שאין אני נהנה מההספקה, ומנהגי לילך בכל זמן למצרים שליח לעצמי".¹⁴¹² ה'הספקה' היא קצבת הסיוע ללומדים,¹⁴¹³ וכיוון שלא זכה בה, לטענתו, נאלץ לחפש לעצמו את מקורות קיומו. ר' יוסף נ' שבת יצא מצפת לרודוס בשנת

שמ"ב בשל מצבו הכלכלי הדחוק, "והיה מביא בידו אגרת קבוץ מחכמי צפת תו"ב לכל הקהלות הקדושות, שיתנו לו צדה לדרך [...]".¹⁴¹⁴ וגם ר' יוסף מולכו היה 'שליח לעצמו' באיטליה לפני שנת ש"נ.¹⁴¹⁵

המקורות בנושא זה מעטים, ומעניין שהם מתייחסים למחצית השנייה של המאה הט"ז. לכאורה, אין לצפות לריבוי מקורות, משום שמרבית הפעילות בעלת האופי הזה בוודאי לא באה לידי ביטוי ספרותי, והתבצעה בהעברה לא 'רשומה' מיד ליד. מאידך, כפי שנראה להלן, לקראת סוף המאה הט"ז התגבשה הפעילות הציבורית לאיסוף התרומות, וייתכן שהתורמים שעיינו את צוואותיהם במסמכים משפטיים העדיפו מאז את הקופות הציבוריות. על כל פנים, אין ספק שככל שהחמיר המצב הכלכלי נזקקו לומדי התורה בצפת לסיוע חיצוני, ולא נשענו על הגורמים הציבוריים בלבד. ר' שלמה שלומיל המליץ בשנת שס"ז לחכם אשכנזי לעלות וללמוד ביישיבה בצפת, אך לא לסמוך על הקצבה הציבורית, ולדאוג מראש להון עצמי ולמקורות קיום פרטיים, "אנשים אהובים עשירים או קרובים".¹⁴¹⁶ ייתכן שמציאות זו כמעט ולא מורגשת במקורות ההיסטוריים, משום שהוצנעה במתכוון מעיני המוסדות הקהליים או העירוניים.

¹⁴⁰⁹ ראה: לעיל, עמ' 125; 134; 143.

¹⁴¹⁰ מהריט"ץ, סי' רל.

¹⁴¹¹ ראה: יערי, שלוחי, עמ' 179-180.

¹⁴¹² בניהו, שבחי האר"י, עמ' 232. והשווה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 114; חמדת ימים, ויניציאה תקכ"ג, א, דף יט ע"ב-כ ע"א. וראה: יסיף, שוורים, עמ' 46-48.

¹⁴¹³ השווה: מהרש"ך, ח"ב סי' לח; ספר המוסר, עמ' 123; שער ההקדמות, דף א ע"א; בעי חיי, יו"ד סי' רכ; נבחר מכסף, סי' קא.

¹⁴¹⁴ מהרש"ך, ח"א סי' כח.

¹⁴¹⁵ ר' שמעון דוראן ור' עובדיה ספורנו, ספר אוהב משפט וספר משפט צדק, ויניציאה שמ"ט-ש"נ, הקדמת ר' יוסף מולכו. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 179-180; מ' בניהו, "יערי אברהם, שלוחי ארץ ישראל", קרית ספר, כח (תשי"ב), עמ' 26.

¹⁴¹⁶ דלמדיגו, שלומיל, דף מז ע"ב-מח ע"א.

שוקי ההון באימפריה העות'מאנית עברו תמורות שונות בתקופה הנדונה,¹⁴¹⁷ ובמיוחד במפנה המאה הט"ז,¹⁴¹⁸ ולכן גם שערי המטבעות השתנו ולא ניתן להשוות במדויק בין התרומות השונות, גם כאשר הן נושאות את אותם הערכים. אף על פי כן, מהתרשמות כללית מן הידיעות על גובה התרומות, עולה שהיו רמות שונות של סכומים, שנגזרו כמובן מכוחו הכלכלי של התורם, ומנסיבות תרומתו. היו שתרמו מאות בודדות של 'לבנים' (שמו הנרדף של מטבע האקצ'ה¹⁴¹⁹ או האספר¹⁴²⁰). למשל, פלוני שהקהל הסכימו להתיר נדרו, רצה בתמורה לכך "שתהיה ההיתרה לדבר מצוה, נדר אלף לבני[ם]: שלישי לירושלים תוב"ב, והשלישי לשיבת צפת תוב"ב, והשלישי לשיבת ברושה יותן בעד היתומי[ם]".¹⁴²¹ כלומר, ללומדי התורה בצפת הוקצו כ-333 אקצ'ה. סכום כזה לא הספיק אף לסודר צמר של אדם אחד בראשית המאה הי"ז.¹⁴²² ר' ניסים לבית הלוי משאלוניקי, נדר בין השנים שע"א-שע"ה 50 לבנים בכל שנה.¹⁴²³ בסכום כזה ניתן היה לקנות באותה תקופה מוצרי מזון לתקופת מה.¹⁴²⁴ היו תרומות שהסתכמו באלפי אקצ'ה. בשנת שנ"א, "ראובן נפטר [...] ובשעת פטירתו צוה [...] שיתנו אלף לבנים מנכסיו לחכמים הסגורים ולומדי תורה בצפת תוב"ב".¹⁴²⁵ ר' יצחק ג'וקליל ציווה 20 'סולטאניש' מכספי עזבונו לזכות המבי"ט.¹⁴²⁶ באמצע המאה הט"ז, בזמנו של אירוע זה, הכפיל ערכו של הסולטאני את ערכו של האקצ'ה פי 54 לערך.¹⁴²⁷ לפיכך, תרומתו משתווה ל-1,080 לבנים לערך. סכום כזה עשוי היה להספיק לתשלום מס גולגולת שנתי של כ-13.5 משפחות באותה עת.¹⁴²⁸ קהל הרומניוטים בצפת קיבל בשנת שס"ה 20 זהובים מצוואתה של תושבת העיר.¹⁴²⁹ באותה תקופה הכפיל ערכו של הסולטאני את ערכו של מטבע הזהב פי 125 לערך.¹⁴³⁰ לפיכך, תרומתה משתווה ל-2,500 לבנים לערך. 2,000 לבנים היה מחיר שכירות דירה לאלמנה לשנה בראשית המאה הי"ז.¹⁴³¹

¹⁴¹⁷ ראה: פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 62-147. תודתי לד"ר ירון בן נאה ולד"ר חגי אטקס על עזרתם בנושא.

¹⁴¹⁸ ראה: לעיל, עמ' 7-8.

¹⁴¹⁹ בן צבי, א"י, עמ' 458.

¹⁴²⁰ שוחט, ענייני מסים, עמ' שו.

¹⁴²¹ אהלי תם, סי' קמ. וראה: שם, סי' קמא; קפו; בירב, סי' ג.

¹⁴²² בשנת 1604 היה מחירו של בגד צמר 445 אקצ'ה (פמוק, טבלאות מחירים).

¹⁴²³ הקר, בית הלוי, עמ' 311.

¹⁴²⁴ דוגמאות: בסכום כזה ניתן היה לקנות בשנת 1611 כ-25 ק"ג קמח חיטה, (בשנת 1611 עלה 1 קייל קמח חיטה 45.6 אקצ'ה), או כ-25 ק"ג אורז (בשנת 1100 עלה 1 קייל אורז 55.2 אקצ'ה), או כ-2.5 ק"ג חמאה (בשנת 1600 עלה 1 אוקה חמאה 23 אקצ'ה), או כ-4 ק"ג בשר כבש (בשנת 1599 עלה 1 אוקה בשר כבש 15 אקצ'ה). הנתונים כאן על פי: פמוק, טבלאות מחירים. בסיס החישוב הוא: 1 קייל = כ-25 ק"ג (אינלצ'יק, כלכלה וחברה, עמ' XL), ו-1 אוקה = כ-1.28 ק"ג (שם, עמ' XLI). ערכים נוספים של מחירים בראשית המאה הי"ז, ראה: יערי, שלומיל, עמ' 199-200.

¹⁴²⁵ מהרש"ך, ח"ב סי' קיב.

¹⁴²⁶ אבקת רוכל, סי' פה.

¹⁴²⁷ פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 63. וראה: סינגר, אדמיניסטרציה כפרית, עמ' XVI-XVII.

¹⁴²⁸ על פי: שוחט, ענייני מסים, עמ' שו.

¹⁴²⁹ מהריט"ץ, סי' רנט.

¹⁴³⁰ פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 63.

והיו תרומות שהסתכמו בעשרות אלפי אקצ'ה. מהרשד"ם זן באדם שהפריש מנכסיו 60,000 לבנים, והוא מבקש לתת אותם לצפת, כנראה ברבע השלישי של המאה הט"ז.¹⁴³² סכום זה השתווה לתרומה קצובה מקהילת קושטא בשנה אחת.¹⁴³³ ר' משה עאטיאה משאלוניקי הקדיש את הרווחים שיופקו מקרן של 100,000 לבנים ללומדים בצפת, קודם בשנת שמ"ו.¹⁴³⁴ סכום עצום זה לא עמד לרשות הנזקקים בצפת, אלא רק רווחיו. ר' מרדכי דעדע ממצרים ציווה בסוף המאה הט"ז או בתחילת המאה הי"ז 97,000 מאידי ללומדי תורה, ומתוכם שליש לישיבה בצפת.¹⁴³⁵ שליש זה נאמד בכ-80,000 אקצ'ה.¹⁴³⁶

2. הקדשות וצוואות

'הקדש' היה ממון או רכוש שהוקצה למטרה דתית או לצדקה בעיני יחידים, בדרך כלל לפני מותם, במטרה למנוע כל שימוש אחר מזה שלשמו יועד. תוקף מעמדו החוקי של ההקדש היה נושא לדיונים הלכתיים-משפטיים נרחבים של חכמי האימפריה העות'מאנית,¹⁴³⁷ וההקדש ללומדי התורה עמד במוקד דיונים הלכתיים של חכמי צפת בפרט.¹⁴³⁸ תופעה זו הותירה את רישומה גם בשמותיהן של ישיבות, שנקראו על שם מקדישיהן, ובהן "עמדו בני תורה, הראויים לשבת בישיבה לשם הנפטר".¹⁴³⁹

את תפוצתה של תופעת ההקדש יש לייחס להשפעה התרבותית והמשפטית של החברה הלא-יהודית על היהודים. לפי החוק השרעי שנהג באימפריה ניתן תוקף חוקי לכספי הקדש ('ואקף'), ועל אף ההבדלים שבין ההקדשות היהודים למוסלמים, נוהג ההקדש היהודי הושפע מזה המוסלמי.¹⁴⁴⁰ ניתן להבחין בקווי דמיון בולטים בין תופעת ההקדשות למען יושבי ארץ ישראל, לבין תופעת ההקדשות של מוסלמים בחברה העות'מאנית לטובת מוסדות לימוד, צדקה וחסד שלהם, כמו גם לטובת הערים הקדושות של האסלאם.¹⁴⁴¹ בדומה לכך, גם הנוצרים נהגו לשלוח כספים מכל רחבי העולם אל המוסדות הכנסייתיים

¹⁴³¹ הקר, בית הלוי, עמ' 316.

¹⁴³² מהרשד"ם, יו"ד סי' קעד. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 12.

¹⁴³³ פכטר, חזות קשה, עמ' 116. וראה: פכטר, מצפונות, עמ' 74-75.

¹⁴³⁴ מהרש"ך, ח"ב סי' לה; לחם רב, סי' רג.

¹⁴³⁵ מהריט"ץ, סי' קנח. וראה: כהנא, מחקרים, עמ' 215 הערות 54-55; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רעה הערה 2.

¹⁴³⁶ מידין אחד נאמד בשנת 1600 ב-2.5 אקצ'ה בספק (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 97).

¹⁴³⁷ לדוגמה: באסן, סי' צט. וראה: פינק, הקדש, עמ' 17-24; בן נאה, דיסרטציה, עמ' 169-172; בן נאה, יהודים, עמ' 219-222; בניהו, דור, עמ' קז-קט; בורנשטיין מקובצקי, ארטא, עמ' 136-137; פאור הלוי, יחס, עמ' 325-329; 336.

¹⁴³⁸ דוגמאות מעטות: בירב, סי' לו; שו"ע, יו"ד סי' קס, יח; מבי"ט, ח"ג סי' ריז. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' רסה-רסו.

¹⁴³⁹ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט. ראוי לציין כאן את ההסגר שנוסד בצפת בשנת שע"ו, ונקרא על שם ר' נח (ראה: קינסטליכער, אויבן), וגם את הישיבה שנוסדה בשנת שפ"ג, ונקראה על שם המקדיש ר' אברהם אדרבי. וראה: בניהו, דור, עמ' קיה-קכ; כהנא, מחקרים, עמ' 223-224; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצט-שב; גלר, קיומם, עמ' 203-204; דודסון, עבודת גמר, עמ' 52.

¹⁴⁴⁰ אבקת רוכל, סי' עב-עג. וראה: גרבר, ההקדש, עמ' 105-128.

¹⁴⁴¹ [...] יש הפרש בין הוואקוף [=ההקדש] של אל כל"ל שהוא של אברהם אבינו ע"ה, ובין הוואקוף של טא"ה, כי לשם הוא בעד לחם ומזון להאכיל לבני עולם לעוברים ולשבים מאיזה עם שיהיה, וזה נעשה לכבוד אברהם אבינו ע"ה [...] (אבקת רוכל, סי' עב). וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 32-33; 138 הערה 53; 141; בן נאה, יהודים, עמ' 220; מאמאיד, דיסרטציה, עמ' 84-101.

בירושלים בראשית המאה הי"ז, מתוך כוונה לסייע בידם להחזיק את המקומות הקדושים להם,¹⁴⁴² ואפשר שגם פעילות זו השפיעה על תודעת התמיכה היהודית.¹⁴⁴³

ח' גרבר מצביע על כך, שיהודים העדיפו לעתים להקדיש דווקא בבית הדין השרעי, ומשער שעובדה זו נובעת מהכרתם בתוקפו של מעמד ההקדש לפי חוק זה, ומהערכתם שזוהי הדרך הבטוחה ביותר להבטיח את רכושם, אך הוא מסייג דבריו, ומדגיש שלא הוכח שההקדש בבית הדין היהודי נפל בתוקפו מזה של בית הדין המוסלמי.¹⁴⁴⁴

על אף האוטונומיה היחסית שקיבלו יהודי האימפריה,¹⁴⁴⁵ החוק המוסלמי, ובעקבותיו גם העות'מאני, קבע שרכוש של נפטרים שאין להם יורשים מקרבה ראשונה, יוחלט לטובת אוצר המלכות ('בית אל מאל').¹⁴⁴⁶ הכרזת רכוש זה כ'הקדש' הייתה אמצעי יעיל וחוקי לחסימת השלטון בדרכו לשים עליו את ידו.¹⁴⁴⁷ כנראה שבפיתרון זה לא היה די, ודרך אחרת להתמודדות עם החוק הייתה החכרת הנכס לקהילה עצמה, כך שגובים מתוך הקהילה הוסמכו לטפל בנכסי העזבונות.¹⁴⁴⁸ אמצעי נוסף במאבק זה היה תקנה שתוקנה על ידי חכמי צפת ביחד עם חכמי קושטא ושאלוניקי, שתכליתה לאסור הגשת תביעות לבתי דין נכריים בענייני ירושות וכתובות.¹⁴⁴⁹

מהרי"ט מעיד, בכמיהה לימי תפארתה של צפת שהכיר בצעירותו: "על דבר ההקדשות, שמקדישים אותם בעליהם שיהיה הקרן קיים לעולם, והפירות יתחלקו לעניים או לתלמידים ולומדי תורה, או לת"ח [=לתלמידי חכמים] שבעיר [...] ומעיד אני עלי שמים וארץ, שבא"י בעיר צפת, בהיותה יושבת על תלה, בפני הרבנים זכרם לחיי עד, היו נוהגים כן, לתת מעות שהוקדשו ללומדי תורה בישיבה".¹⁴⁵⁰ בדבריו יש הבחנה בין 'קרן' ל'פירות'. קרן הוא הסכום המקורי, או רכוש בשווי הסכום המקורי, שהוקצה למטרה מסוימת. פירות הן רווחי ממון, דהיינו תנובת תשואות כלכליות מעסקים, מהשכרת רכוש או מריבית, שהופקו מכספי המקדיש. "ראובן הקדיש סך פלוני מנכסיו קדש לה", שיהיה הקרן קיי[מת] בידו או ביד זולתו בתורת עסק, שיהיה מריוח המזדמן לעשות ישיבה במקום פלוני מארץ ישראל, אשר היתה הישיבה

¹⁴⁴² בן נאה, סיועה, עמ' 104-105.

¹⁴⁴³ מאידך, מצב התמיכה במוסדות החינוך הנוצריים באירופה עצמה היה שונה. אך מעטים הגיעו שם אל מוסדות החינוך, והם נמנו עם בני השכבות העליונות, עד שנדרשה התערבות מערכות המנהל והמשפט כדי לכפות על מוסדות החינוך את הרחבת אוכלוסיות היעד. לדוגמה, ברומא במאה הט"ז כפו השלטונות את חינוך ילדי העניים, ואפילו בחינם (גרנדלר, איטליה, עמ' 81-82). וראה: שם, עמ' 61-70; גרנדלר, רנסאנס, מאמר I, עמ' 453-454; מאמר V, עמ' 780; מאמר VIII, עמ' 319-320; מאמר X, עמ' 158.

¹⁴⁴⁴ גרבר, ההקדש, עמ' 127-128.

¹⁴⁴⁵ ראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 180-187.

¹⁴⁴⁶ ראה: מב"ט, ח"ג סי' פג; אלשיך, סי' קיב. וראה: כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 61-69; דוד, מעורבותם, עמ' 318; א' ריבלין, "תקנת העזבונות בירושלם ובא"י ואגרת נחלה ומנוחה לרבי ישראל משקלאוו", י"ל הכהן פישמן (עורך), אזכרה: לנשמת הגאון הצדיק הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק (זצ"ל) – קובץ תורני מדעי, ה – ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' קנט-תריט; א' ריינר, "הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית: תעודות ובירורים בשולי פרשת הזקנים", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 41-52.

¹⁴⁴⁷ ראה: מב"ט, ח"א סי' לב; אבקת רוכל, סי' פה; עב-עג. וראה: כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 61-69.

¹⁴⁴⁸ מב"ט, ח"ג סי' קפב-קפג. וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 34-35.

¹⁴⁴⁹ מהרש"ם, אה"ע סי' קלא. וראה: להלן, עמ' 299.

¹⁴⁵⁰ מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' מה.

דלה ורזה, ואנשים בה מעט באפס דמים".¹⁴⁵¹ 'ראובן' העמיד, אם כן, סכום כסף ('הקרן'), שיעמוד לרשותו למטרות רווח בימי חייו, או בימי חיי שותפו, ורווח זה יוקדש למען ישיבה, כנראה בצפת בראשית המאה הי"ז.¹⁴⁵²

חכמי תקופה דנו במקרים רבים של יהודים, שחשו שיומם קרב, וציוו מהונם לנמענים שונים.¹⁴⁵³ בספרות התקופה יש דיונים בצוואות שבהן הורישו ממון או נכסים ללומדי התורה בצפת, והעניקו להם מעמד של הקדש: בהסכם הכתובה מנישואי רפאל בלאנקי מפירארה בשנת של"ב, נקבעה הקדשת נכסי הירושה לטובת "ישיבות ועניי צפת תוב".¹⁴⁵⁴ שמחה שינינא מדמשק התיישבה בירושלים, ושינתה את צוואתה שכתבה בשנת של"ט, בה קבעה כך: "ואופן ההקדש הנז' [כר] הוא בזה האופן: שאחר מיתתי יהיו פירות ושכירות הבתים הנז' [כרים], החצי להקדש צפת תוב"ב והחצי לחברון תוב"ב, אך הבתים הנז' [כרים] לא ימכרו כלל מכירה חלוטה, כי אם יהיו קיימים לאכול פירותיהם ההקדשות הנז' [כרים]".¹⁴⁵⁵ הקדש זה נועד בחלקו לצפת, ולמרות שלא ללומדי התורה דווקא, נוכל להבין ממנו את דרכי ההקדשה: המקדיש מצווה להשאיר את נכסיו במעמד החוקי גם לאחר מותו, והרווחים שיופקו מהם בעתיד ישלחו לצפת, ויזכו למעמד של הקדש.

ר' משה עאטיאה (עאטיאה) משאלוניקי הקדיש מאה אלף לבנים לעניי צפת בשנת שמ"ו, כך שהקרן תהא קיימת ומפירותיה יאכלו בני ישיבה בצפת.¹⁴⁵⁶ נפטר מניקופול ציווה חלק מכספי עיזבונו ל"ישיבות די [=של] ארץ ישראל",¹⁴⁵⁷ קודם לשנת שנ"ה.¹⁴⁵⁸ קרוביו טענו במהלך הדיון שלממון זה מעמד של הקדש. מהריט"ץ דן ב"מעשה שהיה, שהישיש כ"ר מרדכי דעדה תושב מצרים, צוה לפני מותו מה יעשו מנכסיו, ובכלל הצוואה הקדיש סך מעות לישיבה אחת בצפת תוב"ב".¹⁴⁵⁹ מעשה זה אירע בין השנים שנ"ג-שס"ג.¹⁴⁶⁰ כיוצא בזה, מהרי"ט דן בהקדש לצפת מ'מתנת שכיב מרע'.¹⁴⁶¹ במקרה אחר, שזמנו כנראה מראשית המאה הי"ז,¹⁴⁶² תושב ירושלים, שהחזיק נכסים בבעלותו בצפת ובקושטא, כתב צוואה, "וזה לשון הכתב שכתב ראובן: [...] וכל אשר יש לי בקושטנדינא, כל היציאות

¹⁴⁵¹ גלאנטי, סי' קכג.

¹⁴⁵² לפי תיאור המקרה, הדן בישיבה בארץ ישראל שקיומה פסק עקב חורבן היישוב בו התקיימה, ולאחר מכן שבה ושוקמה, יש לשער שמדובר בישיבת ר' משה נ' מכיר, שעברה מעין זיתון לצפת בראשית המאה הי"ז. וראה: להלן, עמ' 195-196.

¹⁴⁵³ ראה: כהנא, מחקרים, עמ' 206-207.

¹⁴⁵⁴ מהרי"ט, ח"א, סי' לט. וראה: כהנא, מחקרים, עמ' 220; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רעו-רעז.

¹⁴⁵⁵ אשכנזי, סי' טו.

¹⁴⁵⁶ מהרש"ך, ח"ב סי' לה; לחם רב, סי' רב-רג; מהרי"ט החדשים, סי' ט; ר' יוסף אישקאפה, שאלות ותשובות ראש יוסף, פרנקפורט דאררה תס"ט, דף י"ע"ב; ר' שמואל חיון, שאלות ותשובות בני שמואל, שאלוניקי שע"ג, סי' לה; תורת חיים, ח"ג סי' קג. נראה שעניינו הוא נושא הדיון גם אצל: מהריט"ץ החדשות, סי' קיז. וראה: גלר, קיומם, עמ' 186-187; כהנא, מחקרים, עמ' 213-214; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצ-רצג; שיד-שטו; גליק, מקורות, ד, עמ' 311-313.

¹⁴⁵⁷ מהרשד"ם, יו"ד סי' קסח.

¹⁴⁵⁸ בשנה זו הודפס העותק הראשון של שו"ת מהרשד"ם.

¹⁴⁵⁹ מהריט"ץ, סי' קנת. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 133.

¹⁴⁶⁰ ראה: כהנא, מחקרים, עמ' 215 הערות 54-55; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רעה הערה 2.

¹⁴⁶¹ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט.

החובות הקרן והפירות יושמו לריוח, והריוח אשר יזמין ה', החצי לבנותי רבקה ולאה, והחצי קדש, שישומו כל ספרי במדרש, ויעמדו שמה תלמידי חכמים, והם יאכלו הריוח ההוא, וזה בעיר ואם בישראל צפת תוב"ב".¹⁴⁶³ כלומר, הוא מצווה לממש את כלל נכסיו בקושטא, ולגלם אותם לעסק נושא רווחים, שמחצית מהם יוקדשו לבעלי התורה בצפת.

בראשית המאה הי"ז התבקש ר' חיים קנשינו מאלג'יר לתמוך בנזקקים בצפת, ובכך לממש את צוואת ר' יצחק אביו, אשר "הקדיש לשמים לשם ארץ ישראל".¹⁴⁶⁴ מעשה בשני אחים השותפים בעסקים ובנדל"ן, שאחד מהם הקדיש את "כל שאר נכסין אשר ישארו מכל מה שחלק ישאו ויתנו בהם, כדי שמהפירות יקבעו ישיבה א' [חת] בצפת תוב"ב, שיהגו בתורת ה' לילה ויום".¹⁴⁶⁵ אין לדעת אם ישיבה זו אכן הוקמה, ומהי זהותה, אבל גם מכאן אנו למדים על הנוהג להקדיש רווחים כלכליים ללומדי התורה בצפת.

יש תורמים שציוו כספים או נכסים ללומדי התורה בצפת, בצורת מתנה או צוואה סתם: "המניח מעות להרויח לתלמוד תורה".¹⁴⁶⁶ כאמור, להבדל בין הקדש למענק היו משמעויות מפליגות. ר' שמואל ן' צרויה, שהיה בעל חזקה על בתים רבים, ציווה מחמת מיתה שלישי מרווחי השכירות של אחד הבתים לטובת צפת. המערערים על צוואתו טענו שהמצווה לא הקדיש בפירוש את הוננו.¹⁴⁶⁷ מהרשד"ם דן גם באדם שהפריש מנכסיו שישים אלף לבנים, וביקש לתת אותם לצפת.¹⁴⁶⁸ על פי זמנו של הנשאל, כנראה שהמקרים מתייחסים לרבע השלישי של המאה הט"ז. במקרה אחר, בשנת שנ"א, "ראובן נפטר [...] ובשעת פטירתו צוה מחמת מיתה וחלק מנכסיו, ונתן במתנת ש"מ [=שכיב מרע] [...] שיתנו אלף לבנים מנכסיו לחכמים הסגורים ולומדי תורה בצפת תוב"ב".¹⁴⁶⁹ צוואה זו אינה מייחדת את הסכום שנתרם, לא כקרן ולא כהקדש.

ג. תמיכת יהודי צפת בלומדי התורה בעיר

1. תמיכות מקומיות

לומדי התורה בצפת נתמכו גם בקופות הקהלים, כדלהלן. התקציב השוטף של הקופות הללו התנהל באמצעות מערכות מסים, אבל לצדן זרמו אליהן לעתים כספי תרומות פרטיות. המב"ט תיאר זאת כמציאות שגרתית: "במה שהיה מתנדב צדקה לעניי קהלים, ומעות לת"ת [=לתלמוד תורה], וכיוצא במצות אלו, אשר הן מיוחדות לקהל שמתפלל בו האדם, ואין חלק לקהלות אחרות בזה".¹⁴⁷⁰ בשנת של"ו עיגן

¹⁴⁶² ראה: לעיל, עמ' 123.

¹⁴⁶³ גלאנטי, סי' יג. וראה: שם, סי' עו.

¹⁴⁶⁴ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלז. והשווה: שם, עמ' קלח; קמא.

¹⁴⁶⁵ מהריט"ן החדשות, סי' צו-צח. מקרה דומה בפרטיו נדון אצל: מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' א. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רעח; גליק, מקורות, עמ' 50-51.

¹⁴⁶⁶ שו"ע, יו"ד סי' רנו, יא.

¹⁴⁶⁷ מהרשד"ם, יו"ד סי' קעג.

¹⁴⁶⁸ שם, סי' קעד.

¹⁴⁶⁹ מהרש"ד, ח"ב סי' קיב.

¹⁴⁷⁰ מבי"ט, ח"א סי' שז.

קהל האשכנזים בתקנות את תרומות היחידים לקופת הקהל, שממנה נהנו גם בעלי התורה.¹⁴⁷¹ קהל הרומניוטים בצפת קיבל בשנת שס"ה 20 זהובים מצוואתה של תושבת העיר, "לכל דבר שבקדושה, ככל הקדשות דנהיגי בישראל".¹⁴⁷² כלומר, הקהל זכה בצוואה בתורת הקדש.¹⁴⁷³ במקרים מסוימים, ולעתים ביוזמה מקומית, התעורר צורך במגבית שלא נקשרה לשגרת הגבייה הרגילה ולמוסדותיה. למשל, האר"י הורה לתלמידיו לערוך מגבית למען ר' יעקב אלטרין, תלמיד חכם עני: "לכן בני, למען ה', קבצו ביניכם מעות ושלחו לו [...] מיד קבצו ביניהם כמו כ"ה [=25] זהובים,¹⁴⁷⁴ [...] ומאותו היום ההוא והלאה היו אנשי צפת תוב"ב משגיחין על אותו עני, לספק לו כל צרכו בריוח".¹⁴⁷⁵ ר' שלמה עדני סיפר, שכאשר הגיעה משפחתו לצפת בחוסר כל, הכירו חכמי העיר בחכמתו של אביו, והוא זכה לתמיכה מצדם.¹⁴⁷⁶ מדברי ר' אלישע גאליקו למדנו, שהיו מקרים שגבאים סובבו בין בתי התושבים וגייסו כספים,¹⁴⁷⁷ והיו מקרים שנערכה מגבית מקומית בעקבות התעוררות ציבורית ספונטאנית.¹⁴⁷⁸ דבריו לא מתייחסים לצפת דווקא, אבל יש להניח שתיאר מציאות שהכיר. בניגוד לתומכים ביהודי צפת שחיו רחוק ממנה, הייתה ליהודי צפת האפשרות לתמוך בלומדים לא רק בתשלום כספי, אלא גם בדאגה לקיומם במצרכים, ובאמצעי הקיום שחסרו להם. ר' יעקב אשכנזי העיד, שבעת מגוריו בסוף המאה הט"ז, "בעיר גדולה, מכלל יופי מציון, גליל עליון, צפת תוב"ב, מתאבק ומחבק רגלי החכמים השלמים המאירים לארץ ולדרים, והייתי משמש אותם בין בגופי בין בממוני".¹⁴⁷⁹ אין ללמוד מכאן דבר על אופי תמיכתו בלומדים, אבל יש להבחין במושג 'שימוש חכמים', שהוזכר בדבריו. בספרות חכמי התקופה בצפת מופיע מושג זה, בדרך כלל, במשמעות לימוד מהליכות חיי החכמים ומהתנהגותם, מעבר ללימוד מפיהם.¹⁴⁸⁰ אבל מקורו של מושג זה בספרות חז"ל, ויש לו מובנים שונים, אחד מהם הוא תמיכה והושטת עזרה מעשית,¹⁴⁸¹ כנהוג בריכוזים יהודיים בימי הביניים,¹⁴⁸² ונראה שזו כוונתו של ר' יעקב אשכנזי, בעדותו ששימש את חכמי צפת בממונו.

¹⁴⁷¹ שם, ח"ג סי' צו.

¹⁴⁷² מהריט"ן, סי' רנט.

¹⁴⁷³ ראה: להלן, עמ' 203-204.

¹⁴⁷⁴ באותה תקופה השתווה סכום זה לכ 1625 אקצה (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 63). זהו סכום נאה לאדם אחד, שבאמצעותו ניתן היה לקנות באותה עת כ-25 ק"ג קמח חיטה (בשנת 1574 עלה קייל אחד 24.5 אקצה), או כ-25 ק"ג אורז (בשנת 1574 עלה קייל אחד 26.1 אקצה). הנתונים כאן על פי: פמוק, טבלאות מחירים.

¹⁴⁷⁵ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 339-340. והשווה: דלמדגו, שלומיל, דף לח ע"ב-לט ע"א; אסף, שלומיל, עמ' קל.

¹⁴⁷⁶ מלאכת שלמה, א, הקדמה, עמ' 17.

¹⁴⁷⁷ " [...] החכם ההולך לגבות צדקה לעניים [...] והוא הגבאי" (גאליקו, קהלת, דף נג ע"ב-נד ע"א).

¹⁴⁷⁸ "כאשר יהיה אדם בתוך קהל ועדה, ולצורך מצוה, או עניים או תלמוד תורה, וקפץ ונדר, ואחרים למדו ממנו ונדרו גם הם, וקפיצתו גרם להם שיעשו צדקה" (שם, דף נג ע"א).

¹⁴⁷⁹ יערי, מוכר ספרים, עמ' 305-306.

¹⁴⁸⁰ למשל: הקר, בית הלוי, עמ' 304; אבקת רוכל, סי' עג; מהריט"ן החדשות, סי' עא; קעז; מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' יט.

¹⁴⁸¹ ראה: מ' גרוזמן, "שימוש חכמים – מהו?", שמעתיך, כז, 99 (תש"נ), עמ' 47-50.

¹⁴⁸² ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 52; אסף, פולין, עמ' 88.

דאגת תושבים בצפת לקיום לומדי התורה כללה לא רק תמיכה כספית, אלא לעתים גם תזונה בסיסית: "מנהג בעלי תורה ויראי שמים, שלא לאכול בשבת ויו"ט ור"ח [=ויום טוב וראש חודש], עד שיבואו יתומים קטנים,¹⁴⁸³ או עניים לומדי תורה על שלחנם".¹⁴⁸⁴ עדות זו מלמדת על הנהוג בצפת, אך היא מסייגת את בעלי המנהג ל'בעלי תורה ויראי שמים' בלבד, וספק אם ניתן ללמוד ממנה על כלל האוכלוסייה.

היו חכמים בצפת שהורו לדאוג לצורכי הקיום של לומדי התורה. לדוגמה, רמ"ק הורה: "והנה, ראשונה צריך לסייע לומדי התורה ולהחזיקם, אם בממונו או במעשהו, להזמין להם צרכי שמוש והזמנת מזון, והפקת כל רצונם, שלא יתבטלו מד"ת [=מדברי תורה] [...] ולהזמין להם ספרים צורך עסקם ובית מדרשם, וכל כיוצא שהוא חזוק וסעד לעוסקי תורה".¹⁴⁸⁵ ור' שמואל די אוזידה הורה: "והעמידו תלמידים הרבה [...] מדבר עם בעלי דאושפיזא [=בעלי יכולת אירוח], שיקחו בביתם תלמידים רבים, ויהיו בבתיהם זמן הרבה".¹⁴⁸⁶ אבל גם מכך אין להסיק דבר על הנהוג בעיר בפועל. בכתבי ר' חיים ויטאל מופיעות שתי התייחסויות לנושא זה. האחת, בחלומו על מזון שנשלח אליו מאת "ר' שבתי חיים ושותפו [...] ד' או ה' [=4 או 5] קופות של מאכל, ותרנגולות פטומות מבושלות, ומיליינאש [=והרבה] גבינה וחלב, ואתן לפני מה"ר יוסף קארו".¹⁴⁸⁷ לכאורה, ניתן ללמוד מכאן על שני שותפים בעסק, הדואגים לכלכלת חכמים, אבל תיאור הארוחה הדשנה מעורר ספק אם ניתן להסיק מחלום זה מסקנות היסטוריות.¹⁴⁸⁸ השנייה, עדותו שהתגורר בצפת בביתה של רחל אבירלין,¹⁴⁸⁹ אבל הדעת נותנת שכוונתו למגורים בשכירות, ולא בתורת נזק המתארח בביתה.

ד. תמיכה ציבורית מן הגולה

"ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי היא לכל הארצות [...] ראשי ישיבות ותלמידיהם לומדים על תלם באין שטן ואין פגע, לא שמעו קול נוגש, ויעזקהו ויסקלהו נדיבי עם אלהי אברהם שבח"ל [=שבחוץ לארץ] לכלכלם בלחם".¹⁴⁹⁰ ר' יוסף קארו מתאר כאן את המציאות הנפוצה בסביבות שנת שכ"ה, לפיה נתמכו לומדי התורה בנדבנים מקהילות הגולה. ואכן, לומדי התורה ומוסדות הלימוד בצפת זכו לסיוע כלכלי

¹⁴⁸³ על הנהוג הידוע בצפת, לאמץ יתומים ויתומות בצעירותם ידוע גם ממקורות נוספים (שכטר, ברוכין, עמ' 298). בהקשר לכך, מעניין להזכיר את ר' מאיר ב"ר שמואל בן באנשת, שנקבר בצפת בשנת שי"ג, ועל מצבתו נחקק: "ראש יחס שבטי ישראל [...] רודף צדקה וחסד, הגביר [...] " (יזרעאל, אבני דרך, עמ' 308-309; בן טובים, בית העלמין, מס' 731). מצבתו גלויה ומוכרת כיום בבית העלמין העתיק (לצדו נמצאה מצבת ר' שמואל אביו, שנפטרה בשנת שי"ד (שם, מס' 732)). אולי מעשי החסד שלו חרגו מצפת, וזהו "דון מאיר בן באנבנשת נ"ע, בשעת פטירתו צוה לתת מנכסיו לכפר" נפשו [...] להשיא יתומת ולעניים מרודים וצנועים [...] בפ"ר ארה" (דברי ריבות, ס' קנו).

¹⁴⁸⁴ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 51.

¹⁴⁸⁵ תומר דבורה, עמ' נה.

¹⁴⁸⁶ מדרש שמואל, אבות פ"א מ"א, דף ט ע"ב.

¹⁴⁸⁷ החזיונות, עמ' עה.

¹⁴⁸⁸ דאגת האוכלוסייה המקומית לתזונת הלומדים עולה גם מדברי ר' יוסף קארו, אודות "התלמידים האוכלים אצל בע"ב [=בעל הבית], שבתיהם בשדה, וחוזרים ולנים בבית רבם" (שו"ע, או"ח סי' תט, ז). אבל ממקור זה לא ניתן ללמוד דבר על הנעשה בצפת.

¹⁴⁸⁹ החזיונות, עמ' פט.

¹⁴⁹⁰ אבקת רוכל, ס' א.

נרחב, בעיקר מיהדות התפוצות, "יבא להם נדבות מד' רוחו" [ת] העולם כדי להחזיק ארץ הקודש".¹⁴⁹¹ מגמה זו הלכה וגברה, במיוחד על רקע המשבר שפקד את צפת מאז הרבע האחרון של המאה הט"ז, והשפעתה הפליגה גם אל התקופות שלאחריה.¹⁴⁹²

על רקע כל האמור לעיל אודות התמיכה הפרטית בלומדי התורה, ועל התעמולה למענה, יש לציין את דעתו של מהרי"ט, שדווקא בשל חשיבותו העליונה של ערך התמיכה בלומדי התורה, יש להפקיד את ביצועו בידי הציבור: "שאפי" [לו] הקדש לת"ת [=לתלמוד תורה] ולבעלי תורה מיוחדים כנ"ד [=כנדון דידן], חטאת המקדיש היא, שהרי הצבור חייבים להחזיק ביד הת"ה [=התלמידי חכמים] ההם, ובא זה ופטר אותם מחיובם".¹⁴⁹³ חובה זו היא עקרונית, ולכן על פי השקפה זו יש לבחון נושא זה לא רק על הרקע ההיסטורי והכלכלי.

1. מגביות ציבוריות ומיסוי לטובת לומדי התורה בצפת

בשנת שנ"א כתב ר' משה אלישיך בקשת תמיכה, אל "אלי הצדק, עושי צדקה בכל עת, קהלות קדושו" [ת] אשר בתוגרמה, איטליאה ואשכנז יע"א".¹⁴⁹⁴ מהביטויים הפיזיים ניתן להבין שהוא פונה אל שלושת המרכזים, אשר הקהילות היהודיות שבהן תמכו בעבר 'בכל עת', כלומר באופן קבוע. אפשר שבכך הוא רומז אל פעילותן של קהילות אלו למען צפת במגביות קבועות עד אותה עת. להלן נבחן את תפוצת הסיוע לצפת, אבל קודם לכן נצביע על היקפה של התופעה:

קיומה של מגבית בגולה למען צפת נמצאת בידיעות מראשית המאה הט"ו. כבר בשנת ר"ע לערך יצא שליח מצפת לסוריה ולתורכיה כדי לקבץ כספים שנאספו למען לומדי התורה.¹⁴⁹⁵ על התארגנות קהל מקושטא למען קהל הרומניוטים בצפת קודם לשנת שכ"ז,¹⁴⁹⁶ אם כי יש במקור זה אזכור לעניים בלבד, ולא דווקא ללומדי תורה. ידיעות ברורות בעניין זה נזכרו בשנת של"ה, על מגבית למען קהל הפרובנסאלים בצפת שהתבצעה בצפון איטליה ובפרובנס, באמצעות הפעלת מערכת מסים.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹¹ מבי"ט, ח"ג סי' קפח. וראה גם, למשל: נבחר מכסף, סי' קכג; אשכנזי, סי' יד; איש שלום, סאנדרסון, עמ' קסה. וראה: הקר, הפעילות, עמ' 579-580; הקר, שיטת, עמ' 65-66; 81-85; בנטוב, שיטת, עמ' מא הערה 11; גלר, קיומם, עמ' 206-207.

¹⁴⁹² למשל, בשנת ת"י כתב ר' חיים בנבנשת: "וידוע לעין כל, שת"ה שבצפת ת"ו אל יחסר מלהיו' להם הספקה" (בעי חיי יו"ד סי' רכ, דף קסד ע"א). ובשנת 1665 נמסר מפי אנטוניוס גונסאליס: "ליהודים [...] יש להם כאן [בצפת] בית הכנסת הראשי, והישיבה של תורת משה, וכדי לקיים ולהחזיק את אלה, מאספים כל היהודים האחרים, בכל מקום שהם מצויים, נדבות, ושולחים אותן ביחד לכאן" (אנטוניוס גונסאליס [1665], בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 362). וראה: בניהו, דור, עמ' 440; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 131-132; בן נאה, סיועה, עמ' 67-68 הערה 5.

¹⁴⁹³ מהרי"ט החדשים, סי' ט.

¹⁴⁹⁴ פכטר, חזות קשה, עמ' 91.

¹⁴⁹⁵ דוד, מעורבותם, עמ' 317-318. וראה: הקר, יוניים, עמ' 137.

¹⁴⁹⁶ שם, עמ' 142-145; בניהו, יוסף בחירי, עמ' תקצה; תרי.

¹⁴⁹⁷ דוד, עזרתה, עמ' 440-441.

מאז סוף המאה הט"ז, על רקע ההחמרה במצבה של צפת, התרבו תופעות מגביות הממון ומשלוחי הסיוע מרחבי העולם היהודי, והקיפו ריכוזים יהודיים באיטליה, בתורכיה ובצפון אפריקה. בשנת שנ"ט התארגנה מגבית במילאנו.¹⁴⁹⁸ מאז סוף המאה הט"ז יצאו מקושטא אניות עמוסות בצמר לצפת, ועל סיפונן נשלח גם סיוע של כספים ומוצרי מזון לקהלים וליחידים.¹⁴⁹⁹ הצמר על סיפון האניות הללו נועד לסוחר הטקסטיל,¹⁵⁰⁰ אבל כנראה לפחות בחלקו גם כסיוע חרום.¹⁵⁰¹ בראשית המאה הי"ז פעלה קהילת ויניציאה לארגון מגבית מאוחדת למען הנזקקים בצפת, ובהם "קהלות, כנסיות ומריות (!) וישיבות [...] ונתחייבו לתת כופר נפש לה', כל איש ואיש מבן עשרים שנה ומעלה, שבת קודם פורים, שהוא א' רביע דוקטו,¹⁵⁰² לעזר האביונים הנתונים בצרה ובשיביה ההיא".¹⁵⁰³ מעבר ל"כופר נפש", הוטל גם על הסוחרים בוויניציאה מס מיוחד, "התרומה [...] המוטלת בערך [=בשומה] על הסחורה".¹⁵⁰⁴ באותה עת גם פעלה מגבית בוואהראן שבאלג'יריה למען צפת,¹⁵⁰⁵ ונשלחו מקושטא גם תרומות של ביגוד לתלמידים בצפת, ככל הנראה ממגבית שנערכה למטרה זו.¹⁵⁰⁶ תופעת המגבית, שלעתים כללה את חיובם של בני כל המעמדות, עוררה גם מתחים וביקורות. ר' יוסף קארו, שבחסותו התנהלה מגבית בשנת של"ה, ציין שלעתים נכפתה התרומה על התורמים, ואף נמצאו תומכים עניים בנתמכים עשירים מהם.¹⁵⁰⁷ כפייה זו גרמה לעתים גם תרעומת מצד עשירים, שערערו על כללי הגבייה שנקבעו בידי מנהיגי הקהילות.¹⁵⁰⁸ היו חברות שפעלו לסיוע ללומדי תורה בארץ ישראל, כגון זו שפעלה במחצית השנייה של המאה הט"ז בסידרוקאפסי שבמקדוניה למען התלמוד תורה בחברון,¹⁵⁰⁹ זו שפעלה במחצית השנייה של המאה הט"ז בתיריא למען לומדי התורה בארץ ישראל¹⁵¹⁰ וכגון זו שפעלה בסוף המאה הט"ז בקושטא למען לומדי

¹⁴⁹⁸ זנה, תעודות, עמ' ריז.

¹⁴⁹⁹ הקר, יוונים, עמ' 139-140 והערה 34; יערי, מוכר ספרים, עמ' 306; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנו.

¹⁵⁰⁰ "המעו' שהניח' פה קושטנדינ' הזקנה פלנית [...] ולשלוח לה מדי שנה בספינת הצמרים הנוסעת לצפת תוב"ב" (ראנ"ה, ח"א סי' עז).

¹⁵⁰¹ "כי אניה אחת נושאת משא צמר רב להושיע לקהלות צפת תוב"ב ברוח נשברה" (ר' ברוך קלימאנו, בתוך: תורת משה, הקדמה). והשווה: אגרות ריא"ם, עמ' 209; 214. וראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 129; בניהו, אניות, עמ' 107-108.

¹⁵⁰² שער החליפין של דוקאט אחד בראשית המאה הי"ז עמד על כ-120 אקצה' (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 97). לפיכך, גובה 'כופר הנפש' של כל יחיד המשלם את המס השתווה לכ-30 אקצה', במונחי האימפריה העות'מאנית.

¹⁵⁰³ אגרות ריא"ם, עמ' 214.

¹⁵⁰⁴ שם, עמ' 211.

¹⁵⁰⁵ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלה-קלט.

¹⁵⁰⁶ יערי, שלומיל, עמ' 197; 204; דוד, שתי אגרות, עמ' 302.

¹⁵⁰⁷ אבקת רוכל, סי' ב.

¹⁵⁰⁸ דוד, עזרתה, עמ' 440-441.

¹⁵⁰⁹ מהרשד"ם, יו"ד סי' קסז. וראה: הקר, יוונים, עמ' 139 הערה 33.

¹⁵¹⁰ בשנת ת"ח מסר ר' חיים בנבנשת על נהלי גביית כספי הסיוע בתיריא למען לומדי התורה בארץ ישראל, מזה שמונים שנה: "מתקבצים המרביץ תורה עם אנשי המעמד וגזברי החברות יע"א, וגובים הריוח ממה שעבר" (בעי חיי, יו"ד סי' קפב. וראה: להלן). אבל ספק אם כוונתו לחברות שפעלו באותה עת, או למציאות שהכיר בזמנו.

התורה בטבריה.¹⁵¹¹ מכלל הידיעות המעטות הללו לא נמצאה אף ידיעה אחת על חברת סיוע ללומדי התורה בצפת בתקופה הנדונה.

2. תמיכת קהילות חוץ לארץ

קהילות האימפריה העות'מאנית – במזרח, באסיה הקטנה ובבלקאן: ידוע לנו אך מעט על תמיכת קהילות תורכיה בצפת במאה הט"ז. לעומת זאת, הידיעות מתרבות מראשית המאה הי"ז ואילך.¹⁵¹² באגרת תמיכה בצפת, שנכתבה בקושטא בשנת שנ"ח, פונה הכותב, כנראה תושב קושטא, בקריאה: "וגם הערים אשר סביבותינו לעזרת ה' התנדבו".¹⁵¹³ קריאה זו משקפת כנראה את הרושם המתקבל להלן, שפרט לקושטא, שהייתה החשובה שבערי האימפריה, אין בידינו ידיעות על התנהלותן של קופות ציבוריות למען לומדי התורה בצפת בערי תורכיה במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז.

קושטא-איסטנבול. יהודי קושטא סייעו כבר בראשית המאה הט"ז לחכמי צפת,¹⁵¹⁴ ניהלו מגביות,¹⁵¹⁵ ובמהלך המאה הם היו למשענת מרכזית לנזקקים בצפת בכלל, וללומדי התורה בפרט.¹⁵¹⁶ קושטא הייתה בירת האימפריה העות'מאנית, ומרכז המנגנון המנהלי והדתי שלה. עובדה זו העניקה לקהילה המקומית עמדה פוליטית מרכזית, שהיה בכוחה לסייע ליהודי ארץ ישראל.¹⁵¹⁷ קהילה זו הייתה מעורבת בהשתדלות למען הקמת הח'אן בצפת בשנת שמ"ו,¹⁵¹⁸ ולהפחתת עול המסים בשנות התשעים של המאה הט"ז.¹⁵¹⁹ שתדלנים כדון שלמה ׳ יעיש¹⁵²⁰ ור' מאיר ׳ שאנג'י,¹⁵²¹ פעלו אצל גורמים שלטוניים למען צפת.¹⁵²² כנראה שאליהם רמז ר' משה אלשיך בשנת שנ"א, ביחד עם יהודי ויניציאה, כשני מקורות התמיכה המשמעותיים ביותר בזמנו: "כי על מי יתענגו, ואנה יפנו לעזרה, אם לא לשני דודים כשני אחים עשירים, שכל מחסור האח השלישי [...] מוטל על שניהם [...]".¹⁵²³

¹⁵¹¹ ראנ"ח, ח"ב סי' עא. וראה: הקר, יוניים, עמ' 145. וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 81-82 הערה 43.

¹⁵¹² ראה: הקר, יוניים, עמ' 138-142.

¹⁵¹³ בנטוב, מהר"ט, עמ' 228.

¹⁵¹⁴ למשל: ר' שמואל בן יוחאי הגיע בראשית המאה הט"ז כשליח צפת, "לחלב ולכל אותם הגלילות, לקבץ מעות ללומדי תורה [...] ובפעם הזאת הלך [...] לארץ תוגרמה, וקיבץ מה שקיבץ" (דוד, מעורבותם, עמ' 317-318). וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 68.

¹⁵¹⁵ ראה: ראנ"ח, ח"א סי' פא.

¹⁵¹⁶ ראה: הקר, יוניים, עמ' 138-142.

¹⁵¹⁷ בן נאה, סיועה, עמ' 65-66; 74-77; בן נאה, עיר התורה, עמ' 61.

¹⁵¹⁸ א' דאנון, "דובב שפתי ישנים – שבעה מכתבים מעה"ק צפת"ו", ירושלים, ח (תרס"ט), עמ' 111-115. וראה: אבקת רוכל, סי' קכה.

¹⁵¹⁹ פכטר, חזות קשה, עמ' 109-110. וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 75 הערה 23.

¹⁵²⁰ לחם רב, סי' רג; מהרש"ך, ח"ב סי' לח.

¹⁵²¹ זמירות ישראל, דף קנט ע"ב-קס ע"א. וראה: מ' בניהו, "ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה", סיני, כח (תשי"א), עמ' קצב-קצו.

¹⁵²² על פעילות דומה למען ירושלים בתקופה זו, ראה: כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 84-85; M.M. Weinstein, "The Correspondence of Dr. Abraham Ibn Shanchi", Studies in Bibliography and Booklore, 20 (1998), pp. 153-154; 173-174.

¹⁵²³ פכטר, חזות קשה, עמ' 116.

ואולם כבר בסוף המאה הט"ז החלה משענת זו להתערער. ר' משה אלשיך העריך, כי יהודי קושטא נקלעו אז לקשיים כלכליים גדולים, ואף על פי כן אינם עוצרים את כספי הסיוע, "והינם מקבלים עליהם השתא הכא [=עכשיו כאן] אלפים עשרים ומאה, לבד על כל מתנדב, ועוד חמש שנים ס' [=60] אלף לבני'ם] שנה שנה".¹⁵²⁴ אמנם, עוד נשלחו מקושטא לצפת אניות סיוע, בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז,¹⁵²⁵ אבל כנראה שהיקפי הסיוע בפרק זה כבר הצטמצמו מאוד, שכן בשנת שס"ד נאמר: "ואף קושטנטינה זה ג' שנים [...] משכו ידם מעשות הטוב והנאות, כדרכם דרך ה'".¹⁵²⁶ אם כן, מוסדות הסיוע הציבורי בקושטא נחלשו, ובמקביל, התרופפה גם מחויבותה הציבורית של שכבת העשירים בעיר.¹⁵²⁷ בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז פקדו את קושטא שליחים רבים מצפת, כגון ר' משה אלשיך (משנת שנ"א),¹⁵²⁸ מהריט"ץ,¹⁵²⁹ מהרי"ט (משנת שנ"ח),¹⁵³⁰ ר' אברהם שלום (משנת שנ"ח)¹⁵³¹ ור' משה קאשטלאץ.¹⁵³² את ריבוי השליחים ניתן להסביר לא רק בפעולתם לאיסוף הכספים, אלא גם בדרכון מוסדות הציבור בקושטא להתמיד במפעל התמיכה, על אף הקשיים שאליהם הם נקלעו. ואכן, פעילות זו נמשכה, ומוסדות קהילת קושטא וחכמיה הוסיפו לתמוך ביהודי צפת גם במהלך המאה הי"ז.¹⁵³³ **שאלוניקי.** על אף מרכזיותה של שאלוניקי בתקופה הנדונה,¹⁵³⁴ אין בידינו ידיעות ממשיות על מפעלי תמיכה ציבורית למען צפת. ספק רב אם הופעתם של שליחי צפת בשאלוניקי בשנת שכ"ח¹⁵³⁵ ולפני שנת ש"ג,¹⁵³⁶ עשויות ללמד על קיומן של קופות כאלו.

אדריאנופול. בשאלה שהופנתה לר' יעקב בירב העיד סוחר יהודי מאדריאנופול על כך שבעת ביקורו באזור התעכב בצפת כשבעיים, "כדי לחלוק מעו' [ת] העניי'ם] שהבאתי מטורקיא".¹⁵³⁷ טיבן של מעות אלו לא הוברר, אבל מובן שמדובר בסכום כסף שיועד לנזקקים בצפת, ושהיה דרוש זמן כדי לדאוג

¹⁵²⁴ שם, שם. וראה: פכטר, מצפונות, עמ' 74-75.

¹⁵²⁵ "הון רב ועצום, אשר היו שולחים להם נדיבי עם וקציני ארץ קוסטאנטינא, אשר ראו את ענים גדול, על אניה דרך ים, נשבה והיה לשלל" (אגרות ריא"ם, עמ' 214).

¹⁵²⁶ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלה. והשווה את הנאמר בשנת שס"א: "ומקושטנטינה הגידו לנו צרותיהן וצרות צרותיהן" (אגרות ריא"ם, עמ' 209).

¹⁵²⁷ בשלהי המאה הט"ז גינה ר' מנחם די לונזאנו את עשירי קושטא, המשקיעים כספם בבניית בתיהם המפוארים במקום להקדישו לבניין ארץ ישראל (ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, דף קלט ע"א). וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 78-79; יערי, שלוחי, עמ' 232.

¹⁵²⁸ פכטר, מצפונות, עמ' 72-75; יערי, שלוחי, עמ' 240-241.

¹⁵²⁹ מהריט"ץ, סי' קכט; קלה; קמה-קמו. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 238-240.

¹⁵³⁰ מבי"ט, הקדמת בן המחבר (מהרי"ט); בנטוב, מהרי"ט, עמ' 221-222; 227-228. וראה: יערי, מוכר ספרים, עמ' 309-310. וראה: בן נאה, שליחיות, עמ' 234-240.

¹⁵³¹ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 221-222; 227-228.

¹⁵³² בניהו, שלוחיה, עמ' 77.

¹⁵³³ מהרי"ט החדשים, סי' ט; בניהו, דור, עמ' קלג-קמא; שפיגל, תשובות, עמ' כו-כח. וראה: בן נאה, סיועה, עמ' 72-84.

¹⁵³⁴ ראה: בן נאה, עיר התורה, עמ' 60-82.

¹⁵³⁵ מאמץ כח, דף טז ע"א.

¹⁵³⁶ לחם רב, סי' קפד. וראה: בניהו, דור, עמ' קלג.

¹⁵³⁷ בירב, סי' כט.

לחלוקתו הראויה. אין בדברים אלו כל ידיעה על מקורות הממון, ועל טיב איסופו קודם למסירתו לידי שליח זה.

תיריא (Tire). ר' חיים בנבנשת מסר בשנת ת"ח:¹⁵³⁸ "בעירנו [...] תיריא יע"א, יש לנו הקדשות, מהם שהקדישו אותם בעלים מיוחדים, שיהיה הקרן קיים לעולם, ומהפירות יושלחו לתלמידי חכמים שבארץ ישראל בישיבה המיוחדת להם [...] וכה מנהגינו בכל שנה ושנה, בהגיע תור פירעון הריוח ממה שעבר, מתקבצים מרביץ התורה עם אנשי המעמד וגזברי החברות יע"א, וגובים הריוח ממה שעבר, וקונין בקנין מהחייבים [...] וכן מתנהגים מימות הזקנים והחכמים זה שמונים שנה".¹⁵³⁹ אם כן, מערכת קבועה וממוסדת של ניהול רווחי ההקדשות, שעל אכיפתה אחראים רבני הקהילה ופרנסיה, פעלה בתיריא מאז שנת שכ"ח. אבל ספק אם הכספים יועדו לצפת, או שמא לקהילה אחרת בארץ ישראל.

אנגורה (אנקרה). באגרת תמיכה בצפת, שנכתבה בקושטא בשנת שנ"ח, נמסר: "והנה עיר אנגורה הלא מצער היא, ואנשים בה מעט קרוב לת' [=ל-400] הרימו תרומה".¹⁵⁴⁰ כלומר, על אף היקפה המצומצם של קהילת אנקרה, יחסית לקהילות בערים האחרות בתורכיה, נמצאה בה פעילות לריכוז כספי התרומות לצפת. אפשר שפעילות זו עומדת ברקע הופעת שליחי צפת באנקרה בשנת שס"ו.¹⁵⁴¹

דמשק. ר' משה אלישיך הגיע בשליחות צפת לדמשק בשנת ש"נ לערך.¹⁵⁴² ידיעה זו כשלעצמה לא מוכיחה דבר על פעילות ציבורית בדמשק, אבל בראשית המאה הי"ז נשלחה ספינת סיוע לצפת, "מאת שועי קושטנט"ינה ודמשק".¹⁵⁴³ ניתן ללמוד מכך על הצטרפותה של קהילת דמשק למגבית הציבורית שנערכה בקושטא למען צפת באותה עת, אך אין בכך כדי לתרום לידיעותינו על תמיכת קהילה זו בלומדי התורה.

קהילות מצרים. קהילות מצרים עמדו בקשרים עם קהילת צפת, וסייעו לה בעתות צרה לפחות מאז המאה הי"ג.¹⁵⁴⁴ גם לאחר שירדה קהיר מגדולתה עם נפילת האימפריה הממלוכית, ואיבוד כוחה הפוליטי של הקהילה המקומית, הוסיפה קהילה זו למלא תפקיד חשוב בחיי היהודים בארץ ישראל, וידיעות שונות מעידות על המשך קשרים בין יהודי מצרים ליהודי צפת גם במאה הט"ז.¹⁵⁴⁵ בראשית המאה הי"ז הידלדלה התמיכה ממצרים,¹⁵⁴⁶ אבל לא נפסקה במרוצת מאה זו.¹⁵⁴⁷

¹⁵³⁸ על הקשרים בין תיריא לצפת בזמנו, ראה: בעי חיי, יו"ד סי' רכ. וראה: בניהו, דור, עמ' קיח-קכ; מ' בניהו, "לקורות היהודים בתיריא", ציון, יב (תש"ז), עמ' 46-47; ל' ברנאי, "ר' חיים בנבנשתי ורבנות איזמיר בתקופתו", מ' רוזן (עורכת), ימי הסהר – פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, תל אביב תשנ"ו, עמ' 151-191.

¹⁵³⁹ בעי חיי, יו"ד סי' קפב. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצז-רצט; גליק, מקורות, ד, עמ' 398-400.

¹⁵⁴⁰ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 228.

¹⁵⁴¹ בן נאה, שליחויות, עמ' 237-240.

¹⁵⁴² יערי, שלוחי, עמ' 240-241.

¹⁵⁴³ תורת משה, הקדמה, דף ו ע"א. וראה: הקר, יוניים, עמ' 140-141; בניהו, אניות.

¹⁵⁴⁴ דוד, תעודות, עמ' 19-25; 46-51; דוד, קווים, עמ' 147-149; דוד, מעורבותם, עמ' 293-322; שי, עבודת גמר, עמ' 161; 164.

¹⁵⁴⁵ ראה: הקר, מצרים, עמ' 246-250.

¹⁵⁴⁶ "כי אבדה מצרים מאחינו, שהיו סעד לתומנו [!], ולא ימצא בתוכה שום מעלים [=מועלים] ושר יהודי" (אסף, אגרות לקבשינו, עמ' קלה). והשווה: שם, עמ' קלח.

שליחי צפת הגיעו גם למצרים. מהריט"ץ העיד על עצמו: "ואלך מר בחמת רוחי [...] בארץ תלעובות מצרים [...] והלכתי לחסות בצל מצרים",¹⁵⁴⁸ אבל לא ברורה מהות שליחותו של מהריט"ץ וזהות שולחיו. ר' יעקב מולכו יצא בראשית המאה הי"ז מצפת למצרים, בשליחות ציבורית של "מקדש מעט שערי ציון המצוייני"ם בהלכה [...] הבל תינוקות של בית רבן, המקיים את העולם אחר החרבן".¹⁵⁴⁹ אלא שידועות אלו אינן מלמדות על ההתארגנות הציבורית במצרים למטרה שלשמה פקדו אותה השליחים.

קהילות צפון אפריקה: בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז פעלה מגבית בוואהראן שבאלג'יר למען צפת,¹⁵⁵⁰ ואל הממונים על כספיה נשלחו מטעמה שליחים: "ונא לשון בקשה, מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] יגלה אזנינו שם כל הו"ק [=הוועד קטן] וכל מנהגיהם מענין הנדבה אשר עשו, כדי שנדעם ונברכם לפני ארון הקדש בהגיע לנו תשובתם".¹⁵⁵¹ כלומר, היה ועד הממונה על איסוף הנדבות, ואנשי צפת ביקשו את שמות החברים בוועד זה, על מנת לברכם.

אמנם, כאשר נשלחו שליחים מטעם מוסדות צפת לצפון אפריקה בסוף המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז, הם פנו למשפחת קנשינו, ולא לגורמים ציבוריים.¹⁵⁵² ובכל זאת, רבנים באלג'יר מסרו על בואם של השליחים ר' יחיאל אשכנזי ור' שלמה ן' צור בשנת שס"ד, ולפני שהטילו את האחריות על הצלחת שליחותם על משפחת קנשינו, הם העידו: "[...] באו אצלנו אנשי קדש [...] והביאו כתבים בידם, מודיעים ומשמיעים לכל קהלות קודש, ובפרט הביאו כתבים לקהל הקודש תושבי ואהראן, והם מודיעים הצער הגדול שעומדים בו [...]".¹⁵⁵³ כלומר, למרות שמטרת בואם של השליחים לאלג'יר הייתה משפחת קנשינו, הם ניצלו את שהייתם במקום לפנייה אל הציבור בכללו, כשהם מצוידים בכתבי שליחות. מגבית זו שבאלג'יר כללה את "כל הקהל",¹⁵⁵⁴ אלא שלא ברורה מידת הצלחתה.

קהילות איטליה: ערי איטליה היוו כבר מאז המאה הט"ו מרכז חשוב לאיסוף כספים למען ארץ ישראל.¹⁵⁵⁵ בין כלל הריכוזים היהודיים באיטליה במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז התבלטה ויניציאה, וכנראה שאליה התכוון ר' משה אלשיך בשנת שנ"א, כשרמז אל מקורות התמיכה המשמעותיים ביותר של צפת.¹⁵⁵⁶ בזכות התפקיד החשוב שמילאה איטליה פקדו אותה שליחים רבים מצפת, ככל הידוע לפחות

¹⁵⁴⁷ לדוגמה: דרכי נעם, חו"מ סי' כה. וראה: הקר, מצרים, עמ' 248-249.

¹⁵⁴⁸ מהריט"ץ, בהקדמה. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 238-240.

¹⁵⁴⁹ בניהו, שלוחיה, עמ' 79.

¹⁵⁵⁰ במקביל התנהלה במקום מגבית גם למען ירושלים. ראה: בנטוב, קשרי, עמ' 335-337; ויינשטיין, אלג'יר, עמ' 156; דוד, הקשרים, עמ' 81-82.

¹⁵⁵¹ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלה.

¹⁵⁵² שם, עמ' קלד-קמא. וראה: בניהו, שלוחיה, עמ' 80-81.

¹⁵⁵³ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קמ.

¹⁵⁵⁴ שם, עמ' קלט.

¹⁵⁵⁵ יערי, שלוחי, עמ' 211-218; סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שכט; דוד, שתי אגרות.

¹⁵⁵⁶ פכטר, חזות קשה, עמ' 116.

מאמצע המאה ה"ז.¹⁵⁵⁷ תופעה זו נפוצה עד כדי כך, שבראשית המאה ה"ז התעוררו בהם חשדות. ר' שלמה מור דוד נחשד בזיוף כתבי הבקשה שלו, ואמינותו הוטלה בספק.¹⁵⁵⁸ חותנו, ר' משה ן' מכיר, רמז על מגמת המערערים על אמינות שליחו, באומרו: "שעִינם רעה בשל אחרים".¹⁵⁵⁹ מכאן נוכל ללמוד על שליחים נוספים שהגיעו לאיטליה, ונראה שהתחרו ביניהם. שנים ספורות לאחר מכן, בשנת שס"ט, נחשד גם ר' ידידיה גלאנטי במעילה, עד ש"פתח ההיכל, והוציא משם ס"ת בחיקו, ונשבע [...] כי לא קבל [...] שום מין מעות [...] רק מה שנמצא כתוב בפנקסיו [...]".¹⁵⁶⁰ ורבני ויניציאה ופרנסיה נחלצו להגנתו.¹⁵⁶¹ נראה, שבשל חשדות דומים, נמסר סכום הכסף שנאסף בשנים הבאות, בידי סוחרים אמינים, יהודים או נוצרים, שהפליגו לארץ ישראל לרגל עסקיהם, ולא דווקא בידי אותם שליחים.¹⁵⁶² פעילות השליחים באיטליה התחזקה לאחר התמוטטות היישוב בצפת באמצע המאה ה"ז,¹⁵⁶³ והידיעות אודותיה במרוצת מאה זו חורגות מתחום הזמן של מחקרנו.¹⁵⁶⁴

ויניציאה. הקהילה בוויניציאה הורכבה מיהודים בני ארצות מוצא מגוונות, המאוגדים בקהלים שונים. עובדה זו השפיעה גם על מנגנון איסוף הכספים למען צפת. במחצית השנייה של המאה ה"ז ובתחילת המאה ה"ז פעלו בנפרד קהל האיטליאנים למען בני עדתם בצפת, וקהל האשכנזים למען בני עדתם בארץ ישראל בכללה.¹⁵⁶⁵

בשנת שס"א, ועל רקע פעילותו של ריא"ם כפי שנפרט להלן, התקבלה בקהילת ויניציאה ההחלטה, "שיחויבו כל איש אשר בשם ישראל יכונה [...] לפרוע מחצית השקל, שהוא רביע דוקטו, לכל שנה ושנה".¹⁵⁶⁶ כלומר, הנוהג לתרום לצפת עוגן בהסכמה פנימית מחייבת, כשמטרת המפעל איננה תמיכה

¹⁵⁵⁷ קארפי, בתרבות, עמ' 132 הערה 2.

¹⁵⁵⁸ בניהו, מכיר, עמ' רצט-שד; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 194-196; יערי, שלוחי, עמ' 844-845; זנה, תעודות, עמ' ריד-ריז.

¹⁵⁵⁹ בניהו, מכיר, עמ' שד.

¹⁵⁶⁰ מודעת זאת בכל הארץ, ויניציאה שס"ט, בכותר.

¹⁵⁶¹ ראה: זנה, תעודות, עמ' רה-ריב.

¹⁵⁶² בניהו, דור, עמ' קעא-קפב. וראה: זנה, תעודות, עמ' רד. יצוין, כי בראשית המאה ה"ז התרחשה תופעה דומה גם באדריאנופול, כאשר נפוצו שמועות על מעילות בכספי ההקדשות, שהתבצעו לכאורה בידי שליח ירושלים, ר' יחיאל מונטיליץ (ברודי, כתבי יד, עמ' 95; 97).

¹⁵⁶³ ראה: פנקס ועד איטליאני; קארפי, בתרבות, עמ' 134; 142-146; 248-263; זנה, תעודות, עמ' קצז-ריח; בניהו, ידיעות, עמ' קיא-קיג; בניהו, דור, עמ' קלג-קמא; קפח; רנו-רנו.

¹⁵⁶⁴ סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שכט-של. ראויה לציון העדות משליחות ר' יהוסף מליריאה ור' יוסף ן' אורויו. השנים יצאו בשליחות צפת בשנת שצ"ח, ובידם אגרת לקהילת פינאלי, מאת קהילה איטלקית אחרת: "קול שאון מעיר צפת תוב"ב [...] הן הנה אותם הקהילות לאחיהם, אנחנו בני גלילי איטליא"ה, כלנו בני איש א' נחנו [...] לעזור להם ולסייעם [...] חתומה מכל גאוני רבני דיני מצוייני ממוני אותן הקהילות הקדושות יצ"ו. גם אגרות פרטיות לכל עיר ועיר מדינה ומדינה [...] עם אגרת גדולה תחלה מק"ק ויניציאה, חתומה מכל אותן הגאוני. וגם עם אגרות אחרות מכל עיר ועיר שעברו באיטליאה, והכרנו חתימתן [...] לקצר עליהם פה הדרך ולמהר חזרתם לויניציאה, אשר משם נוסעים הספינות לארצם הקדושה" (בניהו, דור, עמ' קפח. וראה: שם, עמ' קלד-קלז). כלומר, השליחים עברו בין הקהילות באיטליה, אבל בידם לא רק כתבי המלצה שלהם, אלא גם של הקהילות באיטליה שבהן כבר עברו, שעודדו את חברותיהן לצרף את תרומתן לשליחי צפת.

¹⁵⁶⁵ קארפי, בתרבות, עמ' 233; זנה, תעודות, עמ' רטז; יערי, שלוחי, עמ' 248.

¹⁵⁶⁶ ר' ברוך קלימאני, בתוך: תורת משה, הקדמה, דף ו ע"ב. והשווה: אגרות ריא"ם, עמ' 214. וראה: קארפי, בתרבות, עמ' 238-239.

בקהל או בקבוצה מיוחדת, אלא בכלל היהודים בארץ, "ובפרט צפת תוב"ב".¹⁵⁶⁷ על גביית המס המיוחד הופקדו שלושה מחכמי ויניציאה,¹⁵⁶⁸ ונאספו "נדרים ונדבות רבות, אשר עשו יחידי סגולה מהקהלות פה".¹⁵⁶⁹ ריא"ם פנה גם אל קהילות נוספות להשתתף במפעל 'מחצית השקל' של קהילת ויניציאה, אבל קריאותיו לא הרשימו כראוי את כלל קהילות הגולה: "ואין כבר נסתר ונעלם, כי בקהלנו הקדוש יצ"ו פה ויניציאה, דברנו ונכנסו דברינו באזניהם [...] כי היה תכלית רצוננו ורצון קהלנו יצ"ו, שיתן ויתנו אחרים, ממנו יראו ויעשו כל קהלות הקודש [...] ויען ראינו, כי יש ויש מן הקהלות אשר לא נתעוררו עדין לזה [...]".¹⁵⁷⁰ הקהילות שהצטרפו למפעל היו קהילת פאדובה,¹⁵⁷¹ כדלהלן, ומאז שנת ש"ע גם קהילת פיסא.¹⁵⁷²

פעילותה של ויניציאה למען צפת הביאה לכך ששליחים נשלחו אליה מצפת. למשל, ר' שלמה אמארייליו נמצא בוויניציאה כשליח צפת בשנת שנ"ג.¹⁵⁷³ ר' שלמה מור דוד, שליח ישיבת ר' משה ה' מכיר, היה בוויניציאה בשנת שנ"ט, וכשסבב בקהילות צפון איטליה הציע לרכז את כספי התרומות דרך הממונה בוויניציאה, ר' ליב סארוואל.¹⁵⁷⁴ בשנת שס"ו נמצא ר' ידידיה גלאנטי בוויניציאה, וקיבל לידי את כספי התמיכה בקהל האיטליאנים.¹⁵⁷⁵

מפעל התרומות בוויניציאה בידי גבאים ושליחתם לצפת נמשך גם בין השנים שע"ד-שע"ה, אבל ייתכן שמכאן ואילך הוא התמעט, על רקע הגברת התמיכה בירושלים.¹⁵⁷⁶ אף על פי כן, תמיכת קהילת ויניציאה בצפת נמשכה גם במהלך המאה הי"ז.¹⁵⁷⁷

פאדובה. באמצע המאה הט"ז פקד את פאדובה ר' שאול בר יעקב בשליחות עניי צפת,¹⁵⁷⁸ אבל אין לדעת מי גיבה את שליחותו. מתעודות הארכיון של פרנסי מנטובה בין השנים שמ"ד-ש"פ, מוכח קיומן של מערכות גביית תרומות.¹⁵⁷⁹ בשנת שנ"ט הוחלט "לתת סיוע להסגר מעין זיתון של צפת תוב"ב, שלשה סקודי לשנה בעד שלש שני' [ם] רצופות [...] וישלחו הג' סקודי מדי שנה בשנה ליד מע' [לת] האלוף

¹⁵⁶⁷ אגרות ריא"ם, עמ' 210. והשווה: שם, עמ' 213.

¹⁵⁶⁸ קארפי, בתרבות, עמ' 238.

¹⁵⁶⁹ אגרות ריא"ם, עמ' 214.

¹⁵⁷⁰ שם, עמ' 216.

¹⁵⁷¹ קארפי, בתרבות, עמ' 135; 140-145; זנה, תעודות, עמ' רג.

¹⁵⁷² קארפי, בתרבות, עמ' 241.

¹⁵⁷³ שם, עמ' 142; 134-135; פכטר, מצפונות, עמ' 75.

¹⁵⁷⁴ זנה, תעודות, עמ' ריד-ריז. וראה: קארפי, בתרבות, עמ' 142-143; בניהו, מכיר, עמ' רצט-ש.

¹⁵⁷⁵ קארפי, בתרבות, עמ' 239.

¹⁵⁷⁶ שם, עמ' 241-242.

¹⁵⁷⁷ ראה: שם, עמ' 217-278; פנקס ועד איטליאני, עמ' 22-24; 59; 61; 117; 124-125; 201-202; 270-271; בניהו, דור, עמ' צא-רצד.

¹⁵⁷⁸ קארפי, בתרבות, עמ' 132 הערה 2.

¹⁵⁷⁹ שם, עמ' 131-147.

כמהר"ר לייב סראואל יצ"ו".¹⁵⁸⁰ כלומר, סכום שנתי יישלה לשיבת ר' משה ן' מכיר בידי גבאי ויניציאה.¹⁵⁸¹

בשנת שס"ב החליטו מוסדות אלו להטיל מס מגבית קבוע, "למען יהיו שארית ותקוה לאחינו ישראל, הזוכי' [ם] לעבוד את ה' אלוקינו בצפת תוב"ב [...] שכל אחד ואחד מהדרי' [ם] בקקפ"י [=בק"ק פאדובה יצ"ו] מבן עשרי' [ם] ומעלה, יהיה מי שיהיה, יתחייב ויפרע מחצית השקל, שהוא ל"א [=31] מרקטי, בכל שנה ושנה בעד משך שלש שנים [...] לשלחם לצפת תוב"ב עם יתר נדבו' [ת] הקהלו' [ת] יצ"ו מדי שנה בשנה".¹⁵⁸² 'מחצית השקל' לא כוונה דווקא אל לומדי התורה, אבל יש להניח שיועדה גם להם, והיא הוגדרה כאן כרבע דוקאטו.¹⁵⁸³ באותו פרק עשה ר' עמרם הנזיר בפאדובה בשליחות צפת למטרה זו,¹⁵⁸⁴ וקודם לשנת שע"א פעל בפאדובה ר' יצחק אשכנזי בשליחות ירושלים, צפת וחברון.¹⁵⁸⁵

קוני (Cuneo, בצפון איטליה) וסביבתה. בקשת תמיכה נשלחה בשנת של"ה מאת ר' יוסף קארו אל פרנסי קהילת קוני, ובאמצעותם אל כלל הפרובנסאליים בצפון איטליה ובפרובנס, בבקשה לתמוך בבני מוצאם, קהל הפרובנסאליים שבצפת: "[...] משכו מגן להחזיק במעוז הישיבה הלזו [...] ולשלוח מדי שנה בשנה כספי התרומה אשר תרימו לה'. וכל כסף הכפורי' [ם] יותן ביד הנעלה ה"ר דוד ירחי המכונה קוסטאב, ואחיו ה"ר ישראל ירחי הע[ומד] עמנו, יתן אותו לישיבה הנ"ל דרך חילוף".¹⁵⁸⁶ כלומר, הכותב ידע על קיומו של מנגנון לאיסוף כספי תמיכה ושליחתם, והכיר את האדם האחראי על העברתם ליעדם. באגרת תשובה, שנשלחה מקוני לר' יוסף קארו, הביעו בני הקהילה את התחייבותם לסייע לשיבתו, חרף מצבם הקשה.¹⁵⁸⁷ באגרת משנת ש"מ, צוין שהכספים מקוני לפרובנסאליים בצפת, עברו באמצעות רמ"ע מפאנו, "דרך פרנסי ק"ק אסטי".¹⁵⁸⁸ בשנת שס"ז נמצא בקוני ר' ידידיה גלאנטי,¹⁵⁸⁹ ועסק באיסוף כספי התרומות לקהל האיטליאנים בצפת.¹⁵⁹⁰ בשנת שע"א נשלח לאשכנזים בצפת סיוע כספי מקהילת קאנאלה,¹⁵⁹¹ כפי הנראה יישוב סמוך לקוני (Canale).

¹⁵⁸⁰ שם, עמ' 143.

¹⁵⁸¹ ראה: שם, עמ' 136.

¹⁵⁸² שם, עמ' 144.

¹⁵⁸³ מטבע זה שווה ערך לסולדו (שם, עמ' 149 הערה 8). דוקאט אחד שווה 124 סולדו (שם, עמ' 142 הערה 6), ומכאן 31 סולדו או מרקטי שווים לרבע דוקאטו.

¹⁵⁸⁴ ראה: שם, עמ' 135.

¹⁵⁸⁵ זנה, תעודות, עמ' רג.

¹⁵⁸⁶ דוד, עזרתה, עמ' 440. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קע.

¹⁵⁸⁷ אלוני-קופפר, כתבי יד, עמ' 266-270.

¹⁵⁸⁸ דוד, עזרתה, עמ' 442. האגרת דנה בכספים לעניים, ולא דווקא לבעלי התורה, אך אנו מניחים שלא מדובר במערכות גבייה שונות. לדעת ר' בונפיל, רק בשנת ש"ס נתמנה רמ"ע מפאנו לפקיד על כספי התמיכה מאיטליה (ר' בונפיל, "ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", ע' אטקס ואחרים [עורכים], פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"ם, עמ' קיד). וראה: קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 361-364.

¹⁵⁸⁹ גלאנטי, סי' קכה.

¹⁵⁹⁰ ראה: קארפי, בתרבות, עמ' 239-240.

¹⁵⁹¹ "[...] כאשר עשו בחילוק של ק"ק קאנאלה יצ"ו, שבא בשנת השע"א ליצירה" (גלאנטי, סי' קעא).

ניצה (Nizza). באגרת משנת של"ה נרמז על מגבית שהוטלה על הפרובנסאליים בניצה, בגובה 5 סקודי זהב בשנה, בחסותו של ר' יוסף קארו, שנפטר כנראה זמן קצר לאחר מכן. נראה שכספי מגבית זו רוכזו בקוני. ¹⁵⁹² את הסכום הנזכר נוכל להעריך בכ-5.5 דוקאטי, ¹⁵⁹³ שבתקופה זו נאמדה בצפת בכ-357-385 אקצ'ה. ¹⁵⁹⁴

קסאל מונפיראטו (Casale Monferrato, בצפון איטליה). בשנת שנ"ט פרסמו ממוני קהילת קסאל מונפיראטו את התחייבותם: "קמנו ונתעודד לרדוף אחרי הקוצרים נדיבי עמים נאספו, והתנדבנו עשרה דוקאטי כסף ממילאנו ¹⁵⁹⁵ מדי שנה בשנה, משך ג' שנים רצופות לזכות ההסגר הנ"ל בעין זיתון, כפר הסמוך לצפת תוב"ב". ¹⁵⁹⁶ באותה שנה נשלח למקום ר' חיים כספי, כדי לברר פשר היעלמותם של כספים שיועדו לצפת. ¹⁵⁹⁷

קהילות פרובנס: בשנת של"ה נמסר, שבפרובנס התקיימה מגבית למען לומדי התורה הפרובנסאליים בצפת: "כי בפרווינצא קבלו עליהם מס מחודש על ככה", ¹⁵⁹⁸ ומכאן שמערכת זו התקיימה כבר קודם לשנה זו. ¹⁵⁹⁹

קהילות אשכנז: שליחים מצפת הגיעו לקיבוצי היהודים באשכנז, אבל מהותה המדויקת של פעולתם לא ברורה. בשנת של"ה נמצא באיטליה ר' אורי מביאלא כשליח צפת, בדרכו לאשכנז ולפולין. ¹⁶⁰⁰ ר' יחיאל אשכנזי פעל באשכנז בין השנים שנ"ט-שס"א, ¹⁶⁰¹ ר' אברהם עקרון פעל בוורמיזא בשנת שס"א, ¹⁶⁰² וכנראה בשנת שע"ג פעל בפרנקפורט דמיין ובוורמס ר' יעקב שווינפורט. ¹⁶⁰³ אבל אין ידיעה ברורה על קשר בין שליחים אלו למוסדות קהל האשכנזים בצפת בכלל או ללומדי התורה בפרט. אפשר שקהל זה

---

¹⁵⁹² דוד, עזרתה, עמ' 440-441.

¹⁵⁹³ שוויו של סקודו אחד היה 6 ליטרין ועוד 16 סולדי (קארפי, בתרבות, עמ' 137 הערה 20). כיוון שליטרין אחד שווה 20 סולדי (שם, עמ' 139 הערה 6), הרי שסקודו אחד שווה 136 סולדי, ולכן סך המגבית הזו עומד על 680 סולדי. כיוון שדוקאט אחד שווה 124 סולדי (שם, עמ' 142 הערה 6), מוערכת מגבית זו בכ-5.5 דוקאטי.

¹⁵⁹⁴ פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 97.

¹⁵⁹⁵ היגד זה צריך עיון, ולא מצאתי אליו התייחסות בדברי החוקרים שדשו בנושא זה. ראשית, מהו 'דוקאט כסף', כשידוע שהיה זה מטבע זהב (ראה: פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 64)? שנית, מה עניינה של מילאנו לכאן? האם אנשי קסאל מונפיראטו לקחו מכספים שעמדו לרשותם במילאנו, או האם גייסו גם את קהילת מילאנו למען ההסגר בעין זיתון?

¹⁵⁹⁶ זנה, תעודות, עמ' ריד-ריז. וראה: מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יון ליהודי איטליה, תל אביב תש"מ, עמ' 171-185; יערי, שלוחי, עמ' 844-845.

¹⁵⁹⁷ דוד, עזרתה, עמ' 437; 442-444.

¹⁵⁹⁸ שם, עמ' 441.

¹⁵⁹⁹ מלשון זו משמע שמדובר בשרידי הקהילה בפרובנס, שנותרו לאחר הגירוש בראשית המאה הט"ז. ראה: לעיל, עמ' 39.

¹⁶⁰⁰ יערי, שלוחי, עמ' 248.

¹⁶⁰¹ שם, שם; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 61-62.

¹⁶⁰² גליס, תולדות, א, עמ' קטז.

¹⁶⁰³ יערי, שלוחי, עמ' 249; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 62.

שלח שליחים משלו, כפי שהנהיג באותה התקופה קהל האשכנזים בירושלים.¹⁶⁰⁴ ידיעות על תמיכה ציבורית של קהל אויבן בהסגר ר' נח בצפת נזכרות בשנים שע"ו-שע"ז.¹⁶⁰⁵

קהילות הולנד: במהלך שליחותו לאירופה, יצא מהריט"ץ "לנוע להיות גולל ודופק פתחי נדיבים ושועים [...] בערי איטליא ואולנדיא [...] שלש שנים".¹⁶⁰⁶ ידיעה זו אינה מצביעה על קיומה של פעילות ציבורית בהולנד למען צפת, אבל על קשרי תמיכה ממוסדים שניהלו קהלים באמסטרדם למטרת המתיישבים בארץ ישראל ידוע משנת שפ"ב ואילך.¹⁶⁰⁷

3. מעורבותם של חכמי הגולה במגביות

לפעילות המגביות למען צפת נרתמו חכמי קהילות בגולה, וניצלו את מעמדם וסמכותם במקומות מושבם כדי להשפיע על גורמים שונים לסייע בידי לומדי התורה והנוקקים בצפת.

קושטא-איסטנבול: בקושטא התנהלו מגביות בידי מרביצי תורה קהליים.¹⁶⁰⁸ י' בן נאה עמד על כך שבסוף המאה הט"ז עבר עיקר פעילות התמיכה מגורמים פרטיים להנהגת הקהלים,¹⁶⁰⁹ כנראה על רקע המצוקה הכלכלית במקום, כאמור לעיל.

שאלוניקי: חכמי שאלוניקי היו מעורבים בתמיכה בלומדי התורה בצפת במהלך המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז. ר' יוסף קארו פנה במכתב בשנת שי"א אל ר' יעקב לבית הלוי בבקשה לתמוך בתלמוד תורה בצפת ובהוצאת חיבוריו לאור. קשריו של ר' יוסף קארו עם אישי משפחת בית הלוי נמשכו גם לאחר מכן.¹⁶¹⁰ תופעה דומה מוכחת באגרות שנשלחו מהסגר ר' נח, ומהן עולה פעילות חכמי שאלוניקי לתמיכה בלומדי התורה בצפת.¹⁶¹¹

מצרים: תלמידים מצפת שלחו אגרת אל ר' שמואל נ' סיד, בה הם מתלוננים על כך שרבה ר' יוסף סאגיש מונע מהם מזון ותנאי מחייה.¹⁶¹² מ' בניהו קבע כי הסיבה לפנייתם אל ר' שמואל נ' סיד היא "ודאי משום שהיה מחזיק בשיבה",¹⁶¹³ אבל מדובר באדם שהיה מגדולי חכמי מצרים,¹⁶¹⁴ וסביר יותר להניח שפנו אליו משום כוח ההשפעה שהיה לו על בעלי ממון, כשם שפנו אליו למטרה זו בהזדמנויות אחרות.¹⁶¹⁵

¹⁶⁰⁴ רוזן, ירושלים, עמ' 100.

¹⁶⁰⁵ קינסטליכער, אויבן, עמ' עה-עו.

¹⁶⁰⁶ מהריט"ץ, בהקדמה. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 238-240; יערי, מוכר ספרים, עמ' 309.

¹⁶⁰⁷ ראה: י' ברטל וי' קפלן, "עליית עניים מאמסטרדם לארץ ישראל בראשית המאה השבע עשרה", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 175-193.

¹⁶⁰⁸ ראה: בן נאה, סיועה, עמ' 80.

¹⁶⁰⁹ שם, עמ' 81.

¹⁶¹⁰ הקר, בית הלוי, עמ' 255-259.

¹⁶¹¹ קינסטליכער, אויבן, עמ' עג-פז; הקר, בית הלוי, עמ' 260.

¹⁶¹² בניהו, תלמידים.

¹⁶¹³ שם.

¹⁶¹⁴ ראה: גאויזון, עמ' 90.

¹⁶¹⁵ ראה: מ' בניהו, "איגרת ששלח רבי משה גאליפאפה מויניציאה אל ר' שמואל נ' סיד באלכסנדריה (שס"ג-שע"ב לערך): קטע גניזה T-S 13J9, 19, אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, טו (תשס"ג), עמ' שכז-שלב.

ויניציאה: בשנת שס"א פרסם ריא"ם, שהיה מרבני האיטליאנים בוויניציאה, קריאה אל "הקהלות הקדושות אשר בארץ אשכנז, פולוניה ורוסיאה".¹⁶¹⁶ ריא"ם הציע את ויניציאה, כתחנה לאיסוף הכספים מן הארצות השונות, "כי היא לחוף ימים תשכון, והאנייות [!] נוסעות ממנה".¹⁶¹⁷ קריאתו פונונה לתמוך בכלל הנזקקים בארץ ישראל, ובמיוחד לאלו שבצפת, ובהם לומדי התורה ומוסדות הלימוד.

מנטובה: ר' יוסף קארו פנה לא לאחר שנת של"ד אל ר' משה פרובינצאלו, רבה של מנטובה, וביקש את התערבותו, "לק"ק אשר כבו' [דו] חו' [נה] בקרבם גם על זה, גם על הספקת חמשת ישיבות".¹⁶¹⁸ אם כן, הוא פנה אל ההנהגה הרבנית במקום, בבקשה להשפיע על מוסדות הקהילה. כפי שראינו לעיל, גם בפנייתו לשאלוניקי למטרה דומה, פנה ר' יוסף קארו אל דמות רבנית ולא אל מוסדות הקהילה.

בדומה לאביו, פנה ר' שלמה קארו, כנראה בשנת של"ו, בבקשה לתמוך בישיבתו, אל "שרי ראשי מנהיגי ממוני ק"ק שבמאנטובה י"ן, ועל צבא מטה עז תהלתם החכם השלם מרביץ תורה [...]".¹⁶¹⁹ ניתן להבין מכאן שפנייתו אל מוסדות הקהילה במנטובה התבצעה באמצעות מרביץ התורה המקומי, במטרה שיפעיל את השפעתו עליהם.

לסכום: חכמים מקומיים בקהילות האימפריה העות'מאנית ואיטליה הקדישו את פעילותם להטבת מצבם של יהודי צפת, ובפרט של לומדי התורה בה. מפעילותם ניתן ללמוד על מעמדם הציבורי בריכוזים יהודיים אלו, ועל סמכותם לפעול בקהילה כתחליף מסוים למוסדותיה. במקרים אחדים, כמו בפעילותו של ריא"ם, חרגה פעילותם זו גם מחוץ למקומם. לעתים ניתן להוכיח קיומו של קשר בין פעילותם זו לבין המגביות הציבוריות,¹⁶²⁰ אבל במקרים אחרים פעילותם של חכמים מקומיים אינה קשורה בהכרח בפעילות הציבורית בגולה, עליה עמדנו לעיל. כפי שנראה להלן,¹⁶²¹ גם בצפת עצמה בלטו חכמים במעורבותם הפעילה במשטר התמיכה בלומדי התורה.

כפי שהוכחנו לעיל,¹⁶²² לתמיכה בלומדי התורה לא נודעה חשיבות כלכלית בלבד, ובעיני התומכים, כמו גם בעיני הנתמכים, לא עמד הצורך הקיומי בלבד, אלא גם משמעותו הדתית של מעשה התמיכה, והבטחת זכויותו הדתיות של התורם. אפשר שזהו ההסבר למעורבותם הבולטת של החכמים במפעלי התמיכה, שכן לעיסוקם בעניין בעל אופי כה כלכלי, שלכאורה איננו כלול בכישוריהם המקצועיים, הייתה משמעות דתית.

4. תמיכת קהלים בגולה בקהלים המזוהים עמם בצפת

¹⁶¹⁶ אגרות ריא"ם, עמ' 209.

¹⁶¹⁷ שם, עמ' 210. והשווה: שם, עמ' 212.

¹⁶¹⁸ דוד, עזרתה, עמ' 444.

¹⁶¹⁹ סטפנסקי, קארו.

¹⁶²⁰ ראה: בעי חיי, יו"ד סי' קפב.

¹⁶²¹ להלן, עמ' 207-210.

¹⁶²² לעיל, עמ' 160-166.

"כי ההפסד [=הוצאות הקהל] אינו נפרע מכיס הדרים במדינ[ה], כי אם מאשר יבא להם נדבות מד' רוחו[ת] העולם, כדי להחזיק ארץ הקודש".¹⁶²³ י' הקר כבר הוכיח, שהנוהג לאסוף כספי תרומות בגולה עבור קהלי המוצא רווח בצפת במהלך כל המאה הט"ז וראשית המאה הי"ז,¹⁶²⁴ אבל לא תמיד ניתן להוכיח את תמיכת מוסדות הקהלים בלומדי התורה שבתחומם. למשל, הידיעה הראשונה על איסוף תרומות לפי סיווג קהלי באה מקהל בקושטא, שארגן משלוחי תרומות לבני קהל הרומניוטים שבצפת, שנים מספר לפני שנת שכ"ז,¹⁶²⁵ אבל אין בידיעה זו התייחסות ללומדי התורה דווקא. אף על פי כן, ברי שלומדי התורה ומוסדות הלימוד נקשרו במקרים רבים עם הקהלים וקופותיהם. בשנת של"ה כתב המבי"ט, בהתייחסו לקהלי הספרדים: "ובתחלה היה כיס אחד לכלם, לצדקות ולמסים ולארגוניות, בהיותם כלם בני לשון אחד".¹⁶²⁶ כלומר, הקופה הציבורית הוגדרה בקהל. על אחד משימושיה של הקופה נוכל ללמוד מקריאתו של ר' יוסף קארו ליהודי קוני בשנה זו: "למה תהיו אחרוני[ם] להציב לכם פה צפת תוב"ב ישיבה בשם פרוינצאליש, כשאר הלישונות ששולחי[ם] להם הספקתם מארץ מרחקי[ם] [...]"¹⁶²⁷ דהיינו, באותה עת כבר נודע בצפת קיומן של ישיבות המזוהות עם קהלים מסוימים, ונהנות מתמיכת בני מוצאן בגולה. להלן נבחן את הידיעות על הסיוע שהתקבל בקהלים בצפת מאת קהלים בגולה המזוהים עם מוצאם. **תמיכה בקהל האיטליאנים.** קהל האיטליאנים בוויניציאה הפעיל מגביות מיוחדות עבור בני קהלו בצפת בין השנים של"ו-שצ"ט.¹⁶²⁸ שליחים מטעם קהלי האיטליאנים בצפת הגיעו לוויניציאה בשנים של"ו,¹⁶²⁹ של"ט (?), שמ"ט, שנ"ז¹⁶³⁰ ושס"ו (?),¹⁶³¹ ולמודנה בשנת ש"ע.¹⁶³² שני שליחי קהל האיטליאנים, ר' שמעיא ממודנה ושליח נוסף, נשלחו לאיטליה, כנראה בראשית המאה הי"ז, לדאוג להעברת כספי התרומות שנאספו עבור קהלים, בטרם תחל פעילות הכולל בצפת.¹⁶³³ בשנת ש"ד נאספו בידי גבאי קהל

¹⁶²³ מבי"ט, ח"ג סי' קפח. הדברים נאמרו ביחס לירושלים.

¹⁶²⁴ הקר, יוניים, עמ' 135-145. וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 203-207.

¹⁶²⁵ הקר, יוניים, עמ' 142-145. על פעילות קהל הרומניוטים בקושטא למען בני קהלם בצפת בשנת שנ"א, ראה: פכטר, חזות קשה, עמ' 117.

¹⁶²⁶ מבי"ט, ח"ג סי' מח. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שיט-שכ.

¹⁶²⁷ דוד, עזרתה, עמ' 440.

¹⁶²⁸ קארפי, בתרבות, עמ' 236-238.

¹⁶²⁹ זנה, תעודות, עמ' ריז-ריח.

¹⁶³⁰ קארפי, בתרבות, עמ' 236-238.

¹⁶³¹ השליח ר' ידידיה גלאנטי אסף בוויניציאה כספים למען האיטליאנים בצפת, אבל לא ברור אם פעל בשליחותם. ראה: קארפי, בתרבות, עמ' 239; יערי, שלוחי, עמ' 247.

¹⁶³² באגרת של מנהיגי קהל האיטליאנים משנת ש"ע אל ר' אהרן ברכיה ממודנה, הם מודים על העזרה שנתן באמצעות שלוחם, ר' יוסף חיים, "וכל הנשלח לנו מאת פרי צדקת אחינו ק"ק איטליא יצ"ו, הלואי יספיק לנו לעשות שאר הוצאות אחרות שיש בקהלנו" (אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321). וראה: בנייהו, חידושה, עמ' 264; 269; קינסטליכער, אויבן, עמ' פ; סימונסון, שלוחי צפת, עמ' של.

¹⁶³³ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 363-364.

האיטליאנים בוויניציאה 294 ליטרין קטנים,¹⁶³⁴ והוא שלחם לצפת באנייה,¹⁶³⁵ וכעבור כשנה נשלח

באופן זה סכום נוסף של 346 ליטרין קטנים ו-10 סולדי.¹⁶³⁶

אמנם, המקורות לא מצביעים על ייעוד הכספים הללו ללומדי התורה האיטליאנים בצפת דווקא, ואולם בראשית המאה ה"ז נמסר על ישיבה איטליאנית,¹⁶³⁷ הנתמכת ביהודי קהל זה בגולה: בשנת שס"ו קיבל ר' ידידיה גלאנטי תרומה מבית הכנסת של קהל האיטליאנים בוויניציאה, עבור "ישיבת ק"ק איטליאני יצ"ו אשר בצפת תוב"ב".¹⁶³⁸ מכאן ניתן להסיק, שהתרומות מוויניציאה יועדו גם ללומדי התורה בקהל לפחות בחלק מן המקרים, גם אם לא צוין כך במפורש.

תמיכה בקהל האשכנזים. על אף המקורות הרבים באופן יחסי על קיומן של ישיבות האשכנזים בצפת כדלהלן, לא נמצא קשר ברור בין תמיכת אשכנזים מן הגולה לבין לומדי התורה האשכנזים בצפת. בשנת של"ה גייס ר' אורי מביאלא כספים בקהל האשכנזים בוירונה כשליח צפת, ולא דווקא למען האשכנזים בצפת.¹⁶³⁹ ובשנת ש"ע נמסר: "ישגיח האדון [...] להרים דגל קהלנו, כאשר עושים ק"ק אשכנזים".¹⁶⁴⁰ ממקור מאוחר מעט לתחום מחקרנו נמצאת עדות, שאפשר שיש בה כדי להשלים את החסר מן התקופה הנדונה: "וידוע דבצפת היה ב"ה [=בית הכנסת] מיוחד לאשכנזי[ם] [...] והיו בני אשכנז שולחים לצפת תו' [...] דיש שלש ארצות בארץ ישראל דיש בהם עניים וישיבות [...]".¹⁶⁴¹ לפי מקור זה, משלוחי הסיוע לנזקקים האשכנזים בצפת, ובכללם לומדי התורה, מיועדים אל יושבי בית הכנסת, כלומר אל הלומדים בחסות הקהל.

לידיעות אלו מצטרפות גם ידיעות על תרומות פרטיות בהעדפה ללומדי תורה אשכנזים דווקא. תורם אלמוני הקדיש נכסיו "לבעלי תורה אשכנזים בצפת תובב".¹⁶⁴² מהרי"ט דן בהקדש, "על מתנת ש"מ ז"ל [=שכיב מרע, זו לשוננו]: [...] אמרתי עת לעשות תיקון לנפשי [...] יעשה חברה קדושה עם מי שירצה מיחידי סגולה לומדי תורה של א"י, ויעשו קביעות בכל יום ללמוד הלכה או משנה או קבלה, כפי מה שיסכימו ביניהם".¹⁶⁴³ בהמשך הדיון מתייחס פוסק זה לרצונו של המקדיש לתת את ההקדש לאשכנזים,

¹⁶³⁴ סכום זה נאמד ב־5,880 סולדי (ראה: קארפי, בתרבות, עמ' 139), שהם כ־47.4 דוקאט (שם, עמ' 142). באותה עת עמד ערכו של דוקאט על כ־150 אקצ'ה (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 144), ומכאן שבצפת היה ערכה של התרומה כ־7,113 אקצ'ה.

¹⁶³⁵ קארפי, בתרבות, עמ' 241.

¹⁶³⁶ שם, שם. סכום זה נאמד ב־6,930 סולדי (ראה: שם, עמ' 139), שהם כ־55.8 דוקאט (שם, עמ' 142). באותה עת עמד ערכו של דוקאט על כ־150 אקצ'ה (פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 144), ומכאן שבצפת היה ערכה של התרומה כ־8,371 אקצ'ה.

¹⁶³⁷ ר' אלישע גאליקו היה חכם ממוצא איטלקי, וידוע כי בשיבתו למדו יוצאי איטליה (בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסב), ושמא יש בכך כדי להעיד על אופייה הקהלי של הישיבה.

¹⁶³⁸ קארפי, בתרבות, עמ' 239.

¹⁶³⁹ בניגוד למסקנתו של א' יערי, שפעל "בשליחות בני עדתו שבצפת" (יערי, שלוחי, עמ' 248).

¹⁶⁴⁰ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 320.

¹⁶⁴¹ גינת ורדים, יו"ד כלל ג, סי' ט.

¹⁶⁴² מהריט"ץ החדשות, סי' כד. והשווה: נבחר מכסף, חו"מ סי' קכ.

¹⁶⁴³ מהרי"ט, ח"ב חו"מ סי' מט.

כמובן מאליו, בהיותו אשכנזי בעצמו. מידיעות אלו אין להסיק דבר אודות אופיו העדתי של מוסד כלשהו, אבל נוכל ללמוד מכאן על הקשר בין מוצאם העדתי של התלמידים לבין מקורות הקיום שלהם. אם כן, למרות שהמקורות אינם מצביעים על קשר כלכלי בין מוסדות הקהל האשכנזי ובין לומדי התורה האשכנזים, הם מותירים את הרושם על קיומו של קשר בין מקורות קיומו של הלומד האשכנזי לבין מוצאו, קשר המוכר גם באשכנז עצמה בימי הביניים.¹⁶⁴⁴

תמיכה בקהל הפרובנסאליים. ישיבת הפרובנסאליים בצפת נזכרה במכתבים מקוני לצפת מן השנים של"ד-של"ה, בהם מגיבים נציגי הקהל לפנייתם של ר' יוסף קארו ור' משה גלאנטי, בבקשה שיסייעו לקיומה.¹⁶⁴⁵ לטענתם, אין בכוחם לעזור אלא במעט, אבל מכאן נוכל ללמוד על עצם התמיכה של הפרובנסאליים בגולה בבני קהלים הלומדים בצפת. ידיעה על תמיכה כזו נמסרה בשנת ש"ע: "ישגיח האדון [...] להרים דגל קהלנו, כאשר עושים ק"ק [...] ופרובינסאליים",¹⁶⁴⁶ אבל ידיעה זו איננה מיוחדת ללומדי התורה.

בשנת ש"א נשלח לבעלי תורה אשכנזים בצפת סיוע כספי מקהילת קאנאלה,¹⁶⁴⁷ שכאמור, הייתה כפי הנראה סמוכה לקוני. כיוון שבשנים הקודמות נשלח הסיוע מקוני לפרובנסאליים שבצפת, נראה שגם מקור זה מתכוון אליהם.

תמיכה מסופקת בקהל הפורטוגזים. רמ"ק היה רבו של קהל הפורטוגזים, והישיבה שבראשה עמד הייתה מזוהה עם קהל זה,¹⁶⁴⁸ אבל אין ידיעה על קשר בין הישיבה הזו לבין תורמים מן הגולה. בין השנים ש"ע-ש"א התקבלו בידי הגבאי בוויניציאה סכומי כסף עבור תושבי צפת, הנמנים עם "האומה הפורטוגזית".¹⁶⁴⁹ גם תרומה ייעודית זו אינה מלמדת על תמיכה בלומדי התורה בקהל זה.

ה. גופי החלוקה והמפתח לחלוקת כספים

1. התמיכה בתלמידי חכמים לעומת התמיכה בעניים

לכאורה, גם תרומות שלא נאמר לגביהם במפורש מהו ייעודם בצפת, נועדו לבעלי תורה ולבני ישיבה דווקא,¹⁶⁵⁰ שכן ראויים להן "בני הישיבה, דמסתמא [=שמן הסתם] עניים הם".¹⁶⁵¹ כלומר, המציאות של מצב כלכלי קשה בקרב לומדי תורה רגילה ושכיחה,¹⁶⁵² ומכאן שהם ראויים לתמיכה בכספי צדקה.

¹⁶⁴⁴ ברויאר, דיסרטציה, עמ' 53-54.

¹⁶⁴⁵ אלוני, כתיב יד, עמ' 266-268.

¹⁶⁴⁶ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 320.

¹⁶⁴⁷ גלאנטי, סי' קעא.

¹⁶⁴⁸ "הישיבה שהוא היה ראש לה בעיר צפת בכנסת [=בקהל] הפורטוגיסי" (תשבי, רמ"ק, עמ' קכד). וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 143; 202-203.

¹⁶⁴⁹ קארפי, בתרבות, עמ' 241.

¹⁶⁵⁰ וכך כבר הניח מ' בניהו (בניהו, דור, עמ' קח).

¹⁶⁵¹ רדב"ז, ח"א סי' קעז.

¹⁶⁵² ראה: להלן, עמ' 235-238.

אמנם, נראה שיש לדייק יותר בהבחנה זו, כפי שהבחין מהרש"ך: "ישתדלו הגבירים הנז' [כרים] לתת סדר ואופן, שתעשה ישיבה אחרת בצפת תו"בב, ויתחלקו הדמים להספקת הבעלי תורה הלומדי' [ם] בה, אם אמת הדבר שהדמים הנז' [כרים] אינם צריכים לפרנסת עניי בית ההקדש שבצפת תו"בב".¹⁶⁵³ כלומר, יש צורך להבחין בין כספים המיועדים ללומדי תורה, לבין כספים המיועדים לעניים הסמוכים על קופת בית ההקדש. הצורך בהבחנה זו נבע, ככל הנראה, ממתח שנוצר סביב שאלת ייעוד כספי התרומות, כאשר מצד אחד תבעו 'בעלי התורה' את ההכרה בהם כנוקדים, ומן הצד השני תבעו בית ההקדש את ההכרה בצרכיו. אפשר שהקי המתח הזה עולים גם מן ההגדרה בדברי מהרש"ך בהקשר לצפת: "וכל הקדש הוא סתם לעניים".¹⁶⁵⁴

מהרש"ך הזכיר את בית ההקדש לעניים, ועל קיומו ידוע ממקורות נוספים מאז סוף המאה הט"ז. בשנת שנ"א נמסר "על עניי ההקדש, אשר יש בו מאה ועשר נפשות זקנים וחולים קבועים שם [...]".¹⁶⁵⁵ בשנת שס"ד התפרסמה קופת ה'הקדש', כקופה נפרדת מקופת לומדי התורה: "וההקדש המפורסם שבצפת ת"ו, אשר שם לו על פני תבל כלו".¹⁶⁵⁶ גם במקור משנת ש"ע מודגשת ההבחנה בין 'נדבות לתלמוד תורה' ובין ה'הקדש'.¹⁶⁵⁷ כך ניתן להבין את דברי מהרי"ט, בהקשר לצפת: "דכזמנינו זה, כל הקדשותינו אינם אלא הקדש עניים".¹⁶⁵⁸ כאמור, נראה להסביר את הצורך בהגדרות הללו במתח שהתעורר בצפת בשאלת העדפת כספי התמיכה וסיווגם.

2. הישיבה כמוסד כלכלי

למוסד הלימודים נדרשו מקורות קיום, ולהלן נבחן את התנהלותו הכלכלית. בדיוננו הפרדנו בין הישיבות הקהיליות, כלומר שהתנהלו בחסות מוסדות הקהל, ובין הישיבות שהתנהלו ללא זיקה לקהלים. בפועל, התייחסנו אל ישיבה כקהלית רק כאשר הייתה ידיעה ברורה על כך. בין דאגותיו של ראש הישיבה היה גם קיומה הכלכלי של ישיבתו,¹⁶⁵⁹ ולהלן נבחן ידיעות אחדות על ראשי ישיבות בצפת, שהיו טרודים בפרנסת ישיבתם. ב'ישיבת התורה' של ר' משה הדיין בשנת ר"ע שלט ראש הישיבה בניהול שכרם של הלומדים.¹⁶⁶⁰ באחריות ר' יעקב בירב לכלכלת ישיבתו כבר דנו ח"ז דימיטרובסקי,¹⁶⁶¹ וי' גלר.¹⁶⁶² ר' יעקב בירב ניהל

¹⁶⁵³ מהרש"ך, ח"ב סי' לח.

¹⁶⁵⁴ שם, ח"ד סי' צד.

¹⁶⁵⁵ פכטר, חזות קשה, עמ' 112.

¹⁶⁵⁶ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלד. והשווה: שם, עמ' קלו.

¹⁶⁵⁷ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 363-364.

¹⁶⁵⁸ מהרי"ט החדשים, סי' ט, עמ' עח.

¹⁶⁵⁹ על מהות תפקידו של ראש הישיבה, ראה: לעיל, עמ' 142-143.

¹⁶⁶⁰ דוד, מעורבותם, עמ' 313-323.

¹⁶⁶¹ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נד-נה.

¹⁶⁶² גלר, קיומם, עמ' 201-203.

התכתבות עם ר' שלמה בן יקר מרודוס, ובה בקשה להעדיף את ישיבתו על פני זו שבירושלים.¹⁶⁶³ בשנת רצ"ו תרם ר' משה נ' סידה כספים, מרווחי משכון המבטשות של ר' יהודה אבו אל עפייא, "למורינו הרב הגדול כמה"ר יעקב בירב נר"ו, שיאכל הפירות הוא וישיבתו [...] לעשות בו כרצונו".¹⁶⁶⁴ כמו כן, הוא עמד בקשר עם ר' תם נ' יחיא ור' אברהם ירושלמי, מחכמי קושטא, שהבטיחו לשלוח "אי זה סיוע לתלמידי הישיבה",¹⁶⁶⁵ ועם ר' מנחם קרפוקופו בבקשה שימליץ למענו לשלוח "איזה סיוע לתלמידי הישיבה".¹⁶⁶⁶

באגרת ששלחו תלמידים מצפת לר' שמואל נ' סיד ממצרים, שכנראה תמך בישיבה בה למדו, מפורטת תלונה נגד ר' יוסף סאגיש על כך שמונע מהם מזון.¹⁶⁶⁷ אם נניח שמדובר בישיבה בראשות ר' יוסף סאגיש, הרי שלפנינו עדות על אחריותו לכלכלת תלמידיו. לר' יוסף קארו הובטח: "מהרה יבוא אליך הון רב לתת לתלמידיך הספקה".¹⁶⁶⁸ מכאן ניתן להבין שכלכלת הישיבה הייתה מדאגותיו.¹⁶⁶⁹ למסקנה דומה ניתן להגיע מן ה'הבטחה' לר' חיים ויטאל בחלומו בשנת של"ד, שיוכל לתמוך בתלמידיו במשך חמש עשרה שנה.¹⁶⁷⁰ הדעת נותנת שכוונתו ללומדים בהסגר שבראשותו.¹⁶⁷¹ ר' שמואל די אוזידה נסע בעצמו לקושטא במטרה לאסוף כספים לישיבתו, לפחות מאז שנת של"ט: "נלאיתי נשוא עול הישיבה, עד שהוכרחתי לבוא על פתחי הנדיבים פה קושטאנטינא, יפרישו ממונם נדבה לקיים אותה על תלה".¹⁶⁷² על פי עדות זו, בני משפחת נשיא, ר' שלמה די שיריס ור' אברהם אלגאזי, תמכו בישיבה זו.¹⁶⁷³ ר' יאשיהו פינטו דן במקרה, שנתוניו ההיסטוריים חסרים: "ראו' [בן] קבע ישיבה בא", והיו שולחים לו מעות ממד"ה [=ממדינת הים] להספקת הישיבה דרך פוליצה [=שטר חליפין],¹⁶⁷⁴ כמנהג התגרים [...] שבעלי המעות שולחים בכל שנה להספקת הישיבה".¹⁶⁷⁵ על אף הפרטים החסרים,¹⁶⁷⁶ לפנינו תיאור של

¹⁶⁶³ מהרלב"ח, דף שכב ע"א. וראה תגובת מהרלב"ח לכך: שם, דף שיט ע"ד; שכד ע"ג. וראה: כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 226.

¹⁶⁶⁴ מבי"ט, ח"א סי' קסט. והשווה: רדב"ז, ח"א סי' קעז; אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא; גלר, עבודת גמר, עמ' 65.

¹⁶⁶⁵ אהלי תם, סי' קמ-קמא; קפו.

¹⁶⁶⁶ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נה הערה 86.

¹⁶⁶⁷ בניהו, תלמידים.

¹⁶⁶⁸ מגיד משרים ת"ו, דף כח ע"ב. והשווה: מגיד משרים ת"ט, דף ד ע"א.

¹⁶⁶⁹ בין השנים ש"י-ש"ט נמצאו ר' חיים נ' סרוק ור' משה נ' שושן בשליחות ר' יוסף קארו באיטליה. א' יערי שליחותם הייתה למטרת ישיבות (יערי, שלוחי, עמ' 236), אבל אין בסיס להשערה זו. אולי נהנתה הישיבה מן הקשרים שניהל ר' יוסף קארו עם משפחת בית הלוי משאלוניקי (הקר, בית הלוי, עמ' 255-259), אבל ייתכן שרמזיו על סיועה הכלכלי של המשפחה מכוונים אליו אישית, ולא אל הישיבה.

¹⁶⁷⁰ החזיונות, עמ' ו.

¹⁶⁷¹ ראה: לעיל, עמ' 117.

¹⁶⁷² מדרש שמואל, דף ב ע"א, הקדמה. וראה: לחם דמעה, דף קד ע"א.

¹⁶⁷³ מ' ברויאר טוען, שדונה גרציה נשיא בעצמה תמכה בישיבה זו (ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 304), ואינני יודע מניין לו. מעניין לציין שמצבתו של הגביר שמואל הנשיא, שנפטר בשנת ש"ג, נמצאת בבית העלמין העתיק בצפת, ואולי הוא בן למשפחה זו.

¹⁶⁷⁴ ראה: ח' גרבר, "לתולדות היהודים בקושטא במאות י"ז-י"ח", פעמים, 12 (תשמ"ב), עמ' 41-42.

¹⁶⁷⁵ נבחר מכסף, חו"מ סי' פה.

ראש ישיבה, המכונה 'ראובן', המקבל לידי את התרומה, שבמקרה זה הייתה שטר חוב, וכאשר חלים שיבושים ב'הספקת' הישיבה הוא עצמו מחפש פתרונות לבעיה. כמו כן, בשנת שצ"ו נמסר על תמיכתו של ר' שמואל קזאני, מחכמי קנדיאה במאה הט"ז, בראשי ישיבות בחברון, בצפת ובירושלים.¹⁶⁷⁷ אם כן, תופעה זו, של דאגת ראש הישיבה לכלכלת בני הישיבה, מוכרת בצפת במהלך התקופה הנדונה. יש להניח שדמותו של ראש הישיבה ומעמדו היו גורם משמעותי בהצלחתו למצוא מקורות קיום לישיבתו.¹⁶⁷⁸ אמנם, תופעה זו אינה ייחודית לזמן ולמקום, ומוכרת כבר בספרד בדורות שקדמו לגירוש.¹⁶⁷⁹

3. מעורבות לומדים, מקורבים ופקידים בהתנהלות הכלכלית של הישיבה

באגרת התשובה של אנשי קוני לר' יוסף קארו, הם דנים באפשרויות של העברת כספים "ליד ממוני הישיבה".¹⁶⁸⁰ נראה, שהממונים הללו נמנו על התלמידים עצמם. אפשר שמציאות דומה לזו נרמזת דברי ר' משה גלאנטי, הדן באדם שתפקידו היה להבטיח את קיומה הכלכלי של הישיבה, ונקרא "הפקיד אשר שמו עליהם בני הישיבה".¹⁶⁸¹ מינויו של הפקיד בידי 'בני הישיבה' מורה על מעורבותם בניהול ענייני הישיבה. הדעת נותנת, שבמקרים אלו מדובר בישיבות ללומדים מבוגרים, שדאגתם נתונה למקור פרנסתם. בישיבות כאלו, גם אם הדאגה למציאת מקור התמיכה לא הייתה באחריות הלומדים, הם היו מעורבים בהתנהלות הכלכלית. כך, למשל, במקרה שנדון לעיל, והובא לפני ר' יאשיהו פינטו, תבעו התלמידים את חלקם כצד בדיון המשפטי,¹⁶⁸² ולא הסתפקו בייצוגם על ידי מוסד הישיבה. פן שונה של מעורבות הלומדים בהנהלת הישיבה, הוא במקרה של קרבה משפחתית עם התורם. המב"ט דן בלומד שהיה מופקד על כספי ההקדש מצוואת אביו, עבור ישיבה בה הוא עצמו למד. הוא החליט

---

¹⁶⁷⁶ יש להניח שהמקרה עוסק בצפת, שכן 'שמעון', שהסכים להלוות ל'ראובן' את הכסף הדרוש לו להחזקת ישיבתו, סחר בטקסטיל, וסחר זה היה ממאפייניה הכלכליים של צפת. נתון חסר נוסף הוא הגוף שתמך בישיבה. מובן שלגוף זה היו שתי זרועות, האחת 'במדינת הים', ממנה יצא שטר החוב, והזרוע השנייה בצפת, שתפקידה לכבד את השטר, ולפרוע תמורתו במעות. במקרה הנדון, היה 'לוי' הממונה על הזרוע שבצפת, אך מסיבה לא ידועה לא כיבד את ה'פוליצה'. קשה לזהות את הגוף התורם. מחד גיסא, אולי מדובר בקהל, ו'לוי' הוא הממונה על קופת הקהל בצפת, שניזונה מכספי הקהל המזוהה עמה בגולה. מאידך גיסא, ייתכן שמדובר בסוחרים בעלי שותפות כלכלית, שיש לה נציגות בצפת ובחוץ לארץ, ו'לוי' הוא בא כוחה. דומה שיש להעדיף את האפשרות השנייה. כנראה שאם היה מדובר בקהל לא היה מציין בעל השאלה שה'פוליצה' עשויה 'כמנהג התגרים'. בנוסף לכך, אם היה מדובר בקהל יש להניח שהיינו מוצאים מעורבות של מוסדותיו בבעיית הישיבה.

¹⁶⁷⁷ שפיגל, קזאני, עמ' יז-יח.

¹⁶⁷⁸ מעניין לציין תופעה דומה שהוזכרה בדברי רדב"ז, של תורמים לשם בית כנסת מסוים לזכותו ולכבודו של חכם המתפלל בו (רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קע).

¹⁶⁷⁹ הקר, גרסון, עמ' 56-57; 94.

¹⁶⁸⁰ אלוני-קופפר, כתבי יד, עמ' 267; 268; 269.

¹⁶⁸¹ גלאנטי, סי' קכג.

¹⁶⁸² "שאע"פ שהפוליצה כתובה בשם ר' [אובן] הדבר ידוע לכל שהמעות הן הנה לבני הישיבה [...] יש להם לומר לתקוני שדרנויה לראובן ולא ליקח בגדים שוה ארבעה בחמשה [...] אם יטענו כנגדו בני הישיבה חייב לפרוע חלקם" (מעשה חייא, סי' 1).

להקים ישיבה אחרת בכספים אלו, כמובן "נגד סברת רבו המובהק [...] לקבוע לו ישיבה שם מאחרי רבו [...] גם רוצה שיהיה ראש ישיבה חכם אחר, לא רבו, אפילו שהיה רוצה לבא ללמוד עמו".¹⁶⁸³

תופעה זו מוכרת בצפת בראשית המאה הי"ז, ודוגמה מובהקת לה היא הסגר ר' נח, שנוסד בשנת שע"ו. על הנהלת המוסד מונה ר' יעקב פליף, בן משפחתו של בעל ההקדש,¹⁶⁸⁴ שבעצמו למד בו בפועל.¹⁶⁸⁵ במוסד זה אף מונו הלומדים בישיבה עוד טרם עלייתם לארץ והגעתם לצפת.¹⁶⁸⁶ וכך הוסבר נוהג זה: "דהיחיד הפוסק צדקה לא מסרה לפרנסי צבור, אלא מינה גזבר עליה, ואין קבע להספקת החברים היושבים לפני ה' בצפת, אלא על פי יד הנודר [...] ושיעור הספקת החברים הוא שולח ליד הגזבר שנה בשנה כדי לחלקה בין החברים, ואין בידי כח וממשלה לשנות דעת הבעלים".¹⁶⁸⁷ לפי תפיסה זו, מוצדקת הנגיעה המשפחתית בהתנהלות המוסד ברצונו של התורם המייסד.

תופעות דומות, של מינויים לפי שיקולים משפחתיים מוכרות גם מחוץ לעולם היהודי בתקופה הנדונה, ונמצאו בחברה המוסלמית.¹⁶⁸⁸

מקורות אחדים מלמדים על מינוי אחראים על כספי התמיכה, שנתמנו על דעתו של התורם, ושימשו מעין חולייה המקשרת בין התורם למוסד שנתמך על ידו: מקדיש תרם מנכסיו לישיבה, כנראה בצפת בראשית המאה הי"ז, וכמקשר בינו לבין הפקיד שמינו בני הישיבה, היה "האמצעי [=המתווך, המקשר] ואפוטרופוס המקדיש, אשר היה תמיד בעוזרי ותומכי המקו' [ם] ההוא".¹⁶⁸⁹ במקרה נוסף בראשית המאה הי"ז מונה ר' יוסף פארדו כנאמנם של התורמים לנהל את התקציב שהוקדש להקמת הסגר בארץ ישראל, וספק אם מדובר בצפת.¹⁶⁹⁰

בשנת שס"ח ציוותה אלמנה להקדיש מחצית מהונה ללומדי תורה בצפת, והיא דאגה להפקיד את יישום הוראותיה בידי אפוטרופוס: "צותה שיהיו קדש לבעלי תורה שבצפת תוב"ב, באופן זה שהקרן יהיה קיים ביד האפוטרופוס הנ"ז [=הנזכר], שיתעסק בהם כפי מה שיראה בעיניו לתועלת ההקדש, והוא ישלח פירות ההקדש הנ"ז [=הנזכרים] מדי שנה בשנה לצפת תוב"ב, שיתחלקו לבעלי תורה שבצפת תובב', כפי מה שייסבר האפטר' [פוס] הנ"ז [=הנזכר] בחילוק הפירו' [ת] לבעלי תורה שבצפת תוב"ב [...]".¹⁶⁹¹

דהיינו, סכום כסף התחלתי הופקד בידי אפוטרופוס למטרות רווח ('שיתעסק'), והרווחים יוקדשו ללומדי התורה כפי ראות עיניו.

¹⁶⁸³ מבי"ט, ח"ג סי' קא.

¹⁶⁸⁴ "ומעות הספקת הת"ח אשר היו לומדים בקביעות הנז', היו באים כל שנה על ידי ת"ח אחד, קרוב למקדיש הנז" (נבחר מכסף, סי' קא). וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עה; עז.

¹⁶⁸⁵ ארחא, סי' כג-כד. מ' רוזן לא זיהתה את ר' יעקב זה, ולא עמדה על הקשר בינו לבין הגביר. ראה: רוזן, היחסים, עמ' 167-171; 189-192.

¹⁶⁸⁶ קינסטליכער, אויבן, עמ' עט-פא; הקר, בית הלוי, עמ' 275-276.

¹⁶⁸⁷ נבחר מכסף, חו"מ סי' קא.

¹⁶⁸⁸ זילפי, עולמאא, עמ' 64-65; 70-71.

¹⁶⁸⁹ גלאנטי, סי' קכג.

¹⁶⁹⁰ הקר, בית הלוי, עמ' 272-276.

¹⁶⁹¹ תורת חיים, ח"ב סי' ח. וראה: כהנא, מחקרים, עמ' 214; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיד.

תורם מירושלים העדיף לבחור בעצמו את המופקדים על כספיו. הוא קבע את ר' סולימאן אוחנה, ר' חייא רופא, ר' אברהם שלום ור' יצחק נ' ארחא, כאחראים על כספי המדרש "בעיר ואם בישראל צפת תוב"ב".¹⁶⁹² יש לציין, שר' חייא רופא ריכז בידיו כספים שיועדו גם לירושלים ולחברון.¹⁶⁹³ ר' אברהם שלום נזכר בהקשר דומה גם כאשר ר' ניסים לבית הלוי משאלוניקי הפקיד בידיו בין השנים שע"א-שע"ח את הסמכות על הסכום שנדר, ו"לחלקם לאשר ישר בעיניו",¹⁶⁹⁴ אבל ספק אם תרומה זו יועדה למוסד לימודי.

מהריט"ץ מסר על מקרה, בו "ראובן נדר לשלוח סך מעות לארץ ישראל בכל שנה ושנה, [ומסרן] ליד חכם פלוני שיחלק לשלש[ה] תלמידי חכמים הנראה בעיניו, וקיים נדרו כמה שנים. ובהמשך הזמן בא שמעון קרובו ואהובו של ראובן לארץ ישראל, וכתב ראובן לאותו חכם שיתן שלישי ממעות צדקתו לשמעון, ושני שלישים לשני תלמידי חכמים הנראה בעיניו".¹⁶⁹⁵

ר' חייא שלום נתמנה על ענייניה של "הישיבה של ת"ח שבגלל העליון צפת תוב"ב, ומעותיה כלליה ופרטיה וכל זכויותיה הרשום בכתב אמת".¹⁶⁹⁶ בסמכות זו הוא הקציב 'פרסים' לבני משפחתו הקרובה, וספג בשל כך ביקורת קשה.¹⁶⁹⁷ ההצדקה לנוהג זה הוסברה כך: המקדיש "נותן רשות גמורה [...] ביד הפקיד, שכל מה שיעשה הפקיד בכל עסק אותו בית המדרש ובכל הנתלה והנטפל, הן שיהיה כהוגן ושלם כהוגן [...] יהיה רצוי, עשוי ומקובל, כאדם העושה בשלו לגמרי [...] זהו דרכן של מקדישין ושל פקידין שבזמנינו, אשריהם ואשרי חלקם".¹⁶⁹⁸ מקרה זה חורג, כנראה, אך במעט מעבר לתחום הזמן של מחקרנו, ובכל זאת הבאנו אותו משום שהוא עקרוני, ונראה שמשקף את הנוהג הרווח בתקופה הקצרה שקדמה לו בצפת.¹⁶⁹⁹

המכנה המשותף לכל הידיעות המרובות הללו הוא זמנם, ככל הנראה מראשית המאה הי"ז ואילך. למרות שלא מדובר בתופעה ייחודית לצפת ולתקופה,¹⁷⁰⁰ ייתכן שעובדה מעניינת זו קשורה להתארגנות הקופות הכלל-עירוניות בצפת, כפי שנראה להלן, ולצורך ליצור מנגנון ציבורי לפיקוח על הון התרומות. לפי השערה זו, גופים שנהנו מחסותו של תורם נדרשו להפקיד את ניהול החשבונות שלהם בידי אפוטרופוס

¹⁶⁹² גלאנטי, סי' יג. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רסה-רסו.

¹⁶⁹³ בניהו, רופא, עמ' 125-129.

¹⁶⁹⁴ הקר, בית הלוי, עמ' 311.

¹⁶⁹⁵ מהריט"ץ, סי' רל.

¹⁶⁹⁶ גינת ורדים, חו"מ, כלל ג סי' לו.

¹⁶⁹⁷ שם, סי' לט.

¹⁶⁹⁸ שם, סי' לו. וראה: בניהו, דור, עמ' קז.

¹⁶⁹⁹ עוד על הנהוג בעניין זה בשנות העשרים של המאה הי"ז, בישיבת הקדש ר' אברהם אדרכי, ראה: בעי חיי, יו"ד סי' רכ; תורת חיים, ח"א, סי' נג. וראה: בניהו, דור, עמ' קח-קכ; כהנא, מחקרים, עמ' 223-224; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצט-שב; גלר, קיומם, עמ' 203-204.

¹⁷⁰⁰ למשל: ר' יעקב בירב דן באמצע המאה הט"ז בכספי הקדש לישיבה בירושלים, "שביד המחלק הוא ליתן בישיבה שירצה, וגם לתלמידים שירצה" (בירב, סי' לו. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 3-4). ר' דניאל אישטרושה משאלוניקי דן במקדיש, שציווה את כספו ללומדי תורה, ומינה את אחיו לאפוטרופוס על כספי ההקדש (מגן גיבורים, סי' כ). ר' יאשיהו פינטו מדמשק דן במקרה של "ראובן צוה מחמת מיתה, ואמר: סך מעות שיש לי [...] חלק לפ' [לונני] וחלק לפ' וחלק להקדש וחלק לת"ת, והחכם פ' יהיה אפוטרופוס [...] (נבחר מכסף, חו"מ סי' צח).

מוסכם, שיפעל גם בהתאם למדיניות הציבורית. אולי זהו ההסבר לכך שמרבית האישים שמונו לתפקידי תיווך אלה, נחשבו לדמויות רבניות וציבוריות בולטות.

4. ישיבת ר' משה ן' מכיר בעין זיתים

על קיומה של הישיבה וההסגר בראשות ר' משה ן' מכיר ידוע בין השנים שס"ח-שנ"א, בתחילה בעין זיתון, ולאחר חורבן יישוב זה עברה לצפת.¹⁷⁰¹ מערכת התמיכה הכלכלית בישיבה זו ייחודית, והידעיות ההיסטוריות אודותיה מרובות באופן יחסי, ולכן הקדשנו לה דיון נפרד. בדיון שהובא לפני ר' חייא רופא נאמר: "ראש הישיבה הוצרך למעות לצורך הישיב[ה] ולצורך המקום אשר הם חונים שם, ואמר לא[חד] מבני הישיבה אם היה רוצה ללכת לסבב בעיירות בכתבי[ם] אשר יתן לו, יביא מעות לפקח צרכיה[ם], וגם יתן לו טורח הדרך חלק אחד מהמעות אשר יתנו לו, והוצא[ה] יקח מהאמצע".¹⁷⁰² ראש הישיבה, אם כן, יזם מסע שליחות של אחד מתלמידיו למען הישיבה. מקומה של הישיבה בדיון זה לא נמסר,¹⁷⁰³ אבל בצפת מוכרת מציאות של שליח מטעם הישיבה רק בישיבת ר' משה ן' מכיר: ר' שלמה מור דוד, שהיה חתנו של ראש הישיבה,¹⁷⁰⁴ יצא בסוף המאה הט"ז בשליחות, למען "חברת החכמים, חברים מקשיבים, מראשית השנה עד אחרית השנה, יומם ולילה לא ישבותו, ועושים לילות כימים לישא וליתן במלחמתה של תורה, אשר בקצה צפת תובב"א בעין זיתון, ובראשם [...] משה ן' מכיר נר"ו".¹⁷⁰⁵ הוא סבב בקהילות בצפון איטליה,¹⁷⁰⁶ והצליח לקבל התחייבויות למגביות ארוכות טווח למען הישיבה.

בשנת שנ"ט הוחלט בפאדובה "לתת סיוע להסגר מעין זיתון של צפת תוב"ב, שלשה סקודי לשנה בעד שלש שני[ם] רצופות".¹⁷⁰⁷ כלומר, סכום שנתי של 3 סקודי, המסתכם ב-13 דוקאטים ועוד 4 סלודי.¹⁷⁰⁸ בשנה זו פרסמו ממוני קהילת קסאל מונפיראטו את התחייבותם, לתמוך במגבית קבועה של 10 דוקאטו במשך שלוש שנים.¹⁷⁰⁹

סכומים אלה נחשבו לנכבדים ביותר, כפי שכבר ציין ד' קארפי.¹⁷¹⁰ יש להניח שהצלחה זו נזקפת גם לעובדה, שגבאי ויניציאה הסכימו להתייצב לצד ר' שלמה מור דוד, לגבות אותו, ולהעמיד לרשותו את

¹⁷⁰¹ ראה: לעיל, עמ' 120.

¹⁷⁰² מעשה חייא, ס' ו.

¹⁷⁰³ בתיאור הנזכר, על יציאת השליח 'לצורך הישיבה' וגם 'לצורך המקום', יש רמז דק לישיבה בעין זיתון. ושמא יש קשר בין הערעור של תלמידי הישיבה במקור זה ובין החשדות שדבקו בר' שלמה מור דוד באיטליה (ראה: בניהו, מכיר, עמ' רצט-שד)?

¹⁷⁰⁴ סדר היום, בשער.

¹⁷⁰⁵ זנה, תעודות, עמ' ריז.

¹⁷⁰⁶ שם, עמ' ריד-ריז; יערי, שלוחי, עמ' 844-845; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 194-196; קארפי, בתרבות, עמ' 135; גלר, קיומם, עמ' 204, והערה 280.

¹⁷⁰⁷ קארפי, בתרבות, עמ' 143.

¹⁷⁰⁸ שם, עמ' 137.

¹⁷⁰⁹ דופי הזמן, דף קא ע"א-קב ע"א.

¹⁷¹⁰ "10-16 דוקאטים לשנה, סכום נכבד למדי, שהקביל באותה תקופה למשכורת שנתית של אחד המשמשים בקודש, או לדמי שכירות שנתיים עבור בית מידות" (קארפי, בתרבות, עמ' 137).

מערכות המשלוחים שבידם.¹⁷¹¹ גבאי הקהילות באיטליה בוודאי התרשמו מאוד גם מחותמות גבאי ויניציאה שהיו באמתחת השליח.¹⁷¹² הניסיונות לגיוס תמיכה בישיבה זו הקיפו גם קהילות בתורכיה, וכנראה שאליהן יצא ר' שלמה מור דוד בשנת ש"ס, לאחר מסעו באיטליה.¹⁷¹³ הידיעות על פעילות כה מקיפה, של מסעות בין קהילות יהודיות בגולה, והתגייסות גורמי השפעה בגולה, ייחודיות לישיבה בעין זיתון. פעילות זו מעוררת תשומת לב מיוחדת כשהיא נערכת במקביל להתארגנות הקופה המרכזית בצפת, כדלהלן.¹⁷¹⁴ קהילת ויניציאה, שריכזה את המאמצים להצלחת הכולל הצפתי, היא זו שגיבתה את פעילותו של ר' שלמה מור דוד, ובתקופת פעילותו של שליח ההסגר נמצא בוויניציאה גם ר' עמרם הנזיר, בשליחות צפת.

נראה שיוזמתו של ריא"ם למען הקופה המרכזית קטעה את הפעילות למען ישיבת ר' משה ן' מכיר, שכן בדבריו שנדון בהם להלן אין כל זיקה לר' שלמה מור דוד, או להישגיו בקרב גבאי ויניציאה. בהשערה שלא נוכל לבסס נוסף גם, שייתכן וזהו הרקע לקיומה של ישיבה זו מחוץ לצפת. אולי זו הייתה הדרך להתנתק מן המְשַׁמַּע הציבורית בעיר עצמה מחד גיסא, ולא להיחשב רחוקים מדי ממנה מאידך גיסא.

5. הקיום הכלכלי בישיבה

המוסד הלימודי היה גם האפוטרופוס הכלכלי של תלמידי החכמים, שבמסגרתו ובו הייתה תלויה פרנסתם.¹⁷¹⁵ גובה הקצבה לא היה אחיד, ונקבע לפי המדיניות הפנימית של המוסדות. היו שזכו בתמיכה קבועה, "פרס תדירי וזמני להיות עוסקים בתורה",¹⁷¹⁶ כמו חכמי ישיבת האשכנזים, שקיבלו מהישיבה סכום שבועי קצוב,¹⁷¹⁷ ואפשר שהתמיכה נמדדה גם לפי יכולותיו הלימודיות של הלומד.¹⁷¹⁸ בהסגר ר' נח ננקטו סנקציות כלכליות על לומדים, שלא עמדו בדרישות 'מעסיקהם', הממונים על הישיבה, ונוכו משכורותיהם של לומדים שיצאו למירון בזמן הלימודים.¹⁷¹⁹ ילדים בגיל חינוך ומלמדיהם נהנו מחובת האב למימון הלימודים,¹⁷²⁰ אבל על שכר לימוד בישיבות צפת לא שמענו במקורות התקופה.¹⁷²¹ מדיון בשאלת מעבר תלמיד בין ישיבות, משמע שאין למהלך כזה

¹⁷¹¹ זנה, תעודות, עמ' ריד-ריז. וראה: קארפי, בתרבות, עמ' 142-143; בניהו, מכיר, עמ' רצט-ש.

¹⁷¹² ראה: בניהו, מכיר, עמ' שד.

¹⁷¹³ שם, עמ' שד. באגרת שכתב ר' משה ן' מכיר לקהילות תורכיה נאמר: "וכל קהל וקהל התנדב כיד ה' הטובה עליהם, ונחתם שם על היוצא מפייהם, תמידי שנה בשנה" (שם, שם). מ' בניהו הסיק מכך שהוא "מודה להן על נדבותיהן לישיבתו" (שם, עמ' שא), אבל סביר יותר להניח שכוונתו לקהילות באיטליה.

¹⁷¹⁴ ראה: להלן, עמ' 204-212.

¹⁷¹⁵ מדיניות זו מוכרת בצפת כבר בשלהי המאה הט"ו: "והגאון כמה"ר פרץ קולובו [=קולון] יזי"א [...] ורצה לעשות לנו ההוצאות בביתו, וללמד אותנו בעד שנים עשר דוקאטי לשנה לכל אחד [אם] חפצנו לשבת במקום" (דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 155).

¹⁷¹⁶ אבקת רוכל, סי' א.

¹⁷¹⁷ מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' לט. והשווה: "ת"ח שלוקח' פרס מדי שב' בשבתו" (יערי, שלומיל, עמ' 203).

¹⁷¹⁸ "ויהי כאשר שמע החכם דברי התלמיד [...] וינשאוהו ויגדל מעלתו, מעל כל התלמידים אשר אתו, והוסיף על הספקתו, וקרב ספסל לעומתו" (ספר המוסר, עמ' 123).

¹⁷¹⁹ קינסטליכער, אויבן, עמ' פ-פא; בניהו, הנהגות, עמ' כב.

¹⁷²⁰ ראה: להלן, עמ' 213-217.

משמעות כלכלית: המבי"ט טען שסוגיה זו איננה נגזרת של "דררא דמונא",¹⁷²² ואם היה התלמיד משלם שכר לימוד, נראה כי גישתו הייתה שונה.

לעיל נוכחנו כי תלמידים התגוררו בבתי תושבים בצפת, ואף ניזונו בהם.¹⁷²³ בהנחה שפתרון כזה לא

התאים לכל הלומדים בצפת, האם ידוע על לומדים שהתגוררו ב'פנימייה' בתחום בתי מדרשותיהם?

ר' יוסף קארו דן במציאות של "תלמידים הלומדים בפני הרב, ודרים בביתו, כל אחד בחדרו [...] ואוכל

וישן בחדרו".¹⁷²⁴ מציאות כזאת מוכרת לנו רק מעדות מאוחרת על בית מדרשו של האר"י, שלמען

תלמידיו, "תיקן להם הסגר, ותיקן להם חדרים בחצרו [...]".¹⁷²⁵

נראה כי מיעוט הידיעות בצפת בנושא זה, מעיד על ממדיה המצומצמים של התופעה, על אף היותה מוכרת

בעולם היהודי בתקופה הנדונה, כגון באיטליה¹⁷²⁶ ובאשכנז.¹⁷²⁷ לתופעה זו יש מקבילות גם בתרבות

הלא-יהודית. בעולם הנוצרי באותה תקופה נמצאו מוסדות חינוך פנימייתיים.¹⁷²⁸ כן ידוע, כי הגורמים

המנהלים באוניברסיטאות האיטלקיות דאגו למגורים לסטודנטים עניים.¹⁷²⁹ גם בעולם המוסלמי נמצאו

פתרונות דיור לתלמידים במסגרת מוסדות הלימוד שלהם,¹⁷³⁰ אבל במקרים מסוימים, תלמיד מוסלמי

שביקש ללמוד, ולא היו לו מודעים או קרובים בעיר, נאלץ להיות חיי עוני ודחקות, ולחפש את פרנסתו,

או לבקש קצבאות, ולעתים לן תחת כיפת השמים, ואף סבל מתת תזונה ומזיהומים.¹⁷³¹

התארגנות כלכלית עצמית של הלומדים בישיבה

חבורות המקובלים בצפת התאפיינו בערבות הדדית עמוקה, ובחבורות האר"י ור' אלעזר אזכרי היא הגיעה

הערבות לכדי חיי שיתוף כלכליים.¹⁷³² עדות מיוחדת במינה לשותפות כלכלית בין לומדים נזכרת בדיון

שערך מהריט"ץ בתוקפה של עסקה מסחרית, בשעה שאחד מן הצדדים מבקש לבטלה, בנימוק ש"מכרתי

מה שאינו שלי, וכבר אמרתי לך שאינה שלי, אלא של הישיבה, וחברי הישיבה אינם חפצים במה

---

¹⁷²¹ לעומת זאת, מחוץ לצפת נזכרו ידיעות כאלה, למשל: "שהיה לתועלת ראובן [המורה], שכשילמדו עמו יפרעו לו, ויהיה מרויח על כך בהיותם לומדים עמו" (משפט צדק, סי' מ). וראה: ברויאר, אהלי, עמ' 291-294; 364-365; שולוואס, איטליה, עמ' 114. גם באשכנז לא נמצאו עדויות רבות לגביית שכר לימוד. ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 12-13. על שכר הלימוד בחברה המוסלמית בימי הביניים, שאין לה דמיון רב לנעשה בחברה היהודית, ראה: מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 74.

¹⁷²² מבי"ט, ח"א סי' צז.

¹⁷²³ ראה: לעיל, עמ' 174-175.

¹⁷²⁴ שו"ע, או"ח סי' שע, ג. וראה: שם, ו. הדברים לא נאמרו ביחס לצפת דווקא, אבל ר' יוסף קארו מוסר עליהם, ואנו מניחים שמציאות זו הייתה מוכרת בסביבתו.

¹⁷²⁵ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 357.

¹⁷²⁶ ראה: פורג'ס, קפשאלי, עמ' 34; 44.

¹⁷²⁷ ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 52; 67-69. ביהדות אשכנז בימי הביניים יש גם עדויות מעטות על קיומו של 'בית בחורים', מעין פנימייה ציבורית (שם, עמ' 14-15).

¹⁷²⁸ שם, עמ' 18; גרנדלר, רנסאנס, מאמר V, עמ' 775. אמנם, לא נמצאו פנימיות רבות בוויניציאה במאה ה"ז, בהשוואה למאה ה"ד (גרנדלר, איטליה, עמ' 52).

¹⁷²⁹ דייוויס, פלורנס, עמ' 17-18.

¹⁷³⁰ שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 221-222; מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 259-260; 272-276.

¹⁷³¹ דודג', אל אזהאר, עמ' 97-98.

¹⁷³² ראה: לעיל, עמ' 147-152.

שעשית¹⁷³³. 'הישיבה' מופיעה כאן כגוף משפטי מוגדר, שלמרכיביו, 'חברי הישיבה', יש סמכות לדון בממונו המשותף, ולהתגונן מפני פגיעה במעמדו. על רקע זה יש לבחון היגד אחר בדברי מהריט"ץ, המתייחס לטענת פקיד הישיבה, "שזכו בני הישיבה בנכסים"¹⁷³⁴. כבר עסקנו לעיל במעמדה של הישיבה כישות כלכלית,¹⁷³⁵ אבל לפנינו ראייה לכך שלומדי הישיבה בעצמם הוגדרו כשותפים במסגרת כלכלית, שבאפשרותם לזכות בנכסים, וללא כל קשר הכרחי עם מוסד הישיבה בעצמו.

על רקע זה יש לבחון גם את המקרה בו פעל שליח מטעם ישיבה בצפת לגיוס כספים למענה, אבל בני הישיבה ערערו על סמכותו לבצע פעולות בכספים הללו, שכן למרות היותו 'פקיד הישיבה', "הדבר ידוע לכל שהמעות הן הנה לבני הישיבה".¹⁷³⁶ צ' זוהר עומד על כך, ש'בני הישיבה' מופיעים כאן כישות משפטית נפרדת מזו של מוסד הישיבה בו הם לומדים, וכבעלים קולקטיביים על כספים.¹⁷³⁷ תופעת התאגדות לומדים במעין חברות אחריות מוכרת בתקופה המקבילה גם בתרבות המוסלמית,¹⁷³⁸ בחברה היהודית באיטליה,¹⁷³⁹ ובתקופות מאוחרות יותר בעולם היהודי.¹⁷⁴⁰

6. הזיקה הכלכלית בין מוסדות הקהלים לישיבות הקהליות

חיי הציבור בצפת היו מאורגנים בקהלים, כלומר בקבוצות המזוהות עם ארצות מוצא, כנהוג בריכוזים יהודיים באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז-י"ז,¹⁷⁴¹ "שכל בני קהל וקהל כעיר בפני עצמו הוא".¹⁷⁴² כפי שנראה להלן, הקהלים היו מעורבים בכלכלת מוסדות הלימוד והלומדים, ובהפניית כספי התמיכה מן הגולה ללומדים.

מציאות של תלמיד חכם הנתמך בקהל מוכרת בצפת כבר בשלהי התקופה הממלוכית,¹⁷⁴³ ונמשכה במאה ה"ז. המבי"ט דן בהאשמות שהטיח קהל 'בית יעקב' כלפי 'קהל גדול', כנראה בשנת של"ה, בכך שהוא מושך אליו עולים חדשים עשירים, ובכך פוגע בהכנסותיו האפשריות, לטובת עניים ובעלי תורה.¹⁷⁴⁴ כיוצא בזה, בדיון שערך המבי"ט בעניין צדקה, שהוקדשה במסגרת בית כנסת של קהל, הוא ציין: "שמה שיתנו על עשייתה [של ההקדשה], כבר הוא ידוע בכל הקהילות, שהוא לעניים או לתלמוד תור[ה], כמו

¹⁷³³ מהריט"ץ, סי' קנח.

¹⁷³⁴ שם, סי' לח.

¹⁷³⁵ לעיל, עמ' 190-192.

¹⁷³⁶ נבחר מכסף, סי' פה.

¹⁷³⁷ זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 111-112.

¹⁷³⁸ סעד, טימבוקטו, עמ' 120-125.

¹⁷³⁹ הורוביץ, חבורות, עמ' 228-230.

¹⁷⁴⁰ זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 112.

¹⁷⁴¹ ראה: לעיל, עמ' 12-21.

¹⁷⁴² אבקת רוכל, סי' קצא. והשווה: שם, סי' לב; רדב"ז, ח"ג סי' תעב; אלשיך, סי' נט.

¹⁷⁴³ "והגאון כמה"ר פרץ קולובו [=קולון] יזי"א [...] והקהל נותנים אליו הספקתו, הסך נעלם ממני" (דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 155).

¹⁷⁴⁴ מבי"ט, ח"ג סי' מח. הרקע להאשמות אלו הוא המצב המוכר, "כפי המנהג, שכל אחד הולך לקהל מבני לשונו, ולא לקהל אחר" (שם, ח"א סי' שז). וראה: גלר, קיומם, עמ' 206-207.

שיסדרו הגבאי' [מ]".¹⁷⁴⁵ במקום אחר זן המבי"ט בהקדש שיועד לתלמידי ישיבה, שלומדים בתחומו של קהל מסוים.¹⁷⁴⁶

מכל המקורות הללו אנו למדים, שהקהלים דאגו לפרנסת לומדי התורה שבתוכם, בוודאי משום שהכירו בתרומתם ליוקרתו הציבורית של הקהל. ואכן, נוהג תמיכת לומדי התורה על ידי הקהלים היה מקובל גם בקהילות ישראל באימפריה העות'מאנית,¹⁷⁴⁷ באיטליה,¹⁷⁴⁸ בפולין,¹⁷⁴⁹ ברוסיה ובאשכנז.¹⁷⁵⁰ ייסוד ישיבה 'קהלית' נמנה עם חובותיו של מרביץ התורה,¹⁷⁵¹ וחכמים העידו על עמידתם בראש ישיבה של קהל שבו כיהנו.¹⁷⁵²

בתי הכנסת שימשו לצרכי ציבור שונים,¹⁷⁵³ ובדרך כלל היו מזוהים עם קהלים. השימוש בבתי הכנסת ללימוד ציבורי ולנשיאת דרשות היה מוכר בצפת,¹⁷⁵⁴ כמו גם ברחבי האימפריה העות'מאנית.¹⁷⁵⁵

---

¹⁷⁴⁵ מבי"ט, ח"ג סי' ס.

¹⁷⁴⁶ שם, סי' קא.

¹⁷⁴⁷ בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 287-289.

¹⁷⁴⁸ זנה, וירונה, עמ' קנז; פורג'ס, קפשאל, עמ' 34. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 103-110.

¹⁷⁴⁹ אסף, פולין, עמ' 85-86.

¹⁷⁵⁰ גלר, קיומם, עמ' 207; ברואר, דיסרטיצה, עמ' 13-18; 26-37. ראש ישיבה באשכנז מונה מטעם הקהל וראש בית הדין, ונקרא 'ר"מ ואב"ד', מאז המחצית השנייה של המאה ה"ט"ז (ריינר, פולין ואשכנז, עמ' 29-30; 33).

¹⁷⁵¹ אשכנז, סי' כד.

¹⁷⁵² למשל: ר' שמואל די אוזידה פעל כראש ישיבה, "בקהל קודש אשר אני מסתופף בצילור" (אגרת שמואל, דף ב ע"א, בהקדמה). וראה: הקר, יוניס, עמ' 133-135. א' דוד רואה במספר הישיבות בצפת אינדיקציה למספר הקהלים בעיר (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 132). הנחה זו נשענת על ההשערה שכל ישיבה הייתה מזוהה בהכרח עם קהל מסוים, אך לא מצאנו לה יסוד.

¹⁷⁵³ ראה: להלן, עמ' 230.

¹⁷⁵⁴ למשל: "להיות מצוי בב"ה, אם לתפלה ואם לעסק התורה" (ראשית חכמה, שער היראה פט"ו, דף סח ע"א); "ואף גם זאת, כי אין בעיר היא [בצפת] בית הכנסת שאין קובעים בו למוד בכל ארבע פנותיו לילה ויום" (פכטר, חזון קשה, עמ' 111). מתפקידי מרביץ התורה "שידרוש להם ויאמר פסק, כמו שרגילין ללמוד בבית הכנסת" (מבי"ט, ח"ג סי' עז). וראה: סי' קא. לדברי אחדים מחכמי צפת, סגולתו של בית הכנסת אינה נובעת רק מתפקודו כבית לימוד, אלא גם מסגולותיו הרוחניות כמקום קדוש. ר' יוסף קארו לימד: "ברית כרותה, שכל הלומד בבית הכנסת לא במהרה הוא שוכח" (שו"ע, יו"ד, סי' רמז, כב). ר' יוסף קארו גם דן בבית כנסת ספרדי, ככל הנראה באדריאנופול, המשמש כמקום לימוד של הקהל (אבקת רוכל, סי' קעט. וראה: הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' קכג). ר' אליהו די וידאש הורה "להיות מצוי בב"ה, אם לתפלה ואם לעסק התורה" (ראשית חכמה, שער היראה פט"ו, דף סח ע"א). ר' אלעזר אזכרי מצא את הקשר המילולי בין הביטוי הלועזי של בית הכנסת לבין היותו אכסניה לשכינה: "הבית הכנסת קורין בלעז אש נוגה [עיבוד עברי למילה Synagogue], והרמז לשכינה" (מילי דשמיא, עמ' 143). וכך הורה: "כשיכנס אדם לבית הכנסת יכוין שגופו נכנס לב"ה שלמטה ונשמתו לב"ה שלמעלה, וכן כשיכנס לבית המדרש, ולכן ירבה הישיבה בהם תדיר" (שם, עמ' 127); "הדר בארץ יש' כאלו שוכן בא"י של מעלה, שהיא השכינה, לפנים כשיושב בבית הכנסת בא"י, לפני ולפנים בבית המדרש" (שם, עמ' 144). וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 64.

¹⁷⁵⁵ המבי"ט דן בישיבה הפועלת בתוך בית כנסת של קהל, ואדם מבקש להתפלג ממנה, והקים ישיבה אחרת בבית כנסת אחר (מבי"ט, ח"ג סי' קא). במקום אחר הוא דן בשאלת העדפת הלימוד בבית המדרש על פני הלימוד בבית הכנסת (שם, סי' סו). הדיון עוסק 'בעיר אחת', ונראה שאיננה צפת. גם ר' יוסף קארו התדיין בענייני חברת לימוד, הלומדת בבית הכנסת (אבקת רוכל, סי' קעט). גם האירוע הזה לא התרחש בצפת. בשאלוניקי קבע אדם "ישיבה בב"ה שמתפלל שם יחד עם חברי" (מקרהש"ם, או"ח סי' לה). בפאדובה "היה הולך הרב עם תלמידיו [...] בבית א' קטן שהיה בחצר ב"ה הגדול של פדואה, והוא הנקרא ישיבה" (פורג'ס, קפשאל, עמ' 34). באבילונה שבאלבניה התעקש חכם אחד להתפלל במקום בו קבע לו ישיבה מטעם הקהל, בנימוק "שיש מצוה להתפלל במקום קביעות ישיבתו" (להם רב, סי' סד). בדמשק היה בית כנסת שנודע בכינויו 'הכותב' (או הכותב) (בירב, סי' לב), ויש להניח כי נקרא כך משום שבו פעל הפנקאב – בית הלימוד. בדומה לכך, בית הכנסת שייסדו הספרדים בירושלים בשנת שמ"ו נקרא 'קהל קדוש תלמוד תורה', ונודע גם במהלך המאה ה"ז כמרכז מוסדות הלימוד לצעירים ולמבוגרים (ראה: י' פרס, "לתולדות התלמוד תורה של הספרדים בירושלים", ח' מזרחי [עורך], קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תש"י, עמ' 12-13; רוזן, הקהילה, עמ' 197-208). וראה:

ובאיטליה.¹⁷⁵⁶ בהתאם לכך מובן שבמקרים מסוימים פעלו ישיבות ותלמודי תורה בבתי כנסת,¹⁷⁵⁷

כמקובל ברחבי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה.¹⁷⁵⁸

להלן נבחן את הידיעות מצפת על הזיקה בין ישיבות לקהלים, ואת משמעויותיה הכלכליות. בהמשך נדון גם ביחס שבין פעילות הקהלים בנושא זה לבין פעילות הקופה המרכזית בצפת.

תמיכת קהל הפרובנסאליים בישיבה שפעלה בתחומו

אמר ר' יוסף קארו: "מודעת זאת בכל הארץ, כי הרחיב ה' את גבולי בתלמידי' [מ] [...] עתה העיר ה' את רוחנו להעמיד ישיבה לשם ק"ק פרווינצאלי"ס, ובראשם א' [חד] מתלמידי, החכם השלם הר"ר משה גלאנטי יצ"ו נר"ו".¹⁷⁵⁹ אם כן, הישיבה בראשות ר' משה גלאנטי הייתה מייסודו של רבו ר' יוסף קארו, וזוהתה עם קהל הפרובנסאליים.¹⁷⁶⁰ לעיל הוכחנו שיש ישיבה זו, שעל קיומה ידוע בשנים של"ד-של"ה, זכתה לסיוע מבני הפרובנסאליים בגולה.

הישיבה זכתה לגיבוי ולטיפולו של ר' יוסף קארו: "ישיבות מרנא ורבנא יוסף קארו נר"ו [...] החברים היקרים והתלמידים הנחמדים הלומדי' [מ] תורה בטהרה שמה צפת תוב"ב בישיבת ק"ק פרווינצאל, מקדש ק' כוננו ידיך";¹⁷⁶¹ [...] לעוזר אחינו הפרווינצאלי הרשי' [מ] והמגורש' [מ] ופרושי' [מ] מחיי שעה, לשעות לרעות את נפשם שם בחיי עולם, בישיבה הנושבה בחדש מאת [...] הגאון יוסף קארו זצ"ל".¹⁷⁶²

בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 229-230; דוד, קווים, עמ' 150-151. לשם השוואה יצוין, שגם בתרבות המוסלמית מוכרת תופעת הלימוד במסגד (שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 47-57; מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 201-214).

¹⁷⁵⁶ סטאו, רומא, עמ' 58.

¹⁷⁵⁷ בהסכמות שניתקנו בקהל האשכנזים בצפת בשנת של"ו, הוסמכו הגבאים לפקח על כספי הישיבה, ובהמשך "הסכימו שלא לתת הספקה לשום בעל תורה, רק אם יבא ללמוד לבית הכנסת" (מבי"ט, ח"ג סי' צו). אמנם, בהמשך דבריו שם מזכיר המבי"ט את האפשרות ללמוד בבית מדרש, ולא דווקא בבית הכנסת, אבל לפי ההקשר משמע שמקום הלימוד של קהל האשכנזים הוא הישיבה, והוא מתבצע בבית הכנסת. והשווה: שם, סי' סו. ר' יאשיהו פינטו דן ב"הפסד שהפסידו בע"הק צפת תו"ב מחמת עלילות הבתי כנסיות, אם חייבים לפרוע עמהם המתפללים בבית המדרש שיש להם בו קביעות ת"ת תמיד" (נבחר מספך, או"ח סי' י). אין הכרח לטעון שמדובר כאן בישיבה, אבל הדיון עוסק בבית מדרש הפועל בבית הכנסת בקביעות, והלומדים בו מצטרפים לתפילות במקום. ר' יאשיהו פינטו קבע שיש להבחין בין בית כנסת, המיועד לתפילה, ובו מתקיימות תפילות קבועות, ובעיקר בשבתות וימים טובים, גם אם מתקיים בו לימוד, לבין בית מדרש, שעיקר ייעודו הוא לימוד תורה, גם אם מקיימים בו תפילות בימי חול. וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 65-67.

¹⁷⁵⁸ המבי"ט דן בישיבה הפועלת בתוך בית כנסת של קהל, ואדם מבקש להתפלג ממנה, והקים ישיבה אחרת בבית כנסת אחר (מבי"ט, ח"ג סי' קא). במקום אחר דן בשאלה שהתעוררה 'בעיר אחת', ונראה שאיננה צפת, סביב העדפת הלימוד בבית המדרש על פני הלימוד בבית הכנסת (מבי"ט, ח"ג סי' סו). ר' יוסף קארו דן בענייני חברת לימוד ביישוב פלוני, הלומדת בבית הכנסת (אבקות רוכל, סי' קעט). בדמשק היה בית כנסת, שנודע בכינויו "הכותב" (בירב, סי' לב), ויש להניח כי נקרא כך משום שבו פעל הכותב – בית הלימוד. בדומה לכך, בית הכנסת שייסדו הספרדים בירושלים בשנת 1586 נקרא 'קהל קדוש תלמוד תורה', ונודע גם במהלך המאה הי"ז כמרכז מוסדות הלימוד לצעירים ולמבוגרים (י' פרס, "לתולדות התלמוד תורה של הספרדים בירושלים", ח' מזרחי [עורך], קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תש"י, עמ' 12-13; רוזן, הקהילה, עמ' 197-208). וראה: בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 229-230; דוד, קווים, עמ' 150-151.

¹⁷⁵⁹ דוד, עזרתה, עמ' 440.

¹⁷⁶⁰ הישיבה מכונה גם "ישיבת של פראנסיזיש" (אלשיך, סי' קיד). וראה: הקר, יוונים, עמ' 134 הערה 4. אמנם, אין הכרח להבין שמדובר בצפת, אבל מסתבר שכך, משום שהדיון שם נערך על ידי חכם צפת, בהקשר ל'באטאן' – המבטשות של מפעלי הטקסטיל, שצפת התאפיינה בהן.

¹⁷⁶¹ אלוני, כתבי יד, עמ' 266. אפשר, שכאן נמצא המפתח להבנת הידיעה אודות חמש ישיבות שר' יוסף קארו דאג לקיומן (דוד, עזרתה, עמ' 444). גם במקור שלפנינו נזכרות 'ישיבות מרנא ורבנא יוסף קארו נר"ו'. בראש ישיבת הפרובנסאליים עמד ר' משה גלאנטי, ומכאן שלא ר' יוסף קארו עמד בעצמו בראשות הישיבה הזו, אלא תלמידו. מכאן ניתן להקיש גם על הישיבות האחרות 'שלו', וישיבת ר' משה גלאנטי, שהועמדה על ידו, כמוה כישיבות אחרות שנוסדו על ידי תלמידיו. הוא עצמו לא עמד בראשן אלא בראש ישיבה גדולה משלו, אבל נחשב לאבי הישיבות הללו: "קבץ ורבה פועלי אמת, ראשי ישיבות, דולים

מה הסיבה למאמצים שהשקיע חכם זה במוסד של קהל, שזיקתו אליו אינה ברורה? אפשר שהתשובה לכך נעוצה בעובדה שגם זיקתו של ראש הישיבה ר' משה גלאנטי לקהל זה אינה ברורה. אולי מדובר בקהל שנרתם להקמת מוסד שתלמידיו השתייכו אליו ברמות לימוד שונות,¹⁷⁶³ אבל היו בו גם מחלקות לתלמידים נזקקים שאינם מבני קהל זה,¹⁷⁶⁴ ולכן לא הייתה מניעה מצדו להעמיד בראש המוסד חכם ראוי שאיננו מבניו.

תמיכת קהל האיטליאנים בישיבה שפעלה בתחומו

בראשית המאה ה"ז נמסר על ישיבה איטליאנית, הנתמכת ביהודי קהל זה בגולה: כאמור לעיל, בשנת שס"ו קיבל ר' ידידיה גלאנטי תרומה מבית הכנסת של קהל האיטליאנים בוויניציאה, עבור "ישיבת ק"ק איטלייאני יצ"ו אשר בצפת תוב"ב".¹⁷⁶⁵ אמנם ידיעה זו אינה מוכיחה את תמיכת קהל האיטליאנים בצפת בישיבה שלו, אלא את תמיכת האיטליאנים בגולה, אבל היא מוכיחה את הזיקה בין הישיבה לקהל בעיני הגורמים שתמכו בה, זיקה שאולי התבטאה גם בהזרמת כספי התמיכה בצינורות הקהליים.

תמיכה של קהל האשכנזים בישיבה שפעלה בתחומו

בהסכמות שניתקנו בקהל האשכנזים בצפת בשנת של"ו נזכרת ישיבת האשכנזים. על פי הסכמות אלו, תמכה הנהלת קהל האשכנזים בלומדי התורה בקהל, ואף כפתה עליהם את מקום הלימוד. כספי התמיכה בלומדים רוכזו, על פי תקנות אלו, בידי "גבאי הק"ק".¹⁷⁶⁶ אפשר שמכך ניתן להסיק שישיבה זו נוסדה בשנת של"ו או בסמוך אליה, שכן עד אז מצאו לומדי התורה האשכנזים את מקורות התמיכה במנותק מהקהל.

ר' נפתלי אשכנזי העיד, אולי ביחס לתקופה שקדמה לשנת שס"א,¹⁷⁶⁷ שהיו שתי ישיבות של קהל האשכנזים: "[...] אשר שם שמשתי שמושה של תורה מימי קדם [...] בשתי ישיבו' [ת] אשר בק"ק אשכנזי, אשר בעיר הקדש [...] צפת תובב"א".¹⁷⁶⁸ התמיכה בלומדי ישיבת האשכנזים נזכרה בשנת שס"ז: "וההספקה שיתנו למ"כ [=למעלת כבודו] מישיבה של אשכנזים תהיה חצי טאליר בשבוע, כי כן

ומשקים מתורתם לאחריים" (אגרת ר' מנחם אגוזי, בתוך: בניהו, יוסף בחירי, עמ' תרט). כך ניתן להבין את תוקף סמכותו של ר' יוסף קארו, להנחות את תלמידו ר' משה אלישיך בעניין תלמידי הישיבה שבראשה עמד (החזיונות, עמ' ד-ה). ואולי, כמו במקרה של ישיבת ר' משה גלאנטי, היה גם שותף למאמצים הכלכליים להקמת הישיבות הללו, כפי שהיה מעורב בכלכלת ישיבות אחרות (ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסט; ורבנבוסקי, קארו, עמ' 125 הערות 6-7). באופן זה, נבין את הבטחת ה"מגיד" לר' יוסף קארו: "ואזכך למיסק לארץ ישראל, ותלמוד ותלמד ותשיב כלי אובד, ותזכה לאלף אורייתו לתלמידו סגיאין, דיהוון תמן למיתבע אולפן מינך" (מגיד מישרים ת"ו, פרשת ויקהל, דף ס ע"ב). כך גם יובן הכינוי שכינהו ראשי קהילת קוני: "ראש ראשי ישיבות" (אגרת מקוני לר' יוסף קארו, בתוך: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קעח). אחדים מתלמידיו עמדו בראש ישיבות בצפת (ראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 143), ולפי דברינו, אולי ביניהן נמנו חמש הישיבות שהעמיד ר' יוסף קארו. וכך משער מ' בניהו בעניין ישיבת ר' משה אלישיך (בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלה).

¹⁷⁶² אלוני, כתבי יד, עמ' 267-268.

¹⁷⁶³ "חברי מעייני עוסקי עם תלמידי קטני פרוינצאליש [...] (דוד, עזרתה, עמ' 440).

¹⁷⁶⁴ שאם לא כך, יקשה עלינו להסביר מדוע בישיבה זו "התלמיד" רובם יתומ' בלי משען ומשענה" (שם, שם), שכן לא סביר להניח שרוב ילדי קהל הפרובנסאליים היו יתומים. נוכל לתמוך השערה זו בביטוי "ישיבה לשם ק"ק פרוינצאליש" (שם, שם), שמשמעו אינו ישיבה עבור הפרובנסאליים אלא ישיבה שנקראה על שמם.

¹⁷⁶⁵ קארפי, בתרבות, עמ' 239.

¹⁷⁶⁶ מבי"ט, ח"ג סי' צו.

¹⁷⁶⁷ אז עזב את צפת, לדעת י' גליס (גליס, תולדות, ב, עמ' שסג).

¹⁷⁶⁸ אמרי שפר, דף טז ע"ב-יז ע"א.

נוהגים ליתן לכל אחד מחכמי הישיבה".¹⁷⁶⁹ טאליר היה מטבע גרמני,¹⁷⁷⁰ שערכו בראשית המאה הי"ז עמד על 68 אקצה.¹⁷⁷¹ דהיינו, ההקצבה השבועית ללומד בישיבה זו הייתה 34 אקצה,¹⁷⁷² אבל ממקור זה לא ברור מקורה של אותה 'הספקה'.

7. האחריות על כספי התמיכה ואופן חלוקתם

המבי"ט דן "בעיר אחת יש ק"ק יצ"ו, אשר שולחים להם משאר ארצות סך מעות בכל שנה ושנה כפי נדבת לבם, כדי שיחלקו אותם לעניים ולומדי תורה מיחידי ק"ק הנז' [כר]".¹⁷⁷³ המבי"ט מזכיר כאן מציאות מוכרת, לפיה קהל מסוים בעיר לא ידועה, משגר משלוחי סיוע, המיועדים דווקא אל הקהל המזוהה עם הקהל התומך. מטרת המשלוח היא הנזקקים, ובהם גם לומדי תורה, אבל הוא מגיע ראשית אל קופת הקהל, והקהל הוא המווסת את המשך העברת הממון אל היעד הרצוי.

בידי מי נמצא המפתח לקופת הקהל? זאת הבהיר המבי"ט בהמשך דבריו, הדנים בבעיית משמעת של הלומדים: "והממוני' [ם] מהק"ק הנז' [כר] אינם רוצים ליתן לבעלי תורה הנז' [כרים] חלקם או ההספקה הנוגע להם בחלקם מהמעות הנשלח משאר הארצות לשמם [...] ובעלי תורה הנז' [כרים] טוענים ואומרים: מי שם אתכם להיות לכם ממשלה על מעות אלו, לא לכם אלו המעו' [ת] באים לשמינו".¹⁷⁷⁴ הממונים היו בעלי סמכות בקהל, שבידם תחומים רבים בהנהגת הקהל,¹⁷⁷⁵ ומכאן משמע שגם חלוקת כספי התמיכה הייתה באחריותם. אמנם, דיון זה מתייחס ל'עיר אחת', ואין לדעת אם זו צפת, אבל המבי"ט היה מחכמי צפת, ובתשובתו אין טענה עקרונית כלפי סמכות הממונים בכספי התרומות, אלא טענה כלפי שיקול דעת הממונים במקרה המסוים הזה, שלפי דעתו הוא מוטעה. במקום אחר דן המבי"ט בתקנות קהל האשכנזים בצפת, שלא זכו לקונצנזוס פנימי. הוא חידש הסכמה בשנת של"ו על בסיס הסכמה קודמת משנת ש"ה: "שלא יכתוב שום יחיד מהק"ק הנזכרת לחוצה לארץ, שום דבר שיגיע הפסד לק"ק, ולא יכתוב לשום נברא שישלחו מעות [...] ואם ישלחו לאיזה יחיד איזה מעות לחלק, חייב אותו יחיד לתת אותם המעות לידי גבאי הק"ק".¹⁷⁷⁶ מכאן אנו למדים, כי אותם 'גבאים' קהליים היו הממונים הציבוריים על כלכלת ישיבת האשכנזים באמצע המאה הט"ז, אבל מן הצורך לעגן את סמכות הגבאים בהסכמה, ולחזור ולעגן אותה, ניתן ללמוד על ניסיונות לזכות במקורות התמיכה, תוך עקיפת מוסדות הקהל.

¹⁷⁶⁹ דלמדיגו, שלומיל, דף מז ע"א.

¹⁷⁷⁰ המטבע מכונה גם: אריה, אסדי או גרוש. ראה: בן צבי, א"י, עמ' 458.

¹⁷⁷¹ פמוק, היסטוריה מוניטארית, עמ' 144.

¹⁷⁷² באותה תקופה היה ניתן לקנות בסכום כזה כ-8.5 ק"ג לחם, שכן בשנת 1606 עלה אוקה אחד 4 אקצה, ואוקה אחד השתווה לכ-1.28 ק"ג (אינלצ'יק, כלכלה וחברה, 1, עמ' XLI). כמו כן, ניתן היה לקנות 1.2 ק"ג חמאה, שכן בשנת 1606 עלה אוקה אחד 33.4 אקצה. הנתונים כאן על פי: פמוק, טבלאות מחירים.

¹⁷⁷³ מבי"ט, ח"ג סי' סו.

¹⁷⁷⁴ שם, שם.

¹⁷⁷⁵ ראה: להלן, עמ' 291-293.

¹⁷⁷⁶ מבי"ט, ח"ג סי' צו. וראה: בניהו, הסכמת, עמ' קיד-קטו.

אולי ניתן לקבל רמז לניסיונות אלו מהסכמה שנכתבה בירושלים: "להיות שיש הסכמה קדומה, חתומה מחכמי רבני ירושלים עיה"ק ת"ו ישנים גם חדשים, ומחכמי רבני צפת ת"ו, שלא יהיה רשאי שום אדם יחיד או רבים לעשות שום פירוד בק"ק יצ"ו לא לענין הבעלי תורה ולא לענין הקופה, זולת ק"ק אשכנזים".¹⁷⁷⁷ הסכמה זו אושררה בשנת שפ"ג בירושלים, אבל שותפים לה חכמי צפת בתקופה 'קדומה', ככל הנראה בתחום הזמן הרלוונטי למחקרנו. מדוע יצאו האשכנזים מן הכלל? כנראה משום שהיו בו גורמים שמצאו דרך לחתור תחת מוסדותיו הכלכליים של הקהל. אפשר שזהו גם הרקע לקיומן של שתי ישיבות אשכנזיות, כדלעיל.¹⁷⁷⁸ על כל פנים, ספק אם ניתן להסתמך על הרמיזות הללו, ואפשר שההסכמה הירושלמית איננה עוסקת אלא בענייניה.

עדות נוספת על המתיחות בקהל האשכנזים נמסרה בשנת שע"א, עת היו הממונים על חלוקת כספי התמיכה בלומדי התורה ר' משה קאשטילאץ, ר' ישראל אורי ור' שלמה כהן, והיה מי שקבל עליהם: "שהם מתאכזרים על העניים בתכלית האכזריות, אם מעניין ההספקה, שעניי העניים מסתכלים בה [=מצפים לה], וכשבא שום בעל תורה ומבייש את פניו דאזיל סומקא ואתי חיוורא [=שמסמיק ומחוויר] לשאול את הספקתו, הם דוחים אותו מיום אל יום ומחדש אל חדש, עד שהולך אל ביתו סר וזעף, ומאומה לא ישא בידו. ואם מתרעם עליהם הם חותכים את הספקתו, והם דורשי' [ם] טוב לעצמם, שמקדימים ליקח הספקתם עד ששה חדשים".¹⁷⁷⁹ מבלי לשפוט את הצדק שבטענות אלה, אין ספק שהן משקפות את המתח החברתי שנוצר תחת משטר ה'הספקה' הקהלית.

על צוואת אשה, שהקדישה בשנת שס"ה את כספיה לטובת קהל רומניה, חתמו "כל בני הק"ק או רובם".¹⁷⁸⁰ צוואה זו לא יועדה ללומדי התורה בקהל דווקא, אבל יש בה ידיעה ייחודית על אחריות יחידי הקהל על כספי התמיכה המיועדים לקהל.

8. קופות כלליות על-קהליות לתמיכה בלומדי התורה בצפת

'תלמוד תורה' הוא שמו הכולל של המוסד לחינוך ילדים. בצפת היו תלמודי תורה קהליים,¹⁷⁸¹ אבל היה לפחות אחד ששירת את כלל האוכלוסייה בצפת.¹⁷⁸² במשמעותו הרחבה כלל המושג 'תלמוד תורה' גם את

¹⁷⁷⁷ קויפמאנן, הסכמה קדומה, עמ' 147.

¹⁷⁷⁸ לעיל, עמ' 202.

¹⁷⁷⁹ מהריט"ץ, סי' קעט.

¹⁷⁸⁰ שם, סי' רנט.

¹⁷⁸¹ בצפת ידוע על תלמוד תורה של קהל המערבים באמצע המאה ה"ז (ששון, תרגום סוסאן, עמ' 63-68).

¹⁷⁸² לדוגמה: "ונכריזן בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובתלמוד תורה בתינוקות של בית רבן" (גלאנטי, סי' סז); "והישיבות החשובות מתפוררות והולכות, והבחורים והנערים אשר בתלמוד תורה היו למודים מהמורים, נפוצים על ההרים [...] (אגרות ריא"ם, עמ' 209); "ובעיר הזאת כלילת יופי, שנים עשר בתי כנסיות, ושש עשרה מדרשות ישיבות ותלמוד תורה לתינוקות, מעמידים עולם בהבל פיהם" (אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלו). בשנת שנ"א מסר ר' משה אלשיך: "תלמוד תורה עם חמש עשרה מלמדים, חמשה מהם בעלי מקרא, וכן בעלי משנה, וכן בעלי תלמוד" (פכטר, חזות קשה, עמ' 89-90). עדותו מתייחסת לגודלו ולאיכותו של המוסד בתקופת משבר, ויש להניח שקודם לכן היה גדול עוד יותר. המבי"ט דן ב"מקום לת"ת, שהוא מכלל הקהלות יצ"ו" (מבי"ט, ה"ב סי' קעא), ובהמשך משתמע מעל לכל ספק שמדובר במוסד החינוך לילדים: "ב"ה [=בית הכנסת] [...] רוצי' לעשותו בית תלמו' תורה, אם אין להם מקו' אחר לתלמו' תורה לנערי' [...] (שם, שם). אך מקומו של נושא דיון זה מחוץ לצפת. וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 18-21.

ה'חברה' הכלכלית שתמכה בחינוך, כדלהלן.¹⁷⁸³ חברת תלמוד תורה בצפת ידועה מאז שנת שי"א, בזכות פנייתו של ר' יוסף קארו לר' יעקב בית הלוי משאלוניקי, בבקשת סיוע "לעזור לחברת ת"ת [=תלמוד תורה] אשר בצפת".¹⁷⁸⁴ אולי מלבדה הייתה בצפת חברה נוספת בשם זה,¹⁷⁸⁵ שנוסדה לא לאחר שנת של"ה.¹⁷⁸⁶

חברת תלמוד תורה בצפת הייתה מוסד כלל-עירוני ועל-קהלי, בדומה לריכוזים יהודיים אחרים באימפריה העות'מאנית¹⁷⁸⁷ ובאיטליה.¹⁷⁸⁸ מטרתה לאפשר את החינוך לכל, ולדאוג לכיתות לימוד, לשכר המורים, להטבות בתנאי עבודתם, לפיקוח על ההוראה, למזון ולביגוד לתלמידים,¹⁷⁸⁹ ואפילו לעניינים שאינם נוגעים לחינוך: "שהרי אפילו הדרים בארץ רחוקה, עיניהם ולבם שם בחברת ת"ת, שהוא תל שהכל פונים בו, דהפוך בה דכלה בה, עניי העיר ועניי העולם, ותלמוד תורה כנגד כלם";¹⁷⁹⁰ "כי מי יוכל לגור במקום אשר אין שם [...] חברת ת"ת",¹⁷⁹¹ וצפת בכלל זה.

על אופיו הכלל-עירוני של המוסד בצפת ניתן ללמוד ממקורות בודדים. בהסכם עם בעל חוב, שזמנו ומקומו לא ידועים, התחייבה אישה למלא אחר תנאים מסוימים, ובמקרה שלא תעמוד בהם תתחייב לתרום

¹⁷⁸³ בשאלוניקי כללה חברה זו גם מוסדות רפואה, אחסון ובנקאות למטרות ציבוריות (גלר, עבודת גמר, עמ' 14).

¹⁷⁸⁴ עין משפט, הקדמת דוד אברהם פיפאנו. וראה: הקר, בית הלוי, עמ' 255-256.

¹⁷⁸⁵ ר' שלמה אלאשאקאר, חוכר מכס מצרים, החזיק חברת תלמוד תורה (מבי"ט, ח"ב סי' לג). ר' יוסף קארו והמבי"ט אמרו על אלאשאקאר, שהוא "המחזיק במעוז התורה ולומדיה, מאיר לארץ ולדרי' עליה, ומזיו הודו והדרו בממונו והונו מלאה הארץ דעה" (שם, ח"א סי' רצג). והשווה: רדב"ז, ח"א סי' רפה. גם ר' יוסף סמברי כתב עליו: "עשיר גדול, ומחזיק ישיבת ארץ ישראל" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 326). וכן: "הוא בנה תלמוד תורה, והקדיש כמה בתים לתנוקות של ת"ת, והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים של ארץ מצרים, ומחזיק ישיבות ארץ ישראל [...]". (שם, עמ' 417). עדויות אלו מתייחסות לפעליו של אלאשאקאר מצרים, בארץ ישראל ובירושלים, אך לא בהכרח בצפת (וראה: שייבר-בניהו, פניית, עמ' קכח; קלב-קלג), אבל אולי היה בצפת, שכן על מוסד זה הפקיד מפקח מטעמו, את ר' יצחק עראמה, "שהוא עומד ומפקח על המלמדים והלומדים" (מבי"ט, ח"ב סי' לג). אדם זה נמנה בין חכמי צפת בסביבות שנת שכ"ה (הבליון, תקנות רגמ"ה, עמ' 245).

¹⁷⁸⁶ לפי שמות החכמים שדנו בעניינו, לא החלה תמיכתו במוסד זה לאחר שנת של"ה, שכן בשנה זו נפטר ר' יוסף קארו, ואחריו נפטר ר' ישראל די קוריאל והמבי"ט.

¹⁷⁸⁷ בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 312-314. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 3-4; 12-13; 38-39; בן נאה, יהודים, עמ' 193-197; אמארייליו, חברת ת"ת, עמ' רעג-שח; גלר, קיומם, עמ' 218-220; י' עסיס, "חינוך ילדי ישראל בספרד הנוצרית במאות הי"ג-ה"ד: בין הקהילה לחבורה", ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 148-149. 'חברת תלמוד תורה' נודעה במהלך המאות הט"ז והי"ז גם בשאלוניקי, (מהרשד"ם, יו"ד סי' קעג; קעד; קעה; חו"מ סי' שעב; דברי ריבות, סי' רכג; מהרש"ך, ח"ב סי' נח; קורא הדורות, דף מו ע"א. וראה: בן נאה, דיסרטציה, עמ' 252), בקושטא (ראנ"ח, ח"א סי' פד), באדריאנופול (ר' משה שלטון, שאלות ותשובות בני משה, קושטניא תע"ג, סי' מט), בתיריא (מהרשד"ם, יו"ד סי' קפא), בכיאו (עין משפט, סי' ד. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 327-329), בחברון (מהרשד"ם, יו"ד סי' קסז) ובריכוזים נוספים (אשכנזי, סי' יג; בעי חי, ח"ב סי' עח).

¹⁷⁸⁸ זנה, וירונה, עמ' קפב-קפג; שולוואס, איטליה, עמ' 109; ר' בונפיל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הרינסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 106.

¹⁷⁸⁹ בגדים נתרמו לתלמידי חכמים אשכנזים בצפת בשנת שע"א מטעם קהלים: "וכן על זה הדרך בענין ההלבשה, שמי שיש לו עשר חליפות שמלות נותנים לו עשר ידות מההלבשה, ומי שהוא ערום ויחף נותנים לו דבר מועט" (גלאנטי, סי' קעא). על ידיעות בדבר הנוהג לתרום ביגוד ללומדי תורה באימפריה העות'מאנית, ראה: פורג'ס, קפשאלי, עמ' 44; גלר, קיומם, עמ' 209-210; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 325-326; אסף, מקורות, ב, עמ' 539; 541-542. על ידיעות דומות מאשכנז, ראה: ברויאר, דיסרטציה, עמ' 15-16. ובעניין זה ראה: בניהו, אניות, עמ' 102, הדן בשאלה האם נשלחו לבני תלמוד התורה בצפת בגדים של ממש, או כספים של רווחי תעשייה. מעניין לציין, שרעיון הטבות המזון, הביגוד ואף הדיוור לתלמידים כבר נמצא בעולם האסלאמי מאז מאה הי"א, עם כינונה של מדרסה ניזמייה בבגדד, שהנהיגה רעיון זה, והייתה למודל למוסדות חינוך אחרים בעולם המוסלמי (בילגרמי-אשרף, אוניברסיטה איסלאמית, עמ' 29; מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 88).

¹⁷⁹⁰ דברי ריבות, סי' רכג. וראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 540.

¹⁷⁹¹ בעי חי, יו"ד, סי' רכ.

לתלמוד תורה של צפת אלף לבנים.¹⁷⁹² על הגבייה הופקדו ממוני צפת, כ"שליטים ואפוטרופסים".¹⁷⁹³ ניתן ללמוד מכך על אופיו של המוסד, הנתון למרותם של ממוני העיר. המבי"ט דן בר' יצחק ג'וקליל שנפטר בצפת, וציווה את אחד מבתיו ל'חברת ת"ת', לאחר מותה של אחותו. בדיון נקבע, שאם היורשים לא ינהגו בכספים כשורה, זכאים "ממוני חברת ת"ת [=תלמוד תורה] בעיר להוציאם מידם, ולהקדישם לתלמוד תורה".¹⁷⁹⁴ כאן נזכרים ממוני החברה עצמה, ולא ממוני העיר, אבל גם מהמושג 'חברת תלמוד תורה בעיר' משתמע שמדובר במוסד של כלל יהודי העיר.¹⁷⁹⁵ במקרה אחר, התחייב אדם להקדיש ספרים לחברת תלמוד תורה בצפת, במקרה שיזכה בדין.¹⁷⁹⁶ חברת תלמוד תורה בצפת נתמכה בנדבנים,¹⁷⁹⁷ ומטעמה שוגרו שליחים אל הגולה, לשם גיוס ממון. בשנת שכ"ח יצא ר' יוסף ארזין לשליחות מטעם "חברת ת"ת [=תלמוד תורה] אשר בצפת תוב"ב".¹⁷⁹⁸ בשנת שס"א נמצא בוויניציאה ר' עמרם הנזיר, בשם "חכמי יועצי צפת תוב"ב והת"ת [=והתלמוד תורה] יצ"ו".¹⁷⁹⁹ באותו פרק נשלח ר' מאיר מימראן אל משפחת קנשינו באלג'יר, במטרה "לבא להתחנן [...] על דביר קרית ספר זה בית חיינו, מקום מקדשנו בגלותנו, תלמוד תורה יע"א שבארצנו, זו צפת שבגליל העליון תוב"ב [...]".¹⁸⁰⁰ הקשר בין חברת תלמוד תורה למשפחה זו החל לפחות בשנות התשעים של המאה הט"ז,¹⁸⁰¹ ונמשך לפחות עד שנת שס"ח.¹⁸⁰²

9. קופה מרכזית עירונית לתמיכה בלומדי התורה בצפת

על אף התארגנות הקהלים, יצרו יהודי צפת הנהגה משותפת לשם מתן מענה על צורכי הכלל. ייסוד הנהגה כזו התחייב מן המציאות הכלכלית של כלל היהודים בצפת, ולא רק של לומדי התורה, שכן העובדה

¹⁷⁹² על משמעותו הכלכלית של סכום זה, ראה: לעיל, עמ' 169.

¹⁷⁹³ מהרשד"ם, יו"ד סי' נח.

¹⁷⁹⁴ אבקת רוכל, סי' פה.

¹⁷⁹⁵ חכמי צפת דנו במקרים נוספים, מהם משתמע אופיו הכלל-עירוני של החברה, אבל לא ניתן להוכיח שהם עסקו בצפת. למשל: המבי"ט דן גם בהקדש "לחברת ת"ת הידועה בק"ק של אותה העיר [...] ת"ת של עיר פלו" (מבי"ט, ח"ג סי' קא). לא מבואר שם באיזו עיר מדובר, אבל מבואר שמדובר ב'תלמוד תורה של עיר', כלומר במוסד עירוני ולא קהלי. וראה גם: שם, סי' קכג; אבקת רוכל, סי' עד.

¹⁷⁹⁶ לחם רב, סי' צב.

¹⁷⁹⁷ ראה: גלר, קיומם, עמ' 206.

¹⁷⁹⁸ מאמץ כח, דף טז ע"א.

¹⁷⁹⁹ אגרות ריא"ם, עמ' 211. וראה: בניהו, אניות, עמ' 104-107; קארפי, בתרבות, עמ' 135; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 300.

¹⁸⁰⁰ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קמ-קמא.

¹⁸⁰¹ שם, עמ' קמב.

¹⁸⁰² בניהו, שלווחיה, עמ' 80-81.

שהמסים הציבוריים חולקו בין הקהלים מעידה על מנגנון גבייה ותיאום ביניהם,¹⁸⁰³ שהרי "כל הקהלות הם כקהל א' [חד] במס ובעניינם".¹⁸⁰⁴

מחד גיסא, במקורות שנבחנו להלן, נראה שיכולת זו באה לידי ביטוי גם באחריות המשותפת לכלכלת לומדי התורה. מאידך גיסא, הידיעות בעניין זה מועטות, וקשה להבין מהן מה היה טיבה של הנהגה זו, מה היו דרכי פעולתה והיקפיה, אימתי החלה בפעילותה, והאם אמנם הייתה רק קופה אחת כזו. התארגנות עירונית לכלכלת לומדים ומוסדות חינוך נמצאה בתקופה הנדונה ובסמוכות לה גם בחברות נוצריות¹⁸⁰⁵ ומוסלמיות,¹⁸⁰⁶ אבל היא שונה במהותה מן ההתארגנות היהודית, שכן היהודים היו במעמד של מיעוט דתי, ולא נתמכו במערכות שלטוניות.

בסביבות שנת שכ"ח מסר ר' יוסף קארו: "ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי היא לכל הארצות, והיו פרנסיה ומנהיגיה מתנהגים כהוגן, לשאת במשא העם העניי' [ם] והאביונים ולומדי התורה [...]".¹⁸⁰⁷ מי היו ה'פרנסים' וה'מנהיגים' שנשאו במשא לומדי התורה? לא נזכר כאן שם הגוף שבמסגרתו הם פעלו, וספק אם ניתן להבין שמדובר בגוף של הנהגת כלל יהודי העיר. הידיעות על משלוחי הכספים מוויניציאה, בין שנות השמונים של המאה הט"ז לשנות העשרים של המאה הי"ז, כמעט ואינן מוסרות על העדפה כלשהי לקהל מסוים,¹⁸⁰⁸ למרות שהן מוסרות על איסוף הכספים בקופות קהלי האשכנזים, האיטליאנים והספרדים בעיר.¹⁸⁰⁹ אפשר שעובדה זו רומזת על חלוקה לא-קהלית, בגין פעילות הקופה המרכזית כבר במאה הט"ז.¹⁸¹⁰

עיקרן של הידיעות על ניהול הקופה המרכזית לאיגום כל כספי התרומות, אינן מוקדמות לשלהי המאה הט"ז. הראשונה שבהן נמסרה בדיון על צוואתו של ר' מרדכי דעדע ממצרים, בסוף המאה הט"ז או בראשית המאה הי"ז.¹⁸¹¹ על רקע המצב הכלכלי הקשה דנו בהמרת כספי ההקדש הזה, "מנהיגי העיר

¹⁸⁰³ ראה: מבי"ט, ח"א סי' קפא; ר.

¹⁸⁰⁴ שם, סי' רפ. היגד זה לא נאמר ביחס לצפת. תשלום המס הקהלי נערך לפי אומן מספר חבריו (אבקת רוכל, סי' רג), ומלבדו הוטל מס כללי הוטל על הקהילות, בנוסף על מס הכראגי (שם, סי' רד-רה).

¹⁸⁰⁵ באיטליה דאגו הרשויות המקומיות, ולא המדיניות (גרנדלר, רנסאנס, מאמר V, עמ' 779), לכלכלת מוסדות החינוך, כולל האוניברסיטאות (דייוויס, פלורנס, עמ' 10-17; 20; 25; 31-32; גרנדלר, איטליה, עמ' 13-14; 36; 43; 56-61; 71; גרנדלר, רנסאנס, מאמר VI, עמ' 185-205; מאמר X, עמ' 158-169), משום שראו בכך ייעוד, והאמינו שבפיתוח המשאבים האנושיים הן דואגות לעתידן (גרנדלר, רנסאנס, מאמר V, עמ' 776-777). לעומת זאת, בתי הספר הכנסייתיים נוהלו על ידי מוסדות הכנסייה (שם, עמ' 777-778).

¹⁸⁰⁶ שלטונות העיר העות'מאנית הבינו שמתפקידם לגבות מסים ולתת שירותים בסיסיים, אבל לא שירותי רווחה וחינוך. לאלו דאגו מוסדות ההקדש המוסלמי (בן נאה, בין גילדות לקהל, עמ' 277; מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 84-117), גם בשל הדאגה לנזקקים ולנצרכים הנהוגה בתרבות זו (ראה: בן נאה, יהודים, עמ' 200-201). כתוצאה מכך, מוסדות חינוך מוסלמיים, ואפילו אוניברסיטאות, התנהלו בכפוף למסגדים ובתחומם (בילגרמי-אשרף, אוניברסיטה איסלאמית, עמ' 23; 25; 46-47; דודג', אל אזהאר, עמ' 80-82).

¹⁸⁰⁷ אבקת רוכל, סי' א.

¹⁸⁰⁸ יוצאת מן הכלל בעניין זה היא הידיעה על איסוף כספים לקהל הפורטוגזים בין השנים ש"ע-שע"א (קארפי, בתרבות, עמ' 241).

¹⁸⁰⁹ ראה: שם, עמ' 137-138.

¹⁸¹⁰ כנראה שזהו הרקע להנחתו של א' קופפר, שפעילות הכולל החלה כבר במאה הט"ז (קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 361).

¹⁸¹¹ ראה: לעיל, עמ' 169; 172.

צפת [...] באומרם שאם אין עיר אין ישיבות, ושואלים את פי רבני העיר אשר מהם תצא תור' [ה], אם יש כח ביד טובי העיר לשנות הקדש זה אל המצטרך לצורך חובות העיר כדי שלא תחרב".¹⁸¹² מכאן אנו למדים, שבסמכותם של רבני העיר ומנהיגיה לדון בכספים המיועדים לישיבות בצפת, ושהכספים הופקדו בקופה הנשלטת בידם.

הקופה המרכזית עמדה במוקד פעילותה של קהילת ויניציאה למען הנזקקים בצפת. בשנת ש"ס נשלח לוויניציאה ר' עמרם הנזיר, כשליח מטעם "ראשי וחכמי צפת תוב"ב [...] אשר מנו אותנו [בוויניציאה] מורשים ופקידים בכל כחם, על כל הנדבות והתשורות, כוללות ופרטיות, הנעשות בכל הארץ לשם א"י וענייה, לגבות ולקבל ולעשות כיד ה' הטובה עלינו לשמם".¹⁸¹³ כלומר, שליחותו התבצעה מטעם מנהיגי צפת, ולא מטעם גורמים 'מגזריים' בתוכה. בשנת שס"א ביקש ריא"ם מקהילות שונות להצטרף להתאחדות למען הנזקקים בצפת, "כפי ערך נפשות מכל הלשונות, לאשכנזים, ספרדים, פורטוגיסי ואיטליאני וזולתם",¹⁸¹⁴ כלומר ללא תיוג קהלי. קהל האיטליאנים 'ויתר' בראשית המאה הי"ז על "שום נדבה בשם קהלינו",¹⁸¹⁵ כלומר על זכותם בתמיכה מקהילות איטליה על פי המפתח הקהלי. ויתור זה מובן על רקע הידיעות הללו, על תמיכה כוללת בנזקקים בצפת.

מי היו בעלי הסמכות לניהול הקופה המרכזית לתמיכה בלומדי התורה? להלן נדון במוסדות ההנהגה האזרחית שניהלה את צרכי הציבור בצפת,¹⁸¹⁶ והדעת נותנת שמתבקש הקשר בין מוסדות אלו לבין פעילותה של הקופה המרכזית. אבל קשר כזה לא נמצא, ומן המקורות קשה לקבל נתונים המבהירים כיצד התנהלה קופה זו.

ממקורות אחדים ניתן ללמוד על אישיות רבנית, שעמדה בראשות קופה כזו. ר' יוסף קארו דן בצוואת מנוח להפקיד את כספי ההקדש שלו ביד "חבר העיר".¹⁸¹⁷ חבר העיר היה כינויו של אחד מגופי ההנהגה הציבורית,¹⁸¹⁸ אך לפי הגדרת ר' יוסף קארו עצמו למושג זה,¹⁸¹⁹ כמו גם הגדרתו של רדב"ז,¹⁸²⁰ ייתכן לזהות מוסד זה עם חכם בעל סמכות כלכלית ריכוזית,¹⁸²¹ ואכן חבר עיר נזכר לעתים גם כמושג מקביל ל'חכם'.¹⁸²² דיון זה עקרוני, ואיננו נוגע דווקא לצפת, אבל אולי משקף את המציאות בימיו של ר' יוסף

¹⁸¹² מהריט"ץ, סי' קנח.

¹⁸¹³ אגרות ריא"ם, עמ' 212.

¹⁸¹⁴ ר' ברוך קלימאני, בתוך: תורת משה, הקדמה, דף ו ע"ב. וראה: קארפי, בתרבות, עמ' 238-239.

¹⁸¹⁵ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 364.

¹⁸¹⁶ להלן, עמ' 287-293.

¹⁸¹⁷ שו"ע, יו"ד סי' רנז, יא.

¹⁸¹⁸ ראה: להלן, עמ' 291.

¹⁸¹⁹ "החכם המתעסק בצרכיהם [של הציבור]" (אבקת רוכל, סי' ג).

¹⁸²⁰ "החכם הממונה על הציבור" (רדב"ז, ח"א סי' סה).

¹⁸²¹ ראה: מהרשד"ם, או"ח סי' לו; יו"ד סי' צ; קיא; קיז.

¹⁸²² מהריט"ץ, סי' ד; מהריט"ץ החדשות, סי' פא. לדעת ל' בורנשטיין, "אחד מכינויו של החכם באימפריה העות'מאנית היה המונח העתיק חבר עיר, וזאת בשל שעסק גם בצרכי ציבור. מאידך ברור, שחבר עיר יכול להיות גם מנהיג שלא מילא כל תפקיד רוחני, אלא היה מנהיג חילוני" (בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 242).

קארו. אם נכונה השערה זו, ניתן לצרפה לעדותו שנזכרה לעיל, אודות דאגתם של מנהיגי העיר ללומדי התורה בזמנו.

חכם בעל סמכות דומה היה ר' יהושע בן נון. הוא נזכר בדברי ר' שלמה שלומיל, כ"אב"ד בצפ"ת, וראש לכל ראשי הישיבות דצפ"ת.¹⁸²³ הכינוי 'ראש לכל ראשי הישיבות' יוצא דופן,¹⁸²⁴ וכיוון שבשום מקום לא שמענו שחכם זה היה ראש ישיבה בעצמו, הוא נראה מופרז. אפשר שהסבר למשמעות כינוי זה מונח בהמשך הדברים: "ועל פיו יובאו כל ההקדשות של כל הגולה, והוא היה המשביר והמספיק לכל חכמי צפ"ת".¹⁸²⁵ דהיינו, שליטתו על כלכלת בעלי התורה הקנתה לו מעמד של מי שעומד בראשם. חכם זה נפטר בשנת שמ"ה,¹⁸²⁶ ומכאן שקופה מרכזית הייתה קיימת בימיו, אבל יש לסייג ידיעה זו בעובדה שהדברים נכתבו בראשית המאה הי"ז, ואולי משקפים את המציאות בזמנו של הכותב.

מהרי"ט מסר עדות חשובה על הנהוג בצפת: "היו נוהגים כן, לתת מעות שהוקדשו ללומדי תורה בישיבה, ומעות שהוקדשו לת"ת [=לתלמוד תורה] בריוח כ"כ [=כך וכך (?)] למאה [=לפי אחוזים], ומהר"ר אברהם גבריאל זלה"ה היה בידו ממון רב כסף קדשים אלו, והיה מלווה אותם [...]"¹⁸²⁷. עדות זו מצביעה על סוגי כספים שונים, ששימשו לתמיכת הלומדים: האחד, כספי הקדשות לטובת הלומדים בישיבה. השני, כספי השקעה בקרנות שהוקדשו ללומדי תורה, שרווחיהן חולקו בין הנתמכים לפי אחוזים. והשלישי, קופת הלוואות, שיש להניח שלא שימשה לזוים קבועים. אולי ר' אברהם גבריאל עמד בראש קופה על-קהלית זו, או אחרת כדוגמתה. ידוע שאישיות זו עסקה בצורכי ציבור בראשית המאה הי"ז,¹⁸²⁸ ולידיו נשלחו כספים שיועדו לצפת.¹⁸²⁹ בדומה לר' יהושע בן נון, גם חכם זה לא עמד בראש ישיבה לפי הידיעות שבידינו, ונראה שעובדה זו חסכה מהם ביקורות צפויות על העדפות משיקולים זרים.

ניתן להסיק מידיעות אלו, שבראשות הקופה הציבורית לתמיכה בלומדי התורה בצפת, או לפחות בהנהגתה, עמדו חכמים. חכמים נוספים נזכרו בהקשרים, שייתכן כי הם מרמזים על כך שמילאו תפקיד דומה, וכנראה שהיו מעורים בהנהגת העיר,¹⁸³⁰ בשלהי המאה הט"ז ובעשורים הראשונים של המאה הי"ז:

על ר' שלמה אמיריליי נאמר בשנת שנ"א שהיה "ממונה צפת".¹⁸³¹ על ר' משה די קוריאל נרמז, שעסק בפעילות תמיכה בנזקקים בצפת בשנת שס"ה,¹⁸³² אבל אין לדעת באיזו מסגרת פעל. רבנים בצפת היו

¹⁸²³ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב. והשווה: בניהו, שבחי האר"י, עמ' 240.

¹⁸²⁴ וכדוגמתו מצינו רק בענייניו של ר' יוסף קארו: "ראש ראשי ישיבות" (בניהו, יוסף בחירי, עמ' קעח).

¹⁸²⁵ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב.

¹⁸²⁶ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 219 והערה 43.

¹⁸²⁷ מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' מה. והשווה: בעי חיי, יו"ד סי' קפא. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רעד; רצו-רצו; שט.

¹⁸²⁸ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 223.

¹⁸²⁹ לחם רב, סי' צב.

¹⁸³⁰ ראה: להלן, עמ' 287-293.

¹⁸³¹ פכטר, חזות קשה, עמ' 90. והשווה: שם, עמ' 116.

¹⁸³² הקר, בית הלוי, עמ' 289.

בעלי סמכות על קופת ההקדש, שכאמור יועדה לעניים, ולא דווקא ללומדים. בין השנים שס"ה-שס"ט פנה ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי אל רבני צפת, בבקשה שיסייעו לגר אברהם ישראל בקליטתו בארץ: "על כן אמרנו גמרנו לבא לפני שערי תהלתכם, אתם גם אתם, לרבות שלוחכם וכל העוסקים עם הצבור, חבור תורה ומצוה ופרנסי ההקדש [...] ותתנו לו די סיפוקו ומחסורו אשר יחסר לו [...]".¹⁸³³ ניתן להבין מכאן שחכמים מונו על קופת ההקדש, ונרמז כאן שתחת סמכותם עסקו פקידים בהעברת הכספים לייעדם.¹⁸³⁴

אל ר' אברהם שלום פנו בבקשות סיוע לאלמנות נזקקות בצפת בעשור השני של המאה הי"ז,¹⁸³⁵ וכבר הזכרנו לעיל שבידיו הופקדו כספי הקדשות פרטיים,¹⁸³⁶ אבל אין לדעת אם פעל מטעם מוסדות העיר, או מטעם כל יוזמה אחרת. אולי משום כך החשיב אותו ר' עמנואל אבוהב לאחד מן החכמים "המנהיגים היום את העיר צפת".¹⁸³⁷ בקשה דומה הופנתה גם אל ר' יעקב פאלקון, בין השנים שע"ד-ש"פ.¹⁸³⁸ לסכום, בהנהגת הקופה הציבורית המרכזית לתמיכה בלומדי התורה בצפת ובניהולה עמדו דמויות המזוהות עם שכבת החכמים. לעיל עמדנו על העובדה, שגם בגולה נודעה השפעה רבה של חכמים על ניהול כספי התמיכה בלומדי התורה בארץ ישראל, והסברנו שיש לבחון השפעה זו על רקע התכנים הדתיים שנוצקו אל תוך מעשה התמיכה.¹⁸³⁹ ניתן להשליך תובנה זו גם על מעורבותם של חכמי צפת בכספי התרומות, אבל נראה שבצפת היו לכך השלכות נוספות. לכאורה, בהנחה שתלמידיהם של המעורבים בחלוקת כספי התרומות או מקורביהם, ומן הסתם גם הם עצמם, נכללו בין הזכאים לתמיכות מסוג זה, יש לצפות לחיכוכים חברתיים ולטענות על הטיית זכאויות, אבל עקבות של חיכוכים כאלו לא נמצאו.

10. הזיקה בין פעילות התמיכה העירונית לפעילות התמיכה הקהלית

כיצד השפיעה פעילות הקופה הציבורית על אחריות הקהלים על הלומדים במסגרתם? בדיוננו לעיל ראינו שתמיכת הקהלים בלומדי התורה נמשכה לאורך כל התקופה הנדונה, וכפי שהעיד מהריט"ץ בראשית המאה הי"ז: "והמנהג הפשוט בכל מקומותינו, הקהל הקדוש ספרדים, כשמקדישים מעותיהם מחוצה לארץ, ואומרים לארץ ישראל, מסתמא [=מן הסתם] לעניי הספרדים הם. וכן באשכנז לאשכנזים [...] ומכל שכן כשמקדישים חפצים ורמונים ומפות ופרוכות וספרי תורה לא"י סתם, לוקחים אותם לקהלם [...] לא לקהלות אחרות".¹⁸⁴⁰

¹⁸³³ שם, עמ' 293.

¹⁸³⁴ ואולי הם גבאי 'בית ההקדש' לעניי צפת בשלהי המאה הט"ז: "[...] דגבאי המעות הנז', היינו גבאי צפת תו"ב, הממונים על פרנסת עניי עירם" (מהרש"ך, ח"ב סי' לח).

¹⁸³⁵ הקר, בית הלוי, עמ' 307-316.

¹⁸³⁶ לעיל, עמ' 194.

¹⁸³⁷ אבוהב, מונולוגיה, עמ' 271.

¹⁸³⁸ הקר, בית הלוי, עמ' 317-319.

¹⁸³⁹ ראה: לעיל, עמ' 160-166.

¹⁸⁴⁰ מהריט"ץ, סי' רעו.

לכאורה, נדרשה משמעת פנימית של הקהלים כדי לקיים קופה מרכזית, שהרי מהו מקור כוחה של התאחדות כשהפרטים בתוכה ממשיכים לפעול בעצמאות? ניתן להסביר שפעילות שתי המסגרות התקיימה במקביל, ולא הייתה בכך סתירה. מוסדות העיר פעלו להטיב עם מצבם הכלכלי של לומדי התורה, במקביל לקהלים שאחריותם ללומדי התורה שלהם לא פסקה.

הסבר לכך מובא באגרת, שכתבו ראשי האיטליאנים בצפת. כפי שראינו לעיל, קהל זה ופרנסיו בגולה היו מעורבים מאוד בפעילות למען הקופה המרכזית. באגרת זו נמסרו סדרי התמיכה העקרוניים בנזקקים בעיר בכלל, ובלומדי התורה בפרט, כנראה בראשית המאה הי"ז: "כתב שבא מצפת תוב"ב [...] ההנהגה הסדר מעיר הקדש תוב"ב היא הראשונה, כל מה שבא מחוץ [לצפת], מנדבות לת"ת [=לתלמוד תורה] ולהקדש הם בכולל [...] שהכולל יש להם הפסד ממון רב, בענין השלמות פרעונות הטלות הכולל, עכ"ז [=עם כל זה] [...] כל קהל וקהל נותן הקופה לעניי קהלו מזון [...] גם בקור חולים הם בכולל [...] וכל קהל וקהל, מה שאינם יכולים להספיק הכולל, מספיקים כל קהל וקהל".¹⁸⁴¹

כאן נזכר לראשונה שמו של הגוף המרכזי את כספי התמיכה בצפת: ה'כולל'. לאור מיעוט האזכורים של גוף זה, יש להניח שהיה זה כינוי בלבד לסמכות הציבורית, ולא שמו של גוף מוכר.¹⁸⁴² לפי המתואר באגרת, הכולל איגד את הטיפול במצוקות הכלכליות של יהודי העיר בכלל, ושל לומדי התורה בפרט, ללא קשר לשיוך עדתי או קהלי. לא הייתה סתירה בין פעילות הכולל לבין פעילות הקהלים, ופעילותם המקבילה לא נחשבה להפרה של כללי משמעת: להיכן שאין ידו של הכולל מגעת, הגיעה יד הקהל, שתמך באנשיו הנזקקים, ובכללם בלומדי התורה.

מאידך ייתכן שפעילות הקהלים עמדה בניגוד למגמתה של הקופה המרכזית, ומקור זה רק ניסה 'להכשיר' בדיעבד מציאות קיימת לא רצויה. לפי זה, אם הייתה משמעת פנימית שעמדה בבסיס ההתאגדות, היא הופרה על רקע המצב הכלכלי המחמיר והולך לקראת ראשית המאה הי"ז. אפשר שזהו הרקע לידיעות המתרבות על התמיכות הקהליות לקראת סוף העשור הראשון של המאה הי"ז, והן מעידות על התמוטטות הקופה המרכזית.

11. שליחים מטעם כלל הקהילה בצפת

מהריט"ץ כתב: "[...] ויחרדו זקני העיר להסב המלוכה ולהעלות לה ארוכה, לקומם חורבותי' [ה] [...] שרים בקרב' [ה] נאספו קהלה גדולה, האייתנים מוסדי ארץ והאדם המעלה, בעלי אסופות חליפות וצבא, ונאספו כל ירא וחרד זקני בתי אבות הן הן המרכבה וכל יחידי סגולה, שתו לבם לחילה לגדור את הטפלה, ולתקוני לכולה גולה, הנה המלכים נועדו נוסדו יחד כל העובר על הפקודים, בסוד ישרים ועדה, נועצו לב יחדיו אפסי ארץ, נשלחה על אחינו שבגולה אנשי שם הגדולים אשר בארץ אנשי חיל, סובב את העיר, וצדיקים ילכו וישובו בכל ער' [י] יאודה סביב במדינות בכל ערי עבדותינו [...] והשמיע אל קצה הארץ

¹⁸⁴¹ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 363-364.

¹⁸⁴² בניגוד לגישתם של א' קופפר (קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 361-362) וא' יערי (יערי, שלוחי, עמ' 22), שהגדירו את הכולל כגוף רשמי ומוכר.

במועצות דברי העושה והמרצות [...] איש כי יפליא לפלא נדר או נדבה לתרומת הקדש, וכסף נקי יחלק לאחוזת העיר להושיעה [...]".¹⁸⁴³

מלשונו הפיוטית של מהריט"ץ נקל להבין שמנהיגי הציבור בצפת התאספו, והכירו בצורך לשגר שליחים ליהודי הגולה, כדי להציל את העיר מפני התמוטטות כלכלית. ואולם, קשה להבין מדבריו מהי זהות הגוף הציבורי שהתכנס, והאם מדובר בהנהגה הדתית ('איתנים'; 'יחידי סגולה?'), או בהנהגה ה'אזרחית' ('שרים'; 'מלכים?'). יתירה מכך, מהריט"ץ גם לא מגלה האם הוא עצמו נשלח מטעם הציבור, או שסבב בגולה למענו עצמו.¹⁸⁴⁴

כבר עמדנו לעיל על ערפול זהותה של הקופה המרכזית, ולמרות הצעתו של ריא"ם שלא להכיר בשליחותו של אף אדם שמגיע מארץ ישראל, אלא רק בשליחיה המוסמכים של קופה זו,¹⁸⁴⁵ הערפול גובר עם הניסיון לעמוד על זהות שולחיהם של שליחי צפת. שליחים לא מעטים יצאו בסוף המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז כשליחים 'של' צפת ומטעמה, אבל לא ברור כלל בשם מי נשלחו. למשל, ר' משה אלשיך ור' משה אבסבאן בשנת שנ"א,¹⁸⁴⁶ ור' יחיאל אשכנזי ור' שלמה ן' צור "שלוחי הגליל",¹⁸⁴⁷ בשנת שס"ד.

למעשה, השליח היחידי שהוגדר כ'שליח הכולל' בצפת היה ר' יעקב חביב בראשית המאה הי"ז,¹⁸⁴⁸ ולכן רק לגביו ניתן לקבוע בוודאות שנשלח מטעם הקופה העירונית של צפת.

לסכום: במשך כל התקופה הנדונה פעלו במקביל שלוש מערכות ציבוריות לתמיכת לומדי התורה בצפת: המערכת המוסדית בהנהלת מוסדות הישיבות, המערכת הקהלית בהנהלת מוסדות הקהלים, והמערכת העירונית בהנהלת מוסדות ההנהגה הכוללת של יהודי העיר.

ייתכן שמפעלי התמיכה השונים של הקהלים והישיבות בצפת גרמו למעמדות כלכליים שנפערו בין בעלי התורה, כאשר כל גורם או תורם קובע לעצמו את כללי החסות. בנוסף, על רקע ירידת כוחה של צפת מאז הרבע האחרון של המאה הט"ז הלך וגבר הצורך בהתארגנות כלכלית מקיפה, ונוסדה קופה מרכזית במטרה לרכז את הכוחות למאמצי גיוס המשאבים, ולוויסותם בידי גורם סמכותי מאוחד. קופה כזו אכן פעלה, אך לא הצליחה לגשר מעל הזהות הקהלית או הישיבתית של היחידים, ולבטל את תלותם במקורות סיוע אחרים.

ו. שכר הוראה, דרשה, פסיקה והנהגה רבנית

¹⁸⁴³ מהריט"ץ, הקדמה.

¹⁸⁴⁴ ראה גם: שם, סי' קכט; קלה.

¹⁸⁴⁵ אגרות ריא"ם, עמ' 215.

¹⁸⁴⁶ חזות קשה.

¹⁸⁴⁷ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלט.

¹⁸⁴⁸ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 364.

מעמדם החברתי של חכמים נגזר גם ממעמדם הכלכלי.¹⁸⁴⁹ מחד גיסא היו חכמים שנודעו כעשירים, כר' אברהם ן' פואה,¹⁸⁵⁰ ר' יהושע בן נון,¹⁸⁵¹ ר' יצחק הכהן אשכנזי "הגביר"¹⁸⁵² ור' יהודה משען, שהיה "חכם מקובל ועשיר מופלג".¹⁸⁵³

באגרת שנשלחה מירושלים בשנות השישים של המאה ה"ז נזכר תלמיד שמצא חברותא בצפת, עמו הוא לומד היטב, ובה הוא מוצא גם פרנסה וברכה.¹⁸⁵⁴ היו חכמים שהפליגו בשבח עושר תלמידי החכמים, וקשרו אותו לערכים נוספים.¹⁸⁵⁵

ומאידיך גיסא, כמובן, מצבם הכלכלי של לומדי התורה בצפת לא היה אחיד, וביניהם ניתן להבחין במעמדות שונים. לעומת חכמים שנהנו מיציבות כלכלית, נמצאו כאלה שלא מצאו את סיפוקם הכלכלי בתורתם, ובהם: ר' אברהם לאניאדו,¹⁸⁵⁶ ר' יששכר ן' סוסאן,¹⁸⁵⁷ ר' ישראל די קוריאל,¹⁸⁵⁸ ר' יעקב אלתרץ,¹⁸⁵⁹ ר' שלמה טוריאל,¹⁸⁶⁰ ר' אברהם סאגיש,¹⁸⁶¹ ר' אלעזר אזכרי,¹⁸⁶² ר' דוד אמריליון¹⁸⁶³ ור' שלמה סיריליון שבמותו לא הניח לאלמנתו וליתומיו כדי קיום.¹⁸⁶⁴

היו יחידי סגולה שנזקקו לניסים, ואף לתמיכתו של אליהו הנביא על מנת להתפרנס, "ופה צפת א' [חד] מהם עדין הוא בחיים חיתו".¹⁸⁶⁵ ר' אליהו די וידאש אף הסביר, כי זהו "טבע דרכה של תורה [...] לישן על הארץ ולחיות חיי צער, נראה שתביא את האדם לידי ביזוי, שיבזוהו האנשים".¹⁸⁶⁶ חכמים שונים

¹⁸⁴⁹ ראה: להלן, עמ' 235-238.

¹⁸⁵⁰ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 237-238.

¹⁸⁵¹ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב.

¹⁸⁵² סמברי, דברי יוסף, עמ' 318.

¹⁸⁵³ קורא הדורות, דף מ ע"ב.

¹⁸⁵⁴ טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 154; 198-199.

¹⁸⁵⁵ למשל, ר' אלישע גאליקו קשר את מצבם הכלכלי הנאות של החכמים בזכותה של ארץ ישראל, המעניקה שפע ליושביה (גאליקו, קהלת, דף קכו ע"א). ביהדות הפולנית בתקופה הנדונה עמדה שאלת ההתייחסות לעושר במוקד מחלוקת חכמים. היו שראו בעושר מקור לכבוד, והיו שראו בו מקור לחטאים ולעוול (בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 75-129).

¹⁸⁵⁶ ר' אברהם לאניאדו, מגן אברהם, ויניציאה שס"ג, דף ב ע"א – בהקדמה.

¹⁸⁵⁷ עיבור שנים, דף ג ע"א.

¹⁸⁵⁸ "כך דרכה של תורה: פת במלח וכו', כמו שהיה עושה מהר"י קוריאל ז"ל" (דובב שפתי ישנים, דף צח ע"ב).

¹⁸⁵⁹ דלמדיגו, שלומיל, דף לח ע"ב-לט ע"א. והשווה: סמברי, תולדות האר"י, עמ' 339-340; אסף, שלומיל, עמ' קל.

¹⁸⁶⁰ שלום, טוריאל, עמ' סב.

¹⁸⁶¹ דוד, תעודות, עמ' 47-51. וראה: דוד, הגניזה, עמ' 57.

¹⁸⁶² פכטר, א"י, עמ' 318.

¹⁸⁶³ "ואמר לי [האר"י]: דואג אני על קרובי ר' דוד אמריליון, שבא הוא וביתו ממצרים לגור פה צפת, והוא עני ואביון, ומהיכן יתפרנס [...] איך הוא עדיין [בשנת ש"ע] חי"? (החזיונות, עמ' עו).

¹⁸⁶⁴ אסף, קארו, עמ' תקיז.

¹⁸⁶⁵ ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, דף צט ע"א.

¹⁸⁶⁶ מדרש שמואל, אבות פ"ו מ"ו, דף רנא ע"א.

מצאו במצוקה החומרית אידיאל נשגב, ואמצעי ראוי לעבודת האל,¹⁸⁶⁷ אבל בוודאי שרבים מהם נקלעו לדלות בעל כורחם.

1. שכר המלמדים והמורים

על אף שנמצאו חכמים שעודדו את העיסוק בהוראה, משום שראו בו ייעוד והגשמה,¹⁸⁶⁸ פרנסתו של המלמד נמצאה לו בקושי רב, ועדויות שונות מן התקופה מורות על כך שהמלמד ביקש לעתים מלאכות נוספות, על מנת להשלים פרנסתו. מהריט"ץ נדרש לדון בעניין "מלמד תינוקות בעיר אחת, ואין נותנים לו בעירו די ספק כדי ללמד תינוקות שם, והוצרך ללכת אל עיר אחרת למצוא לו מנוח לעשות מלאכתו".¹⁸⁶⁹ כלומר, היו מלמדים שנקלעו לקשיים כלכליים, ומכאן שההכנסה מעיסוק זה לא הייתה מביטיחה, כפי שהיה בריכוזים יהודיים מקבילים,¹⁸⁷⁰ כמו גם בחברות הלא-יהודית.¹⁸⁷¹ ר' יוסף קארו פסק: "חייב להשכיר מלמד לבנו ללמדו",¹⁸⁷² ובעקבות ספרות חז"ל מנה את הוצאות שכר המלמד עם החובות הכלכליות המוטלות על האב.¹⁸⁷³ מן המקורות שנבחר להלן, משמע כי פסיקות אלו

¹⁸⁶⁷ למשל: "בהיות בארץ החיים, צבי לכל הארצות, בעיר הקדושה החשובה המהוללה צפת שבגליל העליון תוב"ב [...] אעפ"י שעני ואביון אני וגוע מנוער, אמרתי לנחמני: כך היא דרכה של תורה וכו', וזאת התורה אדם כי ימות באוהל, ובפרט עם הדירה בארץ ישראל, ששניהם על ידי יסורין ניתנו, והרוצה לזכות לשניהם יסבול יסורי שניהם. לכן אמרתי: זאת נחמתי בעניי, שתהיה תורת אומנותי, ובארץ ישראל דירתי, ומה לי עוד" (עיבור שנים, דף ג ע"א); "עני חשוב כמת, לכן ישמה, כי המיתה מכפר כל העונות" (מילי דשמאי, עמ' 107). וראה: בית אלהים, דף ז ע"ב; שר שלום, דף כ ע"א-ע"ב; גאליקו, שיר השירים, דף קכ ע"א.

¹⁸⁶⁸ למשל: "כי עיקר קנין השם טוב הוא ללמוד וללמד את אחרים, כי אז יפוצו מעיינותיו חוצה, וזכותו גדול בהיותו מזכה את הרבים, ויותר קנין שם טוב על זה, כשהוא מלמד ומנחיל תורתו לרואי השמש, והם התלמידים שהם הגונים וכשרים מאירים כוהר הרקיע, שלעולם רואים אור גדול כאור השמש בתור", שרוי תורה מתגלים להם ומצליחים בה" (גאליקו, קהלת, דף עח ע"א); "אמנם מלמדי תנוקות הם מצדיקי הרבים באמת, שמלמדים אותם דרך ישרה ומשירים אותם בדרך ישרה, ובפרט אם יצא מורה הוראה מביניהם, שיכריז ויזכה בעצם לכל ישראל" (מקוה ישראל, עמ' 359).

¹⁸⁶⁹ מהריט"ץ, סי' עה.

¹⁸⁷⁰ מעמדו הכלכלי הנחות של המלמד משתמע גם בריכוזים יהודיים נוספים בתקופה הנדונה. דוגמאות: בקושטא - "אנשי בית הכנסת אחת הסכימו ולקחו להם בעל תורה ללמד עם בניהם, רצוני שיהי' מלמד תינוקות [...] ועוד [...] שישרת הקהל, רצוני שיהיה שוחט וגם שליח צבור, ולכל דבר שיצטרך לעשות להם" (ר' אליהו מזרחי, שאלות ותשובות, קושטא דינא שכ"א, סי' יב). כן ידוע על מלמד ממונסטיר, ששימש גם כ"חזן [...] שליח צבור" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קנד. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 297; צורן, עבודת גמר, עמ' 23-24). בפליבינה יועד חכם "לשוחט ובודק ומלמד תינוקות וקורא ס"ת בצבור" (ר' משה שבת, תורת משה, שאלוניקי תקנ"ז, חו"מ סי' כד. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 338). בקסאל מונפיראטו שבאיטליה נמצא מלמד, שהועסק גם כשוחט ובודק, וכתעסוקות אחרות (ראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 271), ותופעה זו נכונה בריכוזים נוספים באיטליה (ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 123-126; ב' ריצ'לר, "מפנקסו של מלמד יהודי באיטליה בסוף המאה הט"ז", שיח למורה להיסטוריה, 16 [תשמ"ב], עמ' 18-19; שולוואס, איטליה, עמ' 120-121). ראוי לציין, בהקשר לכך, שגם 'מלאכת' החזנים, בדומה לזו של המלמדים, כדלהלן, זכתה בצפת לפטור ממסים: "מנהג ארצנו צפת לפטור את החזנים ממסים" (מהריט"ץ, סי' קד). כמו כן, היו קהילות שכללו בתנאי העסקת מרביץ התורה גם את עיסוקו כמלמד (דברי ריבות, סי' שמז; מהריט"ץ החדשות, סי' צו). עדות מאלפת נמסרה מפי ר' חיים בנבנישתי, מחכמי קושטא באמצע המאה הי"ז, והיא ראויה לציין, על אף שמאחרת מעט לתחום מחקרנו: "על דבר ראובן, שהיה מלמד בחברת ת"ת זה עשרים שנה ויותר, ומחמת דוחקו, שהיה עני מאד, ולא היה יכול להתפרנס בעירו, עקר דירתו מן העיר ללכת למקום אחר [...]". (ר' יצחק אלגאזי, שאלות ותשובות, ירושלים תשמ"ב, סי' נג). מציאות דומה נראתה גם בימי הרנסאנס באיטליה, כשמורים נאלצו לנדוד בדרכים כדי לבקש את פרנסתם (ראה: בורקהארט, רנסאנס, עמ' 158-159). ואולם, יש להבחין בין אלו לבין אלו המכונים על ידי ר' בונפיל 'רבנים נודדים', או 'רב פרטי', שפעלו כנוודים בבתי גבירים, והתפרנסו ברוחב (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 126-134).

¹⁸⁷¹ כך הייתה מציאות חייו של המלמד המוסלמי (ראה: שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 120-124), וכך גם של המלמד הנוצרי באירופה בתקופה זו (ראה: גרנדלר, איטליה, עמ' 37-38; 54-55).

¹⁸⁷² שו"ע, יו"ד, סי' רמה, ד. לא מצאנו מחויבות כזו שהוטלה על האם. ראוי לציין בהקשר זה דיון, שהתנהל בתקופה הנדונה במצרים, בעניין יתום שאמו האלמנה עומדת להינשא, ודודו של היתום, כלומר אח אביו, מבקש לגדל את הילד, "כדי לשים עינו עליו לחנכו בתורה ובמצוות [...] והאשה אינה שולטת בעצמה אחר שתנשא, ואיך תגדל היתום כראוי" (ר' יצחק די מולינא, זרע אנשים, בתוך: א' דוד, "ר' יצחק די מולינא", קרית ספר, מד [תשכ"ט], עמ' 557).

שיקפו את הנהוג בצפת. במקרה שנבצר מן האב למלא חובתו זו, הוטלה חובת הדאגה לחינוך על גורם סמכותי חלופי במשפחה, או על אפוטרופוס. בדיון שנערך בשנת ש"ז, בעניין סבם של יתומים, ה"טוען שהוא חייב מן התורה לחנכם וללמדם ספר תור' [ה] וכו' [...] והמצוה היא מוטלת עליו [...] אם אבי אביו לא יחנך אותו, מי יחנכהו? [פסק המבי"ט]: ובנדון זה, אבי אביו הוא במקום אביו שהרי חייב הוא מן התורה לחנכו, כמו שנו' [כר] בשאלה. ומורינו הרב הגדול רי"ב [=ר' יעקב בירב] ז"ל כתב בפ' [רושן] להלכות ת"ת [=תלמוד תורה], שבן בנו הוא כמו בנו, שחייב להשכיר לו מלמד בדמי' [ם].¹⁸⁷⁴ אמנם, לעומתם פסק רדב"ז, שאין חובת התשלום למלמד חלה על הסב, אבל מדבריו משמע שאין הוא פטור מאחריות לחינוכו, "לאשמעי' [נן] [=ללמדנו] דבחנם חייב ללמדו".¹⁸⁷⁵ דיונים נוספים של חכמי צפת מלמדים על נטילת אחריות חינוכית על בני משפחה יתומים. המבי"ט דן ב'ראובן', שהתחייב לתמוך בבן אשתו, והתחייבותו כללה גם "ספרים ללמוד בהם".¹⁸⁷⁶ מדיון בעניינו של פלוני, מקהל המוסתערבים, שכלכל את אחיו, עולה כי לא דאג רק לתזונתו, אלא גם לשכר מלמדיו.¹⁸⁷⁷

שכר המלמד בראי ההלכה

חכמים שונים התלבטו בזכותו העקרונית של אדם להתפרנס מהוראת התורה, שנתפסה בעיניהם כ"מלאכת שמים",¹⁸⁷⁸ כאילו הייתה מלאכת חולין. דיונים רבים בשאלה זו ובהשלכותיה העסיקו את חכמי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה, ובהם: מהרש"ך,¹⁸⁷⁹ ר' אברהם די בוטון,¹⁸⁸⁰ ר' דניאל אישטרושה,¹⁸⁸¹ ר' אברהם לבית הלוי,¹⁸⁸² ור' מאיר מלמד.¹⁸⁸³ מלבדם דנו בה חכמים במרחבי זמן ומקום שונים בימי הביניים.¹⁸⁸⁴ לבטים אלו לא שינו את העובדה הבסיסית, שההוראה נחשבה למקור פרנסה מקובל, כפי שסיכם זאת בתמצית ר' יוסף קארו: "שנהגו האידנא [=בזמננו] ללמד הכל בשכר".¹⁸⁸⁵ ר' יוסף קארו פתר את בעיית הפרנסה מהוראה באמצעות הכלל הבא: "אם למד לשם שמים, ואח"כ אי אפשר לו להתפרנס אם לא יטול שכר, מותר [...] הכלל העולה: שכל שאין לו ממה להתפרנס מותר ליטול

¹⁸⁷³ בית יוסף, או"ח, סי' תיט, ד"ה ואיתא בפסיקתא. והשווה: "שיטול מאבות הבנים שכר ללמד בניו או ללמדו" (כסף משנה, הלכות תלמוד תורה, ג, י); "שיטול שכר מאבי הבן ללמוד בנו או ללמדו" (אבקת רוכל, סי' ב. וראה: שם, סי' עו).

¹⁸⁷⁴ מבי"ט, ח"א סי' קסה. עסקנו במקרה זה, למרות שאיננו בטוחים שהתרחש בצפת, משום ההתייחסות העקרונית של חכמי צפת אליו, ומשום שבהמשך הדיון משמע שבני המשפחה הנדונה גרו ב'ארץ ישראל'.

¹⁸⁷⁵ רדב"ז, ח"ב, לשונות הרמב"ם סי' קיד.

¹⁸⁷⁶ מבי"ט, ח"ב סי' מה.

¹⁸⁷⁷ מהריט"ץ החדשות, סי' כה.

¹⁸⁷⁸ מהריט"ץ, סי' עה. והשווה: מגן אברהם, דף ב ע"א.

¹⁸⁷⁹ מהרש"ך, ח"ב סי' פט.

¹⁸⁸⁰ לחם רב, סי' ד.

¹⁸⁸¹ מגן גיבורים, סי' טז; יז; כ.

¹⁸⁸² עין משפט, יו"ד סי' ד. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 327-329.

¹⁸⁸³ משפט צדק, ח"א סי' לו. וראה: אסף, מקורות, ב, עמ' 546-547.

¹⁸⁸⁴ ראה: ברויאר, דיסרטיציה, עמ' 17; גליק, פטור, עמ' 107-109. מעניין לציין, שדילמה דומה התעוררה גם בתרבות המוסלמית. ראה: שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 130-134.

¹⁸⁸⁵ שו"ע, יו"ד, סי' רמו, ה. והשווה: שם, סי' רכא, ב.

שכרו ללמד [...] שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה, לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי, והיתה התורה משתכחת ח"ו, ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק, ויגדיל תורה ויאדיר".¹⁸⁸⁶ כלומר, הפרנסה ממלאכה זו אמנם לא רצויה, אבל בלעדיה לא יתקיימו המלמדים, ולא תתקיים התורה עצמה. לכן, "[...] מותר ליטול שכרו ללמד, בין מהתלמידים עצמן, בין מן הצבור".¹⁸⁸⁷

הגדרה מעניינת בעניין זה, נאמרה בדיון שבמהלכו דן מהרי"ט לעניין הלכה, האם מלמד מוגדר כ'פועל' או כ'קבלן', ומסביר שהשאלה נובעת מכך שהמלמד "אין שוכר עצמו, כי אם לשכר בטלה".¹⁸⁸⁸ דהיינו, שכרו לא נגזר מעצם הוראתו, שהרי היא נתפסת כמלאכת 'קודש', אלא מן הזמן שמקדיש לתלמידיו, וכך הרי הוא מתפרנס ממרכיבי ה'חולין' של עבודתו.

מן השאלה העקרונית של מעמדו ההלכתי של המלמד נגזרו גם שאלות אחרות, כגון הפיטור ממסים. שכן, הואיל "ומלמדי תינוקות דינם כת"ח",¹⁸⁸⁹ ומלאכתם שקולה כמלאכת קודש, יש לדון בהם כתלמידי חכמים הפטורים ממסים.¹⁸⁹⁰ זו הייתה דעת מהרי"ט"ץ: "מלמד תנוקות, אם הוא בעל תורה ובעל מעשים, ומעשיו מרובים מחכמתו, בודאי שפטור, שהרי מלאכתו מלאכת שמים, ועוסק בתורה, ומקרי טפי [=ונקרא יותר] תורתו אומנותו".¹⁸⁹¹ כלומר, אף על פי שזו פרנסתו, כיוון שבמסגרתה הוא עוסק בלימוד תורה מתמיד, הוא פטור ממס.

נגזרת נוספת של מעמדו ההלכתי של המלמד, הוא הנוהג לשלם משכורות של מלמדים מכספי הקדשות. נוהג זה מוכר מדיונים הלכתיים של חכמי האימפריה העות'מאנית,¹⁸⁹² אבל אף אחד מהם לא מתייחס לצפת. לעומת זאת, חכמי צפת דנו במקרים כאלה, ומכאן נוכל להניח שמציאות עקרונית כזו הייתה מוכרת גם בצפת: מהרי"ט נדרש לדיון, "על דבר ההקדשות שמקדישים אותם בעליהם, שיהיה הקרן קיים לעולם, והפירות יתחלקו לעניים או לתלמידים ולומדי תורה, או לת"ח [=לתלמידי חכמים] שבעיר, שיפרעו מהם פרס התלמידים והמלמדים".¹⁸⁹³ במקרה נוסף שנדון אצל חכם זה, נפטר "הקדיש כל נכסיו לעניי עולם, ישיבות או מלמדי תינוקות".¹⁸⁹⁴ מהרי"ט"ץ עסק ב"מעוה של קדש [...] ומקצת אנשי הקהל רוצים שיפרעו שכר המלמדים את בניהם מהפירות של המעוה ההם [...] ושאר הקהל אומרים, שהואיל ואינם נצרכים,

¹⁸⁸⁶ כסף משנה, הלכות תלמוד תורה, ג, י.

¹⁸⁸⁷ שם, שם. והשווה: אבקת רוכל, סי' ב. וראה: בריואר, אוהלי תורה, עמ' 454-457.

¹⁸⁸⁸ מהרי"ט, ח"ב יו"ד, סי' נ.

¹⁸⁸⁹ שו"ע, או"ח סי' תקעא, ב.

¹⁸⁹⁰ ראה: להלן, עמ' 235-238.

¹⁸⁹¹ מהרי"ט"ץ, סי' עה. וראה: גליק, פטור, עמ' 109. בעניין המושג 'תורתו אומנותו', ראה: להלן, עמ' 228-229.

¹⁸⁹² דוגמאות: "הנה נא העיר הזאת קושטנדינא, יש בה הקדשות מיוחדות. הקדש לתלמו' תורה ללמד את בני העניים תורה [...] (ראנ"ח, ח"א סי' פד); "לפי שלוקח פרס מבעל דינו שילמד לכל התלמידים שיבואו ללמוד לפניו [...] שאינו נותן לו מממונו אלא ממעות של קודש, שהניח אדם חשוב שמת להחזיק ישיבת אחת [...] (מהרשד"ם, חו"מ סי' ב); "ראובן, תושב עיר פלוני, הקדיש סך מה להקדש של ת"ח, שיהיה הקרן קיים, והריוח יתנו לאיזה מלמד של ת"ת" (מגן גיבורים, סי' כ. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 322-324). וראה גם: מהרשד"ם, יו"ד סי' קעה; קפט; או"ח סי' כ.

¹⁸⁹³ מהרי"ט, ח"ב, יו"ד סי' מה.

¹⁸⁹⁴ שם, סי' נד.

שיפרעו שכר המלמדים את בניהם מכיסם".¹⁸⁹⁵ נראה שדיון על העמדת כספי הקדש למטרת משכורות, לא יכול היה להתקיים ללא הכרה הלכתית במלאכת ה'קודש' של המלמדים.

מר' יוסף קארו למדנו על מציאות של מלמד בביתו הפרטי,¹⁸⁹⁶ וגם על מלמד המתגורר בבית מעסיקו,¹⁸⁹⁷ והדעת נותנת שסידור מעין זה כלול בתנאי ההעסקה שנקבעו ביניהם. ואכן, נראה שמציאות זו הייתה מוכרת בצפת.¹⁸⁹⁸ לדוגמה: מהרי"ט למד בילדותו "בכפר [...] עם החכם מתתאי [ועם] חכם חלפתה",¹⁸⁹⁹ וניתן להבין שמדובר במלמדים פרטיים, אחד מהם מחוץ לעיר.

תופעת ה'מלמדים' הפרטיים מוכרת בתקופה הנדונה בריכוזים יהודיים נוספים,¹⁹⁰⁰ וגם בחברה הנוצרית¹⁹⁰¹ והמוסלמית.¹⁹⁰²

2. התקשרות בין המלמד לגורמים ציבוריים

מלמדים בצפת הורו במוסדות החינוך הציבוריים,¹⁹⁰³ ומובן שגם משכורתם באה מן הקופה הציבורית: "אם אלו הבעלי תורה מלמדים לאחרים [...] מותרים ליטול תשלום הספקתם מהצבור".¹⁹⁰⁴ סביר להניח שמדדי תשלום שונים למלמדים במוסדות שונים גרמו לפערים כלכליים בין המלמדים, שמן הסתם הולידו קנאה ותחרות.¹⁹⁰⁵

אבל לבד מן המשכורת, נהנו המלמדים גם מהטבות נלוות. יש מלמדים במוסדות החינוך לילדים, שנהנו מכך "שנמצאים עשירים בקושטנטינא שפורעים שכירות המלמדים, וגם מלבושים עושים מדי שנה בשנה".¹⁹⁰⁶ מהרי"ט העיד על קצבה אחרת ממנה נהנו מלמדים: "וכן התלמידים [ם] שבת"ת והמלמדי' [ם] והעניי' [ם], אשר ארוחת תמיד נתנה להם".¹⁹⁰⁷ כלומר, היו מלמדים שנהנו אף מן המזון המוגש בתלמוד תורה. נוהג תשלום שכר המלמדים מן הקופה הציבורית נמצא בתקופה הנדונה גם בקיבוצים היהודיים

¹⁸⁹⁵ מהרי"ט"ץ החדשות, סי' קסא.

¹⁸⁹⁶ שו"ע, חו"מ, סי' קנו, א.

¹⁸⁹⁷ שם, או"ח, סי' שע, ג.

¹⁸⁹⁸ ראשית חכמה, דף שעג ע"א-ע"ב; רדב"ז, ח"א סי' ריג.

¹⁸⁹⁹ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 215.

¹⁹⁰⁰ מהרשד"ם, יו"ד סי' צ. וראה: שולוואס, איטליה, עמ' 119-120.

¹⁹⁰¹ מורים פרטיים, שעבדו באופן עצמאי, הועסקו על ידי הורים לפי חוזים פרטיים, ולפעמים גם גרו אצלם (גרנדלר, איטליה, עמ' 29-33; 41; 51-52; 403; גרנדלר, רנסאנס, מאמר V, עמ' 775).

¹⁹⁰² שליבי, חינוך מוסלמי, עמ' 124-126. בתרבות המוסלמית זכה ה'מלמד' הפרטי למעמד כלכלי איתן, יחסית לעמיתיו במגזר הציבורי (שם, עמ' 135-136).

¹⁹⁰³ לדוגמה: "כ"ה תינוקות מספיק להם מלמד אחד. היו יותר על כ"ה עד מ' מושיבין אחד לסייעו בלימודם [...] היו יותר מארבעים מעמידים שנים" (שו"ע, יו"ד, סי' רמה, יד); "ות"ת כנגד כולם, אשר בתוכו ט"ו שלחנות מחכמים מלמדים, מהדרגת מקרא עד גדר העיון של גמרא" (אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלד) וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 21-22.

¹⁹⁰⁴ אבקת רוכל, סי' ב.

¹⁹⁰⁵ כך אירע באיטליה. ראה: בורקהארט, רנסאנס, עמ' 158.

¹⁹⁰⁶ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א. והשווה: שם, דף מח ע"א.

¹⁹⁰⁷ מהרי"ט, ח"ב יו"ד, סי' לט. הדברים לא נאמרו ביחס לצפת דווקא, אלא כדוגמה למציאות שהכיר.

האחרים באימפריה העות'מאנית,¹⁹⁰⁸ ומוכר גם במוסדות החינוך בחברה הלא-יהודית: בוויניציאה וברומא במאה הט"ז התפרנסו מורים מקופות ציבוריות, לעתים באמצעות מכירת נדל"ן ורכוש,¹⁹⁰⁹ ולעתים באמצעות המוסדות הכלכליים של האוניברסיטה.¹⁹¹⁰ מערכות של גילדות בתחומי חיים שונים ומגוונים תפקדו בירושלים¹⁹¹¹ ובעולם המוסלמי בכלל¹⁹¹² כבר מאז המאה הט"ז. יהודים באימפריה העות'מאנית היו מקושרים בגילדות של יהודים ושאינם יהודים.¹⁹¹³ אף על פי כן לא מצאנו רמזים על התאגדויות מקצועיות של מורים בצפת.

3. פרנסת ראש הישיבה

בין מקבלי התמיכות הציבורית בלומדי התורה נמנו גם ראשי ישיבות.¹⁹¹⁴ "קצת בעלי תורה, אשר עסקו [ם] בתורה ע"מ לק"פ [=על מנת לקבל פרס] והספקות יתירות, וגם להיות [ם] מכלל ראשי ישיבות".¹⁹¹⁵ מציאות דומה של קבלת שכר ציבורי, אם באמצעות הקהל ואם באמצעות קופות אחרות,¹⁹¹⁶ מוכרת גם בריכוזים יהודיים אחרים.¹⁹¹⁷ יש להניח שלא נמצאה דרך אחת למינוי ראש ישיבה, ועלינו להבחין בין ישיבות שנוסדו ביזמת העומד בראשן, ושמשרתו נחשבה לעובדה מוצקת עבור הגורמים הקשורים בהן, לבין ישיבות שמנהליהן איתרו את האדם הראוי למשרה והזמינו אותו למלאה, כפי שהיה למשל במקרה של מהרי"ט.¹⁹¹⁸ כמובן שמהבדלים אלו נגזרה גם תלותו הכלכלית של ראש הישיבה בגורמים המנהלים את ישיבתו. במקורות שבידינו לא מצאנו מינוי ראש ישיבה לפי שיקול דעת הממונים והמייסדים בצפת בתקופה הנדונה, אבל נוהג כזה נמצא בה במאה ה"ז, בתקופה החורגת מתחום מחקרנו.¹⁹¹⁹

---

¹⁹⁰⁸ דוגמאות: מהרלב"ח דן במלמד המקבל 'פרס' מן הקהל (מהרלב"ח, סי' נו. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 5-6). מהרשד"ם דן במלמד, כנראה מיאנינה שביוון, שהתפרנס מכספים ציבוריים שהוקצו לתלמוד תורה (מהרשד"ם, יו"ד סי' קלז. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 294), ובמלמד אחר ממונסטיר, שציפה להיות "מלמד קבוע בחברת ק"ק הנז', במדרגת התלמידים אשר נתנו לי פרנסה החברה הנז'" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קנד). גם ר' דניאל אישטרושה דן במלמד ממונסטיר, שמונה על ידי 'אנשי העיר' לתקופה קצובה (מגן גיבורים, סי' טז). מהרי"ט דן ב"פרס המלמדים בת"ת, שנוטלים שכרם מכיס תלמוד תורה [בשאלוניקי] (מהרי"ט, ח"א סי' קטז). וראה: רוזן, ירושלים, עמ' 175; בן נאה, יהודים, עמ' 240.

¹⁹⁰⁹ גרנדלר, איטליה, עמ' 58; 64. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 108.

¹⁹¹⁰ גרנדלר, איטליה, עמ' 79.

¹⁹¹¹ A. Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, Leiden 2001.

¹⁹¹² שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 155-157.

¹⁹¹³ מהרשד"ם, יו"ד סי' קיז. וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 76-77; גוטמן, אדריאנופול, עמ' 38-39.

¹⁹¹⁴ על מהות תפקידו של ראש הישיבה, ראה: לעיל, עמ' 142-143.

¹⁹¹⁵ שער ההקדמות, דף א ע"א.

¹⁹¹⁶ בכתבי המינוי של רבני קהילות באשכנז במאה הט"ז נזכרה גם חובתם להחזיק ישיבה וללמד בה (ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 244-245). באיטליה קיבלו ראשי ישיבות את שכרם מקופות הקהלים, והיא לא הייתה אחידה אלא נמדדה לפי ההערכה האישית לה זכה הרב (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 68-73; 103-110).

¹⁹¹⁷ ראה: לחם רב, סי' סד.

¹⁹¹⁸ "הושיבני בראש בישיבה, בין [שרים] ורוזנים בתורה וכת של ת"ח חשובים לפני" (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 220-221).

¹⁹¹⁹ ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 74.

מ' ברויאר טוען: "לא מציינו בשום מקום בימי הביניים ולאחריהם, שחכמי הישיבה ותלמידיה בחרו לעצמם את ראש הישיבה".¹⁹²⁰ למרות שטענה זו מופרזת,¹⁹²¹ נוכל להחיל אותה על הנהוג בצפת בתקופה הנדונה בדרך כלל.

עדות מובהקת למינוי ראש ישיבה בצפת בהסכמת הלומדים הישיבה מצאנו בישיבתו של ר' יעקב בירב, כפי שתיארו חכמי העיר: "ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין, החכם השלם הרב הגדול מהר"ר בירב נר"ו, שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יושי"ב] מהיותר חכמים שבנו אצלו".¹⁹²² אלא שמקרה זה הוא יוצא מן הכלל, שכן אין הוא עוסק במינוי רגיל אלא בסמיכה, כפי שהסביר ר' יעקב בירב: "ויראה לי, כשתהיה הסכמה מכל החכמים והתלמידים להרים עליהם איש מהישיבה וישימו אותו לראש, ובלבד שיהיה זה בארץ ישראל כמו שזכרנו, הנה האיש ההוא תתקיים לו הסמיכה, ויהיה סמוך, ויסמוך הוא אחר כך מי שירצה".¹⁹²³ וכך: "שבזמנינו זה נקל שיתקבצו בני הישיבה לסמוך הרב שלהם [...] שאם יסכימו בני הישיבה למנות לגדול שבהם ראש ישיבה, יתקיים הישיבה".¹⁹²⁴ כלומר, מינוי ראש הישיבה בהסכמת חברי הישיבה פעל בישיבת ר' יעקב בירב במשמעות של סמיכה.¹⁹²⁵

4. שכר החכמים בעלי המשרות הציבוריות

בתקופות שקדמו לתקופה הנדונה על ידנו, כבר פשט הנוהג לפרנס את החכמים בעלי משרות ציבוריות בכספי הציבור,¹⁹²⁶ ובמאה הט"ז כבר קיבלו הרבנים במרכזים יהודיים שונים תקציב קבוע מן הקהילות.¹⁹²⁷ באימפריה העות'מאנית הנהיגו קהילות שונות להקציב לרבנותיהן סכומים מוגדרים, ונראה שגובה השכר תאם את גודלה של הקהילה.¹⁹²⁸ תפקיד מרביץ התורה נחשב לציבורי,¹⁹²⁹ שכרו שולם מקופת הציבור,¹⁹³⁰ וככלל נהנו החכמים בעלי המשרות הציבוריות ממעמד כלכלי יציב.¹⁹³¹ לדעת ל'

¹⁹²⁰ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 343.

¹⁹²¹ בדיון שהובא בפני מהרי"ט, בעניינו של מורה, "והתנו לו פרס חברים מקשיבים ללמוד תורה מקרא משנה הלכות לזמן שתי שנים, ולדרוש להם עפ"י ה' בדברי הגדה בשבתות ובחדשים, ובאומרו להם מוסר השכל יום יום היו שותים בצמא את דבריו. ויהי היום, בני חבר' אחרת היו מבקשים להם מלמד, באו ופתוהו ברצי כסף בכפלי' ממה שהיו נותני' לו בני חברה זו, והוא לא היה מתרצה לחלל בריתו עם החברים מקשיבים לקולו" (מהרי"ט, ח"ב, יו"ד סי' נ). מן הביטויים 'חברים מקשיבים' ו'חברה' אנו מבינים שמדובר במלמד של תלמידים בוגרים, המורה מקרא, משנה והלכה, ואף נושא דרשות לתלמידים בחברה, והתלמידים הם אלו שעוסקים ב'רכישתו'. אלא שאין בכוחנו להוכיח שמקומה של פרשייה זו הוא צפת.

¹⁹²² מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"ד. וראה: דימטרובסקי, בירב, עמ' נג.

¹⁹²³ בירב, סי' סג. וראה: דימטרובסקי, בירב, עמ' נז-נח.

¹⁹²⁴ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רפו ע"ד.

¹⁹²⁵ וראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תשי"ז-תשי"ח, א, עמ' 142-143; ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי מיוסדים על מחקרים בהשתלשלות ההלכה והאגדה בארץ ישראל ובבבל, ניו יורק תש"א, ג, עמ' 212-219; ח' אלבק, "סמיכה ומנוי ובית דין", ציון, ח, ב (תש"ג), עמ' 86-87. ח"ד מנטל הביא את דעות החוקרים הללו, אך לא קיבל את דעתם. ראה: ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל אביב 1969, עמ' 236-252.

¹⁹²⁶ ראה: יובל, חכמים בדורם, עמ' 11-17; 398-404; כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 119-121.

¹⁹²⁷ אסף, לקורות הרבנות, עמ' [15-19].

¹⁹²⁸ מהרש"ד, סי' פ; קמג. וראה: אסף, לקורות הרבנות, עמ' [20]; ארד, ציאח, עמ' 195-196.

¹⁹²⁹ ראה: להלן, עמ' 247-260.

¹⁹³⁰ משכורתו הוקצבה "בכל שנה ושנה" (דברי ריבות, סי' שצח. והשווה: עין משפט, יו"ד סי' לד), וביאנינה - "ונדרו לו סך קצוב בעד ג' שנים" (משפטי שמואל, סי' לח). במאגנסיה (הסמוכה לאיזמיר) קיבל מרביץ התורה את משכורתו "מידי שבת

בורנשטיין חלה על החכם החובה לגור בקהילתו, וזו בדרך כלל סיפקה לו דיור מתאים,¹⁹³² אבל נראה שקשה להוכיח טענה זו ובצפת אין כל מקור שיכול לתמוך בה.

המקורות בעניין שכרם של החכמים נושאי המשרות הציבוריות בצפת דלים מאוד. ר' יוסף קארו פסק: "אם אלו הבעלי תורה [...] דיינים, מותרים ליטול תשלום הספקתם מהצבור".¹⁹³³ אפשר שדבריו משקפים מציאות רגילה, שהייתה מוכרת בזמנו בצפת, ותואמת את הרושם המתקבל מן הקהילות המקבילות באימפריה העות'מאנית.

ז. פרנסות והכנסות אחרות

בצפת בתקופה הנדונה התפתחו חיי כלכלה ערים.¹⁹³⁴ כאשר ביקש ר' שמואל די אוזידה לתאר את המציאות הכלכלית שהכיר, הוא ביטא זאת כך: "ומה שמצינו בזמנינו זה, כי כל הלומדים נהנים מן התורה, ומעולם לא ראינו חכם חוטב עצים כהלל, ולא סנדלי ולא פחמי".¹⁹³⁵ לפי זה, החכמים לא נמנו בין הפועלים העמלים, באופן הגיוני פשוט משום שהעמלים לא מצאו פנאי ללימודים.¹⁹³⁶ ניתן להתרשם כך גם מרמיזתו של ר' חיים ויטאל, שכלל את מעמד תלמידי החכמים בנפרד ממעמד "בעלי מְצוֹת וסוחרים ועמי הארץ".¹⁹³⁷ ובכל זאת, להלן ניווכח שחכמים בצפת היו מעורים בחיים הפיננסיים במידה רבה מאוד, ונבחן את משמעות מעורבות זו על ההכרה בהם כבעלי תורה וכתבנים.

1. עיסוק חכמים במקצועות כלכליים

מסחר. ענף המסחר התפתח מאוד בצפת,¹⁹³⁸ והיה ממאפייני הכלכלה היהודית ברחבי האימפריה העות'מאנית.¹⁹³⁹ מציאות של "תלמיד חכם וסוחר"¹⁹⁴⁰ הייתה נפוצה.¹⁹⁴¹ על ר' משה דיין נמסר "שיוצא

בשבתו [...] בכל שבוע ושבוע" (מהרשד"ם, יו"ד סי' ז). במקרה זה התחייב הציבור גם לדיור, ונזכר במפורש, שפרט למשכורת הקבועה הוא יוכל ליהנות מהכנסות מזדמנות נוספות, "וכל מה שימשך לו ריוח מסופרות [...] ונדריים ונדבות ומתנות ג' פעמים, ומעות פורים לזמניה קבועים כמנהגם" (שם, שם). מהרשד"ם מסר גם על מסים מיוחדים שנגבו מיחידי הקהל במטרה לממן את משכורת מרביץ התורה (שם, סי' רכו). בקשטוריה (שבצפון יוון) התחייב הקהל למשכורת שנתית קבועה, שתשולם לו במועד חודשי או שבועי, ומלבדה "נתחייבנו לתת לו חמשה עשר ככרי לחם לכל שבוע" (מהרש"ך, ח"ב סי' פ. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' כד-כה). מהריט"ץ מסר על אחריותו של מרביץ התורה לעסוק בסידורי גיטין וחליצה (מהריט"ץ, סי' נה), ונראה שיש לצרף גם עיסוקים אלה למקורות פרנסתו. מעניין בהקשר זה הדיון בעניינה של קהילת חצבייה שבדרום לבנון, שעל אחד מחבריה נגזר לתמוך במרביץ תורה המקומי, שנחשב לעני (מהריט"ץ החדשות, סי' צו). בקהילת עאנה נכללו בתנאי העסקתו של מרביץ התורה, מלבד השכר הקבוע, גם דיור, אספקת לחם ומענקים (שם, סי' ס). מעמדו של מרביץ התורה נשאר בדומה למצב התואר גם בדורות המאוחרים לתחום מחקרנו (ראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' ל-לא). באיטליה לא השתכרו הרבנים הממונים על ידי הקהילות את משכורתם מקופת הקהל (בונפיל, הקהילה, עמ' 212-213). וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 94-101.

¹⁹³¹ ראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' לב-לג.

¹⁹³² בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 252.

¹⁹³³ אבקת רוכל, סי' ב.

¹⁹³⁴ ראה: לעיל, עמ' 3-6.

¹⁹³⁵ מדרש שמואל, אבות פ"ד מ"ז, דף קמז ע"א. בהזדמנות זו הוא העמיד את טורח הפרנסה כעומד בסתירה לטורח לימוד התורה. וראה גם: שם, פ"ד מ"ט; פ"ו מ"ז.

¹⁹³⁶ ראה: תורת משה, ויקרא יד, ד.

¹⁹³⁷ שער הגלגולים, הקדמה יא, דף יג ע"א.

¹⁹³⁸ ראה: לעיל, עמ' 4.

¹⁹³⁹ הקר, יוצאי ספרד, עמ' 57-60; מ' רוזן, "ארכיון לשכת המסחר במארכסי – מקור לתולדות קהילות ישראל בלבאנט ובצפון אפריקה", פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 113-115; גוטמן, אדריאנופול, עמ' 33-40.

לכפרים להביא דבש הדבורים שלו, ופנים יוצא להביא תירושו ויצהרו וכרמלו".¹⁹⁴² כלומר, הוא עסק בתעשיית דבש, בחקלאות ובמסחר.¹⁹⁴³ ר' יעקב בירב תבע בשמים משני אנשים, מהם קנה בשנת רפ"ח בסכום כסף גדול;¹⁹⁴⁴ ר' יוסף קארו נזכר כגורם, שדרכו הועברה מרגלית שנסחרה;¹⁹⁴⁵ האר"י סחר בפלפלים, בעורות וביינות כבר בעת ישיבתו במצרים,¹⁹⁴⁶ ונראה כי המשיך בעיסוקיו אלה גם בעת ישיבתו בצפת,¹⁹⁴⁷ ו"בענין שכר שכיר היה נזהר [...] ומתעכב לפעמים מלהתפלל תפלת מנחה עד שישלם שכר שכיר";¹⁹⁴⁸ ר' שמעון בן שוראת סחר כנראה עם נכרים, שכן ציווה "שיגבו מן הגויים שהיו חייבי' [ם] לו שמן ויין ושאר דברים";¹⁹⁴⁹ ר' דוד מסעוד היה סוכן מסחרי נודד ('פאטר'¹⁹⁵⁰);¹⁹⁵¹ סחורותיו של ר' אברהם הן פואה נסחרו באמצעות אשתו.¹⁹⁵² מעניין לציין, שר' יששכר הן סוסאן השיא עצות כלכליות לסוחרים בתוצרת חקלאית, על דרך הסוד והאסטרולוגיה.¹⁹⁵³ חכמים אחדים אף שלחו ידם בסחר בינלאומי. ר' משה ניגרין ניהל קשרי מסחר עם ערי תורכיה;¹⁹⁵⁴ גם ר' אברהם שלום השני ניהל קשרי מסחר עם אנקרה;¹⁹⁵⁵ ר' משה מליריאה הוליך סחורות מצפת למצרים, סוריה, ואולי גם לארצות הבלקן;¹⁹⁵⁶ ר' יעקב ששון סחר בצפת בסחורות מיובאות.¹⁹⁵⁷

¹⁹⁴⁰ רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קנח.

¹⁹⁴¹ כבר בסוף המאה ה"טו נמסר בצפת על ר' פרץ קולובו (קולון), ראש ישיבה שהתפרנס מקופת הקהל ועבד למחייתו כ"עושה חנות מן אכילה להרויח מזונותיו" (דוד, נוסע רנ"ו, עמ' 155).

¹⁹⁴² דוד, מעורבותם, עמ' 256.

¹⁹⁴³ דברים אלו נמסרו בידי יריביו של ר' משה הדיין, שמתחו ביקורת על עיסוקיו הרבים מחוץ לישיבה, ולכן יש מקום לפקפק באמינותם, אבל כיוון שהם מצביעים על עיסוקיו הספציפיים ולא מזכירים אותם באופן כללי, דבריהם מעוררים אמון. על כל פנים, גם אם הפריזו בעובדות, נוכל לקבוע על פי עדותם שלראש הישיבה הזה היו עיסוקים כלכליים מחוץ לישיבה.

¹⁹⁴⁴ מהרלב"ח, סי' צג. והשווה: מבי"ט, ח"א סי' טו. וראה: דוד, הגניזה, עמ' 53; כנעני, החיים, עמ' קצ-קצא.

¹⁹⁴⁵ א' דוד, "לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), חברה ותרבות – יהודי ספרד לאחר הגירוש, ירושלים תשנ"ז, עמ' 75-76.

¹⁹⁴⁶ מ' בניהו, "תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלאר"י ועל בני משפחתו במצרים", מ' בניהו (עורך), ספר זכרון להרב יצחק נסים זכר צדיק לברכה הראשון לציון הרב הראשי לישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' רכה-רנג; א' דוד, "הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 287-297.

¹⁹⁴⁷ אסף, מכתב האר"י. וכך הובא בשם ר' יעקב אבולעפאי, תלמידו: "שהיה האר"י רוב היום עוסק בסחורה, ושלשה ימים קודם מותו חשב חשבונותיו עם הכל, ואמר להם: אני מוחל לכם, ואם יש אונאה בעדכם בואו ונשלם" (ארי נוהם, עמ' 66). ד' תמר טוען שהעדות על עיסוקי האר"י במסחר אינן תואמות את זמן ישיבתו בצפת (תמר, אשכולות, עמ' 67-72). וראה: דוד, הגניזה, עמ' 54; ש' אסף, "צורר מכתבים", קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, [ב] (תרצ"ה), עמ' 317-318.

¹⁹⁴⁸ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 317.

¹⁹⁴⁹ מבי"ט, ח"ג סי' נד.

¹⁹⁵⁰ ראה: שם, סי' עב; קע-קעא. וראה: דוד, השתלבותם, עמ' כג הערה 57.

¹⁹⁵¹ מבי"ט, ח"ג סי' רכ.

¹⁹⁵² בניהו, שבחי האר"י, עמ' 237-238.

¹⁹⁵³ עיבור שנים, דף קכג ע"ב.

¹⁹⁵⁴ מבי"ט, ח"א סי' פג. וראה: כנעני, החיים, עמ' קצב.

¹⁹⁵⁵ סמברי, דברי יוסף, עמ' 365.

¹⁹⁵⁶ מבי"ט, ח"א סי' רז. וראה: דוד, השתלבות, עמ' כג-כח.

¹⁹⁵⁷ מבי"ט, ח"ג סי' צז. ואולי זהו הנזכר כשותפו בקושטא של הסוחר הצפתי ר' יצחק אוזידא (אבקת רוכל, סי' פה).

על חכמים אחדים ידוע כי עסקו במסחר בעת שלא ישבו בצפת, ויתכן ללמוד מכך גם על אופי פעילותם בצפת. רדב"ז עסק בסחר ימי בינלאומי בעת שבתו במצרים;¹⁹⁵⁸ ר' ישראל נג'ארה סחר במשי בעת שהותו במצרים¹⁹⁵⁹ ור' משה ברוך עסק בסחר בינלאומי דרך נמלי הים בעת שהותו באדריאנופול.¹⁹⁶⁰ ר' מאיר גאויזון עמד בקשרי שותפות בעסקי סחר המשי עם אחיו ר' דוד שחי בצפת,¹⁹⁶¹ וכבר הניח א' שוחטמן, שקשריהם העסקיים נכונו עוד לפני עזיבתו של ר' מאיר את צפת למצרים.¹⁹⁶²

אפשר שריבוי החכמים הסוחרים גרם לזילות מסוימת במעמדם, שכן בנסיבות מסחריות מתעוררים באופן טבעי חשדות שונים. אולי זהו הרקע לתביעתו של ר' אלישע גאליקו מן החכמים העוסקים במסחר לגלות רגישות גבוהה במיוחד ליושר ולהגינות,¹⁹⁶³ והאר"י אף הסביר זאת על דרך הקבלה.¹⁹⁶⁴

תעשיית הטקסטיל. בנושא תעשיית הבגדים והצמר מצוי שפע מקורות,¹⁹⁶⁵ ויהודים רבים עסקו בתחום זה בצפת, ובריכוזים יהודיים אחרים באגן הים התיכון.¹⁹⁶⁶ המבי"ט דן בביקורת כלפי חכמים, העוסקים בתעשייה זו: "מקצת" [מ] נושאי" [מ] ונותני" [מ] או עוסקי" [מ] במלאכ" [ת] הבגדי" [מ] להרויח פרנסת" [מ], שלא יצטרכו לקבל הספק" [ה] מן הקהלו" [ת]".¹⁹⁶⁷ ואמנם, שמם של חכמים אחדים נקשר בתעשייה זו בצפת: ר' יעקב בירב עסק במסחר, לפי עדותו אודות עסקי יבוא צמר מרודוס בהם היה שותף;¹⁹⁶⁸ ר' משה בירב עסק ביבוא "צמר טובה [...] באדריאנופול";¹⁹⁶⁹ ר' משה גלאנטי התפרנס מתעשיית טקסטיל, והעסיק טווים, אורגים, חייטים וצבעים בבית המלאכה שלו;¹⁹⁷⁰ ר' מנחם הבבלי עסק בצביעת צמר עם אחיו ראובן;¹⁹⁷¹ ר' יצחק אמיגו סחר בשקי צמר.¹⁹⁷²

תיווך, בנקאות וסרסרות מסחרית. העיסוק של יהודים בסרסרות ובתיווך היה ממאפייני הכלכלה היהודית באימפריה העות'מאנית ובאיטליה במאות ה"ז והי"ז.¹⁹⁷³ היו רבים שהתפרנסו מהלוואה

¹⁹⁵⁸ ש' אסף, "צרור מכתבים", קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, [ב] (תרצ"ה), עמ' 312-316. וראה: אסף, מכתב רדב"ז; דוד, הגניזה, עמ' 53.

¹⁹⁵⁹ מהריט"ץ החדשות, סי' ריט. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רט.

¹⁹⁶⁰ אלשיך, סי' קלד.

¹⁹⁶¹ מהריט"ץ החדשות, סי' ריט; מבי"ט, ח"א סי' רכ; מהרי"ט, ח"א סי' רע.

¹⁹⁶² גאויזון, א, עמ' 34.

¹⁹⁶³ גאליקו, קהלת, דף עו ע"א.

¹⁹⁶⁴ שער המצוות, דף ח ע"א-יא ע"ב.

¹⁹⁶⁵ ראה: לעיל, עמ' 5; 9.

¹⁹⁶⁶ הקר, יוצאי ספרד, עמ' 62-64.

¹⁹⁶⁷ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

¹⁹⁶⁸ מהרלב"ח, סי' צג; צד. וראה: אשתור, תולדות, ב, עמ' 471-472.

¹⁹⁶⁹ גלאנטי, סי' מג. המבי"ט דן בעסקי חכירה שהיו לו עת ישב במצרים (מבי"ט, ח"ג סי' רז-רט). וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 197.

¹⁹⁷⁰ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 223. וראה: כנעני, החיים, עמ' קצג.

¹⁹⁷¹ מבי"ט, ח"א סי' מג.

¹⁹⁷² שם, ח"ב סי' ריג.

¹⁹⁷³ ראה: לעיל, עמ' 4.

ברביבית, 1974 ובהם גם תלמידי חכמים. 1975 ר' מנחם בבלי עסק בשנת רצ"ז בהלוואה ברביבית עם אביו ואחיו ובתיווך ר' לפידות, 1976 אולי זהו ר' לפידות אשכנזי. בדיון על ירושת בית בצפת נזכר "ר' יהודה הצראף", 1977 דהיינו החלפן, 1978 אך לא ברור אם מדובר בר' יהודה משען או בר' יהודה מסעוד שהיו צראפים. 1979

חכירת מסיים. חכירת מסיים הייתה עיסוק יהודי מוכר ברחבי האימפריה העות'מאנית באותה עת, 1980 וכן נודע תפקיד השתדלן (ה'כאח'יה'), שתפקידו לקשר בין הקהילה היהודית לשלטונות המס. 1981 אבל אלה אינם מוכרים בצפת, פרט לידיעה על "שבת גובה מסיים בצפת". 1982 יש להניח שלא מדובר באדם ממעמד החכמים.

רפואה. יהודים בצפת ייצרו תרופות וצרכו אותן, 1983 ובידינו ידיעות אחדות על חכמים שהיו גם רופאים, ועל רופאים בכלל. 1984 ר' אברהם שלום 1985 ור' יעקב דניאל היו רופאים. 1986 על מצבת קברו של ר' יהושע בן נון נכתב: "זאת המצב[ה] לרופא [ו] החסיד כ"ר יהושע בן נון". 1987 דומיניקו ירושלמי השתלם בלימודי רפואה אולי בצפת, קודם שיצא למצרים בשנת של"ט לערך. 1988 ר' חייא רופא נזכר גם בכינוי "חייא הרופא", 1989 ואפשר שאכן היה זה תחום עיסוקו, שכן עסק בהכנת רפואות. 1990 כמוהו גם ר' חיים

1974 המבי"ט לימד זכות על העוסקים בתחום זה: "כי לא נחשדו ישראל מלויים ולויים ועדים וערבים ללות ברביבית, אלא שהם מדמים מלתא דאיסורא למלתא דהתרא ומערבים איסור בהתר, ואינו בטל ברוב דאיסורא היכא דקאי קאי" (מבי"ט, ח"א סי' רעא). וראה: שם, סי' שנא; ח"ג סי' עב; קמ; קמז; אבקת רוכל, סי' ה-ו; אלשיך, סי' נד.

1975 "תלמיד חכם, שתורתו אומנותו, ומקצת היום הולך להתעסק בעסקיו בסחורה או להלות ברביבית, או לעשו' אי זה מלאכה כדי לפרנס ממנה את עצמו ואת אנשי ביתו" (אלאשקר, סי' ט).

1976 מבי"ט, ח"א סי' מג.

1977 אלשיך, סי' פז.

1978 ראה: לעיל, עמ' 4.

1979 ראה: מהריט"ץ החדשות, סי' רמב; בניהו, רופא, עמ' 125-129.

1980 למשל: מהרי"ט, ח"א סי' צה; מבי"ט, ח"ב סי' קצט. וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 49-60.

1981 שם, עמ' 30-31.

1982 דלמדיגו, שלומיל, דף מד ע"א. והשווה: סמברי, תולדות האר"י, עמ' 346.

1983 החזיונות, עמ' סא; עה. וראה: בוכמן, פנקס המרשמים.

1984 על רופאים בירושלים בתקופה הנדונה, ראה: כהן, יהודי ירושלים, עמ' 28; טורניאנסקי, אגרות בידיש, עמ' 160; כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 12. על חכם רופא בקנדיאה בשנת של"ה, ראה: שפיגל, קזאני, עמ' יז; לב. בשנת רכ"ו נטמן בצפת ר' אברהם חרבון "החכם הרופא" (פטמן, קברים, מס' 1). בשנת שפ"ה נמסרה בצפת עדות על אליה הכהן הרופא יהודי שנרצח בדרך מפמיאס לצפת, ובידו היו "כלי אומנות של רופא" (נבחר מכסף, אה"ע סי' נז).

1985 שם, סי' רו; מהרשד"ם, יו"ד סי' צ.

1986 סדר זמנים, דף ט ע"א.

1987 בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

1988 פריבור, דיסרטציה, עמ' 34; פופר, דומיניקו ירושלמי, עמ' 635.

1989 אבוהב, נומולוגיה, עמ' 270.

1990 ר' חיים ויטאל, ספר הרפואות, לאחר ש"ע, מכת"י F42440, דף 14ב.

ויטאל.¹⁹⁹¹ ר' אברהם טריויש צרפתי העיד שהוא עסוק ברפואת חולה,¹⁹⁹² אבל ככל הנראה מתייחסים דבריו לתקופה שקדמה לעלייתו לצפת.

חקלאות. רוב הגידולים החקלאיים היו של גויים,¹⁹⁹³ אם כי יהודים לא מעטים עסקו בכך.¹⁹⁹⁴ לא מצאנו חכמים חקלאיים בצפת, ואולי הסיבה לכך היא דימוי הבור שדבק בעובדי האדמה,¹⁹⁹⁵ אבל נראה להסביר שהעיסוק הרב הנדרש מחקלאי, המחויב לעבודה רבה בשדותיו, לא הותיר פנאי ללימוד, מה שאין כן בתעשייה ובמסחר.¹⁹⁹⁶

2. חכמים בעולם הספר

חכמים שונים מצאו את פרנסתם בעיסוקים הקרובים במידה מסוימת לתחומי עיסוקם כרבנים. יש להניח שגישתם לתחומים אלו התאפשרה הודות לפעילותם הלימודית או הרבנית, ושעל רקע הכשרתם הזו הם התוודעו אליהם, גם אם בעקיפין. יש להניח גם שדברי ההסתייגות שיושמעו להלן כלפי בעלי תורה העובדים לפרנסתם לא פונונו אל בעלי המקצועות שלהלן, שכן במידה מסוימת עיסוקים אלו לא חייבו אותם לעזוב את מקומם בבית המדרש ולצאת ממנו, באופן ממשי או תודעתי.

כתיבת סת"ם. חכמים אחדים מצאו את פרנסתם ממקצועם כסופרי סת"ם. ר' יוסף ויטאל היה סופר סת"ם, כפי שסיפר נכדו (וגלגולו), ר' שמואל ויטאל: "סופר גדול ובקי ואומן, לא קם כמוהו, והרב הגדול האר"י זלה"ה אמר למורי אבי [ר' חיים ויטאל] זלה"ה, שחצי העולם היה נזון בזכות זקני ע"ה, באמצעות התפילין הכשירים שהיה עושה".¹⁹⁹⁷ תפילין שנכתבו בידיו נמכרו במצרים ביוקר.¹⁹⁹⁸ גם מלאכת הכתיבה של ר' סולימאן אוחנה נודעה בטיבה, "והיה סופר מהיר בכתיבת התפילין, וכל מי שימצא תפילין מגילי אצבעותיו, כמוצא שלל רב".¹⁹⁹⁹ לעומת זאת, ר' חיים ויטאל קבל על "שאין בזמנינו זה יודעים ובקיאים בחסירות ויתירות ופתוחות וסתומות כנז' [כר] בגמ' [רא]. הנה אני ראיתי למורי [האר"י] זלה"ה, שצוה לסופר אחד שיכתוב לו ס"ת [=ספר תורה] אחד, כמנהג ס"ת שלנו, ולא חשש למעוט בקיאותינו בהם".²⁰⁰⁰

¹⁹⁹¹ ראה: מ' בניהו, "ענייני רפואה בכתוב יד לא ידוע של רבי חיים ויטאל", קורות, 9, 3-4 (תשמ"ו), עמ' 3-16.

¹⁹⁹² אבקת רוכל, סי' לד.

¹⁹⁹³ "ולקנות שדות או כרמים לא נהגו היהודים במלכות הזה, ולא נסו ללכת באלה, ויפה עשו לסבות רבות. ונתפרסם זה בין הנכרים, עד שיש מן הטפשים שבהם, שאומרים כי היהודים אם נזרעו לא יצמח" (רדב"ז, ח"א סי' קלח). והשווה: מבי"ט, ח"א סי' שלו. וראה: נסים, מהריט"ז, עמ' ט-י; פרידמן, מחלוקת, עמ' 127-128.

¹⁹⁹⁴ ראה: לעיל, עמ' 4.

¹⁹⁹⁵ למשל: מבי"ט, ח"ג סי' מו. וראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 55-56.

¹⁹⁹⁶ ראויה לציון הערתו של ר' יוסף אשכנזי 'התנא', בעניינו של 'המנהג בדרכי חסידות, וזרע מעט כדי לקיים מצות הארץ" (אשכנזי, סי' ב). אמנם, מובן שאין מדובר כאן בעיסוק כלכלי.

¹⁹⁹⁷ שער הגלגולים, דף נט ע"א. והשווה: "כי חצי העולם היה מתקיים בזכות אבא מארי, בזכות התפילין המפוארים שהיה הוא כותב" (החזיונות, עמ' ב). וראה: רמ"ע מפאנו, סי' לח; קורא הדורות, דף מ ע"ב.

¹⁹⁹⁸ סמברי, דברי יוסף, עמ' 326.

¹⁹⁹⁹ שם, עמ' 363. לפי מסורת צפתית מאוחרת, שמור ספר תורה בכתיבת ידו של ר' סולימאן אוחנה בבית הכנסת אבוהב עד ימינו. ראה: דודסון, שער השמים, עמ' 106-107.

²⁰⁰⁰ שער המצוות, דף פא ע"א.

כתיבה אמנותית. ר' ישראל נג'ארה עסק בכתיבה אמנותית של פְּתוּבוֹת. לר' יצחק מחסין מסינים (טריפולי הצפונית) שלח "כתובה כתיבת ידי מצויירת ומכויירת להוד ותפארת".²⁰⁰¹ כתובות מעין אלו היו מקור לביקורת, ובשנת שס"ט נשמעו קולות לפסלן (גם אם היו קולותיהם של רוחות).²⁰⁰² ר' ישראל נג'ארה אף שמר ציורים בביתו,²⁰⁰³ ונראה שמדובר ביצירותיו שלו.

העתקת כתבים. נוהג העתקת כתבים רווח בישיבות אשכנז²⁰⁰⁴ ובישיבות ספרד בדור שלפני הגירוש,²⁰⁰⁵ ונראה כי תפוצתו בצפת בדורות שלאחר הגירוש, כדלהלן, מעידה על המשכיותו. ר' אליהו די וידאש העיד: "וברוב מאמרי הזוהר [...] והגרסה שלנו הוגהה מתוך ספרי כתיבת הנמצאים פה צפת תוב"ב, מוגהים ומדויקים בתכלית הדיוק".²⁰⁰⁶ עדות זו חד משמעית, ולפיה עסקו בצפת בהעתקה מכתבי יד, מתוך מודעות לחשיבות הדיוק. למודעות זו, כמו גם לעיסוק החכמים בתחום זה, יש עדויות רבות:

ר' יוסף קארו היה מודע לערך השימוש בכתבים המוגהים היטב: "כפי גירסת הספרים המוגהים של כתיבת יד נר' [אה] להפך".²⁰⁰⁷ הוא גם הסתייג משיטת 'שיבוש הספרים', דהיינו שינוי יזום של טקסטים, כשיטה של יישוב קשיים בסוגיה הנלמדת.²⁰⁰⁸ רדב"ז העיר על טעויות שנפלו לדעתו בספרים הנדפסים,²⁰⁰⁹ ור' שמואל די אוזידה העיר: "ואי לאו דמסתפינא אמינא [=ואלמלא חששתי הייתי אומר] שהנסחא בכאן משובשת".²⁰¹⁰

ר' שמשון בק העיד על המשניות מהן למד בצפת ר' יוסף 'התנא': "ואותן המשניות נכתבו זה תת"פ [=880] שנה מנוקדי' [ם], אגיה משניות שלי מתוכם, ואז אשלח משניות מוגהי' [ם] גם אליכם בעה"י, כמו שנתנו מסיני".²⁰¹¹ כלומר, המשנה בכתב היד הקדמון נחשבה בעיני הכותב למקור בעל סמכות עודפת. משום כך הוא רואה לנכון להעתיקה, כשהיא מוגהת. גם ר' בצלאל אשכנזי התרכז בהגהות הש"ס.²⁰¹² ר' משה אג'ימאן, לאחר שירד מצפת למצרים, העתיק מחידושי הש"ס,²⁰¹³ מדרשים²⁰¹⁴ וקבלה.²⁰¹⁵ ר'

²⁰⁰¹ זמירות ישראל, דף קמו ע"ב.

²⁰⁰² החזיונות, עמ' לד.

²⁰⁰³ זמירות ישראל, דף קנו ע"א. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רו-רוז.

²⁰⁰⁴ ברויאר, דיסרטציה, עמ' 47-48.

²⁰⁰⁵ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 263.

²⁰⁰⁶ ראשית חכמה, הקדמה, דף ח ע"א.

²⁰⁰⁷ קארו, שו"ת אה"ע, דיני קידושין, סי' ג.

²⁰⁰⁸ אבקת רוכל, סי' יט.

²⁰⁰⁹ רדב"ז החדשים, ח"ח או"ח סי' פ; קסב; רג.

²⁰¹⁰ לחם דמעה, דף עז ע"א.

²⁰¹¹ קויפמאן, בק, עמ' 145.

²⁰¹² הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 261.

²⁰¹³ ר' יום טוב אשבילי, חדושי הריטב"א, שי"ג, מכת"י F6450, בקולופון; קובץ בפרשנות התלמוד, ש"כ, מכת"י F42324, בקולופון. וראה: מהרלב"ח, הסמיכה, דף שג ע"ב.

²⁰¹⁴ פסיקתא דר' כהנא, שכ"ה, מכת"י F3042, בקולופון.

²⁰¹⁵ ר' משה די ליאון, ספר הרמון, שכ"ה, מכת"י F5458, בקולופון.

אברהם גלאנטי מסר גרסאות "בהגותיו מס' [פר] ישן" של הזוהר,²⁰¹⁶ והוא העתיק גם זוהר חדש,²⁰¹⁷ מכתבי רמ"ק בקבלה,²⁰¹⁸ וחידושים על הש"ס.²⁰¹⁹

ר' חייא רופא מציין שעייין ב"ספרים מוגהים",²⁰²⁰ ושהקפיד לעייין ב"ספרים מדוייקים".²⁰²¹ ועוד כתב ר' חייא רופא: "והנה אתה, המעיין בשכלך הטוב, בחר לך איזה דרך ישכון אור האמת, והיותר קרוב אל האמת שנראה לי, דנפל טעות בספרים".²⁰²² במקום אחר הוא סיפר, שר' משה גלאנטי עיין "בספרי' [ם] ישנים מוגהי' [ם]".²⁰²³ ר' סולימאן אוחנה עסק בהגהת כתבי המשנה, מדרשים, רמב"ם ור' עובדיה ברטנורא.²⁰²⁴ ר' אברהם פליף החזיק בידו כנראה חיבור הגהות של ר' בצלאל אשכנזי, והוסיף עליו מהגהותיו.²⁰²⁵ מלבדם עסקו חכמים נוספים בהגהות כתבי יד שונים.²⁰²⁶

מכלל העדויות האלו משתמע עיסוקם של חכמים בצפת בהגהת כתבים, ובמציאותם של כתבים מוגהים, אבל לא ברור אם מדובר בעיסוק כלכלי ממנו התפרנסו, או בהליך לימודי, שאין לו כל משמעות כלכלית. אבל אולי נוכל ללמוד זאת מעדותו של ר' שלמה אזובי, שהעתיק את 'ספר הקנה': "אני שלמה אזובי, הצעיר שבתלמידים שבישיבת צפת שבגליל העליון, כתבתי זה הספר למארי [...] יצחק נ' חיים יצ'ו [...] סיימתי בחדש חשון שבעה עשר יום בו שנת הרפ"ד ליצירה".²⁰²⁷ נראה שאותו יצחק בן חיים הזמין את ההעתקה, וסביר להניח ששילם תמורתה. ידוע על מעתיקים באשכנז, שהתפרנסו מעיסוק זה,²⁰²⁸ ואולי יש בכך כדי ללמד על עצם האפשרות, אבל, כאמור, לא מצאנו לכך עדות בצפת.

תופעת העתקת הספרים בחברת הלומדים המוסלמים מוכרת בארץ ישראל וסוריה מאז התקופה האיובית והממלוכית, ועבור משכילים ועולמאא לא מעטים הייתה מלאכה זו למקור פרנסה נכבד.²⁰²⁹ ניתן לצרף נתון זה להשערה, שגם המעתיקים היהודים בצפת תוגמלו בממון.

מכירת ספרים. תלמידי חכמים סחרו בספרים: רדב"ז דן ב"אחד מבעלי תורה, שהביא ספרים לחלקם לבעלי בתים, ודמיהם קצובים".²⁰³⁰ אין ראייה לכך שמדובר בצפת, אך יש להניח שהדברים משקפים

²⁰¹⁶ קול בוכים, דף צא ע"ב.

²⁰¹⁷ קובץ בקבלה, שכ"א, מכת"י F13970, דף א-322, 351-ב.

²⁰¹⁸ ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, מכת"י F47868, בקולופון; קובץ בקבלה, שכ"א, מכת"י F13970, דף א1-291-ב.

²⁰¹⁹ ר' מנחם המאירי, בית הבחירה – יבמות, שי"ט, מכת"י F28006, בקולופון; ר' מאיר אבולעפיה, יד רמה – בבא בתרא פרק ג, שכ"מ, מכת"י F53088.

²⁰²⁰ מעשה חייא, דף ה ע"א; ע ע"א.

²⁰²¹ שם, דף ד ע"א. וראה בניהו, רופא, עמ' 123-124.

²⁰²² מעשה חייא, דף יא ע"ב.

²⁰²³ שם, דף קלג ע"א.

²⁰²⁴ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 363.

²⁰²⁵ א' ליס (עורך), מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של התלמוד ועם השוואות להבאות מהגמרא בחז"ל גאונים וראשונים, ירושלים תשמ"ג, א, עמ' 44.

²⁰²⁶ בניהו, הגהותיהם, עמ' מז-קד.

²⁰²⁷ ספר הקנה, מכת"י F6560, דף א235 בקולופון.

²⁰²⁸ ברויאר, דיסרטציה, עמ' 47-48.

²⁰²⁹ מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 294-296.

מציאות מוכרת. ר' מנחם יעקב אשכנזי העיד בשנת שנ"ח: "ואני בתוך הגולה, תחת היותי בביתי כזית רענן, שקט ושאנן, בעיר גדולה, מכלל יופי מציון, גליל עליון, צפת תוב"ב, מתאבק ומחבק רגלי החכמים השלמים המאירים לארץ ולדרים, והייתי משמש אותם בין בגופי בין בממוני, ועוסק ומתחשק במלאכת שמים, מוכר וקונה ספרים, ונהנה מיגיע כפי [...] ויהי אחרי שנפטרו החכמים השלמים אשר הייתי נושא ונותן עמהם, וניזון בריח ומסתופף בצלם, ובאו ימי הפקודה [...]".²⁰³¹ הרי לנו סוחר ספרים, שלפי עדותו לומד בין תלמידי החכמים בצפת, ומשמש אותם, והוא נהנה מיגיע כפיו. עליהם יש להוסיף את ר' אברהם אשכנזי המדפיס שסחר בספרים.²⁰³² הנוסע הנוצרי ג'והן סאנדרסן סיפר בשנת 1601 אודות צפת: "היהודים שהיו בני חוץ לארץ, קנו ספרים הרבה, כמשא שתיים או שלוש פרדות, ואלה היו ספרי קודש מענייני תורתם".²⁰³³ לפי עדות זו התנהל בצפת באותה עת סחר ער בספרים. הסחר בספרים רווח גם בחברה המוסלמית מאז התקופה האיובית והממלוכית, ובדמשק ובקהיר אף התפתחו שווקים מיוחדים לסחר בספרים ובנייר, שנודעו בכינויים 'סוק אלכתביין' או 'סוק אלוראקון'.²⁰³⁴

3. ייצוג משפטי

אפוטרופסות. המבי"ט שימש כאפוטרופוס של ילדים יתומים, ונראה כי השתכר מכך. במקרה אחד זכה בסכום נקוב מכספי צוואת נפטר צפתי, בתורת "מתנת שכיב מרע".²⁰³⁵ מיד לאחר הוראה זו, מינה הנפטר בצוואתו את המבי"ט לאפוטרופוס על נכדתו ונכסיה, ויש להניח כי סכום הכסף ניתן לו בתמורה לפעולתו לטובת נכדת הנפטר. במקרה אחר שימש המבי"ט כאפוטרופוס של הילד היתום יוסף ליאל, וגם כאן זכה בנתח מירושתו, כאשר חלק מזכויות על קרקע בצפת, שהייתה בבעלות הנפטר, הוקנו לבנו של המבי"ט, המהרי"ט.²⁰³⁶

עריכת דין. ר' אלעזר בן יוחאי התבקש על ידי ר' אברהם די טראנטו "לטעון ולתבוע בעדו ובשמו כל התביעות שהוא תובע".²⁰³⁷ אפשר, ששני פרחים וחצי מרווחי מכירת צמר שהועברו לשיבת ר' אלעזר בן יוחאי מידו, נתקבלו כתמורה לייצוגו בדיון המשפטי בצפת.²⁰³⁸

סופרות. מקצוע הסופר נודע בצפת: היו "סופרי הדיינים",²⁰³⁹ או סופרי שטרות,²⁰⁴⁰ שתפקידם היה "לכתוב טופסי שטרות"²⁰⁴¹ ולקבל עדויות,²⁰⁴² ונדרשה מהם מיומנות גבוהה לכתובה מדויקת.²⁰⁴³ כנראה בשל הרגישות המשפטית, נדרש הסופר להכרה של השלטונות.²⁰⁴⁴

²⁰³⁰ רדב"ז החדשים, ח"ח או"ח סי' מב.

²⁰³¹ יערי, מוכר ספרים, עמ' 305-306. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 253-254.

²⁰³² ר' מאיר עראמה, אורים ותומים, ויניציאה שס"ג, בהקדמה; ספר המוסר, עמ' 285; 423.

²⁰³³ איש שלום, סאנדרסון, עמ' קסד.

²⁰³⁴ מחאמיד, דיסרטיצה, עמ' 296-299.

²⁰³⁵ אבקת רוכל, סי' פה.

²⁰³⁶ שם, סי' קכה.

²⁰³⁷ שם, סי' פה.

²⁰³⁸ על ערכו של סכום זה, ראה: לעיל, עמ' 167.

²⁰³⁹ גלאנטי, סי' ו.

ר' ישראל נג'ארה שימש בדמשק כסופר, והוא גם תיאר את מהותו של המקצוע: "כותב [...] אם מאגרות שלומות לשרים וסגני[ם], או דבורים לשרים ונוגני[ם], ואם מהלצות להליץ טוב בעד אביונים, ואם ממענים למעונים, והגה וקינה לרבי יגונים, ודברים צחות לבעלי שמחות",²⁰⁴⁵ כלומר: כתיבת מכתבים ושטרות ציבוריים ופרטיים, אגרות סיוע, הספדים וברכות. איננו מכירים בצפת חכם שמקצועו הוא סופר, אבל הייתה זו תופעה ידועה בריכוזים יהודיים אחרים, כגון בדמשק,²⁰⁴⁶ במצרים,²⁰⁴⁷ בוורונה,²⁰⁴⁸ ועוד.²⁰⁴⁹ יש להניח שחכמים עסקו בתחום זה על רקע עיסוקם בדינות, והיכרותם עם מערכות המשפט הרבניות.

4. כלי קודש

שחיטה. על העסקת שוחטים בחברה היהודית בתקופה הנדונה יש ידיעות רבות,²⁰⁵⁰ בעיקר בשל הצורך בהשגחה הציבורית על מלאכתם, והרגישויות שנגזרו מכך.²⁰⁵¹ ר' חיים ויטאל העיד על תלמיד חכם שוחט בחבורת האר"י: "כִּנְנָה א' [חת] לימד מורי ז"ל לשוחט א' [חז] ת"ח [=תלמיד חכם] מכלל החברי[ם], והיה הוא ז"ל אוכל משחיטתו".²⁰⁵² כן ידוע על ר' משה סופינו, ששחיטתו נאמנה על האר"י.²⁰⁵³ **חזנות.** החזנות בתפילה הייתה ממיצגיו התרבותיים של הקהל,²⁰⁵⁴ והייתה 'מלאכה' ששולמה מקופת הקהל, כפי שנמסר מצפת במחצית השנייה של המאה ה־17²⁰⁵⁵ ובראשית המאה ה־18.²⁰⁵⁶ מרביץ התורה שימש לעתים כחזן,²⁰⁵⁷ ועיסוק זה נתפס כ"דבר מצוה".²⁰⁵⁸

²⁰⁴⁰ מבי"ט, ח"ג סי' כו; פ; מהריט"ץ, סי' קפז; שו"ע, או"ח סי' תקמה, ו. בית דין שלח לדרוש "על כל סופרי העיר אם עשו ביניהם איזה שטר" (אבקת רוכל, סי' פה). וראה: כנעני, הפועלים, עמ' צח-צט.

²⁰⁴¹ שו"ע, חו"מ סי' מח, א.

²⁰⁴² שם, סי' כח, כג.

²⁰⁴³ שם, סי' מב-מד.

²⁰⁴⁴ כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 11; 13.

²⁰⁴⁵ זמירות ישראל, דף קלח ע"ב. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רח-רט.

²⁰⁴⁶ מבי"ט, ח"ג סי' לט. וראה גם: שם, ח"ב, סי' ט.

²⁰⁴⁷ רדב"ז, סי' תרכב.

²⁰⁴⁸ זנה, וירונה, עמ' קסז.

²⁰⁴⁹ רוזן, ירושלים, עמ' 176-177; בן נאה, יהודים, עמ' 241-242; אסף, לקורות הרבנות, עמ' [22].

²⁰⁵⁰ בן נאה, יהודים, עמ' 240-241.

²⁰⁵¹ בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 241-242.

²⁰⁵² שער המצוות, דף סב ע"א.

²⁰⁵³ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 234. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 111 הערה 2.

²⁰⁵⁴ ראה: א' סרוסי, "רבי יוסף שלום גאלייגו בעל ספר אמרי נעם חזן שאלוניקאי באמשטרדם בראשית המאה ה־18", אסופות, ו (תשנ"ב), עמ' פז-פח.

²⁰⁵⁵ [...] וקהל אחר כשומעם אמרו לו אם ירצה להיות ש"צ להם, ואמר שאינו רוצה להיות עוד ש"צ אלא להסתחר או לאומנות אחרת [...] ואחר קצת ימים מועטים לקחוהו הקהל השני אשר השביעוהו, ואחר קצת חדשים אמרו לו שאינם יכולים לתת לו הפרס כי מעטים הם" (אבקת רוכל, סי' קפב). והשווה: עיבור שנים, דף נה ע"ב; נז ע"א.

²⁰⁵⁶ "כל קהל וקהל פורע בעד החזן והשמש שלהם" (קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 364).

²⁰⁵⁷ מהריט"ץ החדשות, סי' ס. וראה: מהריט"ץ, סי' עב.

שליחות. שליחם רבים יצאו מצפת למסעות גיוס הון בקהילות התפוצות, ויש להניח שבדרך כלל ייצגו את מעמד החכמים.²⁰⁵⁹ על פי רוב הייתה השליחות ציבורית, ושכרה בצדה: "כמו שליח סתם, שחייבים לו כמו מנהג העיר לשלוחים סתם".²⁰⁶⁰

לסיכום: בדומה לריכוזים יהודיים אחרים בתקופה הנדונה,²⁰⁶¹ גם בעלי תורה בצפת נמצאו במעגל העבודה היצרנית המספקת פרנסה לבעליה, אם ממניעים אידיאולוגיים,²⁰⁶² אם ממניעים תדמיתיים,²⁰⁶³ ואם מחוסר ברירה:²⁰⁶⁴ "ואנו ראינו פה, 'שְׁחוּרֵי הָאָרֶץ וְחַכְמֵיהֶם הָיוּ עוֹשִׂין שְׁמֵן שׁוֹמְשֵׁמִין, וּמוֹכְרִים בְּשׁוֹק".²⁰⁶⁵

אם כך, כיצד השתלב העיסוק הפיננסי בעולמו הלימודי-רוחני של תלמידי החכמים? כאשר הגדירו חכמי התקופה את מהות עיסוקם של בעלי התורה בצפת, הם השתמשו בביטוי 'שתורתם אומנותם', אבל גם הוסיפו בסמיכות - 'ומלאכתו עראי', ללמדנו שעוסקים לפרנסתם כעיסוק משני.²⁰⁶⁶ כך הגדיר ר' יוסף קארו: "ודוקא תלמידי חכמים שתורתם אומנותם [...] ומיהו אם יש לו מעט אומנות, או מעט משא ומתן להתפרנס כדי חייו ולא להתעשר, ובכל שעה שהוא פנוי מעסקיו חוזר על ד"ת [=דברי תורה] ולומד תדיר, נקרא תורתו אומנותו".²⁰⁶⁷ ר' חיים ויטאל הדגיש לא רק את הצורך בהפחתת העיסוק הכלכלי אל המינימום ההכרחי, אלא גם את האבחנה באותו עיסוק כעבודת האל: "גם ימעט בעסקיו, ואם אין לו פרנסה כי אם ע"י משא ומתן, יכין יום ג' ויום ד' מחצי היום ואילך, ובכונה שהוא לעבודת קונו".²⁰⁶⁸ גם לאחר אבחנה זו, שמרוממת את ההכרה במלאכה לדרגה של עבודת ה', נותר העיסוק הכלכלי בדרגת נחיתות לעומת הלימוד.

את ההסבר לקביעות הללו סיפק המבי"ט, שראה בעיסוקם הכלכלי של תופסי התורה צורך לקיומם הבסיסי, ולא לשם ריבוי הונם, ובאופן הפוגע באופן מינימאלי בעיסוקם העיקרי כלומדי תורה: "[...] רוב

²⁰⁵⁸ אבקת רוכל, סי' קפב.

²⁰⁵⁹ ראה: להלן בנספח, עמ' 1.

²⁰⁶⁰ גלאנטי, סי' ז.

²⁰⁶¹ ראה למשל: מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרניסאנס, ניו יורק תשט"ו, עמ' 135-142.

²⁰⁶² "דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, כי העוני יעבירונו ע"ד [=על דעת] קונו" (שו"ע, או"ח, סי' קנו, א); "שצריך ללמוד בתורה שיהיה לו מלאכה להתפרנס ממנה, ולא יצטרך לבריות, ואמרו עוד שצריך לאד' שיעשה עיקר מתורתו, ומלאכתו טפלה" (מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה, דף נד ע"ב). והשווה: שם, פ"א מ"ט.

²⁰⁶³ "בהיות לאד' המצטרך לו לפרנסתו ומכולת ביתו, ואינו צריך לבריות, בנקל הוא קונה שם טוב בין הבריות, והם מחשבין אותו ומכבדין אותו, כי תפארת חכמים עשרם" (גאליקו, קהלת, דף עז ע"ב).

²⁰⁶⁴ "כי גרמו עונות נעורים להצריכני למעשה ידי, והייתי טרוד בפרנסתי ופרנסת אנשי ביתי" (ר' מאיר גבאי, תולעת יעקב, קושטנטינה ש"כ, דף פז ע"ב).

²⁰⁶⁵ אשכנזי, סי' ב.

²⁰⁶⁶ לדוגמה: "ומבעלי התורה [...] ממי שתורתו קבע ומלאכתו עראי" (אבקת רוכל, סי' א); "ויוצא מכלל ע"ה [=עם הארץ], כיון שעושה תורתו קבע ומלאכתו עראי" (מהריט"ץ, סי' עה). והשווה: תורת משה, ויקרא, יג, ה; גאויזון, סי' יא. וראה: צורן, עבודת גמר, עמ' 11-17.

²⁰⁶⁷ שו"ע, יו"ד סי' רמג, ב. והשווה: "[...] ויקבע עת ללמוד [...] אח"כ ילך לעסקיו [...] ומ"מ לא יעשה מלאכתו עיקר אלא עראי, ותורתו קבע, וזה וזה יתקיים בידו" (שם, או"ח, סי' קנה, א-סי' קנו, א). והשווה גם: "תלמיד חכם, שתורתו אומנותו, ומקצת היום הולך להתעסק בעסקיו בסחורה או להלות ברבית, או לעשו' אי זה מלאכה כדי לפרנס ממנה את עצמו ואת אנשי ביתו, וחוזר ללמודו בענין שאינו מתבטל מלמודו, אלא לבקש טרף לביתו" (אלאשקר, סי' יט). וראה: גלר, קיומם, עמ' 214-215; גליק, פטור, עמ' 106.

²⁰⁶⁸ הקדמה לשער ההקדמות, דף ה ע"ב.

עסק' [ם] ביו' [ם] ובליל' [ה] עסק בתור' [ה], ומיעוט היו' [ם] יוצאי' [ם] מבית' [ם] לפקח על מלאכת' [ם] שנעשי' [ת] ע"י אחרי' [ם], שתב' [וא] לידי גמר, ולהבי' [א] לבית' [ם] מזונותיה' [ם] וצרכיה' [ם], וחוזרים מיד לאומנות' [ם] תורת' [ם], ואינ' [ם] מתבטלים בדברי הבאי, וגם אינם מבטלים זמן יותר, אלא כדי סיפוקם, כדי שלא יצטרכו לבריו' [ת], לא להתעש' [ר]".²⁰⁶⁹

אפשר, שהסתייגות החכמים מעיסוקים כלכליים נבעה לא רק מן הצורך להקדיש את הזמן המרבי ללימוד תורה, אלא גם מחשש לפגיעה בערכי האמונה. ר' משה אלשיך הטעים, שתחושת הסיפוק העצמי מהצלחת מלאכת כפיים עלולה לפגום בתודעת התלות בהשגחה האלוהית.²⁰⁷⁰ ר' אלישע גאליקו לימד, שהעיסוק הכלכלי עלול לפגום בייעודו הרוחני של האדם, שכן "התלהבות רדיפת הממון, אשר ממנו פנה ממנו יתד לעזוב את שלימות הנפש, ולהשליכו אחרי ג'יוו וללכת בדרכי חשך [...] בודאי שזה עָרוּן גדול, שמניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה לחטוא".²⁰⁷¹

פרק חמישי: מעמדם ומקומם החברתי של תלמידי

החכמים

במציאות החיים היומיומית לא הייתה הפרדה בין שכבת לומדי התורה לציבור הרחב. דרכיהם הצטלבו במתחמי המגורים,²⁰⁷² בסמטאות,²⁰⁷³ בעסקים ובעבודה,²⁰⁷⁴ בבתי הכנסת²⁰⁷⁵ ובאירועים פרטיים, כגון סעודות שמחה²⁰⁷⁶ או הלוויות.²⁰⁷⁷ להלן נבחן היבטים שונים בעולם היחסים שבין שכבות אלו.

---

²⁰⁶⁹ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

²⁰⁷⁰ תורת משה, דברים ח, ג.

²⁰⁷¹ גאליקו, קהלת, דף כא ע"ב. והשווה: שם, דף נז ע"א.

²⁰⁷² למשל: החזיונות, עמ' ו; פט; קט; קיז.

א. היחס לתלמידי חכמים

מקורות אחדים העוסקים בתיאור צפת בימי זהרה, מדגישים שעולם התורה בצפת לא היה נחלתם של תופסי בתי המדרש בלבד, אלא של תושביה בכללם. את רשמיו של ר' זכריה אלצארי מביקורו בצפת בשנת שכ"ז הוא סיכם כך: "שם ראיתי אור התורה, וליהודים היתה אורה, גברו על כל הקהלות, כי הם תהלות לתהלות, ופרצו בגבול החכמה פרץ, מעולם לא נמצא בהם עם הארץ, ואתבונן בעיונם פנימי וחיצון, והנה לא הגעתי לרועה צאן".²⁰⁷⁸ בדומה לו כתב מהריט"ץ בכמיהה לימי גדולתה: "העיר המהוללה אשר לה משפט הגאולה, צפת אמת תכון לעד [...] כרמון מלאים מְצוֹת רְקִנִין שבה [...]".²⁰⁷⁹ בשנת שס"ז תיאר ר' שלמה שלומיל: "ובאתי לארץ הקדושה פה צפ"ת טוב"ב שבגליל העליון [...] ומצאתי קהלה קדושה פה צפ"ת, כי היא עיר גדולה לאלהים, עיר מלאה תושיה, קרוב לג" מאות רבנים גדולים, כלם חסידים ואנשי מעשה [...] וכל בתי כנסיות תכף אחר תפילת ערבית ושחרית מתקבצים כל הקהל, ויושבים לפני רבנים [...] באופן שלא נמצא א' [חד] שיצא בבוקר למלאכתו או לעסקו אם לא ילמד קודם לכן קביעות בתורה, וכמו כן עושין כל ישראל בערב אחר תפילת ערבית, וביום השבת הולכים כל העם לשמוע דרשה מפי החכמים [...]".²⁰⁸⁰

המשותף לתיאורים אלה הוא המגמה להאדיר את מרכזיותה הרוחנית של צפת, ולהבליט את ערכיה הלמדניים. הרושם המתקבל מהם הוא של עיר השקועה בעולם הרמוני של חכמה ותורה, ואין בה מקום למי שאינם יודעי ספר. מכנה משותף נוסף של הכותבים הללו הוא העובדה שלא כתבו מנקודת מבט של התייחסות להווה בזמנם, אלא עסקו בתיאור אידילי המתרפק על ימים שהיו עבורם מושא לגעגוע. היו חוקרים שקיבלו תיאורים אלו כהווייתם,²⁰⁸¹ ולכאורה אם נקבל אותם כך אין ספק ששכבת הלומדים זכתה ליחס חיובי מצד הציבור בכללו, אם בכלל ניתן להבחין ביניהם.

²⁰⁷³ יצוין, לשם הדוגמה, סיפורו של ר' ישראל נג'ארה, אודות שכנתו של חכם פלוני שחיקתה את הנהגותיו, ובעקבות כך נכשלה בשגגה בדבר הלכה (מקוה ישראל, עמ' 554).

²⁰⁷⁴ על פעילותם הפיננסית של חכמים, ראה: לעיל, עמ' 219-229.

²⁰⁷⁵ חלק ניכר מלימוד התורה בצפת התנהל בבתי הכנסת, שכן היו אלה המבנים הזמינים והנוחים ביותר למטרה זו, אך לא היה זה שימוש היחיד. בתי הכנסת שימשו גם לצרכי ציבור שונים: "ובבית הכנסת, שהוא מיוחד לתפלה ולצרכי צבור, למעמדות וכיוצא בזה" (מבי"ט, ח"ג סי' טו), כמקובל בריכוזים היהודיים האחרים (למשל: אבקת רוכל, סי' רי). במשך שעות היממה נערכו בבתי הכנסת, בין השאר, שמחות משפחתיות (עיבור שנים, דף נו ע"א; מבי"ט, ח"ג סי' פד) וביוריים (בירב, סי' כט [=כב]) ומשפטיים: "ואם רצה לדין עמו יבא למקום שמתפלל" (אבקת רוכל, סי' קצד). לעתים נערכו בהם התכנסויות ציבוריות (למשל: שם, סי' כה; קצד; אלשיך, סי' קיב), וכמובן ששימשו לתפילות סדירות. פעילויות אלו זימנו בוודאי מפגשים בין לומדי התורה לציבור הרחב. על השימושים הציבוריים בבית הכנסת בספרד בתקופה שקדמה לגירוש, ראה: מ' בן ששון, "מקורות לתולדות קהילות ישראל בספרד במאה הי"ד", א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 301-300.

²⁰⁷⁶ שכטר, רמ"ק, עמ' 293; טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 49; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 190; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 309; 351.

²⁰⁷⁷ החזיונות, עמ' מ.

²⁰⁷⁸ ספר המוסר, עמ' 116.

²⁰⁷⁹ מהריט"ץ, הקדמה.

²⁰⁸⁰ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א.

²⁰⁸¹ כגון ד' תמר: "שעדת צפת כולה נעשתה לעדת חסידים וקדושים [...] שאיננו רשאים למתוח קו מבדיל בין החבורות של צפת לבין עדת צפת בכללותה" (תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 97).

אבל דומה שאין צורך להוכיח, שהיו בצפת אנשים ברמות השכלה וידע מגוונים, ולא כולם היו מלומדים, "לפי שמועטים בני עֵלְיָה",²⁰⁸² וכמובן שהיו בצפת גם עמי ארצות.²⁰⁸³ יחד עם זאת יש להבחין בגרעין ההיסטורי של תיאורים אלו: הם מלמדים על האווירה הרווחת בצפת, שהתאפיינה בהעמדת החכמים ודבריהם במוקד ההתעניינות האינטלקטואלית של הציבור, בין אם הייתה זו התעניינות מצד הציבור ובין אם באה ביזמת לומדי התורה.²⁰⁸⁴ אווירה זו תאמה בהכרח למצב הלימוד בצפת: בימי הפריחה רבו הנוהים אחר החכמים,²⁰⁸⁵ ובימי השקיעה התמעטו.²⁰⁸⁶

שפע היצירה הרוחנית המקורית שאפיין את צפת במאה ה"ז מעיד על ההתעניינות הציבורית בחכמים ובדבריהם, ועל האקלים החברתי שבתוכו פעלו: מטרת הטקסט המודפס הייתה להפיץ מסרים במעגלים רחבים ככל שניתן.²⁰⁸⁷ כמו כן, הדרשות שנשא, השאלות ההלכתיות שהונחו לפתחם או הדרישה לדעתם בענייני דיומא היו הבסיס וחומר הגלם לחיבורים שנדפסו בשמם.

תפוצת היצירות המודפסות של חכמי צפת התעצמה בסוף המאה ה"ז וראשית המאה הי"ז,²⁰⁸⁸ אבל אין בכך כדי להעיד על כוח השפעתם בצפת. אדרבה, בפרק זמן זה הלכה צפת ושקעה, ופעילות ההדפסה שהתבצעה בנכר מעידה על כוחם של חכמיה שהלך והתחזק בגולה. ביטוי סמלי לכך הוא ייסודו של בית הדפוס בצפת בשנת של"ז, שפעילותו קצרת המועד מעידה על כך שלא היה בכוחה של צפת לקיים פעילות מעין זו, בגלל ריחוקה ממרכזי האוכלוסייה הגדולים וקהל רוכשי הספרים, ובשל הקשיים הטכניים שנגרמו כתוצאה מהיעדר תעשיית נייר באזור, ומהריחוק ממרכזי הדפוס.

ב. כיבוד תלמידי חכמים וביזויים

כיבוד תלמידי חכמים נהג בחוגי החכמים,²⁰⁸⁹ אך נדרש כנורמה מחייבת גם מן הציבור הכללי. ר' יוסף קארו פסק שאדם חייב לנהוג בכבוד חכם מופלג כשם שנוהג ברבו המובהק,²⁰⁹⁰ וגיבה עקרון זה במערכת של הלכות ומוסכמות חברתיות, שתכליתן להגשים את הכבוד כלפי אדם שמייצג בהופעתו את התורה

²⁰⁸² שר שלום, דף צב ע"א.

²⁰⁸³ המב"ט דן "בעם הארץ שהלך מצפ' טוב"ב לדמשק" (מב"ט, ח"ג סי' קמט). הבורות הייתה נחלתם של יהודים רבים גם בריכוזים יהודיים באימפריה העות'מאנית. לדוגמה, בשאלה שהופנתה אל ר' בצלאל אשכנזי נמסר על קהל שאנשיו חתמו על שטר, "ורבים ממנו לא קראוהו, ולא ידעו מה הוא, שאינם יודעים לקרות" (אשכנזי, סי' כד). מציאות דומה לזו נמצאה גם בשאלה שהופנתה לר' אברהם די בוטון משאלוניקי (לחם רב, סי' ע).

²⁰⁸⁴ "[...] והתחברות השלמים אל האנשים הרקי [...]. שלא יתפרדו איש מעל אחיו אלא יתחברו אליהם, כמו שותפים ורעים, עם היותם רעים וחטאים [...]" (שר שלום, דף סה ע"א).

²⁰⁸⁵ כך היה גם בריכוזים יהודיים אחרים במאה ה"ז (למשל, ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 28-31).

²⁰⁸⁶ בראשית המאה הי"ז כתב ר' אברהם אזולאי: "ודע, כי כל הדור הזה או רובם היו מגולגלי תחלה בבהמו' וחיות, ולכן הם עזי פני' ובלתי שלימי', אם לא השרידי' אשר י"י קור' אליהם" (חסד לאברהם, מעיין ה נהר כד). גם בחברה המוסלמית, מעמדם של העולמאא' העות'מאניים ירד במקביל לירידת מעמדה של האימפריה בכללה מאז ראשית המאה הי"ז (זילפי, עולמאא, עמ' 30-32; 106-121).

²⁰⁸⁷ "לפי שאתה עוסק להשפיע תורה, אם במה שאתה עוסק וכותב ספרים ללמד לאחרים, אם במה שאתה מרביץ תורה" (מגיד משרים ת"ו, דף כב ע"ב).

²⁰⁸⁸ ראה: להלן, עמ' 305-310.

²⁰⁸⁹ ראה: לעיל, עמ' 152-155.

²⁰⁹⁰ שו"ע, יו"ד, רמז, י. והשווה: שם, רמב, לב; רמז, ט; או"ח סי' תעב, ה. למשמעות מושג זה, ראה: לעיל, עמ' 153.

וערכיה, כגון: "מצות עשה לקום בפני כל חכם, אפילו אינו זקן אלא יניק וחכים, ואפילו אינו רבו".²⁰⁹¹ ברוח זו פסק המבי"ט: "ובכבוד ת"ח [=תלמידי חכמים], בכל יום²⁰⁹² ישתדל לקום מפניהם, להשכימו בב"ה [=בבית הכנסת] קודם בואם, ויתאבק בעפר רגליהם, ולא יערער עליהם, ולא ינגדם בשום עניין כלל אלא יחזיקם בדיבור ובמעשה, ויועילם בכל דבר".²⁰⁹³ הוגים שונים דנו במשמעות כבוד לומדי התורה. היו שהקישו בין כבודם לכבוד שמים,²⁰⁹⁴ היו שהקישו בין כבודם לכבוד התורה עצמה,²⁰⁹⁵ היו שהקישו בין כבודם למלכים,²⁰⁹⁶ ואילו המקובלים יצקו לערך זה תכנים מיסטיים.²⁰⁹⁷ ממקורות שונים משתמע שחכמים הקפידו בעצמם לנהוג כבוד בעמיתיהם,²⁰⁹⁸ ובכך שימשו דוגמה אישית לכלל הציבור.

²⁰⁹¹ שם, סי' רמד, א. וראה: שם, סי' רמג. בהקשר לכך ראוי להביא סיפור של ר' ישראל נג'ארה: "וכבר היה חכם חסיד ראש קהלה יושב במקומו בפתח בית הכנסת, ולא היה אדם עובר משם אשר לא היה קם לפניו. ואמרו לו: חכם כמותך יקום לכל הבאים בשערים האלה, אם דל ואם עשיר? והשיב, כי לא רואה אדם שלא היה לו יתרון ושלימות עליו. אם היה זקן היה לו יותר זכיות ממנו, ואם היה ילד לא היה לו עונות כמוהו, ואם היה עשיר, שעשה צדקה יותר ממנו, ואם היה עני היה אהוב לה' מפני עניו, ואם היה שוטה אין לו עונשים" (מקוה ישראל, עמ' 611).

²⁰⁹² והשווה: "יודמן כל בקר לכבוד כל ת"ח וכל אדם" (מילי דשמיא, עמ' 139).

²⁰⁹³ דרך ה', דף ה ע"א. וראה: מבי"ט, ח"א סי' סג.

²⁰⁹⁴ כגון ר' יוסף קארו: "עון גדול הוא לבזות תלמידי חכמים או לשנאותן, וכל המבזה את החכמים אין לו חלק לעולם הבא, והוא בכלל 'כי דבר ה' בזה'" (שו"ע, יו"ד סי' רמג, ו), ור' אליהו די וידאש: "מפני שאור כבוד ה' שופע בהם" (ראשית חכמה, שער היראה, פט"ו, דף סו ע"ב).

²⁰⁹⁵ כגון המבי"ט: "דדוקא במבזה תח [=תלמיד חכם] החמירו, אפי' שלא בפניו, משום כבוד התורה" (מבי"ט, ח"ג סי' קסה), ור' שמואל די אוזידה: "כי האדם המכבד בעלי תורה, לתורה הוא מכבד, לא לגופם" (לחם דמעה, דף עח ע"ב). מהרי"ט דן (מחוז' לצפת) בחומרת מעשהו של אדם שהתעמת עם "ראובן בע"ת [=בעל תורה], קובע עתים לתורה [...] וחרף וגדף את ראובן זה שהוא בעל תורה בפני ב"ד" (מהרי"ט החדשים, סי' ג, עמ' מו-מז). במהלך אותו דיון קבע מהרי"ט: "שלא נתן רשות לכל אדם לנדות אלא לת"ח, מפני כבוד התורה" (שם, סי' ד, עמ' נא). כלומר, רק תלמיד חכם מחזיק בזכות להחרים אדם אחר, מפני שכבודו מזוהה עם כבוד התורה.

²⁰⁹⁶ כגון המבי"ט: "מאן מלכי – רבנן [...] מאן שרים – תלמידי חכמים" (מבי"ט, ח"ג סי' טו), ור' שמואל די אוזידה (מדרש שמואל, אבות פ"ד מ"כ, דף קסד ע"א).

²⁰⁹⁷ רדב"ז הסביר על דרך הקבלה את מצוות כיבוד לומדי התורה, ונימק: "שכל מי שיש בו דוגמת הענין העליון האלהי, ראוי לעשות לו הידור" (מצודת דוד, דף ה ע"א). יחד עם זאת, פסק שיש לכבד גם זקנים לא מלומדים, "כיון שזכה לע' [שנים], אעפ"י שהוא עם הארץ, קיים כמה מצות, ועדו עליה כמה הרפתקיה, הילכך ראוי לכבדו" (רדב"ז החדשים, ח"ה יו"ד סי' קסז). וראה: רדב"ז, ח"ו סי' ב אלפים קנ. ר' חיים ויטאל לימד: "הצדיקים, מדריגתם היא למעלה מחיות הקודש, לפי שנשמותיהם הצובות מכסא הכבוד" (החזיונות, עמ' סב). ביטויי כבוד הדדי בין חכמים בולטים במיוחד במקורות המתאייחסים לחוגי המקובלים. כך, למשל, סיפר ר' חיים ויטאל: "פ"א הייתי מהלך בדרך עם מורי [האר"י] זלה"ה, ובא ת"ח והלך לפניו במתכוין, וכראות מורי זלה"ה זה, אף הוא מתכוין היה תמיד ללכת אחריו, אף אחר שהתלמיד חכם הלך לצד אחר, ואמרתיו לו כי חס ושלו, כי נראה כנותן מכשול לפני עור, כי אותו הת"ח לא היה מכיר ערך מורי זלה"ה. והשיב לי, כי כיון שהת"ח היה מתכבד בזה, היה הוא מחוייב לחלוק לו כבוד, ולעשות רצונו בכך" (שער המצוות, דף לג ע"א-ע"ב). והשווה: בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 316. תלמידי האר"י קמו לכבודו של ר' אברהם גלאנטי (בניהו, שבחי האר"י, עמ' 220), ור' לפידות אשכנזי קם לכבוד ר' חיים ויטאל (בחלומי) (החזיונות, עמ' ס). ר' שלמה שלומיל מסר: "וכאשר יזכה השם ית' שיבוא לארץ הצבי, אזי יראה בתוכה חכמים גדולים חסידים ואנשי מעשה מלאים חכמת הש"י וענוה על התכלית [...] ועל הכל ענוה ושפלות רוח שיש להם, שאין חכם מתבייש לילך הוא בעצמו על השוק ולקנות הלפת והירקות והמלח והפת והשמן, וכל צרכי בית עושה כל אחד בעצמו, והן נוחין זה לזה בהלכה" (יערי, שלומיל, עמ' 203). כותב זה אף תיאר את הכבוד הרב שחלק ר' שלמה סאגיש לר' אברהם גלאנטי ולר' מסעוד סגי נהור, שהיה מסייע בידם לסחוב מסעות כבדים, על אף סירובם (שם, עמ' 207). והשווה: אסף, שלומיל, עמ' קיז-קיח; קכד-קכה. וראה: כ' כהן, "לך אל העם וקדשתם – עיון בדברי רבי משה אלשיך", ש' ברט (עורך), להיות תנועה של עם: מאמרים לרגל הגעת התנועה לגבורות, ירושלים תשס"ט, עמ' 252-262.

²⁰⁹⁸ השימוש בתארי כבוד בהם נוקטים חכמים כלפי עמיתיהם נפוץ מאוד בספרות התקופה (למשל: מהרי"ט, סי' קסו, וכמותו רבים מאוד), והוא מלמד על הכבוד הבסיסי שרכשו זה לזה. ראה: בניהו, מריבין תורה, עמ' מז, נב; נה; סב; צה-צט; קג; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 254-256.

אך מכל אלה אין לדעת דבר על יחס האוכלוסייה הצפתית לתלמידי החכמים, והמקורות ההגותיים אינם משקפים נוהגים או נורמות של הציבור הרחב אלא אידיאלים של שכבת החכמים. ובכל זאת, יש לצרפם לידיעות על מעמדם הכולל של החכמים בצפת, כפי שהוא משתקף בביטויים מגוונים. מנהגים שונים שתכליתם כבוד חכמים מוכרים בתקופה הנדונה בתפוצה היהודית, ואין להניח שבצפת נהגו אחרת. למשל, הלכות קדימה מיוחדות לעלייה לתורה הונהגו בתקופה הנדונה באשכנז, פולין, ליטא,²⁰⁹⁹ תורכיה²¹⁰⁰ ואיטליה.²¹⁰¹ כמו כן, לחכם הוקצה מקום ישיבה נכבד בבית הכנסת בקהילות באימפריה העות'מאנית²¹⁰² ובאיטליה.²¹⁰³ מצב חברתי זה ראוי להשוואה עם החברה המוסלמית באימפריה העות'מאנית באותה תקופה, בה זכו המורים ומנהיגי הדת למעמד חברתי נכבד ולסמכויות משפטיות וחינוכיות.²¹⁰⁴

פגיעות בכבוד חכמים

על רקע פעילות החכמים, אירעו לעתים מקרים של התפרצויות מילוליות הדדיות.²¹⁰⁵ ר' יוסף קארו העיד שהיחס ההדדי בין החכמים בזמנו מבזה: "וה' היודע ועד, כי אנו בושים ונכלמים, כי הנוגע בכבוד אחד מהחברים בדבר זה נוגע בכבוד כולנו, שאומרים הני רבנן [=אלו חכמים], דדברי תורה בידם כחומר ביד ביוצר, אל כל אשר יחפוץ יטנו, ונמצא ש"ש [=שם שמים] מתחלל".²¹⁰⁶ לדבריו, בעיה זו איננה מוגבלת לחוגי החכמים אלא מקרינה החוצה אל הציבור הרחב, ומשפיעה לשלילה על יחסו לחכמים. המבי"ט טען שהמחלוקות בין החכמים פגעו באיכות הלימוד והלומדים, וסיכם אווירה זו כך: "לולי [כלומר, אילו לא היה] כעס ותגר שבין ת"ח [=תלמידי חכמים (בזה)] הדור, [ראוי היה] שבן דוד בא".²¹⁰⁷ הסכמה להגנת מעמדו של תלמיד חכם תוקנה בקהל האשכנזים בצפת בשנת שע"א,²¹⁰⁸ ויש להניח שהיה צורך בכך על רקע פגיעה בכבודם של חכמים מסוימים. מקורות אלה בוודאי משקפים מציאות רווחת, ומתייחסים למחלוקות שהתעוררו בין חכמים. תלמידי חכמים בצפת נתקלו לעתים ביחס מבזה מצד גורמים באוכלוסייה המקומית, עד כדי כך שדנו בצורך לנקוט נגדם באמצעי ענישה.²¹⁰⁹ לדברי ה'מגיד' יש לתלות זאת בזילות בערך החכמים: "כי עכשיו

²⁰⁹⁹ ר' מנחם מנדל מניקלשבורג, שאלות ותשובות צמח צדק, [פיורדא] תק"כ, סי' נו.

²¹⁰⁰ מהרש"ך, ח"ב סי' קנג. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' מב הערה 2.

²¹⁰¹ ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 54-55. וראה: אסף, לקורות הרבנות, עמ' [24-28].

²¹⁰² בניהו, מרביץ תורה, עמ' כט הערה 3; עמ' מב.

²¹⁰³ בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 110-111.

²¹⁰⁴ זילפי, עולמאא, עמ' 23-30; שלבי, חינוך מוסלמי, עמ' 115-116.

²¹⁰⁵ דוגמה: במקרה אחד (שלא ברור אם ארע בצפת) פרצה מריבה בין הדיינים, ובמהלכה אחד מהם קם "וחרף וגדף את כל החכמי, עבר על אלהי' [=דיינים] לא תקלל, ואם לא הזכיר לפניו חכמי' ידועי' חרף בסת' [ר] כל חכמי' יש' אשר בדור, והיא קללת חכם" (מבי"ט, ח"א סי' של).

²¹⁰⁶ אבקת רוכל, סי' יט.

²¹⁰⁷ מבי"ט, ח"א סי' רפז. להלן דוגמאות נוספות מעולמו של המבי"ט, כמייצגות את האווירה בצפת: המבי"ט דן באיבה שהייתה כלפי דין שפרסם פסק בניגוד לדעת בית הדין (שם, ח"ב סי' קעג). ר' אברהם שלום חלק על פסק המבי"ט, ונשא בשל כך דרשה חריפה נגדו בקהלו (שם, ח"א סי' קפט). כמו כן, בין המבי"ט לר' יוסף קארו נתגלעו מחלוקות מרות בנושאים שונים (ראה: דימיטרובסקי, ויכוח; בניהו, יוסף בחירי, עמ' ז-קנב).

²¹⁰⁸ מהריט"ץ, סי' קעט.

אין בני העולם מחשיבים לומדי תורה, מפני שאין נעש'י[ם] ניס'י[ם] ומופתי[ם] על ידם כמו בימי[ם] הראשונים.²¹¹⁰ ואולם אין ספק שיחס זה נבע גם מהתנגדות עקרונית לדרכם. למשל, הנהגותיו של האר"י ודרכו הדתית המיוחדת עוררו התנגדות מצד גורמים מקומיים שלא קיבלו אותן.²¹¹¹ את תופעות הפגיעה בכבוד חכמים יש לבחון גם על רקע תקופת השפל במצבה של צפת בכלל ובמעמד החכמים שנותרו בה בפרט. בראשית המאה הי"ז נמסר שהמבזה תלמיד חכם הסתכן בהטלת חרם עליו.²¹¹² מחד גיסא, השימוש בנשק החרם, שעל אף חומרתו היה נפוץ למדי, מעיד על מאבק חריף שהתחולל בתקופת ירידתה. מאידך גיסא, הוא מעיד על כוחם האפקטיבי של חכמים, ועל סמכותם להפעיל ענישה שקיבלה בעבר הכשר משפטי.²¹¹³

כתוצאה מן היחס העודף שנפל בחלקו של תלמיד חכם התערבו לעתים שיקולי כבוד ורווחים חברתיים בתכלית לימודו. מגמה זו עמדה במוקד ביקורתם של הוגים שונים, ובהם ר' אלישע גאליקו,²¹¹⁴ ר' אלעזר אזכרי,²¹¹⁵ ר' חיים ויטאל²¹¹⁶ ור' אליהו די וידאש.²¹¹⁷

ג. מעמד החברתי של תלמידי החכמים על רקע מעמדם הכלכלי

ביטוי מרכזי למעמדם של החכמים בצפת היה התמיכה הכלכלית בהם,²¹¹⁸ וכפי שביטא זאת י' בן נאה: "סיועו של הקהל מלמד על ההכרה בתפקידה החשוב של החברה, ועל אחריותו הבסיסית של הקהל למתן שירותים אלה".²¹¹⁹

---

²¹⁰⁹ "וראוי לבתי דינין שבדור להשגיח על המאריכין לשונם לדבר סרה על ת"ח, ליסרם לכבו' התור' ולומדיה, כי אין כבוד אלא לחכמים" (מבי"ט, ח"ג סי' רו).

²¹¹⁰ מגיד משרים ת"ו, דף כח ע"א. והשווה: מגיד משרים ת"ט, דף ב [השני] ע"א.

²¹¹¹ לאר"י היה שכן, שהיה מתכחש לו, "ובעל פלוגתיה" (בניהו, תולדות יצחק, עמ' 257). גם ר' חיים ויטאל מסר: "והיה בצפת איש א' שהיה מכחיש למורי זצ"ל ה"ה" (הגלגולים, דף לה ע"ב). ואכן, אפילו האר"י שזכה להכרה במעלתו, נמנע מלהוכיח את הציבור משום שהבין ש"אינם מאמינים בי" (בניהו, שבחי האר"י, עמ' 219). גם מעמדם של המיסטיקנים המוסלמים ('ה'צופים') באימפריה העות'מאנית היה שנוי במחלוקת, והם זכו ליחס לא־מועדף לעומת חכמי ההלכה מצד השלטונות והחברה (זילפי, עולמאא, עמ' 33-40).

²¹¹² "ואם אחד יבזה את הרב או לת"ח גדול, הקנס גדול הוא שגזור הרב עליו חרם [...]" (יערי, שלומיל, עמ' 207).

²¹¹³ "שהמזולזל את החכם חייב נדוי" (אלשיך, סי' קח). על תפוצת השימוש בחרם כלפי הפוגעים בסמכות חכמים ובכבודם במאה ה"ט, ראה: ארד, ציאח, עמ' 197 הערה 339.

²¹¹⁴ "האדם שרוצה להיות יק[ר] נכבד וחשוב מצד חכמה ומצד כבוד, והיא התורה [...] האמנם, כאשר החכמה נמשכת מכונת הכבוד, שהוא שלא לשמה [...] בא ללמד כמה גדולה אזהרה, שיהא נזהר האדם בלימוד תורה לשמה, וישמור את עצמו שלא תהיה כונתו לאכול הנאות התורה ולהשתמש בה" (גאליקו, קהלת, דף קיז ע"ב-קיח ע"א).

²¹¹⁵ "אפי' עמלי תורה, יש מהם שלא עשו כלום, מי שעמל בה שלא לשמה למצוא חן בעיני העם ולהתפאר בניהם כי רב הוא [...] דודאי אין אסור לחכם לקבל כבוד והדור [...] אלא שלא תהיה כוונת עיקר לימודו לכך, אלא לשם ה', וסוף הכבוד לבא" (חרדים עה"ת, עמ' קעד-קעה).

²¹¹⁶ [...] דאתמר בהון [=שנאמר לגביהם]: 'הבה נבנ[ה] לנו עיר ומגדל וגו' ונעשה לנו שם' בבנין בתי כנסיות וב"מ, ושויין בהון ס"ת [=ועושים בהם ספר תורה] ועטרה על רישיה [=ראשם], ולא לשמה [הם עושים] אלא למעבד להון [=לעבוד לעצמם] (שער ההקדמות, דף א ע"א).

²¹¹⁷ "יתנהג שיהיה לימודו בתורה באימה ביראה, לא מוטה ולא מסב, אלא כעומד לפני המלך [...] ויהיה בדחילו ורחימו" (תוצאות חיים, עמ' [18]).

²¹¹⁸ ראה: לעיל, עמ' 159-189.

²¹¹⁹ בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 289.

מעמדם הכלכלי של החכמים לא היה אחיד ונגזר ממשתנים שונים, ובראשם מקורות הקיום של כל חכם ומצבה הכלכלי של צפת שהלך והורע מאז הרבע האחרון של המאה ה"ז. לכן לא ניתן לנסח יחס אחיד של החברה בצפת לחכמים על רקע מצבם הכלכלי, אבל ככלל נוכל לקבוע שמעמדם החברתי של החכמים נגזר גם ממעמדם הכלכלי, כפי שהובהר בדברי אחדים מחכמי צפת: "בהיות לאד"ם] המצטרך לו לפרנסתו ומכולת ביתו, ואינו צריך לבריות, בנקל הוא קונה שם טוב בין הבריות, והם מחשבין אותו ומכבדין אותו, כי תפארת חכמים עשרם";²¹²⁰ "אבל בזמנינו זה, שאם יראה חכם אחד נושא סבל, כל רואיו ילעיגו לו, ובזה הוא מחלל את התורה, ואם ילמד תלמידים בשכר ויהיה לו לחם לאכול ובגד ללבוש, אז טוב לו כי יתכבד בעיני הבריות".²¹²¹ לדעת ר' אלעזר אזכרי, "בכלל 'כבוד חכמים ינחלו' איתא [=יש] הנאת ממון".²¹²² כלומר, הצורך בתמיכה הכלכלית בחכמים נגזרת לא רק מן הצורך הקיומי, אלא גם מן האחריות למעמדם.

שרשי הזכות לפטור תלמידי חכמים מתשלומי מסים בספרות חז"ל ופוסקי ימי הביניים.²¹²³ קיום התקנה לפטור תלמידי חכמים ממסים בצפת ידוע כבר מראשית המאה ה"ז,²¹²⁴ ומיוחס לתקנה מבית מדרשו של ה'נגיד' ר' יצחק שולאל.²¹²⁵ על רקע יזמתם של פרנסים ובעלי בתים בראשות ר' יהודה אבירליון, לבטל את התקנה ולשתף את בעלי התורה בנטל הכלכלי, התעורר פולמוס חריף סביב שנת שכ"ח.²¹²⁶ לטענת ר' יוסף קארו, עד אותה עת "לא עלה על לב שום אדם ליטול ממי שתורתו קבע ומלאכתו עראי, ותמיד כבוד התורה ואימתה מוטלת על פרנסי ומנהיגי העיר הנז' [כרת]".²¹²⁷ ביחד עם ר' ישראל די

²¹²⁰ גאליקו, קהלת, דף עז ע"ב.

²¹²¹ מדרש שמואל, אבות פ"ד מ"ח, דף קמח ע"ב.

²¹²² חרדים עה"ת, עמ' קעה.

²¹²³ ראה: גליק, פטור, עמ' 105.

²¹²⁴ "[...] אשר מהם פטורים ת"ח מכל מיני מסים [...] מזה ארבעי' שנה יותר, אשר הרבו בני הגולה לעלו' לא"י [...]" (מבי"ט, ח"ב סי' כה). וראה: דוד, מעורבותם, עמ' 329.

²¹²⁵ בהסכמה שנקבעה בירושלים בשנת רס"ט בחסות הנגיד ר' יצחק שולאל, נאמר: "שמהיום והלאה, לא יטילו שום הפסד או מסים או ארנוניות על הבעלי תורה העשירים, שתורתם אומנותם, חוץ מן הגיליאי [=מס גולגולת, המוטל על שאינם מוסלמים], אם לא יהיה מרצונם ומדעתם" (א' ריבלין, לקוטים מפרוש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי ז"ל: מחברת א, ירושלם תרפ"ג, עמ' 47). וכן נמסר: "עם היות שיש כאן, ירושלים תוב"ב, הסכמה קדמונית מבית דינו של הנגיד, הרב הגדול מוהר"ר יצחק הכהן שלאל זלה"ה, ומרבני צפת ומרבני מצרים ומרבני שאלוניקי, בכל מיני חרמות ונידוים ושמות, ששום יהודי לא יטיל שום מין מסים וארנוניות על הבעלי תורה [...]" (גאויזון, סי' יא). מ' בניהו מניח שהסכמה זו תפסה גם בצפת, משום שהנגיד "תקן ישיבות בירושלים ובגליל העליון" (יערי, אגרת בני הישיבה, עמ' 163), ומסתבר שבשעה שנקבעה ההסכמה בירושלים נתקבלה גם בצפת (בניהו, הסכמת, עמ' קה). אבל נראה לנו שדווקא ההסכמה זו עשויה להוכיח שהנהוג לפטור ממסים היה קדום עוד יותר, משום שהיא עוסקת בבעלי התורה העשירים, וסביר להניח שהשאלה בעניינם התעוררה רק לאחר שפיטור בעלי התורה העניים היה כבר ברור וידוע. גם י' גלר מניח שהסכמת הנגיד נקלטה גם בצפת (גלר, קיומם, עמ' 213), והוא מבסס זאת על עדותו של ר' דוד די רוס, שביקר בצפת, ש"תלמידי חכמים לא יפרעו שום פרעון, כי אם כסף גולגולתא" (יערי, די רוס, עמ' 187). גם דבריו לא נראים לנו, משום שעדות זו נמסרה בשנת רצ"ה, שנים רבות לאחר קביעת ההסכמה בירושלים. וראה: תמר, אשכולות, עמ' 19-20; בניהו, תעודה, עמ' 112-113. עוד על השפעת ה'נגיד' בצפת, ראה: לעיל, עמ' 96.

²¹²⁶ ראה: בניהו, הסכמת, עמ' קז-קיג.

²¹²⁷ אבקת רוכל, סי' א.

קוריאל והמבי"ט הוא יצא בהתקפה מילולית וחברתית חריפה נגד בעלי היזמה, עד שנאלצו לסגת מתכניתם.²¹²⁸

סוגיית פיטור תלמידי חכמים ממסים בצפת במאה ה"ז כבר נדונה בהרחבה במחקר,²¹²⁹ והיא נגזרת מן ההכרה הציבורית העקרונית בצורך להעניק יחס שונה לשכבה החברתית של לומדי התורה, כפי שהטעים י' הקר: "שסוגיה זו [...] יש להבינה בראש וראשונה על רקע של מציאות חברתית וכלכלית בצפת בפרט ובארץ ישראל בכלל באותה תקופה".²¹³⁰ על בסיס קביעה זו אנו מבקשים להבין את יחסה של הקהילה ללומדי התורה מתוך סוגיה זו (מבלי להידרש להבחנות בין המסים וההיטלים השונים, שהוטלו על האוכלוסייה בשלבים שונים של התקופה).²¹³¹

כיצד נימקו חכמים את דרישתם לפטור את תלמידי החכמים ממסים? באופן פשוט, לנגד עיניהם עמד הצורך להקל על העומס הכלכלי של הלומדים, במגמה לפנות את זמנם ללימוד בלבד, על בסיס הכלל "שתורתם אומנותם".²¹³² [...] ומבעלי התורה לא היו נוטלים [...] לא עלה על לב שום אדם ליטול ממי שתורתו קבע ומלאכתו עראי".²¹³³ לפי נימוק זה הפטור אינו תלוי במצב הכלכלי, אלא רק במצבו האישי של בעל הפטור. על רקע זה יש לבחון את הערת המבי"ט שהפיטור ממסים המריץ תלמידי חכמים לעלות לצפת, כנימוק לפטור ממסים אפילו את הרבנים העשירים שעלו מחו"ל.²¹³⁴ כמובן, שלפי זה מובנת טענתו הבסיסית של ר' יהודה אבירלין, שאין הצדקה לפטור ממסים תלמידי חכמים שמוצאים את פרנסתם במלאכתם, במיוחד כאשר צפת זוכה לעדנה כלכלית שחכמים מסוימים שותפים לה.²¹³⁵ אפשר שמשען לטענתו מצא ר' יהודה אבירלין ברדב"ז, שתמך מסיבה זו בביטול התקנה בירושלים.²¹³⁶ אלא שלנימוק עקרוני זה הצטרפו נימוקים נוספים. ר' יוסף קארו הטעים כך: כספים החייבים במס הם אלו המוגדרים 'מעוֹת של אחרים', כלומר הון פרטי, אבל הקדש 'מעוֹת לתלמוד תורה' אינו נחשב רכוש פרטי,

²¹²⁸ שם, שם; מבי"ט, ח"ב סי' כה; ח"ג סי' ו. גם ר' משה גלאנטי (גלאנטי, סי' קטז) ור' יוסף נ' צייאח מדמשק (ש' אסף, "מאמרים וחקירות", עלי ספר, יא [תרצ"ה], עמ' 492-494) הסכימו עמם.

²¹²⁹ הקר, אין פורענות. לסכום המחקרים שעסקו כבר לפנינו בנושא, ראה: שם, עמ' 64 הערה 3. לדעת י"מ תא שמע לא היה ניסיון מצדו של אבירלין לערער את מעמד לומדי התורה בצפת, אלא רק להנהיג את שיטת המסוי האשכנזית, לפיה אין הבחנה בין תלמידי חכמים, ואפילו ראשי ישיבות, לבין 'עם הארץ' (י"מ תא שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז – 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 238-240). וראה גם: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 442-457; ש' שילה, דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה, עמ' 30-34; 252-257; צורן, עבודת גמר; ליטמן, רדב"ז, עמ' 152-155. ובעניין התערבות חכמי צפת בפולמוס דומה בירושלים, ראה: מ' בניהו, "חידוש הפולמוס על פיטור תלמידי חכמים ממיסים בירושלים בשנת שנ"ו וסיבת עקירת דירתו של רבי חיים ויטאל מירושלים לדמשק", אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' רמא-רמו; רוזן, ירושלים, עמ' 115-118. על הצלחת המתנגדים לפטור באיטליה, ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 55-56. גם בחברה המוסלמית הייתה תופעה דומה, אבל בהבדל מהותי אחד: ההעדפה בחברה המוסלמית הוענקה מטעם שלטונות שהכירו בחשיבות פעילותם של הלומדים, ואילו ההעדפה בחברה היהודית באה מתוך החברה עצמה, ובהעדר מוסדות שלטוניים. ראה: סעד, טימבוקטו, עמ' 41-45. על זכויות דומות של דוקטורים בחברה הנוצרית, ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 55.

²¹³⁰ הקר, אין פורענות, עמ' 64.

²¹³¹ ראה: הוטרות-עבדולפתאח, המאה ה"ז, עמ' 64-75; גופמן, מקטו.

²¹³² שו"ע, יו"ד סי' רמג, ב. וראה: לעיל, עמ' 228-229.

²¹³³ אבקת רוכל, סי' א.

²¹³⁴ מבי"ט, ח"ב סי' כה.

²¹³⁵ ראה: בניהו, הסכמת, עמ' קו-קח.

²¹³⁶ הקר, אין פורענות, עמ' 116. וראה: ליטמן, רדב"ז, עמ' 153-155.

"כי מעות שהוקצו למצוה אינם של אחרים [...] [ולכן] פטורים הם מן המס".²¹³⁷ לפי הגיון זה, נתפסו תלמידי החכמים כאנשים 'ציבוריים' ולא פרטיים, ומשום כך נפטרו ממסים.²¹³⁸ לפי המב"ט, הפיטור ממסים הוא הבעת הכבוד לחכמים מצד הציבור,²¹³⁹ ואילו אצל מהריט"ץ מופיע נימוק אחר: "תדע דהא טעמא מאי תלמידי חכמים פטורים ממס, מפני שתורתו משמרתו".²¹⁴⁰ כלומר, תורתו של הלומד מגינה עליו מפני טרחה זו.

מכל הנימוקים הללו עולה, כי הפיטור ממסים משקף יחס עודף ומחייב לתלמידי החכמים. לכאורה, נימוקים אלו משקפים את השקפתם של החכמים, ולא של 'הציבור הרחב', שתמך אולי במתנגדיהם. ואמנם, איננו יכולים למוד את הלך הרוחות המדויק ברחוב הצפתי על פי הספרות הרבנית, אך אנו מניחים שהמחלוקת בהנהגה הציבורית שיקפה את הלך הרוחות בציבור עצמו, וממנה משתמע כי לא הכול חפצו לבטא את הערכתם ללומדי התורה בממונם, ואמצעי הכפייה שהופעלו עליהם בעניין זה דווקא פגעו עוד יותר במעמד לומדי התורה בעיניהם.

אמנם אפשר שחכמים 'ניצחו' במאבק זה,²¹⁴¹ אבל סמכותם נפגעה ללא ספק אגב עימותים אלו, בשל העובדה כי דעתם לא נתקבלה בציבור כמובנת מאליה, וגורמים אחרים בקהילה חתרו נגד כוחם הציבורי: "כמה שנים, אשר היו קצת אנשים מתלחשים ומהרהרים על ת"ח [=תלמידי חכמים] שבעי[ר] ליקח מהם מכס [...] גם כי היו מהרהרים בלבם, גם עתה שהוציאו המחשבה לדיבור ומעשה".²¹⁴² על מעמדה המעורר של תקנת הפיטור תעיד העובדה שגם אחרי ששקעה אש המחלוקת לכאורה, שבו ודנו בה בצפת בדורות הבאים. אחדים מחכמי העיר מצאו לנכון לחזור על נימוקיה על רקע נפילתה הכלכלית של העיר.²¹⁴³ במחצית המאה הי"ז, כאשר החמיר מצב הקהילה בצפת, עלה שוב הנושא לדיון לאחר שפרנסי העיר החליטו להטיל מסים חדשים על כל בני הקהילה, ותלמידי חכמים ראו בכך הפרה של ההסכמות הקדומות.²¹⁴⁴ י' בן צבי כבר העיר, שעצם הישנות ההסכמות והחרמות בעניין מעיד על היותו שנוי במחלוקת.²¹⁴⁵

²¹³⁷ בית יוסף, יו"ד סי' רנט, ו.

²¹³⁸ ראה: לעיל, עמ' 214-216.

²¹³⁹ "והעוז' ומסייע להקל מעליהם משא עול ושרים, הוא מכבד התורה" (מב"ט, ח"ב סי' כה).

²¹⁴⁰ מהריט"ץ, סי' עה. נימוק אחר, שאיננו 'צפתי', נמצא בדברי ר' יוסף ן' לב: מפני ריבוי הנדוניות (מהריב"ל, ח"ג סי' מז).

²¹⁴¹ כעדות מהרי"ט: "ובעיר ואם בישראל צפת, בהיות עומדת על תלה, בזמן הרבני הגדולים מוהר"י ווהר"י ן' זמרה ומהר" יוסף קארו ואבא מארי ז"ל, שכתבו והחרימו לבלתי קחת מס מת"ח שתורתם אומנותם" (מהרי"ט, ח"ב חו"מ, סי' נט). וראה: דרכי נעם, חו"מ סי' נו.

²¹⁴² מב"ט, ח"ב סי' כה.

²¹⁴³ ר' שמואל די אוזידה פירש, שאחד מגורמי חורבן ירושלים היה העדר פריווילגיות כלכליות לחכמים: "שהיה ראוי לפרנסם כדי שילמדו, ע"ד [=על דרך] זבולון ויששכר, ולא די שהם לא עשו כן, אבל אכלו גם אכול את כספם במסים וארנוניות וכיוצא" (לחם דמעה, דף מ ע"ב). (על השימוש ב'מודל' זבולון ויששכר, ראה: לעיל, עמ' 60-61). ר' משה אלשיך קבע: "וכן הוא מנהג פשוט בכל ישראל [...] כי אין ראוי להעמיס על בעל תורה הזה שתורתו אומנותו עול [...] (אלשיך, סי' נב) (הדיון שם עוסק בפטור ממס מסוים, ולא בפטור גורף). ומהרי"ט פסק, כי "דבר ברור הוא שת"ח שתורתו אומנותו פטור מכל מיני מסים וארנוניות, ממשא מלך ושרי" (מהרי"ט, ח"ב חו"מ, סי' נט). וראה: גלר, קיומם, עמ' 214-215; ביטון, עיר הצב"י, עמ' לו.

²¹⁴⁴ ר' משה בנבנשת, שאלות ותשובות פני משה, א, קושטא תל"ד, סי' ד.

²¹⁴⁵ בן צבי, א"י, עמ' 182.

ד. פעילויות חכמים להשפעה על כלל הציבור

ר' שלמה שלומיל סיפר בראשית המאה הי"ז: "ואחר התפלה לומדים כל הקהל קביעות אחד, ויושבים לפני הרבנים בכל בית הכנסת כמו ששה כתות, כל כת וכת לומדים קודם שיצאו מבית הכנסת [...] באופן שלא ימצא אחד שיצא בבקר למלאכתו או לעסקיו, אפי' [לו] השקיר יום, אם לא שילמוד מקודם קביעות שלו בתורה, ובכל יום מאריכין הרבה בלימוד אחר תפלת ערבית".²¹⁴⁶

על אף ההסתייגויות מתיאוריו של כותב זה,²¹⁴⁷ יש להניח שדבריו משקפים במידה רבה את הוויית החיים בצפת, ולפיה הציבור הכללי בעיר נחשף לעולם הרוח של חכמיה באמצעות האזנה לשיעורים יומיים, או בהשתתפות פעילה אחרת בסדרי הלימוד המוצעים ב'קביעות'. בוודאי נגזרה פעילות זו מתפקוד החכמים שנשאו תפקידים קהליים.²¹⁴⁸

יתירה מכך, חכמי צפת היו גם מקור הסמכות ההלכתית-משפטית, ולפיכך הופנו אליהם שאלות שהתעוררו במציאות החיים, אלו השאלות שעליהן מושתתת ספרות השו"ת.²¹⁴⁹ עובדה זו ממחישה יותר מכל את מעורבותם הפעילה של הפוסקים בחיי הציבור.²¹⁵⁰

בהנהגות החסידיות של ר' אברהם הלוי נמסר על בעלי תורה, "שהולכים על כל חצר וחצר ועל החניות, להזהיר על השבת ולהכניסו מבעוד יום".²¹⁵¹ אחד מאותם 'בעלי תורה', ואולי הוא לבדו, היה ר' אברהם הלוי, שהיה מתרה בנשים לבל יאחרו בהכנותיהן לשבת, "והיו הנשים מתפחדות ממנו, והיו מזרזין את עצמן זירוז גדול, ובע"ש [=וערב שבת] סמוך לשקיעת החמה בדק בכל הבתים [...]".²¹⁵² סיורים אלה נועדו, אפוא, לוידוא שמירת השבת בציבור, להתראה ולהרתעה, והם כללו ביקורים ברשות הרבים וברשות היחיד.

נראה שזהו הרקע לביקורתו של המבי"ט "על החכמים שגערו בספרים שלא יעשו מלאכתם בע"ש [=וערב שבת] מן המנחה ולמעלה".²¹⁵³ המבי"ט התנגד לאותם 'גוערים', ואחרי שנימק את דעתו ההלכתית הוסיף: "ידענו גם אנו בכל השנים שעברו שלא מחינו בספרי' [ם], והבא לשנות אין שומעין לו".²¹⁵⁴ אם כן, מדובר במגמה שהתחדשה בזמנו, ולדעתו יש לבלום אותה. כפי שנראה להלן, התנגדותו של המבי"ט לחוגי בעלי ההנהגות החסידיות הייתה עקרונית יותר.

²¹⁴⁶ אסף, שלומיל, עמ' קכו.

²¹⁴⁷ ראה: לעיל, עמ' 230-231.

²¹⁴⁸ ראה: להלן, עמ' 257-260.

²¹⁴⁹ ראה: להלן, עמ' 256.

²¹⁵⁰ ראה: ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 244.

²¹⁵¹ שכטר, ברוכין, עמ' 298. והשווה: שכטר, מליריאה, עמ' 301.

²¹⁵² אסף, שלומיל, עמ' קכג. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 205; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 225-226.

²¹⁵³ מבי"ט, ח"א סי' רסז.

²¹⁵⁴ שם, שם.

ר' אברהם הלוי לא צמצם את פעילותו בעניין השבת, אלא פעל בקרב הציבור במטרה רחבה יותר: "שהיה הולך בשווקים וברחובות, והיה מכריז על התשובה [...]".²¹⁵⁵ לא ברור אם פעל בשליחות עצמו או מטעם חבורה או גוף ציבורי אחר ששם לו למטרה להשפיע על התנהגות הציבור, אבל יש להניח שלא מונה לתפקיד זה מטעם ההנהגה הציבורית, ושהכלי היחידי שעמד לרשותו היה אופיו הכריזמטי.

חכם נוסף שעסק בפעילות דומה בקרב הציבור היה ר' יעקב גוילי, "חכם וחסיד גדול, והיה מחזר בכפרים של סביבות צפת, והיה מל את התנוקות ומזהיר את הנשים [...] ומלמד את בני הכפרים, ומדריכם בעבודת הש"י ובמצותיו".²¹⁵⁶ (פעילות דומה התבצעה בידי ר' יעקב גויוז,²¹⁵⁷ ואולי מדובר באותו אדם ששמו שובש). גם פעילות זו מעוגנת בהנהגות שייסד ר' אברהם הלוי: "יש מלמדים טובים במדינה ללמד נשים וקטנים תפלה וברכות".²¹⁵⁸ בדומה לפעילותו של ר' אברהם הלוי, גם פעילות זו נראה שבאה ביזמתו ובדחף דתי (ואולי גם כלכלי), ולא מטעם גורמים ציבוריים.

ר' יוסף קארו פסק להלכה: "חייבים ב"ד [=בית דין] להעמיד שוטרים ברגלים, שיהיו משוטטים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות, שלא יתקבצו שם לאכול ולשתות אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה, וכן יזהירו בדבר זה לכל העם, שלא יתערבו אנשים ונשים בבתיהם בשמחה, ולא ימשכו ביין, שמא יבואו לידי עבירה, אלא יהיו כולם קדושים".²¹⁵⁹ פסיקה זו עקרונית וכללית, אבל אפשר שבתודעתו ראה ר' יוסף קארו את המוסדות הציבוריים לשמירה על המוסר בימיו. כפי שנראה להלן מוסדות כאלו פעלו בצפת, ודומים להם התקיימו בתקופה הנדונה בריכוזים נוספים של הפזורה הספרדית.²¹⁶⁰ ל' בורנשטיין משערת שמקורו של הרעיון כבר בספרד, בדורות שקדמו לגירוש.²¹⁶¹

"מעשה היה, שמינו חכמי צפת תוב"ב עשרה ממונים על העבירות, וכולם חכמים ונבונים".²¹⁶² מוסד זה מוכר כבר מימיו של ר' יעקב בירב, שדן במינוי משגיחים על המצב המוסרי מטעם הקהל.²¹⁶³ היו חכמים קהליים שהשגיחו על המוסר בקהלם,²¹⁶⁴ אך היו גם התארגנויות של קהלים אחדים: "ממונים וחכמים שמנו קצת הקהל[ות] לבער עבירות ולייסר העוברים".²¹⁶⁵ מוסד זה פעל בימי המבי"ט כנראה בצפת, וממנו אנו למדים שהיה בסמכותו להטיל קנסות כספיים.

²¹⁵⁵ אסף, שלומיל, עמ' קכג.

²¹⁵⁶ קורא הדורות, דף מב ע"א.

²¹⁵⁷ מקוה ישראל, עמ' 445.

²¹⁵⁸ שכטר, ברוכין, עמ' 298.

²¹⁵⁹ שו"ע, או"ח סי' תקכט סע' ד.

²¹⁶⁰ למשל: תורת אמת, סי' יז; מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' מח-מט; לחם רב, סי' קיד. וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 237-238; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 108 הערה 3.

²¹⁶¹ בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 239.

²¹⁶² סמברי, תולדות האר"י, עמ' 333.

²¹⁶³ בירב, סי' ג.

²¹⁶⁴ מבי"ט, ח"ג סי' קפח.

²¹⁶⁵ שם, ח"ב סי' רט.

עם 'הממונים החכמים' במוסד זה או בדומה לו נמנו האר"י,²¹⁶⁶ תלמידו ר' שמואל די אוזידה,²¹⁶⁷ ואולי ר' חיים ויטאל.²¹⁶⁸ להלן נעמוד על כך שהמקובלים ראו עצמם אחראים על תיקון מצבו המוסרי של הציבור,²¹⁶⁹ וכנראה משום כך נקשרו לפעילות זו. יש לציין שפעילותם במסגרות מוסדות הציבור מוכיחה את עומק השפעתם על החברה בצפת.

"אמר הרב [האר"י] לחברים: תדעו, שהרבנים נתקבצו במעמד ורוצים לבטל הלולא דרשב"י [=דר' שמעון בר יוחאי], באמור שלא ילכו נשים מקושטות למירון, ואם ילכו בבגדי חול לא ילינו שם זולת זקנות. ואם ככה יעשו ח"ו יבוא מגפה גדולה, ויכלה רעים וטובים".²¹⁷⁰ לפי דברי האר"י לתלמידיו (על פי תיאור מאוחר זה), התכנסו רבנים ב'מעמד' ודנו בדרכים להתמודד עם אופי החגיגות העממיות במירון שנגד לטעמם, ודבריו משלימים את הידיעה מימיו של ר' יעקב בירב, על כך שמינוי משגיחי המוסר הציבורי נכלל בתחום סמכותו.²¹⁷¹

המעמד היה ממוסדות הציבור הייצוגיים בצפת,²¹⁷² אבל כיוון שפעילותו התמקדה בהנהלת ענייני הקיום הציבורי, ולא פעלו בו דווקא בעלי תורה, אין להניח שמדובר באותו מוסד. יש לציין שעיקר הידיעות על פעילות החכמים לשמירה על הצביון המוסרי מתייחסות לתקופת הפריחה של צפת, והן מעידות על השפעתם של החכמים על הציבור באותה עת. את מיעוט הידיעות על אישים ומוסדות שפעלו ברוח זו בשנות השקיעה של צפת, למן הרבע האחרון של המאה הט"ז ואילך, יש לייחס לירידה בכוחם הציבורי שארעה במקביל לירידתה הכללית של העיר.

עדויות חשובות על חברות החסידים בצפת במאה הט"ז שאובות מקבצי התיקונים וההנהגות,²¹⁷³ שפורסמו בידי ש' שכטר²¹⁷⁴ וי"מ טולידאנו,²¹⁷⁵ וזכו להתייחסות נרחבת במחקר.²¹⁷⁶ חכמים היו מעורבים בקביעת התקנות, שניתקנו במעמד "יחד כל רבני הגליל ותלמידיהון ותלמידי תלמידיהון",²¹⁷⁷ אבל בבואנו ללמוד על היחסים בין החכמים לציבור בצפת אנו נתקלים בשאלות קשות: אופי התקנות וניסוחן אינו אחיד, ולכן קשה לקבוע לגבי כולן האם חוברו לצרכים פנימיים של החבורות, או שמא הופצו כהנחיות לציבור הרחב? האם הן משקפות מציאות קיימת או מבקשות לעצב אותה? מהו

²¹⁶⁶ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 159.

²¹⁶⁷ מדרש שמואל, הקדמה. וראה: מ' בניהו, "זכרון מעשיות ונסים של החיד"א", מ' בניהו (עורך), ספר החיד"א – קובץ מאמרים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, עמ' עו.

²¹⁶⁸ ר' חיים ויטאל מונה בידי האר"י להשיגה על פעולת השוחטים (בניהו, שבחי האר"י, עמ' 235-236), אבל ספק אם פעילות זו קשורה לפעילות ההשגחה הכללית על הציבור.

²¹⁶⁹ להלן, עמ' 246-247.

²¹⁷⁰ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 219. וראה: יסיף, בשדות ובמדברות, עמ' 76.

²¹⁷¹ בירב, סי' ג.

²¹⁷² ראה: להלן, עמ' 291.

²¹⁷³ על ההפרש בין 'תקנות' להנהגות, ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 343-345.

²¹⁷⁴ שכטר, לימודים ביהדות, עמ' 292-301.

²¹⁷⁵ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 48-51.

²¹⁷⁶ ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 77-81; חלמיש, הקבלה, עמ' 332-355; גריס, ספרות ההנהגות.

²¹⁷⁷ אשכנזי, סי' א.

תחומה ההיסטורי של מציאות זו? כאשר כתב ר' אברהם גלאנטי שה"מנהגים טובים וקדושים הנוהגים בא"י",²¹⁷⁸ למי הייתה כוונתו, ומה היקף תפוצתם של מנהגים אלו? ד' תמר טוען שהתקנות משקפות את ההווי בחבורות החכמים, אבל הן יועדו גם אל כלל הציבור בצפת, כוונה להשפיע על צבינו.²¹⁷⁹ דבריו חוזקו בידי מ' פכטר, שטען כי התקנות "משקפות את המציאות הדתית-מוסרית בחלק הארי של קהילת צפת [...] והטביעו את חותמן המובהק על מציאות החיים בצפת כולה".²¹⁸⁰ לדעתו נכתבו התקנות במשך שנות השבעים של המאה ה"ז, והן משרות שינוי מגמה, "בהוצאת התקנות וההנהגות אל מחוץ לתחומיהן של החבורות, והפיכתן לגורמי עיצוב בחיי קהילת צפת בכללותה".²¹⁸¹

מ' חלמיש עומד על הנוסחים השונים של הנהגות ותקנות, ומסיק שהן משקפות חוגים שונים של 'חסידים', או בעלי כינויים אחרים, שבוודאי השפיעו על אוכלוסיית צפת, על רקע האווירה הכללית של התעלות והתקדשות דתית ורוחנית. הן משקפות את אופייה הפלורליסטי של חברת המהגרים בצפת, שהיו בה התנאים למפגשי חוגים שונים של חכמים וחבורותיהם, ושאפשרה ליחידים או לקבוצות בתוכה להביע את דרכם בחופשיות, והוא מסכם: "בכך נתייחדה צפת, שהלכה ונבנתה, וחסידיה ומעשי חסידות שלהם התפרנסו זה מזה".²¹⁸²

המשותף לדעות החוקרים הללו, היא המסקנה שהתקנות וההנהגות הגיעו אל הציבור הרחב בצפת והשפיעו על צבינו. ואמנם, קבצים אחדים של תקנות והנהגות אכן כוונו אל הציבור בכללו, ואף ידוע על תקנות חסידיות שפשטו בציבור כולו.²¹⁸³ תקנות מסוימות כוונו במפורש אל "כל קהל בפני עצמו, ואפילו נשים",²¹⁸⁴ או אל "רוב המדינה",²¹⁸⁵ והיו שהשפעתן הפליגה הרחק מחוץ לצפת.²¹⁸⁶ ובכל זאת, יש להסתפק אם אנו רשאים ללמוד מבעלי התקנות, שרשמו את הקבצים, על הצלחתם בהטמעתן בתודעה הציבורית הרחבה. זאת ועוד, הרושם המתקבל מאופיין המחמיר והבדלני של התקנות מותיר ספק אם אכן נגעו לציבור הרחב,²¹⁸⁷ וכבר טען ז' גריס שלשונן המורכבת של הנהגות מוכיחה שלא יועדו לציבור הרחב.²¹⁸⁸ לפחות לגבי חלק מן הנהגות ניתן להפריך את הטענה שהפכו לנחלת

²¹⁷⁸ שכטר, גלאנטי, עמ' 294.

²¹⁷⁹ תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 95-100.

²¹⁸⁰ פכטר, צמיחתה, עמ' 78-79.

²¹⁸¹ שם, עמ' 79.

²¹⁸² חלמיש, הקבלה, עמ' 332-343.

²¹⁸³ "מניחין טלית ותפילין בכל תפלת מנחה כמו בשחרית, ונתפשט מנהג זה בכל העם" (שכטר, גלאנטי, עמ' 294); "ורבים נהגו להניחם ממדת חסידות וקיום מצוה ודאי, אלא לעכובא לא שמענו" (ר' משה קורדובירו, תפלה למשה, פרעמישלא תרנ"ב, דף קעד ע"ב). וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 295-296.

²¹⁸⁴ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 50.

²¹⁸⁵ שכטר, ברוכין, עמ' 298.

²¹⁸⁶ ראה: להלן, עמ' 309.

²¹⁸⁷ לדוגמה: קשה להעלות על הדעת שהציבור בכללו מסוגל להוראת רמ"ק: "אל יפנה לבו מלהרהר בדברי תורה ודברי קדושה, שלא יהא לבו פנוי וריק מהרהורי מצוה בתורה ובמצות" (שכטר, רמ"ק, עמ' 292).

²¹⁸⁸ גריס, ספרות הנהגות, עמ' 31.

ההמון. על אחת מן התקנות, המחייבת וידוי אישי פומבי על חטאים,²¹⁸⁹ העיד ר' חיים ויטאל על עצמו שאיננה מתאימה לו: "כי מי יערב אל לבו לגלות מעשיו הרעים לאחרים",²¹⁹⁰ וממילא מובן שגם איננה עשויה להתאים לכלל הציבור. על תקנה אחרת, המחייבת השכמה בחצות הלילה,²¹⁹¹ שמרו דווקא "בעלי תשובה".²¹⁹² במקרה אחר 'מודה' התקנה שהצליחה להשפיע רק על חלק מתלמידי החכמים.²¹⁹³ תקנה אחרת, המחייבת להימנות עם עשרת המשכימים הראשונים לבית הכנסת,²¹⁹⁴ נמצאה מקוימת בידי מי שנחשב עם "חכמים ונבונים".²¹⁹⁵

לדעתנו מעידה התלבטות זו על המציאות המורכבת. התקנות אכן יועדו לקהל הרחב בצפת, ומהן אף נקלטו בהיקף כזה או אחר. קליטה זו מוסברת על רקע האווירה הקבלית שפשטה בצפת בשנות השבעים של המאה ה"ז, בהשראת גדולי המקובלים וחבורותיהם. יחד עם זאת, התקנות לא שינו את אופי הציבור והפכו את תושבי צפת ל'חסידים'. רבות מהן לא התאימו לכלל, ובוודאי שלא כולן נקלטו במידה זהה של הצלחה.

יתרה מכך, בחוגים מסוימים עוררו התקנות שנקלטו התנגדות ותסיסה ציבורית. המבי"ט דן ב'חסידים' שהתרחקו מסעודות משותפות עם הציבור, ואפילו עם בני משפחתם, בשל החמרות במנהגי שחיטה,²¹⁹⁶ אכילת חולין בטרהרה,²¹⁹⁷ או הפרשת תרומות ומעשרות מגידולי נכרים.²¹⁹⁸ המבי"ט הביע התנגדות נחרצת למנהגים הללו, משום שחשש להפרעת המרקם החברתי ומהיבדלויות כיתתיות.²¹⁹⁹ מכאן נוכל להסיק שהתפשטות ההנהגות החסידיות בציבור נתקלה בעיכובים, לא רק משום שסבלו מחוסר התאמה לצרכי הכלל, אלא גם משום שעמדו בפני התנגדויות עקרוניות.

ה. הדרשות

²¹⁸⁹ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 48-49. וראה: לעיל, עמ' 148-152.

²¹⁹⁰ החזיונות, עמ' נב.

²¹⁹¹ למשל: טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 50; שכטר, ברוכין, עמ' 297.

²¹⁹² "ואני רואה כמה מבעלי התשובה קמים בחצו' לילה ועוסקי' בתורה עד היום, ומתענים" (ראשית חכמה, שער הקדושה פ"ז, דף רכז ע"א-ע"ב).

²¹⁹³ "תקנת הר"ש אלקבץ ז"ל עם רוב ת"ח שבצפת תוב"ב" (ר' חיים הכהן, סידור שערי רחמים, שאלוניקי תק"א, דף עג ע"ב). ואכן, הידיעות על קיומה של תקנה זו שמורות לתלמידי חכמים, כדוגמת רמ"ק (סמברי, דברי יוסף, עמ' 327).

²¹⁹⁴ שכטר, גלאנטי, עמ' 296.

²¹⁹⁵ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 333. וראה: שם, עמ' 342.

²¹⁹⁶ על הימנעות חסידי צפת מ'סעודת רשות' ראה גם: שכטר, רמ"ק, עמ' 292. על ר' חיים ויטאל נמסר כי "לא רצה לילך לשום סעודה" (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 349), בשל חשש מכשרות המזון.

²¹⁹⁷ ראה: שכטר, ברוכין, עמ' 298.

²¹⁹⁸ מבי"ט, ח"ג סי' סח.

²¹⁹⁹ הורוביץ, הערות, עמ' 273-284.

לדרשה בציבור נודע מקום מרכזי בחיי הקהילות במרכזים שונים בימי הביניים ובראשית העת החדשה,²²⁰⁰ וצפת בתקופה הנדונה בכללם: "מים בששון ממעיני הישועה שאבו גם הם חכמי ורבני דורותינו לדרוש ברבים [...] וללמד חכמה ומוסר לכל בשר אשר בו רוח חיים".²²⁰¹

במרכז הדרשה עמד הדרשן, זהו "החכ"ם] יודע לדבר צחות בפני רבים דברי תורה ואגדה, להורות להם הדרך הטובה והישרה, ולהוכיחם תוכחת מגולה, להפרישם ולהזהירם מכל מה שהזהירו בתורה".²²⁰²

חכמים הוכשרו לכך כבר מגיל צעיר, ולעתים הועמדו בפניהם דרישות 'מקצועיות' מחמירות.²²⁰³ ר' אלעזר אזכרי העלה על הכתב מעין כללים לנשיאת דרשה, אך הוא הדגיש שלא די בהכנת תוכן הדרשה ובדרך נשיאתה, אלא נדרש לשם כך גם כשרון 'דמגוגי' ורטורי.²²⁰⁴

התכונות והיכולות אינן מספיקות בהכרח, שכן נחוצות גם דוגמה אישית ותדמית ללא רבב, ואלה לא תמיד נמצאו,²²⁰⁵ אבל חכמים רבים הטיבו למצוא בדרשה כלי תקשורת רב השפעה על הציבור, וכפי שסיכם זאת ח"ה בן ששון: "אין ספק, שבמאות ה"ז-ה"י"ז היתה דרך הדרשה מושרשת בטעמו של העם, והמשמיעים והשומעים גם יחד חיבבו את החריפות וההמצאה שבלהטים הדרשניים, ונהנו מהם הנאה מרובה".²²⁰⁶ בחברה של יוצאי ספרד הדרשות נחשבו לאחת מפסגות הפעילות הציבורית של החכם,²²⁰⁷ עד כדי כך שפגיעה ב'מונופול' של הדרשן נחשבה לעלבון צורב ולפגיעה במעמדו ובכבודו.²²⁰⁸

מרבץ תורה מילא תפקיד מרכזי בהנהגתו הרוחנית-דתית של קהל.²²⁰⁹ בין תפקידיו המוגדרים היה נשיאת הדרשה בציבור, כנהוג ברחבי הפזורה היהודית בתקופה הנדונה:²²¹⁰ "[...] ולקחוהו משם להיות מרבץ תורה ביניהם, לדרוש להם בימים הראויים";²²¹¹ "קהל אחד [ביאנינה] השכירו עליהם לחכם אחד להרביץ תור[ה] ביניהם, ולדרוש להם ולהורות להם את התורות וחקים ומשפטי אל".²²¹² ללא ספק,

²²⁰⁰ ראה: הקר, הדרשה; פכטר, דיסרטציה; דן, ספרות; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 191-201; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 34-54.

²²⁰¹ מקוה ישראל, עמ' 124.

²²⁰² בית אלהים, דף ב ע"ב, בהקדמה.

²²⁰³ הקר, הדרשה, עמ' 115-118.

²²⁰⁴ "שצריך ערמה ותחבולה לצוד נפשות מתחת כח הטומאה אל תחת הקדושה" (חרדים עה"ת, עמ' קמה-קמו).

²²⁰⁵ המבי"ט קבל על כך "שאין בדור הזה מי שיכול להוכיח" (מבי"ט, ח"א סי' רפז).

²²⁰⁶ בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 41.

²²⁰⁷ ראה: הקר, הדרשה, עמ' 112.

²²⁰⁸ רדב"ז, ח"א סי' שד; שעז; החזיונות, עמ' כו; לחם רב, סי' עג; נבחר מכסף, יו"ד סי' כד. וראה: בניהו, מרבץ תורה, עמ' מא-מז; ס; עא; עו; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 241.

²²⁰⁹ ראה: להלן, עמ' 257-260.

²²¹⁰ למשל: "אנו בני ק"ק שלום [בשאלוניקי] [...] לא נוכל להעמיד בקהלינו שום חכם, לא בדרך חכם ומרבץ תורה, ולא בדרך דורש ומפרש" (עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 198). וראה: הקר, הדרשה, עמ' 112-114; בן נאה, יהודים, עמ' 230-231; מארקס, אבן חייה, עמ' 605-624.

²²¹¹ מגן גיבורים, סי' יז. וראה: גליק, תולדות, עמ' 319-322.

²²¹² משפטי שמואל, סי' לח. וראה: בניהו, מרבץ תורה, עמ' לב הערה 6.

משקפים מקורות אלה גם את הנעשה בצפת:²²¹³ "וביום השבת הולכים כל העם לשמוע הדרשה מפי החכמים".²²¹⁴ נוהג זה רווח בצפת,²²¹⁵ כמו גם בריכוזים יהודיים אחרים בתקופה הנדונה.²²¹⁶ הדרשות נערכו בדרך כלל בבתי הכנסת,²²¹⁷ ונראה שנישאו על פי רוב בשעת מנחה.²²¹⁸ נושא דרשת השבת היה קשור לפרשיות השבוע,²²¹⁹ ומשולב בדיון בספרי הנביאים, הכתובים או מסכת אבות, שנקראו בציבור באותה עת,²²²⁰ אולם לרוב נסובו סביב צירים עיוניים הגותיים ותאולוגיים. כן עסקו הדרשות בנושאים הלכתיים,²²²¹ וכדרכן של דרשות ספרדיות במאה ה"ז התאפיינו כנראה גם בעיסוקן במגוון תכנים נוספים, כאגדה, הגות, פילוסופיה ומדעים.²²²² דרשות רבות עסקו בדברי מוסר וקבלה, ולהן נקדיש דיון נפרד להלן.

לדעת י' הקר, חלק מספרות פרשנות המקרא ודברי חז"ל של חכמי צפת משקפת את תכני הדרשות שנישאו בפני הציבור.²²²³ הדרשנים שהותירו את החותם הספרותי המשמעותי ביותר בתחום זה בדור הפריחה של צפת היו ר' משה אלשיך²²²⁴ ור' ישראל די קוריאל.²²²⁵ דרשנים נוספים הותירו עקבות ספרותיים, ובהם המבי"ט,²²²⁶ ר' בצלאל אשכנזי,²²²⁷ ר' שלמה טוריאל,²²²⁸ ר' אברהם לאנייאדו,²²²⁹ ר'

²²¹³ באופן זה יש להבין את הוראתו המעורפלת של ר' אלעזר אזכרי: "ועוד תקוני הצדיק עשרה הנקרא שלום ישתדל לשים בכל שכונאי, הנקרא מה"לא בלעז [= שכונה], להשלים העם ולשונום מתוך מדבש חלק מחמאה בלב שלם לשם השם" (חרדים, דף ע"א).

²²¹⁴ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"א. והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 198.

²²¹⁵ ר' משה אלשיך העיד, שמדי שבת "יבא אלי העם לדרוש להם [...]" (תורת משה, דף ב ע"א, בהקדמה).

²²¹⁶ דוגמאות: "שידרוש לנו בכל שבת ושבת" (אשכנזי, סי' כה); "והיה מלמד אותנו בכל שבת, כדרך כל מי שהוא מרביץ תורה" (מהרש"ם, יו"ד סי' קלה); "וג"כ לדרוש בשבתות ובחגים ובמועדים" (משפט צדק, ח"ב סי' סז); "הוכחה שענינו הרואות, שכל החכמים שהיו מרביצי תורה [...] עשו קבע ללמדם תורה ולדרוש להם בכל שבת" (לחם רב, סי' ע).

²²¹⁷ חרדים עה"ת, עמ' קיח.

²²¹⁸ מגיד משרים ת"ט, דף נו ע"ב; שער הגלגולים, דף ט ע"ב; סדר היום, דף נה ע"ב-נו ע"א; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 350.

²²¹⁹ כפי שהעיד ר' שמואל אריפול על עצמו: "[...] על פרשיות השבוע, אשר אמר שמואל לדרוש ולתור מדי שבת בשבתו" (אגדת שמואל, דף ב ע"ב, בהקדמה).

²²²⁰ הקר, הדרשה, עמ' 120-124.

²²²¹ למשל: "וכן ההקלה הזו, צוה שתהיה נוהגת בישראל בכל שבת ושבת, להקהיל הקהילות לדרוש ברבים בהלכות שבת ואיסור והתר [...] (חרדים עה"ת, עמ' צב); "וכבר ראיתי להרב אבא מארי [ר' משה נג'ארה] ז"ל, הוכיח בדרוש על קצת אנשים שהיו מתרשלים במצות סעודה שלישית של שבת" (כלי מחזיק ברכה, עמ' [15]. והשווה: מקוה ישראל, עמ' 485).

²²²² הקר, הדרשה, עמ' 118-120.

²²²³ שם, עמ' 122-124.

²²²⁴ תורת משה. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלח-רלט; שלם, אלשיך, עמ' קפב-קפג; כ' כהן, "לך אל העם וקדשתם – עיון בדברי רבי משה אלשיך", ש' ברט (עורך), להיות תנועה של עם: מאמרים לרגל הגעת התנועה לגבורות, ירושלים תשס"ט, עמ' 261-262.

²²²⁵ ר' ישראל די קוריאל, אור צדיקים, שאלוניקי תקנ"ט; הנ"ל, דרשות ומאמרים (מהדורת ש' רגב), ירושלים תשנ"ב; מקוה ישראל, עמ' 125; ר' יוסף אלצייג, דברי חכמים, מכת"י F3668G, דף 186; 192; ר' ישראל די קוריאל, דרשות וחדושי תורה, מכת"י F28017, דף 9א; הנ"ל, דרשות, מכת"י F35304, דף 39; הנ"ל, חדושים מאמרים ובאורים על פסוקי מקרא ומאמרי חז"ל, מכת"י F21929, דף 52א; 53א; ר' יצחק אבוהב, קצת פרשיות, מכת"י F21911, דף 96א. וראה: פכטר, קוריאל, עמ' 802-810; בניהו, קוריאל, עמ' יח-לב. אולי לכך התכוון ר' סעדיה לונגו כשכתב שהייתה לר' ישראל די קוריאל השפעה רבה על בני זמנו (סדר זמנים, דף ח ע"ב).

²²²⁶ בית אלהים.

²²²⁷ ראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63 הערה 1. אחת מדרשותיו מתוארכת לשנת שמ"ג, ואולי מתאימה לתקופת פעילותו בצפת.

אלעזר אזכרי,²²³⁰ ר' טוביה הלוי,²²³¹ ר' יוסף בנבנשת די שיגוביא,²²³² ר' ישראל נג'ארה²²³³
ומהרי"ט.²²³⁴

דרשות 'תשובה' נפוצו בצפת, כחלק מפעילות המוסר בקרב הציבור: "הזכר יהמקרב [=המקרב] את האדם לבית האלהים לראות פני מלך, הוא היותו זהיר בשמיעה, לשמוע דברי תורה, דברי חכמי' [מ], דברי מוסר".²²³⁵ חכמים הגבירו את פעילות הדרשות בימים הנוראים, כיוון שבתודעה התייחדו ימים אלה לתשובה: "וצריך החכם שבקהל לדורשו להם [ביום הכיפורים] כמו בכל עתות צרה לתשובה, שקורין אותו בקהל היום, שהוא כמו דרשה מחכם הקהל, שצריך ללמדם היום דרכי התשובה".²²³⁶ בכתובים שרדו קטעים מדרשות מוסר שנישאו בעשרת ימי תשובה מפי חכמים, ובהם ר' בצלאל אשכנזי²²³⁷ ור' משה גלאנטי.²²³⁸

במושג 'הימים הנוראים' אין הכוונה דווקא לימים שבין כסה לעשור, אלא גם לימים הסמוכים להם: "אי"ש [=אמר יששכר (ן) שושאן]: ולפי שהמוכיח הוא כמטיל קוצין בעיני המתוכח וקשה לרבים השומעים, יש טעם עוד לומר שאין ראוי שיוכח בהם אלא אחד ולא רבים. ולכך הוא מה שעוד יצא בהם מנהג בכל קהלות ישראל, שלא יעלה בהם להוכיח בקריאתם בס"ת [=בספר תורה (בפרשיית הקללות)] אלא חכם גדול שבקהל, שהוא ראוי להוכיח, שלא כל אדם ראוי להוכיח".²²³⁹ פרשיית הקללות נקראת בבתי הכנסת בכל שנה בפרשת כי תבוא, כשבועיים לפני ראש השנה, ותוכנן החריג והמאיים נוצל על ידי הדרשנים לעורר את הציבור לתשובה.

1. דרשות המוסר הקבלי

---

²²²⁸ דרשתו לשבת הגדול שרדה בכתובים (רגב, טוריאל), אבל ספק אם ניתן לייחס את פעילותו זו לצפת.

²²²⁹ מגן אברהם.

²²³⁰ חרדים עה"ת.

²²³¹ ר' טוביה הלוי, חן טוב, ויניציאה שס"ה.

²²³² ר' משה בנבנשת די שיגוביא, דובב שפתי ישנים, איזמיר תל"א.

²²³³ מקוה ישראל.

²²³⁴ צפנת פענח.

²²³⁵ גאליקו, קהלת, דף נא ע"א.

²²³⁶ עיבור שנים, דף סז ע"ב.

²²³⁷ שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63 הערה 1.

²²³⁸ אסף, שלומיל, עמ' קלא-קלג.

²²³⁹ עיבור שנים, דף עד ע"ב.

בפעילות חוגי המקובלים בלטה המגמה להשפיע על המידות ועל ההתנהגות של היחיד.²²⁴⁰ חכמים שנמנו עמם נשאו דרשות מוסר בפני הציבור, ובהם האר"י²²⁴¹ ור' חיים ויטאל.²²⁴² ע' יסיף הסיק שחבורת האר"י הבינה שבכוחה לתקן ואף להציל את החברה הצפתית מכוח פעילותה הרוחנית: "חבורת האר"י היא בבחינת axis mundi, הציר שעליו נשען היקום כולו כמרחב מוסרי: היא הקולטת את השדר האלוהי, והיא המפעילה אותו על המרחב האנושי".²²⁴³

ראוי לציון מיוחד בהקשר זה ר' אלעזר אזכרי, שהציב יעד להחזיר את הציבור בכללו בתשובה,²²⁴⁴ ולעוררו לצפות לגאולה.²²⁴⁵ הוא ייסד את חברות סוכת שלום וחברים מקשיבים בצפת, במטרה לעורר את הרבים "לשוב בכל לב, וגם מעת לעת העבד [ר' אלעזר אזכרי?] דורש בכל קהל וקהל על התשובה".²²⁴⁶ ועוד הסביר: "לקדש ה' צריך שיעמוד זקן ברבים, וידרוש דברי כבושין, שתהא יראת ה' בלבם, בלב כלם [...] ומורא גדול תפול בלבבות, בשומעם דברי יראת שמים, ויכנעו מפני פחד ה' ומהדר גאונו, ויתן לב כל אדם להיות ירא וזוחל מיוצרו [...]".²²⁴⁷ אחת מדרכי השכנוע שלו הייתה הצגת המצוקות הכלכליות והשלטוניות כאמצעי להתעוררות לתשובה.²²⁴⁸

מקובל ארץ ישראלי כתב בראשית המאה ה'ז: "וכן השומע דרוש מפי חכם בחכמת הקבלה הנקרא אגדה, נמחלו לו כל עוונותיו".²²⁴⁹ זוהי קריאה לעידוד שילוב הקבלה בתכני הדרשות הציבוריות, והיא מלמדת מחד גיסא על התרחבות התופעה, ומאידך גיסא על הצורך לעודדה משום שעדיין לא די בתפוצתה לדעתו. י' הקר סבור שלא נמצאו דרשות המיוסדות על קבלה ברחבי האימפריה העות'מאנית עד סוף המאה ה'ט"ז, ורק לקראת סוף מאה זו החלו להישמע דרשות בסגנון זה.²²⁵⁰ טענה זו משקפת תהליך היסטורי רחב יותר, של תפוצת קבלת צפת בעולם שהחלה באותה עת.²²⁵¹ לעומת גישה זו, טוען מ' אידל שיש לייחס את התופעה לאזלת ידם של החכמים בתחומים החברתיים והדתיים. הוא מנמק טענה זו בריבוי תכני ההפחזה

²²⁴⁰ לדוגמה: "והרב המקובל האלהי מוהר"ר יצחק אשכנזי, כאשר הופי' עליו רוח הקוד', השיב רבי' מעון, כי למד' גודל פגם כל עון בספירותיו של אדון יחיד, ולמד למשכילים התיקון אשר יעשו לנפשם [...]". (חרדים, דף סג ע"א). וראה: דן, ספרות, עמ' 202-229. גם בעולם המוסלמי בימי הביניים היו מזוהים בעלי המופת עם המיסטיקנים ה'צופים', והם פעלו בקרב הציבור כחכמי דת (דודג', אל אזהאר, עמ' 84-86).

²²⁴¹ צפת פענח, פרשת בלק דרוש ב, דף קעט ע"א; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 324.

²²⁴² "כמה טרח הר' חיים המקובל להחזיר בתשובה לאנשי דמשק, ולא יכול להם" (החזיונות, עמ' קל). וראה: שם, עמ' סו; פז; פח; קג-קד; קי-קיא; קיב; קטו; קיח-קיט; קכ; קכב-קכד; קלא.

²²⁴³ יסיף, בשדות ובמדברות, עמ' 76.

²²⁴⁴ "לכן תעורר נפשך בכוונה גדולה לשוב בתשובה, ותכוין שעמך ישובו כל זרע יש[ראל]" (מילי דשמיא, עמ' 114).

²²⁴⁵ ראה: שם, עמ' 29-31.

²²⁴⁶ חרדים, דף ב ע"א. וראה: מילי דשמיא, 49-50.

²²⁴⁷ חרדים עה"ת, עמ' צג.

²²⁴⁸ "כל השאלות ששואל לך [עשיו, כמיצג את דמות הגוי], מסים וארנוניות ועלילות, הכל כדי שאשיב לך לשוב בתשובה" (שם, עמ' נ).

²²⁴⁹ חסד לאברהם, מעיין ב, נהר ל.

²²⁵⁰ הקר, הדרשה, עמ' 119-120.

²²⁵¹ ראה: להלן, עמ' 307-309.

בדרשות המוסר הקבליות, ומסביר שהדרשן נאלץ להשתמש בהם על רקע של אוירת פריקת עול והתרופפות המסורת.²²⁵²

2. ספרות המוסר הקבלית

צפת במאה הט"ז התאפיינה בספרות המוסר הקבלית המודפסת והייתה מביטוייה הייחודיים בתקופת זהרה.²²⁵³ מ' פכטר הסביר את הרקע לתופעה: "ספרות המוסר הקבלית שנוצרה בצפת במאה הט"ז [...] נועדה מראשיתה להפיץ את תפיסות הקבלה בקרב העם על כל שדרותיו, ולעצב את אמונותיו ואורחות חייו ברוח המיסטיקה היהודית".²²⁵⁴

ו. התכנסויות עם לומדי התורה באירועים מיוחדים

מנהג התענית בערב ראש חודש רווח בצפת במאות הט"ז והי"ז, ומטרתו הכללית הייתה השתתפות בצער החורבן והגלות, והתעוררות לתשובה הפרטית ולציפייה המשיחית.²²⁵⁵ מ' חלמיש הוכיח ששורשי המנהג באשכנז במאה הט"ו,²²⁵⁶ ונראה שהעדויות הראשונה למנהג זה בצפת מצויה בדברי ר' שלמה אלקבץ בשנת רפ"ט: "יש אנשי מעשה, שמתעני[ם] ערב ר"ח [=ראש חודש] במקו[ם] [קרבן] שער".²²⁵⁷ מ'אנשי המעשה' פשט המנהג לציבור הרחב בצפת עד שנות השבעים של המאה הט"ז. ר' יוסף קארו ראה בו כלי ראוי לתיקון פגמיו הרוחניים של הפרט.²²⁵⁸ בשנת של"ה מסר ר' אליהו די וידאש על המנהג בערב ראש חודש, שבו "ראוי להצטער ולהתענות",²²⁵⁹ ובשנת של"ז נמסר: "עושים משמרה ער"ח [=ערב ראש חודש] כל קהל בפני עצמו, ואפילו נשים, קרוב לאלף במדינה [=בעיר]".²²⁶⁰ לפי תיאורים נוספים כללה המשמרה תענית של כלל המשתתפים, סליחות ותחנונים, ופעולות הדמיה של מלקות וייסורים.²²⁶¹ עם ירידתה של צפת הלך המנהג והתחזק, אולי דווקא משום שנתפס כפעולה שתוכל להציל את תושביה במצוקתם הקשה. לפי עדותו של ר' אלעזר אזכרי, בשנת שנ"ב נדדו רבים מן המתענים אל מחוץ לעיר,

²²⁵² אידל, חליווה, עמ' 123.

²²⁵³ ראה: דן, ספרות; ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 81-82; 85-89; פכטר, ספרות, עמ' 323-324; פיין, צפת, עמ' 83-91.

²²⁵⁴ פכטר, צמיחתה, עמ' 77.

²²⁵⁵ "ורוב היום בתפלה ודמעה ושק ואפר [...] על שני סבות, על חרבן בית המקדש ועל עונות [...]". (שכטר, מליריאה, עמ' 300). וראה: אידל, משמרות; חלמיש, הקבלה, עמ' 544-550.

²²⁵⁶ שם, עמ' 537.

²²⁵⁷ מנות הלוי, דף ט ע"א. לפי מסורת מאוחרת רמ"ק העניק לו מעמד של 'יום כיפור קטן': "יש אנשי מעשה, שנוהגים להתענות כל ערב ר"ח בשביל מיעוט הירח, ומטו משמיה [=והביאו משמן] דמהר"ם קורדוירו ז"ל, שהיה קורא אותו כפור קטן, לפי שבו מתכפרין עוונות של כל החדש, דומיא דשעיר ר"ח [...]". (ר' חזקיה די סילוא, פרי חדש, אמשטרדם תס"ו, או"ח סי' תיז).

²²⁵⁸ בשנת שס"ט נמסר: "גם שמעתי משם הגאון מוהר"ר יוסף קארו ז"ל, כמו מי שיש לו שותף צריך לעשות חשבוננו לפחות כל חדש, יעשה חשבון האדם עם נפשו לפחות יום המשמרה" (ר' אברהם גריאני, שערי דמעה, ויניציאה שפ"ו, דף ב ע"א-ע"ב). וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 538.

²²⁵⁹ ראשית חכמה, דף קטו ע"א. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 546.

²²⁶⁰ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 50. והשווה: שכטר, ברוכין, עמ' 297.

²²⁶¹ שכטר, גלאנטי, עמ' 294; 296; שכטר, מליריאה, עמ' 300.

"ובערב ר"ח היתה האסיפה בבריה מאה איש, והלכו מבריה לצדיק אשר בעין זיתון [...]".²²⁶² מקורו של הנוהג לצאת אל קברי הצדיקים בערב ראש חודש בבית מדרשו של האר"י,²²⁶³ ומכאן שעד סוף המאה כבר פשט אל הציבור הרחב. על נוהג זה נמסר גם בראשית המאה הי"ז, ועל כך נוסף שעד חצות היום הושבתה הפעילות הכלכלית, והציבור התכנס בבית הכנסת.²²⁶⁴

במשמרות ערב ראש חודש נפגש הציבור שלקח בהן חלק עם לומדי התורה, אם כשהאזין לדרשות שנישאו מפי רבנים בבתי הכנסת לרגל האירוע,²²⁶⁵ ואם בפעילויות השונות שביצעו לומדי התורה לצדו. ר' יוסף קארו פסק, שבמקרים מיוחדים ייתכן ש"שגזרו תענית שלא לשום צורך, אלא לשוב בתשובה".²²⁶⁶ ואכן, במקרים מיוחדים התכנס הציבור בבתי הכנסת לשם תפילה והאזנה לדרשות החכמים, על רקע גזירת תענית שהוטלה על כלל הציבור, "מקטון ועד גדול, מאיש ועד אשה, מעולל ועד יונק".²²⁶⁷

גם מנהג תיקון חצות היה מוכר בצפת ב'חברת בעלי תשובה' ואחרים,²²⁶⁸ שאימצו מנהגי אבלות על החורבן. המנהג נפוץ בין חוגי המקובלים בצפת,²²⁶⁹ ונראה שמוצאו בחוגי המקובלים בירושלים בראשית המאה הט"ז.²²⁷⁰ ר' אברהם הלוי ברוכים נהג להשכים את הציבור לתפילות אלו, באמצעות הכרזה ברחובות העיר.²²⁷¹ נראה שבכך יש להעיד על תפוצתו של המנהג גם מעבר לחוגים סגורים, אם כי אין בכך כדי ללמד מאומה על היקפו.

גם מנהג תיקון ליל שבועות הונהג בידי מקובלי צפת עוד בטרם עלו אליה,²²⁷² והתמסד בצפת בין חוגי רמ"ק²²⁷³ והאר"י.²²⁷⁴ מקובץ המנהגים המיוחסים לר' אברהם גלאנטי ניתן ללמוד שמנהג זה פשט אל

---

²²⁶² מילי דשמיא, עמ' 56. מ' פכטר התלבט שם, בהערה 343, בזהותו של אותו צדיק מעין זיתון, אך נראה לנו, שאין ספק שמדובר בקבר ר' יהודה בר אילעאי.

²²⁶³ האר"י הורה לר' חיים ויטאל, שעליו "להשתטח על קברי הצדיקים, יהיה בערב ר"ח או בט"ו יום לחדש, כי אז יש יותר הכנה מכל שאר הימים" (שער הגלגולים, דף נא ע"ב). וראה: שם, דף נה ע"ב. אולי מנהג סעודת ראש חודש שנוצר בכתבי המקובלים התקשר באופן כלשהו לתענית שקדמה ליום זה: "הנהגה [יום] ראשון היה ראש חודש, ואני חיים [ויטאל] הלכתי לעשות סעודת ראש חודש" (בניהו, תולדות יצחק, עמ' 252-253). וראה: שכטר, רמ"ק, עמ' 293; שכטר, ברוכין, עמ' 297; 298.

²²⁶⁴ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב והשווה: יערי, שלומיל, עמ' 198-199; אסף, שלומיל, עמ' קכז; קלב; שכטר, מליריאה, עמ' 300.

²²⁶⁵ "ולפעמים עושים לשם כל היום כולו בתפלה ודרשות" (יערי, שלומיל, עמ' 199); "וכן עושים בכל ערב ר"ח כמו יום הכפורים קטן, שהגוף הוא ביום התענית, שהדורש מעורר הלבבות וכובש אותם ומעורר לפתחי תשובה וחרטה" (אסף, שלומיל, עמ' קלב); "יש חסידים ואנשי מעשה, שדורשי' בכל משמרה ומשמרה דברי כבושין והכנעה ועניני תשובה וחמר העבירות, ובני אדם שבים לקונם" (שכטר, מליריאה, עמ' 300). בשנת שנ"ד העיד ר' חיים ויטאל: "הייתי בצפת וסידרתי להם משמרות, והייתי דורש להם ביום המשמרה" (החזיונות, עמ' י). מהמשך התיאור משתמע שהאירוע התרחש במעמד ציבור הכולל נשים, ולכן מסתבר שהכוונה למשמרת ערב ראש חודש.

²²⁶⁶ שו"ע, או"ח סי' תקסו, ב.

²²⁶⁷ סמברי, דברי יוסף, עמ' 364.

²²⁶⁸ שכטר, ברוכין, עמ' 297.

²²⁶⁹ ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 185; 244; 288; אביב, קבלת האר"י, א, עמ' 363.

²²⁷⁰ I. Robinson, "Messianic Prayer Vigils in the Early 16th Century", *Jewish Quarterly Review*, 72 (1) (1981), pp. 32-42.

²²⁷¹ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 164-165.

²²⁷² מגיד משרים ת"ו, הקדמת ר' שלמה אלקבץ. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 595-612.

כלל הציבור בצפת בימיו: "ערב שבועות [...] מתקבצים בבתי כנסיות, כל קהל וקהל בב"ה [=בבית הכנסת] שלו, ואינם ישנים כל הלילה, וקורין תורה נביאים וכתובים ומשניות וזהר ודרשות בקראי עד אור הבקר".²²⁷⁵ זוהי עדות נוספת לתפוצת השפעת המקובלים בצפת בדור הפריחה. מנהג זה לא פסק בדור השקיעה, ובסוף המאה הט"ז העיד ר' משה ן' מכיר על קיומו של המנהג בצפת, כשלצד הלומדים המופלגים משתתפים בני הקהילה.²²⁷⁶

ז. קשריהם המשפחתיים של תלמידי החכמים

כתב ר' אלישע גאליקו: "ראיתי והשגתי, שהמתגאה במעלה מן המעלות אשר ישיג הוא מבזויי המשפחה, וכיום שאין להם ייחוס ושורש רוצים להעלו' [ת] עצמם במעלתם אשר היא חיצונית להם. אמנם דמי [רמ"י?] המשפחה לא יחושו ללכת בגדולות ונפלאות, כי מעלתם קנויה להם בעצמם, ואינם מחשיבים להראות ולהתגדל במעלתם לפני זולתם".²²⁷⁷ דברים אלו מבטאים תפיסה חברתית, המחשיבה את הייחוס המשפחתי כגורם בהערכת אישיותו של הפרט. לפי תפיסה זו, אדם שנהנה מייחוס משפחתי נאות זכה למעלה עצמית, שלמעשה איננה תלויה באישיותו או בהישגיו, ואילו אדם שלא זכה ליתרון זה נאלץ להוכיח את מעלותיו, אלא שנלכד מיד ברשת הגאווה, ומוכיח בעליל את ייחוסו ל"בזויי המשפחה". הכותב 'מוכיח' את אמיתות תפיסתו במה ש'ראה והשיג', דהיינו באווירה החברתית מסביבו, ויש להניח שאווירה זו נכונה לצפת עירו, כמקובל בתרבות הפזורה הספרדית.²²⁷⁸

ההתהדרות בייחוס התמקדה בחכמי הדורות הקודמים במשפחה. היא מוצאת את ביטויה פעמים רבות בדרך שבה בוחר הכותב להציג את עצמו, כשלצד שמו הוא מציין את שמות אבותיו ומעלתם כחכמים.²²⁷⁹ כדוגמה להתהדרות זו נציין את משפחת שלום: "ושמעתי מפי החכם השלם הרב כמ"הר חייא שלום נר"ו [...] כי ה"ר שלמה הלוי בן אלקאבץ אמר על זקנו כה"ר אליעזר שלום: פ"ד הקמח לא תכלה, שהיה משלשלת חכמים כ"ד דורות".²²⁸⁰ מובן מכאן שחשיבותו של הייחוס המשפחתי בעיניהם של חכמי משפחה זו, הוא בשלשלת שהחכמים בתוכה. כפי שנראה להלן, עקרון זה הוכיח את קיומו במקרה של משפחת שלום. להלן נבחן היבטים שונים של קשרי משפחה בעולמם של חכמי צפת, ובאמצעותם ננתח את השלכותיהם החברתיות והלימודיות.²²⁸¹

²²⁷³ ר' יהודה הכהן, תיקוני שבת, קראקא שע"ב לערך, חתימת הספר.

²²⁷⁴ [...] ובליל שבועות למדתי עמו [עם האר"י] כל אותה הלילה בסודות התורה, ולא ישנתי כלל כל אותה הלילה" (שער הגלגולים, דף נב ע"א). והשווה: החזיונות, עמ' קנג; שער הכוונות, דף פט ע"א. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 606-608.

²²⁷⁵ שכטר, גלאנטי, עמ' 295. והשווה: אסף, שלומיל, עמ' קלא.

²²⁷⁶ סדר היום, סדר חג השבועות. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 598.

²²⁷⁷ גאליקו, קהלת, דף קכא ע"א.

²²⁷⁸ ראה: הקר, יוצאי ספרד, עמ' 49-54.

²²⁷⁹ לדוגמה: מהרי"ט, בשער; ראשית חכמה, בשער; הקר, בית הלוי. וכמותם רבים מאוד.

²²⁸⁰ קורא הדורות, דף לו ע"א. משפחה זו נתייחסה לעזרא הסופר (פרומקין, חכמי ירושלים, ב, עמ' 113).

²²⁸¹ דיונונו להלן יצמצם בבחינת עולמם המשפחתי של חכמי צפת בתקופה הנדונה בצפת עצמה, ובדרך כלל לא יעסוק בקשרים המשפחתיים מחוץ לצפת, שהיו בוודאי מסועפים ומשמעותיים. בדיונונו נציין שמות אישים רבים, ונתייחס לפרטיהם הביוגרפיים. כפי שנהגנו בשאר חלקי העבודה, גם להלן לא נציין אסמכתאות והפניות לקביעות המתייחסות לביוגרפיה, שכן הוקדש להן דיון נפרד להלן, בנספח.

1. חכמים בקרבה משפחתית ראשונה

תופעה רווחת בצפת הייתה מציאותם של אישים במעגל החכמים, שהיו בני הדורות הבאים למעמד החכמים בצפת. מחד גיסא, לא נוכל להוכיח שאישיות מסוימת זכתה למעמדה הנכבד בזכות ייחוסה המשפחתי, וייתכן כמובן שגורמים אחרים ונוספים היו מרכזיים לא פחות. אך מאידך גיסא, נראה שהיקפה הניכר של התופעה מצביע על קשר מסתבר בין מעמדו של אדם כחכם לבין מעמד דומה שזכה לו אביו או סבו.

על תפוצתה של תופעת השושלתיות תעיד העובדה שהיא אפיינה חכמים מחוגים שונים, והייתה משותפת למשפחות ספרדיות,²²⁸² אשכנזיות,²²⁸³ איטלקיות²²⁸⁴ ואולי פורטוגזיות.²²⁸⁵ היא אפיינה את תקופות הפריחה והשקיעה של צפת, והמשיכה גם אל אמצע המאה הי"ז.²²⁸⁶ היא מוכרת בריכוזים יהודיים נוספים באימפריה העות'מאנית.²²⁸⁷

תופעת האחים הנמנים עם מעגלי החכמים רווחה גם היא בצפת,²²⁸⁸ והיא מחזקת את מסקנתנו על הקשר המתבקש בין מעמדו של אדם בהנהגת החכמים בצפת לבין קשריו המשפחתיים. כמובן שאין במסקנה זו כדי לטעון שלא נדרש מחכם בעל ייחוס משפחתי להוכיח את יכולותיו בעצמו, וכמובן שלא תמיד זכה האח האחד בהישגיו של השני.²²⁸⁹ חכמים רבים נשאו שמות משפחה זהים לחכמים אחרים. יש להניח שבחלק ניכר מן המקרים מדובר באחים או בכנים, אבל אין בידינו להוכיח זאת.²²⁹⁰

²²⁸² כגון: משפחות בירב (ר' אברהם ב"ר יעקב בירב; ר' יצחק ב"ר יעקב בירב; ר' יעקב ב"ר אברהם בירב; ר' משה ב"ר אברהם בירב; ר' יעקב אבולעפיא בן בתו של ר' יעקב בירב); שלום ("ושמעתי מפי החכם השלם הרב כמ"הר חייא שלום נר"ו, שא"ל [=שאמר לן] שזה הרב [אברהם שלום הזקן] היה כמו תלמיד חבר למהר"י בירב ז"ל, והוא אביו של ה"ר אליעזר שלום, שהיה אביו של ה"ר אברהם שלום [השני], אביו של ה"ר חייא שלום" [קורא הדורות, דף לו ע"א]); אלקבץ (ר' שלמה אלקבץ בן בתו של ר' אברהם שלום הזקן; ר' משה ב"ר שלמה אלקבץ); קורדובירו (ר' גדליה ב"ר משה קורדובירו); טראני (ר' יוסף ב"ר משה מטרנאני); צהלון (ר' יום טוב ב"ר משה צהלון); נג'ארה (ר' ישראל ב"ר משה נג'ארה ונכדו של ר' ישראל די קוריאל) ופאלקון (ר' יעקב ב"ר אליהו פאלקון).

²²⁸³ כגון: משפחות אשכנזי (ר' אביגדור ב"ר יוסף אשכנזי) וורנק (ר' דוד, ר' משה ור' מלכיאל ב"ר זכריה ורנק).

²²⁸⁴ כגון: משפחות גאליקו (ר' גבריאל ב"ר אלישע גאליקו); גלאנטי (ר' ידידיה ב"ר משה גלאנטי; ר' שמעון ב"ר אברהם גלאנטי) וטיוולי (ר' מרדכי ב"ר ברוך מטיוולי).

²²⁸⁵ משפחת מסעוד (ר' יצחק ור' יעקב ב"ר שמואל [?] מסעוד).

²²⁸⁶ כגון: ר' ברוך ור' מאיר ב"ר יהודה ברזילי, שהיו ראשי ישיבה בצפת במאה הי"ז (סמברי, דברי יוסף, עמ' 367; קורא הדורות, דף מט ע"ב. וראה: בניהו, דור, עמ' קט-קטז; שפיגל, תשובות, עמ' ט-יג); ר' אברהם ור' יונתן ב"ר משה גלאנטי (השני) (ראה: סמברי, דברי יוסף, עמ' 366; ילזו, אוצרות, עמ' רסט); ר' יהוסף ב"ר משה (?) מליריאה (ראה: בניהו, דור, עמ' קלג-קמא; שפיגל, תשובות, עמ' כו-כח); ר' אליהו ב"ר יעקב פאלקון (השני) (ראה: בניהו, דור, עמ' קיט; קל-קלא; שפיגל, תשובות, עמ' טז); ר' יצחק ב"ר יהודה (?) קרישפין (ראה: בניהו, דור, עמ' קלב-קלג; שפיגל, תשובות, עמ' כ) ור' דוד ארוך (ראה: סמברי, דברי יוסף, עמ' 367), שאולי היה צאצא של חכם בשם זה, מרבני ירושלים במאה הט"ז (מהרלב"ח, סי' צה; בירב, סי' ד. וראה: יערי, מסעות, עמ' 150).

²²⁸⁷ ראה: בן נאה, יהודים, עמ' 304-305.

²²⁸⁸ דוגמאות: ר' ישראל ור' שמעון אורי (ראה: שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א); ר' אברהם ור' יצחק (ב"ר יעקב) בירב; ר' יעקב ור' משה (ב"ר אברהם) בירב; ר' אברהם ור' משה גלאנטי (ראה: בניהו, שבחי האר"י, עמ' 222) ור' יעקב ור' בצלאל ניקו (ראה: החזיונות, עמ' רנב).

²²⁸⁹ כדוגמה לכך, נציין את ר' משה ויטאל שניסה לצעוד בעקבות אחיו ר' חיים, אבל "לא זכה לזאת החכמה [=הקבלה] בשלימות" (הגלגולים, דף מג ע"א).

²²⁹⁰ דוגמאות: ר' משה ור' שלמה אבסבאן; ר' אברהם, ר' דוד ור' שלמה אמארייליו; ר' מרדכי גאליקו, שלא ברור הקשר שלו אל חכמי משפחת גאליקו; ר' אהרן סגיא נהור ור' יצחק ארוך; ר' אברהם ור' יצחק (די) בוטון; ר' שם טוב ביבאס ודומיניקו

2. שידוך משפחות חכמים במשפחות חכמים בצפת

הנישואין בין קרובי משפחה רווחה מאוד בחברה היהודית, ואינה טעונה הוכחה.²²⁹¹ להלן נתבונן בקשריהם המסועפים של משפחות בצפת, שבניהן נמנו עם מעגלי החכמים והלומדים, ולאחר מכן ננתח את הנתונים ומשמעויותיהם.

מהרי"ט מסר: "שנת השמ"ה [...] והתחתנתי באנשי שם ומעלה, היא האשה אשר הוכיח ה', ובגיסו ב' בני גדולי הדור, מהר" יוסף קארו ומהר"ר אברהם שלום ז"ל".²²⁹² יש לפרש את דבריו כך: שני גיסיו של מהרי"ט היו בניהם של ר' יוסף קארו ור' אברהם שלום הזקן,²²⁹³ ומכאן שבנותיו של המבי"ט נישאו למשפחות אלה.²²⁹⁴ ר' יוסף קלעי היה חותנו של המבי"ט,²²⁹⁵ אבל ספק אם חכם זה פעל בצפת. אולי אפשר להסיק מכך שבני משפחת קלעי (אלקלעי) בצפת נקשרו למשפחת טראני: האחד, ר' אברהם אלקלעי, שנמנה עם חכמי צפת בשנת שכ"ג,²²⁹⁶ והאחר, ר' אליהו קלעי, שעסק בסחר בינלאומי.²²⁹⁷ בנו של ר' אברהם שלום הזקן נישא לבת ר' יוסף קארו, כדלעיל, ובנו של ר' יוסף קארו נישא לבתו של האר"י.²²⁹⁸ בן אחר של ר' יוסף קארו, ר' גדליה, נישא לשמחה, אחותו של ר' חיים ויטאל.²²⁹⁹ ר' אליעזר שלום היה זקנו של ר' שלמה אלקבץ.²³⁰⁰ בנו של ר' אברהם שלום הזקן נישא לבת המבי"ט, כדלעיל, ור' שלמה סאגיש היה חתנו של ר' אברהם שלום הראשון.²³⁰¹ אביו של ר' אליהו ששון נשא

ירושלמי, שקודם להמרתו נקרא שמואל ביוואש; ר' אברהם ור' יעקב גואקיל-גווקיל; ר' יצחק ור' יעקב גוייאזו; ר' מנחם גלאנטי, שלא ברור הקשר שלו אל חכמי משפחת גלאנטי; ר' יצחק ור' ישראל גרשון; ר' עובדיה ור' יוסף המון; ר' יצחק ור' יעקב חביב, ועליהם יש להוסיף את ר' יהודה חביב, שהיה "בודק אומן" (מבי"ט, ח"א סי' קסג), כנראה בצפת; ר' יוסף יירגאס, שנזכר בשנת שכ"ב כחזן בצפת (החזיונות, עמ' מ), ר' יעקב יירגאס ור' יהושע אירגאס, שליח צפת בקושטא בשנת ש"צ (ראה: י"ש עמנואל, "סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא ל'ארץ הקדושה' ולצפת", ספונות, ו [תשכ"ב], עמ' תה); ר' יהודה ור' יצחק משען; ר' יהודה ור' משה עונקינירה; ר' משה ישראל ור' אברהם פואה; ר' יעקב ור' יוסף פיסו; ר' אברהם ביסודו (ראה: בניהו, גרסון, עמ' צט-ק; בניהו, תעודה, עמ' 115; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 151), ר' משה ביסודו ור' שם טוב ביסודו (ר' שם טוב ביסודו קיבל עדות בצפת [מבי"ט, ח"א סי' לג], ולא מנינו אותו ברשימת החכמים. וראה: בניהו, גרסון, עמ' קא); ר' אברהם ור' יוסף ור' יוסף ור' יעקב ששון (וכבר י' הקר עמד על כך, שחכמים בעלי שמות דומים למשפחת ששון נודעו באתרים שונים בעולם היהודי באותה עת. ראה: הקר, גאון ודכאון, עמ' 584 הערה 4).

²²⁹¹ לדוגמה: בתו של ר' אברהם פליף נישאה לר' יעקב פליף (באר שבע, בהקדמה).

²²⁹² בנטוב, מהרי"ט, עמ' 218-219. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח.

²²⁹³ מובן שלא מדובר בנישואיו שלו (על אף הביטוי 'התחתנתי'), שהרי הוא מעיד על נישואיו בשנת שמ"ו (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 219).

²²⁹⁴ חכם שנקשר למשפחת טראני היה ר' אברהם די בוטון, מגדולי חכמי שאלוניקי במאה ה"ז, ונקרא בפי המבי"ט "כבן לי, שארי וקרובי" (מבי"ט, ח"ג סי' קכד. והשווה: שם, סי' קסז; מהרי"ט, חו"מ ח"ב סי' יז). חכם זה הופיע בצפת לביקור (מהרי"ט'ן החדשות, סי' לג), ואולי היה לכך הקשר משפחתי.

²²⁹⁵ בניהו, קלעי, עמ' ח.

²²⁹⁶ משפטי שמואל, סי' עג.

²²⁹⁷ עסקיו התנהלו בין צפת, ירושלים, ויניציאה ומצרים (רדב"ז, ח"ב סי' תרלח).

²²⁹⁸ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 218. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח.

²²⁹⁹ שער הגלגולים, ח"ב דף ט ע"ב; החזיונות, עמ' י. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח-שכו.

²³⁰⁰ קורא הדורות, דף לו ע"א.

²³⁰¹ ראה: גליס, תולדות, ג, עמ' קטו-קטז.

לאישה את פאלומה, בתו של ר' דוד סאגיש.²³⁰² ר' חייא ב"ר אברהם שלום השני נישא לבתו של ר' חייא רופא.²³⁰³

בנו של ר' יוסף קארו נישא לבתו של האר"י, כדלעיל, והאר"י היה חמיו של ר' שלמה סאגיש.²³⁰⁴ לאר"י היו קרובים נוספים מחכמי צפת, ובהם ר' דוד אמארייליו,²³⁰⁵ ר' יהודה אשכנזי,²³⁰⁶ ור' נפתלי,²³⁰⁷ אלא שטיבם של הקשרים ביניהם אינו ברור.

ר' גדליה קארו נישא לאחות ר' חיים ויטאל, כדלעיל, וגיסו של ר' חיים ויטאל היה ר' אברהם בקארי.²³⁰⁸ חותנו של ר' חיים ויטאל היה ר' משה ב"ר סעדיה, אבי סעדת אשתו.²³⁰⁹ חותן נוסף של ר' חיים ויטאל היה ר' יאשיהו פינטו, מחכמי דמשק, שלְימים עלה לצפת.²³¹⁰

ולהלן ידיעות על משפחות נוספות: ר' שלמה אלקבץ היה גיסו של רמ"ק.²³¹¹ ר' ישראל די קוריאל היה חותנו של ר' משה נג'ארה.²³¹² ר' יהודה אבירלין היה נשוי כנראה לרחל, אחות ר' יהודה משען.²³¹³ מזל טוב, אשתו השנייה של ר' אלעזר אזכרי, הייתה בת ר' אברהם בירב.²³¹⁴ ר' יהודה אלגאזי נשא לאשה את בתו של ר' יוסף די שיגוביה בנבנשת.²³¹⁵ ר' מרדכי מטיוליו היה קרובו של ר' עובדיה המון.²³¹⁶

3. המשמעויות החברתיות של קשרי משפחות החכמים

העובדה הבולטת ביותר שמשמעת בבהירות מתוך רשימת המשפחות דלעיל, היא שאישים בולטים בהנהגה הרבנית בצפת התקשרו ביניהם בקשרי משפחה בדרגות ישירות ועקיפות. כלומר, בני משפחות

²³⁰² הקר, גאון ודיכאון, עמ' 584-586.

²³⁰³ קורא הדורות, דף מט ע"ב; הקר, בית הלוי, עמ' 307; בניהו, דור, עמ' קכח-קכט.

²³⁰⁴ "שמעתי מהאלוף מ"ו משה סאגיש ז"ל, ששמע מאביו מ' שלמה סאגיש בשם הגאון מהר"י לוריא חמיו ז"ל" (ר' אברהם הכהן ראפפורט, איתן האזרחי, אוסטרהא תקנ"ו, דף סו ע"א). והשווה: הקר, בית הלוי, עמ' 302; באורים וחדושים על נביאים וכתובים, מכת"י F21932, דף 18א. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 366. (אודות ר' משה סאגיש השני, ראה: בניהו, דור, עמ' קנז-קנח; ריא-ריד).

²³⁰⁵ החזיונות, עמ' עו.

²³⁰⁶ שם, עמ' ריט; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א.

²³⁰⁷ שם, שם.

²³⁰⁸ החזיונות, עמ' רנא.

²³⁰⁹ שם, עמ' מח; סא; פז-פח. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שטז-שז.

²³¹⁰ יערי, ירושלמי, עמ' 432. וראה: גליס, תולדות, ב, עמ' א-ב.

²³¹¹ פרדס רימונים, הקדמה; אור נערב, דף לב ע"ב-לג ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 12-15; דוד, רמ"ק, עמ' 441-442.

²³¹² כלי מחזיק ברכה, עמ' [18]; מקוה ישראל, עמ' 125.

²³¹³ על אף הספקות באשר לזהותה של רחל, כבר הכריע י' חיות לזהות אותה עם אשת ר' יהודה אבירלין ואחות ר' יהודה משען (חיות, ויטאל, עמ' 157 והערה 54).

²³¹⁴ מילי דשמיא, עמ' 62. על מצבת קבורתה נכתב: "מזל טוב בת החכם ר' אברהם" (בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג). וראה: ר' שושן, "כמה נכסוף נכספתי", שעה טובה, 321 (תש"ע), עמ' 10.

²³¹⁵ ראה: י"ש שפיגל, "ר" [נסים] שלמה אלגזי", בתוך: ר' שלמה אלגזי, גופי הלכות, תל אביב [תשמ"ד], עמ' 1.

²³¹⁶ מקרא קודש, הקדמה. יש לציין את השערתו של מ' בניהו, שר' אברהם המון מדמשק היה בן משפחתו של ר' ישראל נג'ארה (בניהו, נג'ארה, עמ' רו-רז), ושמא יש בכך ללמד על קרבה משפחתית.

חכמים התחתנו לרוב עם בנים ובנות של חכמים. באותה מידה בולטת העובדה שלא נודע על בני אותן משפחות שהתחתנו בבני משפחות לא מפורסמות בעולם הלימוד של צפת.²³¹⁷

בהנחה שקשרי משפחה מעידים על קשרי נאמנות ורעות מחייבת, נוכל להסיק שבצפת הייתה מעין אצולה רבנית, דהיינו שכבה חברתית שראתה את עצמה בדרך כלל ראויה לבני מעמדה הרבני. תופעה זו מוכרת גם ברחבי האימפריה העות'מאנית במאות ה"ז והי"ז,²³¹⁸ והיו לה בוודאי השלכות חברתיות-מעמדיות ניכרות. מעבר לכך, היא השפיעה כנראה גם על עולם הלימוד בעצמו, שכן ייתכן שקשרי המשפחה בתוך חוגים מסוימים של לומדים נגזרו לא רק מהשתייכות של הצדדים מלכתחילה לחוג זה, אלא יש והשידוך הוא זה שהגדיר את הלומד בחוג מסוים.

המסקנה באשר לעילית הרבנית מתבקשת גם משידוכי בני החכמים הבולטים ובנותיהם בבני 'מעמדם', וברשימה זו שפע דוגמאות לכך. חלק מן החתנים זכו לשידוכים הגונים לא בזכות אישיותם, ככל שניתן לשפוט מן העובדה שלא הטביעו את חותמם על עולם הרוח, ומכך שלעתים אפילו שמם לא ידוע, אלא בזכות אביהם ומעמדו.

ר' אברהם שלום הזקן, ר' יוסף סאגיש, ר' יוסף קארו והמבי"ט התוודעו זה לזה בתקופת לימודיהם בישיבת ר' יעקב בירב בצפת, ואף נרקמו ביניהם קשרי לימוד אמיצים.²³¹⁹ כפי שצוין לעיל, משפחות חכמים אלו השתדכו ביניהן. מעניין לציין, שדווקא ר' יעקב בירב נמצא מחוץ למעגל המשפחתי שהתהווה בין תלמידיו הבולטים.

הקשרים בין המשפחות הללו נמשכו בדורות הבאים בדרגות קרבה שונות, והם השליכו ככל הנראה גם על קשרי הלימוד. ר' שלמה אלקבץ היה קרוב למשפחת שלום, כאמור. לחכם זה היו קשרים עם ר' יוסף קארו שהתהדקו עוד בניקופולי, טרם עלייתם לצפת,²³²⁰ והם נמשכו גם בצפת.²³²¹ כאמור, גם משפחת קארו השתדכה במשפחת שלום. אחד מתלמידיו של ר' יוסף קארו היה ר' יום טוב שלום, ובהנחה שמדובר בבן למשפחת ר' אברהם שלום ניתן לבחון את השתייכותו לחוג זה באמצעות קשריו המשפחתיים.

ר' אברהם שלום השני ומהרי"ט היו מתלמידי ר' שלמה סאגיש. שניים אלו יצאו יחדיו בשליחות צפת בשנת ש"ח.²³²² תלמיד נוסף של ר' שלמה סאגיש היה ר' חייא רופא, שכפי שהבאנו לעיל השיא את בתו

²³¹⁷ וזאת בניגוד למגמה בעולם הנוצרי בימי הביניים, לפיה זכה המלומד חסר הייחוס המשפחתי לקרבה יחסית אל האציל מיוחס, על רקע ההכרה במעלת הלימוד, כאמצעי להשתלמות האדם (בורקהארט, רנסאנס, עמ' 276; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 32).

²³¹⁸ בן נאה, יהודים, עמ' 304.

²³¹⁹ ר' אברהם שלום ור' יוסף סאגיש היו בקשרי לימוד עם ר' יוסף קארו: "רבי יוסף סאגיש [=סאגיש], שהיינו קורין יחד בחברת החכם ר' אברהם שלום" (קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגירושין, סי' ג). ור' דוד קונפורטי כתב: "מגדולי חביריו של מהר"י קארו היה ה"ר אברהם שלום" (קורא הדורות, דף לו ע"א). וראה: מהרשד"ם, יו"ד, סי' קיא. גם המבי"ט למד עם ר' יוסף קארו בישיבת ר' יעקב בירב, כפי שהעיד במכתבו אליו: "זכור אזכירנו [...] ואת מי היה הרב [ר' יעקב בירב] ז"ל מחזיק למעיין, ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו" (דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קיב. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' סג-סד). קשרי הלימוד ביניהם נמשכו גם לאחר מכן, וביניהם נתעוררו מחלוקות. ראה: מבי"ט, ח"ב סי' סז; קעד. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' ט-צח; קח-קיד.

²³²⁰ מגיד משרים ת"ו, דף ד ע"א-ה] ע"ב.

²³²¹ אמרות טהורות בעשר יסודות, מכת"י F34470.

²³²² בנטוב, מהרי"ט, עמ' 221-222; 227-228.

לר' אברהם שלום השני. מבין החכמים שסמך ר' יעקב בירב השני בשנת שנ"ט נמצאו שנים מקרובי משפחתו: ר' יעקב אבולעפיא בן דודו, ור' אלעזר אזכרי.²³²³ יש לציין גם שר' אלעזר אזכרי היה מתלמידי תלמידיו של ר' יעקב בירב הראשון, ר' יוסף סאגיש והמבי"ט.

שידוכים של משפחות חכמים עם בעלי הון

חיבור מעמד ההנהגה הרבנית ומעמד העשירים בקשרי חיתון היה מקובל בתקופה הנדונה בריכוזים יהודיים רבים,²³²⁴ אבל בצפת אין לנו מידע על כך. אולי ר' יעקב בירב השתדך במשפחת עשירים בצפת, שכן ר' משה ן' סידה הקדיש בשנת רצ"ו מרווחי משכון המבטשות של ר' יהודה אבו אל עפיא (אבולעפיא) בצפת לטובת ישיבת ר' יעקב בירב.²³²⁵ כאמור, משפחות בירב ואבולעפיא התקשרו ביניהן, ושמא היה קשר בין השידוך לבין פעילות התמיכה מכספי משפחה זו בישיבה.

משפחות אבירלין ומשען כנראה השתדכו ביניהן, ואבותיהן היו בעצמם מזוהים כבעלי הון וכחברים במעגלי הלומדים: ר' יהודה משען היה "חכם מקובל ועשיר מופלג",²³²⁶ ואילו ר' יהודה אבירלין היה מעשירי קהל האשכנזים בצפת.²³²⁷

שידוכים בחוגי המקובלים

לפי התפיסה הקבלית, זיווג עשוי להשפיע על העולמות העליונים.²³²⁸ מדברי ר' ישראל די קוריאל משתמע שהקרבה המשפחתית בתוך חוגי המקובלים לא נבעה רק מקשרי רעות. לדעתו, השפיע גורם זה אף על הערכת יכולות הלימוד, והוא אף פסל את לימוד הקבלה לאדם "אשר איננו מיוחס, ואינו מהזרע הקדוש, ואין נפשו קדושה וטהורה".²³²⁹ רמ"ק נשא לאישה את אחות ר' שלמה אלקבץ.²³³⁰ הוא היה גם תלמידו, והשניים עשו יחדיו בגרושין.²³³¹ ר' שלמה אלקבץ שודך לבתו של ר' יצחק כהן אשכנזי,²³³² שאמנם לא ידוע על קרבה לימודית ביניהם, אבל הלה נמנה עם חוגי המקובלים של תלמידי האר"י ור' חיים ויטאל. האר"י היה בקשרי משפחה עם אישים שנקשרו בחוגי תלמידיו, ובהם ר' יוסף קארו, ר' שלמה סאגיש, ר' יהודה אשכנזי ור' נפתלי. כאמור, ר' יוסף קארו היה בקשר משפחתי גם עם ר' חיים ויטאל. אולי בעיניו של ר' חיים ויטאל לא

²³²³ ראה: להלן, עמ' 278.

²³²⁴ לדוגמה, בפולין. ראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 164-165.

²³²⁵ אבקת רוכל, סי' ככד; מבי"ט, ח"א סי' קסט. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא; גליק, מקורות, עמ' 10-11; 20.

²³²⁶ קורא הדורות, דף מ ע"ב.

²³²⁷ בניהו, הסכמת, עמ' קיג-קיד.

²³²⁸ מ' פוזן, "חיי הנישואין וחיי המשפחה באספקלרית הקבלה", משפחות בית ישראל: המשפחה בתפיסת היהדות, ספר הכינוס למחשבת היהדות שנה י"ח, ירושלים תשל"ו, עמ' 72-73.

²³²⁹ קוריאל, עמ' רלט.

²³³⁰ ר' אליעזר שלום היה זקנו של ר' שלמה אלקבץ, כאמור. ללא ספק מדובר בר' אליעזר שלום הראשון, ולא בזה הצפתי שהיה נכדו. אם כך, מקורו של הקשר בין המשפחות בשאלוניקי, בטרם עלו לצפת. על מוצאה של משפחת שלום בשאלוניקי, ראה: הקר, בית הלוי, עמ' 253-254. על מוצאה של משפחת אלקבץ בשאלוניקי, ראה: פכטר, אלקבץ, עמ' 252. אפשר שעל רקע דומה יש לבחון את קשריהם המשפחתיים והלימודיים של ר' שלמה אלקבץ ורמ"ק, שהתחילו אולי בשאלוניקי. וראה: בן שלמה, תורת, עמ' 8.

²³³¹ גרושין, דף ב ע"א.

²³³² מנות הלוי, דף א ע"א; סמברי, דברי יוסף, עמ' 318.

הייתה לכך רק משמעות משפחתית, שכן הוא ראה עצמו כממלא מקומו של ר' יוסף קארו.²³³³ קשרי משפחה נוספים בתוך חוג זה היו של ר' יהודה משען עם ר' יהודה אבירלין. יש לציין שרחל, אשת ר' יהודה אבירלין ואחות ר' יהודה משען, הייתה בעצמה דומיננטית בעולמו של ר' חיים ויטאל, ומן הדמויות שהשפיעו עליו ביותר.²³³⁴

---

²³³³ "[...] כי אני הוא העתיד לישאר אחריו בדור, ממלא מקומו של מה"ר יוסף קארו" (החזיונות, עמ' ב).

²³³⁴ שם, עמ' ו; פט; קט; קיז.

פרק שישי: החכמים והממסד הציבורי

א. חכמי צפת במערכות המשפט והפסיקה

קושיות רבות בעניינים משפטיים הונחו לפתחם של חכמי צפת, ופסיקותיהם נשמרו בספרות השו"ת הענפה. קביעה זו אינה טעונה הוכחה, וברור שחלק ניכר מתקשורת הציבור עם החכמים התבצע באמצעות שיגור שאלות אליהם.²³³⁵ פוסקים אחדים, ובהם ר' יוסף קארו,²³³⁶ המבי"ט,²³³⁷ ר' יששכר ן' סוסאן²³³⁸ ור' משה אלשיך,²³³⁹ אף התבטאו שפעילות זו הכבידה לעתים על סדר יומם, ובכך דמו לפוסקים רבים בני זמנם בריכוזים יהודיים אחרים.²³⁴⁰

הציבור העניק לחכמים סמכות משפטית, ואף הגדיר זאת בתנאי העסקתם של חכמים שקיבלו מישרת רבנות ציבורית,²³⁴¹ כדלהלן. תפקידם במערכות המשפט והפסיקה נגזר ממיומנותם ההלכתית, והכשרתם נגזרה מן הבקיאות שרכשו בספרות ההלכה.²³⁴² מעבר לכך, נדרשה מן הפוסקים חכמת חיים ופיקחות טבעית, כפי שביטא זאת ר' יוסף קארו: "דברים אלו תלויים בדעת הדיין ועוצם בינתו, שיבין עיקר המשפטים, וידע דבר הגורם לדבר אחר, ויעמיק לראות [...]".²³⁴³

מעורבות החכמים בהנהגת הציבור לא אפיינה רק את החברה היהודית בתקופה הנדונה, ונראתה גם בעולם הנוצרי והמוסלמי.

1. חכמים בערכאות שיפוט קהליות

²³³⁵ הקר, אוטונומיה, עמ' 156-157.

²³³⁶ "עם היותי טרוד בטרדות מלחמת מצות [...] ואם טרדות קהלות הקדש יצ"ו, טרחם ומשאם וריבם" (בית יוסף, דיני יבום וחליצה, סי' ג). והשווה: אבקת רוכל, סי' קמג.

²³³⁷ "כי אולי לא יהיה לי פנאי [...] ושאלות אחרות מבחוץ, וטורח בעלי דינים וריבם, מלבד קביעת לימוד הישיבה עם החכמים והתלמידים יצ"ו" (מבי"ט, ח"ג סי' טו); "עם היותי שוקד בישיבת התלמידים והחברים מקשיבים לקול ה', ונושא טורח משא וריב בין אנשים ולנהלם בנחת" (בית אלהים, דף ב ע"ב, בהקדמה). וראה: מבי"ט, ח"א סי' רפז.

²³³⁸ "וטפול הקהל יצ"ו וקביעות הלמוד עם החבירים יצ"ו, בכל עת בקר וערב, ושאר עסקים של תורה" (ששון, תרגום סוסאן, עמ' 66).

²³³⁹ "מנעורי גדלני כאב עסק התלמוד, מרבה בישיבה [...] הלילה עיון והיום הלכה [...] הבין שמועה בבקר בבקר, ואחריו אל הפוסקים עד בא השמש, ואל שואל כענין להשיב כהלכה" (תורת משה, דף ב ע"א, הקדמה). והשווה: רב פנינים, בהקדמה.

²³⁴⁰ דוגמאות: רא"ם, סי' ה; מהריב"ל, ח"ג סי' כא; מהרשד"ם, אה"ע סי' רמ; דברי ריבות, הקדמה; סי' קמה; זקן אהרן, סי' רי; נבחר מכסף, אה"ע סי' לה. על עומס הפסיקה הציבורית על הרבנים בפולין, ראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 143-159.

²³⁴¹ אשכנזי, סי' כד. וראה: להלן, עמ' 257-260.

²³⁴² ראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 90.

²³⁴³ שו"ע, חו"מ סי' לז, כא.

למוסדות הקהל היו סמכויות שיפוטיות, כנהוג בימי הביניים²³⁴⁴ גם בארצות אחרות כגון איטליה²³⁴⁵ והאימפריה העות'מאנית.²³⁴⁶ בתי דין קהליים פסקו בהלכות אישות²³⁴⁷ וממונות,²³⁴⁸ ובכוחם היה להטיל עונשים,²³⁴⁹ נידויים וחרמות.²³⁵⁰ מוסדות הקהל הוסמכו לתקן תקנות והסכמות,²³⁵¹ שעוגנו במסמכים כתובים ובתוקף משפטי מחייב:²³⁵² "דודאי בכל דור ודור יכולים בני העיר, הם ובית דינם, לעשות תקנות וגדרי'ם], ואפילו להסיע ממת דין תורה".²³⁵³ בתי דין ידועים במאה ה"ז ובראשית המאה הי"ז פעלו בקהלי הספרדים,²³⁵⁴ האשכנזים²³⁵⁵ והמערבים.²³⁵⁶ הם התכנסו לעתים תכופות ומזומנות, כפי שהעיד המבי"ט בשנת שי"ז:²³⁵⁷ "ותהל [=ותהלה לאל], בתי דיני'ם] מצויין לעולם בעיר הזאת [=בצפת], מהם קבועים בכל יום ב' וה'".²³⁵⁸

נראה כי הידיעות אודות בית דין המתכנס בבית כנסת, מתייחסות אף הן לערכאה הקהלית,²³⁵⁹ כנהוג בריכוזים יהודיים אחרים באימפריה העות'מאנית,²³⁶⁰ ואם כן לכך התכוון ר' יוסף קארו כאשר מסר על הנהוג בצפת, לפיו בכל בית כנסת פועל חכם לדון ולהורות.²³⁶¹

²³⁴⁴ ראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 558-630; מ' אלון, "למהותן של תקנות הקהל במשפט העברי", ג' טדסקי (עורך), מחקרי משפט לזכר אברהם רוזנטל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 1-54; ש' טל, "העקרונות ההלכתיים משפטיים שעליהם מושתתות תקנות הקהילות", דיני ישראל, ג (תשל"ב), עמ' 31-60; ע' רכניץ, "סמכות הקהל לתקן תקנות כסמכות בית דין", י' אונגר (עורך), קובץ משפטי ארץ: דין דיין ודיין, עפרה תשס"ב, עמ' 510-524.

²³⁴⁵ זנה, וירוניה, עמ' קנב-קנה; קנב-קנט.

²³⁴⁶ מהרשד"ם פסק עקרונית, שלקהל יש כוח לכופף את היחיד בדומה לכוחו של בית הדין הגדול שהיה בירושלים בזמן הבית (מהרשד"ם, י"ד צז; רכז; חו"מ תו; תמו). וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 129-135; 186-187; בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 285; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 74-76; נ' נמדר, "תקנות הקהל: פרוצדורה ונוהלי חקיקה עפ"י חכמי שאלוניקי במאה ה"ז", מחקרי משפט, ב (תשמ"ב), עמ' 180-203; S. Morell, "The Constitutional Limits of Communal Government in Rabbinic Law", Jewish Social Studies, 33 (1971), pp. 87-119.

²³⁴⁷ מבי"ט, ח"א סי' קפט; רכז; ח"ב סי' רט.

²³⁴⁸ שם, סי' לב; ריג; ח"ג סי' סג.

²³⁴⁹ "וחייבי ראשי הקהל יצ"ו לעמוד נגדו ולשבר מתלעותיו [!] אם ירצה ללכת שלא כדין" (שם, ח"ב סי' ט).

²³⁵⁰ שם, ח"א סי' רכז; ח"ב סי' ריג.

²³⁵¹ למשל: אבקת רוכל, סי' קפג; מבי"ט, ח"א סי' שלז; ח"ב סי' ה; קלא; ח"ג סי' נח; צו; מהריב"ל, ח"ד סי' טו; אלשיך, סי' כז; נט; פד; עה; בעי חיי, חו"מ סי' רמד. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' סא.

²³⁵² "שיקיימו ויחתמו שמותם על הכתבים, כמנהג עושי ההסכמו', חותמ'י' בם ראשי הקהל כדי שלא תשכח מפי זרעם עד עולם" (לקח טוב, דף עז ע"ב). וראה: מהריט"ץ, סי' קט.

²³⁵³ אלאשקר, סי' מח. והשווה: שם, סי' מט.

²³⁵⁴ "ב"ד ק"ק ספרדים" (מבי"ט, ח"א סי' רכז). א' דוד כבר עמד על כך שדיונים רבים בספרות התקופה מתנהלים בבתי דין של חכמים ספרדים, וסביר להניח שלפחות בחלק מהמקרים מדובר בבתי דין של קהלים ספרדיים (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 129 הערה 16).

²³⁵⁵ מבי"ט, ח"ג סי' צו; קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב; מהריט"ץ, סי' קעט.

²³⁵⁶ פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 15.

²³⁵⁷ דבריו מתייחסים לדיון שהתנהל בשנת ש"ב, ולדבריו עברו מאז 15 שנה.

²³⁵⁸ מבי"ט, ח"א סי' רפט.

²³⁵⁹ "ואם רצה לדין עמו, יבא למקום שמתפלל" (אבקת רוכל, סי' קצד).

²³⁶⁰ למשל: בירב, סי' כט [=כב]; מהרשד"ם, י"ד סי' פה; חו"מ סי' ז; תורת חיים, ח"ג סי' ה; דברי ריבות, סי' רלג; רנד; רצט; שיח; שפז; תד; נבחר מכסף, י"ד סי' כ. וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 234-235; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 229-230.

²³⁶¹ קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגרושין, סי' ג.

מרבין תורה וחכם הקהל

מוסד מרבין התורה מוכר בעולמה של יהדות ספרד לפחות מראשית המאה ה"ו.²³⁶² גולי ספרד קיימו אותו לאחר שגורשו, הוא 'נדד' עמם אל מחוזותיהם החדשים ונפוץ בין קהילותיהם:²³⁶³ "וביררו להם את ראובן, למנותו עליהם בק"ק למרבין תורה, כמשפט כל קהלות הקדש שבישראל".²³⁶⁴ הידיעות על תפקודי מרבין התורה בפזורה היהודית בתקופה הנדונה רבות,²³⁶⁵ ולהלן נבחן את ידיעותינו על מהותו בצפת במשולב עם ידיעותינו אודותיו בריכוזים היהודים באימפריה העות'מאנית, בהנחה שקיימים ביניהם קווי דמיון בסיסיים.²³⁶⁶

מרבין התורה הוא דמות רבנית המכהנת בקהל,²³⁶⁷ בעל מעמד מנהיגותי,²³⁶⁸ ותפקידו נחשב "שררה של מצוה".²³⁶⁹ בידינו ניתנו סמכויות משפטיות,²³⁷⁰ ונדרש ממנו ללמד ולהורות,²³⁷¹ לשאת דרשות²³⁷² ולעמוד בראש ישיבה,²³⁷³ כנראה בישיבה של הקהל.²³⁷⁴ על הגדרות הייסוד הללו נוספו בריכוזים שונים,

²³⁶² ראה: בניהו, מרבין תורה, עמ' יא-יד; בן נאה, יהודים, עמ' 225-234; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 96.

²³⁶³ בניהו, מרבין תורה, עמ' ק-קט.

²³⁶⁴ דרכי נעם, סי' ד.

²³⁶⁵ ראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 265; רוזן, ירושלים, עמ' 142-155; בן נאה, דיסרטציה, עמ' 189-200.

²³⁶⁶ בקהילות הגדולות באיטליה באותה תקופה, כוויניציאה, מנטובה ואנקונה, לא נמצא זכר לרב הקהל, למרות שחיו ופעלו בתוכן חכמים בעלי שם. ר' בונפיל תלה את הסיבות לכך בגורמים חברתיים, והסביר שמגבלות שונות על סמכותם של הרבנים, כמו גם מתחים פנימיים בתוך החברה היהודית המגוונת בערים הגדולות, עמדו בבסיס המניעה למינוי שכזה, ואת מקומו תפסו התקנות שזכו לגיבוש הרבנים הדומיננטיים בזמנם (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 113-116). יחד עם זאת, גם באיטליה הוקצתה בקהילות משרת 'מורנו הרב', שהיו לה קווי דמיון ניכרים למשרת המרבין תורה (בונפיל, הקהילה, עמ' 210). אמנם בוורונה במאה ה"ז נמצאה משרת רב הקהל, שכללה הוראה, דייונות וראשות ישיבה (זנה, וירונה, עמ' קנב-קנד; קסט-קעא).

²³⁶⁷ "זקן וירא שמים, שלם בעיון ובמעשה" (דרכי נעם, סי' ד). וראה: הקר, יוצאי ספרד, עמ' 43-44.

²³⁶⁸ למשל: חכם הקהל באדריאנופול נאלץ להיאבק על מעמדו, כאשר קם חכם אחר שמשך אליו חלקים מן הציבור, ובכך פגע במרחב שלו (אבקת רוכל, סי' קעט).

²³⁶⁹ מבי"ט, ח"ג סי' ר.

²³⁷⁰ למשל: "והנה הלך שמעון [...] לתבוע את ראובן שישא בתו, ובאותו המקום שנמצאו יש חכם המרבין תורה בקהל" (מהריט"ץ החדשות, סי' ט). וביחס לרודוס: "אמת ומשפט שלום ישפוט את העם בכל עת [...] ואיש לא ימרה את דברו [...] כדין תורת ה' כנתניתה מסיני" (ר' יהושע רפאל בנבנשתי, שאלות ותשובות שער יהושע, הוסיאטין תרס"ד, סי' ב), ולפטרין: "ושופט עליהם" (דרכי נעם, סי' ד). הזכות לנדון ניתנה למרבין תורה בקושטא (מהריט"ץ, סי' נה) ובפטרין (משפט צדק, ח"ב סי' ד). הרשות על ההסכמת ניתנה למרבין תורה בשאלוניקי (בניהו, מרבין תורה, עמ' נא) ובפטרין (מהריב"ל, ח"ד סי' ט; משפט צדק, ח"ב סי' ד). בוורונה נקבע עם המרבין תורה בשנת ש"ה שישב בדין (זנה, וירונה, עמ' קנב-קנט). את השאלות ההלכתיות ניתן היה להפנות לבית הכנסת, שהיה מקום פעלו של המרבין תורה (מהרשד"ם, ח"ו סי' ז). וראה: בניהו, מרבין תורה, עמ' מט), ומן הסתם היה זה בית הכנסת הקהלי. וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 231-232.

²³⁷¹ "לנחותם הדרך הישרה, ולהודיעם את חקי האלדים ואת תורותיו, ובאורו יראו אור התורה, ושהוא מלבישם בגד ישועות נפשם, וירבין תורה ביניהם, יורה ידיו וכו'" (אשכנזי, סי' כה). כך בשאלוניקי: "קהל, שהעמידו עליה מרבין תורה, וכתבו לו שטר ע"ז, וכתוב בו שהעמידו להודיעם חקי האלהים ותורותיו, ירבין תורה, יורה יורה ידיו ידיו, ושהוא ילבישם בגד ישועות נפשם מספר שנים" (לחם רב, סי' ע); במגנאציה (הסמוכה לאיזמיר): "לקצין וראש [...] להורותם דרך ישר לפני איש על התורה ועל העבודה על האמת ועל השלום, ואיש לא ימרה את דברו [...] לדרוש ולקבוע עתים לתורה, להורותם הדרך ילכו בה [...]"; בפטרין: "לראש וקצין, להיות לחכם מורה צדק בקהלינו יע"א [...] לדון ולהורות" (משפט צדק, ח"ב סי' טז); ברודוס: "[...] להיות לנו לקצין ולראש מרבין תורה בתוכנו, לעשות תורה קבע וכל המלאכה נמבזה ונמס, ולקבוע עתים לתורה בד' אמות של הלכה, ולהורות לנו דרך ישר לפני איש על התורה ועל העבודה" (ר' יהושע רפאל בנבנשתי, שו"ת שער יהושע, הוסיאטין תרס"ד, סי' ב) וביאנינה: "קהל אחד השכירו עליהם לחכם אחד להרבין תורה ביניהם [...] ולהורות להם את התורות והקים ומשפטי אל" (משפטי שמואל, סי' לח).

²³⁷² ראה: לעיל, עמ' 243-247.

²³⁷³ "אשר היו לנו חכמים שלמים מרביצי תורה, ובפרט האחרון, אשר קבע ישיבה בקהלינו כמה שנים" (אשכנזי, סי' כה). ובדברי מהרשד"ם: "שילמד אותנו, ולקבוע לו ישיבה" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קלה). כאשר ביקש ציבור מסוים להדיח מרבין

לרוב במקומות קטנים, ייעודים משתנים למרביץ תורה, כמלמד,²³⁷⁵ חזן,²³⁷⁶ או שוחט.²³⁷⁷ בכל זאת, קבע מהריט"ץ בשנת שע"ב: "תדע, מדאמרו לרב ולדיין ולמרביץ תורה, בוודאי שאין בכלל שמות הללו לא חזן ולא מלמד תינוקות".²³⁷⁸ נראה להסביר, שבקהילות דלות נאלץ מרביץ התורה לבקש פרנסה גם בתפקידים שאינם הולמים את ייעודו.²³⁷⁹ אם כן, בריכוזים היהודים השונים הוגדר מרביץ התורה באופן לא אחיד, ובהתאם לצרכיה של כל קהילה, אבל ככלל נראה להגדירו כרב קהלי שנדרש ממנו לפעול כפוסק וכמורה הוראה.

גם בצפת הוזכר מרביץ התורה בהקשר של ראש ישיבה²³⁸⁰ וכדרשן,²³⁸¹ שדרשותיו נישאו בבית הכנסת,²³⁸² אבל לא מעבר לכך.

מעמדו של מרביץ התורה כפוסק כמעט אינו בא לידי ביטוי במקורות המתייחסים לצפת. לעומת זאת, כאשר דן פוסק צפתי בחכם בעל סמכות משפטית בקהל, הוא נזקק לביטוי 'דיין הקהל',²³⁸³ או, על פי רוב, 'חכם הקהל':²³⁸⁴ "שכל אשר בשם חכם קהל יקרא ידון בני קהלו וירם ראש לקיים דבריו או שלא כדין".²³⁸⁵ חכם הקהל עמד בראש בית הדין הקהלי, והדיונים נערכו "בפני דיין הקבוע בקהל ההוא".²³⁸⁶

תורה, הוא הכריז "שלא יהיה החכם שלהם פ' הנזכר לא מהקהל ולא ראש ישיבה מקהלם" (שם, סי' פ) והשווה: עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 198. וכך בפטרץ: "ולקבוע עתים לתורה בישיבה" (משפט צדק, ח"ב סי' סז; והשווה: דרכי נעם, סי' ד). ראנ"ח דן במרביץ תורה, שעמד בראש ישיבה (ראנ"ח, ח"ב סי' עב). וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' כא; כה-כו. לדעת מ' בניהו זהו ממאפייני הקהילות הקטנות, בהן היה לחכם פנאי גם ללמד (שם, עמ' יא), אבל טענה זו אינה הכרחית.

²³⁷⁴ ראה: לעיל, עמ' 198-202.

²³⁷⁵ בשנת של"ט, "ראובן נתפש' עם יחידי סגולה ת"ת אחד, להיות מרביץ תורה ביניהם, ולהדריך את בניהם לתלמוד תורה לזמן שלש שנים" (דברי ריבות, סי' שמו. וראה: גליק, מקורות, ד, עמ' 304). ובדומה לכך בחצבייה (מהריט"ץ החדשות, סי' צו), בעאנה (שם, סי' ס) ובנאפולי (מארקס, אבן יחיאי, עמ' 605-624). בשאלוניקי עמד נושא זה במרכז של מחלוקת, כנראה באמצע המאה הי"ז, כאשר מרביץ תורה נדרש ללמד קטנים, והוא סירב בטענה שהוא מחויב לתלמידי ישיבה בלבד (מגן גיבורים, סי' יז. וראה: גליק, מקורות, עמ' 319-321). וראה: בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 248.

²³⁷⁶ מהריט"ץ החדשות, סי' ס. וראה: לעיל, עמ' 227.

²³⁷⁷ בחצבייה שבדרום לבנון (מהריט"ץ החדשות, סי' צו).

²³⁷⁸ מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב, עמ' כג.

²³⁷⁹ ראה: לעיל, עמ' 235-238.

²³⁸⁰ "לומד בישיבת רב מרביץ תורה" (מבי"ט, ח"ג סי' קא). וראה: שם, סי' עז.

²³⁸¹ "מרביץ תורה [...] יקרא פסק וידרוש בבית הכנסת [...] (שם, סי' ר); "שידרוש להם ויאמר פסק, כמו שרגילין ללמוד בבית הכנסת" (שם, סי' עז); "עיר קטנה' זה הגוף, ואנשים בה מעט' רמו לאברים. לכן בן אדם, לבך יהיה חכם קהלך, ודרוש אליהם בחכמה, כי אם לא ישמעו אליך לא ישמעו לזולתך [...] (מילי דשמיא, עמ' 104); "לשון המורגל אצלנו ובכל גלילות ישראל, שאינו נקרא המרביץ תורה אלא החכם הדורש להם ומנהיגם על התורה ועל העבודה" (מהריט"ץ החדשות, סי' ס). וראה: אשכנזי, סי' כד.

²³⁸² חרדים, דף פא ע"א.

²³⁸³ "אנו חתומי מטה וכל הקהל הקדוש יצ"ו וכל הנאמנים וז' טובי העיר, קבלנו עלינו בשבועה חמורה בשי"ת בכל חומרי שבועה, שראובן יהיה עלינו לראש ולקצין ודיין ומנהיג, לדון ולפשר בכל ענין שיצטרך, בין ליחיד בין לרבים, בין לנישואין בין לגרושין, בין בכל אשר יראה לו לגזור ולעשות גדר והסכמה, או לקיים איזו הסכמה מההסכמות הקדומות [...] (מבי"ט, ח"ג סי' קפח). וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' קא-קב.

²³⁸⁴ התואר 'חכם' שימש בקהילות ספרדיות גם במשמעות 'רב' (בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 224).

²³⁸⁵ מבי"ט, ח"א סי' רפז. והשווה: אלישיך, סי' קכה.

²³⁸⁶ מבי"ט, ח"ב סי' קמח. והשווה: שם, ח"א סי' שלז; ח"ב סי' ב; רו; ח"ג סי' כה; אבקת רוכל, סי' קעט; אלישיך, סי' פד; מהריט"ט, ח"א סי' קכה.

יחד עם זאת, חכם הקהל נזכר בצפת גם בהקשרים של מורה בקהל,²³⁸⁷ כשם שמרביץ תורה נזכר גם כפוסק כדלעיל, ולכן כנראה שאין הבחנה ממשית בין שני המושגים, כפי שטוען מ' בניהו.²³⁸⁸ הקושי להבחין בין המושגים נכון גם בריכוזים יהודיים נוספים באימפריה העות'מאנית.²³⁸⁹

חכם על-קהלי

על אף שקיומו של מוסד 'הרב הכולל', שנודע בדורות שקדמו לגירוש, פסק במאה הט"ז,²³⁹⁰ נזכרו לעתים חכמים שהנהיגו מספר קהלים בערי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה,²³⁹¹ ואף ידוע על מרביצי תורה שכיחנו בכמה קהלים.²³⁹² לעומת זאת, חכם העומד בראש מערכת על-קהלית, מעין 'רב ראשי' או 'דיין עירוני' לא מוכר לנו בצפת. נתקיימו בה זה לצד זה חכמים שינקו את סמכותם מכישוריהם ומעמדם כרבני קהלים או ראשי ישיבות וחובשי מדרשות, וכפי שתוארה מציאות זו באמצע המאה הי"ז: "כמו שאנו נוהגי"ם] בצפת ת"ו, שהבא למלא את ידו, כיון שהוא הגון וראוי למה נעכב על ידו, אבל בארצות הללו, שהחכם הוא האב ופטרון ליחידים, ואם יסירו אותו מהיות מושל יהיה לו העדר כבוד [...] וכך ראיתי בצפת ת"ו, וכן בירושלם ת"ו, שכל הבא למלא את ידו לקבוע ישיבה ולדון ולהורות יורה יורה ידין ידין, שהתורה אינה ירושה".²³⁹³

2. בתי דין של כלל חכמי צפת ובית הוועד

ברחבי האימפריה העות'מאנית נודעו ערים שונות בתקופה הנדונה שקהילותיהן נשמעו לפסיקות בית דין מרכזי.²³⁹⁴ סוגיית קיומו של בית דין כזה בצפת מורכבת, ונראה שהידיעות על כך כורכות מושגים שונים ונדבכים היסטוריים יחדיו. בבסיסה מונח הצורך בערכאה המקובלת על כלל התושבים, שכן סכסוכים בין קהלים, או עניינים שדרשו התייחסות מיוחדת, דרשו התערבות של דיינים בעלי פרספקטיבה מקיפה ואובייקטיבית.²³⁹⁵

חוקרים שונים נתנו דעתם לנושא בית הוועד, כפי שנדון להלן, והבולט שבהם הוא מ' בניהו.²³⁹⁶ מחקרו יסודי ומקיף, אך גישתו לנושא בעייתית, משום שלא הבחין כלל בין בית הוועד לבין מוסדות השיפוט האחרים, ולא ברבדים ההיסטוריים של פעילותו.²³⁹⁷

²³⁸⁷ "כיון שהוא חכם הקהל לקח מפיו תורה" (מהריט"ן, סי' נה). והשווה: אבקת רוכל, סי' קעט. וראה: הכהן, אלופי יעקב, ב, עמ' קכג.

²³⁸⁸ בניהו, מרביץ תורה, עמ' יא. וראה: שם, עמ' צד-צט.

²³⁸⁹ ראנ"ח דן במרביץ תורה קהלי שנפגע מיחס הקהל אליו, ולכן "קם ונדר [...] אם יהיה חכם בקהל (ראנ"ח, ח"ב סי' עב). ניתן להוכיח מכאן זהות בין המושגים. והשווה, ביחס לאדריאנופול: אבקת רוכל, סי' קעט-קפא. וראה: מהרשד"ם, אה"ע סי' קפד; קצה; רכא; מהרש"ך, ח"ב סי' קצה; לחם רב, סי' פג; דברי ריבות, סי' ה; משפטי שמואל, סי' עט.

²³⁹⁰ אמנם, במושג זה הוסיף ונעשה שימוש במאה הט"ז במשמעות של רב קהלי (בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 232-236).
²³⁹¹ למשל: מבי"ט, ח"ב סי' קכט.

²³⁹² כגון במאגנסיה (הסמוכה לאיזמיר), בפטרין, בשאלוניקי, באבילונה וביאנינה (בניהו, מרביץ תורה, עמ' כב-כד; נא-נד).
²³⁹³ תשובת ר' ברוך ברזילי, בתוך: שפיגל, תשובות, עמ' קפח-קצד.

²³⁹⁴ לדוגמה, בירושלים במאה הט"ז: "[...] מה שיהיה לעניי קהילות אשר בירושלים תוב"ב, לפי ראות ב"ד הקבוע שם" (אהלי יעקב, סי' א). וראה: בן נאה, יהודים, עמ' 157-163; 188; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 236.

²³⁹⁵ ראה למשל: אבקת רוכל, סי' קעט; קצז; אלשיך, סי' קכה; דברי ריבות, סי' רסט.

²³⁹⁶ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' יא-טז.

בסביבות שנת רפ"ז, בראשית תקופת הצמיחה של צפת, קרא ר' יעקב בירב לחכמי צפת: "בבקשה תתקבצו כולכם, ותשאו ותתנו בענין זה [...]".²³⁹⁸ ח"ז דימיטרובסקי הסיק מכאן, שלפנינו עדות על פעילות בית דין מרכזי כבר באותה עת, ובכך "אין ספק".²³⁹⁹ אבל נראה שמכאן יש להוכיח את ההיפך, שכן עצם הפנייה לא מוכיחה את התכנסותם הסדירה של חכמים אלו, אלא דווקא את העדרה.²⁴⁰⁰ כנראה בסביבות שנת ר"צ או רצ"ה התכנס בית הוועד,²⁴⁰¹ בהשתתפות "חכמי צפת, יועציה ומנהיגיה".²⁴⁰² בית הוועד היה בית הדין המקומי העליון, מעין מקבילה רבנית למעמד של המנהיגים ה'אזרחיים', כדלהלן.²⁴⁰³ הוא הוגדר כ"מקום קבוץ חכמים",²⁴⁰⁴ אך השימוש במושג זה איננו מובן מאליו, שכן בתודעה ההלכתית, מאז ספרות חז"ל ואילך, יש לו משמעויות מפליגות של בית דין עליון בעל סמכות מחייבת במיוחד.²⁴⁰⁵ הערה זו מעלה את האפשרות לקשר בין רעיון הסמיכה של ר' יעקב בירב לבין מוסד זה שהוקם בימיו.²⁴⁰⁶

במקור הנזכר לא נמסרו פרטים על טיבו של מוסד זה ותולדותיו, ולא ברור אם ה'יועצים' וה'מנהיגים' הם חכמי צפת או אנשי ההנהגה הלא-רבנית כדלהלן, אבל על הפרק עמדו נושאים עקרוניים שדרשו הכרעה מסמכות עליונה: עניינו של אדם, "שנזרק" [ה] בו מינות, וכן אחר [משכב?] ²⁴⁰⁷ הזכור",²⁴⁰⁸ ושאלת ההיתר לשתף פעולה עם ערכאות של גויים. בדרך כלל נאבקו החכמים בשיתוף פעולה כזה,²⁴⁰⁹ אבל במקרה זה הם נדרשו להכרעה חריגה. ככל הנראה, התכנסות זו הייתה לשעתה בלבד, וכפי שנראה להלן

²³⁹⁷ בניהו, חידושה, עמ' 249 הערה 9.

²³⁹⁸ בירב, סי' לג.

²³⁹⁹ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נו, הערה 95.

²⁴⁰⁰ גם המקורות האחרים שהוזכרו בדברי ח"ז דימיטרובסקי אינם מוכיחים כלל את טענתו, ואף הצעתו של מהרלב"ח לקבץ את החכמים בצפת (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רפה ע"ב), איננה מעידה שהמנהג היה ידוע, כפי שנטען שם, אלא דווקא את ההיפך.

²⁴⁰¹ מבי"ט, ח"א סי' כב. המבי"ט העיד על דיון שנערך בבית הוועד, ועל ההתייעצות שערך בעניינו עם ר' יעקב בירב: "אחר זה בא הרב הגדול ה"ר יעקב בירב, ונשאתי ונתתי עמו בכל זה, והסכי' הוא ג"כ עמי" (שם, שם). את הביטוי 'בא הרב' יש לפרש כחזרתו של ר' יעקב בירב לצפת בשנת ר"צ או רצ"ה (ראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' מט-נ). מ' בניהו משער שזמנו של הדיון בשנת רצ"ט (בניהו, יוסף בחירי, עמ' יד-טז), אלא שלהלן ניווכח שבפרק זה עמד בעצמו בראש בית הדין הגדול, ולא כפי שמשמע ממקור זה, שהצטרף אל הדיון מן החוץ.

²⁴⁰² מבי"ט, ח"א סי' כב.

²⁴⁰³ הקר, יוצאי ספרד, עמ' 41.

²⁴⁰⁴ דברי ריבות, סי' רסט. והשווה: מהריט"ץ החדשות, סי' ט; תורת חיים, ח"ב סי' ב.

²⁴⁰⁵ ראה: רדב"ז, ח"ג סי' אלף ז; מבי"ט, ח"א סי' שמג; מהריט"ץ החדשות, סי' ט. וראה: אלבק, בתי הדין, עמ' 117-122.

²⁴⁰⁶ א' דוד שיער שבית הוועד נועד 'לפצות' על אבדן הסמיכה (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 129-130), אלא שבאותה עת עוד לא ירד רעיון הסמיכה לטמיון.

²⁴⁰⁷ כך הוא בלשון חז"ל (בבלי, סנהדרין עג ע"א). הבנה זו מתחזקת לאור המשך הדברים: "אמרו לו הממונים: רצוננו שתלך מן המדינה, שלא תטמא את הארץ במעשיך הרעים" (מבי"ט, ח"א סי' כב).

²⁴⁰⁸ שם, שם.

²⁴⁰⁹ ראה: להלן, עמ' 298-302.

בית הוועד לא פעל, או שלא הצליח לפעול, בשנים הקרובות. בשנים רצ"ו²⁴¹⁰ ורצ"ז²⁴¹¹ התכנסו בתי דין בראשות חכמים מרכזיים, אבל שמעו של בית הוועד לא נזכר בהם.

ר' יעקב בירב ניסה בשנת רצ"ח לחדש את הסמיכה²⁴¹² בצפת,²⁴¹³ ובאמצעותה ביקש להשיב אל צפת את עטרת ה'סנהדרין' הקדומה ליושנה,²⁴¹⁴ דהיינו ליצור תשתית לריכוזיות שיפוטית הלכתית, בעלת סמכות והשפעה מכרעת על העולם היהודי בכללו. הסמוך הראשון היה ר' יעקב בירב עצמו,²⁴¹⁵ וכוונתו הייתה להשתמש בסמכויות מופלגות, כגון השימוש במלקות כדי לפטור חוטאים מעונש כרת.²⁴¹⁶

בשנת רצ"ט העלה המבי"ט את הצורך בסמכות ריכוזית אחת בהנהגת ר' יעקב בירב, לאחר מחלוקת שפילגה את העיר,²⁴¹⁷ ומכאן שבשלב זה עדיין לא הייתה כזו בנמצא. ר' יעקב בירב הצביע על צורך זה כשקבל: "שבעונותנו כך הוא המנהג באותה העיר [בצפת], לאותם שיש בהם יראת שמים אין כח בידם למחות, ועתה לא גברה אלא ידי המלשינים והאלמים".²⁴¹⁸ דיון זה התנהל בשנים רצ"ה-רצ"ט לערך,²⁴¹⁹ ודבריו מכוונים אל הצורך בבית דין ריכוזי וסמכותי. כנראה שזמן לא רב אחר כך התגשמה שאיפה זו, שכן ר' יעקב בירב עמד בראש בית דין מרכזי בצפת.²⁴²⁰ כיוון שהביטוי 'בית הדין הגדול' ביחס לזה

²⁴¹⁰ אבקת רוכל, סי' ככד.

²⁴¹¹ מהרלב"ח, סי' צג.

²⁴¹² בשימוש במושג ה'סמיכה' עלינו להבחין במובנו היסודי: העלאה של אדם למדרגת רב, למטרת סמכות ומעמד רשמיים. שורשי ה'סמיכה' במובן זה נעוצים בימי הגאונים, והמשכה בימי הביניים בפזורה האירופית, באשכנז, בצרפת, באיטליה ובספרד. ראה: אלבק, בתי הדין, עמ' 84-99; זנה, וירונה, עמ' קפ-קפא; ברויאר, דיסרטציה, עמ' 24-66; מ' ברויאר, "הסמיכה האשכנזית", ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 15-46; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 225-229; יובל, חכמים בדורם, עמ' 18-19; 322-350. גם מטרתו המוצהרת של ר' יעקב בירב הייתה, לכאורה, הכשרת מורי הוראה ופוסקי הלכה: "עושים באמת וישר משפטי התור", לדין את שתקיף" (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"ד). הוא אף הגביל את הסמיכה רק למועמדים שהוכיחו שליטה בספרות הפוסקים, ויכולות לימודיות גבוהות (אייבעשטיץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א). אבל כפי שנראה להלן, הוא יצק למושג זה משמעויות נשגבות יותר.

²⁴¹³ "שחכמי צפת ראו לעשות מעשה [...] שחכמי ארץ ישראל יכולים לסמוך הגם שהם אינם סמוכים" (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א). וראה: כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 30.

²⁴¹⁴ ראה: שם, עמ' 37-44; בניהו, חידושה עמ' 248-253; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 148-150.

²⁴¹⁵ "ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין, החכם השלם הרב הגדול מהר"ר בירב נר"ו, שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יושל' מהיותר חכמים שבנו אצלו" (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"ב). והשווה: מבי"ט, ח"ג סי' רט. וראה: דימטרובסקי, בירב, עמ' נג.

²⁴¹⁶ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רפ ע"א. וראה: דוד, אנוסים, עמ' 189-190.

²⁴¹⁷ מבי"ט, ח"א סי' כא. והשווה: "שיכולי' לכוף רוב קהלות שבעיר א' לקהל אחד שבעיר שיסכימו עמהם בכל מה שיש בו מגדר מלתא דאיסור' [...] נלמוד אנחנו גם כן אפילו בזמנינו להיות אגודה א' בעיר א' בתקנות, בפרט כשנעשה על פי חכם חשוב שבעיר, כי אין לך אלא שופט שבימך, וכן צריך שיהיה בכל ענייני העיר שיהיו כולם אגודה א' כמו שהם מיוחדים באל א' ותורה א' ומשפט א', כך יהיה גם כן בתקנות שיש בהם מגדר מלתא דאיסורא, שחייבי' המיעוט להיותם נגררים אחרי הרוב בכל עניינים אלו" (שם, ח"ג סי' עז).

²⁴¹⁸ בירב, סי' כט [=כב].

²⁴¹⁹ ראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שו הערה 28.

²⁴²⁰ [...] ושנתקבלו עדותם בפני ב"ד הגדול שבאותם הימים, הוא מורנו הרב רי ב"ר [=ר' יעקב בירב] ז"ל" (מבי"ט, ח"א סי' רפט). דבריו מתייחסים לדיון שנמשך על פני שנים אחדות, ונחתם במסמך "בשנת הבקר" (שם, שם), כלומר בשנת ש"ב כדלהלן. במהלכו נמסרה העדות בפני ר' יעקב בירב, כאמור, אלא שהוא לא זכה לראות את סוף הדיון, שהרי נפטר בשנת ש"א. כיוון שבשנת רצ"ט עוד לא נמצא בית דין מרכזי בראשותו, כאמור, הרי שהדברים מתייחסים לשנים ש"א לערך.

שבראשותו חזר ונשנה במקור זה, יש להניח שראה בו כלי להגשמת שאיפתו להשבת הסנהדרין, ושמצא בו את ההצדקה לשיגור שאלות הלכתיות אליו "מכל פנות העולם".²⁴²¹

כפי שנראה להלן, הישיבה בראשות ר' יעקב בירב תפקדה כבית דין, אבל אין בידינו להוכיח קשר בינה לבין בית הדין הגדול שבראשותו. ככל הנראה, כישלוננו בהשגת הסכמת עמיתיו לרעיון הסמיכה²⁴²² ויציאתו לדמשק,²⁴²³ ועל כל פנים מותו בשנת ש"א, מציינים גם את סופו של בית הדין הגדול.

היעדר בית דין כללי עד סוף שנות הארבעים של המאה ה"ז

בשנת ש"ב²⁴²⁴ דן המבי"ט בעניין גביית כתובה, ובתורף דבריו הוסיף: "ומפני שחלקו עלי קצת חכמי העיר יצ"ו הראיתי הפסק לחכמים אחרים, וחתמו בו החכמים ה"ר אברהם שלום והר' יעקב קואלייאר וה"ר שלמה חזן וה"ר אברהם בירב והדיין הרי [=הר'] ישועה ושאר חכמים, וגם ה"ר משה אל שקר ז"ל כתב כן מירושל' [ים] וה"ר דוד ן' זמרא ממצרים ששלחתי לשאול את פיהם".²⁴²⁵ על אף שהתייעצות הלכתית בין פוסקים איננה ייחודית לפרק זמן זה, דומה שההתרחשות המתוארת כאן לא הייתה מתנהלת בימיו של בית דין מרכזי, והמבי"ט לא היה נאלץ לגבות את פסיקתו בחיזור אחר חכמים נוספים בצפת ומחוצה לה.

בשנת ש"ה תיאר ר' יהודה חליווה תקופת שפל במעמד בתי הדין היהודים: "והנער ירהב בזקן, והגויים אינם מניחים לישראל לעשות משפט [...] החכמי'ם] אנשי מעשה מושכים ידיהם מעשות משפט, ומניחים הכרם לבעל הכרם שיבא ויכלה את קוציו".²⁴²⁶ כלומר, אין בית דין ריכוזי ואיש הישר בעיניו יעשה. שתי סיבות מנה לכך: היעדר כבוד לדיינים מצד הציבור היהודי, והגבלות שהוטלו עליהם מצד השלטון העות'מאני.

באותה שנה התכנסו כל חכמי העיר, ונתבקשו להכריע במחלוקת שפרצה בין הספרדים למוסתערבים, בעניין התאמת מסורות חלוקת פרשיות הקריאה בתורה. האסיפה הכריעה לצד המוסתערבים, אלא שהספרדים סירבו לקבל זאת, ובשנת ש"ח הודיעו חכמיהם על הכרעתם ההפוכה, אותה אף ניסו לכפות על המוסתערבים.²⁴²⁷ אם כן, בשלב זה עדיין לא הצליח להתגבש בית דין כללי מוסכם, בשל חוסר הסכמה לגשר על פערים שנפערו בין הקהלים.

בית הדין הגדול בראשות ר' יוסף קארו

²⁴²¹ קורא הדורות, דף לב ע"ב.

²⁴²² "וכי הטיבו לראות שאינה כהלכה, קצת מזקניהם וגדוליהם חזרו בהם, ובפרט כי ראו שאנחנו צעירי הצאן צאן ירושלם לא הסכמנו בה" (מהרלב"ח, הסמיכה, דף רפט ע"א).

²⁴²³ ראה: כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 33.

²⁴²⁴ "ומה שנראה לי כתבתי וחתמתי בי"ב לניסן שנת הבק"ר אור וכו'" (מבי"ט, ח"א סי' סה). 'שנת הבק"ר' עשויה להיות גם שנת ש"ז, אלא שבאותה שנה חל י"ב בניסן בשבת (קלוח).

²⁴²⁵ מבי"ט, ח"א סי' סה. והשווה: שם, סי' סב.

²⁴²⁶ אידל, חליווה, עמ' 123.

²⁴²⁷ עיבור שנים, דף לב ע"ב.

תלמידו המובהק והמוסמך של ר' יעקב בירב, ר' יוסף קארו, ניסה ככל הנראה למלא את החלל שנותר לאחר מות רבו ורעיונותיו, אם כי במרחק שנים ספורות מפטירתו, אולי במטרה להמתין לדעיכתה של אש מחלוקת הסמיכה.

על רבים מהרהורי לבו של ר' יוסף קארו ניתן ללמוד בספר מגיד משרים, שככלל מבטא את הבטחות ה'מגיד' אליו בתקופת נדודיו ולאחר התיישבותו בצפת.²⁴²⁸ אלא שלמרות שמדובר ביומן אישי, התאריכים בדרך כלל אינם מציינים את השנה, ולפיכך קשה לשחזר את שאיפותיו האישיות בסדרן הכרונולוגי. בכל זאת ננסה להפיק ממקור זה את מרב הידיעות, ונוסיף עליו אחרות.

בשנת ש"א ברך ה'מגיד' את ר' יוסף קארו: "אזכך להעמיד תלמידים הרבה ולהדפיס ספריך, ולפשטן בכל גבול ישראל [...] ויחד לבבך ומחשבותיך לעבודתי ואזכך להיות כתוב במצחך האי הוא ריש מתיבתא וכו'".²⁴²⁹ באותו יום אף צווה ר' יוסף קארו לעסוק בקביעות בקבלה.²⁴³⁰ בשלב זה ממוקדות מגמותיו בהעמדת הישיבה שבראשותו ובפרסום כתביו.

לעומת זאת בשנת ש"ג ברך אותו ה'מגיד': "כי ארוממך להיות שר ונגיד על כל גולת ישראל שבמלכות עראביסטאן [=שבארצות ערב, כנראה כוונתו לאזורים שממזרח לארץ ישראל ולסוריה]²⁴³¹, ויען כי מסרת נפשך על חזרת עטרת הסמיכה ליושנה תזכה להיות מוסמך מכל חכמי ארץ ישראל ומחכמי חוצה לארץ, ועל ידך אחזיר הסמיכה ליושנה, ואזכך לגמור חיבורך וכו', ובתר כן תיתוקד על קדושת שמי [...]".²⁴³² כאן מובעת שאיפתו של ר' יוסף קארו לפרוס את השפעתו על הגולה, ולחדש את מפעל הסמיכה, שכאמור כשל שנים ספורות קודם לכן. לא מצאנו הבעת שאיפות כאלו בשלב מוקדם יותר.²⁴³³ בשנת ש"ט או ש"ב שב ה'מגיד' והבטיח לו: "ודע שמהרה יבא לך ממון רב מחוצה לארץ לתת לתלמידיך הספקה, ותלמידיך יפרו וירבו ויצאו חכמים גדולים מורים הוראות מהם, וכל תלמיד שלא ילמוד בישיבתך לא יחזק בידוע [!] כלל, ותתעלה ותתנשא כי אני אגדלך ארוממך אנשאך אתנך נגיד על עמי ישראל, ותתגדל ישיבתך יותר מישיבת בחירי יצחק אבואב ותלמוד ותלמד, ובניך [=ותלמידיך?] יהיו סנהדרין בלשכת הגזית ותראה אותם מלמדים הלכות קמיצה".²⁴³⁴ כאן שב והביע את שאיפתו לחידוש הסנהדרין בירושלים,²⁴³⁵ אבל כיוון שבפרק זה כבר נוסד בית הדין הגדול שבראשותו כפי שנראה להלן, אולי יש

²⁴²⁸ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שצא-תיב; תמר, אשכולות, עמ' 130-132; ורבלובסקי, קארו, עמ' 15-49; 242-264; מ' פכטר, "ספר מגיד משרים לר' יוסף קארו כספר מוסר", דעת, 21 (תשמ"ח), עמ' 57-83.

²⁴²⁹ מגיד משרים ת"ו, דף נו ע"א. התאריך הוא "שנת אשה, אור ליום שבת ד"ב לאדר" (שם, שם). בשנת ש"ו לא היה תאריך זה בשבת, ואילו בשנת ש"א חל יום שבת בכ"ב אדר ראשון (קלוח).

²⁴³⁰ מגיד משרים ת"ו, דף נו ע"ב.

²⁴³¹ השווה: מהריט"ץ, תשובות לעאנה, עמ' יט. וראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 128.

²⁴³² מגיד משרים ת"ו, דף סו ע"א.

²⁴³³ בשורת המוות על קידוש ה' נמסרה לו זה מכבר, בשנת רצ"ו (מגיד משרים ת"ט, דף יא ע"א), והיא כידוע לא התממשה.

²⁴³⁴ שם, דף ד ע"א. תאריך ההתגלות הוא "אור ליום שבת כ"ז לאייר ב' מדבר סיני" (שם, שם). האפשרות לנפילת פרשת במדבר בתאריך זה בימיו של ר' יוסף קארו בצפת היא בשנים ש"ט וש"ב (קלוח).

²⁴³⁵ הקמיצה היא מן הפעולות המיוחדות לעבודת הקרבנות בבית המקדש. ראה התייחסותו ההלכתית של ר' יוסף קארו לנושא: כסף משנה, הלכות מעשה הקרבנות, יג, יב-יג.

כאן רמז לשאיפותיו על רקע פעילותו של בית הדין, להגיע למעמד של 'נגיד' ולראש הסנהדרין האידיאלית בעידן הגאולה.

ואכן, בשנת שי"ד הביע ר' יוסף קארו את כוונותיו במפורש, כאשר גילה שבעיניו נחשב בית דינו ל'בית הדין הגדול',²⁴³⁶ ואין מדובר במונח ריק ממשמעות. בדומה למונח 'בית הוועד' גם למונח זה היו משמעויות הלכתיות מפליגות, אפילו למעלה מאלה של בית הוועד,²⁴³⁷ ולפי דברי ר' יוסף קארו הקביל בית הדין הגדול במונחים מסוימים לסנהדרין הקדומה.²⁴³⁸ כך יש להבין את הכינוי שהעניק לצפת: "מקום המשפט",²⁴³⁹ מונח מקראי המתפרש כבית דין עליון וסמכותי.²⁴⁴⁰

את שאיפותיו אין לנתק מחיבורו ההלכתי המקיף בית יוסף, שבאותו פרק, בין השנים ש"י-שי"ט, הודפס והופץ,²⁴⁴¹ ובתודעתו האישית ראה בו את המפעל הסמכותי העליון עבור כלל תפוצות ישראל.²⁴⁴² כפי שנראה להלן, בישיבה שהקים למדו תלמידי חכמים מופלגים, ובבית דינו כיהנו גם "יושבים בישיבה".²⁴⁴³ אולי מהם ישבו בהרכב בית הדין הגדול, אם לא נקבל במשמעות מליצית את הביטוי: "בית מדרשו העומד לנו במקום אהל מועד".²⁴⁴⁴

על מגמתו של ר' יוסף קארו מסר מהריט"ץ, כפי שראה את הדברים בדור שאחריו: "[...] וכל אחד יכול לומר לבית דין הגדול אזילנא [=נלך] [...] וכן שמעתי, שהיה נוהג מוריני הרב מוהר"י קארו זלה"ה שלא היה רוצה להטריח [את בעלי הדין ממרחקים] ולהוציא ממון, היה כותב שיסדרו טענותיהם וישלחו למקום החכמים החשובים בדור".²⁴⁴⁵ כלומר, את עצמו הוא ראה כראוי לטפל בבעיות מרחבי העולם היהודי,²⁴⁴⁶ ואת צפת ראה כמקום מבחר החכמים.

בית דין מרכזי בראשותו של ר' יוסף קארו נזכר לראשונה בשנת ש"ח, כששותפות לו דמויות מרכזיות, "הרבני[ם] הגדולי[ם] [...] וכמה רבנים אחריה[ם]".²⁴⁴⁷ שתיים מהן היו ר' אברהם שלום ור' יוסף

²⁴³⁶ "והנה, בזמן הזה, ב"ד העיר הזאת מומחה לרבים, וגדול בחכמה ובמנין מכל המקומות ששמענו שומעם, ומארבע כנפות הארץ יריצו להם שאלותם, ואחר דברי תשובתם לא ישובו. וכיון שכן, דין ב"ד הגדול יש להם" (אבקת רוכל, סי' יז). וראה: דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' צ-צד; הבלין, אשכנזי, עמ' 111-119.

²⁴³⁷ מהריט"ץ עמד על כך, והגדיר את ההבדל בין שני המושגים: "כי בית הוועד אינו בית דין הגדול, כי בית הוועד היינו מקום קבוץ בית דין הקבוע, אבל יש בית דין גדול ממנו בחכמה [...] ובית דין הגדול הוא מקום הנשיא" (מהריט"ץ החדשות, סי' ט). והשווה: תורת חיים, ח"ב סי' ב. וראה: אלבק, בתי הדין, עמ' 117-122.

²⁴³⁸ אבקת רוכל, סי' קעט; קפא; רו. והשווה: רדב"ז, ח"ג סי' תקיח. וראה: א' כץ, "סמכויותיו ותפקידיו של בית הדין הגדול", תורה שבעל פה, 11 (תשכ"ט), עמ' עז-פח; ש' דיכובסקי, "בית הדין הגדול בירושלים", תורה שבעל פה, 38 (תשנ"ז), עמ' ע-פח.

²⁴³⁹ אבקת רוכל, סי' יט. והשווה: קארו, שו"ת אה"ע, דיני קדושין, סי' ט.

²⁴⁴⁰ ראה: מהרשד"ם, אה"ע, סי' יז; מהריט"ץ, סי' יא; מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' לז.

²⁴⁴¹ ראה: לנדוי, קארו, עמ' ל-לד.

²⁴⁴² ראה: תא שמע, קארו, עמ' 154-155.

²⁴⁴³ אבקת רוכל, סי' יח.

²⁴⁴⁴ שם, סי' קכו.

²⁴⁴⁵ מהריט"ץ החדשות, סי' ט.

²⁴⁴⁶ והשווה: אבקת רוכל, סי' יז.

²⁴⁴⁷ חרדים, דף סה ע"א.

סאגיש, חכמים בולטים מתלמידי ר' יעקב בירב, וביניהם נדון גירושו של עברייני מן הארץ. לפסק דין קיצוני כזה נדרשה סמכות ציבורית מוצקה במיוחד, ולאחרונה הוא נדון בבית הוועד למעלה מעשר שנים קודם לכן, כפי שראינו לעיל.²⁴⁴⁸ עובדה זו מלמדת על הסמכות שהרכב זה נטל על עצמו, ואולי על יומרותיו למלא את מקומו של בית הוועד.

הרכב זה נזכר שוב בשנת שי"א, כששם הדיינים הוכנס אל נוסח שבועה חמורה של סוחרים שעסקו בהובלת סחורות לשאלוניקי: "ונשבעו בשבועה חמורה בשי"ת [=בה' יתברך] בתפילין ביד על דעת המקום ב"ה [=ברוך הוא], וכל אחד מהם לדעת חבריו ולדעת רבים מפורשים, שהם החכמים השלמים כמהר"ר אברהם שלום וכמהר"ר יוסף קארו וכמהר"ר יוסף סאגיס יצ"ו, הדורים בצפת תוב"ב".²⁴⁴⁹

העובדה שלא מדובר בהרכב של דיינים, אלא באישים שעל שמם נשבעים סוחרים, עשויה ללמד על מעמדם הציבורי הגבוה ועל התודעה הציבורית שראתה בהם ערך סמכותי כשהם יחדיו. נוהג דומה, של שבועה בשם רבני צפת, שב ונזכר במאגנסיה בשנת שט"ו בקשר לקבלת מרביץ תורה. במקרה זה לא נזכר שמם, אבל ר' אברהם שלום נזכר כמסכים על מעשה המינוי,²⁴⁵⁰ ור' יוסף קארו דן בו.²⁴⁵¹

את היעדר הידיעות על פעילות בית הדין הגדול יש לבחון על רקע הפולמוס המר עם המבי"ט, כנראה סביב שנת שי"ז,²⁴⁵² בנושא איכות הדיינים מבית מדרשו של ר' יוסף קארו. כפי שנדון להלן, המבי"ט ערער על סמכות תלמידיו שדנו בבתי דין קהליים, ופסק שאין להגביל בעלי דין מלפנות לבית דין גבוה מהם: "דאי איכא [=שאם יש] ב"ד [=בית דין] מומחה קבוע בעיר אח' [ת], אין אח' [ד] מן הבעלי דינין יכול לומ' [ר] לחברו שלא מרצון חברו תברו' [ר] אתה ואברור אני אם אינו גדול מב"ד שבעי' [ר], [...] וכן אם הבתי דינין לא רצו לדון ביחד יכול כל אחד מהם לכופ את חברו לילך לב"ד הגדול, כיון שהם בעיר אחת [...] וכן נוכל לומר כי אפילו כשיש ב' בתי דינין קבועין בעי' [ר], אין יכול לכופ, אפילו מלוה ללוה, לילך לקטון ולא לברור, אלא הולכים לב"ד הגדול שבעיר".²⁴⁵³

האם הביטוי 'בית הדין הגדול' בדבריו מקרי? האם ייתכן שלאחר שלילתו את ר' יוסף קארו ותלמידיו הוא מפנה את בעלי הדין דווקא לבית דינו? את הביטוי 'בית הדין הגדול' אפשר להבין לאו דווקא במשמעות שנתן לו ר' יוסף קארו, אלא במשמעות בית דין בכיר או מובחר יותר ביחס לעמיתיו. זו משמעות המונח בדברי המבי"ט, ואולי השתמש דווקא בו כדי לעקוץ ברמיזה את יריבו: כעת, לאחר שבית הדין הגדול של ר' יוסף קארו הפסיק את פעילותו עד שנת שי"ז, אפשר למצוא בתי דין ראויים ו'גדולים' לא פחות ממנו בצפת.

²⁴⁴⁸ מבי"ט, ח"א סי' כב.

²⁴⁴⁹ מהריב"ל, ח"א סי' קיב. והשווה: מהרשד"ם, יו"ד סי' פח.

²⁴⁵⁰ מהרשד"ם, יו"ד סי' צ.

²⁴⁵¹ אבקת רוכל, סי' רו.

²⁴⁵² מבי"ט, ח"א סי' רפז.

²⁴⁵³ שם, סי' רפ. וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 69-70.

בחדש טבת שנת שי"ט²⁴⁵⁴ דנו ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל, המבי"ט ור' שמואל ן' וירגה בעניין גביית חוב.²⁴⁵⁵ אולי בעובדת ישיבתם המשותפת במסגרת שנראית כבית דין עליון יש כדי להעיד על השלמה בין ר' יוסף קארו והמבי"ט, ואולי אפילו על הסכמת המבי"ט לרעיון בית הדין הגדול. בחדש ניסן באותה שנה דנו ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל והמבי"ט בחרם שהטילו רבני איטליה על ר' משה ן' שושן, שיצא בשליחות ר' יוסף קארו, בעקבות סירובו למסור עדות.²⁴⁵⁶ אולי באירוע זה נרמז על תקלות בפעילות בית הדין, שכן בנוסח מקביל לכתב טענות בית הדין חתומים שישה עשר מחכמי צפת מלבד השלושה הנזכרים.²⁴⁵⁷

מהי משמעות השוני בנוסחי המסמכים המעידים על חתימות הדיינים? המפתח לכך נמצא בדברי המבי"ט, שהעיד שלא חתם על הפסק בנפש חפצה, ואף נאלץ לחתום ליד נוסח של הערה שנכפתה עליו: "[...] ולכן לא חתמתי במה שכתב, ואחר כך מפני דרכי שלם [!] שהפצירו בי חתמתי, וז"ל [=זוהי לשון (הערת)]: רוב הטענות מוכיחות ענין הנרצה, ולכן ראוי לרב ה"ר משה ושכנגדו לקיים מה שכתוב למעלה".²⁴⁵⁸ מי היו אותם 'שכנגדו', שהוחתמו על אותה הערה? בנוסח שב'מתנות לאדם' נמצא גם ר' ישראל די קוריאל. יוצא מכאן שר' יוסף קארו היה בעמדת מיעוט, וכיוון שלא הסכים לוותר צירף דיינים רבים לחתימה על המסמך, וכך דחק לפינה את המתנגדים.²⁴⁵⁹ לבסוף הציג בנוסח שמטעמו, זה שהובא ב'אבקת רוכל', את חתימתו לצד חתימות שני יריביו כאילו היו שותפים לו ללא דופי. אולי מציין אירוע זה את אבדן הסמכות של בית הדין הגדול, ועל כל פנים כנראה שלא פעל מכאן ואילך.

על רקע זה ננתח את עדותו של המבי"ט: "ובשנת השמטה שעברה, שנת הש"ך ליצירה, בטלנו כמה פרוזבולין שלא נעשו בב"ד [=בבית דין] החשוב שבעיר, וכתבו אחרים תחתיהם בב"ד החשוב".²⁴⁶⁰ דבריו אינם מבארים מהו 'בית הדין החשוב' בשנת ש"כ שנטל לעצמו את הסמכות לבטל מסמכים של בית דין קודם ומה היה הרכבו, אולם יש להניח שמדובר בהרכב מיוחד שהתכנס למטרה המסוימת, שהתעוררה סביב שטרות הפרוזבול הפגומים. מחד גיסא, בעיה כזו לא הייתה מתעוררת אילולי פעל בצפת בית דין מוסכם, ומאידך גיסא הצורך בשטרות שיסדירו את תשלום החובות ללווים התבקש מאליו, ומשלא נמצא בית הדין המוסמך פנו בעלי העניין לדיינים זוטרים.

ייתכן להסביר את אחריתו של בית הדין הגדול גם ביחסם של רבני הגולה בזמנו. חכם אנונימי ערער על עצם סמכותו,²⁴⁶¹ ודחה את יומרתו של ר' יוסף קארו "שבי"ד [=שבית דין] מצפת הוי [=הוא] כבי"ד

²⁴⁵⁴ 'שנת חוש"ה'. אם תפקיד האות ה' לציין אלפים, הרי שמדובר בשנת שי"ד.

²⁴⁵⁵ אבקת רוכל, סי' קנה.

²⁴⁵⁶ שם, סי' קצה.

²⁴⁵⁷ מתנות באדם, סי' קד.

²⁴⁵⁸ מבי"ט, ח"א סי' רפג.

²⁴⁵⁹ מעניין לציין שכתב זה קוים בפני בית הדין בפירארה לאחר זיהוי שתי חתימות בלבד, של ר' יוסף קארו ושל המבי"ט (מתנות באדם, סי' קד).

²⁴⁶⁰ מבי"ט, ח"ב סי' פא.

²⁴⁶¹ דיון בזהות בר הפלוגתא של ר' יוסף קארו, ראה: ר' יוסף קארו, אבקת רוכל (מהדורת ד' אבישן), ירושלים תשס"ב, עמ' עד הערה *.

גדול שאין כמוהו".²⁴⁶² בהקשר זה בלט מהרשד"ם, שהעיר שמוסד כזה לא ראוי לבני הדור,²⁴⁶³ והתנגד במלוא כוחו להתערבותם של ר' אברהם שלום, ר' יוסף קארו ור' יוסף סאגיש בעניין התרת שבועה בשאלוניקי.²⁴⁶⁴ עברו נחשבה שאלוניקי "עיר שרובה ישראל, וישיבות גדולות לת"ת [=לתלמוד תורה]"²⁴⁶⁵, ובעיניו נראתה התערבותם כהשגת גבול והבעת אי אמון בכוחם של חכמי שאלוניקי להכריע בעצמם.

בתי דין כלליים מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השישים של המאה הט"ז

בשנים שט"ו,²⁴⁶⁶ שי"ז,²⁴⁶⁷ שי"ח,²⁴⁶⁸ ש"כ,²⁴⁶⁹ ש"כ"ב,²⁴⁷⁰ וש"כ"ג,²⁴⁷¹ נזכרו בתי דין שבמושבם נמנו הרכבים שונים של רבני העיר. קשה לדעת את הרקע לבחירת הרכבי הדיינים של כל דיון, אבל נראה שבדרך כלל מדובר בנציגות כלל עירונית, עם ייצוג בולט לדיינים הספרדים.²⁴⁷² הרכבים אלה התאפיינו במספרים לא קבועים של משתתפים,²⁴⁷³ אך לכל הפחות שלושה.²⁴⁷⁴ לעתים הם נזכרים בכינויים שונים, כמו "חכמי העיר",²⁴⁷⁵ "החכמי" [ם] מצפת",²⁴⁷⁶ "רבני צפת"²⁴⁷⁷ או "דייני ישראל",²⁴⁷⁸ ואולי מהיעדרותו הבולטת של מושג 'בית הוועד' בפרק זמן זה, יש להסיק שהמאמצים לגבשו נכשלו, ותחתיו הוקמו ערכאות חלופיות לצרכים מזדמנים.

²⁴⁶² אבקת רוכל, סי' יח.

²⁴⁶³ מהרשד"ם, חו"מ סי' יב.

²⁴⁶⁴ [...] "מה עלה על רוחכם ומה הגיע אליכם לכתוב דברים כאלה ולשולחם בתוך עיר ואם בישראל [שאלוניקי] [...] ואם דן ה' אותה בדבר ומגפה ושרפה השאיר בה שריד ופליטה גדולה מסופרים וספרים, ומלאה הארץ דעה את ה' לעבוד עבודתו, ולא לכם עם שגדלה מעלתכם צריכי, כי ת"ל חכמה ודעה צדק ומשפט ילין בה [...] " (שם, יו"ד סי' פו).

²⁴⁶⁵ שם, סי' קפט. והשווה: שם, חו"מ סי' תמה. וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 269-273; הקר, לתולדות, עמ' 165-166.

²⁴⁶⁶ אלשיך, סי' כז.

²⁴⁶⁷ מבי"ט, ח"א סי' רפז.

²⁴⁶⁸ לטס, עמ' 17; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א-ע"ב.

²⁴⁶⁹ מבי"ט, ח"ב סי' פא.

²⁴⁷⁰ לטס, עמ' 18; קארו, שו"ת אה"ע, דיני עכו"ם מסיח לפי תומו, סי' יא.

²⁴⁷¹ משפטי שמואל, סי' עג.

²⁴⁷² על בתי דין עם הרכבים של דיינים ממוצאים שונים, ראה: לעיל, עמ' 92-93.

²⁴⁷³ ר' יוסף קארו פסק: "אע"פ שב"ד של שלשה ב"ד שלם הוא, כל זמן שהם רבים הרי זה משובח" (שו"ע, חו"מ סי' ג, ד). בצפת נמצאו בתי דין בהרכבים של שלושה (מהרלב"ח, סי' צג; מבי"ט, ח"א סי' לב; סב; מתנות באדם, סי' קד), ארבעה (קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ג; מבי"ט, ח"א סי' רכ), עשרה (לטס, עמ' 17; 18) או שבעה עשר דיינים (אבקת רוכל, סי' קכד). מ' בניהו טוען שבמקרים מסוימים דנו שנים עשר דיינים (בניהו, חידושה, עמ' 554 הערה 29. וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 81), אבל ח"ז דימיטרובסקי כבר דחה את טענתו (דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קב הערה 139).

²⁴⁷⁴ "אין ב"ד פחות מג" (שו"ע, חו"מ סי' ג, א).

²⁴⁷⁵ מבי"ט, ח"א סי' סב.

²⁴⁷⁶ שם, ח"ג סי' יב.

²⁴⁷⁷ אלשיך, סי' כז.

²⁴⁷⁸ מבי"ט, ח"א סי' לב.

אפשר להסביר את הקושי לקיים בית דין כללי בגלי ההגירה הגדולים שמילאו את צפת באותן שנים.²⁴⁷⁹ הגיוון הרב במנהגים ובהליכות העמיד את הציבור בפני קשיים לגשר על הפערים התרבותיים,²⁴⁸⁰ ולכן לא עלה בידו לגבש מסגרת משפטית מוסכמת.

ידיעות היסטוריות המתארות את אמצע שנות השישים של המאה ה"ז עשויות לרמז על תהליכים שהובילו לחידוש בית דין מרכזי בצפת: בדיון בעניין יהודי אשכנזי במצרים שביקש לישא אישה שנייה בניגוד לתקנות רבנו גרשום מאור הגולה, צירף המבי"ט את הסכמתו לפסק דין של ר' יוסף קארו ור' ישראל די קוריאל, ובנפרד מהם.²⁴⁸¹ דיון זה אינו נושא תאריך, אבל ככל הנראה אירע בסביבות שנת שכ"ה, ולפסיקה צירפו חכמים נוספים בצפת את חתימתם: ר' יצחק עראמה, ר' אלעזר ן' יוחאי, ר' אלישע גאליקו, ר' שלמה אבסבאן, ר' משה אלשיך ור' משה ב"ר סעדיה.²⁴⁸²

בנוסף לזה, בשנת שכ"ז נשלחה אגרת מאת רבני צפת אל קהילות איטליה להימנע מלשתות סתם יינם.²⁴⁸³ על האיגרת חתמו ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל, ר' יצחק ן' ארחא, המבי"ט, ר' משה אלשיך, ר' אלישע גאליקו²⁴⁸⁴ ור' שלמה אלקבץ.²⁴⁸⁵ במקרים אלה בולטת העובדה שר' יוסף קארו, המבי"ט ור' ישראל די קוריאל אינם יושבים יחדיו בדיון, וכן שלא די בחתימתן של דמויות מרכזיות אלה, אלא יש צורך בהסכמת חכמים נוספים, 'זוטרים' יותר. ייתכן שבדיונים אלה, ואולי בנוספים שדמו להם, שנשאו אופי 'ייצוגי' משום שייצגו את 'דעתה' של צפת, הגיעה ההכרה בצורך בבית דין בהרכב מצומצם, שיורכב מן הנציגות הדיינית הגבוהה ביותר. צורך כזה בלט על רקע עליית מעמדה התורני של צפת בגולה בפרק זמן זה, ובהתעניינות הגוברת שגילו חכמי הגולה בדעתם של חכמי צפת.

בשנת שכ"ה נדרשו חכמי צפת למחלוקת בין חכמי ירושלים על דין חליצה של אלמנת יהודי מערבי. המבי"ט²⁴⁸⁶ ור' יוסף קארו²⁴⁸⁷ דנו בכך בנפרד והגיעו למסקנות דומות,²⁴⁸⁸ עליהן צירף ר' ישראל די קוריאל את חתימתו.²⁴⁸⁹ גם במקרה זה לא ישבו חכמים אלו בדיון אחד, אלא הציגו את עמדותיהם בנפרד זה מזה. התנהלות דומה נזכרת בדיון שערך המבי"ט בעניין סכסוך בין סוחרים בברוסה, במועד לא ידוע. גם במקרה זה צירפו ר' יוסף קארו ור' יוסף סאגייש את הסכמתם לפסק דינו, כשברור שלא נערך ביניהם דיון משותף.²⁴⁹⁰

²⁴⁷⁹ ראה: לעיל, עמ' 6.

²⁴⁸⁰ ראה: לעיל, עמ' 80-92.

²⁴⁸¹ מבי"ט, ח"ב סי' טז.

²⁴⁸² הבליון, תקנות רגמ"ה, עמ' 245; קארו, שו"ת אה"ע, דיני נישואין, סי' יד. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' ע-עג.

²⁴⁸³ ראה: להלן, עמ' 306.

²⁴⁸⁴ יין המשומר, ההקדמה, עמ' [10-12].

²⁴⁸⁵ שם, עמ' [3].

²⁴⁸⁶ מבי"ט, ח"ב סי' מא-מב.

²⁴⁸⁷ קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב.

²⁴⁸⁸ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' עג-עד.

²⁴⁸⁹ מבי"ט, ח"ב סי' מב.

²⁴⁹⁰ שם, ח"א סי' פג.

על רקע זה עלינו לבחון את פרשת הגט תמרי-ונטורוצו, שפרצה בשנת ש"כ והסעירה פוסקים ברחבי העולם היהודי ובעיקר באיטליה,²⁴⁹¹ ואף פוסקי צפת דשו בה: ר' ברוך מטיוולי כתב פסק ארוך ומנומק,²⁴⁹² ועליו הסכימו שלושה חכמים, ר' שלמה אבסכאן, ר' משה גלאנטי ור' משה אלשיך.²⁴⁹³ הצד השווה לדיינים הללו הוא היותם תלמידי ר' יוסף קארו, וכבר העיר בצדק א' קופפר: "אין זה מתקבל על הדעת כי הם הכריעו בריב שהסעיר את יהדות איטליה ועולם הרבנות מחוצה לה, מבלי לשאול פי רבם ובלא הסכמתו. אולם כנראה, בגלל איזו סיבה שהיא, מצא ר' יוסף קארו לנכון לא להתערב אישית בענין זה".²⁴⁹⁴ על רקע הפולמוס על סמכות בית דינו של ר' יוסף קארו נוכל לשער שלא צירף במפורש את חתימתו כדי לא להעניק לפסיקה תוקף של בית דין 'שלו', ולעורר מחדש את המחלוקת הקשה. מלבד פסיקתו ה'נסתרת' של ר' יוסף קארו דנו והכריעו בפרשה שני חכמים נוספים בצפת: המבי"ט²⁴⁹⁵ ורדב"ז.²⁴⁹⁶ שניים אלה חלקו על מסקנת תלמידי ר' יוסף קארו, ומרמיזות המבי"ט משתמע שדעתו התקבלה על כלל הפוסקים בצפת.²⁴⁹⁷ חכמי צפת נתנו את דעתם לנושא עד שנת שכ"ז,²⁴⁹⁸ ומהתנהלות הדיון בצפת ברור שהחכמים לא דנו במשותף, אלא חיוו דעתם בנפרד זה מזה.²⁴⁹⁹ כיוון שמצב זה עתיד להשתנות בשנים הקרובות, כפי שניווכח מיד, מסמלת פרשיית הגט תמרי-ונטורוצו נקודת ציון חשובה להבנת תחילת פעילותם המשותפת של ר' יוסף קארו, המבי"ט ורדב"ז, וכפי שנראה להלן גם של חכמים בולטים נוספים.

החל משנת שכ"ח מתרבות הידיעות על ישיבתם של גדולי הפוסקים בצפת בדין, כשהם מכונסים במושב של שלושה או ארבעה משתתפים, ובהם ר' יוסף קארו, המבי"ט, רדב"ז ור' ישראל די קוריאל. במקרים מסוימים הוכתרו התכנסויות אלו בכינוי 'בית הוועד', ויש להניח שכינוי זה תקף גם במקרים שלא הוזכר במפורש, כפי שנראה להלן.

התערבות בית הוועד בענייני יהודי הגולה

בשנת שכ"ח שלחו ארבעת החכמים הצפתיים רדב"ז, ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל והמבי"ט, איגרת למנהיגי קהילת קאנדיה ובה התערבות בענייניה המוסריים והחברתיים של קהילה זו.²⁵⁰⁰ בדיון אחר, בעניינו של סוחר בצפת שערער על קביעות בתי הדין באדריאנופול ובקושטא, שב ונזכר הרכב דיינים זה, והפעם בכינוי 'בית הוועד': "[...] ואם כן [במקרה ש] הטעמים הם סתומים, ולא בְּשָׁמַיִם היא, כי

²⁴⁹¹ ראה: ש' סימנסון, "שערורית הגט תמרי ונטורוצו", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 375-392.

²⁴⁹² ראה: קופפר, הבהרות, עמ' 58-59.

²⁴⁹³ גרטנר, פרשת הגט, עמ' יב-יד.

²⁴⁹⁴ קופפר, הבהרות, עמ' 59.

²⁴⁹⁵ מבי"ט, ח"ב סי' קלח.

²⁴⁹⁶ גרטנר, פרשת הגט, עמ' טז-יח.

²⁴⁹⁷ "ואם עוד יוסיפו לחלוק יהיו נידונים פה כדיון ז"מ [=זקן ממרא]" (מבי"ט, ח"ב סי' קלח). וראה: קופפר, הבהרות, עמ' 57.

²⁴⁹⁸ מבי"ט, ח"ב סי' קלט.

²⁴⁹⁹ מסקנתנו זו עומדת בניגוד לדעתו של מ' בניהו, שהדיון בצפת התנהל במשותף ובבית הוועד (בניהו, יוסף בחירי, עמ' פ).

²⁵⁰⁰ תקנות קנדיאה, עמ' 147-148.

אם היה בזה טעם או טעמים גם אנחנו היינו רואים אותם, שאפילו למי שהוא סובר שאין שומעין למי שאמר הורוני מהיכן דנתוני [(כפי שיבואר להלן), אינו מדובר] אלא כשנתעצמו בדין, אפילו הכי [=כך] חייב לכתוב הטענות שטענו שעליהם חייב, ובבית הוועד יראו מעצמ' [ם] אם הדין כראוי או לאו".²⁵⁰¹ מדברים אלו, כמו גם מעצם הדיון בענייניה הפנימיים של קאנדיה, אנו למדים שבעיני עצמו ראה בית הוועד את מצודתו כשהיא פרוסה על בתי דין בגולה.

במקרה אחר צירפו ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל והמבי"ט את הסכמתם לפסיקתו של חכם מקפריסין, בעניין דין ייבום וחליצה בקהילתו, ואליה צירפו אזהרות חמורות כלפי מי שינסה לערער עליה.²⁵⁰² במקרה נוסף דן הרכב זה בערעור על חוב של יהודים בארטא.²⁵⁰³ שלושה דיינים אלה נועדו שוב כדי להתערב במחלוקת שפרצה בהנהגת היהודים במצרים,²⁵⁰⁴ ובסכסוך בין קהלים בדמשק.²⁵⁰⁵ כיוצא בהם, הכריזו רדב"ז, ר' יוסף קארו והמבי"ט איסור על התרת הסכמה שהתקבלה בדמשק בעניין מכירת בשר.²⁵⁰⁶ גם במקרים אלה אנו למדים על התערבותם של הדיינים הבכירים מצפת בענייניהן של קהילות ברחבי האימפריה העות'מאנית.

כפי שראינו לעיל, פעילותו של בית דין מרכזי בצפת עוררה התנגדות בגולה, וכנראה שזו התחדשה מעתה, כשבמרכזה עומד שוב מהרשד"ם: "מעשה שהיה כך, שבימי מוהרשד"ם היו כותבים מעיר שאלוניקי יע"א: לחכמי ארץ ישראל החכמים השלמים, ומארץ ישראל היו מכבדים לחכמי שאלוניקי והיו כותבים להם: הרבנים המובקים [!]. ויהי היום אירע המעשה, שבא כתב לידי הרב כמוהר"ר דוד ן' זמרא זצ"ל מחכמי שאלוניקי, ולא היו כותבין לו בכל כך כבוד ומעלות כמו שהיה כותב להם. ותבער כאש חמתו על זילזול שהיו מזלזלי' [ם] בחכמי ארץ ישראל".²⁵⁰⁷ אם כן, ה'זלזול' פוון כלפי יומרתה של 'ארץ ישראל', ה'מיוצגת' על ידי רדב"ז, למלא תפקיד של בית דין עליון.

מעורבות בית הוועד בענייני צפת

על רקע יזמתם של פרנסים ובעלי בתים בראשות ר' יהודה אבירלין, לבטל את התקנה ולשתף את בעלי התורה בנטל הכלכלי, התעורר פולמוס חריף סביב שנת שכ"ח. ביחד עם ר' ישראל די קוריאל והמבי"ט יצא ר' יוסף קארו בהתקפה מילולית וחברתית חריפה נגד בעלי היזמה, עד שנאלצו לסגת מתכניתם.²⁵⁰⁸ במקרה זה כוונה פעילותו של בית הדין המרכזי כלפי צפת פנימה, ולא כלפי הגולה. כפי שנראה להלן, מגמה זו תלך ותבלוט בשנים הבאות.

²⁵⁰¹ מבי"ט, ח"ב סי' קעב. וראה: אבקת רוכל, סי' כ-כא.

²⁵⁰² קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ה.

²⁵⁰³ מבי"ט, ח"ב סי' מב.

²⁵⁰⁴ שם, ח"א סי' רצג. וראה: שייבר-בניהו, פניית, עמ' קכח-קלד. השערותו של מ' בניהו, שהמעשה אירע בסביבות השנים שכ"א-שכ"ב לא נראית לנו מבוססת.

²⁵⁰⁵ אבקת רוכל, סי' קכב. וראה: מבי"ט, ח"ב סי' קעא.

²⁵⁰⁶ אבקת רוכל, סי' קפז.

²⁵⁰⁷ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 213-214. והשווה: הקר, בית הלוי, עמ' 262.

²⁵⁰⁸ ראה: לעיל, עמ' 235-236.

בשנת שכ"ט שָׁב ונזכר בית הוועד. בחודש אדר הוא התכנס בהרכב של שלושה,²⁵⁰⁹ ובחודש תמוז אושררה בו תקנה בנוכחותם ובהסכמתם של אחד עשר מחכמי קהלים בצפת.²⁵¹⁰ כנראה שבסמיכות לאותה שנה הוא התכנס שוב, ובהזדמנות זו נמסר גם על ייעודו: "[...] נתקבצו בבית הוועד לפקח על בקיעי העיר כי רבו, ולגדור כרם ה' צבאות אלהי ישראל, ובכלל מה שהקננו או הזכרנו קצת מצות הנשכחות מבני אדם".²⁵¹¹ כלומר, הצורך בבית הוועד כגורם מפשר ומכריע התעורר לאחר שהתגלעו מחלוקות הנוגעות לכלל האוכלוסייה, ולא למגזרים קהליים או אחרים בתוכה. עיון בנושאי הדיונים במוסד זה מאשר קביעה זו: כשרותם של אטליזים שהתמשלו מהפרשת מתנות כהונה בעקבות ההידרדרות הכלכלית,²⁵¹² ותוקף הסכמות על מנהגי הכתובה שאיימו על שלום המרקם החברתי בעיר, כשברקע מאבקי העדות השונות על שרידות מנהיגיהן בשנות החמישים והשישים של המאה הט"ז.²⁵¹³ כמובן, מוסד כזה המתיימר לפתור בעיות רחבות מוכרח ליהנות מלגיטימיות ציבורית, ולפי הצהרת חכמי בית הוועד בשנת שכ"ט נראה שזכה לתמיכה כזו: "וקבלנו עלינו כל אחד ואחד לקיימה בקהלותינו למנהג קבוע".²⁵¹⁴ מכאן, שמדובר בחכמים שמצאו בבית הוועד את ייצוגם הקהלי,²⁵¹⁵ ופעלו במסגרת זו להתור לאחדות.

משנת שכ"ט ואילך איננו שומעים עוד על פעילות בית הוועד. אם נניח שהעובדה שאין בידינו מקורות מלמדת על הפסקה בפעילותו, אפשר שההסבר לכך נעוץ בחולשתו להטיל את סמכותו על הגולה כדלעיל, ואולי בסכסוך הקשה שפרץ בין הדיינים, ובמהלכו הוטחו זה בזה האשמות חמורות.²⁵¹⁶ סיבה אפשרית נוספת לכך נרמזה בשולי הדיון בעניין מנגנון ההשגחה על הטבחים: "שאינו בנו כח להכריחם, נאום המבי"ט".²⁵¹⁷ כלומר, מעמדו הציבורי של בית הוועד התערער, וכוחו הציבורי נסדק. על כל פנים, ש' אסף כבר עמד על כך שהסכמות שהושגו בבית הוועד בשנת שכ"ט לא התקבלו אף על פוסקי צפת, ולא הוכיחו עמידות לאורך זמן.²⁵¹⁸ כאשר פרצה בין הפוסקים בצפת מחלוקת עזה בשאלת תרומות ומעשרות מגידולי הארץ שנלקחו מגוי, שהגיעה לשיאה בראשית שנות השבעים,²⁵¹⁹ לא רק שלא מצאו את הדרך

²⁵⁰⁹ מבי"ט, ח"ב סי' קלא. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' יג-יד.

²⁵¹⁰ אלשיך, סי' כז.

²⁵¹¹ מבי"ט, ח"ב סי' קטו.

²⁵¹² שם, שם.

²⁵¹³ אלשיך, סי' כז. וראה: לעיל, עמ' 82-87.

²⁵¹⁴ אלשיך, סי' כז.

²⁵¹⁵ ר' יוסף קארו ראה ניגוד עניינים במעורבותו של המבי"ט כחכם הקהל, בדיון בבית הוועד סביב עניין שנדון קודם לכן על ידו בבית הדין הקהלי: "[...] אבל בנדון דידן הדיין הזה היה דיין הקהל והוא היה בית הוועד, והאות והמופת כי זה כמה שנים פסק הדיין ופטר את הנתבע, ולא תבע הורוני מהיכן דנתוני, כי אם עתה שמצ' מי שעשה סניגרון לדבריו" (מבי"ט, ח"ב סי' קעג).

²⁵¹⁶ "השגות הרב מוהרי"ק על פסק הרב המבי"ט: מאחר שהוברנו שלשתינו לדייני', מי התיר לשום חכם לומר לבעל דין אני מוכה אותך, וכל שכן לתת בידו פסק, היה לו להווע' עמנו יחד [...] " (שם, שם).

²⁵¹⁷ שם, סי' קטו.

²⁵¹⁸ אסף, התקנות והמנהגים, עמ' 89-90.

²⁵¹⁹ ראה: לעיל, עמ' 92.

להתכנס ולהכריע, אלא שלחו את בקשת ההכרעה אל גדול חכמי שאלוניקי, דווקא זה שמסמל את

ההתנגדות לבית הוועד הצפתי, מהרשד"ם.²⁵²⁰

בשנת של"ג כתב ר' משה גלאנטי: "השתדלתי להקים דגל התורה שיחזרו עטרה ליושנה, ולית [=ואין] סייעתא דשמיא להקים י"ב נשיאי ישראל כבראשונה שלשה בכל חדש, ולא עלה [בדעתי] כי יבואו לידי חרפה כזו".²⁵²¹ לא ברור אם דבריו מתכוונים לבית הוועד דווקא, או אולי לערכאה ציבורית אחרת, והאם הביטוי 'שנים עשר נשיאי ישראל' מורה על מספר הדיינים, או שממלא תפקיד סמלי בלבד, אבל כיוון שבשנת שכ"ט עוד פעל בית הוועד, הרי שהוא לא התרפק על עבר רחוק במיוחד. נראה, שהמוסד לא הצליח למלא את ייעודו, ואולי חוסר יכולתם של החכמים להגיע לכלל הסכמה, היא ה'חרפה' שעליה רמז. על הסבר זה ניתן להוסיף גורם נוסף שעשוי להסביר את היעדרו של בית דין ריכוזי בשנים הבאות: במהלך שנות השבעים וראשית שנות השמונים של המאה ה"ז עברו מן העולם חכמיה הבולטים של צפת, ובהם רמ"ק, האר"י, ר' יוסף סאגיש, רדב"ז, ר' יוסף קארו, ר' ישראל די קוריאל, ר' אלישע גאליקין, ר' אברהם שלום והמב"ט. את החלל שנותר עוד בחייהם עדיין לא מילאו תלמידיהם, וכך נשאר המצב עד ראשית שנות השמונים.

בית הוועד בשנות השמונים של המאה ה"ז

בשנת ש"מ התכנס בית הוועד לדון בשאלות שהתעוררו על רקע הירידה החדה בשערי המטבעות באימפריה העות'מאנית.²⁵²² שטרות וחוזים רבים נקבעו לפי ערך מוחלט של מטבע, ולאחר שאיבדה מערכה ניצלו בעלי חוב את המצב כדי לפרוע את תשלומיהם לפי השער החדש והנמוך.²⁵²³ בעיה זו חרגה מעבר לגבולותיה ההלכתיים, שכן היו לה השלכות חברתיות וכלכליות כבדות משקל, ולכן היה צורך בבית דין עליון ובעל סמכות רחבה ומוסכמת.

כנראה שסמוך לאותה עת התכנס בית הוועד לדון בסכסוך כספי שפרץ בין קהל הספרדים לקהל המוסתערבים, ומכאן שתפקידו היה להכריע בנושאים כלל-עירוניים. מהריט"ץ מסר בסכומו של הדיון את דעתו, אותה הציע כפשרה לפני שני הצדדים: "וכן אמרתי לקהל קדוש מסתערב שיפרעו סך אחד ולא ישמעו [כלומר, לא הסכימו], וכן אמרתי לקהלות קדושות ספרד, וכן הסכימו כל החכמים השלמים נר"ו. ושמעו כל הקהלות הקדושות לקולנו".²⁵²⁴ איזה תפקיד ממלאות בדיון 'כל הקהילות', מלבד השתיים המתדיינות? יש לפרש, שלקהלים הצפתיים היה ייצוג בבית הוועד בשעה שנדון עניינם של שניים

²⁵²⁰ "על ההפרש שנפל בין חכמי א"י צפת תוב"ב מענין תרומות ומעשרות מן התבואה שלוקחים מן הגוים [...]" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קצב); "על ההפרש שנפל בין חכמי צפת תוב"ב על ענין כלאי הכר" [...]" (שם, סי' קצג). וראה: בניהו, תעודה, עמ' 119-121.

²⁵²¹ גלאנטי, סי' צא. וראה: בניהו, חידושה, עמ' 253-254.

²⁵²² ראה: לעיל, עמ' 7-8.

²⁵²³ מהריט"ץ, סי' לג.

²⁵²⁴ שם, סי' רעד.

מחבריהם, ומכאן שבית הוועד נתפס אז כבית דין על-קהלי. בדיון אחר, שעסק באימות עדויות, מסר מהריט"ץ שבבית הוועד ישבו שלושה דיינים.²⁵²⁵

בית הוועד בראשית המאה הי"ז

בית הוועד נזכר שוב בשנת ש"ס, בהקשר לבית הדין בישיבת ר' משה נ' מכיר,²⁵²⁶ אבל יש להניח שביטוי זה מושאל להוראת בית דין חשוב, כפי שניסה הכותב להציגו, ולא מכוון למשמעותו הרחבה. לעומת זאת, בשנת שס"א נזכר בית הוועד הצפתי, עת נָּהו "כל חכמי העיר וגדוליה"²⁵²⁷ בכפר בוקיעא (פקיעין), כנראה מחמת מגיפה שתקפה את צפת.²⁵²⁸ הם נדרשו לדין אישה שהתקדשה קידושי טעות, ואת האחריות על הפסיקה החמורה של ביטולי קידושין רטרואקטיבית הם חילקו ביניהם.²⁵²⁹ מכאן ואילך לא נודע עוד בית הוועד, ונראה שגורלו נחתם עם גורלה של צפת, שירדה מגדולתה בתקופה זו.

3. התערבות חכמים מקהל אחד בענייניו של קהל אחר

ריבוי של סמכויות משפטיות בחברה מצומצמת היה מקור למחלוקות ולמתחים חברתיים: מה כוחו של קהל אחד על יחיד מקהל אחר,²⁵³⁰ ומה כוחו על בית דין מקהל אחר?²⁵³¹ מה הדין במקרה של פסיקה שונה בשתי ערכאות קהליות, ובאיזה מקרה רשאי דין להיכנס לתחומי פסיקתו של חברו?²⁵³² י' הקר הראה, שמאז המאה הט"ו נוצרו בקהלי העיר היהודית שני דגמי ארגון עיקריים: "הדגם ה'שלונקאי', שלפיו אין כלל הקהלים בעיר (או רובם) יכולים לכוף החלטות על הקהל הבודד, והדגם ה'איסטנבולי', שלפיו רוב קהלים בעיר יכול לכוף החלטות על הקהל הבודד, או על מיעוט הקהלים. רוב קהילות הבלקן ותורכיה האירופית אימצו את הדגם השלונקאי, ואילו קהילות תורכיה האסיאתית והמזרח התיכון אימצו בתחום זה בדרך כלל את הדגם האיסטנבולי".²⁵³³ בין פוסקי צפת נמצאו גישות מורכבות בהתייחסות העקרונית לתפקידו של הקהל בשימור האחדות החברתית. ר' יוסף קארו פסק בדרך השאלוניקאית, שלכל קהל יש סמכות אוטונומית על אנשיו, ואין קהל אחד יכול לכפות את פסיקתו על קהל אחר.²⁵³⁴ לעומתו, אימץ המבי"ט את התפיסה האיסטנבולית, ופסק

²⁵²⁵ "נועדו אח"כ בבית הועד במותב תלתא" (שם, סי' רמ).

²⁵²⁶ דופי הזמן, דף קב ע"א. וראה: להלן, עמ' 277.

²⁵²⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

²⁵²⁸ ראה: לעיל, עמ' 8-9.

²⁵²⁹ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

²⁵³⁰ ראה: מהרלב"ח, סי' קה.

²⁵³¹ ראה (בהקשר לשאלוניקי): מהריט"ץ, סי' ריח; מגן גיבורים, סי' כ. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' סד-סז; עב-עג.

²⁵³² ראה: מהרשד"ם, חו"מ סי' יב. וראה: בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 239.

²⁵³³ הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 294. וראה: הקר, דיסרטייה, עמ' 237-242 והערה 275.

²⁵³⁴ "[...] וליכא משום לא תתגודדו, דהואיל וכל קהל נוהג כמנהגו הראשון, הוה ליה כשתי בתי דינים בעיר אחת [...] וכל קהל וקהל כעיר בפני עצמו, שאין בני קהל אחד כופין לבני קהל אחר" (אבקת רוכל, סי' לב); "[...] שכל בני קהל וקהל כעיר

שאף על פי שהקהל אינו רשאי לקבוע הסכמה המונעת מבעלי דין לבחור בית דין כרצונם, יש אפשרות עקרונית לקהלים לכופ דעתם על קהל במיעוט,²⁵³⁵ ויש אפשרות לקהל אחד לכופ את זולתו לדון בערכאה אחרת (גבוהה יותר משניהם).²⁵³⁶

כפי שננתח להלן, סוגיית כוחו המשפטי של הקהל עמדה בבסיס פולמוס קשה בין המב"ט לר' יוסף קארו, על רקע מינוי תלמידי ר' יוסף קארו בתפקידי מפתח קהליים. בדרך זו ניתן להסביר את המחלוקת ביניהם בנושא זה, ולהבין את עמדתו של המב"ט שניסה לבלום את כוחם העצמאי הגובר של הקהלים תחת הנהגתם של תלמידי ר' יוסף קארו.

4. הישיבה כמוסד בעל סמכויות שיפוטיות וכמושב דיינים

בישיבות שעסקו בלימוד ההלכה²⁵³⁷ נערכו גם דיונים מעשיים, ולא רק תיאורטיים, ובאלו שלמדו בכירי תלמידי החכמים פעלו בתי דין: "כבר נהגו כל בתי דין ישראל מאחר התלמוד, בכל הישיבות [...]".²⁵³⁸ כיוון שבישיבות למדו תלמידים ברמות שונות,²⁵³⁹ הרי ברור שלא כל בני הישיבות עסקו בפסיקות אלא רק המעולים שבהם, ופעילותם נוספה לערכאות החכמים האחרות שפעלו בצפת. אבחנה זו מפורשת בדברי ר' יוסף קארו: "חכם קצת בישיבה של דין או של תורה".²⁵⁴⁰ תופעה זו נפוצה גם בריכוזים יהודיים מחוץ לצפת בתקופות שונות,²⁵⁴¹ ובהן גם בתקופות הסמוכות לתחום מחקרנו,²⁵⁴² אלא שבצפת היא מיוחדת לישיבות החשובות, שבראשן עמדו החכמים הדומיננטיים בזמנם, ובין הלומדים בהן נמנו בחירי החכמים.

בפני עצמו הוא, וכשם שאין בני עיירות אחרות יכולים לכופ לבני העיר אחר שיהיו נגררים אחריהם בהסכמתם, כך אין בני שאר קהלות יכולי לכופ לקהל אחר להיות נגררים אחריה' בהסכמתם, אפילו אם כולם בעיר אחת, וכן המנהג פשוט" (שם, סי' קצא). בדרך זו הלך מהרשד"ם (מהרשד"ם, יו"ד סי' קנג; חו"מ סי' יב).

²⁵³⁵ "שם הם קהלות קהלות, וקצתן רוצין להיות נכללים בכלל ההסכמה וקצתם אינם רוצים, צריך שיהיו רוב מכל בני הקהלות [...] אפילו יש קהל שלם במיעוט יהיו נגררים אחר הרוב [...] וכיון שכל בני הבתי כנסיות נתנו רשות לכל הנקבצים לעשות מה שיראה בעיניהם, אם רובם הסכימו הסכמה א' היא מקוימת על המיעוט שביניהם ועל כל בני הקהלו, אעפ"י שאנשי בית הכנסת א' שנקבצו במעמד וקבוץ הוא לא הסכימו, הם בטלים ברוב וקהלתם גם כן בטלה ברוב הקהלו, דהשתא הו כולו בני עיר אחת [...] (מב"ט, ח"א סי' רפ); "שיכולי לכופ רוב קהלות שבעיר א' לקהל אחד שבעיר שיסכימו עמהם בכל מה שיש בו מגדר מלתא דאיסור" (שם, ח"ג סי' עז). בדרך זו נקט גם ר' משה אלשיך: "כללו של דבר, שאין חילוק בין עיר שיש בה בית הכנסת אחד לעיר שיש בה בתי כנסיות רבים, שכללם הולכי' אחר הרוב, בין במה שהוא מיגדר מילתא במילי דשמיא, בין מה שהוא לתיקון העיר במילי דעלמא" (אלשיך, סי' נט).

²⁵³⁶ "וכן אם הבתי דינין לא רצו לדון ביחד יכול כל אחד מהם לכופ את חברו לילך לב"ד הגדול, כיון שהם בעיר אחת" (מב"ט, ח"א סי' רפ).

²⁵³⁷ ראה: לעיל, עמ' 124-132.

²⁵³⁸ רדב"ז החדשים, ח"ה יו"ד סי' קנו.

²⁵³⁹ ראה: לעיל, עמ' 139-141.

²⁵⁴⁰ שו"ע, יו"ד סי' רמד, יח.

²⁵⁴¹ נראה ששורשי התופעה בישיבות הקדומות, בעיקר אלו שפעלו בבבל (ש"ק מירסקי, "לראשית הישיבה ומהותה", חורב, ה [תרצ"ט], עמ' 133), המשכה בתקופת הגאונים (א' גרוסמן, "הזיקה בין המבנה החברתי ליצירה הרוחנית בקהילות ישראל בתקופת הגאונים", ציון, נג [תשמ"ח], עמ' 265) ובימי הביניים (ברויאר, מקום הישיבה, עמ' 243-246; 252-253; זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 124-126; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 23), והיא מוכרת גם בתקופות המאוחרות לתקופת מחקרנו בריכוזים שונים (זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 112-118; בריואר, מקום הישיבה, עמ' 253-254).

²⁵⁴² למשל: "ואז ב"ד [...] העמידו ג' חברים מחכמי בני הישיב' [...] ושלוהו בעד העדים [...] ובהיותינו אנו לומדים בישיבה, להראות שפיר קבלת העדות שקבלו [...] (מהרשד"ם, אה"ע סי' כז); "אחר כך הביאו לפני, בעודי לומד בישיבה [...] והעיד בפני" (שם, סי' מב). וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 156; בריואר, מקום הישיבה, עמ' 246-247; 252-253; בריואר, דיסטריקטציה, עמ' 21-22; בריואר, אוהלי תורה, עמ' 7-10; 150; 458-459.

ישיבת ר' יעקב בירב. ישיבה מרכזית ששימשה כבית דין הייתה זו שבראשות ר' יעקב בירב, "רבן של כל חכמי צפת".²⁵⁴³ בזמנה נחשבה "בצפת עיקר הישיבה",²⁵⁴⁴ ולדעת ח"ז דימיטרובסקי, כאשר נוסדה "היתה ישיבתו היחידה, ולפחות הגדולה והחשובה, ושאר הישיבות בטלות אצלה".²⁵⁴⁵ היא התייחדה בכך שהלומדים בה היו מגדולי חכמי צפת,²⁵⁴⁶ שנועדו מלכתחילה להוראה או לסמיכה.²⁵⁴⁷ "ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר בירב נר"ו, שיהיה סמוך וראש ישיבה, ורב יתקרי, והוא יושי' [ב] מהיותר חכמים שבנו אצלו".²⁵⁴⁸ כלומר, ישיבתו הצטיינה באיכות ('בחכמה') ובכמות ('ובמנין').

באגרת של המבי"ט לר' יוסף קארו, הוא הזכיר את הימים שבהם למדו יחדיו בישיבה זו: "זכור אזכירנו [...] ואת מי היה הרב [ר' יעקב בירב] ז"ל מחזיק למעיין, ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו".²⁵⁴⁹ כלומר, בכירי התלמידים ערכו דיון הלכתי משפטי במשותף עם ראש הישיבה, והם חתמו על הפסק ההלכתי שבסיומו, כדיינים בהרכב בית הדין.²⁵⁵⁰ כך ניתן להבין את תיאור הדיון הפומבי בישיבת ר' יעקב בירב, בעקבות שאלה שהופנתה אליו: "לא אמנע מלתת טעם, לפי שקצת מהחברים שנשאו ונתנו בישיבתי יבינו אותו הטעם".²⁵⁵¹ דהיינו, הנושא עמד למשא ומתן בין החברים ובמעורבותו של ראש הישיבה. מהרלב"ח העיד על דרשה שנשא ר' יעקב בירב בבית הכנסת, "והיה לומד בהל' [כות] שבת להרמב"ם [...] והוא נשאר עם תלמידיו, ולא למדו אז הלכה, אלא הביאו הספרים לראות הדין הזה, וראו שפירש רש"י ז"ל כדברי [...] אבל מהרמב"ם נראה להם שהוא מפרש כדבריהם".²⁵⁵² לפנינו עדות על לימוד משותף של ראש הישיבה עם תלמידיו הבכירים, במגמה לפסוק בצוותא בסוגיה המונחת לפניהם.²⁵⁵³ אולי במובן זה יש להבין את הביטוי, שהזכיר המבי"ט ביחס לימיו בישיבת ר' יעקב בירב: "ואני דן לפניו בקרקע",²⁵⁵⁴ כלומר שותף לדיון ההלכתי, אבל במודע למעמדו הנחות לעומת רבו. המבי"ט גם דן ב"תשובה, ראיתי מה שכתבו הרב ותלמידיו החכמים יצ"ו בשאלה [...]".²⁵⁵⁵ כלומר בדיון משפטי שסוכם בידי ר' יעקב בירב וחבריו.

²⁵⁴³ חרדים, דף נג ע"ב. וראה דימיטרובסקי, בירב, עמ' נה הערה 89. על קיומה ידוע כבר בשנת רפ"ד (שם, עמ' נ-נב).

²⁵⁴⁴ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א. הישיבה נזכרת אצל: בירב, סי' לג; מא; מט; אבקת רוכל, סי' קכד; מבי"ט, ח"א סי' רמז; רדב"ז, ח"א סי' קעז; מהרלב"ח, סי' מו; קה. קורא הדורות, דף לב ע"א.

²⁵⁴⁵ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נג.

²⁵⁴⁶ "לכן סמכתי לארבעה זקנים בחכמה מבחר מהחברים" (בירב, סי' סג).

²⁵⁴⁷ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נב-נח.

²⁵⁴⁸ מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א.

²⁵⁴⁹ דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קיב. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' סג-סד.

²⁵⁵⁰ ראה: שם, עמ' עז-פ.

²⁵⁵¹ בירב, סי' מא.

²⁵⁵² מהרלב"ח, סי' כא.

²⁵⁵³ ראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נב; גלר, עבודת גמר, עמ' 64.

²⁵⁵⁴ מבי"ט, ח"א סי' כא.

²⁵⁵⁵ שם, סי' קמה.

ישיבת ר' יוסף קארו. בישיבת ר' יוסף קארו למדו "חברי הישיבה החכמים השלמים הרמים הנשאים מסולאים בפז יצא בארץ שמעם",²⁵⁵⁶ וכפי שתיארנו לעיל, מהם שכיהנו בבית דינו. אבל אין להניח שקביעה זו נכונה לגבי כלל תלמידיו המובהרים, ולא כל ידיעה על בית הדין שהתנהל בישיבתו קשורה בהכרח לבית הדין הגדול שבראשותו.

בקשה למתן הסכמה בעניין הלכות מקוואות הופנתה לא רק לר' יוסף קארו כראש ישיבה, אלא גם ל"בני ישיבתו",²⁵⁵⁷ ומכאן שמעורבות חכמי הישיבה בהכרעות המיוחדות לפוסקי ההלכה, הייתה רווחת וידועה. המבי"ט קבל על מעורבות תלמידי ר' יוסף קארו בדין, שנראתה בעיניו לא ראויה ולא מקצועית. הוא מחה על פסיקתם שנראתה לו רשלנית, ועל כך שר' יוסף קארו נשא באחריות לכך, "והושיב ג' ת"ח [=תלמידי חכמים] במקו' [ם] ב"ד [=בית דין]".²⁵⁵⁸

ישיבת ר' משה גלאנטי. בשנת ש"ס עמד ר' משה גלאנטי בראשות בית דין,²⁵⁵⁹ שבו דנו חבריו.²⁵⁶⁰ אם נניח שתיאר את המציאות בישיבה שעמד בראשה,²⁵⁶¹ אפשר להבין שמדובר בלומדים שהיו שותפים להכרעותיו המשפטיות בבית דין שבראשו עמד. למשל, ר' משה גלאנטי העיד שדן בהלכה "עם חברי וגדולי",²⁵⁶² ולאחר שפסק הלכה ציין: "וכן נמנו וגמרו רבותי וחבירי";²⁵⁶³ "זהו מה שכתבתי, אם יסכימו עמי רבותי וחבירי, ואם לאו אני מבטל דעתי מפני דעתם";²⁵⁶⁴ "והנה לע"ד [=לעניות דעתי], אם יסכימו רבותי וחבירי נר"ו אבקש לו פדיון".²⁵⁶⁵ את הביטוי 'רבותי וחבירי' אפשר להבין במעין ניסיון של ר' משה גלאנטי להשוותו לתלמידי חכמים מופלגים.

הסגר ר' משה ן' מכיר. "תלמידים הגונים וחברים מקשיבים אשר איזן ותיקן החכם השלם כמה"ר משה ן' מכיר נר"ו, הוא ובית דינו, בית ועד חכמי חברי ישיבת שקידת למידת החכמים, אשר במסגר החדש מלא ישן נושן התורה והאדם בלימודם וחדותם, אשר אור להם בציון, עין זיתון מכלל גבול צפת תוב"ב".²⁵⁶⁶ ממקור זה משמע שהלומדים הבכירים במסגרת זו, 'חברי ישיבת שקידת למידת החכמים', היוו גם את הרכב בית דינו של ר' משה ן' מכיר. על פעולתו של בית דין זה אין בידינו ידיעות.

²⁵⁵⁶ אבקת רוכל, סי' רי.

²⁵⁵⁷ שם, סי' נח.

²⁵⁵⁸ מבי"ט, ח"ב סי' יט [=מו]. הדי המחלוקת הגיעו למהרשד"ם, והוא תמך בר' יוסף קארו ובתלמידיו (מהרשד"ם, יו"ד סי' רכ). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' טז-כ; קסד-קסה.

²⁵⁵⁹ "[...] דשאלו לרבני עיר הקדש צפת תוב' באותו צדון [=נדון], והסכימו לאסור מהר"מ גלאנטי ובית דינו" (גינת ורדים, יו"ד כלל ד סי' ד, דף קלח ע"ב).

²⁵⁶⁰ "וכמו שהעיד נמי האלוף כמהר"ר ידידיה גלאנטי מצפת, שהגיד לנו [בוויניציאה] שמר קשישא הגאון אביו נר"ו היה שולחם אליו בכתביו, וכמו שכתב הגאון אביו נר"ו בכתב ידו שאצלנו, וז"ל: השאלות תלכנה גם כן חתומי חברי וגבירי במקוה שהוא פסול, בשם כלנו [...]" (ר' יהודה סלטר, מקוה ישראל, ויניציאה שס"ז, דף פד ע"ב).

²⁵⁶¹ ראה: לעיל, עמ' 93-94.

²⁵⁶² גלאנטי, סי' צא.

²⁵⁶³ שם, סי' כא.

²⁵⁶⁴ שם, סי' סה.

²⁵⁶⁵ שם, סי' קיב.

²⁵⁶⁶ דופי הזמן, דף קא ע"א-קב ע"א.

המשותף לכל בתי הדין הללו, הוא תפקודם בתוך המוסד הלימודי, והתנהלותם בידי בחירי הלומדים, 'החברים'²⁵⁶⁷, וראש הישיבה בראשם. ניתן לקבוע כי סדר היום הלימודי של ה'דיינים' הללו נדחק לעתים מפני סוגיות קונקרטריות שהונחו על שולחנם, והלימוד המשותף שלהם היה הכלי להגעה מוסכמת אל התכלית, שהיא פסק הדין.

בנושא זה יש מקום להשוואה עם התרבות המוסלמית שבסביבתה פעלו הישיבות בצפת, ושגם בה מוכר שילוב עולמם של חכמי הדת עם מערכות המשפט האזרחיות.²⁵⁶⁸ במדרסות מרכזיות בסוריה בתקופה הממלוכית ישבו שופטים והן שימשו, לצד תפקידן כמרכזי חינוך, גם כמרכזי שיפוט, עד שזכו לכינוי 'מדרסא אלקצ'את', או 'מדרסא אלחכם', כלומר המדרסות של השופטים.²⁵⁶⁹ בירושלים נמצא ארכיון בית הדין השרעי מן התקופה העות'מאנית המוקדמת במדרסת אלתנכזיה ('מחכמה'),²⁵⁷⁰ ומכאן אפשר ללמוד על פעילותו השיפוטית של מוסד זה.

5. סמכותם הציבורית של הנסמכים

כפי שנאמר לעיל, מפעל הסמיכה של ר' יעקב בירב נכשל, ולכאורה בכך תמה הפרשייה, ולמוסד הסמיכה לא הייתה כל השפעה מעשית, אלא שבטרם עזב את הארץ הספיק ר' יעקב בירב לסמוך ארבעה מתלמידיו:²⁵⁷¹ המבי"ט,²⁵⁷² ר' יוסף קארו,²⁵⁷³ ושניים נוספים שזהותם מסופקת.²⁵⁷⁴ מהם נמשכה שושלת הסמיכה לחכמים אחדים במשך דורות נוספים.²⁵⁷⁵ וכאן עלינו לברר האם היה תוקף לפעילותם הציבורית של הנסמכים בצפת, מתוקף היותם סמוכים? האם הייתה משמעות מעשית למעמדם כסמוכים, או שעסקו בפסיקה מכוח מעמדם הרבני והחברתי וללא זיקה לסמיכה? המקורות ממעטים מאוד להזכיר את הסמיכה עד ראשית המאה ה'ז, וכבר שיער מ' בניהו שיש לכרוך שתיקה זו בחשש מפני המטענים הפלגניים שהותירה.²⁵⁷⁶ הסמוכים לא חידשו את פעילות הסנהדרין

²⁵⁶⁷ ראה: לעיל, עמ' 140-141.

²⁵⁶⁸ סעד, טימבוקטו, עמ' 94-125.

²⁵⁶⁹ מחאמיד, דיסרטציה, עמ' 276-281.

²⁵⁷⁰ כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 2.

²⁵⁷¹ "אז חשבתי בלבי שמא נטרפה השעה, ואצא ח"ל, ובח"ל אין לי כח לסמוך [...] לכן סמכתי לארבעה זקנים בחכמה" (מהרלב"ח, דף רפז ע"ב). וראה: כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 220-222.

²⁵⁷² בנו, מהרי"ט, כינהו: "הרב המוסמך" (מבי"ט, הקדמת בן המחבר).

²⁵⁷³ מהרי"ט"ץ, סי' לא. וכדברי המבי"ט לר' יוסף קארו: "כתבתי: זכור אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז"ל, מי היה הנושא ונותן יותר בהן, ואת מי היה הרב ז"ל מחזיק למעיין, ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו, ואת מי רצה לסמוך קודם" (דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קיב). מדברי המגיד לר' יוסף קארו בשנת ש"ג משמע שהיה מעורב בעצמו באופן אקטיבי בהצלחת הסמיכה: "ויען כי מסרת נפשך על חזרת עטרת הסמיכה ליושנה תזכה להיות מוסמך מכל חכמי ארץ ישראל ומחכמי חוצה לארץ [...] (מגיד משרים ת"ו, דף סו ע"א).

²⁵⁷⁴ ראה: בניהו, חידושה, עמ' 249 הערה 9.

²⁵⁷⁵ ר' יוסף קארו סמך את תלמידיו, ובהם ר' משה אלשיך, ר' אלישע גאליקו ור' יעקב בירב השני (שם, עמ' 255-256). ר' משה אלשיך סמך תלמידים, ובהם ר' חיים ויטאל (אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א. וראה: אזולאי, שם הגדולים, דף כח ע"ב-כט ע"א). גם ר' יעקב בירב השני סמך שבעה מתלמידיו בסוף המאה ה'ט"ז: ר' משה גלאנטי, ר' אלעזר אזכרי, ר' אברהם גבריאלי, ר' יעקב אבולעפיא, מהרי"ט"ץ, ר' משה בירב (אחיו), ר' משה גלאנטי, ר' חייא רופא (אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א) וכנראה גם מהרי"ט (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 208-210. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 8). וראה: בניהו, חידושה, עמ' 255-266.

²⁵⁷⁶ שם, עמ' 258-261.

במובנה המלא, אבל פעלו כדיינים דומיננטיים בצפת. אולם אין כל מסמך המקשר באופן ברור בין פעילותם כדיינים לבין מעמדם כסמוכים, וסברתו של מ' בניהו, לפיה היו חכמי בית הוועד סמוכים בהכרח,²⁵⁷⁷ אינה עומדת במבחן הביקורת.

י' כ"ץ כבר עמד על כך שבתי הדין של שני הסמוכים הבולטים, המבי"ט ור' יוסף קארו, פעלו בצפת מתוקף סמכותם הרבנית-משפטית, ולא מתוקף הסמיכה שהחזיקו: "לא ביקשו מחדשי הסמיכה למלא תפקיד שיפוטי חדש בתוקף סמיכתם [...] ביניהם לבין עצמם הוסיפו להחזיק בתואר הסמיכה, ואף ראו עצמם מוסמכים להסמיך את הבאים אחריהם. אולם מאחר ששום סמכות לא היתה קשורה בסמיכה היא הפכה לתואר של כבוד, שהחכמים ציינו בו את חשובי תלמידיהם".²⁵⁷⁸

לנימוקיו על המשכיות הסמיכה על אף שאיבדה את תוקפה המעשי נוכל להוסיף שייתכן שהתקווה המשיכה לפעם בלב הסמוכים,²⁵⁷⁹ שבשעת כושר קרובה יתגשם חלומו של ר' יעקב בירב, אולי גם משום שהאמינו בגאולה הקרובה.²⁵⁸⁰ לכן דאגו להשאיר בחיים את מפעל הסמיכה, גם אם לעת עתה ב'הנשמה מלאכותית', כדי לעקוף לכל הפחות את הפולמוס הצפוי על זהותו של מחדש הסמיכה הבא.

בקיעים בסמכות הדיינים – על רקע פולמוס הדיינים של ר' יוסף קארו והמבי"ט

בצפת נרשמו מקרים אחדים של זילות בכבוד הדיינים ובתי הדין, אם על רקע אכזבת אחד מבעלי הדין מן ההכרעה,²⁵⁸¹ אם כתוצאה מהשתמטות דיינים מלדון בבעיות שהופנו אליהם,²⁵⁸² ואם בשל סחבת בהכרעת הדין.²⁵⁸³ אפשר שחלק מאירועים אלה מוסבר גם על רקע ירידתה הכללית והדמוגרפית של צפת מאז הרבע האחרון של המאה ה"ו.²⁵⁸⁴ אף על פי כן, בעיות המשמעת של הציבור כלפי דייניו אפיינו את תקופת פריחתה של צפת,²⁵⁸⁵ כמו גם את תקופת שקיעתה,²⁵⁸⁶ ולכן אין להסביר אותן במעמדה הכללי של צפת.

תופעות אלו כנראה לא היו יחידות, והשפיעו על תודעת דיינים בצפת. למשל, ר' שמואל די אוזידה המליץ לחכמים להימנע לדון, מחשש לפגיעה בכבודם ובאישיותם.²⁵⁸⁷ ייתכן אף שחלקם העדיף להשקיע את

²⁵⁷⁷ שם, עמ' 255.

²⁵⁷⁸ כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 224-225.

²⁵⁷⁹ ראה: שם, עמ' 224 הערה 89.

²⁵⁸⁰ ראה: לעיל, עמ' 49-57.

²⁵⁸¹ ראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 171.

²⁵⁸² המבי"ט דן באדם שנדרש לחפש חכמים שיודונו ברצונו לקדש עגונה שהותרה, ולאחר שכל החכמים אליהם פנה לא נענו לבקשותיו פקעה סבלנותו, והוא ניסה לקדש את האישה תוך עקיפת סמכותם (מבי"ט, ח"א סי' קפו-קפט).

²⁵⁸³ ראה: גלאנטי, סי' צא.

²⁵⁸⁴ הקשר בין ירידה כללית במצבו החומרי של הציבור לבין הכרסום במעמד ההנהגה הרבנית מוכר מריכוזים יהודיים אחרים בתקופה זו, כגון בגרמניה (זימר, גרמניה, עמ' יא-טז). בתקופה זו הלך גם מספר חכמי צפת והצטמצם בהדרגה (ראה: לעיל, עמ' 9-10), ואפשר שגם הידיעות מתקופת שקיעתה של צפת על הכרסום במעמד הדיינים (למשל: מהריט"ץ, סי' קעט; גלאנטי, סי' צא) מוסברות על רקע זה.

²⁵⁸⁵ "שבועונותינו, בדורות האלו, ובפרט במלכות הערב [=באימפריה העות'מאנית], אין כונתם [של הציבור] להבין אלא לקנטר, ויודעים את רבם ומכונים למרוד בו" (בירב, סי' מא).

²⁵⁸⁶ "כי בעיני, בדורנו זה אסור לאד' להטפל לדון, כי אין הדור מקבלים מרותא" (גלאנטי, סי' צא).

²⁵⁸⁷ מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ה.

כוחותיו בכתיבה במקום בדיונות, בתקווה שכך ישפיע במידה רבה יותר על הציבור.²⁵⁸⁸ על כל פנים, אלו הן תופעות שלא מייחדות את צפת בתקופה הנדונה,²⁵⁸⁹ ונכונות בכל חברה הקובעת את אורחות חייה במערכות חוקים. להלן ניווכח שפולמוס שהסעיר את חוגי החכמים סביב ר' יוסף קארו והמבי"ט בשנות החמישים של המאה הט"ז הטיל צל כבד על מעמדם של דיינים בצפת.

'הורוני מאיזה טעם דָּנְתוּנִי': המגבלות על הערעור

המבי"ט קבל: "ולפעמ' [ם] צועק' [ם] בני אדם ואומ' [רים]: נלך אחר ב"ד [=בית דין] יפה מהם, ואינם נענים".²⁵⁹⁰ מדוע 'אינם נענים' לדרישתם לערער על פסיקת בית הדין המוטעית בעיניהם? מהריט"ץ מסר על הסכמה קדומה בצפת, לפיה אין רשאי בית דין לדון בעתירה שכבר נדונה ונפסקה בבית דין אחר, על רקע סירובו של בעל דין לקבל את פסיקתו.²⁵⁹¹ הסכמה כזו נזכרה גם בדברי ר' משה אלשיך, ומוצגת ככזו שנקבעה בימי "ראשונים רבני העיר".²⁵⁹² בין השיתין בדיון זה מתברר שלא הייתה זו ההסכמה היחידה שנועדה להגן על מעמד בתי הדין בצפת. על פי תקנה נוספת, על אדם שנקרא לבוא לבית דין ולא הופיע ייגזר נידוי.²⁵⁹³ לפיכך נדחתה דרישת המערערים לעיל, לפנות אל 'בית דין יפה מהם'.

מהו הרקע להסכמות אלו? לכאורה, כדי לשמור על מעמד בית הדין, יש הכרח לקבוע כללים שיבלמו את המוטיבציה לערער על פסיקותיו.²⁵⁹⁴ ר' יוסף קארו קבע: "כלל שבידינו: בִּי דינא בתר בי דינא לא דייקי, ולא חיישינן לב"ד טועין".²⁵⁹⁵ כלומר, בית דין שנדרש לדון במשפט שנפסק זה מכבר לא בודק את כל שיקוליו של קודמו, ועקרונות איננו חושש מפני טעויותיו. כלל זה נועד לצמצם את הסיכויים לנצח בערעור על פסק דין חתום, והוסכם על דיינים ספרדים (רדב"ו,²⁵⁹⁶ ור' ישראל די קוריאל²⁵⁹⁷) ואשכנזים (ר' דוד ורנן²⁵⁹⁸), אלא שהוא לא מבחין בין הרמות השונות של הערכאות, ולא מגדיר איזהו בית הדין שאין לערער אחריו.

²⁵⁸⁸ לדעת מ' אידל, אחד המאפיינים של הירידה במעמד החכמים בצפת היה הופעת ספרות המוסר הקבלית, שצמחה על רקע אזלת ידם של החכמים בתחומים החברתיים והדתיים (אידל, חליווה, עמ' 123).

²⁵⁸⁹ לדוגמה: בירב, סי' ב. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 38-44; בניהו, מרביץ תורה, עמ' סח-פג; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 188-190.

²⁵⁹⁰ מבי"ט, ח"א סי' קנז.

²⁵⁹¹ מהריט"ץ, סי' קעט. וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 74-75.

²⁵⁹² אלשיך, סי' קכה.

²⁵⁹³ שם, שם. וראה: שו"ע, חו"מ סי' יא, א.

²⁵⁹⁴ "כי למה שנוגע לקבלת הדין, הנה [...] לקבל את הדין, ולעשות המוטל עלי וכל מה שנצטויתי ממנו" (שר שלום, דף פב ע"ב).

²⁵⁹⁵ מבי"ט, ח"ב סי' קעג. והשווה: אבקת רוכל, סי' כ; כא.

²⁵⁹⁶ מבי"ט, ח"ב סי' קעב.

²⁵⁹⁷ שם, סי' קעג.

²⁵⁹⁸ שם, סי' רפט.

המבי"ט חלק על קביעה זו, וטען שבמקרים מסוימים, כאשר יש מקום להטלת דופי בעדויות או בקיום שטרות, ניתן לפתוח מחדש דיונים שנחתמו בבתי דינים קודמים,²⁵⁹⁹ ובמיוחד כשבית הדין האחרון גדול במשקלו מן הראשון.²⁶⁰⁰ הוא הסכים לכך שבמקרה שהדיין פסק לא לפי נתונים מוחלטים או הלכה ברורה, אלא לפי סברא ו'שיקול דעת', אין לערער על פסיקתו.²⁶⁰¹

הרקע ההיסטורי לדיון עשוי להבהיר את תכלית ההסכמות. רקע כזה לא נכתב בדברי ר' משה אלשיך, אבל נוכל לשער ש'ראשונים רבני העיר' בתודעת ר' משה אלשיך לא היו אלא חכמי דור הפריחה בצפת. השערותנו זו נתמכת בידיעה על בעל דין שנדון בפני ר' יעקב בירב, ביקש את נימוקי דינו "ונדוהו",²⁶⁰² משום שבעצם בקשתו הביע הסתייגות מסמכותו של בית דין זה. חכם זה קבל על פגיעות בסמכותו המשפטית, ומסתבר שעל אף סמכותו המופלגת בצפת, נאלץ להפעיל את נשק החרם כדי להגן על מעמדו. דיון דומה התעורר בבית דינו של ר' יוסף קארו בשנת שי"ד, כאשר בעל דין דרש "הורוני מאיזה טעם דנתוני".²⁶⁰³ הוא ראה בבית דינו 'בית הדין הגדול',²⁶⁰⁴ והשימוש בביטוי 'הורוני מהיכן דנתוני' איננו מקרי בהקשר זה: מקורו בספרות חז"ל בדיון על המערער על סמכות בית הדין הגדול ובית הוועד (או 'מקום הוועד').²⁶⁰⁵ ר' יוסף קארו התרעם אפוא על דרישה זו ודחה אותה בנימוקים מפורטים. בפסיקתו הבהיר שדרישה זו עשויה להיות ראויה בבית דין מקומי בעל השפעה מצומצמת, אבל לא בבית הדין הגדול.²⁶⁰⁶ לפי דברינו למדנו, שההסכמה על הגבלת הערעור חלה על בתי הדין המרכזיים בצפת, בראשות ר' יעקב בירב ור' יוסף קארו, אשר נזקקו לאמצעי הגנה מפני פגיעה ציבורית במעמדם.

המבי"ט נדרש לבלום את השפעתה של התקנה הקדומה, שכאמור התנגד לה: "וגם שיוכל תובע או נתבע לכופף את חברו ללכת אחר ב"ד [=בית דין] יפה מהם, כפי מה שהוא הדין הברור בגמרא ובספרי הפוסקים [...] והדבר אשר יקשה מהם יקריבון אל החכמים הנמנים לכל דבר שבקדושה, וכל העם הזה על מקומו יבא בשלם".²⁶⁰⁷ במילים אחרות, טען המבי"ט שאין להעלות על הדעת שבית דין ברמת שיפוט נמוכה לא ייחשף לביקורת, ובצפת הלא נמצאים חכמים הראויים לדון בערעורים על בתי דין של חכמים זוטרים. מן הצורך של המבי"ט להגדיר מחדש את גבולות ההסכמה, ומדרך הצגתו את 'צעקת' בעלי הדין, אנו מבינים שבתי דין זוטרים 'גרפו' את ההסכמה אל תחומם, עשו בה שימוש מניפולטיבי וכוחני, ובמקום להשיג באמצעותה מקום של כבוד בתודעה הציבורית, השיגו את ההיפך.

²⁵⁹⁹ שם, סי' קעג.

²⁶⁰⁰ שם, ח"א סי' רפ; ח"ב סי' רפז. וראה: אלון, המשפט העברי, א, עמ' 443-446; אלבק, בתי הדין, עמ' 76-83.

²⁶⁰¹ מבי"ט, ח"א סי' רפ.

²⁶⁰² אבקת רוכל, סי' יז. והשווה: מבי"ט, ח"ג סי' כה.

²⁶⁰³ אבקת רוכל, סי' יח. והשווה: רדב"ז, ח"ג סי' אלף ז; הבלין, אשכנזי, עמ' 111-119. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' כד-כו.

²⁶⁰⁴ ראה: לעיל, עמ' 263-268.

²⁶⁰⁵ ראה: אלבק, בתי הדין, עמ' 117-118.

²⁶⁰⁶ אבקת רוכל, סי' יט. והשווה: שו"ע, חו"מ סי' יד, א. וראה: דברי ריבות, סי' רסט.

²⁶⁰⁷ מבי"ט, ח"א סי' קנז.

מדברים שכתב המבי"ט בשנת שי"ז מתברר שיש לבחון את גישתו בהיבט רחב יותר: "החכמ' [ה] מקולקל" [ת] שלא כדון, שכל אשר בשם חכם קהל יקרא ירוץ [לדון את] בני קהלו, וירים ראש לקיים דבריו כדון או שלא כדון, בי דינא רבא בתר בי דינא' [א] זוטא [=בית דין גדול אחר בית דין קטן] לא לבדקו".²⁶⁰⁸ ככל הנראה כווננו דבריו כלפי הדיינים תלמידי ר' יוסף קארו, ומדבריו משמע שהם דנו בערכאות הקהליות. לטענתו הם חוטאים בכך שלא מתחשבים בפסיקות של בתי דין גדולים מהם שקדמו להם, וכך עקץ את ר' יוסף קארו שאפילו תלמידיו לא מתחשבים בכלל שבעצמו התווה. אם כך ביקורתו מצטרפת למאבק הכולל שניהל נגד מעמד הדיינים מבית מדרשו של בר מחלוקתו ר' יוסף קארו. האם לאחר דורם של ה'ראשונים' נאחזה ההסכמה במציאות, והמבי"ט אכן הצליח לבלום את מגמת ר' יוסף קארו? לפי דברי מהריט"ץ, עד שנת שע"א בוטלה 'ההסכמה הקדומה': "שהסכמה זו כבר נתבטלה [...] שלא נעשתה ההסכמה ההיא, רק כשכבר דנו את הדין, וא' [חד] מבעלי דינין מתעקש, ותואנה הוא מבקש, ולא ציית דינא [=מציית (לפסקי) דין], והולך אל חכמי' [ם] אחרים ומסדר שאלתו, כדי שידין ויהפך בזכותו, ומתוך כך חלילה ימשכו תקלות ומריבות".²⁶⁰⁹ הרקע לביטול ההסכמה לא נאמר, אבל לפי דברינו מאחורי תיקונה עמדו ר' יוסף קארו וחכמי חוגו, וביטולה מוסבר בהתנגדות שעוררה. על רקע זה יש לבחון את ההתמודדות של ר' משה גלאנטי עם בעל דין, שדרש ממנו במפגיע ומעל במות ציבוריות: "הורוני מהיכן דנתוני".²⁶¹⁰ לדבריו, האפשרות שיקום אדם, קל וחומר תלמיד חכם,²⁶¹¹ ויעז לערער על פסיקתו הפתיעה אותו לגמרי, והוא אפילו לא העלה על דעתו מלכתחילה לכתוב את נימוקיו לפסיקה.²⁶¹² 'הפתעה' זו נראית לכאורה מעושה ומלאכותית, במיוחד על רקע טענתו שלדרישה כזו לא היה תקדים,²⁶¹³ והרי אין להניח שלא הכיר את מאבקי בתי הדין על מעמדם בעבר הקרוב. על כל פנים, האירוע, שהסב לו תסכול עמוק,²⁶¹⁴ התרחש בזקנותו,²⁶¹⁵ כנראה בראשית המאה הי"ז, כשכבר נחשב ל"זקן הדור".²⁶¹⁶ כאמור, בפרק זה כבר בוטלה ההסכמה, אבל ר' משה גלאנטי סבר שכלפיו ראוי לנהוג אחרת.

²⁶⁰⁸ שם, סי' רפז.

²⁶⁰⁹ מהריט"ץ, סי' קעט.

²⁶¹⁰ גלאנטי, סי' צא.

²⁶¹¹ "אבל אם הוא ת"ח לא עשה מעשה ת"ח" (שם, שם).

²⁶¹² "ולא חששנו לכתו' מהיכן חייבנו, כי חשבנו כי היה מספיק המשא ומתן אשר בכל יום ויום היינו למשפט [...] ויהי כאש' קרב זמן הפרעון והתחיל לבקש מנוס כדי לפוטרו אחר גמר מחלוק' (שם, שם).

²⁶¹³ "ותמהנו מאד ממנו, דלאו אורח ארעא, ולא מן דינא למעבד הכי, דאם כן לא הנחנו בת לאברה' אבינו ע"ה, בכל דין ודין שדין אח' גמר דין בשלש', ואחר השבועות שמשביעין יסתור כל אחד את הדין, חלילה וחס יעשה תורתנו פלסתר, דהאי ת"ח הוא ישתנה עליו סדרי בראשית לאסוף שבעים זקנים שיחזירוהו לראות בדינו, מה שלא נעשה מעול', שלא שמענו ולא ראינו הנעש' כזה" (שם, שם).

²⁶¹⁴ "מי יתן שהייתי חושך עצמי מן דין זה ומדינים אחרים, כי קצתי בחיי, כי איני יכול לסבול [...] וכתבתי כל זה, שהנה בטני כיון לא יפתח אדברה וי'ן לי" (שם, שם).

²⁶¹⁵ "כי בימי חרפי ואני לבדי ת"ל בכמה דיני' חלקנו עם גדולי ההורא' והכריעו כוותי [...] לעת זקנתנו חזרנו לנערותינו, ומי יתנני והייתי בערך ימי בחרותי, חכמי רבני ישראל אשר קטנם עבה ממתני, ולא היו סובלים בהאי זילותא דבי דינא" (שם, שם).

²⁶¹⁶ מהריט"ץ החדשות, סי' עג.

'גיל הוראה'

המבי"ט תיאר מציאות של בתי דין שלא זוכים לאמון הציבור: "וגדיים שהונחו בישיבו" [ת] בימים שעברו נעשו תיישים תה"ל [=תהלה לאל], ומהם יש מוכנים קרובים להגיע להוראה בחכמה ושנים, ומורים ודנים בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו בקהל" [ת] מיוחדו" [ת]. ולפעמי"ם [צועקי"ם] בני אדם ואומ"רים]: נלך אחר ב"ד [=בית דין] יפה מהם, ואינם נענים".²⁶¹⁷ מה הרקע ההיסטורי לערעורים אלה, שהביעו כמובן חוסר אמון בדיינים ובהכרעתם?

המבי"ט פתח את הדיון כך: "שחה לעפר נעשינו [=נפשינו], כי הגיעו שני"ם [ם] אשר נאמ"ר [ר] אין לנו בהם חפץ, ספו תמו מן בלהותינו רוב השרידים אשר ה' קורא, חכמי דייני ארץ יש"ר [ראל], ונותרנו מעט מהרבה ב' ג' גרגרים בראש".²⁶¹⁸ כפי שראינו, התרחש הפולמוס עם בין המבי"ט לר' יוסף קארו בשנות החמישים של המאה הט"ז, ומכאן שדבריו על אבדן דור הגדולים מכוונים בעיקר כלפי ר' יעקב בירב, אולי ברמזו אל ר' יוסף קארו שמה שהותר לרבם המנוח להעלות על דעתו הוא אינו רשאי, גם אם הוא אחד מן ה'גרגרים' שעוד נותרו.

מהו הרקע לערעור הציבור, כפי שהוצג בדברי המבי"ט, בסמכות הדיינים? המבי"ט טען כלפי ר' יוסף קארו שהעמיד דיינים שאינם ראויים: "והושיב ג' ת"ח [=שלושה תלמידי חכמים] במקום ב"ד [=בית דין]".²⁶¹⁹ כאן מיקד המבי"ט את ביקורתו בגילם הצעיר: "ולכן אני מזכיר לראשי קהלותינו יצ"ו, הם העומדים על הפקדים, לישר הדורים ולגדור פרצו" [ת] בני ישראל, שישומו אל לבם להעמיד דייני התורה על תלם, שלא ידונו החכמים שלא הגיעו לשני הוראה, כי אם אחד בצירוף ב' חכמים שהגיעו לכלל שני הורא" [ה]".²⁶²⁰ אם כן, המבי"ט קבל על פעילותם של דיינים, שלדעתו עוד לא היו בשלים לתפקיד. מעבר ליריבות המתמשכת בין השניים, המבי"ט נימק את התנגדותו העקרונית לפעילותם של דיינים הצעירים מגיל ארבעים (אלא אם אין מלבדם דין מומחה), משום שלדעתו טרם פָּשלו, ולא צברו את הניסיון הנדרש: "בדורות אלו גם כן, מי שהוא בקי במשנה ובגמרא וספרי הפוסקים, ויש לו שיקול דעת, ועיין בדינים כמה שנים, ולא יצאה מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, וחכמתו מפורסמת לכל, כתב שאלה אליו יובל מארץ מרחקים, הוא דין מומחה [...] ועת' [ה] בזמן הזה בעהר [=בעוונותינו הרבים] נתקלקלו הדורות, [ולכן רצוי] שילך לפני מי שהוא מפורס' [ם] בחכמ' [ה] ומומח' [ה] יותר מאחרים, כפי הדור וכפי המקום".²⁶²¹

²⁶¹⁷ מבי"ט, ח"א סי' קנז.

²⁶¹⁸ שם, שם.

²⁶¹⁹ שם, ח"ב סי' יט [=מו]. והשווה: "וכמו שיש לי זה כמה שנים, כתבתי לא"י תו"ב בדרישת הרב הגדול מה"ר יוסף קארו זצ"ל, שהחכ' השל" כמה"ר משה מטראנה היה מוחה בתלמידיו שלא יורו הוראה, סדרתי פסק ארוך ע"ז, שהדין היה עם הרב כמה"רי קארו ולה"ה, שיורו מתלמידיו היודעי' [...] (מהרשד"ם, יו"ד סי' רכ). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' טז-כ; כג-כד; מב-מח; קסד-קסה; דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' פג; בורנשטיין, מהרשד"ם, עמ' נ-נא.

²⁶²⁰ מבי"ט, ח"א סי' קנז.

²⁶²¹ שם, סי' רפ. והשווה: "ולא לסמוך על שום הוראה, כ"א מהמומחה ומוחזק בפי הדור, כי המורים מרובים והמאירים ובני עליה מועטי" (שם, ח"ב סי' א).

על רקע זה גיבש המב"ט מערכת של כללים לתפקוד דיינים ראויים,²⁶²² אבל היא לא התקבלה על דעת יריבו. ר' יוסף קארו אמנם הסכים לעקרון הפיקוח וההגבלה על דיינים צעירים,²⁶²³ אבל העיד שרבו של המב"ט ושל ר' יעקב בירב,²⁶²⁴ לא ראה מניעה במינוי דיינים צעירים מגיל ארבעים, כמקובל "בכל קהילות תוגרמה".²⁶²⁵ אם לשפוט לפי הצגת הדברים בדברי המב"ט, מציאות זו נתקלה בהתמררות מצד הציבור, שהתאכזב מרמתם השיפוטית ולעתים ביקש למצוא בתי דין חלופיים, 'בית דין יפה מהם'. אלא שכמובן יש להסתייג, ולציין שדעתו של המב"ט על התופעה הייתה מלכתחילה שלילית. מחלוקת עקרונית זו לא הייתה מקומית, והעסיקה באותה תקופה חכמים ברחבי העולם היהודי.²⁶²⁶ במצרים היא עמדה במוקד פולמוס חריף במחצית הראשונה של המאה ה"ט: "שאלתני, ידיד נפשי, על הסכמה שחתמו קצת חכמים, שכל מי שלא הגיע לארבעים שנה, אע"פ שראוי להורות, שלא ידון ולא יורה, באומרם שהיא הסכמת כל הפוסקים, ונידו והחרימו על זה".²⁶²⁷ רדב"ז דן בכך (בהיותו במצרים), וטען שלפסיקות הנוגדות קביעה זו אין תוקף הלכתי אלא מעמד של הסכמות קהליות בלבד, ולכן אין מניעה מלדון לפני גיל זה.²⁶²⁸ כמו כן, באתרים נוספים עלו תהיות אחרות על ערכם המקצועי של דיינים.²⁶²⁹

6. בתי הדין המקומיים וריבויים

בתי דין רבים פעלו בצפת, בעיקר משום שקהלים הפעילו בתי דין משלהם.²⁶³⁰ ר' יוסף קארו והמב"ט היו שותפים לחשש מפני פלגנות שעלולה להיווצר עקב ריבוי הקהלים, ובדיוניהם מופיע בהקשר זה הביטוי 'לא תתגודדו', שפורש על ידם כאיסור להרבות תאים חברתיים חלוקים.²⁶³¹ ריבוי ערכאות גרם באופן טבעי לריבוי סמכויות,²⁶³² ומציאות זו הזמינה חיכוכים, שכן "אם כל א' [חד] יכול לומר לא אדון

²⁶²² שם, ח"א סי' רפ.

²⁶²³ "כי רבים חללים הפילה", זה ת"ח שלא הגיע להוראה ומורה" (שו"ע, חו"מ סי' י, ג); "תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה שוטה, רשע וגס רוח" (שם, יו"ד סי' רמב, יג). וראה: אלון, המשפט העברי, א, עמ' 24.

²⁶²⁴ "וכן ראיתי מורי הרי"ב היה ממנה במקומו פה צפת תוב"ב דיינים שלא הגיעו למ' שנה" (אבקת רוכל, סי' רא). יצוין שר' יעקב בירב בעצמו כיהן כדיין בצפון אפריקה, שנים רבות לפני שמלאו לו ארבעים שנה. ראה: אשתור, תולדות, ב, עמ' 470-476.

²⁶²⁵ אבקת רוכל, סי' רא. וראה: יוסף בחירי, עמ' מח-נג.

²⁶²⁶ ראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 170-172; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 249-252; כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 135; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 41-42.

²⁶²⁷ רדב"ז, ח"ד סי' ב אלפים, סי' קמז.

²⁶²⁸ שם, שם. והשווה: שם, סי' קמח; קמט; מהרשד"ם, חו"מ סי' א; מבי"ט, ח"א סי' רפ.

²⁶²⁹ למשל, בשאלוניקי ערער קהל על מרביץ תורה ששירת במסגרתו, על כך ש"החכם הזה אינו יודע מאומה, ואינו דורש לנו כלל, ואינו יודע דין כלל [...] מרבה ממזרים בישראל" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קלה). כך גם בפטריץ יזמו גורמים בקהל "לסבב הורדת או השפלת שררתו" (מהרש"ך, ח"ג סי' מו).

²⁶³⁰ ראה: לעיל, עמ' 12.

²⁶³¹ "וכי ראוי שבי"ד הגדול ימנו לשוחט פ' לשחוט לכל הק"ק י"ה, וזקנים ויושבים בישיבה, ששמם הולך מסוף העולם ועד סופו, יכריזו על הבשר שהוא שלא לאוכלה? וכי יש חילול ה' שלא תתגודדו גדול מזה?" (אבקת רוכל, סי' יח); "אלא שצריך להתישב ולתת טעם לשבח, באי זה אופן יוכלו לנהוג במדינה א' אלו איסור ואלו התר בדבר א', ולא יהו עוברים משום לא תתגודדו, לא תעשו אגודות אגודות" (מבי"ט, ח"א סי' כא). והשווה: גלאנטי, סי' ו. וראה: גילת, לא תתגודדו, עמ' 90-91.

²⁶³² ראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' פד-צג.

בפני זה אלא בפני זה, מעולם לא יעמדו בדין".²⁶³³ מכאן נגזרו גם חשדות לשחיתות, כיוון שבעלי דין הרגישו נוחות וביטחון יתר בקהל שלהם.²⁶³⁴ בנוסף לזה, בבתי דין מרובים נדרשו דיינים מרובים, ואפשר שכדי למלא את החסר נבחרו לעתים כאלה שאינם ראויים.

מציאות זו דרשה מוסכמות חברתיות שיסדירו את היחס בין הערכאות השונות. המבי"ט דן בקהל שעשה "הסכמ' [ה] שלא יוכלו לדון אלא פלו' [ני] ופלוני, אע"פ שיש אחרים ראויי' [ם] לדון כמותם".²⁶³⁵ במילים אחרות, קהלים ניסו להגן על כוחם של בתי הדין שלהם באמצעות הסכמה המונעת גישה אל בתי דין אחרים. המבי"ט שלל את ההסכמה, בטענה שהשיקול היחידי בבחירת הדיין צריך להיות ענייני, האם הוא 'מומחה' אם לאו, "דהא [=שהרי] מצווין הן הבעלי דינין לילך מן התורה אחר ב"ד [=בית דין] יפה".²⁶³⁶ לדעתו, אם אכן נמצא דיין המוגדר 'מומחה', ובית דין המוגדר 'יפה' ביחס לזולתו, ואם הוא 'קבוע', דהיינו כזה שמתכנס בתדירות, רשאי בעל דין לכופף את חברו להישפט בפניו.²⁶³⁷

ככל הנראה, גם את הפולמוס הזה עלינו לבחון דרך היריבות בין המבי"ט לר' יוסף קארו. המבי"ט רמז בשנת שי"ז שהמינויים של תלמידי ר' יוסף קארו לדיינים התבצעו במסגרות קהליות: "שכל אשר בשם חכם קהל יקרא ירוץ [לדון את] בני קהלו, וירים ראש לקיים דבריו כדין או שלא כדין".²⁶³⁸ הוא הטיל דופי בזוך כוונותיהם: "על מה שפסק תלמיד אח' [ד] של החכם ה"ר יוסף קארו נר"ו, וקיים הוא את דבריו, יש כמה קושיות ואין דינו דין אמת [...] והוא לא רצה לחקור, אלא לקבל הדברים [בראיות] סתומי' [ת], כדי שיוכל לסייע לבן קהלו בהן, כמו שהוא דרך חכמים אלו בעיניהם, שלא הגיעו להוראה ומורים שלא כהלכה ברב' הדברים, ותקלה יוצאת ג"כ [=גם כן] מתחת ידם [...] שרוצים בפשרה רחוקה מן הדין וקרובה לקרובים אצלם, והנה בדין זה א' [חד] מחביריו חתם בו ואחר כך מחק חתימתו, והחכם הנז' [ר' יוסף קארו] יצ"ו הוא מקיים דבריו על פה ולא בכתב, והיה ראוי לו להשגיח עליהם".²⁶³⁹ אם כנים דבריו, המבי"ט הבחין ב'השתלטות' ר' יוסף קארו על הקהלים בצפת באמצעות תלמידיו. הוא גיבה את שיבוצם כדיינים בקהלים, דאג להסכמות שיעגנו את מעמדם, וכדי לעמוד ביעדים שהציב לעצמו מינה גם צעירים ולא ראויים. לפי זה נוכל להציע הסבר להתערבותו של ר' יוסף קארו בהקמת ישיבות קהליות שונות בראשות תלמידיו.²⁶⁴⁰ היה זה כלי נוסף להחזיר את תלמידיו לעמדות מפתח בקהלים,

²⁶³³ מבי"ט, ח"א סי' רפ. וראה: בניהו, חידושה, עמ' 253.

²⁶³⁴ "חזר שמעון ואמר לראובן: איני רוצה לעמוד בדין לפני זה החכם, כי אם לפני דיין הקהל שלי, כי כן המנהג במקומינו [...]. וכל מה שיגזור עלי הב"ד של הקהל שלי אקבל" (מבי"ט, ח"א סי' קסז).

²⁶³⁵ שם, סי' רפ.

²⁶³⁶ שם, שם.

²⁶³⁷ "דאי איכא ב"ד מומחה קבוע בעיר אח', אין אח' מן הבעלי דינין יכול לומר לחברו שלא מרצון חברו תברו' אתה ואברור אני אם אינו גדול מב"ד שבעי' [...] שאם לא רצו שניהם לדון דרך ברירה, אלא זה אומ' לב"ד זה וזה אומ' לב"ד זה הולכים אחר הגדול [...] יחי' מומח' עדיף מג' הדיוטות, דהוי ב"ד יפה לגביהו [...] אי איכא ב"ד קבוע בעיר, אין אחד מהם יכול לכופף את חברו לברור, אלא אם כן הוא בורר גדול מהב"ד" (שם, שם).

²⁶³⁸ שם, ח"ב סי' רפז.

²⁶³⁹ שם, ח"א סי' רעט.

²⁶⁴⁰ ראה: לעיל, עמ' 93-94.

ואולי אף לביסוס מעמד בית הדין הגדול שהקים.²⁶⁴¹ מסתבר שביטויי לשאיפות אלה נמצא בהבטחות ה'מגיד' לר' יוסף קארו, שהוא עתיד לפרוש את רשתו על כלל הקהלים בצפת.²⁶⁴² המבי"ט התנגד אפוא לפעולות אלה בכל תוקף, ולנימוקיו ההלכתיים צירף כתבי אשם חמורים, המטילים דופי ביושרם ובמקצועיותם של ר' יוסף קארו ותלמידיו. ייתכן שעל רקע זה יש לבחון מקרים נוספים, בהם יצא המבי"ט בחריפות נגד בתי דין קהליים, שהפגינו לדעתו חוסר מקצועיות ויוהרה.²⁶⁴³

7. הביקורת על הדיינים ותגובתם

הדיינים נדרשו לרמות גבוהות מאוד של יושרה אישית וציבורית,²⁶⁴⁴ "לפי שהדיינים נקראים חברים ושותפים לקב"ה",²⁶⁴⁵ אלא שבפועל היו מהם שכשלו בהתנהגותם הציבורית, ודבקו בהם חשדות להטיית דין ולמעילה בכספי ציבור.²⁶⁴⁶ למשל, במקרה אחד נחתם פסק דין אמיתי על ידי הדיינים בשמותיהם בלבד, ללא תוספת כינויים ומליצות, על מנת להסיר חשד.²⁶⁴⁷ ר' אלישע גאליקו אף ראה בשחיתות הציבורית סכנה לשלום הציבור.²⁶⁴⁸ השחתת מידות הדיינים תרמה בוודאי לזילות במעמדם הציבורי, כפי שקרה בריכוזים יהודיים נוספים בתקופה הנדונה.²⁶⁴⁹ התייחסות חכמי התקופה לבעיה זו הייתה בדרך כלל תיאורטית, ועסקה בהטפה לתיקונה באופן כללי,²⁶⁵⁰ אבל היו מהם שהדגישו את הרלוונטיות שלה בזמנם. ר' יוסף קארו מחה בשנת שי"ד נגד הדיינים המקולקלים בזמנו,²⁶⁵¹ ונטייתם לכוחנות.²⁶⁵²

²⁶⁴¹ לדברי ר' יוסף קארו, זכה בית דינו להכרה מצד הציבור בצפת, "שמנהום כל הקהלות עליהם" (אבקת רוכל, סי' יז).

²⁶⁴² מגיד משרים ת"ט, דף ד ע"א. וראה: תא שמע, קארו, עמ' 154-155.

²⁶⁴³ למשל: "ואם כן לא היה ראוי לאלו החכמים או לאלו הממונים לענוש [...] והם דיינים חדשים, היה להם להתייעץ עם הזקנים, אלא שרוצי' הם להראות את כחם בכל מה שיעלה על דעתם. והקהלות ישמרם צורם לא נתנו להם כח ורשות, כי אם על הדין ועל האמת" (שם, ח"ב סי' רט); "והקהלו' יצ'ו אינם יכולי' להתחזק בו ולגזור נידוי, כ"א אחר שידונו הם על הדין ועל האמ', כי לא נתנו להם כח במה שיעל' על דעת" (שם, סי' ריג).

²⁶⁴⁴ ראה למשל: שו"ע, חו"מ סי' יא; מבי"ט, ח"א סי' רפ; מגיד משרים ת"ו, דף מב ע"א; רב פנינים, דף צח ע"א-צט ע"א.

²⁶⁴⁵ שר שלום, דף כא ע"א. והשווה: שם, דף פב ע"א-ע"ב.

²⁶⁴⁶ ראה: מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ג.

²⁶⁴⁷ מבי"ט, ח"ב סי' נד.

²⁶⁴⁸ "כאש' המנהיג וראש העם דרכיו מקולקלים וחוז' משור' הדת, ומדותיו בעקם ועקשו', עם שיהי' ראוי לכך מחכמ' יתיר' דאית ביה, נמשך לעם הפסד האחדו' ורוע המעשי'" (גאליקו, קהלת, דף קכה ע"א).

²⁶⁴⁹ ראה: ר' יצחק אברבנאל, נחלת אבות, ויניציאה ש"ה, אבות פ"ו מ"ב; דלמדיגו, נובלות חכמה, בהקדמה. וראה: אסף, לקורות הרבנות, עמ' [2-6]; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 160-164; בן נאה, יהודים, עמ' 307-308.

²⁶⁵⁰ כגון ר' חיים ויטאל: "והנה דע, כי הלא האדם שהוא פרנס ומתגאה על הציבור, מתגלגל בדבורה [...] והנה הדבורה ג'ונית' וגם דברנית, ולכן כל המרבה דברים שלא כהוגן ג"כ מתגלגל בדבורה" (הגלגולים, דף לח ע"ב); מהריט"ץ: [...] כדרך העולים לגדולה, ואינם דורשים בשלומם וטובתם של עמם, כי נהפכו לאיש אחר" (לקח טוב, דף פג ע"א); ר' שמואל די אוזידה (מדרש שמואל, אבות פ"ב מ"ג) ור' משה אלשיך (תורת משה, ויקרא יג, ח; רב פנינים, דף צח ע"א-צט ע"א).

²⁶⁵¹ "ואמת, גם לדידי קשה להרגיל מחמת תקלת הדור, מחמת דיינים המקולקלים, הנסמכים רבים והיודעים מועטים" (אבקת רוכל, סי' יח).

²⁶⁵² "וכן הוא שבעונותינו כמעט כלינו בארץ בתגבורת חנופה וניצוח [תקיפות, כוחנות] או שכחה וטעות, וידוע לכל משכיל שיותר ויותר מהשחזד מעורר עיני פקחים הנצחון והחנופה" (שם, שם). וראה: שו"ע, חו"מ סי' זי; מגיד משרים ת"ו, דף מב ע"א.

המבי"ט קבל בשנת שי"ז: "ועתה נפשינו יבשה חכתה לה' יעזרנו ויגן עלינו ויוציא לאור משפטי צדק תורת אמת תהיה בפינו [...] ומפני חטאינו האמת נעדרת ולשקר יש רגלים, בפרט בדיני ממונות כל דאלים גבר, ומי שבידו למחול' [ת] אינו מוחה, ונתלין באילן גדול".²⁶⁵³ טיעונים קשים אלו הוטחו בדיינים מושחתים, והמבי"ט רמז למחאה שלא נשמעה מפי מי שהיה בידו למחות. למי כוונתו? כנראה לאותו 'אילן גדול' שבו נתלו הדיינים. בביטוי זה השתמש המבי"ט כלפי ר' יוסף קארו בהקשר דומה, כאשר טען שתלמידיו הדיינים מעוותים את הדין בהשראתו ובהסכמתו.²⁶⁵⁴

מקורת התקופה מלמדים על שימוש נרחב בנדירים ובחרמות, אם בתגובה פתאומית לאירועים מרגשים או מכעיסים,²⁶⁵⁵ ואם בהליך מתוכנן ומחושב. החרם (או הנידוי) היה כלי בידם של רבנים, ועל אף הרתיעה ההלכתית העקרונית משימוש בו,²⁶⁵⁶ הרבו להטיל באמצעותו את מרותם. השימוש בחרם מוכר בהזדמנויות רבות בימי הביניים המוקדמים,²⁶⁵⁷ כמו גם בריכוזים רבים של יהודים²⁶⁵⁸ ונוצרים²⁶⁵⁹ בתקופה הנדונה, וגם בצפת לא נחשב לחריג.²⁶⁶⁰

על אף העוצמה של השימוש בנשק החרם, נראה שריבוי המקרים המעידים עליו מצביע דווקא על חולשה, משום שאם הייתה מרות החכמים מובנת מאליה, לא היה להם צורך לעשות שימוש באמצעי אכיפה קיצוניים. חיזוק לכך נמצא בדברי ר' משה אלשיך, כנראה בסוף המאה הט"ז או בראשית המאה הי"ז, לפיהם בתי הדין בימי פריחתה של צפת לא הפריזו בשימוש בחרם כדי לכפות את גזר דינם, אלא השקיעו מאמצים ליישב מחלוקות בכלים מתונים יותר: "[...] כי המה ראו חכמים ראשונים שלפנים [בצפת], שלמי' [ם] וכן רבים, ולא היה הנדוי כ"כ שגור בפיהם, וגם בדור הזה לא נעשה כן לשום בעל דין, כ"א [=כי אם] מגלגלין עמו פעם ושתים [...] וע"י מיתון יתוקן העולם".²⁶⁶¹ כלומר, אם בית דין הגיע למצב שמאלץ אותו להטיל חרם, יש להניח שאין בכוחו ליישם את פסק דינו מתוך הכרה בסמכותו. ראייה נוספת לחיזוק הנחה זו נמצאת בדיון על בית דין בצפת, שביקש לעגן את פסיקתו: "וכתבו קודם, כי מהכח המסור להם מהרבני' [ם] נר"ו להחזיק למנוד' [ה] לעובר על נידוי שגזרו, דלא ציית דינא [=שלא ציית (לפסק ה)דין], ככתו' [ב] וחתום מידם, כי הוא העובר על נידוי שלהם, כי שלוחיה' [ם] הם".²⁶⁶²

²⁶⁵³ מבי"ט, ח"א סי' רפז.

²⁶⁵⁴ שם, ח"ב סי' יט [=מו].

²⁶⁵⁵ "נדרי רשעים, שקופצים ונודרים בכעס" (גאליקו, קהלת, דף נב ע"ב).

²⁶⁵⁶ ראה: אלבק, בתי הדין, עמ' 26-32.

²⁶⁵⁷ ראה: א' שולמאנו, "לקורות החרם", הגרן, ג (תרס"ב), עמ' 90-97.

²⁶⁵⁸ ראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 45-66; 114-115; בונפיל, הקהילה, עמ' 211-212; כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 124-129; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 240; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 77-78; אסף, לקורות הרבנות, עמ' [29-32]; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 212-213; רוזן, ירושלים, עמ' 157; נמדר, תקנות הקהל, עמ' 195-196; שפיגל, קזאני, עמ' יט-כ; כד-כט.

²⁶⁵⁹ בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 49 הערה 155.

²⁶⁶⁰ דוגמאות מעטות: ראנ"ה, ח"ב סי' נה; לטס, עמ' 17; אבקת ריכל, סי' קפג; קצח; קצט; מבי"ט, ח"ב סי' יט [=מו]; חרדים, דף סה ע"א.

²⁶⁶¹ אלשיך, סי' קכה.

²⁶⁶² מבי"ט, ח"ב סי' ריג.

במקרה הנדון, בית הדין ביקש את חסותם של רבנים גדולים ממנו, ונאחז בסמכות החרם משום שחש שסמכותו כשלעצמה אינה עומדת לו.

ב. חכמי צפת – מנהיגי ציבור

"כל ענייני הציבור אין למקצת הציבור רשות לעשותם בלתי הציבור כלו, שהציבור כשותפים הם בכל העניינים המוטלים על הציבור, ובכל המנויים שצריכים לציבור בנאמנים וגובי המס ושלוחי הציבור, וכל כיוצא בהם, וכן באיזה ענין יפסקו מה שיפסקו וכל כיוצא בזה. וכל שאינם נוהגין כן עושין שלא בדין, אלא אם כן הם אנשים ממונים על ענייני הציבור בכלל [...] וכן נהגו בכל הקהלות ששמענו שמעם [...] ורוב המקומות עכשיו גדולי הקהל בעצה ובהסכמה עושין כל צרכי הציבור, לפי שאי אפשר לנשים ולקטנים ולחלושי הדעת להסכים בצרכיהם, והיחידים בעלי העצה מן הסתם כאפוטרופוסין עליהם לפקח על כל העניינים הצריכים".²⁶⁶³

מעורבותם של חכמים בהנהגה הלא-רבנית של הציבור מוכרת בתקופות קדומות²⁶⁶⁴ ובימי הביניים,²⁶⁶⁵ ומאז עמדה בבסיס דיונים ציבוריים רבים על אופי ההנהגה היהודית. דיונים אלה לא פסחו כמובן על צפת בתקופה הנדונה, ולהלן נבחן את מידת מעורבות חכמי צפת בתקופה הנדונה.

לדעת הוגים אחדים בצפת הציפייה מבעלי התורה להנהיג את הציבור לכל צרכיו עמדה ברקע החיים הציבוריים. ר' אלישע גאליקו סבר שלמנהיגות הציבור דרושות דווקא דמויות המייצגות שלמות דתית, שבדרך המופתית ישיעו על ציונו.²⁶⁶⁶ לדעת ר' אליהו די וידאש ראוי לבעלי תורה לגלות רגישות לצרכי הכלל,²⁶⁶⁷ ור' אלעזר אזכרי ציין שמנהיגות ציבורית של תלמידי חכמים רצויה ומאפיינת דורות

²⁶⁶³ אשכנזי, סי' כה, דף פ ע"ב-פא ע"א.

²⁶⁶⁴ ראה: א"א אורבך, "מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ ישראל", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב (תשכ"ט), עמ' 31-54.

²⁶⁶⁵ ראה למשל: ש"ד גויטיין, "ראש ישיבת ארץ ישראל כראש היהודים במדינה הפאטימית: מסמכים ערביים על הגאונות הישראלית", ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 100-113; אלון, המשפט העברי, א, עמ' 391-404; בונפיל, קווים, עמ' 68-96; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 121-132; הנ"ל, חכמי צפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 56-64; 147-156.

²⁶⁶⁶ "חלק החכמים הגדולים אשר נמנו פרנסים על הציבור, והם מלכים ויועצי ארץ ומנהיגים את אנשי עירם ומדינתם, אשר בלי ספק צריך זהירות גדול באופן ההנהגה, אם שיהיה מעוטר במדות טובות ונאותות להתנהג ביישוב דעת ובנחת במקו' המצטרך, ובזעף וחרון במקום הראוי כפי העת והזמן, מצורף לזה יראת שמים וקיום התורה והמצו' [...] זה סבה עצמית להורדת ההשפעה האלהית, ורב טוב עליהם מלמעלה כנודע, כי הכל תלוי באחדות. אמנם, כאש' המנהיג וראש העם דרכו מקולקלים וחוץ משור' הדין, ומדותיו בעקום ועקשו' [ת], עם שיהי' ראוי לכך מחכמי יתיר' דאית ביה, נמשך לעם הפסד האחדו' [...] ורעה תבא אליה' בלי ספק [...] נמצ' שהכל תלוי בראש הדור, אם טוב ואם רע [...] הנוק המגיע לארץ שמלכו נער ובער ומנותק מן התורה והמצוה, והוא שאם זה המנהיג וראש העם הוא מתעצל, רוצה לומר שנמנע מעשיית המצו' עשה [...] מתדלדלת ומתרוששת ההשפעה האלהית" (גאליקו, קהלת, דף קכה ע"א-קכו ע"א. וראה: בניהו, גאליקו, עמ' צ-צב).

²⁶⁶⁷ "דרך ארץ [מצופה מצדם] של ת"ח [...] רודפי צדק, מבקשי שלום לעמם, מצטערין עם הציבור בשעת דחקם" (ראשית חכמה, פרק דרך ארץ, דף שצד ע"ב).

קדומים.²⁶⁶⁸ דברי תעמולה נוספים לעידוד בעלי תורה לשאת במשרות הנהגה ציבוריות נכתבו בידי חכמים אחרים מחוץ לצפת.²⁶⁶⁹

1. התערבות חכמים בעניינים ציבוריים

ספרות ההלכה של חכמי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה שופעת דיונים בעניינים ציבוריים, שאינם בהכרח סוגיות הלכתיות. הם גיבו את סמכותם של המנהיגים האזרחיים,²⁶⁷⁰ אך לא הסתפקו בכך. לעתים מזומנות התערבו בנושאים ציבוריים,²⁶⁷¹ ואף יזמו תקנות גם בתחומים שאינם 'דתיים',²⁶⁷² למרות שיזמות כאלו הונהגו בדרך כלל בידי פרנסים וממונים.²⁶⁷³ קביעות כלליות אלה נכונות גם ביחס לחכמי צפת, וביטויים רבים לכך פזורים ביצירותיהם ההלכתיות. אחד הנושאים שזכו להתערבותם הגדולה היה התחום הפיננסי בכלל²⁶⁷⁴ ותחום המסוי בפרט. על יהודי צפת הוטלו מסים מסוגים שונים: היו מסים פנימיים שגבייתם הופקדה בידי הנהגת הקהלים,²⁶⁷⁵ והיו מסים של השלטונות, קבועים או מזדמנים,²⁶⁷⁶ אישיים או ציבוריים,²⁶⁷⁷ שנקבעו בידי רשויות החוק העות'מאניות וגבייתם הוטלה על הרשויות הפנים-יהודיות.²⁶⁷⁸

²⁶⁶⁸ "שהשלוחים שילכו בשליחות ישראל למלכי האומות יהיו תמיד חכמים ויראי השם [...] וכן היה המנהג בימי התנאים והאמוראים, שהשלוחים היו ת"ח, [וכך] גם בדורות אחרונים" (חרדים עה"ת, עמ' מו). וראה: בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 87-89.

²⁶⁶⁹ למשל, לדעת מהרלב"ח תלמיד חכם המשלב את לימודו עם עסקנות ציבורית ראוי ומוגדר 'אדם חשוב' (מהרלב"ח, סי' צט). לדעת מהרשד"ם יש להעדיף דווקא את שיקול דעתו של אדם כזה (מהרשד"ם, יו"ד סי' קיז; חו"מ סי' רמט), על אף שאין הכרח בכך, ולא נדרש מפרנס להיות בעל תורה (שם, יו"ד סי' קעה). וראה: נמדר, תקנות הקהל, עמ' 187 הערה 47.

²⁶⁷⁰ מהרשד"ם, או"ח סי' לז; קיז; יו"ד סי' קכח; קעה; מהריב"ל, ח"א סי' קטו; דברי ריבות, סי' קעה. וראה: נמדר, תקנות הקהל, עמ' 197.

²⁶⁷¹ למשל: דרכי נעם, יו"ד סי' ד; מהרשד"ם, יו"ד סי' עה. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 81-88.

²⁶⁷² למשל: מהרשד"ם, יו"ד סי' צט; קלז; קנג; דברי ריבות, סי' נט; קסב; מהרש"ך, ח"א סי' סו.

²⁶⁷³ למשל: מהרלב"ח, סי' ל; מהרשד"ם, חו"מ סי' צט. וראה: נמדר, תקנות הקהל, עמ' 184.

²⁶⁷⁴ דוגמה: "בראותנו נכסי בעלי בתים מתמוטטי ומתמעטים והולכים, נתננו אל לבנו להשגיה על עסקי משא ומתן אשר במדינה" (מבי"ט, ח"א סי' רעא).

²⁶⁷⁵ ראה: לעיל, עמ' 13.

²⁶⁷⁶ אבקת רוכל, סי' א; מבי"ט, ח"ב סי' עט; פכטר, חזות קשה, עמ' 90. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שא-שח.

²⁶⁷⁷ ראה: H.A.R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, London 1951-1957, I, pp. 207-261.

²⁶⁷⁸ למשל: בירב, סי' כט [=כב]; מהרשד"ם, יו"ד סי' ריא; עין משפט, חו"מ סי' יא; דברי ריבות, סי' קנו; אהלי תם, סי' יז; רה; רכג; דרכי נעם, חו"מ סי' כא; נו. וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 36-45; שוחט, ענייני מסים, עמ' שב-שו; שיט-שכ; לואיס, עלי היסטוריה, עמ' 86-88.

כפי שכבר ראינו, היו החכמים מעורבים מאוד בסוגיית פיטור לומדי התורה ממסים,²⁶⁷⁹ והיינו עשויים לטעון שמעורבותם נגזרת מגגיעתם בנושא, ואולם חכמי צפת הרבו לדון בבעיות רבות שהתעוררו סביב היבטים ציבוריים מגוונים של גביית המסים: לדוגמה, ר' יעקב בירב, המבי"ט, ר' משה אלשיך, מהריט"ץ ור' משה גלאנטי עסקו בזכאות דיירים זמניים ממסים קהליים.²⁶⁸⁰ המבי"ט,²⁶⁸¹ ר' יוסף קארו²⁶⁸² ור' משה אלשיך²⁶⁸³ דנו בערעורים של יחידים נגד מערכות גביית מסים קהליים. המבי"ט דן בדרכים לחלוקת נטל המס שהוטל על כלל יהודי העיר בין הקהלים,²⁶⁸⁴ וכאשר שקעה צפת במשבר כלכלי חמור בשנות השישים של המאה ה"ז, התכנסו יחדיו פרנסי העיר ורבניה וגיבשו נהלים חדשים לתשלומי מסים.²⁶⁸⁵ אמנם דיוני החכמים גובו תמיד בנימוקים הלכתיים ובפוסקים קדמונים, אבל נושא גביית המסים איננו הלכתי לגמרי אלא משפטי-חברתי: "שכל עניני המסים הולכים לפי המנהג, לא על פי הדין הגמור [...] וא"כ [=ואם כן] המנהג ידוע ופשוט במקום זה בצפת תוב"ב [...]";²⁶⁸⁶ "בעירנו זאת צפת שמנהג פשוט בקהלות [...] מעריכין כל איש ואיש ממונו בשביל המסים".²⁶⁸⁷ עיסוקם בתחום זה הוא דוגמה מייצגת למעורבותם בנושאים קהליים ועירוניים, והשפעתם על התנהלות הציבור גם בנושאים שאינם 'דתיים'.

2. הפרדת רשויות בהנהגה

בסביבות שנת שכ"ח תיאר ר' יוסף קארו את עירו כדוגמה להרמוניה בין מורי ההוראה הרבנים להנהגה האזרחית: "ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב צבי היא לכל הארצות, והיו פרנסיה ומנהיגיה מתנהגים כהוגן במשא העם העניי' [ם] והאביונים ולומדי התורה [...] ותמיד כבוד התורה ואימתה מוטלת על פרנסי ומנהיגי העיר הנז' [כרת], ולא היו עושי' [ם] דבר עד שהיו נמלכים בחכמים הרבנים הזקנים, על פיהם יצאו ועל פיהם יבאו".²⁶⁸⁸ לפי תיאור אידילי זה הייתה הפרדה ברורה בין החכמים לבין מנהיגי הציבור – אנשי ה'מעמד' והפרנסים, ושיתוף הפעולה ביניהם התבטא בייעוץ שקיבלו המנהיגים מהרבנים. ואכן, במקרה אחד פנו ממוני הקהלים בצפת אל ר' יוסף קארו בבקשה שיכריע בדיון משפטי.²⁶⁸⁹ בדומה לתיאוריו של ר' יוסף קארו, העיד ר' משה גלאנטי על פרנסי צפת שנטלו עצה מרבניה בשלהי המאה ה"ז או בראשית המאה ה"ז, בשאלת המרת כספי הקדש ר' מרדכי דעדע: "עתה מנהיגי העיר

²⁶⁷⁹ ראה: לעיל, עמ' 235-238.

²⁶⁸⁰ ראה: לעיל, עמ' 28.

²⁶⁸¹ מבי"ט, ח"ב סי' עט.

²⁶⁸² שו"ע, חו"מ סי' קסג, ד-ו.

²⁶⁸³ אלשיך, סי' נו.

²⁶⁸⁴ מבי"ט, ח"א סי' ר.

²⁶⁸⁵ "בהתיר הרבנים יצו", יוצא מתחת יד הממונים שלהם, חתימת יד הרבנים [...] " (הקר, אין פורענות, עמ' 107). וראה: שם, עמ' 67-73.

²⁶⁸⁶ מבי"ט, ח"א סי' עז.

²⁶⁸⁷ אלשיך, סי' קלט. וראה: ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 448-451.

²⁶⁸⁸ אבקת רוכל, סי' א.

²⁶⁸⁹ שם, סי' פז.

²⁶⁹⁰ ראה: לעיל, עמ' 169; 207.

צפת תו"ב, בראותם גודל עוני העיר כי ירדה לשערים והחובות אשר חייבים לאומות, עלתה הסכמתם לשלוח יד בקרן הנז' [כרת] לפרוע פרעות, באומרם שאם אין עיר אין ישיבות, ושואלים את פי רבני העיר אשר מהם תצא תור' [ה] אם יש כח ביד טובי העיר לשנות הקדש זה אל המצטרך לצורך חובות העיר כדי שלא תחרב".²⁶⁹¹ גם במקרה זה נעזרו מנהיגי הציבור בעצת הרבנים. הפרדת הרשויות בין הרבנים לממונים אפיינה ריכוזים יהודים רבים באימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה, בהם הונהגו חיי הציבור היהודי על ידי פרנסים וממונים, ובצדם חכמים.²⁶⁹²

אלא שבאופן טבעי עמדה חפיפה מערכתית זו במוקד חיכוכים ומאבקי כוחות, וההפרדה בין הרשויות לא תמיד הייתה ברורה.²⁶⁹³ החכמים נמנעו לעתים מביקורת כלפי הפרנסים מחשש פן יבולע להם,²⁶⁹⁴ שכן משכורתם הייתה תלויה בהם, אך לעתים לא חסכו אותה.²⁶⁹⁵ דוגמאות מובהקות לחיכוכים כאלה בצפת הם פסיקת ר' יעקב בירב בניגוד לעמדת הממונים בעניין הטלת מס על יחיד,²⁶⁹⁶ והפולמוס לפיטור ממסים שהוזכר לעיל, שתיאור ההרמוניה קדם לו כדי לשמש הנגדה למציאות הקיימת: ממוני הקהלים התכנסו וקיבלו החלטה בניגוד לדעת הרבנים.

3. חכמים במוסדות ההנהגה העירונית העל-קהלית

ההנהגה היהודית בקהילות האימפריה העות'מאנית פעלה במסגרת של גופים ובחרים ומייצגים. פעילותם נזכרת לרוב במקורות התקופה בצפת ומחוצה לה, ומהם עולה שתפסו מקום דומיננטי בהנהגת יישובי האימפריה העות'מאנית.²⁶⁹⁷ במקורות אלו נזכרים הגופים והמוסדות הציבוריים כגון: המעמד,²⁶⁹⁸

²⁶⁹¹ גלאנטי, סי' קנח.

²⁶⁹² למשל: אבקת רוכל, סי' קעט; מבי"ט, ח"ג סי' עז-עח; מהרשד"ם, יו"ד סי' רכז; משפטי שמואל, סי' כה; נה. באיטליה הייתה השפעת הממונים גדולה יותר מזו של הרב, והם כפו עליו את מדיניותם, למשל: ברומא (סטאו, רומא, עמ' 57), בוורונה (זנה, וירונה, עמ' קנב-קנו) ובוויניציאה (בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 73-121; בונפיל, הקהילה, עמ' 213).

²⁶⁹³ היו ריכוזים יהודיים שבהם הייתה מעורבות דומיננטית של רבנים בהנהגה הלא-רבנית. למשל: דרכי נעם, יו"ד סי' ד; מהרשד"ם, יו"ד סי' עח. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 81-88. ביישובים באימפריה העות'מאנית (גוטמן, אדריאנופול, עמ' 28) ובאיטליה (זנה, וירונה, עמ' קנב-קנט) במאה הט"ז פעלו רבנים ופרנסים יחדיו במעמד. ביישובים מסוימים נמנו חכמים לדון עם טובי העיר או עם הפרנסים: בירב, סי' מט; מהרלב"ח, סי' קלד; אבקת רוכל, סי' פו; רח; קעט; שפיגל, קזאני, עמ' כד; אשכנזי, סי' ז. וראה: רוזן, ירושלים, עמ' 114-115. בליטא תקנו פרנסי הקהל בשנים שפ"ח ושצ"א, שכל מסמך שיצא תחת ידם יקבל תוקף, רק בתנאי שחתום עליו גם האב"ד (אסף, לקורות הרבנות, עמ' [31]).

²⁶⁹⁴ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 355.

²⁶⁹⁵ כפי שקבל המבי"ט בסוף שנת של"ד: "ואני צועק לממוני הקהלות יצ"ו, ואינם משגיחים" (מבי"ט, ח"ג סי' מח). וראה עוד למשל: מהרשד"ם, אה"ע סי' קצה; מהרש"ך, ח"ב סי' קסח; מהרי"ט, ח"א סי' לט; מהרי"ט"ן, סי' נה; רמב. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' נה-נח; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 240-241; גוטמן, אדריאנופול, עמ' 25; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 74 הערה 49; זנה, תעודות, עמ' רז-רט.

²⁶⁹⁶ בירב, סי' כט [=כב].

²⁶⁹⁷ למשל, בשאלוניקי (ראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 249-260; י"ר מלכו וא' אמארייליו, "ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו", ספונות, ב [תשי"ח], עמ' מז-נג) ובדמשק (ראה: באר מים חיים, סי' יב-יד).

²⁶⁹⁸ רדב"ז, ח"ג סי' תקט; מהרלב"ח, סי' כה. וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 260-261; הקר, יוצאי ספרד, עמ' 42-43; רוזן, ירושלים, עמ' 114.

(שבעת) טובי העיר,²⁶⁹⁹ חבר העיר²⁷⁰⁰ והפרנסים.²⁷⁰¹ אחד מן הגופים הללו היה כינוסם של ממוני כל הקהלים.²⁷⁰²

האבחנה בין הכינויים משקפת סמכויות שונות שניתנו לגופים הציבוריים, כגון גביית מסים עירוניים וכפיתם,²⁷⁰³ תקנות והסכמות עירוניות,²⁷⁰⁴ הסכמות על מנהגים,²⁷⁰⁵ ייצוג כלפי גורמים חיצוניים,²⁷⁰⁶ חלוקת הקצאות ציבוריות ללומדי התורה ולנוזקים,²⁷⁰⁷ מינוי בעלי תפקידים,²⁷⁰⁸ טיפול בעניינים שהעסיקו את כלל הקהלים בעיר²⁷⁰⁹ והתערבות בבעיות קהליות שדרשו התערבות.²⁷¹⁰ יחד עם זאת, נראה שלא תמיד מדובר במגוון של נציגויות ציבוריות,²⁷¹¹ אלא לעתים בגופים זהים שקיבלו כינויים שונים.²⁷¹² יתירה מכך, הביטויים המייצגים את הגופים הללו אנרכוניסטים בדרך כלל,

²⁶⁹⁹ "הם אנשים ממונים על ענייני הצבור בכלל, והם קרויים בדברי חכמים שבעה טובי העיר" (אשכנזי, סי' כה, דף פא ע"א). והשווה: גלאנטי, סי' ז; קנח; מהרשד"ם, יו"ד סי' קיח; אה"ע סי' קכט. גוף זה ייצג את כלל הקהלים באמצעות נציגיהם הממונים: "שכל הסכמה שעושים ממוני הקהלות לתקוני העיר, שדרכנו היום בכל גלילות ישראל, שמתקבצים ממוני אחד או שנים מכל קהל וקהל שבעיר למעמד, והן הן טובי העיר. ואם רוב הממונים של רוב הקהלות יסכימו דבר אחד, כופין את מיעוט הקהלות לעשות התיקון ההוא או לגדור את הגדר ההוא, כמ"ש שהולכים אחר הרוב, ובדבר הזה ישפות שלום על ישראל ועל רבנן" (אלשיך, סי' נט). גוף זה כונה גם 'הוועד הכולל של הקהלות' (ראנ"ח, ח"ב סי' נג).

²⁷⁰⁰ בירב, סי' נד; אבקת רוכל, סי' קכב; מהרש"ך, ח"ב סי' כז-כח.

²⁷⁰¹ בקהילות שונות בתקופה הנדונה פעלו הפרנסים כמנהלי הקהילה, כשתחת סמכותם מוסדות הציבור. ראה: כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 100-105; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 202-207.

²⁷⁰² למשל: [...] שלא היתה מתקיימת הסכמה זה בין ממוני הקהלות יצ"ו" (מבי"ט, ח"א סי' שז); "ק"ק ניקפול הסכימו הסכמות ביניהם ובכללם הסכמה אחת להוציא ג' פרנסים בכל שנה ושנה מכל קהל וקהל מהג' קהלות, והפרנסים ההם יפקחו וישגיחו בענייני תיקוני וצרכי המדינה [=העיר], ועלה מנהון מדי שנתים ימים במעמד. ובעצת כל הקהלות יוציאו ג"כ ששה אנשים יועצים ואנשי המעמד [...] לבד עם שלשה הפרנסים אשר יהיו בימים ההם, והם יעינו וישגיחו ויפקחו בענייני ואופני הדרגת הנהגת המדינה" (לחם רב, סי' סג). והשווה: בירב, סי' כט [=כב]; אבקת רוכל, סי' א.

²⁷⁰³ "שאם נתנו להם [לפרנסים ולממונים בניקופול] כח היחידים מהג' קהלות הוא לגבות המסים והארנוניות והפרעונות ממשא מלך ושרים ודומיהם, שהם לתיקון המדינה [=העיר] והנהגתה" (לחם רב, סי' סג). והשווה: מבי"ט, ח"ג סי' רכח. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שכב-שכד.

²⁷⁰⁴ לטובי העיר: "שבכל תקנות והסכמות שמתקנים טובי העיר בענין שערים ומדות וכיוצא בהם [...] ז' טובי העיר, היינו שהם ממונים על עסקי העיר, סתם דאינהו בכל מאי דאסיק אדעתיהו למעבד לתיקון העיר עשוי, ואין יכולין למחות" (אלשיך, סי' נט). והשווה: מהרשד"ם, יו"ד סי' קנ; מבי"ט, ח"א סי' פד; ח"ג סי' עו. וראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 587-591. על 'ועד מתקני ההסכמות', שהיה הארגון העל-קהלי בשאלוניקי, ראה: כהן, קושטא, עמ' 97-100.

²⁷⁰⁵ לטובי העיר (מהרשד"ם, אה"ע סי' קכט).

²⁷⁰⁶ בירושלים היה מוכר מאז המאה ה"טו 'השיוח' אל יהוד', או 'זקן היהודים'. ראה: רוזן, ירושלים, עמ' 108-109; 126-127; 139-142; בן נאה, בין קהל לגילדה, עמ' 285, הערה 34; כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 7; 15-22; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 244.

²⁷⁰⁷ לחבר העיר (אבקת רוכל, סי' קכב) ולטובי העיר (מהריט"ץ, סי' קנח). וראה: גולדמן, רדב"ז, עמ' 220. וראה: לעיל, עמ' 190-192.

²⁷⁰⁸ למעמד (רדב"ז, ח"ג סי' תקט) ולחבר העיר (בירב, סי' ג; דברי ריבות, סי' סג). וראה: בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 284, הערה 28; בן נאה, דיסרטציה, עמ' 189-199.

²⁷⁰⁹ רדב"ז, ח"ד סי' יא; אבקת רוכל, סי' קטו; מבי"ט, ח"ב סי' כח; ח"ג סי' קמג; גלאנטי, סי' ז. מס כללי הוטל על כלל הקהילות, מלבד מס הכראג'י (אבקת רוכל, סי' רד-רה; מבי"ט, ח"א סי' קפא; ר), שכן "כל הקהלות הם כקהל א' במס ובעניינים (שם, סי' רפ). והשווה: רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קעב. מובן שלצורך כך נדרש מנגנון גבייה ותיאום בין הקהלים.

²⁷¹⁰ למשל: הממונים בצפת נדרשו לטפל בענייניו של יחיד שסירב לשלם מסי קהל בצפת (בירב, סי' כט [=כב]). חבר העיר ביחד עם שבעת טובי העיר קיים שטר של אדם מדמשק, שביקש סמכות עליונה מזו של הקהל שלו (מבי"ט, ח"ב סי' כח; רדב"ז, ח"ב סי' תרמד; ח"ג סי' תעב). סמכות זו נזכרה גם ביחס לפרנסים (אבקת רוכל, סי' קצז).

²⁷¹¹ 'טובי העיר' הם אנשי המעמד 'לחבר העיר' בדיוניהם של המבי"ט (מבי"ט, ח"א סי' פד) ור' יוסף קארו (אבקת רוכל, סי' קכב), בנושא האחריות על ההכרעות הציבוריות. גם מהריט"ץ עסק בהסכמת 'טובי העיר במעמד אנשי העיר' (מהריט"ץ, סי' קנח), ומכאן אפשר להבין שמדובר בגופים נפרדים.

ומקורם בעולם החברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד.²⁷¹³ מסיבה זו אין הכרח לראות בהם הגדרה של מוסד ציבורי ספציפי, כשם שהמספר 'שבעה' אינו מחייב.²⁷¹⁴

חכמים כממונים בקהל האשכנזים

ידיעות מעטות בלבד מלמדות על ממונים קהליים שנמנו עם מעמד החכמים, ומסקנה אפשרית מכך שהתופעה אכן לא הייתה רחבה. אפשר לתלות את ההסבר לכך בהפרדת הרשויות, כפי שהרחבנו לעיל, ובכך שאמנם החכמים לא התערבו בהנהגה הציבורית, ואם נבחרו לכהן בה הרי שלא היה זה בהכרח מתוקף מעמדם כחכמים.

לעומת זאת, המקורות על פעילות חכמים כממונים ברורים יותר באשר לקהל האשכנזים בצפת במחצית השנייה של המאה ה"ז ובראשית המאה ה"ו. ר' יהודה אבירלין היה כנראה מממוני קהל האשכנזים, שכן הטיל את השפעתו על ממוני הקהלים.²⁷¹⁵ אמנם האירוע התרחש כאמור בשנת שכ"ח, ובראשית שנות השבעים הוא נמנה עם חוגי המקובלים,²⁷¹⁶ אבל ספק אם יש בעובדה זו כדי להצדיק התייחסות אליו כ'חכם'. על תקנות הקהל בשנת של"ו חתמו "הממונים וקצת חכמים וקצת יחידיים".²⁷¹⁷ לפי זה, החכמים אמנם השתייכו לשכבת ההנהגה, אך לא נמנו בין הממונים,²⁷¹⁸ אלא שרמיזה לזהותם של הממונים האשכנזים מורה על כך שנמנו עם מעמד החכמים.²⁷¹⁹

סביר להניח שגם שלושת הרבנים שנזכרו בשנת שע"א כאחראים על קופת כספי התמיכה של קהל האשכנזים, ושהואשמו על ידי מתנגדיהם בשתלטנות על מוסדות הקהל²⁷²⁰ ובשחיתות,²⁷²¹ היו הממונים (או בעלי כינויים מקבילים), גם אם לא צוין כך במפורש. העובדה שפעלו בתיאום עם גוף נוסף שאיננו 'רבני', שבעת טובי הקהל, עשויה ללמד על כך שסמכותם נגזרה ממעמדם כחכמים.²⁷²² ייתכן להסביר מצב זה בקהל האשכנזים במורשת מארצות אשכנז²⁷²³ ופולין²⁷²⁴ לפחות מאז המאה ה"ד, לפיה התערבה הרבנות בהנהגת הקהילות.

²⁷¹² ראה: אלשיך, סי' נט.

²⁷¹³ למשל, 'חבר עיר' בתקופות אלו שימש במשמעות ארגון צדקה אזורי (ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 74-76), ו'שבעת טובי העיר' במשמעות הנהגת העיר ובית הדין העירוני (שם, עמ' 243-246).

²⁷¹⁴ ראה: מבי"ט, ח"א סי' פד. וראה: רוזן, ירושלים, עמ' 112-119.

²⁷¹⁵ אבקת רוכל, סי' א.

²⁷¹⁶ החזיונות, עמ' רנב; שער הגלגולים, דף י ע"א.

²⁷¹⁷ מבי"ט, ח"ג סי' צו.

²⁷¹⁸ ואכן, בהמשך קבל המבי"ט על כך שממוני האשכנזים "הם בחורים, ולא נכנס עדין כל יראה ה' בלבם, וכוונתם להתכבד" (שם, שם).

²⁷¹⁹ "ולבני החכם מנדילא" (שם, שם). בניו של ר' זכריה מנדל ורנן נמנו עם חכמי האשכנזים (ראה: לעיל, עמ' 250).

²⁷²⁰ "[...] כדי שיעשו ביחודי הקהל כל רעות שבעולם, ואיש לא ימרה את פיהם להתנגד כנגדם" (מהריט"ץ, סי' קעא).

²⁷²¹ "מתאכזרים על העניים בתכלית האכזריות, אם מענין ההספקה [...] ואם בענין החילוקים, שלפעמים בא חלוק לידם, ומחלקים שלל ביניהם, ומסתירים את הדבר, והיה במחשך מעשיהם [...] ומבין ריסי עיניהם הבינו שחלקו החילוק ביניהם" (שם, שם). וראה: בניחו, קאסטילאץ, עמ' 71.

²⁷²² מהריט"ץ, סי' קעט.

²⁷²³ יובל, חכמים בדורם, עמ' 11-20.

ג. הנהגת החכמים: מינוי ובחירה

הפונקציות הציבוריות שהתגשמו בתפקיד החכם העירוני או הקהלי חייבו את הציבור לפתח מגננונים מוסכמים למינויים. מחויבות זו באה לידי ביטוי בפסיקה ההלכתית בימי הביניים,²⁷²⁵ ובהתנהגות הקהילות בתפוצות השונות בספרד,²⁷²⁶ בצפון אפריקה,²⁷²⁷ באשכנז,²⁷²⁸ בצרפת²⁷²⁹ ובאיטליה.²⁷³⁰

"חכם ממונה בקהל"²⁷³¹

התכנסות של יחידי הקהל הייתה אמצעי מקובל לקבלת החלטות ציבוריות, על פי הכרעת הרוב,²⁷³² למרות שפעמים רבות התקבלו החלטות מעין אלה בצל הפעלת לחצים פוליטיים שונים.²⁷³³ החלטת הרוב גובתה בהסכמת מנהיגי הציבור: "שכל גזרה ותקנה שעשו הרבים לתקנת הקהל או הקהלות אין בעד המיעוט להוציא עצמם מן הרוב [...]. אך בתנאי שיהיה גזרתם ותקנתם בהסכמת טובי העיר או טובי הקהל, ואם יש שם חכם או חכמים [...] מהמנהיגים הקהלות עמם, ואם לאו אין בדבריהם [ם] ממש".²⁷³⁴ כלומר, אישור התקנה או גזרה התקבל בכפוף להסכמת המנהיגים ה'אזרחיים', ולהסכמת רבנים, שעליהם בוודאי להשיגה שלא תחרוג מגבולות המותר. מצד שני, ההנהגה הייתה רשאית לקבל תקנה גם בלי הסכמת הציבור: "ורוב הקהלות, מנהגם שהרשות נתונה ביד הפרנסים והגבאים, ואינם פושעים במה שלא הודיעו לכל היחידים בפרטות".²⁷³⁵

מינוי חכמים התקבל לעתים בהחלטת רוב הציבור בקהילות האימפריה העות'מאנית²⁷³⁶ ומחוצה לה,²⁷³⁷ ולעתים בהחלטת ההנהגה ה'אזרחית'.²⁷³⁸ את ההסמכה הציבורית לחכם לעסוק בהנהגה ציבורית נהגו

²⁷²⁴ א' ריינר, "אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו – ר' יעקב פולק: ראש וראשון לחכמי קרקוב", א' ריינר (עורך), קראקא קז'ימיז' קרקוב – מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, תל אביב תשס"א, עמ' 55-63.

²⁷²⁵ ראה: י' בלידשטיין, "על מינוי בתי דין בהלכות הרמב"ם: עיון בהל' סנהדרין א, א-ד", סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' קמג-קמח.

²⁷²⁶ ז' שעכטער, "צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב אחיו בעה"ט לבניו", בית תלמוד, ד (תרמ"ה), עמ' 373.

²⁷²⁷ H.Z. Hirschberg, "The Oriental Communities", A.J. Arberry (ed.), Religion in the Middle East, Cambridge 1969, I, pp. 177-178.

²⁷²⁸ מ' פרנק, קהלות אשכנז ובתי דיניהן, תל אביב תרצ"ט, עמ' 27; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 231 הערה 50.

²⁷²⁹ ראה למשל: ר' יצחק בר ששת, שאלות ותשובות ריב"ש, קושטנינה ש"ז, סי' רעא.

²⁷³⁰ ראה למשל: מהרשד"ם, יו"ד סי' רכ; ר' יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק, קרימונה שי"ז, סי' רכו. וראה: אסף, לקורות הרבנות, עמ' [6-15]; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 67-121.

²⁷³¹ מבי"ט, ח"ג סי' ר.

²⁷³² למשל, בשנת שע"א התכנס רוב הקהל האשכנזי בצפת, ו"קראו רוב הקהל במעמדם" (מהריט"ק, סי' קעט). וראה: נמדר, תקנות הקהל, עמ' 188-197.

²⁷³³ ראה: אבקת רוכל, סי' קצו; מבי"ט, ח"ג סי' ר; זנה, וירונה, עמ' קנא-קנב. בשנת ש"ל קבע קהל ליסבון בשאלוניקי: "לכן גמרנו והסכמנו [...] ולהתנהג ככל הקהלות קדושו' אשר בגולה, להעמיד פרנסים וממוני' ואנשי מעמד, שינהיגו וידריכו הקהל מזמן לזמן כדרך כל הקהלות. שהפרנסים והמעמד אשר שרתו נשלם זמנם, ממנים פרנסים ומעמד אחר, מהם עשירים, מהם בנוניים, מהם עניים, כדרך כל הקהלות יצ"ו, באופן שיהיה כל העם מקצה מושגחים בכל ענייניהם" (דברי ריבות, סי' רכד). והשווה: מהרשד"ם, יו"ד סי' קנא. וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 260-261.

²⁷³⁴ לחם רב, סי' עט. והשווה: מהרשד"ם, או"ח סי' לו. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שכא-שכב.

²⁷³⁵ דרכי נעם, סי' ד.

²⁷³⁶ כגון בשאלוניקי, שם התקבל המרביץ תורה, "וחתמו בו רוב הקהל" (לחם רב, סי' ע), ובאבילונה שבאלבניה, שם נבחר המרביץ תורה על ידי "כל בני העיר לגופמן, מקטון ועד גדול" (שם, סי' עג). בירושלים הייתה הסמכות למינויים הציבוריים נתונה בידי אסיפת משלמי המסים, ואולם בפועל מינויים אלו נקבעו לבסוף בידי רבנים ואמידים. אסיפה כזו נקראה 'מעמד

ללוות בחתימה על כתב מינוי מיוחד: "קהל אחד נמנו וגמרו, והעמידו ביניהם למרביץ תורה לפלוני אלמוני, ועשו לו כתב על זה";²⁷³⁹ [...] במעמד גדולי שאר קהלו' [ת] יצ"ו בהסכמ' [ת] הקהל [...] נוסף על זה שחתמו לו רוב הקהל הנז' [כר] [...]".²⁷⁴⁰ בצפת נחתם 'שטר' משרת חכם הקהל בידי נציגי הקהל.²⁷⁴¹ אלא שבחזרה חתום לעתים לא היה די, ובעת מינוי חכם הקהל נדרשה מצדו שבועה חמורה.²⁷⁴² במקומות מסוימים נדרשה שבועה חמורה גם מצדו של הקהל.²⁷⁴³

מינוי בהתערבות בעלי ממון

השיטות ה'דמוקרטיות' למינוי החכמים והדיינים עמדו בבסיס תכונות ציבורית והפעלת גורמי כוח מצד גורמים דומיננטים, ובעיקר מצד בעלי השפעה שזכו למעמד הציבורי בזכות עוצמתם הכלכלית. תופעה זו מוכרת ממרכזים יהודיים בתקופה הנדונה בכלל²⁷⁴⁴ ובצפת בפרט. ר' יעקב בירב קבל בסוף שנות השלושים של המאה ה"ז על השתלטות בעלי ההשפעה בצפת על מינוי החכמים: [...] שאולי שבעונותינו יש להם מנהג בפני עצמן למי שאין בו ריה תורה ולא חכם או בן חכם [...] שכפי המונו' [ם] והמנהגים שבעונותינו הרבים שיש בזמן הז' [ה] שממנים את עצמם מצד אלמותם, עושים מנהגם כפי רצונם".²⁷⁴⁵ ר' יעקב בירב לא פירט אלו אמצעים 'אלימים' הופעלו מצד אותם גורמים שעסקו במינוי עצמם, אבל יש להעמיד את דבריו על רקע פעילותו לייסוד הסמיכה בשנת רצ"ח,²⁷⁴⁶ ולסייג את תיאורו בצורך לזכות בלגיטימציה לשינוי מערכת המשפט הנוכחית. על כל פנים, נוכל ללמוד מדבריו על מינויים שלדעתו ניתנו ממניעים פסולים.

כולם', והיא מוכרת שם מאז ראשית המאה ה"ז (רוזן, ירושלים, עמ' 109-112; 122-124). והשווה: לחם רב, סי' סג. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שכד-שכה; בשן, שאלוניקי, עמ' 29-30.

²⁷³⁷ באוסטריה במאה ה"ט הייתה הסמכות לבחירת הרב נתונה בידי כל בני הקהילה, המשלמים את מסיה: "יתאספו כל פורעי המס, וצריכים להיות בהסכמה אחת, רוב מנין ורוב בנין" (ר' מנחם מנדל מניקלשבורג, שאלות ותשובות צמח צדק, [פירודא] תק"כ, סי' א). וראה: שם, סי' ב. בפולין נערכה בחירת ההנהגה מאז אמצע המאה ה"ט על ידי רוב בני הקהל, אבל לא נטלו בה חלק העניים ובעלי המלאכות (ר' בנימין סלוניק, שאלות ותשובות משאת בנימין, קראקא שצ"ג, סי' ז). וראה: בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 134-135.

²⁷³⁸ ר' יוסף קארו קבע, שבסמכותם של הפרנסים למנות דיינים, ולחייב את הציבור להישמע להם (אבקות רוכל, סי' קצג). בפטרץ מונה המרביץ תורה לאחר התייעצות של "הב"ד וטובי הק"ק" (משפטי צדק, ח"א סי' מט). במצרים ניתנה סמכות זו ל"טובי הקהל, פרנסיה ומנהיגיה" (דרכי נעם, סי' ד). וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' יז-יח; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 231-232.

²⁷³⁹ אשכנזי, סי' כה. וראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' כב-כח.

²⁷⁴⁰ מבי"ט, ח"ג סי' ר.

²⁷⁴¹ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח.

²⁷⁴² למשל, בפוליא שבאיטליה הדרומית הונהג המינוי בחתימת הציבור ובגיבוי של שבועה: "שאלוני בני ק"ק פוליא יע"א, כי יש מהם שחתמו כתב א', אשר כתו' בה שנשבעו לקחת מרביץ תורה להח' השלם פלו" (לחם רב, סי' עב). בקשטוריה שבצפון יוון נקבעו תנאי העסקתו של המרביץ תורה "באלה ושבועה ע"ד המב"ה וע"ד [=על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת] החכם השלם הנז'" (מהרש"ך, ח"ב סי' פ). וראה גם: מבי"ט, ח"ג סי' עו; דרכי נעם, סי' ד.

²⁷⁴³ למשל: לחם רב, סי' ע; אבקות רוכל, סי' רו; מהרש"ד, יו"ד סי' קמא; קמז. וראה: שוחט, ענייני מסים, עמ' שכב.

²⁷⁴⁴ לדוגמה, בפטרץ: "וכתבו ההסכמ' [...] ונתרבה המחלוקת וגברה יד העשירי' [...] " (מבי"ט, ח"ג סי' עז). והשווה: מהרש"ד, או"ח סי' לו. וראה: הקר, הארגון הקהילתי, עמ' 303; שוחט, ענייני מסים, עמ' שכז-שכח; רוזן, ירושלים, עמ' 109; בניהו, מרביץ תורה, עמ' יח-יט. על דיוני חכמים בערי תורכה בעניין משקלם הציבורי העודף של העשירים על העניים במאה ה"ז, ראה: בשן, שאלוניקי, עמ' 29-48.

²⁷⁴⁵ בירב, סי' כט [=כב].

²⁷⁴⁶ ראה: לעיל, עמ' 262.

כעבור כשלושים שנה, בסביבות שנת שכ"ח, התריע ר' יוסף קארו מפני השתלטות בעלי הון על הנהגת צפת, כאשר טען שר' יהודה אבירלין פועל להטלת "מורא" [ם] [של] העשירי [ם] על הת"ח [=התלמידים חכמים]²⁷⁴⁷. כפי שהראינו לעיל, מאז אמצע שנות החמישים ועד שלהי שנות השישים של המאה הט"ז לא פעל בצפת בית דין ריכוזי אחד, ואת מקומו מילאו ערכאות בהרכבים שונים.²⁷⁴⁸ דבריו של ר' יוסף קארו עשויים ללמד על הריקבון הציבורי שפשה במערכות הציבוריות בפרק זמן זה, ולהסביר ממד נוסף בצורך לחדש את פעילותו של בית הוועד זמן קצר אחר כך, בשנת שכ"ט.

על קיום התופעה הצביע גם ר' שמואל די אוזידה: "שהזהיר לדיין, שאם יבא לפניו לדין א' [חד] מגדולי העיר, מהעשירים ומנהיגי העיר, אשר הם העורכים את הדיינים וממנין אותם לדון את עם הארץ [...]".²⁷⁴⁹ לדבריו, שיטת מינוי הדיינים בידי אישים בעלי השפעה והון עלולה לפגום בשיקול דעתם השיפוטית. אמנם דבריו נאמרו כדברי מוסר כלליים וללא הקשר היסטורי, אבל לא מן הנמנע שרמז למציאות שהכיר בסביבתו.

מינוי שושלת

"וזה נוסח ההסכמה [...] להיות שהלכה רווחת, שכל מי שיש לו איזה מנוי, הן מלך הן חכם הן חזן הן שוחט הן מוהל, אם יש לו בן, וכל שכן אם הוא הגון, הדין הוא שיהיה בנו ממונה תחתיו [...] ולכן, אנו ח"מ [=חתומים מטה] נתרצינו רצוי גמור למנות את בן החכ' [ם] הנזכר פלוני, ממונה תחת אביו בקהל הנז' [כר], יקרא פסק וידרוש בבית הכנסת שלנו בכל עת שירצה, בין כשילך אביו הנז' [כר] נר"ו לארץ ישראל תוב"ב, בין כשיתבקש בישיבה של מעלה [...]".²⁷⁵⁰

הסכמה זו נחתמה במועד לא ידוע בקהל לא ידוע בחוץ לארץ, והיא מעידה על עצמה שהייתה 'הלכה רווחת'. כך אכן רווח בריכוזים יהודיים במאה הט"ז,²⁷⁵¹ וכך אכן משתמע מהתייחסותו העקרונית של המבי"ט אליה: "טעם שני, שאעפ"י שהקהל לא היו ממני' [ם] אותו עליהם ולא היו כותבים עליו הסכמה הכתוב' [ה] למעלה היו חייבים לקבלו מצד הדין, שהוא יורש שררת אביו בלי הסכמת' [ם], וכמו שהוא הדין, כמו כתבו המפרשי' [ם] ז"ל. טעם שלישי, שאפי' [לו] שלא היו כותבים לו המנוי היה בא מכח אב [...]".²⁷⁵² כיוצא בו קבע ר' יוסף קארו: "שכיון שיש [מן] החכמים הבחורים מי שהיה זקנו רב וגדול ודיין אן [=או?] בנו יורש גדולתו [...] והיאך יעלה על הדעת לעכבו מליירש נחלה [של] אבותיו, כל שכן

²⁷⁴⁷ אבקת רוכל, סי' א.

²⁷⁴⁸ לעיל, עמ' 268-270.

²⁷⁴⁹ מדרש שמואל, אבות פ"א מ"ח.

²⁷⁵⁰ מבי"ט, ח"ג סי' ר.

²⁷⁵¹ בקושטא ארע בשנת שנ"ג, "שהחכ' מרביץ תורה בקהל היה רוצה להושיב את בנו במקום אחד, והיה שלא כרצון פרנסי וזקני הקהל" (מהרי"ט, ח"א סי' לא). בפטרץ התמנה מרביץ תורה גם מכח "חזקת אבותיו בשררה במקום ההוא" (מהרש"ד, ח"ג סי' מו). והשווה: מהריט"ק, סי' נה. וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 264; בניהו, מרביץ תורה, עמ' לז-לח; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 135. הנוהג למנות בן תחת אביו שנפטר, היה מצוי בעולם ההוראה המוסלמי בתקופה הנדונה (דודג', אל אזהאר, עמ' 103).

²⁷⁵² מבי"ט, ח"ג סי' ר.

לגזור נידוי על ככה, זהו דבר שאין לו שחר".²⁷⁵³ כלומר, חכמי צפת גיבו את הנוהג למנות בן חכם תחת אביו והתייחסו אליו כרגיל ומקובל.

האם גם בצפת רווח נוהג זה? בסביבות שנת ש"מ עיכב ר' שלמה אלקבץ את מינויו המוסכם של ר' משה אלשיך כחכם קהלי בצפת, והעדיף על גביו את בנו הקטן של ר' אברהם שלום: "הוגד לי מפי כמה"ר חייא שלום, שעשה מעשה בצפת תו"ב הרב הגדול המקובל האלקי כמה"ר שלמה אלקבץ, לאחר שהסכימו כל בני קהלו של הרב משה אלשיך להושיבו בראש, והתחילו לחתום בשטר, מנען הרב המקובל הנז' [כר] עד שיגדל בנו של הרב כמה"ר אברהם שלום, שהוא היה חכם הקהל, והמתינו לבנו עד שהיה בר מצוה, והמליכוהו במקום אביו, אע"פ שלא היה לו יחס עם הרב כמה"ר משה אלשיך, שהיה באותו פרק כבן ששים שנה".²⁷⁵⁴ מ' בניהו משער שלא מדובר בהכתרת חכם הקהל בגיל בר מצוה ממש, אלא הכוונה לבר הוראה,²⁷⁵⁵ ובכל זאת לפנינו דוגמה מאלפת להעדפה משפחתית, במקרה שללא ספק דוחה העדפה משיקולים 'מקצועיים'.

מינוי על פי גורל

שיטת הגורל בהכרעות הציבוריות התקבלה בכל הפזורה הספרדית, ונראה שמקורה באיטליה.²⁷⁵⁶ מינויים ציבוריים של ההנהגה ה'אזרחית', הפרנסים והממונים, נעשו לפעמים על פי גורל,²⁷⁵⁷ אבל לא מצאנו מקור המעיד על מינוי רבנים ודיינים בשיטה זו, והדעת נותנת שהציבור ונציגיו העדיפו שיקול דעת בבחירת מורי דרכם.

מעמד השלטונות במינויים הציבוריים

מעורבות השלטונות במינוי חכמים ודיינים מוכרת ממרכזים יהודיים שונים במאה ה"ז,²⁷⁵⁸ אבל לא מצאנו כדוגמתה בצפת. עובדה זו עשויה להמחיש את היקפה הרחב של האוטונומיה היהודית בצפת, כפי שנדון בה להלן.

ד. יחס השלטונות לחכמים במוסדות השיפוט היהודיים

תפקוד החכמים במערכות ההנהגה האוטונומית

האימפריה העות'מאנית ראתה עצמה כממשיכת המדינה המוסלמית הקלאסית, ולכן אימצה את חוקי האסלאם בכל הנוגע למעמדם של היהודים ('אהל אל כתאב') כבני חסות ('דימים'), הזכאים להגנה חוקית כנתינים בעלי זכויות לא-מלאות.²⁷⁵⁹ כלפי אוכלוסיית מיעוט זו הופגנה סובלנות והוגנות עקרונית.²⁷⁶⁰

²⁷⁵³ אבקת רוכל, סי' רא.

²⁷⁵⁴ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח.

²⁷⁵⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלז-רלח. וראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' כז-כח הערה לב.

²⁷⁵⁶ בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 286, והערה 40.

²⁷⁵⁷ למשל, מבי"ט, ח"א סי' מד; אבקת רוכל, סי' רו.

²⁷⁵⁸ ראה: בניהו, מרביץ תורה, עמ' יט-כ; מ' בניהו, "לתולדות רבי גדליה קורדובירו", סיני, טז (תש"ה), עמ' פח-פט; רוזן, ירושלים, עמ' 109; אסף, לקורות הרבנות, עמ' [8-19]; בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 161-163; יובל, חכמים בדורם, עמ' 19-20.

²⁷⁵⁹ ראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 128-136; כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 37-52; 73-74.

ליהודים הוענק מעמד אוטונומי בעניינים דתיים ואזרחיים, והשלטון לא התערב בהם בדרך כלל, אלא אם התבקש.²⁷⁶¹ אוטונומיה זו הייתה מוגבלת מאוד, שכן החוק המוסלמי הוגדר כסמכות עליונה, ובית הדין היהודי קיבל רשות לפעול מתוקף האצלת סמכותו של הקאדי, אך בפועל נהנו דיני צפת מסמכויות רחבות באופן יחסי, בהשוואה לריכוזים יהודיים אוטונומיים בזמנם באיטליה,²⁷⁶² בפולין,²⁷⁶³ בגרמניה ובצרפת.²⁷⁶⁴

מערכות המשפט והפסיקה היהודית בצפת התנהלו על פי אתיקה מסורתית, ובהכרה בנורמות המיוחדות להן: "כי הנה כל הדתות שבעולם, כשאחת גוברת בעולם או בחלק מן העולם, המלך הוא בכל מדינה ומדינה אשר תחת ממשלתו משים מתחת ידו שופט א' [חד], על פיו יהיה כל ריב וכל נגע, ותורה אחת ומשפט אחד לכל האומות ההן אשר תחת ממשלתו [...] האמנם, היהודים האלו יש להם דינין חלוקין, כי ישראל שיש לו דין ודברים עם ישראל חבירו, משפט אחד להם לבדם [...]".²⁷⁶⁵ ראוי לציין, שעל אף זהותו האסלאמית של השלטון העות'מאני יש קווי דמיון בין יחסו של שלטון זה למערכות המשפט היהודיות לבין יחסו לאלו המוסלמיות. העות'מאנים גיבשו חוקי קאנון 'אזרחיים', אבל דאגו לעגן אותם בחוקי השריעה,²⁷⁶⁶ ולגבות אותם באנשי הדת המשכילים, ה'עולמאא', שנהנו מזכויות אוטונומיות²⁷⁶⁷ ומסמכויות 'אזרחיות' רבות.²⁷⁶⁸

מעמד החוק העות'מאני המוסלמי לעומת החוק היהודי האוטונומי בראי סוגיית

הפנייה לערכאות

פעילות רשויות החוק הפנים־יהודיות התאפשרה, כאמור, בצל רשויות החוק העות'מאניות, ותביעתן העקרונית להכיר בנחיתות בתי הדין היהודיים לעומת הערכאות המוסלמיות.²⁷⁶⁹ על אף מעמדם הסמכותי של בתי הדין היהודים בחברה היהודית, היו מקרים לא מעטים של העדפת השופט המוסלמי – ה'קאדי',²⁷⁷⁰ ו"ערכאות התוגרמים"²⁷⁷¹ – רשויות החוק המוסלמיות־עות'מאניות, אם במקרים של דיון בין

²⁷⁶⁰ ראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 9-25.

²⁷⁶¹ ראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 157-158; הקר, יוצאי ספרד, עמ' 46-47; שחם, שריעה, עמ' 113; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 253-254.

²⁷⁶² הקר, אוטונומיה, עמ' 158; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 135-161.

²⁷⁶³ בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 137; 178-182.

²⁷⁶⁴ זימר, גרמניה, עמ' יג-יז; בונפיל, הקהילה, עמ' 214-218. להשוואת מעמד האוטונומיה היהודית בארצות הנוצרים באירופה בימי הביניים, ראה: י' בער, "היסודות והתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים", ציון, טו (תש"י), עמ' 32 הערה 13.

²⁷⁶⁵ אוזידה, אסתר, עמ' קלב.

²⁷⁶⁶ קפדר, העות'מאנים, עמ' 606.

²⁷⁶⁷ דודג', אל אזהאר, עמ' 80-82.

²⁷⁶⁸ הד, תעודות א"י, עמ' 245-246; בורנשטיין, מבנה הרבנות, עמ' 245-246.

²⁷⁶⁹ הקר, אוטונומיה, עמ' 169-187.

²⁷⁷⁰ ראה: שם, עמ' 201 הערה 93.

²⁷⁷¹ אלשיך, סי' נד.

בעל דין יהודי לבעל דין גוי,²⁷⁷² ואם במקרים של דיונים בין שני בעלי דין יהודים, ובעניינים פנים-יהודיים.²⁷⁷³ העדפות מסוג זה לא באו רק מצד גורמים פרטיים, אלא לעתים גם מצד ממוני הקהלים בצפת.²⁷⁷⁴ תמונה זו משתקפת מספרות ההלכה ומחקרי ארכיוני בתי הדין המוסלמיים באימפריה העות'מאנית.²⁷⁷⁵

סוגיית הפנייה לערכאות התעוררה לעתים מזומנות בתקופות קדומות,²⁷⁷⁶ בימי הביניים²⁷⁷⁷ ובריכוזים יהודיים באימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה.²⁷⁷⁸ חכמים הטילו את כובד משקלם במאבקם נגד הפנייה לערכאות, משום שהבינו שהעדפת בתי הדין הנכריים על פני אלו היהודים פוגעת בסמכותם ובמעמדם. חכמי צפת, בדומה לחכמי זמנם ודורות עברו, ניסו למנוע גישה אל בתי הדין הנכריים בנימוקים הלכתיים²⁷⁷⁹ ומוסריים.²⁷⁸⁰ המב"ט אף שלל פשרה משפטית שהושגה בהתערבות נכרים,²⁷⁸¹ ופרך גזר דין שנפסק בידי שופט מוסלמי.²⁷⁸² חכמים התייחסו בחומרה ליהודים ששברו את התנגדותם,²⁷⁸³ והפעילו נגדם סנקציות חמורות.²⁷⁸⁴

לעיגון מאבקם בפנייה לערכאות תיקנו חכמי צפת ביחד עם עמיתיהם מקושטא ומשאלוניקי תקנה האוסרת הגשת תביעות לבתי דין נכריים בענייני ירושות וכתובות.²⁷⁸⁵ אלא שאם מוסד התקנות תרם למאבק זה,

²⁷⁷² למשל: מב"ט, ח"ב סי' קנז; שם, ח"ג סי' קמ; קעד; אלשיך, סי' נד.

²⁷⁷³ למשל: אשכנזי, סי' כד; מב"ט, ח"א סי' לב-לג; ח"ב סי' סט; ח"ג סי' קפא; אלשיך, סי' כו. וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 158-160; בן נאה, יהודים, עמ' 183-185; בן יוסף, דיסרטיצה, עמ' 42-68. על פניית יהודים למוסדות הוואקף בקושטא, ראה: גרבר, ההקדש, עמ' 112-115. על פניית יהודים לגורמים שלטוניים לשם הלשנה על יריביהם, ראה: אידל, חליוה, עמ' 123; בירב, סי' כט [=כב]; ראשית חכמה, שער התשובה פ"ז, דף קפו ע"א; מב"ט, ח"ג סי' קלו; קנג; רו-רט.

²⁷⁷⁴ בירב, סי' כט [=כב].

²⁷⁷⁵ ראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 199-200 הערות 86-87.

²⁷⁷⁶ למשל, ראה: ז' ספראי, "ערכאות של גויים: קללת חכמים ומערכת המשפט הרומית", מחניים, 12 (תשנ"ו) 138-145.

²⁷⁷⁷ למשל, ראה: ח"ז הירשברג, "ערכאות של גויים בימי הגאונים", ז' ורהפטיג ושי"ן זיון (עורכים), מזכרת: קובץ תורני לזכר רבנו גאון ישראל מרן הרב יצחק אייזיק הרצוג זכר צדיק לברכה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 493-506; ע' הילדסהיימר, "ערכאות של גויים באשכנז בשלהי ימי הביניים: הלכה ומציאות", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 10, ג, 1 (1989), עמ' 217-224.

²⁷⁷⁸ ראה: הקר, הזמנה, עמ' 354; שחם, שריעה, עמ' 113; בורנשטיין מקובצקי, ארטא, עמ' 137-141.

²⁷⁷⁹ דוגמאות מעטות: "והלכה לערכאו' אחר התראת החכמים שלא תלך" (מב"ט, ח"ג סי' קמז); "הוליך ראובן את שמעון לערכאות בלי רשות ב"ד" (אלשיך, סי' כו); "אסור להם ללכת לפני הערכאות לדון, אף כי ידון אותו כדיננו, משום 'אויבנו פלילים'" (לקח טוב, דף לו ע"ב).

²⁷⁸⁰ "אסור לדון בפני עובדי כוכבים ובערכאות שלהם [...] וכל הבא לידון בפניהם, הרי זה רשע, וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת מרע"ה [=משה רבנו עליו השלום]" (שו"ע, חו"מ סי' כו סע"א). מהריט"ץ נימק התנגדות זו בערכי שיפוט שאינם הולמים את המשפט העברי, ואפילו סוטים מיסודות המשפט המוסלמיים (מהריט"ץ, סי' לה; קלו). וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 182.

²⁷⁸¹ מב"ט, ח"ב סי' ק.

²⁷⁸² שם, ח"א סי' שנא.

²⁷⁸³ המב"ט כתב כלפי אדם שאיים שלפנות לערכאות: "וחייבי' ראשי הקהל יצ'ו לעמוד נגדו, ולשבר מלעותיו אם ירצה ללכת שלא כדיון" (שם, ח"ב סי' סט. וראה: שם, ח"א סי' לב-לג; רמג; ח"ב סי' ק). בעלי דין שפנו לערכאות כונו בפי ר' בצלאל אשכנזי "הכת הסוררת" (אשכנזי, סי' טו). ומהריט"ץ הטיח בפונה לערכאות: "כי דבר סרה על ה' להחזיק ביד מרעים, ואויבנו פלילים [...] וא"כ זה שעבר על דברי התורה ודבר ההסכמה בר נדוי הוא וענשו גדול, ושב ורפא לו" (מהריט"ץ, סי' קב. וראה: שם, סי' רב). וראה: אלשיך, סי' כו.

²⁷⁸⁴ מב"ט, ח"א סי' לב-לג; אלשיך, סי' קיד.

²⁷⁸⁵ מהרשד"ם, אה"ע סי' קלא.

מדוע לא החילו אותו החכמים גם על התחומים המשפטיים האחרים, למשל כפי שניסו להנהיג בקושטא?²⁷⁸⁶ התשובות לשאלה זו יחדדו את גבולות מאבק זה: ראשית, התקנה קשורה במאבק שניהלו מנהיגי הקהילה בחוק המוסלמי, שקבע שרכוש של נפטרים שאין להם יורשים מקרבה ראשונה, יוחלט לטובת 'בית אל מאל' (אוצר המלכות).²⁷⁸⁷ מסיבה זו לא החילו אותה על תחומים אחרים. שנית, משום שהדיינים לא רצו להשליך את כלי הערכאות לגמרי ולשלול אותו לחלוטין, ובמקרים קיצוניים, כאשר הבינו שרשויות האכיפה העות'מאניות אפקטיביות יותר,²⁷⁸⁸ פנו בעצמם וביזמתם לערכאות, או שגיבו פניות כאלה.²⁷⁸⁹ הרגישות הגבוהה לכך נבעה מן החשש מפני שמיטת בסיס כוחם הציבורי, ומשום שלכאורה גיבו מהלך משפטי שעומד בסתירה למאבק שהם בעצמם מנהיגים.

דיינים יהודים בין גבולות מוטושטשים של סמכות חוקית

'דינא דמלכותא דינא'

את הלגיטימיות העקרונית להעדפת המשפט המוסלמי נימקו פוסקים שונים²⁷⁹⁰ בהכרה בעליונות תיאורטית של 'דינא דמלכותא' על בתי הדין היהודיים.²⁷⁹¹ לפי עקרון זה, ההלכה היהודית מקבלת בהסתייגויות את כפיפותם של יהודים נתינים ברשות מדינית נכרית לעקרונות המשפט ורשויות החוק שלה.²⁷⁹² בעניין זה הלכו חכמי צפת בדרכם של הפוסקים האשכנזים²⁷⁹³ והספרדים²⁷⁹⁴ בזמנם. יישומו של עקרון 'דינא דמלכותא דינא' לא אומץ במלואו על ידי חכמי האימפריה העות'מאנית מן המאה ה"ט ואילך, ולמרות הכרתם בסמכות החוק המוסלמי שמרו לעצמם את הזכות לדון בנושאים מסוימים:²⁷⁹⁵ למרות שחסרו להם סמכויות אכיפה וענישה,²⁷⁹⁶ נקטו בסמכויות ענישה נרחבות, שכללו

²⁷⁸⁶ "צא ולמד מקושטנינה רבתי בדיעות, אשר מנהגם ללכת לערכאות, ועתה מקרוב קיימו וקבלו שלא ללכת כי אם לדיני ישראל ולא יעבור" (מהריט"ץ, סי' קב). ואולם, התנגדותם של החכמים נשברה נוכח כוחו של הציבור: "מכל מקום כיון שמנהג פשוט בקושטנינה לדון דיני ממונות על פי הערכאות, מה גם בדיני ירושות ונחלות הם נוהגים על פי הערכאות [...] וכן זכורני כי כל רבני קושטנינה שהיו גאוני עולם לא יכלו למחות בידם ולבטל מנהגם [...] ומה גם בוואק"ף אוול"ד הוא מנהג קדום מזקני העיר לדון בדין זה בדיני האומות, הילכך אין למחות בידם אפי' היה שלא כהלכה" (מהריט"ץ החדשות, סי' לב"ב).
²⁷⁸⁷ ראה: לעיל, עמ' 170.

²⁷⁸⁸ "ונתננו רשות למנהיגי הקהלות יצ"ו שייסרו אותו על יד האומות, ונחבש בידם והכו אותו [...] (מבי"ט, ח"א סי' כב); "על פסק דין שכתב החכם כמה"ר שמואל ן' וירגה נ"ר ליהודי א' [בצפת]: כתב החכ"ר כמה"ר יוסף [קארול?] נר"ו פיתק' א', וז"ל: דין זה היהודי ראוי למי שיש בידו כח לכופ לבעל דינו שישל', חייב לכופו ואפי' ע"י האומות, והעול מוטל על מי שיכול להציל העשוק הזה מידו, ולא ישמע ברחובותינו צעקת עינוי הדין ח"ו, ואני את נפשי הצלתי. נאם המר יוסף" (שם, סי' רמג). והשווה: שו"ע, חו"מ סי' כו סע' ב. וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 159-160; 182. על אימת האמצעים האכזריים של הרשות המבצעת העות'מאנית, ראה: מבי"ט, ח"א סי' קיב; קסו; ח"ב, סי' ק; קנו; קסז; ח"ג סי' מא; רדב"ז החדשים, ח"ח יו"ד סי' קסח.

²⁷⁸⁹ למשל: חכמי בית הוועד (מבי"ט, ח"א סי' כב) ור' משה אלשיך (אלשיך, סי' קיב).

²⁷⁹⁰ ובהם: ר' יעקב בירב (בירב, סי' כט [=כב]), ר' יוסף קארו (אבקות וכול, סי' עב-עג), ר' משה אלשיך (אלשיך, סי' סז; קיב) ומהריט"ץ (מהריט"ץ, סי' רלט; מהריט"ץ החדשות, סי' לב-ב).

²⁷⁹¹ הקר, אוטונומיה, עמ' 160-162. וראה: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 158-161.

²⁷⁹² ראה: ש' שילה, דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה; נ' רקובר, "דינא דמלכותא דינא", בין ישראל לעמים: הגות – מאסף למחשבה יהודית, ירושלים תשל"א, עמ' 75-89.

²⁷⁹³ כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 121-124.

²⁷⁹⁴ דוגמאות: מהרשד"ם, אה"ע סי' ר; חו"מ סי' קנו; קצא; רכד; מהרש"ך, ח"ב סי' כז; פא; קמז; ריט; דברי ריבות, סי' פג; קו; ראנ"ח, ח"ב סי' נד; צה. על הפסיקה הספרדית בימי הביניים בנושא זה, ראה: ש' אלבק, "דינא דמלכותא דינא בקהילות ספרד", ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס, ניו יורק תשכ"ד, עמ' קט-קכה.

²⁷⁹⁵ הקר, אוטונומיה, עמ' 160-166.

הטלת קנסות,²⁷⁹⁷ מלקות,²⁷⁹⁸ נידויים ועוד.²⁷⁹⁹ על אף שהוגבלו מלדון בתחומים שונים, לא נמנעו מכך בפועל.²⁸⁰⁰ בדרך כלל התעלם השלטון במודע מחריגות אלו, ולא כפה את מרותו, וכפי שהגדיר י' הקר את

המצב: "Such a situation, with limited 'de jure' authority and widespread 'de facto' activity".²⁸⁰¹ מצב זה התאפשר לא רק הודות לגבולותיה הפרוצים של האוטונומיה היהודית, אלא גם

בזכות הגיבוי הפנימי שקיבלו מן הציבור בצפת.

רשויות החוק היהודי והעות'מאני בדיני מקרקעין

בתחום הנדל"ן הייתה האוטונומיה היהודית קצוצת סמכויות, ורשויות החוק העות'מאני הטילו מגבלות על אוכלוסיית המיעוט היהודי.²⁸⁰² רישומים חוקיים ועסקאות בתחום זה נערכו בפני שופט מוסלמי,²⁸⁰³

ובניגוד לגישה השוללת שיתוף פעולה עם הערכאות, בתחום זה לא עוררו הדיינים התנגדות עקרונית.²⁸⁰⁴

את עקרון הכלת הדין המוסלמי בדיני מקרקעין ביטא ר' משה אלשיך: "שיש מי שסובר, שלא אמרו דינא

דמלכותא דינא אלא בקרקע, אבל לא במטלטלין, היינו לעניין קניית קרקע, להיות קנוי בשטר העולה

בערכאות".²⁸⁰⁵ כלומר, הכלל של 'דינא דמלכותא' חל באופן מובהק בדיני מקרקעין, עד כדי הכרה

'רבנית' במסמכי הרישום העות'מאניים. ההסבר לכך הוא תפקודה האפקטיבי של מערכת משפטית זו, כך

שאיש לא העז לסכן נכסים שבבעלותו ברישום שאיננו הולם.²⁸⁰⁶

---

²⁷⁹⁶ בשנת ש"ה נמסר: "הגויים אינם מניחים לישראל לעשות משפט" (אידל, חליווה, עמ' 123). הכוונה בדברים אלה היא לאיסור שחל על הדיינים היהודים להעניש עבריינים במלקות.

²⁷⁹⁷ "ולא אכשור דרי דילן, אלא אדרבה צריך לקיים אותה תקנה [המחייבת הטלת קנסות] בדורות אלו יותר מהדורו הראשונים, כדי שלא ירים כל אחד ידו על חברו כנהוג" (מבי"ט, ח"א סי' צג).

²⁷⁹⁸ "הן אמת, אם בעיר אלהינו היתה זאת חלילה, היינו רודפין אותו עד חרמה, ומכין ועונשין אותו בכל מיני עונשין, עד ישוב מדרכו הרעה, וישוב אל ה' וירחמהו, וישלם מה שהפסידו, ושב ורפא לו" (מהריט"ק, סי' רנה).

²⁷⁹⁹ ראה: לעיל, עמ' 234.

²⁸⁰⁰ מבי"ט, ח"ב סי' יט [=מו]; סט; ח"ג סי' קפח. הגבלות בסמכויות הדיינים היו מנות חלקן של קהילות אחרות באימפריה העות'מאנית, כגון בירושלים: "[...] ובבית השופט התרעמו על החכם הנז' [רדב"ז] [...] אמר לו הכאה"י [שהשתדלן] (ראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 30-31): יש לך איזה מאמ' [ר] המלך או איזה ברא"י כמו שיש לערלי' [=לנוצרים]. להיותך שוטר או מושל? הראני! ואם לאו, מי שמך למשול? לא יש שר במדינ'?" (מבי"ט, ח"ג סי' קפח). וראה גם: מהרש"ך, ח"ב סי' קמד; דברי ריבות, סי' קסב; משפטי שמואל, סי' נד. וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 171-172; שוחט, ענייני מסים, עמ' שכא.

²⁸⁰¹ הקר, אוטונומיה, עמ' 166. וראה: שם, עמ' 180-187.

²⁸⁰² "שכל הקרקעות משועבדים למלך יר"ה, וכל א' וא' מבעלי השדות הוה ליה כאלו הוא שותף עם המלך" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קצב). וראה: הקר, דיסרטציה, עמ' 136-137; גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 16; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 64.

²⁸⁰³ למשל: "ועל אלו הדברים הלכו מיד שניהם לבית השופט, וכתב ביניהם שטר מכירה הנקרא חוגי', שמכר [...] כל החלק שהיה לו בחצר ובבתים [...] (מבי"ט, ח"ב, סי' קסז). וראה: שם, ח"ג סי' קנו; שו"ע, או"ח סי' שו סע' יא; רדב"ז, ח"א סי' סז; מעשה חייא, דף קכד [=קכב] ע"א-קכה [=קכד] ע"א; קלא [=קכז] ע"א-ע"ב.

²⁸⁰⁴ ראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 33-34; גרבר, ההקדש, עמ' 112-115; בן יוסף, דיסרטציה, עמ' 62-64.

²⁸⁰⁵ אלשיך, סי' קיב.

²⁸⁰⁶ וכפי שפסק ר' אברהם נ' אשר, בהקשר לרישום הקדש מנדל"ן: "[...] אלא חק משפט המלך כך הוא: שכל מי שרוצה לעשות שום שטר וואקו"ף [=הקדש] הולך בערכאו', מקום שהשופ' יושב לשם לדון, ושם לפני השופט מדבר דבריו שרוצ' לעשות הוואקו"ף, ואז השופט מצוה לסופר שלו לכתוב שטר הוואקו"ף, ואח"כ חותמים אותו השופט הגדול והשופט הקטן והסופר. ומי הוא זה ואי זה הוא אשר יעבור על זה לכתוב בינו לבין עצמו עפ"י בעליו שום שטר וואקו"ף להביאו אח"כ לפני השופט לחתום אותו. ולא על שטר וואקו"ף בלבד קפדי אלא אפי' על כל השטרות קפדי. ומעשים בכל יום, אם ימצאו שום שטר עשוי מיד שום אדם חוץ מהמחק"ימי [=בית הדין השרעי], חותכים ידי הסופר אשר כתבו, מפני שחק המלך הוא שלא יעשה הסיגיל [=רישום בית הדין] אלא השופט של העיר [...] והנה אין ספק כי בשטר הוואקו"ף יש הנאה למלך שיכתבו ויקיימו, כי ע"י קיום הוואקו"ף תבא תועל' למלך שאוכל את חוקו. ומעשים בכל יום שבאים שלוחים מאת המלך יר"ה לבקש על הוואקו"ף

על רקע גישתם החיובית של הדיינים היהודים כלפי החוק העות'מאני, דנו רבים מהם בסוגיות מתחומי הבעלות והחזקה על בתים וקרקעות. המבי"ט העיד על עצמו שעסק בכך ברציפות מאז בואו לצפת,²⁸⁰⁷ וכמותו הרבו לעסוק בכך דיינים נוספים, כגון ר' משה אלשיך²⁸⁰⁸ ומהריט"ץ.²⁸⁰⁹ דיוניהם לא נועדו בדרך כלל לסתור את החוק המוסלמי, אלא לגבות אותו בתימוכין הלכתיים, "ששטרו" [ת] העולים בערכאות הגויים כשרים בשטרי מקח וממכר".²⁸¹⁰ כך אירע, שבעלי דין ראו לנכון לרשום את נכסיהם במקביל בבתי הדין המוסלמים והיהודים.²⁸¹¹

גיבוי הדיינים לערכאות המקרקעין העות'מאניות חל לא רק על נכסים פרטיים אלא גם על נכסי ציבור במעמד הקדש. יהודי מצפת שינה את מעמד החוקי של הבתים שהחזיק בצפת למעמד הקדש, "הלך בערכאות הגויים, אל השופט הגדול, שופט העיר הממונ' [ה] ברשות המלך יר"ה [=ירום הודן]".²⁸¹² הרבנים אישרו את תוקף חוקיות הרישום בערכאות, והדגישו שבית דין זה אמין ומוסמך.²⁸¹³

התמודדות החכמים עם גזרות שלטוניות

למרות גבולותיה הרחבים של האוטונומיה, חדרו לעתים גורמים שלטוניים אל אורח החיים של האוכלוסייה היהודית בניסיון להשפיע עליה בכפייה. חכמי התקופה נדרשו להתוות את הדרך בין נאמנות אזרחית של אוכלוסיית מיעוט לבין עמידה על צרכים חברתיים והלכתיים שעמדו בסכנה. להלן נבחן שתי סוגיות שדרשו התמודדות כזו.

כפיית השחיטה לכיוון מזרח

על השחיטה היהודית בצפת הטיל השלטון מס מיוחד ('נחירת אל יהוד'),²⁸¹⁴ ומכך שעלה בשיעור תלול מ-1,200 אקצ'ה בשנים 1525-1526 ועד 15,500 אקצ'ה בשנים 1555-1556 ניתן ללמוד שהנושא עמד

ורואים מה שצריך לוואקוף להוצאה, והמותר לוקט אותו המלך יר"ה. הנה מכל הנזכר לעיל נראה לע"ד שהשטר וואקוף שעשה יעקב לבנו ראובן בערכאות, שהוא כשר" (אבקת רוכל, סי' עב). וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 138-141.

²⁸⁰⁷ מימי חורפי מקדמוני, משנת הרפ"א, הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ ישראל בצפת תוב"ב, נדרשתי לאשר שאלוני [...] ונתן ה' בלבי לבנות חרבותיה, ואני עומד עליהם ברוב בניינם, לבלתי יסיג איש גבול חברו, ולכל דברי חלוקי קרקעות ונזקי ראייה ונזקי אורה" (מבי"ט, ח"ג סי' מח). כך אכן מוכח מעיסוקיו התכופים בנושא, לדוגמה: שם, ח"א סי' מ; ח"ב סי' כ; יט [=מו]; צב; ריח; ח"ג סי' קד; קכח.

²⁸⁰⁸ אלשיך, סי' ה; נג.

²⁸⁰⁹ מהריט"ץ, סי' רנג; רסח.

²⁸¹⁰ מבי"ט, ח"ב סי' קסז. והשווה: "מענה עלה בידניו שהקרקע בחזקת יהודה, מאחר שיש שטר עשוי בערכאות שראובן מורשה של שמעון ומכר לשופט [המוסלמי] הקרקע, וראובן חייב לתת לשמעון המעות שכתוב בשטר ההוא שנתן לו השופט, שהרי השטר ההוא מהני להעמיד הקרקע ביד יהודה, ומהני לחייב את ראובן לתת מה שכתוב שקבל מהשופט" (מהריט"ץ, סי' לה). והשווה: שו"ע, חו"מ סי' סח.

²⁸¹¹ "השתא מסרנו מודעא בפניכם [...] וליומ' [א] אחרינא קבילנא בבי דינא דישראל או בערכאו' הגויים" (מבי"ט, ח"א סי' קיב); "ראובן ואשתו שמכרו בית לבניהם בשטר בסך ידוע [...] וכשם שכתבו עליהם שטר מכירה בדיני ישראל כמו כן כתבו שטרי גוים" (שם, ח"ב סי' ט); וראה: שם, סי' קיא.

²⁸¹² אבקת רוכל, סי' עב.

²⁸¹³ וכפי שמסר ר' משה אלשיך: "וזכרני שבאה שאלה כזו לפני ולפני אלופי וגבירי היושבים בצפת תוב"ב על כסא ההוראה, והודענו השאלה לפני הרב הגדול מוריננו כמוה"ר יוסף קארו נר"ו והסכמנו כולנו, גם הרב מוריננו הסכי' על ידינו, כי תלמידיו אנו ומימיו אנו שותים, שאין להרהר אחר הוואקוף [ההקדש] כיון שהוא עשוי כמנהגם ותקונם ונמוסם" (אבקת רוכל, סי' עג). וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 32-33.

²⁸¹⁴ לואיס, עלי היסטוריה, עמ' 100.

במתיחות בין הצדדים. אבל למתיחות סביב השחיטה הייתה עילה נוספת. מוסלמים ניסו לכפות על השוחטים היהודים את ההלכה המוסלמית המחייבת לפנות מזרחה בעת השחיטה. איננו יודעים מהם תחומיה ההיסטוריים של הגזרה ומה היה באחריתה, אבל מכך שפוסקי המאה ה"ז באימפריה העות'מאנית בכלל ובצפת בפרט נדרשו לדון בה, ברור שהייתה מוכרת בזמנם.²⁸¹⁵

הפוסקים נחלקו בדעותיהם. ר' יוסף קארו פסק: "ישמעאלים שאינם מניחים ישראל לשחוט אלא אם כן יהפוך פניו לא"ל קיבל"א [בערבית: לכיוון, לצד (מזרח)] כמנהג חקותיהם, אינו דומה לשוחט לשם הרים [=עבודה זרה], ומכל מקום ראוי לבטל המנהג ההוא ולגזור במי שעושה כן".²⁸¹⁶ לעומתו פסק רדב"ז: "[...] בזמן שהוא שוחט לרוח אחר והעכו"ם מונעים אותו ומחזירים אותו למזרח, אז איכא קפידא [=יש הקפדה, מניעה] דמשמע שאנו נמשכים אחרי ההבל שלהם, אבל כשישראל שוחט למזרח אין בזה קפידא [...] וכן נהגו בארץ הזאת שלא להקפיד בזה".²⁸¹⁷

גזרה זו אינה מעידה על הריחוק בין האוכלוסיות, אלא דווקא על ההיפך: שוחטים יהודים הוליכו את בהמותיהם לשחיטה בבתי המטבחים של המוסלמים, ומהם אף התפרנסו משחיטה עבור צרכנים מוסלמים.²⁸¹⁸ במציאות המשותפת הזו תבעו המוסלמים מן השוחטים היהודים לקבל את מנהג המקום.²⁸¹⁹ האוכלוסיות היהודית והמוסלמית היו מעורות זו בזו בחיי היומיום,²⁸²⁰ וייתכן שמחלוקת החכמים משקפת הבדלי גישות ביחס לקרבה התרבותית.

גזרות הלבוש

לבוש היהודים בימי הביניים המאוחרים היה ממאפייניהם החיצוניים, וסייע להיבדלותם מן הסביבה הנכרית.²⁸²¹ שליטים מוסלמים הטילו גזרות לבוש על המיעוט היהודי בארץ ישראל בימי הביניים, כבר בתקופות שלטון הפאטימים (במאה ה"א)²⁸²² והממלוכים (במאה ה"ד).²⁸²³

במאה ה"ז הוטלו על יהודי האימפריה העות'מאנית גזירות לבוש שונות: בדמשק חויבו היהודים להתעטף במצנפת ירוקה,²⁸²⁴ בירושלים בשנות הארבעים בכחולה,²⁸²⁵ ובשנות השישים ב"צניף שהוא כולו

²⁸¹⁵ ראה: גליס, מנהגי א"י, עמ' ריד-רטו.

²⁸¹⁶ שו"ע, יו"ד סי' ד סע' ז. בדרכו של ר' יוסף קארו הלך גם מהרשד"ם (מהרשד"ם, יו"ד סי' א).

²⁸¹⁷ רדב"ז, ח"א סי' קסב.

²⁸¹⁸ מבי"ט, ח"א סי' קנו; ח"ב סי' קצד; אבקת רוכל, סי' ריג. וראה: כהן, יהודי ירושלים, עמ' 27; 46.

²⁸¹⁹ "שכל המקולין [=מתקני השחיטה] של בית המטבחים עשוין כנגד המזרח, ואין מקום אחר לשחוט אלא שם [...]. שהישמעאלים מקפידים בשלהם, והם מזהירים בשעת מעשה לשחוט כנגד המזרח דוקא" (רדב"ז, ח"א סי' קסב).

²⁸²⁰ ראה: לעיל, עמ' 101-111.

²⁸²¹ כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 21.

²⁸²² מ' גיל, "ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634-1099)", י' פראוור (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלטון המוסלמים והצלבנים (634-1291), ירושלים 1990, עמ' 109.

²⁸²³ מסע אוג'יר ד'אנגליר, בתוך: איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 237.

²⁸²⁴ יערי, ישראל מפירושא, עמ' 174.

²⁸²⁵ איש שלום, פפאט, עמ' 280. וראה: כהן-סימון פיקאלי, יהודים, עמ' 143-151; רוזן, ירושלים, עמ' 64.

צהוב".²⁸²⁶ בקושטא חויבו היהודים בשנת ש"מ בחבישת כובע אדום חסר שוליים ונבעליים שחורות מכותנה.²⁸²⁷ הגזירות נועדו במקורן להבחין בין בני הדתות השונות,²⁸²⁸ ולא דווקא לצורכי השפלה. יתירה מכך, אף נמצאו חכמים שמצאו בהן חיוב, שכן היה בהן כדי לסייע לריחוק החיובי מבחינתם מן הגויים.²⁸²⁹

עם כל זאת, אופיין הכפייתי ומשמעותן הבדלנית, ובמיוחד פגיעתן באורח החיים הדתי, גרמו לכך שעמדו במוקד חיכוך, וחכמים נדרשו לו: "והחכם אשר העיד שכן נוהגים חכמי צפת, לפי דעתי לא כיון עדותו יפה, אלא מפני שראה אותם באים לב"ה [=לביית הכנסת] והתפילין בראשם ולובשים הטלית בב"ה חשב שכך הוא הסדר, וליתא [=ואינו (נכון)] [...] וכן מתעטפין בטלית תחלה בבית ולובשין התפילין ואח"כ מסירין הטלית, שאינם יכולין ללכת מביתם לבית הכנסת מעוטפים בטלית מפני הישמעאלים".²⁸³⁰ מדוע נמנעו יהודי צפת מלילך בסמטאות העיר בדרכם לבית הכנסת כשהם מעוטפים בטלית מעל לראשם, ומדוע חששו 'מפני הישמעאלים'? הסיבה לכך הובהרה בצו סולטאני שהוצא למושל (סנג'ק ביי) ירושלים בשנת שי"ד: "היהודים הגרים בירושלים [...] בהיותם בבתי הכנסת שלהם על פי מנהגי ההבל של פולחנם, היו גובים מהם הסובאשי [=הממונה על הסדר הציבורי] והמחטסב [=המפקח על השווקים] קנס, באמרם: אתם לובשים לראשיכם צעיף לבן, והיו מתאנים להם [...] באמרם: בראשם של חלק מכם יש צעיף מקווקו, אין הוא צהוב [...]".²⁸³¹ כלומר, נאסר על היהודים להתעטף בטלית לבנה משום שנגזר עליהם לכסות את ראשם בבגד צהוב. קיומה של הגזרה בירושלים מתאשר, כאמור, בדברי רדב"ז, ומסתבר שגם בצפת סבלו ממנה היהודים.

אחרית דבר

ימי הזוהר של צפת הלכו ונמוגו בהדרגה מאז ראשית הרבע האחרון של המאה הט"ז. על רקע קריסתה הכלכלית, פטירתם של גדולי חכמיה בפרק זמן קצר יחסית (ובהם האר"י, ר' יוסף קארו, המב"ט ואחרים) וירידתם של חכמים מן הארץ, הלכה ופחתה עוצמתה הרוחנית של צפת עד שכמעט ודעכה כליל במחצית הראשונה של המאה הי"ז. היצירה הרוחנית והפעילות הדתית שתססו בצפת עמדו מכאן ואילך בסימן הניסיון לשמר את הגחלת או להחזיר עטרה ליושנה. קהילת העיר צפת איבדה אפוא את מקומה המשמעותי על במת ההיסטוריה היהודית, אבל לא תורתה. לחכמי צפת וליצירתם הייתה השפעה כבירה על העולם היהודי בתקופה הנדונה, ולומדי תורה וחכמים שהיגרו מצפת, בעיקר על רקע המצוקה הכלכלית החריפה,²⁸³² נשאו עמם גם את 'משנתה', אם בכוונה

²⁸²⁶ איש שלום, הלפריך, עמ' 301.

²⁸²⁷ רוזן, ירושלים, עמ' 50.

²⁸²⁸ "ולפי כיוונו הראש קיים הבדל בין התורכים והנוצרים והיהודים, באופן שתכיר כל אחד מי הוא" (איש שלום, פפאט, עמ' 280). והשווה: איש שלום, הלפריך, עמ' 301. וראה: גרבר, יהודי האימפריה, עמ' 13-14.

²⁸²⁹ מצודת דוד, דף ז ע"ב.

²⁸³⁰ רדב"ז, ח"ד סי' אלף שטו.

²⁸³¹ כהן, יהודי ירושלים, עמ' 47.

²⁸³² ראה: לעיל, עמ' 9-10.

תחילה, ואם אגב אורחא. היו מהם ששבו לערי מוצאם, אם לצמיתות ואם לפרקים זמניים, ובאופן טבעי השתלבו בחברתם החדשה בקלות יחסית, ויצרו חיבור מהיר בין מסורתה ואורחות חייה של קהילת צפת לבין קהילתם החדשה-ישנה.

הספרות הנדפסת של חכמי צפת נפוצה מאוד בתקופה הנדונה, והייתה כלי מרכזי להעברת תכנים רוחניים ולימודיים,²⁸³³ וספרים "בהעתק הבא מצפת"²⁸³⁴ הגיעו אל קהילות הגולה בידי מחברים, מוציאים לאור, מהדירים ומגיהים. מלבד הספרות הנדפסת שנבעה מקהילת צפת, ואשר היוותה את רוב ספרי חכמי ישראל בני הזמן שנדפסו בוויניציאה באותה עת, הועתקו חיבורים וכתבים רבים בכתבי יד, שמילאו תפקיד חשוב בהפצת ערכי הרוח הצפתיים. ספריהם של חכמי צפת נשלחו אל בתי הדפוס הבולטים באימפריה העות'מאנית ובאיטליה אשר פעלו בתקופה הנדונה, ואף למרכז אירופה ולמזרח הגיעו. ההדפסה כשלעצמה מעידה על תפוצת החומר הנדפס ועל הדרישה לו, והיקפו של החומר הנדפס מאזור מסוים מעיד על מידת השפעתו של אותו מרכז על סביבתו הגאוגרפית והחברתית.²⁸³⁵

שאלות הלכתיות וציבוריות מגוונות העסיקו יהודים במקומות שונים בעולם, והן נדונו בעיקר בספרות השו"ת והדרשה של התקופה. יש שאלות ששוגרו אל חכמי צפת לשם הכרעה, ויש מהן שנשלחו אליהם לשם חוות דעת על טיבה של פסיקה שניתנה במקומם. מקורות מגוונים מדגישים את השפעתם של פוסקי צפת על מרחב העולם היהודי בזמנם, ובהם בלטו במיוחד ר' יעקב בירב,²⁸³⁶ ר' יוסף קארן,²⁸³⁷ המבי"ט²⁸³⁸ ומהריט"ץ:²⁸³⁹ "[...] רבני וחכמי הגליל י"צו, ולהיות כי הכל חייבים לקבל דבריהם מבלי חקירה, בעבור כי רבו שנותם וחכמת[ם] מזולת[ם]";²⁸⁴⁰ "הכל מעלים לארץ ישראל ללמוד מהם".²⁸⁴¹

חכמים רבים בצפת החליפו אגרות הלכתיות עם חכמים ברחבי המרכזים היהודיים²⁸⁴² והתערבו בענייניהן של קהילות רבות.²⁸⁴³

²⁸³³ ראה, למשל: בניהו, גרשון, עמ' סה-פט.

²⁸³⁴ ר' משה בן מימון, משנה תורה, ויניציאה של"ד, במבוא.

²⁸³⁵ סקירת היקף תפוצת הספרות הצפתית בתקופה הנדונה דורשת התייחסות מקיפה, אך בעבודה זו לא נמצא לה מקום. בכונתי לפרסם בעתיד התייחסות כזו.

²⁸³⁶ אליו שוגרו שאלות "מכל פנות העולם" (קורא הדורות, דף לב ע"ב).

²⁸³⁷ "והנה, בזמן הזה, ב"ד העיר הזאת מומחה לרבים, וגדול בחכמה ובמנין מכל המקומות ששמענו שומעם, ומארבע כנפות הארץ יריצו להם שאלותם, ואחר דברי תשובתם לא ישובו" (אבקת רוכל, סי' יז). וראה: לעיל, עמ' 263-273.

²⁸³⁸ על פי עדות בנו, ר' שלמה מטראני: "גוים [=יהודים] גוי אחד אחד בארץ ידרשו מארבע רוחות השמים המפוזרים בהם ישאלום משפטי צדק [...]". (מבי"ט, הקדמה).

²⁸³⁹ "כי צריך אני להשיב שואלי דבר ממזרח וממערב חבילות תשובות" (מהריט"ץ, סי' נו).

²⁸⁴⁰ אשכנזי, סי' טו.

²⁸⁴¹ נבחר מכסף, או"ח סי' קכב.

²⁸⁴² דוגמאות ספורות: בתורכיה: מהרשד"ם (בניהו, שבחי האר"י, עמ' 213-214; מהרשד"ם, יו"ד סי' פו; חו"מ סי' עז. וראה: הקר, בית הלוי, עמ' 255-259), מהריב"ל (אבקת רוכל, סי' קנח), ר' ישראל מזרחי (שם, סי' קפ-קפא), ר' אברהם די בוטון (מבי"ט, ח"ג סי' קסז; מהריט"ץ, סי' פג. וראה: לוין מלמד, קארו, עמ' 118-119), ר' אליהו הלוי (זקן אהרן, סי' ח), ר' חיים אלפנדארי (מעשה חייא, סי' א. וראה: בניהו, רופא, עמ' 118) ור' אברהם נ' יעיש (אבקת רוכל, סי' ככו; מבי"ט, ח"א סי' קכה; אלישיך, סי' ג). במצרים: רדב"ז (מבי"ט, ח"א סי' רפט). ר' יצחק די מולינא (מבי"ט, ח"ב סי' טז; הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 245), ר' אברהם אלאשקאר (אלאשקאר, סי' לא; אבקת רוכל, סי' קיט; מבי"ט, ח"א סי' סב), ר' בצלאל אשכנזי (אשכנזי, סי' א; מבי"ט, ח"ג סי' רכה). מהריק"ש (שם, סי' רכה), ר' יוסף קורקוס (שם, ח"א סי' רצ), ר' משה קאסטילאן (מהרי"ט, ח"א סי' לא; לב), ר' יעקב בן תיבון (אבקת רוכל, סי' סז) ור' מאיר גאויזון (בניהו, רופא, עמ' 118). בסוריה: ר' כלב פינטו (אבקת

פסקיהם של חכמי צפת בתקופה הנדונה פזורים באזכורים רבים בחיבורים של חכמי אירופה, צפון אפריקה והאימפריה העות'מאנית עד ראשית המאה ה־20, ומכך נוכל ללמוד על מעמדם המרכזי וסמכותם ההלכתית. תופעה זו נפוצה מאוד,²⁸⁴⁴ וכוללת במיוחד ביחס לר' יוסף קארו, "הרב הגדול, אשר חבריו מאירים עיני הגולה".²⁸⁴⁵ ר' יוסף קארו הציב לו למטרה להפיץ את פסקיו בתפוצות ישראל,²⁸⁴⁶ והצלחתו הפליגה למרחקים כבר בזמנו וסמוך לאחריו, על רקע הפצת חיבוריו ההלכתיים 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך'.²⁸⁴⁷ חיבורים אלה חוללו מהפכה בתודעה ההלכתית ברוב קהילות ישראל. בימיו ובדורות שלאחריו

רוכל, סי' קפז-קפח) ור' יוסף נ' צייאח (מבי"ט, ח"א סי' רמו; קארו, שו"ת אה"ע, דיני קידושין, סי' ז; אבקת רוכל, סי' קיג-קיז), ר' ישראל נג'ארה (מהריט"ץ, סי' י; מהריט"ץ החדשות, סי' לח; בוקסבוים, שו"ת, עמ' י-טו), ר' יעקב אבולעפיא (תורת חיים, ח"ב סי' ל-לג) ור' כלב פינטו (נבחר מכסף, חו"מ סי' פג). בירושלים: ר' יוסף קורקוס (מבי"ט, ח"א סי' רצ) ור' אברהם אמאירליו (שם, סי' קפט). באיטליה: ר' ידידיה גלאנטי (מהריט"ץ, סי' רסג) ור' יצחק גרשון (שם, סי' קמח). בפולין (רמ"א, סי' מז-מח), בצרפת (לטס, עמ' 17-18) ובאשכנז (מהריט"ץ החדשות, סי' פ).

²⁸⁴³ דוגמאות: בתורכיה: בקושטא (מבי"ט, ח"א סי' שלז), באדריאנופול (אבקת רוכל, סי' קעט-קפא), בבורסה (שם, סי' קכו), במאגנסיה (Magnesia, ליד איזמיר) (שם, סי' רו), בקראסר (Karahisar, באנטוליה) (שם, סי' נו-סא), בפטרץ (Patrai, Patras, במפרץ קורינתוס על חוף הים היווני) (מבי"ט, ח"ג סי' עז; עה; קסא; אלשיך, סי' נט), בפליבינה (Pleven, בבולגריה) (אבקת רוכל, סי' ריב), בארטא (Arta) (מבי"ט, ח"ב סי' מב), ברודוס (שם, סי' קמג), בטוקאט (Tokat) ובנמצייא (Amasya, בצפון אסיה הקטנה) (אבקת רוכל, סי' רד-רה), במצרים (מבי"ט, ח"א סי' רפ; רצג; שלא; ח"ג סי' ר; רו; רכה; מעשה חייא, סי' כד; מהריט"ץ, סי' רמ; קצג; רצב; גאויזון, סי' ב; פז; סט; אהלי יעקב, סי' קלא; מעשה חייא, סי' כד), בצפון אפריקה (ר' חיים ויטאל, ארבע מאות שקל כסף, קורץ 1804, דף צא ע"ב-צב ע"א), בסוריה (בירב, סי' לג; אבקת רוכל, סי' נב-נג; קיג-קיד; קכב; קפז-קפח; מבי"ט, ח"ג סי' לב; לט), בקהילות חוף הלבנון (מבי"ט, ח"א סי' יב; אלשיך, סי' עה; קה), עבר הירדן המזרחי (מהריט"ץ החדשות, סי' קפח) וכפרי הגליל (מבי"ט, ח"א סי' כא), בטבריה (מבי"ט, ח"א סי' לד-לה; מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא), בעזה (מהריט"ץ, סי' רצב), בירושלים (מהרלב"ח, סי' קל-קלג; מבי"ט, ח"ב סי' מא-מב; קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב), באיטליה (ש' סימנטון, "שערורית הגט תמרי ונטורוציו", תרביץ, כח [תשי"ט], עמ' 375-392; ר' נתן שפירא, יין המשומר, ויניציאה ת"כ, ההקדמה, עמ' [10-12]; תקנות קנדיאה וזכרונותיה, עמ' 147-148; עזריה מן האדומים, עמ' 37-119; גינת ורדים, יו"ד כלל ד סי' ד, דף קלח ע"ב), באשכנז (מהריט"ץ החדשות, סי' ריא; מהריט"ץ, סי' רצה; רצו), בפרס (מבי"ט, ח"ב סי' קנה) ובקהילות המזרח שתחת השלטון הפורטוגזי (שם, סי' עה; אלשיך, סי' קיח).

²⁸⁴⁴ ולמרות שאינה טעונה הוכחה נזכיר דוגמאות ספורות מפוסקים בולטים שעסקו בפסקי חכמי צפת (מלבד ר' יוסף קארו), ובהם ר' יצחק אדרבי (דברי ריבות, סי' ה), מהרשד"ם (מהרשד"ם, יו"ד סי' מ; מב; חו"מ סי' ב; קטו), ראנ"ח (ראנ"ח, ח"ב סי' נה), ר' חיים שבתי (תורת חיים, ח"א סי' נד; סז; עג; ח"ב סי' כא; לא; ח"ג סי' סז; ע-עא), ר' אהרן ששון (תורת חיים, ח"ד קונטרס עיגונא דאיתתא, ד"ה כתב הרב) ומהרש"ך, שמסר עדות מאלפת על הפצת פסקי ר' יעקב בירב בשאלוניקי: "[...] ונתנו לי [...] ר' אברהם ארואיטי ז"ל תושב עיר צפת [...] ואמר שהוא מהרב [...] יעקב ב"ר רב זלה"ה" (מהרש"ך, ח"ב סי' רטו, דף קנט ע"ב). דוגמה נוספת, התייחסותו לפסקי ר' אליהו ששון (שם, ח"א סי' כח). די בדוגמאות אלו כדי להמחיש את משקלם המשמעותי של חכמי צפת בהוויית הפסיקה של חכמי התפוצות בני תקופתם.

²⁸⁴⁵ אשכנזי, סי' י.

²⁸⁴⁶ כפי שבאה לידי ביטוי בהבטחות ה'מגיד': "ואזכך לגמור כל חיבוריך ופסקיך נקיים מכל סיג וטעות, ולהדפיסם ולפטםם בכל גבול ישראל" (מגיד משרים ת"ו, דף מו ע"א). והשווה: שם, דף נו ע"א; נט ע"ב; מגיד משרים ת"ט, דף ב [השני] ע"ב.

²⁸⁴⁷ מאז המחצית השנייה של המאה ה־17 נמצא 'בית יוסף' בידי חכמים בשאלוניקי ובקושטא שעשו בו הגהות וצירפו לו פירושים, וגם תפוצתו של 'שולחן ערוך' שם הייתה מהירה יחסית. בשנת שכ"ז נדפסו בקושטא ליקוטים מהלכות סוכות בחיבור זה (ר' משה פיזנטי, ישע אלהים, קושטאנדינא שכ"ז), ובשנים שכ"ח ושנ"ו הוא נדפס בשאלוניקי: "ואיתן מושבו של הרב המשביר [יוסף קארו] ז"ל היה בארץ ישראל [...] שנתפשט בזמנינו זה במחוז הזה קושטנד"נה ושאלוניקי וכל הסמוך להם וכל הנראה עמהם והנלוה עמהם, רבים וגדולים נטו מדרכי הרב בפסקיו המזהירים, המאור הגדול ספר בית יוסף והמאור הקטן חבורו הקצר זה השולחן [ערוך] אשר לפני ה' [...] [כנסת הגדולה, או"ח, דף ב ע"א]. וראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קיט-קלט. ר' יעקב קאשטרו חיבר במצרים הגהות והשלמות ל'שולחן ערוך' (ר' יעקב קאשטרו, ערך לחם, קושטנדינא תע"ח), וכתביו ההלכתיים של ר' יוסף קארו נמצאו בדריעה כנראה כבר במחצית השנייה של המאה ה־17 (אליאור, מקובלי דריעה, עמ' 55). 'בית יוסף' נדפס לראשונה בוויניציאה מאז שנת ש"י, ובסביבונטה בין השנים ש"ג-ש"ט (וראה: זנה, שושן, עמ' 513-515; גרין, פולמוס, עמ' 223-240), ו'שולחן ערוך' נדפס בוויניציאה מאז שנת שכ"ה. בשנת של"ב כבר חיברו לו הערות בידי ר' יצחק ב"ר אברהם משה מאיטליה (בניהו, שו"ע, עמ' רסג). השפעתו הבולטת של ר' יוסף קארו על עולם ההלכה האשכנזי בזמנו הייתה באמצעות חיבורו 'שולחן ערוך', לאחר מפעל המ'פה. רמ"א כתב והדפיס את חיבור ההגהות והשלמות ל'שולחן ערוך', ובכך הכשיר אותו להתקבל גם על יהודי אשכנז (ראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קי; הבלין, אשכנזי, עמ' 75-76).

נחשב ר' יוסף קארו לסמכות הלכתית עליונה, ומבין חכמי צפת השפעתו בתחום זה היא הדומיננטית ביותר.²⁸⁴⁸

לימוד הקבלה היה ממאפייניה המובהקים של צפת בתקופת זהרה, ותפוצת משנתה הייחודית אל רחבי העולם היהודי התרחשה בתהליכים היסטוריים מהירים וחדים. קבלת צפת כבשה קהילות וריכוזים יהודיים רבים, ועיצבה במידה רבה את מנהגייהם, את נוסח תפילותיהם ואת אופיים הלימודי והדתי. מאז פסקה הקבלה להיות עניין ליחיד סגולה, והפכה מאיזוטרית לנפוצה ברבים וראויה להילמד בציבור הכללי. קבלת ר' שלמה אלקבץ הגיעה לתורכה בשנת שכ"ד,²⁸⁴⁹ וקבלת רמ"ק נפוצה מאז המחצית השנייה של המאה הט"ז במוקדים רבים, כגון תורכיה,²⁸⁵⁰ ארץ ישראל,²⁸⁵¹ איטליה,²⁸⁵² אשכנז²⁸⁵³ וצפון אפריקה.²⁸⁵⁴ מרבית מחולליה של ספרות המוסר הצפתית באו מבית מדרשם של רמ"ק²⁸⁵⁵ ותלמידיו.²⁸⁵⁶

²⁸⁴⁸ שפע של דיונים ומובאות מפסקיו של ר' יוסף קארו מובא בספרות ההלכה של חכמי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה, ובהם: מהרלב"ח (מהרלב"ח, סי' י), מהרשד"ם (שבעיניו נחשב "לחכם המופלא שבדור". מהרשד"ם, אה"ע סי' סג), מהרש"ד (שבעיניו נחשב ל"קצת רבן של ישראל". שם, ח"ב סי' ה. והשווה: שם, ח"א סי' לח), מהריב"ל (מהריב"ל, ח"ד סי' ב), ר' חיים שבתי (תורת חיים, ח"א סי' א), ר' יצחק אדרבי (דברי ריבות, סי' נב), ר' אברהם הלוי (גינת ורדים, יו"ד סי' סד), ר' אהרן ששון (תורת אמת, סי' א), ר' יוסף בן עזרא (כנסת הגדולה, סי' כד) ור' אברהם די בוטון משאלוניקי (מהריט"ק, סי' רעא). על השפעתו של ר' יוסף קארו בחייו יעידו גם הדרשות הציבוריות בקושטא (מקוה ישראל, עמ' 394) וההספד בשאלוניקי (סדר זמנים, דף נ"א-נד ע"ב), שנישאו לאחר מותו. השפעת פסיקתו של ר' יוסף קארו פשטה באיטליה במאה הט"ז (תורת משה, הקדמת ר' ברוך קאלימאני), ופוסקים איטלקיים דנו בה, כגון רמ"ע מפאנו (רמ"ע מפאנו, סי' ב) ור' אברהן פינצי (ר' אהרן פינצי, שאלות ותשובות, סי' מא, בתוך: בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 281). בעיני ר' שמואל משער אריה נחשב ר' יוסף קארו לאחד מארבעת עמודי ההוראה, לצד רש"י, רמב"ם ורשב"א, והוא עסק בכתביו (בניהו, דיעות, עמ' קפה-קפט; קנא-קנו; יח-רכו). על השפעתו הרבה של ר' יוסף קארו עוד בחייו יעידו גם הקינות שהתחברו באיטליה עם מותו (מ' בניהו, "קינות חכמי איטליה על רבי יוסף קארו", י' רפאל [עורך], רבי יוסף קארו: עיונים מחקריים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' שב-שנט). גם פוסקים אשכנזים בולטים בתקופה הנדונה הרבו לדון בפסקי ר' יוסף קארו, כגון רמ"א (רמ"א, סי' יז), ר' בנימין אהרן סולניק (משאת בנימין, סי' צח), ר' יואל סירקיש (ר' יואל סירקיש, שאלות ותשובות בית חדש החדשות, קארעץ [תקמ"ה], סי' סה), מהרש"ל (מהרש"ל, סי' לז) ור' יששכר בר איילינבורג (באר שבע, סי' לח). השפעתו של ר' יוסף קארו בתקופה הנדונה הגיעה גם לארצות צפון אפריקה, אם כי בהיקף מצומצם, ועל פיו פסקו שם החכמים כבר בשנת שי"א (ראה: ד' עובדיה, "שיטתו ופסקיו של מרן המחבר במארוקו", י' רפאל [עורך], רבי יוסף קארו: עיונים מחקריים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קצט-ר).

²⁸⁴⁹ בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65; ר' מאיר בנבנשתי, אות אמת, שאלוניקי שכ"ה, דף קעג ע"ב-קפא ע"ב. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 170.

²⁸⁵⁰ ר' יהודה גדליא, ממקובלי שאלוניקי במאה הט"ז, חיבר הגהות לפרדס רימונים' (בניהו, יוסף בחירי, עמ' רטו. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 166-170), ומכאן שכבר נודעה שם חשיבותו באותה עת. על כך תעיד גם העובדה שעותק מ'פרדס רימונים' נמצא בידיו של ר' חיים שבתי משאלוניקי (תורת חיים, ח"ד סי' ג). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רכו.

²⁸⁵¹ ראה: תשבי, אזולאי; זק, רמ"ק, עמ' 320-321.

²⁸⁵² באמצעות אישים שונים, ובהם: ר' מרדכי דאטו, ר' עזרא מפאנו, רמ"ע מפאנו, ר' אהרן ברכיה ממודנה, ר' שמשון ב"ק, ר' משה באסולה ור' נתן אוטולינגו. על בסיס חיבוריו של רמ"ק שנפוצו באיטליה נדפסו בתקופה הנדונה ביאורים וקיצורים ל'פרדס רימונים' (עסיס רימונים' לר' שמואל גאליקו ופ'לח הרימון' לרמ"ע מפאנו), וקיומם מעיד על התפשטותה המהירה של קבלת רמ"ק בארץ זו.

²⁸⁵³ באמצעות אישים שונים, ובהם: ר' דוד מפולדא, ר' יששכר בר מקרמניץ, ר' ישעיה הורוויץ ובנו ר' שבתי שפטיל. בשנת שנ"ב כתב ר' דוד גאנו: "רבי משה קורדווארי, רב ורמ"ק צפת, הוא המאור הגדול נזר ישראל אשר לאורו הלכו בני עמינו, ושמעו יצא בכל העולם, והאיר עיני ישראל [...]". (ר' דוד גאנו, צמח דוד [מהדורת ח' הומינר], א, ירושלים תשכ"ו, דף ל ע"א). מכאן שבאותה עת כבר הייתה השפעתו משמעותית, והיא הלכה וגברה במאה הי"ז (זק, השפעה, עמ' 372-379).

²⁸⁵⁴ חלמיש, הקבלה, עמ' 541.

²⁸⁵⁵ ראשון חיבורי המוסר הקבלי הוא 'תומר דבורה' לרמ"ק, שנדפס לראשונה בוויניציאה בשנת שמ"ט. ראה: J. Dan, *Jewish Mysticism and Jewish Ethics*, Seattle 1986, p. 86.

²⁸⁵⁶ ר' מרדכי דאטו כתב את חיבורו 'שמן למאור', המבאר את 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב, ועניינו מוסר על בסיס מקורות מגוונים, ובהם גם תורת רמ"ק רבו. החיבור הושלם בשנת שכ"ז, לאחר שובו של ר' מרדכי דאטו מצפת לאיטליה (ראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 26-27), ויש להניח שכתביו משקפים את העובדה שהפיץ שם את משנתו. על יסודות המוסר הקבלי על פי רמ"ק השתית תלמידו ר' אליהו די וידאש את חיבורו 'ראשית חכמה' (ראה: פכטר, דיסרטציה, עמ' 369-378).

לתפוצה הנרחבת ביותר זכתה קבלת האר"י. עד ראשית המאה ה"ז היא לא נדפסה אלא נשארה בכתבי יד מוצנעים, משום שלא יועדה לציבור הרחב.²⁸⁵⁷ תלמידי האר"י, ובמיוחד ר' חיים ויטאל, סירבו לפרוץ את גבולות חברתם המצומצמת,²⁸⁵⁸ והטילו אזהרות חמורות על מי שיפיץ את סודותיהם,²⁸⁵⁹ אך בכל זאת נפוצה קבלת האר"י, כבר מאז ימיו והשנים הסמוכות לאחר פטירתו, בידי אישים רבים²⁸⁶⁰ ובאמצעות כתבים משלו ומשל תלמידיו.²⁸⁶¹ כמו כן, מסגרות לימוד שאפיינו את חבורות המקובלים בצפת הועתקו ממנה אל מרכזים בגולה, כגון ה'הסגר' באשכנז²⁸⁶² וחברות לימוד בערי איטליה והאימפריה העות'מאנית בשלהי המאה ה"ז.²⁸⁶³

ספק אם 'תורתה' של צפת כשלעצמה היא שהשפיעה על עצמת תהודתה בקהילות העולם בתקופה הנדונה, כיוון שאין להניח שהציבור בכללו ידע להתעמק בה, ובמיוחד במרכיביה הקבליים, אבל מלבד התורות הלמדניות של ההלכה והקבלה נפוצו מצפת ערכים ומסרים רוחניים ודתיים כלליים. חכמי צפת נשאו דרשות ציבוריות בצפת,²⁸⁶⁴ מהן הועתקו והופצו באיטליה בכתב²⁸⁶⁵ ובעל פה.²⁸⁶⁶ תקנות והנהגות

פכטר, צמיחתה, עמ' 86-87; פיין, צפת, עמ' 89-91). ספר זה נדפס בוויניציאה לראשונה בשנת של"ט, ועל רקע תפוצתו המהירה נכתבו ונדפסו לו קבצים וקיצורים שונים (ראה: פכטר, ראשית חכמה, עמ' 690-696). ספר מוסר נוסף לר' אליהו די וידאש היה 'תוצאות חיים' (ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 81), שהודפס לראשונה בשנת שנ"ז. חיבור נוסף של מוסר על דרך הקבלה, 'שערי גן עדן' מאת ר' משה רומי, אף הוא מתלמידי רמ"ק, נדפס בוויניציאה לראשונה בשנת שמ"ט. מלבד אלה יש לציין את ר' אלעזר אזכרי שהושפע מתורת רמ"ק (הורודצקי, אזכרי, עמ' 58-151; פכטר, דיסרטציה, עמ' 379-397), וחיבורו 'ספר חרדים' נדפס בוויניציאה בשנת שס"א. כמו כן, לדעת מ' פכטר ספוגה תורת המוסר של ר' משה ה' מכיר בחיבורו 'סדר היום' במשנת רמ"ק (פכטר, צמיחתה, עמ' 88-89). ספרו הודפס לראשונה בוויניציאה בשנת שנ"ט.

²⁸⁵⁷ אידל, משיחיות ומיסטיקה, עמ' 75-77; אידל, היבטים חדשים, עמ' 268-269. האר"י התנגד להפצת תורתו, ובעצמו העלה על הכתב חלקים מעטים מאוד ממנה. ראה: שלום, כתביו האמיתיים, עמ' 184-199; מרוז, דיסרטציה, עמ' 70-80; ר' מרוז, 'חיבורים לוריאניים קדומים', מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 311-338; י' ליבס, 'נספח: חיבורים לוריאניים קדומים', שם, עמ' 339-342; ליבס, זמירות; אביב, בנין אריאל, עמ' יט.

²⁸⁵⁸ "באומרם שאלו הדברים אינם נאמרים אלא לאדם אצלם, שהוא נאמן רוח ומוחזק בכשרות גדול [...]" (דלמדיגו, שלומיל, דף מב ע"ב). וראה: רבינוביץ, הגניזה הסטולינאית, עמ' 125-126; בנייה, שטרי, עמ' קמה-קמט; תמר, אשכולות, עמ' 156-161; דוד, "איגרת ר' ישעיה הורביץ בעל השל"ה מירושלים אחרי שנת שפ"ב", קבץ על יד – סדרה חדשה, טז (כו) (תשס"ב), עמ' 228-230; 241. ר' חיים ויטאל תקף מחד גיסא את המתנגדים ללימוד הקבלה בזמנו (הקדמה לשער ההקדמות, דף ב ע"א), וכבר בחי רבו בצפת החל בכתובת תורתו (אביב, בנין אריאל, עמ' כ-כג; פה), ומאידך גיסא גילה את הרוזים רק למעגל מצומצם של חברים (דלמדיגו, שלומיל, דף מג ע"ב).

²⁸⁵⁹ "החרם שגזרו חכמי צפת תוב"ב, לבלתי תצא מזאת החכמה של האר"י ז"ל לח"ל" (שם, שם); "צריך אני להודיע, כי יש חרם קדמון מכל החכמי שבא", שלא לגלות מחכמת האר"י לח"ל, ואלו האנשים שהביאו קונטרסים לח"ל כחשו וגבנו ומעלו בחרם" (ר' ישעיה הלוי הורוויץ, בתוך: דלמדיגו, נובלות חכמה, עמ' [4]). וראה: תשבי, העימות, עמ' 31-32; מ' אידל, "אחד מעיר ושנים ממשפחה", פעמים, 44 (תש"נ), עמ' 14-15.

²⁸⁶⁰ ובהם: ר' משה יונה, ר' אליהו די וידאש ור' אברהם אזולאי בארץ ישראל, ר' אפרים פאנצירי בסוריה, ר' יוסף ה' טבול ור' יהושע בן נון במצרים, ר' יחיאל די מונטילאץ, ר' ישראל סרוק ור' יפת מצרי בשאלוניקי, ר' אברהם אלמושינינו, ר' יעקב שוויינפורט, ר' ישעיה הורוויץ ובנו ר' שבתאי שפטיל באשכנז, לר' נפתלי מפרימשלא ור' מנחם די לונזאנו בפולין, ור' ישראל סרוק, ר' שמשון ב"ק, ר' עזרא מפאנו, רמ"ע מפאנו, ר' נתן אוטולינגו ואחרים באיטליה. בסוף המאה ה"ז נישאו דרשות ציבוריות באיטליה בענייני קבלה, ואחד מן הדרשנים היה ר' מרדכי דאטו לאחר שובו מצפת (ראה: שלום, קבלה, עמ' 76; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 199-200).

²⁸⁶¹ ראה: אביב, קבלת האר"י, א, עמ' 433-434; 437-438; 462-463.

²⁸⁶² ברואר, השפעה ספרדית, עמ' 20.

²⁸⁶³ ר' בונפיל, במראה כסופה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 138; בן נאה, בין גילדה לקהל, עמ' 318.

²⁸⁶⁴ ראה: לעיל, עמ' 243-247.

²⁸⁶⁵ כגון, דרשות המבי"ט (שמואל סבא, סדר עבודה, מכת"י F29960, דף 128 ב), ר' משה גלאנטי (מקרא קודש, דף יח ע"ב-ב ע"ב), ר' יעקב בירב השני (שם, דף כח ע"א-ע"ב) ור' יוסף סאגיש (שם, דף מ ע"א). קבצי דרשות של דרשני צפת נדפסו

בהשראת המקובלים²⁸⁶⁷ נפוצו מאז הרבע האחרון של המאה הט"ז בתורכיה,²⁸⁶⁸ בצפון אפריקה,²⁸⁶⁹ ובאיטליה,²⁸⁷⁰ בפולין²⁸⁷¹ ובאשכנז.²⁸⁷² את הפצת התקנות החסידיות יש לייחס לאישים שפעלו להפצתן,²⁸⁷³ ולסידורי תפילה שנדפסו בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז.²⁸⁷⁴ אין ספק שתפוצת התקנות וההנהגות השפיעה יותר מהשפעת תכני הלימוד הצפתיים, משום שאלו חייבו למדנות מופלגת, ואילו המנהגים חייבו הפנמה דתית והתנהגות חסידית ששינו את האופי הדתי של הציבור, גם אם משמעותם הפנימית לא הייתה נהירה לגמרי למבצעהים.

השפעת המקובלים מצפת הגיעה עד לביטויי הפולחן היהודי הבסיסיים והעממיים ביותר. בהשפעתם השתנו סדרי התפילות בימים רגילים²⁸⁷⁵ ובשבתות,²⁸⁷⁶ נוספו מערכות של כוונות למצוות המעשיות²⁸⁷⁷

בוניציאה משנת של"ו (בית אלהים; ר' שמואל אריפול, אגדת שמואל, ויניציאה של"ו) ואילך. עדות מאלפת על הצורך בהדפסת הדרשות הובאה בדברי ר' ברוך קאלימאני מוויניציאה בשנת שס"א, לפיהם החלו דרשותיו של ר' משה אלשיך להופיע תחת שמות מעתיקים שגזלו את זכויות היוצר של המחבר, עד שהתעורר החשש שמא ישתכח מקורן (תורת משה, הקדמת ר' ברוך קאלימאני). דברים אלו מלמדים על התפוצה הרחבה שקיבלו דרשותיו של הדרשן הצפתי עוד בטרם הודפסו.

²⁸⁶⁶ ריא"ם השמיע בשנת שס"ב מדרשותיו של ר' שמואל די אוזידה (ר' יהודה אריה מודנה, חי חי יודוך, מכת"י F46740).

²⁸⁶⁷ "אלה הם דברי הברית [...] אשר שלחו אנשי מעשה, חברה קדישא אשר בעיר הקדושה צפת תוב"ב לכל ק"ק שבח"ל [=שבחוחץ לארץ], וכתבום להם לעשות כמעשיהם, ולפאר ליוצרים, ולהיותם דבוקים בהשי"ת, וכל אחד ואחד יחגור מתניו לעשות כמעשיהם [...] (טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 48). וראה: פכטר, דיסרטציה, עמ' 409-410; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 309-314.

²⁸⁶⁸ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 363.

²⁸⁶⁹ טולידאנו, תיקונים והנהגות, עמ' 49. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 346-348.

²⁸⁷⁰ "נוסח המלקות [...] כפי מה שהנהיגו זקני המערב וחסיד ארץ ישראל תוב"ב" (ר' יהודה זרקו, יפה נוף, ויניציאה [של"ה], דף מא ע"א). וראה: חלמיש, צפון אפריקה, עמ' 146; חלמיש, הקבלה, עמ' 351; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 119 הערה 5; מרוז, מכיר, עמ' 40 הערה 2.

²⁸⁷¹ ר' משה מפרעמסלא, מטה משה, ווארשא תרל"ו, דף צז ע"ב. וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 568-571.

²⁸⁷² אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 489.

²⁸⁷³ ר' אהרן ברכיה ממודנה היה, כאמור, ממפיצי קבלת האר"י באיטליה, ופעל להפצת התקנות החסידיות (ר' אהרן ברכיה ממודנה, אשמורת הבוקר, מנטובה שפ"ד). וראה: יהלום, שירה עברית, עמ' 642-644; י' יודלוב, "אשמורת הבוקר לר' אהרן ברכיה ממודנה: מהדורה מצונזרת ובלתי מצונזרת", עלי ספר, י (תשמ"ב), עמ' 113-117.

²⁸⁷⁴ גריס, ספרות הנהגות, עמ' 84-85.

²⁸⁷⁵ למשל: על התפשטות תפילות 'לשם יחוד', ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 45-70. על חלקם של מקובלי צפת בהתפשטות ברכת 'הנותן לייעף כח', ראה: שם, עמ' 446-463. על חלקם בהנחלת תפילת 'ברוך שמיא', ראה: חלמיש, הנהגות, עמ' 403-405.

²⁸⁷⁶ התפילה המזוהה ביותר עם מקובלי צפת במאה הט"ז היא 'קבלת שבת', וכבר עמד ר' קימלמן על כך שקיומה במתכונת זו לא נודע קודם למחצית השנייה של המאה הט"ז (קימלמן, לכה דודי, עמ' 10-17; 23-25), ואליבא דר' יוסף קארו אף לא בצפת עצמה (שו"ע, או"ח סי' רסא, ד. וראה: כהן, קבלת שבת, עמ' שכב). התפילה מורכבת מנדבכים שונים, ובהם הפזמון 'לכה דודי לר' שלמה אלקבץ, היציאה לשדה, מזמורי תהילים והפיט' ידיד נפש' לר' אלעזר אזכרי. ראה: קימלמן, לכה דודי, עמ' 17-32; כהן, קבלת שבת, עמ' שכג-שכד; שלו-שלו; שמו-שגן; שנה-שנו. תפילות קבלת שבת נפוצו בקהילות הגולה עד ראשית המאה הי"ז (פיון, צפת, עמ' 16-18): בתורכיה (אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 361-362), בצפון אפריקה (ר' משה אלבו, היכל הקדש, אמשטרדם ת"ג, דף ל ע"ב). וראה: חלמיש, צפון אפריקה, עמ' 18; 137; 142), באיטליה (תמונות תחנות תפלות ספרד, ויניציאה ש"מ, ד, עמ' קה-קי. וראה: כהן, קבלת שבת, עמ' שכד; שכט-של) ובאשכנז (אורחות חיים, פרג שע"ב; תיקוני שבת, קראקא [שע"ב]). להשפעה נוספת על צביון השבת הביאו פיוטי האר"י, שחדרו אל ספרי הזמירות לשבת (זמירות לסעודות שבת, בתוך: יפה נוף, ויניציאה [אחרי ש"מ]; פירוש ספרא דצניעותא, בתוך: אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 947-1009. וראה: שם, א, עמ' 96; חלמיש, הנהגות, עמ' 348-353), ונתחבבו בכל קהילות ישראל.

²⁸⁷⁷ ראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 71-105.

ונוצקו תכנים חדשים או מחודשים אל לוח השנה, כגון: מנהג התענית בערב ראש חודש²⁸⁷⁸ וסדר הלימוד בליל שבועות.²⁸⁷⁹ משמעות השפעות אלה הייתה הגברת היסוד החווייתי בעשייה הדתית, והתפשטותה המהירה בהמון ובכל קהילות ישראל מעידה על כוחם של חכמי צפת לחולל שינויים מרחיקי לכת באופיים הדתי של יהודים ברחבי העולם.

גם הספרות ההאגיוגרפית הגיעה ביתר קלות אל התודעה ההמונית, והעלתה את 'גיבוריה' לרמות של דמויות מופת, שבתוקף עוצמותיהן האישיות קיבלו מעמד עממי של סמכות עליונה. הדברים אמורים בעיקר כלפי האר"י, ששבחיו נכתבו כבר בידי תלמידיו,²⁸⁸⁰ אבל החלו להתפרסם מחוץ לצפת בראשית המאה ה"ז, כשלושה עשורים לאחר מותו.²⁸⁸¹

מראשית המאה ה"ז ואילך הלכו ופשטו ונפוצו ערכיה ומסריה של צפת ברחבי העולם היהודי, ועיצבו במידה לא מבוטלת את פניו בעת החדשה. תנועות, זרמים וכתות הושפעו במישרין ובעקיפין מערכי הקבלה הצפתית, והלכות שנפסקו בצפת עמדו בתשתית הפסיקה של חכמי הדורות הבאים.

ביבליוגרפיה

רשימת מקורות

אבוהב, נומולוגיה	ר' עמנואל אבוהב, במאבק על ערכה של תורה: הנומולוגיה לר' עמנואל אבוהב (מהדורת מ' אורפלי), ירושלים תשנ"ז
אבן שמואל, מדרשי גאולה	י' אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים תל אביב תשי"ד
אבקת רוכל	ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א
אגדת שמואל	ר' שמואל אריפול, אגדת שמואל, ויניציאה של"ו
קויפמאנן, בק	ד' קויפמאנן, "דובב שפתי ישנים - אגרות ר' שמשון בק משנות שמ"ב שמ"ד", ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 141-147
אגרות ריא"ם	ר' יהודה אריה ממודינא, אגרות רבי יהודה אריה ממודינא (מהדורת י')

²⁸⁷⁸ במרוקו (שם, עמ' 541), בדמשק (מקוה ישראל, עמ' 126-128; החזיונות, עמ' צב; קלב; בניהו, נג'ארה, עמ' רי-ריב), בירושלים ([ר' אברהם גריאני], שערי דמעה, ויניציאה שפ"ו. וראה: ד' גולדמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 322-323; חלמיש, הקבלה, עמ' 540-541) ובאיטליה (שם, עמ' 542-543; 551-552).

²⁸⁷⁹ חלמיש, הקבלה, עמ' 595-610. וראה: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 131-133; י"ד וילהלם, "סדרי תיקונים", עלי עין: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים [תש"ה-תשי"ב], עמ' 125-146.

²⁸⁸⁰ ראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 97-110.

²⁸⁸¹ ראה: שם, עמ' 39-90; 151-205; 281-289.

בוקסנבוים), תל אביב תשמ"ד, עמ' 41-341	
ר' שמואל די אוזידה, אגרת שמואל, קורוגישימי שנ"ז	אגרת שמואל
ר' יעקב קשטרו, שאלות ותשובות אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג	אהלי יעקב
ר' תם ן' יחיא, אהלי תם, ויניציאה שפ"ב	אהלי תם
ר' שמואל די אוזידה, ביאור למגלת אסתר (מהדורת ח"א קאופמן), ירושלים תשנ"ג	אוזידה, אסתר
ר' אברהם אזולאי, אור החמה, ירושלים תרל"ו	אור החמה
ר' משה קורדובירו, ספר הזהר על חמשה חומשי תורה עם פירוש אור יקר, א-יז; כא-כג, ירושלים תשכ"ב-תשנ"ה	אור יקר: זוהר
הנ"ל, תיקוני הזהר עם פירוש אור יקר, א-ד, ירושלים תשל"ב-תשס"ד	אור יקר: תיקוני זוהר
הנ"ל, אור נערב, ויניציאה שמ"ז	אור נערב
העתק מכתבת יד ישן נושן וז"ל טופסים מצאתים באמתחת ידי הרבנים עצמם זלה"ה, בתוך: ש"ד אייבעשיטץ, לבושי שרד – הגהות על חושן משפט, קראקא תרמ"ב, דף טו ע"א-ע"ב	אייבעשיטץ, הסכמות מצפת
פ' ז'אן בושיי [1610], בתוך: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשל"ט, עמ' 322-324	איש שלום, בושיי
ויליאם בידולף [1600], בתוך: שם, עמ' 309-310	איש שלום, בידולף
פייר בילון [1547], בתוך: שם, עמ' 282-283	איש שלום, בילון
פנטליאו דה אביירו [סמוך ל-1565], בתוך: שם, עמ' 290-300	איש שלום, דה אביירו
יוהאן הלפריך [1565], בתוך: שם, עמ' 301	איש שלום, הלפריך
ג'יאורג' סאנדיס [1611], בתוך: שם, עמ' 309-310	איש שלום, סאנדיס
הנ"ל, "מסע ארץ ישראל לג'והן סאנדרסן", ירושלים – מחקרי ארץ ישראל – סדרה חדשה, א [ד] (תשי"ג), עמ' קמו-קסט	איש שלום, סאנדרסון
וולדריך פ'פאט [1546-1547], בתוך: הנ"ל, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשל"ט, עמ' 304	איש שלום, פפאט
אלמוני ספרדי פרנציסקני [1553-1555], בתוך: שם, עמ' 284-285	איש שלום, פרנציסקני

ניקולאי כריסטופור ראדזיוויל, בתוך: שם, עמ' 305-306	איש שלום, ראדזיוויל
אבגניוס רוג'ה [1629-1634], בתוך: שם, עמ' 330-344	איש שלום, רוג'ה
סאלומון שווייגר [1581], בתוך: שם, עמ' 304	איש שלום, שווייגר
ר' אברהם ראפפורט, שאלות ותשובות איתן האזרחי, אוסטרעא תקנ"ו	איתן האזרחי
ר' משה אלאשקר, שאלות ותשובות, סביוניטה שי"ד	אלאשקר
[אגרת] מרבני וגאוני עי"ק צפת תוב"ב אשר שולח לעי"ת מודנא יע"א בשנת הש"ע ליצירה, בתוך: א' אלמליח, "מגנזי העבר", מזרח ומערב, ג (תרפ"ט), עמ' 319-321	אלמליח, אגרת למודנה
ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ה	אלשיך
ר' נפתלי אשכנזי, אמרי שפר, ויניציאה שס"א	אמרי שפר
ש' אסף, "אגרות מצפת: ב. אגרות ראשי קהלת צפת בשנות שס"ד-ס"ה", קבץ על יד, ג (ת"ש), עמ' קלד-קמב	אסף, אגרות לקנשינו
הנ"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 204-205	אסף, מכתב האר"י
הנ"ל, שם, עמ' 199-202	מכתב רדב"ז
הנ"ל, "מכתב מאת מרן ר' יוסף קארו ז"ל", סיני, ו (ת"ש), עמ' תקיז-תקיח	אסף, קארו
הנ"ל, "אגרות מצפת: א. אגרת נוספת של ר' שלמה שלומל", קבץ על יד, ג (ת"ש), עמ' קכ-קלג	אסף, שלומל
ש' אסף, "הרפתקאותיו של חכם יהודי זקן בנסיעתו לא"י", ציון – ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, א, ה (תר"צ), עמ' 8-10	אסף, תקנת שבת
ר' אליעזר בן ארזא, שאלות ותשובות, ירושלים תשל"ח	ארזא
ר' יהודה אריה ממודינא, ארי נוהם, 1840 Leipzig	ארי נוהם
ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, ויניציאה שנ"ה	אשכנזי
ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטאנדינה תצ"ז	באסן
ר' שמואל ויטאל, שאלות ותשובות באר מים חיים (מהדורת א' ווידער וא"פ הרשקאורטש), תל אביב תשכ"ו	באר מים חיים
ר' יששכר בער איילנבורג, שאלות ותשובות באר שבע, ויניציאה שע"ד	באר שבע
[ר' יוסף קארו], בדק הבית, שלוניקי שס"ה	בדק הבית

בוקסבוים, שו"ת	י' בוקסבוים, "שו"ת בין רבינו ישראל נג'ארה והמהריט"ץ בהלכות פדיון הבן", מוריה, ח, ו-ז, (תשל"ט), עמ' י-טו
בירב	ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ויניציאה תכ"ג
בירב, קידושין	הנ"ל, חידושי הר"י בירב על מסכת קידושין (מהדורת ג' חסידה), ירושלים תשמ"א
בית אלהים	ר' משה מטראני, בית אלהים, ויניציאה של"ו
בית יוסף, אה"ע	ר' יוסף קארו, בית יוסף, בתוך: ר' יעקב ב"ר אשר, ארבעה טורים, טור – אבן העזר, סביוניטה שי"ג
בית יוסף, או"ח	הנ"ל, בית יוסף, בתוך: ר' יעקב ב"ר אשר, ארבעה טורים, טור – אורח חיים, ויניציאה שי"י
בית יוסף, חו"מ	הנ"ל, בית יוסף, בתוך: ר' יעקב ב"ר אשר, ארבעה טורים, טור – חושן משפט, סביוניטה שי"ט
בית יוסף, יו"ד	הנ"ל, בית יוסף, בתוך: ר' יעקב ב"ר אשר, ארבעה טורים, טור – יורה דעה, ויניציאה שי"א
בנטוב, מהרי"ט	ח' בנטוב, "רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני", שלם, א (תשל"ד), עמ' 195-228
בן טובים, בית העלמין	א' בן טובים, רישום בית העלמין העתיק בצפת (בטיוטה)
בניהו, אגרות לטורינו	מ' בניהו, "אגרות מצפת לטורינו משנת תנ"א על שליחותו של רבי שמעון בכר יעקב", E. M. Artom ואחרים (עורכים), קובץ מחקרים מוקדש לזכרו של הרב דריוש דיסני, ירושלים תשכ"ט, עמ' ה-כא
בניהו, אניות	הנ"ל, "אניות טעונות צמר וכסף ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת", אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 101-108
בניהו, באן בנשת	הנ"ל, "רבי דוד בן באן בנשת משאלוניקי ואגרתו לרבי אברהם אבן יעיש בברוסה", ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' רסז-רצז
בניהו, גרסון	הנ"ל, "דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גארסון: מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית", מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' מב-רה
בניהו, גרשון	הנ"ל, "רבי יצחק גרשון - אב למגיהים", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, יג (תשמ"א), עמ' ט-פט
בניהו, הנהגות האר"י	מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 307-354
בניהו, חומרא גדולה	הנ"ל, "חומרא גדולה על הריבית באיטליה מחכמי קושטא שכ"ד (1564) ופסקים שלעניין זה מחכמי למאקה: ריבית בין יהודים באיטליה במאה הט"ז", שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 43-

- בניהו, ידיעות
הנ"ל, "ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה", סיני, מג (תשי"ח), עמ' צה-קיג
- בניהו, מכיר
הנ"ל, "איגרת רבי משה ן' מכיר לקהלות תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון", אסופות, טו (תשס"ג), עמ' רצט-שד
- בניהו, שבחי האר"י
מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' 207-243
- בניהו, שטרי
הנ"ל, "שטרי התקשרות שלמקובלי צפת ומצרים", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ט (תשנ"ה), עמ' קלא-קמד
- בניהו, תולדות האר"י
מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 11-205
- בניהו, תולדות יצחק
ר' חיים ויטאל, אלה תולדות יצחק, בתוך: שם, עמ' 245-259
- בניהו, תלמידים
מ' בניהו, "תלמידים מתלוננים על רבם", עתמול, ו, 2, 34 (תשמ"א), עמ' 8
- בניהו, תעודה
הנ"ל, "תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת", מ"ד קאסוטו ואחרים (עורכים), ספר אסף, א, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125
- בניהו, תעודות מאיטליה
הנ"ל, "תעודות מאיטליה מזמן חורבנה של קהילת צפת", ארץ ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 244-248
- בעי חיי
ר' חיים בנבנשת, שאלות ותשובות בעי חיי, שאלוניקי תקמ"ח-תקנ"א
- ברודי, כתבי יד
H. Brody, "A Manuscript Miscellany", The Jewish Quarterly Review – New Series, 13 (1922- 1923), pp. 53-98
- ברית הלוי
ר' שלמה אלקבץ, ברית הלוי, לעמבערג תרכ"ג
- גאויזון
ר' מאיר גאויזון, שאלות ותשובות (מהדורת א' שוחטמן), א-ב, ירושלים תשמ"ה
- גאליקו, אסתר
ר' אלישע גאליקו, פירוש מגלת אסתר, ויניציאה שמ"ג
- גאליקו, קהלת
הנ"ל, באור ספר קהלת, ויניציאה של"ח
- גאליקו, שיר השירים
הנ"ל, פירוש שיר השירים, ויניציאה שמ"ז
- גוטהייל-וורל, גניזה
R. Gottheil and W. H. Worrel, Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection, 13, London 1927
- גופמן, מקטו
D. S. Goffman, "The Maktu System and the Jewish Community of Sixteenth Century Safed: A System of Two

מ' גיל, "מגילת אביתר: מקורות לתולדות מאבקיה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"א", ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 39-106	גיל, מגילת אביתר
ר' אברהם הלוי, שאלות ותשובות גינת ורדים, קושטנדינא תע"ו-תע"ז	גינת ורדים
ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח	גלאנטי
ר' משה קורדובירו, ספר גרושין, ויניציאה [שס"ב?]	גרושין
[צ' גרטנר], "פרשת הגט תמרי ונטרוצו: גילויים חדשים מבית מדרשו של מרן הבית יוסף", מוריה, טז, (ג-ד) (תשמ"ח), עמ' ט-יה	גרטנר, פרשת הגט
ר' יצחק אדרבי, שאלות ותשובות דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב	דברי ריבות
ר' משה אלשיך, דברים נחומים, ויניציאה שס"א	דברים נחומים
ר' משה בנבנשת די שיגוביא, דובב שפתי ישנים, אזמיר תל"א	דובב שפתי ישנים
א' דוד, "לקורות יהודי איטליה בצילה של הריאקציה הקאתולית במאה הט"ז לאור תעודות חדשות", תרביץ, מט (תשמ"מ), עמ' 365-383	דוד, איטליה
הנ"ל, "מעורבותם של אחרוני הנגידים במצרים בעניינה של הקהילה היהודית בארץ ישראל", מ"ע פרידמן (עורך), תעודה: חקר הגניזה לאחר מאה שנה, טו, תל אביב תשנ"ט, עמ' 293-332	דוד, מעורבותם
איגרת נוסע אלמוני ששיגר מירושלים לאיטליה שנת רנ"ו, בתוך: הנ"ל, שאלו שלום ירושלים: אסופת איגרות עבריות בעניינה של קהילת ירושלים ויהודיה בתקופה הממלוכית, תל אביב תשס"ג, עמ' 142-170	דוד, נוסע רנ"ו
הנ"ל, "עזרתה של קהילת קוני לשיבת ק"ק פרווינצאליש בצפת במאה השש עשרה", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 429-444	דוד, עזרתה
הנ"ל, "מעשה בית דין מבית דינו של ר' משה קורדובירו בצפת", ציון, נו (תשנ"א), עמ' 441-446	דוד, רמ"ק
הנ"ל, "שתי אגרות ארץ ישראליות מן המאה השש עשרה", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 325-332	דוד, שתי אגרות
הנ"ל, "תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ ישראל ויהודי מצרים במאות הט"ז-י"ז", קתדרה, 59 (תשנ"א), עמ' 19-55	דוד, תעודות
ר' יצחק עובדיה, אגרת דופי הזמן, ויניציאה שנ"ח	דופי הזמן
ח"ז דימיטרובסקי, "ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמב"ט", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' עא-קכג	דימיטרובסקי, ויכוח

דימיטרובסקי, שתי תעודות	הנ"ל, "שתי תעודות חדשות על וויכוח הסמיכה בצפת", ספונות, י (תשכ"ו), עמ' קטו-קצב
דלמדיגו, שלומיל	ר' יוסף [שלמה דלמדיגו] מקנדיאה, תעלמות חכמה, בסיליאה שפ"ט, דף לז ע"א-נ ע"ב
דרך ה'	ר' משה מטראני, אגרת דרך ה', ויניציאה שי"ג
דרכי נעם	ר' מרדכי הלוי, דרכי נעם, ויניציאה תנ"ז
הבלין, אשכנזי	ש"ז הבלין, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם", שלם, ז (תשס"ב), עמ' 71-131
הבלין, תקנות רגמ"ה	הנ"ל, "תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס", שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 240-250
הגלגולים	ר' חיים ויטאל, ספר הגלגולים, פרנקפורט דמיין תמ"ד
הד, תעודות א"י	U. Heyd, Ottoman Documents on Palestine, 1552- 1615: A Study of the Firman to the Muhimme Defteri, Oxford 1960
הד, תעודות צפת	הנ"ל, "תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ז", ירושלים – מחקרי ארץ ישראל, ב, ה (תשט"ו), עמ' קכח-קלה
החזיונות	ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות (מהדורת א"ז אשכ"י), ירושלים תשי"ד
החזיונות תשס"ו	הנ"ל, ספר החזיונות (מהדורת מ"מ פיירשטיין), ירושלים תשס"ו
המצנפת	ר' אהרן סגיא נהור, ספר המצנפת, מנטובה שכ"א
הקדמה לשער ההקדמות	ר' חיים ויטאל, עץ חיים, תל אביב תש"כ, עמ' ה-כד
הקר, אגרת חדשה	י' הקר, "אגרת חדשה מן הפולמוס על הדפסת הזוהר באיטליה", מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תל אביב תשנ"ד, עמ' 120-130
הקר, אין פורענות	הנ"ל, "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ: ניתוח היסטורי הלכתי וחברתי של תשלום מס הג'זייה על ידי חכמים בארץ ישראל במאה השש עשרה", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 63-117
הקר, בית הלוי	הנ"ל, "כי אנשים אחים אנחנו – בין חכמי שאלוניקי לצפת", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 249-326
הקר, גרסון	הנ"ל, "לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש עשרה", ספונות – סדרה חדשה, ב (יז) (תשמ"ג), עמ' 21-95
הקר, הזמנה	הנ"ל, "הזמנה לדו קרב אינטלקטואלי: בין סרס לאדריאנופול", ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של

הקר, הסורגון	הנ"ל, "שיטת הסורגון והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו-ה"ז", ציון, נה (תש"נ), עמ' 27-82
הקר, סוסאן	הנ"ל, "יששכר אבן סוסאן על עליית כוהנים לתורה בשמחת חתנים", ח' עמית ואחרים (עורכים), מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 79-97
ורבלובסקי, אלקבץ	רצ"י ורבלובסקי, "תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קמו-קפ
זבח תודה	ר' שמואל אריפול, זבח תודה, קושטנדינא [של"ד?]
זמירות ישראל	ר' ישראל נג'ארה, זמירות ישראל, צפת שמ"ז
זנה, תעודות	יא זנה, "תעודות על שד"רים אחדים באיטליה", קבץ על יד, ה (טו) (תשי"א), עמ' קצז-ריח
זקן אהרן	ר' אליהו הלוי, שאלות ותשובות זקן אהרן, קושטנדינה תצ"ד
חבצלת השרון	ר' משה אלשיך, חבצלת השרון, [קושטא] שכ"ג
חן טוב	ר' טוביה הלוי, חן טוב, ויניציאה שס"ה
חסד לאברהם	ר' אברהם אזולאי, חסד לאברהם, אמשטרדם תמ"ה
חרדים	ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים, ויניציאה שס"א
חרדים עה"ת	הנ"ל, ספר חרדים על התורה (מהדורת ד' שפירא), ירושלים תשס"ג
טולידאנו, תיקונים והנהגות	תיקונים והנהגות של מקובלי צפת, בתוך: י"מ טולידאנו, אוצר גנוזים, ירושלים תש"כ, עמ' 48-51
טורניאנסקי, אגרות בידיש	ח' טורניאנסקי, "צרור איגרות בידיש מירושלים משנות השישים של המאה השש עשרה", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 149-209
יוסף אומץ	ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגען [זליגמן], יוסף אומץ, פרנקפורט דמיין תרפ"ח
יחסותא דצדיקיא	אגרת מספרת יחסותא דצדיקיא דיבארעא דישראל זכותם וצדקתם יגן בעדינו ובעד כל ישראל אמן כן יהי רצון, פרנקפורט דמיין [תנ"ה?]
יין המשומר	ר' נתן שפירא, יין המשומר, ויניציאה ת"כ
יערי, אגרת בני הישיבה	אגרת בני הישיבה שבירושלים - רפ"א (1521), בתוך: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 160-166
יערי, באסולה	מסע ר' משה באסולה, בתוך: הנ"ל, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 125-165

יערי, די רוסי	אגרת ר' דוד די רוסי, בתוך: הנ"ל, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 183-187
יערי, ירושלמי	מסעות ר' משה ירושלמי [1769], בתוך: הנ"ל, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 424-459
יערי, ישראל מפירושא	שתי אגרות של ר' ישראל מפירושא מירושלים, בתוך: הנ"ל, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 166-178
יערי, של"ה	אגרת ר' ישעיה הלוי הורוויץ מצפת, בתוך: שם, עמ' 210-221
יערי, שלומיל	שלש אגרות של ר' שלמה שלומיל מיינשטרל מצפת – שס"ח (1607), בתוך: שם, עמ' 196-209
יצחק קארו	תשובות ר' יצחק קארו, בתוך: ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות בית יוסף (מהדורת ש' אביטן), ירושלים תשס"ב, עמ' תקמד-תקסא
כהן, יהודי ירושלים	א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו
כהן-סימון פיקאלי, יהודים	א' כהן וא' סימון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית - המאה השש עשרה, ירושלים תשנ"ג
כלי מחזיק ברכה	ר' ישראל נג'ארה, כלי מחזיק ברכה, ויניציאה ש"פ
כללי שמואל	ר' שמואל נ' סיד [סיריליין], כללי שמואל, בתוך: ר' תם נ' יחיא, תמת ישרים, ויניציאה שפ"ב
כנסת הגדולה	ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, ליוורנו תי"ח
כסף משנה	ר' יוסף קארו, כסף משנה, בתוך: ר' משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים תשי"ד
כתר תורה	ר' שמואל די אבילה, כתר תורה, אמשטרדם תפ"ה
לואיס, מסמכים	B. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, Jerusalem 1952
לחם דמעה	ר' שמואל די אוזידה, לחם דמעה, ויניציאה ש"ס
לחם רב	ר' אברהם די בוטון, לחם רב, איזמיר ת"כ
לטס	ר' יצחק מלאטאש, שאלות ותשובות (מהדורת מ"צ פרידלענדער), וינה תר"כ
לקח טוב	ר' יום טוב צהלון, לקח טוב, צפת של"ז
מאמץ כח	ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח, ויניציאה שמ"ח

מבי"ט	ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ויניציאה שפ"ט-ש"צ
מגיד משרים ת"ו	ר' יוסף קארו, מגיד משרים, לובלין ת"ו
מגיד משרים ת"ט	הנ"ל, מגיד משרים, ויניציאה ת"ט
מגן אברהם	ר' אברהם לאניאדו, מגן אברהם, ויניציאה שס"ג
מגן גיבורים	ר' דניאל אישטרושה, שאלות ותשובות מגן גבורים, שאלוניקי תקי"ד
מדרש שמואל	ר' שמואל די אוזידה, מדרש שמואל, ויניציאה של"ט
מהריב"ל	ר' יוסף ן' לב, שאלות ותשובות, קושטאנדינא שט"ז-של"ג
מהרי"ט	ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, [לבוב] תרכ"א
מהרי"ט החדשים	הנ"ל, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (מהדורת צ"י לייטנר), ירושלים תשל"ח
מהריט"ץ	ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ויניציאה תנ"ד
מהריט"ץ החדשות	הנ"ל, שו"ת מהרי"ט צהלון החדשות (מהדורת י"א בוקסנבוים וי"ש שפיגל), ירושלים תשמ"מ
מהריט"ץ, תשובות לעאנה	הנ"ל, תשובות לקהלת עאנה, א (מהדורת מ' בניהו), ירושלים תשי"א
מהרלב"ח	ר' לוי בן חביב, שאלות ותשובות, ויניציאה שכ"ה
מהרלב"ח, הסמיכה	הנ"ל, שם, דף רעז ע"א-שכח ע"ב
מהרשד"ם	ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, שלוניקי שנ"ד-שנ"ח
מהרש"ך	ר' שלמה בן אברהם הכהן, שאלות ותשובות ולשונות הרמבם ודבורי תוספות שנשאלתי והשבותי עליהן, שאלוניקי ויניציאה שמ"ו-ת"צ
מהרש"ל	ר' שלמה לוריא, שאלות ותשובות, לובלין של"ד
מטה יוסף	ר' יוסף נזיר, שאלות ותשובות מטה יוסף, קושטנדינא תע"ז-תפ"ו
מילי דשמיא	ר' אלעזר אזכרי, מילי דשמיא (מהדורת מ' פכטר), תל אביב תשנ"א, עמ' 99-186
מימי ישראל	ר' ישראל נג'ארה, מימי ישראל, ויניציאה שנ"ט-ש"ס
מירסקי, שירי נגר	א' מירסקי, "שירי נגר ובר נגר", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' רנט-שב

המכון לכתבי יד שעל יד בית הספרים הלאמי והאוניברסיטאי בירושלים	מכת"י
ר' שלמה עדני, מלאכת שלמה, בתוך: משניות זכר חנוך (מהדורת מ"מ וגשל), ירושלים תשנ"ט	מלאכת שלמה
ר' שלמה אלקבץ, מנות הלוי, ויניציאה שמ"ה	מנות הלוי
ר' יחיאל מיכל מארפשטיק, מנחה חדשה, קראקא של"ו	מנחה חדשה
ר' חייא רופא, מעשה חייא, ויניציאה תי"ב	מעשה חייא
ר' משה גלאנטי, מפתח הזהר, ויניציאה שכ"ו	מפתח הזהר
ר' דוד ן' זמרא, מצודת דוד, זאלקווא תרכ"ב	מצודת דוד
ר' אהרן גריש, מצח אהרן (מהדורת נ' אילן), ירושלים תשנ"ו.	מצח אהרן
ר' ישראל נג'ארה, מקוה ישראל (מהדורת ש' רגב), רמת גן תשס"ד	מקוה ישראל
ר' עובדיה המון, מקרא קדש: פירוש מגילת רות, ויניציאה שמ"ה	מקרא קודש
ר' מרוז, "חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה", פעמים, 31 (תשמ"ז), עמ' 40-61	מרוז, מכיר
הנ"ל, "מליקוטי אפרים פאנציירי דרשת האר"י בירושלים וכוונת האכילה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום: קבלת האר"י, י (תשנ"ב), עמ' 211-257	מרוז, פאנציירי
ר' בנימין אהרן סולניק, משאת בנימין, וילנא תרנ"ד	משאת בנימין
ר' ישראל נג'ארה, משחקת בתבל, צפת של"ז	משחקת בתבל
ר' מאיר מלמד, שאלות ותשובות משפט צדק, שאלוניקי תקנ"ה-תקנ"ט	משפט צדק
ר' שמואל קלעי, משפטי שמואל, ויניציאה שנ"ט	משפטי שמואל
שאלות ותשובות מתנות באדם (מהדורת י' בוקסנבוים), תל אביב תשמ"ג	מתנות באדם
ר' יאשיהו פינטו, שאלות ותשובות נבחר מכסף (מהדורת א"ח ששון), ארם צובה תרכ"ט	נבחר מכסף
מ' נזרי, "שמונה בקשות לר' משה אל אשקר ממגורשי ספרד", פרקי שירה, ד (תשס"ט), עמ' 125-167	נזרי, אלאשקר
י' נסים, "תשובות רבי יום טוב צהלון בענייני עבודת אדמה בחצביה ובגליל", ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' ז-כ	נסים, מהריט"ץ
ר' יהודה מוסקאטו, נפוצות יהודה, ויניציאה שמ"ט	נפוצות יהודה

סדר היום	ר' משה ן' מכיר, סדר היום, ויניציאה שנ"ט
סדר זמנים	ר' סעדיה לונגו, סדר זמנים, שאלוניקי שנ"ד
סטפנסקי, קארו	[מ' סטפנסקי], "רבי שלמה קארו זצ"ל בן ה'בית יוסף' – בקשת תמיכה ליישיבתו בצפת", צפונות, ה, א (יז) (תשנ"ג), עמ' קב
סימונסון, שלוחי צפת	ש' סימונסון, "שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שכז-שנד
סלושץ, הישוב	נ' סלושץ, "הישוב בא"י וסוריה במאה הט"ז עפ"י מקור פורטוגזי", קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ג (תרצ"ה), עמ' 323-338
סמברי, תולדות האר"י	י' סמברי, דברי יוסף (מהדורת ש' שטובר), ירושלים תשנ"ד, עמ' 328-360
ספר המוסר	ר' זכריה אלצאהרי, ספר המוסר (מהדורת י' רצהבי), ירושלים תשכ"ה
עדות ביהוסף	ר' יוסף אלמושינינו, שאלות ותשובות עדות ביהוסף, קושטאנדינה תע"א-תצ"ג
עובדיה מברטנורא	ר' עובדיה מברטנורא, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ ישראל (מהדורת מ"ע הרטום וא' דוד), ירושלים תשנ"ז
עזריה מן האדומים	ר' עזריה די רוסי, כתבי עזריה מן האדומים (מהדורת ר' בונפיל), ירושלים תשנ"א
עיבור שנים	ר' יששכר בן סוסאן, עיבור שנים, ויניציאה של"ט
עין משפט	ר' אברהם לבית הלוי, שאלות ותשובות עין משפט, שאלוניקי תרנ"ז
עמנואל, מצבות שאלוניקי	י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי בצירוף תולדות חייהם של גדולי הקהילה, א-ב, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ה
עמק המלך	ר' נפתלי בכרך, עמק המלך, אמשטרדם ת"ח
עץ חיים	ר' חיים ויטאל, עץ חיים, ורשה תרנ"א
פורג'ס, קפשאלי	[N. Porges], "Élie Capsali et sa Chronique de Venise", Revue des Études Juives, 79 (1924), pp. 28- 60
פטמן, קברים	[י' פטמן], רשימת הקברים בבית העלמין הישן, צפת [1960?]
פכטר, אזכרי	יומנו של ר' אלעזר אזכרי, בתוך: מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים 1994, עמ' 124-186
פכטר, אלקבץ	הנ"ל, "עלייתו של ר' שלמה אלקבץ לארץ ישראל ודרשת הפרידה שלו בשאלוניקי", שלם, ה (תשמ"ז) עמ' 251-263

פכטר, דרשת אוזידה	דרשת ההספד של ר' שמואל אוזידה, בתוך: הנ"ל, מצפונות צפת, ירושלים 1994, עמ' 59-68
פכטר, הספד אוזידה	הנ"ל, "דמותו של האר"י בהספד שהספידו ר' שמואל אוזידה", ציון, לז (תשל"ב), עמ' 22-40
פכטר, חזות קשה	ר' משה אלישיך, אגרת חזות קשה, בתוך: הנ"ל, מצפונות צפת, ירושלים 1994, עמ' 69-117
פלח הרימון	ר' מנחם עזריה מפאנו, פלח הרימון, ויניציאה ש"ס
פנקס ועד איטליאני	ד' קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק איטליאני בוויניציאה ת"ד-תע"א, ירושלים תשס"ג
פרדס רימונים	ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, קראקא שנ"ב
פרי עץ חיים	ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה
צידה לדרך	ר' יששכר בער איילנבורג, צידה לדרך, פראג 1623
צפנת פענח	ר' יוסף מטראני, צפנת פענח, ויניציאה ת"ח
קארו, שו"ת אה"ע	ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות ושיטותיו למאור הגדול הרב המוסמך כמוהר"ר יוסף קארו זצ"ל בדיני נשים שכנגד טור אבן העזר, מנטובה ת"צ
קויפמאנן, הסכמה מירושלים	ד' קויפמאנן, "דובב שפתי ישנים - איסור לעשות פירוד בהקלה משנת שפ"ג: הסכמה קדומה שנמצאת חתומה מחו"ר עיה"ק ירושלם ת"ו", ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 147-148
קול בוכים	ר' אברהם גלאנטי, קול בוכים, ויניציאה שמ"ט
קופפר, רויטלינגן	א' קופפר, "חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן", קבץ על יד - סדרה חדשה, ח (יח) (תשל"ו), עמ' 385- 423
קורא הזורות	ר' דוד קונפורטי, קורא הזורות, ברלין תר"ו
קוריאל	ר' ישראל די קוריאל, דרשות ומאמרים (מהדורת ש' רגב), ירושלים תשנ"ב
קלאר, תלמיד בן עטר	אגרת מסע לאחד מתלמידי ר' חיים ב"ר משה ן' עטר ז"ל מספרת נסיעתו מעכו לצפת ומירון וטבריה, בתוך: ב' קלאר, רבי חיים בן עטר: עלייתו לארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' מ-מג
רא"ם	ר' אליה מזרחי, שאלות ותשובות, קושטא ש"כ
ראשית חכמה	ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה, ויניציאה של"ט
ראנ"ח	ר' אליהו ן' חיים, שאלות ותשובות, א-ב [ח"ב = מים עמוקים],

קושטאנדינה [ש"ע?]

ר' רבא, ארץ ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים, ירושלים תשמ"ז	רבא, נוסעים רוסיים
ר' משה אלשיך, רב פנינים: ביאור משלי שלמה, ויניציאה שס"א	רב פנינים
ז' רבינוביץ, "מן הגניזה הסטולינאית", ציון, ה (ת"ש), עמ' 125-126	רבינוביץ, הגניזה הסטולינאית
ש' רגב, "שריד מפירוש מגילת רות לרבי אלישע גאליקו", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' צט-קכו	רגב, גאליקו
הנ"ל, "דרשת שבת הגדול לרבי שלמה טוריאלי", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, יד (תשס"ב), עמ' רמג-רעד	רגב, טוריאלי
ש' רגב, "פצעי אוהב לר' ישראל נאג'ארה", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' שכה-שנו	רגב, נג'ארה
ר' דוד בן זמרא, שאלות ותשובות, ווארשא תרמ"ב	רדב"ז
הנ"ל, שאלות ותשובות החדשים מכתבי יד (מהדורת י"צ סופר ומ' הרשקוביץ), חלק ה [כרך ה], ירושלים תשס"ד	רדב"ז החדשים
ר' משה איסרלש, שאלות ותשובות, קראקא ת'	רמ"א
ר' מנחם עזריה די פאנו, שאלות ותשובות, ויניציאה 1600	רמ"ע מפאנו
א' שוחטמן, "כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי", שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 247-308	שוחטמן, כללי התלמוד
הנ"ל, "תקנת צפת ותשובות חכמי צפת בענין שינוי ערך המטבע", סיני, פב (תשל"ח), עמ' קט-קכב	שוחטמן, תקנת צפת
ר' יוסף קארו, שולחן ערוך, ירושלים תשי"ד-תשט"ז	שו"ע
ר' בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת – אסיפת זקנים, ניו יורק 1967	שיטה מקובצת
א' שייבר ומ' בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' ככה-קלד	שייבר-בניהו, פניית
ר' אברהם הלוי ברוכין, "אלה הם חסדייות אחרות נוהגים בצפת תבו"ב ויש מהם שנכתבו ג"כ למעלה ואלו באו מן החסיד העליון כמ' אברהם הלוי תושב צפת תבוב"ב יצ"ו", בתוך:	שכטר, ברוכין

S. Schechter, Studies in Judaism - Second Series,
Philadelphia 1945, pp. 297- 299

מנהגים טובים וקדושים הנוהגים בא"י הועתקו מכתובת יד החכם השלם כמוהר"ר אברהם גלאנטי יחי' היושב בצפת תוב"ב לי"א, בתוך: שם, עמ' 294-297	שכטר, גלאנטי
ואלו אחרים קבלתים מה"ר משה מליריאה יצ"ו, בתוך: שם, עמ' 299-301	שכטר, מליריאה
אלה הדברים אשר דיבר משה איש האלהי הרמ"ק זללה"ה אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ויש בו ל"ו דברים, בתוך: שם, עמ' 292-294	שכטר, רמ"ק
ר' ישעיה הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית, פרנקפורט דאררה תע"ז	של"ה
ג' שלום, "מאמרים וחקירות – פרקים מתולדות ספרות הקבלה. פרק ט: חקירות חדשות על ר' אברהם בן אליעזר הלוי", קרית ספר, ז [תר"צ-תרצ"א], עמ' 440-448	שלום, אברהם הלוי
הנ"ל, "ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 59-89; 201-235	שלום, אשכנזי
הנ"ל, "דרוש על הגאולה לרבי שלמה לבית טוריאלי", ספונות, א (תשי"ז), עמ' סב-עט	שלום, טוריאלי
ר' גדליה ן' יחייא, שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז	שלשלת הקבלה
שמואל הקראי, ספר המסעות של כ"ר שמואל הקראי ב"ר דוד [יעמש"ל] ז"ל משנת הת"א עד הת"ב, בתוך: ח"י גורלאנד (עורך), גנזי ישראל בס"ט פיטריבורג, א, ס"ט פעטערסבורג תרכ"ו, עמ' 1-30	שמואל הקראי
ר' יוסף מטראני, שמות גיטין, בתוך: הנ"ל, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (מהדורת צ"י לייטנר), ירושלים תשל"ח, עמ' רג-רמח	שמות גיטין
ר' משה קורדובירו, שעור קומה, ורשה תרמ"ה	שעור קומה
ר' חיים ויטאל, שער הגלגולים, ירושלים תרכ"ג	שער הגלגולים
הנ"ל, שער ההקדמות, ירושלים תרכ"ה	שער ההקדמות
הנ"ל, שער הכוונות, ירושלים תרס"ב	שער הכוונות
הנ"ל, שער המצוות, ירושלים תרל"ב	שער המצוות
הנ"ל, שער הפסוקים, ירושלים תרע"ב	שער הפסוקים
הנ"ל, שער רוח הקודש, ירושלים תרע"ב	שער רוח הקודש
י"ש שפיגל, "תשובת ר' שמואל קזאני מקנדיאה בענין תקנת החרמות	שפיגל, קזאני

שפיגל, תשובות	בקנדיאה ובענין כלאים", מוריה, 29, ה-ז (תשס"ט), עמ' יז-לב תשובות רבי יוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת (מהדורת י"ש שפיגל), ירושלים תשמ"ח
שר שלום	ר' שמואל אריפול, שר שלום, צפת של"ט
ששון, תרגום סוסאן	ר' יששכר ן' סוסאן, אלשרח אלסוסאני לכמסת גזא אלתורה ואלהפטריות וחמש מגלות ומגלת אנטיוכוס, בתוך: D.S. Sasson, Ohel Dawid, 1, Oxford 1932, pp. 63- 68
תומר דבורה	ר' משה קורדובירו, תומר דבורה (מהדורת ב' בזק ונ' סמט), ירושלים תשס"ב
תוצאות חיים	ר' אליהו די וידאש, תוצאות חיים [קורו גישמי שנ"ז]
תורת אמת	ר' אהרן ששון, שאלות ותשובות תורת אמת, ויניציאה שפ"ו
תורת חיים	ר' חיים שבת, שאלות ותשובות תורת חיים, שאלוניקי תע"ג
תורת משה	ר' משה אלישיך, תורת משה, ויניציאה שס"א
תיקוני שבת	[ר' יהודה הכהן], תיקוני שבת, קראקא [שע"ב?]
תקנות קנדיאה	א"ש הרטום ומד"א קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, א, ירושלים תש"ג
תשבי, רמ"ק	י' תשבי, "דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קיט-קסו

רשימת מחקרים

- אביב"י, בנין אריאל
 י' אביב"י, בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז
- אביב"י, כתבי האר"י
 הנ"ל, "כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ", עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 91-134
- אביב"י, כתבי ויטאל
 הנ"ל, "כתבי רבי חיים ויטל בקבלת האר"י", מוריה, 10, ז-ח, (תשמ"א), עמ' עז-צא
- אביב"י, עץ חיים
 הנ"ל, "עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים מאת רבי חיים ויטל", צפונות, ה, א (תשנ"ג), עמ' פד-צא
- אביב"י, קבלת האר"י
 הנ"ל, קבלת האר"י, א-ג, ירושלים תשס"ח
- אביב"י, רמ"ע מפאנו
 הנ"ל, "כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה", ספונות (סדרה חדשה), ד [יט] (תשמ"ט), עמ' 347-376
- אביצור, צמר
 ש' אביצור, "צפת מרכז לתעשיית צמר במאה הט"ו", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' מא-סט
- אבישור, גריש
 י' אבישור, "ר' אהרן גריש – איש צפת", פעמים, 72 (תשנ"ז), עמ' 153-156
- אברמסון, איגרת
 ש' אברמסון, "איגרת מצפת משנת שס"ח (1607)", קתדרה, 48 (1988), עמ' 17-21
- אונן, עולמאא
 F. Unan, "The Ottoman Ulema: Their Understanding of Knowledge and Scholarly Contributions", H.C. Guezel and others (eds.), The Turks, 3: Ottomans, Ankara 2002, pp. 841- 850
- אורבך, בעלי התוספות
 א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשכ"ח
- אזולאי, שם הגדולים
 חי"ד אזולאי, שם הגדולים, וילנא תרי"ג
- אידל, א"י
 מ' אידל, "על ארץ ישראל במחשבה היהודית המיסטית של ימי הביניים", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 193-214
- אידל, איטליה בצפת
 Idem, "Italy in Safed, Safed in Italy: Toward an Interactive History of Sixteenth Century Kabbala", D.B. Ruderman and G. Veltry (eds.), Cultural Intermediaries

in Early Modern Italy, Philadelphia 2004, pp. 239- 269

- הנ"ל, קבלה – היבטים חדשים, ירושלים תל אביב תשנ"ג
אידל, היבטים
חדשים
- הנ"ל, "ר' יהודה חליווה וחיבורו", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 119-148
אידל, חליווה
- Idem, "On Mobility, Individuals and Groups:
Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth
Century Kabbalah", Kabbalah – Journal for the Study of
Jewish Mystical Texts, 3 (1988), pp. 145- 173
אידל, יחידים
וקבוצות
- הנ"ל, "לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים",
הנ"ל, 5 (1980), עמ' 1-5, Association for the Jewish Studies Review
אידל, לתולדות
יב-טו
- הנ"ל, משיחיות ומיסטיקה, תל אביב תשנ"ב
אידל, משיחיות
ומיסטיקה
- הנ"ל, "על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז-הי"ז", שלם,
ה (תשמ"ז), עמ' 83-94
אידל, משמרות
- הנ"ל, "נשותיו ובניו של ר' יוסף קארו בפרספקטיבה היסטוריוסופית:
על מאמר לא ידוע (?) של ר' יוסף קארו ומשמעותיותו", שלם, ה
(תשס"ט), עמ' 126-133
אידל, קארו
- H. İnalcik, Studies in Ottoman Social and Economic
History, London 1985
אינלצ'יק,
חברה וכלכלה
- Idem, An Economic and Social History of the Ottoman
Empire ,1- 2, Cambridge 1994
אינלצ'יק,
כלכלה וחברה
- צ' הלוי איש הורוויץ, "תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", סיני, ז
(ת"ש-תש"א), עמ' שיא-של
איש הורוויץ,
אשכנזי
- מ' איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצריים",
ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קצט-רי
איש שלום,
ידיעות
- הנ"ל, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשל"ט
איש שלום,
מסעי נוצרים
- י' אלבוים, "השפעות תרבות יהודי ספרד על יהודי אשכנז ופולין
במאות הט"ו-ט"ז", י' דן (עורך), תרבות והיסטוריה, ירושלים
תשמ"ז, עמ' 95-120
אלבוים,
השפעות
- הנ"ל, "עקבות ספרות מגורשי ספרד ביצירת יהודי פולין במאה
הט"ז", פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 33-43
אלבוים, עקבות
- הנ"ל, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית הספרותית בפולין
ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש עשרה, ירושלים תש"נ
אלבוים, פתיחות
והסתגרות
- הנ"ל, "קשרי תרבות בין יהודי פולין ואשכנז לבין יהודי איטליה במ'

ה16", גלעד, ז-ח (תשמ"ה), עמ' 11-40	תרבות
ש' אלבק, בתי הדין בימי התלמוד, רמת גן תשמ"א	אלבק, בתי הדין
מ' אלון, המשפט העברי, א-ג, ירושלים תשל"ג	אלון, המשפט העברי
נ' אלוני וא' קופפר, "כתבי יד עבריים נוספים ב'אמברוזיאנה' במילאנו שלא נכללו ברשימת ברנהיימר", ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 263-270	אלוני-קופפר, כתבי יד
ר' אליאור, "מקובלי דרעה", פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 36-73	אליאור, מקובלי דרעה
Idem, "Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century", <i>Revue des Étude Juives</i> , 145 (1986), pp. 35-49	אליאור, ציפיות משיחיות
הנ"ל, "ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב: מטמורפוזת מיסטית השראה קבלית והפנמה רוחנית", תרביץ, סה, ד (תשנ"ו), עמ' 671-709	אליאור, קארו
י' אלמנצי, אבני זכרון, פראג תר"א	אלמנצי, אבני זכרון
א"ש אמארייליו, "חברת תלמוד תורה הגדול בשאלוניקי", ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' רעג-שח	אמארייליו, חברת ת"ת
הנ"ל, "אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות", ציון: מאסף החברה לא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ה (תרצ"ג), עמ' יט-ס	אסף, אנוסי ספרד
הנ"ל, "התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל את אשתו", מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 79-94	אסף, התקנות והמנהגים
הנ"ל, לקורות הרבנות (באשכנז, פולניה וליטא), ירושלים תרפ"ז	אסף, לקורות הרבנות
הנ"ל, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, ניו יורק ירושלים תשס"א	אסף, מקורות
ד' אסף, "עולם התורה בפולין במאות הט"ז-הי"ז", י' ברטל וי' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ירושלים תשס"א, עמ' 69-111	אסף, פולין
ד' ארד, מבוא לשו"ת ר' יוסף ן' צייאח וערכו כמקור היסטורי ותרבותי – חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים תשס"ו	ארד, עבודת גמר
הנ"ל, "לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש עשרה: ר' יוסף ן' ציאח", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 134-248	ארד, ציאח
מ' ארליך, ערי פנים הארץ בארץ ישראל המאה הי"ב, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תש"ס	ארליך, דיסרטציה

א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז	אשכולי, התנועות המשיחיות
א' שטראוס-אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל	אשתור, תולדות
ט' בארי, "עולת חדש לרבי ישראל נאג'ארה: נושאים ותכנים", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' שיא-שכד	בארי, עולת חדש
ד' בוירין, העיון הספרדי, ירושלים תשמ"ט	בוירין, העיון
י' בוכמן, "פנקס המרשמים של רבי חיים ויטאל", קתדרה, 99 (תשס"א), עמ' 37-64	בוכמן, פנקס המרשמים
ר' בונפיל, "הקהילה היהודית באיטליה בתקופת הרנסנס", א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 197-220	בונפיל, הקהילה
הנ"ל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט	בונפיל, הרבנות באיטליה
הנ"ל, "קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור וויניציאה בראשית המאה הט"ז", ציון, מא (תשל"ו), עמ' 68-96	בונפיל, קווים
ל' בורנשטיין, "האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז והי"ז (על פי ספרות השאלות והתשובות)", ממזרח ומערב, א (תשל"ד), עמ' 81-104	בורנשטיין, האשכנזים
הנ"ל, "מבנה הרבנות באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז-י"ז", שם, עמ' 223-258	בורנשטיין, מבנה הרבנות
הנ"ל (עורכת), מפתחות: מפתח לשאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ו (תשל"ט)	בורנשטיין, מהרשד"ם
ל' בורנשטיין מקובצקי, "חיים וחברה בקהילת ארטא במאה השש עשרה", פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 126-155	בורנשטיין מקובצקי, ארטה
הנ"ל, "העילית הכלכלית היהודית בחלב בתקופה העות'מאנית מן המאה הט"ז עד המאה הי"ח – צמיחתה והשפעתה", ממזרח ומערב, ח (תשס"ח), עמ' 185-217	בורנשטיין מקובצקי, חלב
הנ"ל, "מפגשים בין יהודים ומוסלמים באימפריה העות'מאנית במאות ה' 16-18 מחוץ לערים: אופיים ותוצאותיהם", מורשת ישראל, 5 (2008), עמ' 62-88.	בורנשטיין מקובצקי, מפגשים
הנ"ל, "לתולדות המאבק על ההגמוניה בקהילת פאטראס במאה הט"ז", מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' ט-מא	בורנשטיין מקובצקי, פאטראס

<p>הנ"ל, "פירמאנים וביראתים במקורות עבריים ותרומתם לתולדות החברה היהודית בירושלים ובצפת בתקופה העות'מאנית במאות ה-16-18", חידושים בחקר ירושלים, 8 (תשס"ג), עמ' 153-170</p>	<p>בורנשטיין מקובצקי, פירמאנים</p>
<p>P. Burke, <i>The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy</i>, Princeton 1986</p>	<p>בורק, רנסאנס</p>
<p>י' בורקהארט, תרבות הרניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ו</p>	<p>בורקהארט, רנסאנס</p>
<p>א' ביטון, עיר הצב"י, צפת תשנ"ו</p>	<p>ביטון, עיר הצב"י</p>
<p>H.H. Bilgrami and S.A. Ashraf, <i>The Concept of an Islamic University</i>, Cambridge 1985</p>	<p>בילגרמי- אשרף, אוניברסיטה איסלאמית</p>
<p>א' בנבסה וא' רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, ירושלים תשס"א</p>	<p>בנבסה-רודריג, יהודי ספרד</p>
<p>ח' בנטוב, "קהל התושבים בפאס מן המאה הט"ז ואילך", ממזרח וממערב, ה (תשמ"ו), עמ' 79-108</p>	<p>בנטוב, פאס</p>
<p>הנ"ל, "קשרי קהילות ארץ ישראל עם מרוקו ויהודיה במאות השש עשרה והשבע עשרה", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 335-345</p>	<p>בנטוב, קשרי</p>
<p>הנ"ל, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה", ספונות, יג, (תשל"א-תשל"ח), עמ' ז-קב</p>	<p>בנטוב, שיטת</p>
<p>מ' בניהו, "מהיכן בא ר' מנחם בבלי לחברון?", קרית ספר, כט (תשי"ג-תשי"ד), עמ' 173-174</p>	<p>בניהו, בבלי</p>
<p>הנ"ל, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' צט-קמ</p>	<p>בניהו, בית יוסף</p>
<p>הנ"ל, "ההגות שבפירושי המגילות לרבי אלישע גאליקו", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' עג-צח</p>	<p>בניהו, גאליקו</p>
<p>הנ"ל, "דיעות מהפכניות בכללי ההלכה בהגותו של רבי שמואל משער אריה על ספר בית יוסף", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' קמא-רמד</p>	<p>בניהו, דיעות</p>
<p>הנ"ל, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' צא-רצג</p>	<p>בניהו, דור</p>
<p>הנ"ל, "האסכולות של המבי"ט ושל מרן רבי יוסף קארו וההתכתשות ביניהן", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' ט-צח</p>	<p>בניהו, האסכולות</p>
<p>הנ"ל, "הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, א (תשמ"ז), עמ' מז-קד</p>	<p>בניהו, הגהותיהם</p>

הנ"ל, "הנהגות מקובלי צפת במירון", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' ט-מ	בניהו, הנהגות
הנ"ל, "הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים וניסיונו של ר' יהודה אבירלין לבטלה", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קג-קיו	בניהו, הסכמת
הנ"ל, "חידושה של הסמיכה בצפת", ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248-269	בניהו, חידושה
הנ"ל, "רבי משה יונה מגורי האר"י וראשון לרושמי תורתו", הנ"ל (עורך), ספר זכרון להרב יצחק נסים זכר צדיק לברכה הראשון לציון הרב הראשי לישראל: קבלת האר"י; תעודות על קהילות ואישים, ירושלים תשמ"ה, ד, עמ' ז-עד	בניהו, יונה
הנ"ל, יוסף בחירי – מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א	בניהו, יוסף בחירי
הנ"ל, מרביץ תורה, ירושלים תש"ג	בניהו, מרביץ תורה
הנ"ל, "רבי ישראל נג'ארה", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' רג-רפד	בניהו, נג'ארה
הנ"ל, "רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג", ש' ישראלי ואחרים (עורכים), ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק שליט"א, ב, ירושלים ניו יורק תשמ"ד, עמ' תשפו-תתנה	בניהו, עזרא מפאנו
הנ"ל, "רבי משה קאסטילאץ מחכמי מצרים רבו של ק"ק אשכנזים בצפת", תרביץ, כט (תש"כ), עמ' 71-75	בניהו, קאסטילאץ
הנ"ל, "לתולדות רבי גדליה קורדובירו", סיני, טז, ז (תש"ה), עמ' פב-צ	בניהו, קורדובירו
הנ"ל, "רבי ישראל ב"ר מאיר די קוריאל", בתוך: ר' ישראל די קוריאל, דרשות ומאמרים (מהדורת ש' רגב), ירושלים תשנ"ב, עמ' ט-כא	בניהו, קוריאל
הנ"ל, "רבי שמואל לבית קלעי", בתוך: ר' שמואל קלעי, משפטי שמואל (מהדורת מ' בניהו), ירושלים תשמ"ט, עמ' ז-טו	בניהו, קלעי
הנ"ל, "רבי חייא רופא וספרו מעשה חייא", ארשת, ב (תש"כ), עמ' 109-129	בניהו, רופא
הנ"ל, "על שום מה חיבר מרן את שולחן ערוך ולשם מי חיברו?", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' רסג-רעד	בניהו, שו"ע
הנ"ל, "שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה", אוצר יהודי ספרד, ב (תשי"ט), עמ' 77-81	בניהו, שלוחיה
א' בן יוסף, צפת במאה הט"ז על פי השאלות ותשובות של ר' יום טוב צהלון – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, פילדלפיה פנסילבניה 1980	בן יוסף, דיסרטציה

בן מנחם, שו"ע	נ' בן מנחם, "הדפוסים הראשונים של השלחן ערוך", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קא-קכ
בן נאה, בחור	י' בן נאה, "בחור נשא בחורה בתולה: נישואי קטינים בקרב יהודים באימפריה העות'מאנית", זמנים, 102 (2008), עמ' 38-44
בן נאה, בין גילדה לקהל	הנ"ל, "בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות הי"ז-הי"ח", ציון, סג, ג (תשנ"ח), עמ' 277-318
בן נאה, דיסרטציה	הנ"ל, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסתנבול, שאלוניקי ואיזמיר) - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשנ"ט
בן נאה, יהודים	הנ"ל, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים תשס"ז
בן נאה, סיועה	הנ"ל, "סיועה של קהילת איסתנבול ליהודי ארץ ישראל במאה השבע עשרה וקשריה עמם", קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 65-106
בן נאה, עיר התורה	הנ"ל, "עיר התורה והלימוד: סלונקי כמרכז תורה במאות הט"ז-י"ז", פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 60-82
בן נאה, שליחויות	הנ"ל, "שליחויות ר' אברהם שלום ור' יוסף מטראני לסיוע צפת", ש' רז (עורך), קובץ הציונות הדתית – במלאת מאה שנה ליסוד המזרחי, [ה], ירושלים תשס"ב, עמ' 234-240
בן צבי, מחקרים ומקורות	י' בן צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו
בן צבי, א"י	הנ"ל, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ"ח
בן שלמה, יחסו	י' בן שלמה, "יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קפג-קצו
בן שלמה, תורת	הנ"ל, תורת האלוהות של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשמ"ו.
בן שמעון, טוב מצרים	ר"א בן שמעון, טוב מצרים, ירושלים תשנ"ד
בן ששון, הגות והנהגה	ח"ה בן ששון, הגות והנהגה: השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשי"ט
ברויאר, אוהלי תורה	מ' ברויאר, אוהלי תורה – הישיבה: תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד
ברויאר, דיסרטציה	הנ"ל, הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים - עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשכ"ח
ברויאר, השפעה	הנ"ל, "השפעה ספרדית באשכנז בסוף ימי הביניים ובראשית העת

החדשה", פעמים, 57 (תשנ"ד), עמ' 17-28	ספרדית
הנ"ל, "מקום הישיבה במערך הארגון היהודי העצמי", א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 243-259	ברויאר, מקום הישיבה
הנ"ל, "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הט"ז", ממזרח ומערב, ה (תשמ"ו), עמ' 53-77	ברוכסון, ידיעות
י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל אביב תשי"ד	ברסלבסקי, לחקר ארצנו
א' בשן, "העליות משלוניקי לארץ ישראל במאות הט"ז-הי"ח", צ' אנקורי (עורך), מאז ועד עתה – הרצאות הקתדרה (1977-1983): יהודי יוון לדורותם, תל אביב תשמ"ד, עמ' 73-83	בשן, העליות
הנ"ל, "עמדותיהם של חכמי שאלוניקי במאות הט"ז-י"ח בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות", ממזרח ומערב, ב (תשמ"מ), עמ' 27-52	בשן, שאלוניקי
מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח	גאון, יהודי המזרח
י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה	גארב, הופעותיו
א' גוטמן, קוים לדמות החברה והארגון של קהילת אדריאנופול במאות הט"ז והי"ז, נען תשמ"ז	גוטמן, אדריאנופול
M. Goldman, The Life and Times of Rabbi David Ibn Zimra, New York 1970	גולדמן, רדב"ז
ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט	גולדשמידט, מחקרי תפילה
י"ד גילת, "לא תתגודדו", בר אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן מדעי היהדות ומדעי הרוח, יה-יט (תשמ"א), עמ' 79-98	גילת, לא תתגודדו
מ"ש גירונדי וח' ניפי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה, 1853 Trieste	גירונדי-ניפי, איטליה
י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ד	גליס, מנהגי א"י
הנ"ל, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, א-ג, ירושלים תשל"ה	גליס, תולדות
ש' גליק, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ד, ניו יורק ירושלים תשס"ו	גליק, מקורות
הנ"ל, "פטור ממיסים לעוסקים בהוראה בספרות ההלכה ובתקנות הקהל", שמעתין, כד (תשמ"ז), עמ' 105-109	גליק, פטור

- גלר, עבודת גמר
 י' גלר, הישיבות בקיסרות העותמאנית במאה השש עשרה (כולל א"י): ארגון נהולין ושטות הלימוד – עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תש"ל
- גלר, קיומם
 הנ"ל, "קיומם הכלכלי של הישיבות ות"ת בקיסרות העותמאנית במאה השש עשרה ובמחצית הראשונה במאה השבע עשרה", ממזרח וממערב, א (תשל"ד), עמ' 167–221
- גרבר, ההקדש
 ח' גרבר, "היהודים ומוסד ההקדש המוסלמי (וקף) באימפריה העותמאנית", ספונות – סדרה חדשה, ב, יז (תשמ"ג), עמ' 105-131
- גרבר, יהודי האימפריה
 הנ"ל, יהודי האימפריה העותמאנית במאות ה-16 -17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג
- גרבר, פאס
 J. S. Gerber, Jewish Society in Fez: 1450- 1700, Leiden 1980
- גרוס, קווים
 א' גרוס, "קווים לתולדות הישיבה בקאסטיליה במאה הט"ו", פעמים, 31 (תשמ"ז), עמ' 3-21
- גרוסמן, חכמי צרפת
 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה
- גרין, פולמוס
 י' גרין, "פולמוס ר' משה בן שושן, ר' משה פרובינצאלו ומדפיסי סביוניטה", ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 223-240
- גריס, ספרות ההנהגות
 ז' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"נ, עמ' 1-102
- גרנדלר, איטליה
 P.F. Grendler, Schooling in Renaissance Italy, Baltimore London 1989
- גרנדלר, רנסאנס
 Idem, Books and Schools in the Renaissance, Hampshire Vermont 1995
- דאווידזאן, אוצר השירה
 י' דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט מזמן חתימת כתבי הקדש עד ראשית תקופת ההשכלה, א-ד, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג
- דוד, אנוסים
 א' דוד, "צפת כמרכז לשיבת אנוסים במאה הט"ז", א' חיים (עורך), חברה וקהילה: מדברי הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח תשמ"ה, ירושלים תשנ"א, עמ' 183-204
- דוד, אשכנזי
 הנ"ל, "ישיבתו של ר' בצלאל אשכנזי בצפת", תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 454-455
- דוד, הגניזה
 הנ"ל, "מסמכי הגניזה הקהירית – מקור לתולדות היהודים בארץ ישראל בראשית התקופה העותמאנית", קתדרה, 114 (תשס"ה), עמ' 19-60
- דוד, הקשרים
 הנ"ל, "הקשרים בין יהודי צפון אפריקה לארץ ישראל במאות הט"ו

והט"ז", פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 74-86

- הנ"ל, "השתלבות יהודי ארץ ישראל בסחר הים תיכוני בראשית התקופה העות'מאנית", א' טואף וש' שורצפוקס (עורכים), היהודים והים התיכון – כספים בנקאות ומסחר בינלאומי במאות ט"ז-י"ח, רמת גן תשמ"ט, עמ' טו-כח
- דוד, השתלבות
- הנ"ל, "לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש, ירושלים תשנ"ז, עמ' 59-77
- דוד, לדמותה
- הנ"ל, "לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט"ז", ח"ז הירשברג (עורך), ותיקין: מחקרים בתולדות הישוב, רמת גן תשל"ה, עמ' 25-33
- דוד, לתולדות
- הנ"ל, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג
- דוד, עלייה והתיישבות
- הנ"ל, "קווים לדמות הישיבות ובתי המדרש בירושלים במאות הט"ו והט"ז", עיונים בחינוך, 34 (תשמ"ב), עמ' 139-164
- דוד, קווים
- הנ"ל, "משפחת קסטלצו", סיני, סד (תשכ"ט), עמ' רפב-רפז
- דוד, קסטלצו
- B. Dodge, *Al Azhar: A Millenium of Muslim Learning*, Washington 1961
- דודג', אל אזהאר
- א' דודסון, "בנתיב חכמי המסתורין", א' מירון (עורך), צפת וכל נתיבותיה, ירושלים תשס"ו, עמ' 111-128
- דודסון, בנתיב
- הנ"ל, "סוד המעיין הנעלם: על מקורותיו העלומים של מעיין הגיחון", עתמול, 184 (תשס"ו), עמ' 6-9
- דודסון, סוד המעיין
- הנ"ל, לימוד תורה בצפת מראשית המאה הט"ז ועד חורבנה באמצע המאה הי"ז: מסגרות ותכנים - חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים תשס"ה
- דודסון, עבודת גמר
- הנ"ל, "צפת שער השמים", א' מירון (עורך), צפת וכל נתיבותיה, ירושלים תשס"ו, עמ' 91-110
- דודסון, שער השמים
- ד' דורון, תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי - עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תש"מ
- דורון, דיסרטציה
- J. Davis, *Florence and its University During the Early Renaissance*, Leiden Boston Köln 1998
- דיוויס, פלוראנס
- ל' דימיטרובסקי, "לתולדות היהודים באיטליה במאה הט"ז", ציון, כ (תשט"ו), עמ' 175-181
- דימיטרובסקי, איטליה
- ח"ז דימיטרובסקי, "בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' מג-צו
- דימיטרובסקי, בירב
- הנ"ל, "על דרך הפלפול", ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד
- דימיטרובסקי,

שלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' 111-182	הפלפול
ר' יוסף שלמה דלמידיגו, נובלות חכמה, בסיליאה שצ"א	דלמידיגו, נובלות חכמה
י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.	דן, ספרות
י' דרורי, "ביברס וכיבוש צפת", י' בן אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 410-422	דרורי, ביברס
ש"ז הבלין, "היצירה הרוחנית", י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914), ירושלים תשמ"ח, עמ' 245-310	הבלין, היצירה הרוחנית
ב' הוס, "פולחן קברי הצדיקים בקבלת צפת", מחניים, 14 (תשס"ג), עמ' 123-134	הוס, פולחן
כ' הורוביץ, "הערות ליחס המבי"ט אל חסידי צפת", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 272-284	הורוביץ, הערות
א' הורוביץ, "חבורות באיטליה במאות ה-16-18: דימוי ומציאות", א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 221-242	הורוביץ, חבורות
ש"א הורודצקי, "רבי אליעזר אזכרי", ציונים: קובץ לזכרו של י"נ שמחוני ז"ל, ברלין תרפ"ט, עמ' 151-58	הורודצקי, אזכרי
W.D. Hütteroth and K. Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16 th Century, Erlangen 1977	הוטרות'- עבדולפתאח, המאה הט"ז
נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, א-ט, בני ברק תשכ"ז-תשל"ל	הכהן, אלופי יעקב
א' הכהן, "התלמוד הירושלמי בדור הגירוש ולאחריו", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש, ירושלים תשנ"ז, עמ' 139-163	הכהן, הירושלמי
ש' הלוי, "ראשיתו של הדפוס העברי בארץ ישראל", א' אבן שושן ואחרים (עורכים), ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות, ירושלים תשמ"מ, עמ' 33-48	הלוי, ראשיתו
מ' הלנר, "תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד אבן זמרה", פעמים, 43 (תש"נ), עמ' 16-50	הלנר, רדב"ז
J. R. Hacker, "Jewish Autonomy in the Ottoman Empire: Its Scope and Limits. Jewish Courts from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", A. Levy (ed.), The Jews of the Ottoman Empire, Princeton 1994, pp.	הקר, אוטונומיה

- הנ"ל, "גאון ודכאון – קטבים בהווייתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית", ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 541-586
- הקר, גאון ודיכאון
- הנ"ל, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז: פרק בתולדות החברה היהודית באמפריה העות'מאנית ויחסיה עם השלטונות - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ט
- הקר, דיסרטציה
- הנ"ל, "הארגון הקהילתי בקהילות האימפריה העות'מאנית (1453-1676)", א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשמ"ד, עמ' 287-309
- הקר, הארגון הקהילתי
- הנ"ל, "הדרשה הספרדית במאה הט"ז - בין ספרות למקור היסטורי", פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 108-127
- הקר, הדרשה
- הנ"ל, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש עשרה והשבע עשרה", תרביץ, נג, ד (תשמ"ד), עמ' 569-603
- הקר, הפעילות
- הנ"ל, "הרבנות הראשית באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו והט"ז", ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 225-263
- הקר, הרבנות הראשית
- הנ"ל, "זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ ישראל, 1391-1492", קתדרה, 36 (תשמ"ה), עמ' 3-36
- הקר, זיקתם
- הנ"ל, "יוונים נקבצים אלי צפת במאה השש עשרה: פרק בתולדות התמיכה ביהודי ארץ ישראל ובאירגונם העצמי", שלם, ז (תשמ"ב), עמ' 133-150
- הקר, יוונים
- הנ"ל, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאות ה-15-18", מ' אביטבול ואחרים (עורכים), הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 27-72
- הקר, יוצאי ספרד
- הנ"ל, "לתולדות לימוד הקבלה ותפוצתה בשאלוניקי במאה הט"ז", ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית: ספר היובל לכבודו של יוסף דן במלאת לו שבעים שנה, Tübingen, 2005, עמ' 165-180
- הקר, לתולדות
- Idem, "Spiritual and Material Links between Egyptian and Palestinian Jewry in the Sixteenth Century", A. Cohen and G. Bear (eds.), *Egypt and Palestine: A Millennium of Association (868- 1948)*, Jerusalem New York 1984, pp. 241- 250
- הקר, מצרים
- הנ"ל, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז – קהילה וחברה", ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ'
- הקר, קהילה וחברה

- ווינשטיין, אלג'יר
מ' ווינשטיין, "קהילת אלג'יר וחכמיה במאות הט"ז והי"ז: תולדות מחברי החוט המשולש", בר אילן – ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן מדעי היהדות ומדעי הרוח, יד-טו (תשל"ז), עמ' 139-159
- וסטרייך, תמורות
א' וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב
- ורבלובסקי, קארו
רצ"י ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו
- זאבי, המאה העות'מאנית
ד' זאבי, המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע עשרה, ירושלים תשנ"ז
- זוהר, חכמי הישיבה
צ' זוהר, "חכמי הישיבה כאישיות קולקטיבית בקהילות המזרח התיכון משלהי המאה השש עשרה עד ראשית המאה העשרים", ע' אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים תשס"ז, עמ' 109-129
- זילפי, עולמאא
M.C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600- 1800)*, Minneapolis 1988
- זימר, גרמניה
א' זימר, מתולדות הרבנות בגרמניה במאה הט"ז, ירושלים תשמ"ד
- זנה, וירונה
י' זנה, "אבני בנין לתולדות היהודים בוירונה (תעודות מתוך פנקסי קהל וירונה)", קבץ על יד, ג (יג), ב (תש"א), עמ' קמג-קפג
- זנה, שושן
הנ"ל, "ר' משה ן' שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ח (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 513-519
- זק, א"י
ב' זק, "ארץ ישראל הזוהר וקבלת צפת: כמה הערות", ז' הרווי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח – מדברי הקונגרס הבינלאומי החמישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח תשנ"ז, ירושלים תשס"ב, עמ' 51-79
- זק, אלקבץ
הנ"ל, "יחסו של ר' שלמה אלקבץ לחקירה הפילוסופית", אשל באר שבע, א (תשל"ו), עמ' 288-306
- זק, גלאנטי
הנ"ל, "על פירושו של ר' אברהם גלאנטי: כמה הערות על זיקתם לכתבי רבותיו", א' חזן (עורך), מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 61-86
- זק, דיסרטציה
הנ"ל, תורת הסוד של ר' שלמה הלוי אלקבץ – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ברנדייס 1977
- זק, השפעה
Idem, "The Influence of Cordovero on Seventeenth Century Jewish Thought", I. Twersky and B. Septimus (eds.), *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, Cambridge Massachusetts Loondon 1987, pp. 365- 379
- זק, רמ"ק
הנ"ל, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה

ח' חונה, טריוויש תש"ג), עמ' קפג-ריג	ח' חונה, "חכמים ממשפחת טריוויש בירושלים", סיני, יא (תש"ב- תש"ג), עמ' קפג-ריג
חיות, בין עולמות	J.H. Chajes, <i>Between Worlds: Dybuks Exorcists and Early Modern Judaism</i> , Philadelphia 2003
חיות, ויטאל	הנ"ל, "דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של ספר החזיונות לר' חיים ויטאל", ציון, סז, ב (תשס"ב), עמ' 139-162
חיות, עיר המתים	Idem, "City of the Dead: Spirit Possession in Sixteenth Century Safed", M. Goldish (ed.), <i>Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present</i> , Detroit 2003, pp. 128-158; 367-383
חלמיש, המקובלים במארוקו	מ' חלמיש, "המקובלים במארוקו", ממזרח ומערב, ב (תש"מ), עמ' 235-205
חלמיש, הנהגות	הנ"ל, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו
חלמיש, הקבלה	הנ"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס
חלמיש, צפון אפריקה	הנ"ל, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז: סקירה היסטורית ותרבותית, תל אביב תשס"א
חלמיש, קווים	הנ"ל, "קווים להערכתה של ארץ ישראל בספרות הקבלה", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 232-215
חלמיש, רמב"ם	הנ"ל, "לאופי מעמדו של רמב"ם בכתבי מקובלי צפת במאה הט"ז", א' אלקיים וד' שוורץ (עורכים), הרמב"ם בנבכי הסוד: מחווה למשה חלמיש [=דעת, 64-66], רמת גן תשס"ט, עמ' 234-219
טברסקי, קארו	י' טברסקי, "הרב ר' יוסף קארו בעל הש"ע", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' רמה-רסב
טולידאנו, נר המערב	י"מ טולידאנו, נר המערב – הוא תולדות ישראל במארוקו, ירושלים תרע"א
טולידאנו, דיסרטציה	ש' טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשס"ב
יהלום, נג'ארה	י' יהלום, "רבי ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר גירוש ספרד", פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 96-124
יהלום, שירה עברית	הנ"ל, "שירה עברית מיסטית והרקע התורכי שלה", תרביץ, ס, ד (תשנ"א), עמ' 648-625
יובל, חכמים בדורם	י"י יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט

ר' יזרעאל, אבני דרך בידיעת הארץ, ירושלים 2004	יזרעאל, אבני דרך
י"ח ילזו, אוצרות יוסף, אשקלון תשס"א	ילזו, אוצרות
י' ינון, "השפעות צופיות על הקבלה בצפת", מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 179-170	ינון, השפעות צופיות
ע' יסף, "בשדות ובמדברות: על מרחב ומשמעות באגדות צפת", קתדרה, 116 (תשס"ה), עמ' 67-102	יסף, בשדות ובמדברות
הנ"ל, "שוורים גלוחי זקן: המאבק על המיתוס של צפת בימים ההם בזמן הזה", מכאן, 4 (תשס"ה), עמ' 42-79	יסף, שוורים
א' יעקב, חדירת הקבלה לתימן ותהליכי קליטתה – עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 2005	יעקב, דיסרטציה
י' יעקבסון, בנתיבי גלויות וגאולות: תורת הגאולה של ר' מרדכי דאטו, ירושלים תשנ"ו	יעקבסון, בנתיבי גלויות
א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971	יערי, אגרות
הנ"ל, הדפוס העברי בארצות המזרח, א, ירושלים תרצ"ז	יערי, הדפוס העברי
הנ"ל, "מוכר ספרים בצפת במאה השש עשרה", קרית ספר, כה (תש"ט), עמ' 303-310	יערי, מוכר ספרים
הנ"ל, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח	יערי, מחקרי ספר
הנ"ל, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו	יערי, מסעות
הנ"ל, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשס"ב	יערי, שלוחי
א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב	כהן, יהודים
י"י כהן, "סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי במנהגי ישראל", צ' קפלן ואחרים (עורכים), ספר אדם נח: דברי תורה הגות מחקר והערכה זכרון לר' אדם נח ד"ר בראון ז"ל, ירושלים תש"ל, עמ' שכא-שנז	כהן, קבלת שבת
ד' כהן, קול הנבואה – ההגיון העברי השמעי, ירושלים תש"ל	כהן, קול הנבואה
ר' כהן, קושטא־שלונקי־פטרס: התארגנות קהלית ועל קהלית של יהודי יוון תחת השלטון העות'מאני במאות ה-15 וה-16, תל אביב תשמ"ד	כהן, קושטא
י"י כהן, "ספר תיקוני שבת", קרית ספר, לט (תשכ"ד), עמ' 539-548	כהן, תיקוני שבת

A. Cohen and B. Lewis, Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century, Princeton 1978	כהן-לואיס, המאה הט"ז
י"ז כהנא, "הפולמוס מסביב קביעת ההערכה כהרמב"ם", סיני, לז (תשט"ו), עמ' קנז-קסד	כהנא, הפולמוס
הנ"ל, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג	כהנא, מחקרים
י' כנעני, "החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש עשרה וחצי המאה השבע עשרה", מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' קעב-רז	כנעני, החיים
הנ"ל, "הפועלים והפקידים בצפת ובסביבותיה במאה הט"ז והי"ז", סיני, כב (תש"ח), עמ' צד-צט	כנעני, הפועלים
י' כ"ץ, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ו	כ"ץ, הלכה וקבלה
הנ"ל, "מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח", ציון, טז (תשי"א), עמ' 45-28	כ"ץ, מחלוקת הסמיכה
הנ"ל, מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ח	כ"ץ, מסורת ומשבר
הנ"ל, "הלכה וקבלה בנושאי לימוד מתחרים", דעת, 7 (תשמ"א), עמ' 68-37	כ"ץ, מתחרים
ד' לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ: לתולדות חכמי ורבני אר"ץ (חלב), ירושלים תשמ"מ	לאניאדו, חלב
הנ"ל, עלי היסטוריה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח	לואיס, עלי היסטוריה
R. Levine Melammed, "Rabbanic Contemporaries of R. Joseph Karo the Sixteenth Century de Botons", M. Ben Sasson and others (eds.), Studies in a Rabbanic Family the de Botons, Jerusalem 1998, pp. 115- 127	לויין מלמד, קארו
י' ליבס, "תרין אוזילין דאיילתא: דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום: קבלת האר"י, י (תשנ"ב), עמ' 169-113	ליבס, דרשתו הסודית
הנ"ל, "זמירות לסעודת שבת שיסד האר"י הקדוש", מולד – סדרה חדשה, ד [כז] (23) (תשל"ב), עמ' 555-540	ליבס, זמירות
הנ"ל, "כיוונים חדשים בחקר הקבלה", פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 170-150	ליבס, כיוונים
מ' ליטמן, "היחסים בין הקהלים במצרים במאות הט"ז והי"ז", פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 55-29	ליטמן, היחסים

- הנ"ל, "חזרת הש"ץ – ההלכה והמציאות ההיסטורית", טללי אורות, ז (תשנ"ז), עמ' 81-92 ליטמן, חזרת הש"ץ
- הנ"ל, "יחסו של הרדב"ז לבעיות חברתיות", טללי אורות, א (תשמ"ט), עמ' 150-158 ליטמן, רדב"ז
- ר' למדן, "יחסים בין עדתיים בצפת לאחר גירוש ספרד – בחינה מחודשת", פעמים, 72 (תשנ"ז), עמ' 75-83 למדן, יחסים
- הנ"ל, עם בפני עצמן – נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה ומצרים במאה השש עשרה, תל אביב תשנ"ו למדן, נשים
- ב' לנדוי, "לתולדות מרן רבי יוסף קארו", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' יט-מא לנדוי, קארו
- H. Lenowitz, "A Spirit Possession Tale as an Account of the Equivocal Insertion of Rabbi Hayyim Vital into the Role of Messiah", M. Goldish (ed.), Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present, Detroit 2003, pp. 197-212 לנוויץ, ויטאל
- A. I. Laredo, Les Noms des Juifs du Maroc, Madrid 1978 לרדו, שמות
- A. Marx, "Glimpses of the Life of an Italian Rabbi of the First Half of the Sixteenth Century (David Ibn Yahya)", Hebrew Union College Annual, 1 (1924), pp. 605-624 מארקס, אבן יחיא
- ח' מחאמיד, החינוך האסלאמי בסוריה (בלאד אלשאם) בתקופות האיובית והממלוכית: 569-922 / 1173-1516 - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, תל אביב 1999 מחאמיד, דיסרטציה
- י"ל הכהן פישמן [מימון], "צפת וחכמיה" - פתיחה; פרקים א-יא, סיני, ט (תש"א-תש"ב), עמ' רנג-רנו; י (תש"ב), עמ' א-ה; יא (תש"ב-תש"ג), עמ' צט-קב; קעז-קפב; שה-שט; יב (תש"ג), עמ' יב-יח; שפט-שצד; יג (תש"ג-תש"ד), עמ' ז-יא; סה-ע; רטו-רכב; יד (תש"ד), עמ' יב-טז מימון, צפת
- הנ"ל, "השלחן ערוך ונושאי כליו", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' מב-סג מימון, שו"ע
- א' מלמד, "ארץ ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 52-78 מלמד, א"י
- ר' מרגליות, "דפוסי השלחן ערוך הראשונים", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' פט-ק מרגליות, שו"ע

- מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, א-ד, תל אביב
ירושלים תש"ו-תש"י
- מרגליות,
תולדות
- ר' מרוז, גאולה בתורת האר"י - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,
ירושלים תשמ"ח
- מרוז, דיסרטציה
- Idem, "Faithful Transmission versus Innovation: Luria
and his Disciples", P. Schaefer and J. Dan (eds.),
Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism
50 Years After, Tuebingen 1993, pp. 257- 274
- מרוז, האר"י
וגוריו
- הנ"ל, "אסכולת סרוק: היסטוריה חדשה", שלם, ז (תשס"ב), עמ'
193 -151
- מרוז, סרוק
- א"ר מרציאנו, מלכי ישורון, ירושלים תש"ס
- מרציאנו, מלכי
ישורון
- A. Neubauer, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח
- נויבאויר, סדר
החכמים
- א' נמדר, "תקנות הקהל: פרוצדורה ונוהלי חקיקה (עפ"י חכמי
שאלוניקי במאה הט"ז)", מחקרי משפט, ב (תשמ"ב), עמ' 203 -180
- נמדר, תקנות
הקהל
- י' נסים, "ההגהות על שולחן ערוך", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו:
עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ'
סד-פח
- נסים, שו"ע
- ק' סטאו, "חיים וחברה בקהילת רומא במאה הט"ז", פעמים, לז
(תשמ"ט), עמ' 66 -55
- סטאו, רומא
- Ch.M. Stanton, Higher Learning in Islam: The Classical
Period, A.D. 700- 1300, Maryland 1990.
- סטנטון,
לימודים גבוהים
- י' סטפנסקי, "צפת וסביבתה בתקופות הקדומות", אריאל, 24 (1972-
157) 158 (2002), עמ' 58 -51
- סטפנסקי,
בתקופות
הקדומות
- ח' סיימונס, "הבדלים בקריאת הפרשיות בין בני א"י ובין בני חו"ל",
סיני, קו (תש"נ), עמ' לג-מ
- סיימונס,
הבדלים
- A.H. Silver, A History of Messianic Speculation in
Israel, Boston 1959
- סילבר, חישובי
קץ
- A. Singer, Palestinian Peasants and Ottoman Officials:
Rural Administration around Sixteenth Century
Jerusalem, Cambridge 1994
- סינגר,
אדמיניסטרציה
כפרית
- י' סמברי, דברי יוסף (מהדורת ש' שטובר), ירושלים תשנ"ד, עמ' 7-
429 -361 ;327
- סמברי, דברי
יוסף
- ע' סמואל, מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סירליו
לירושלמי זרעים – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים
- סמואל,

תשנ"ה	דיסרטציה
E.N. Saad, Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400- 1900, Cambridge 1983	סעד, טימבוקטו
S.M.Z. Alavi, Muslim Educational Thought in the Middle Ages, New Delhi 1988	עלווי, חינוך מוסלמי
יא' פאור הלוי, "יחס מגורשי ספרד וצאצאיהם למוסדות חינוך", שבט ועם, סדרה שנייה ד [ט] (1980), עמ' 319-339	פאור הלוי, יחס
S. Faroqhi, Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, 1520- 1650, London New York 1984	פארוקי, ערים
W. Popper, "Dominico Irosolimitano or Hierosolymitano", C. Adler and others (eds.), The Jewish Encyclopedia, 4, London 1903, p. 635	פופר, דומיניקו ירושלמי
Y. Paz, "Holy Inhabitants of a Holy City: How Safed Became One of the Four Cities of Eretz Israel in the 16 th Century", M. Pourthuis and J. Schwartz (eds.), A Holy People: Jewish and Christian Perspective on Religious Communal Identity, Leiden Boston 2006, pp. 237- 260	פז, צפת
L. Fine, "Benevolent Spirit Possession in Sixteenth Century Safed", M. Goldish (ed.), Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present, Detroit 2003, pp. 103- 117	פיין, חסד
Idem, Phisician of the Soul Healer of the Cosmos: Isaac Luria and his Kabbalistic Fellowship, California 2003	פיין, לוריא
Idem, "Recitation of Mishnah as a Vehicle for Mystical Inspiration: A Contemplative Technique Taught by Hayyim Vital", Revue des Études Juives, 141 (1982), p. 183- 199	פיין, משנה
Idem, Safed Spirituality: Rules of Mystical Piety, the Begining of Wisdom, New York 1984	פיין, צפת
D. Fink, "Corporate Status of Hekdesh in Early Sefardic Responsa", Jewish Law Association Studies Annual, 1 (1985), pp. 17- 24	פינק, הקדש
ו"י פישל, היהודים בהודו, ירושלים תש"כ	פישל, היהודים בהודו
מ' פכטר, "ארץ ישראל בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 290-319	פכטר, א"י

פכטר, דיסרטציה	הנ"ל, ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים - חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ו
פכטר, חיי	הנ"ל, "חיי ואישיותו של ר' אלעזר אזכרי בראי יומנו המיסטי וספר חרדים", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 127-147
פכטר, צמיחתה	הנ"ל, "ראשית צמיחתה של ספרות המוסר הקבלית בצפת במאה השש עשרה", י' דן (עורך), תרבות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 77-94
פכטר, קוריאל	הנ"ל, "יצירתו הדרשנית של ר' ישראל די קוריאל וזיהוי מחברו האמיתי של קובץ הדרושים שבספר אור צדיקים המיוחס לר' יוסף קארו", קרית ספר, נה (תשמ"א), עמ' 802-810
פכטר, ראשית חכמה	הנ"ל, "ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש וקיצוריו", קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 686-710
פמוק, היסטוריה מוניטארית	Ş. Pamuk, A Monetary History of the Ottoman Empire, Cambridge 2000
פמוק, טבלאות מחירים	www.iisg.nl/hpw/data.php#ottoman (עדכון האתר: ספטמבר 2005)
פרומקין, חכמי ירושלים	א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת א' ריבלין), א-ג, ירושלים תרפ"ה-תר"צ
פריבור, דיסרטציה	ג' פריבור, ספר הזיקוק של דומיניקו ירושלמי (1555-1621) והשפעתו על הדפוס העברי - עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ד
פרידמן, מחלוקת	י' פרידמן, "מחלוקת המביל"ט והבית יוסף בעניין פירות הגוי בשביעית והפולמוס סביבה", התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 118-137
צורן, עבודת גמר	ע' צורן, פטור ממסים לתלמידי חכמים במאה השש עשרה בירושלים בצפת במצרים ובשאלוניקי על פי מקורות עבריים - עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, [ירושלים] תשס"א
קארפי, בתרבות	ד' קארפי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו: מחקרים בתולדות היהודים באיטליה במאות הי"ד-הי"ז, תל אביב תשמ"ט
קופפר, הבהרות	א' קופפר, "הבהרות נוספות לשערורית הגט תמרי ונטורצו", תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 54-60
קופפר, רמ"ע מפאנו	הנ"ל, "קהילת צפת ופעולת ר' מנחם עזריה מפאנו למען היישוב בארץ ישראל", שלם, ב (תשל"ו), עמ' 361-364
קימלמן, לכה דודי	ר' קימלמן, לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המיסטית, ירושלים תשס"ג
קינסטליכער,	מא"ז קינסטליכער, "פרקי הגר: בין אויבן לארץ הקודש (קשרי

קהילת אויבן [בודא] בירת הונגריה עם יושבי ציון) – פרק ראשון- שני, צפונות א, א (תשמ"ט), עמ' עג-פז; ב (תשמ"ט), עמ' פח-צז	אויבן
www.kaluach.org/kaluach3	קלוח
C. Kafadar, "The Ottomans and Europe", T.A. Brady and others (eds.), Handbook of European History 1400- 1600 Late Middle Ages: Renaissance and Reformation, 1, Leiden New York Köln 1994, pp. 589- 635	קפדר, העות'מאנים
נ' קצבורג, "לתולדות היהודים באונגאריה בתקופת השלטון התורכי", סיני, לא (תשי"ב), עמ' שלט-שנב	קצבורג, הונגריה
ש' רגב, "ארץ ישראל בהגות המאה ה-16: בין תפישת האקלימים לתפישת המרכז", ז' הרווי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח: מדברי הקונגרס הבינלאומי החמישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח תשנ"ז, ירושלים תשס"ב, עמ' 115- 137	רגב, א"י
צ' רובין, "דרכו של ר' יוסף ן' טבול כפרשן הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום: קבלת האר"י, י (תשנ"ב), עמ' 387-363	רובין, טבול
ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה [=קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם], א-ג, תל אביב סופיה תר"צ-תרצ"ח	רוזאניס, תוגרמה
מ' רוזן, "לתולדות היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים במאה השבע עשרה", א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 152-195	רוזן, היחסים
הנ"ל, "מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז", קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 73-101	רוזן, המוסתערבים
הנ"ל, "יהודים בשירות פה"ר אד-דין השני שליט לבנון (1586- 1635)", פעמים, 14 (תשמ"ב), עמ' 32-43	רוזן, יהודים
הנ"ל, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה	רוזן, ירושלים
ש' רוזנברג, "גלות וארץ ישראל בהגות היהודית במאה הט"ז", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 166-192	רוזנברג, גלות
י' רוזנסון, זיכרון מירון, אלקנה תשס"ג	רוזנסון, זיכרון מירון
א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517 – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ח	ריינר, דיסרטציה
הנ"ל, "הון מעמד חברתי ותלמוד תורה: הקלויז בחברה היהודית	ריינר, הון

במזרח אירופה במאות ה"ז-ה"ח", ציון, נח, ג (תשנ"ג), עמ' 290-294

- ריינר, פולין ואשכנז
הנ"ל, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות ה"ז-ה"ז והוויכוח על הפלפול", י' ברטל ואחרים (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין – ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 80-9
- שוחט, זכות
ע' שוחט, "ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל בירושלים", ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46
- שוחט, ענייני מסים
הנ"ל, "ענייני מיסים והנהגות ציבור בקהילות יוון במאה ה"ז", ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' רצט-שלט
- שוחטמן, בנין שלמה
א' שוחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל לר' שלמה עדני והגהות ר' בצלאל אשכנזי לסדר קדשים", עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 63-93
- שולוואס, איטליה
מ"א שולוואס, "לימוד התורה אצל יהודי איטליה בתקופת הריניסאנס", חורב, י (תש"ח), עמ' 105-128
- שור, תולדות
נ' שור, תולדות צפת, תל אביב 1983
- שחם, שריעה
R. Shaham, "Jews and the Sharia Courts in Modern Egypt", *Studia Islamica*, 82 (1995), pp. 113-136
- שטובר, הסכסוך
ש' שטובר, "מבית הדין היהודי אל בית הדין השרעי: הסכסוך בין המסתערבים והמגרבים בקהיר במאה השש עשרה", ב' אברהמוב (עורך), מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם, 1, תל אביב תשס"א, עמ' 107-127
- שי, הקהילה היהודית
ע' שי, "הקהילה היהודית בצפת בראשית ימי הביניים", סיני, קמ (תשס"ז), עמ' קל-קמד
- שי, עבודת גמר
הנ"ל, צפת: צמיחתה של עיר במהלך ימי הביניים (1099-1517) – עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשנ"ז
- שכטר, לימודים ביהדות
S. Schechter, *Studies in Judaism – Second Series*, Philadelphia 1945
- שלבי, חינוך מוסלמי
A. Shalaby, *History of Muslim Education*, Beirut 1954
- שלום, כתביו האמיתיים
ג' שלום, "כתביו האמיתיים של האר"י", קרית ספר, יט, ג (תש"ג), עמ' 184-199
- שלום, מגמות עיקריות
Idem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Jerusalem 1961
- שלום, סרוג
הנ"ל, "ישראל סרוג – תלמיד האר"י?", ציון, ה (ת"ש), עמ' 214-243
- שלום, קבלה
Idem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974

הנ"ל, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל אביב תשמ"ח	שלום, שבתי צבי
הנ"ל, "שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י", ציון, ה (ת"ש), עמ' 160-133	שלום, שטר
ש' שלם, "לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קעט-קצז	שלם, אלשיך
ח' שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים תשמ"א	שמרוק, ספרות יידיש
י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה	שפיגל, עמודים
י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ירושלים תשכ"ח	שציפנסקי, א"י
י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א-ב, ירושלים תש"ס	תא שמע, הספרות הפרשנית
הנ"ל, "רבי יוסף קארו בין אשכנז לספרד – לחקר התפשטות ספר הזוהר", תרביץ, נט (תש"נ), עמ' 170-153	תא שמע, קארו
ד' תמר, אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב	תמר, אשכולות
הנ"ל, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשמ"ו	תמר, בא"י ובאיטליה
הנ"ל, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א	תמר, בא"י ובארצות המזרח
י' תשבי, "יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י", ספונות – סדרה חדשה, א (טז), עמ' 230-191.	תשבי, אזולאי
הנ"ל, "העימות בין קבלת האר"י לקבלת רמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממודינה", ציון, לט (תשל"ד), עמ' 85-8	תשבי, העימות
הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב	תשבי, חקרי קבלה
הנ"ל, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה	תשבי, משיחיות
הנ"ל, משנת הזוהר, א-ב, ירושלים תשמ"ב	תשבי, משנת הזוהר

Safed`s Sages
Between 1540-1615,
Their Religious and
Social Status

Thesis submitted for the degree of

"Doctor of Philosophy"

By

Eyal Davidson

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem
December 2009

This Work was carried out under the supervision of:
Prof. Joseph R. Hacker

Abstract

Safed Jewry in the early Ottoman Period was a community largely comprised of immigrants. The city was characterized by a rare conglomeration of sages and spiritual figures, who chose Safed for economic, political and religious reasons.

As a backdrop to this phenomenon, the religious implications of immigration to the Land of Israel in general, and to Safed in particular, were especially prominent, i.e. emigrating to the Holy Land and observing the special commandments associated with the Land, being close to the graves of the righteous and especially that of Rabbi Shimon bar Yochai, the desire to reproduce in their times the religious and mystical experiences of the Tannaim and Amoraim (the sages) by studying Zohar in the place it was conceived, faith in the Messiah appearing in the Galilee and belief in the merits of being buried in the Upper Galilee.

In addition to all these reasons, Safed's study centers and great spiritual and spiritually creative leaders attracted Jewish students thirsty for knowledge from all over the world. Safed gradually overflowed with sages who filled the study halls and enriched its spiritual world.

Public life in Safed was organized in communal groups identifying themselves with their land of origin, as was customary in Jewish enclaves in the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries. The groups were involved in funding the study institutions and their students, and in transferring support funds to students from Jewish centers in the Diaspora. They cared for the welfare of their own Torah students just as they helped other needy members of the group, although one can assume they also supported them because they gave them a sense of purpose and pride.

The community and its institutions bestowed halachic authority upon the sages and even employed many of them in rabbinic and educational positions. Sages functioned within community frameworks in rabbinic leadership roles: *poskim* (deciders), teachers, judges or *rashei yeshiva* (heads of academies) discussing current issues and guiding the public in all aspects of Jewish life.

Nevertheless, despite the organizational division into different communities, the sages of Safed and its appointed leaders acted cooperatively and jointly participated in

administering life in the city through institutions such as *Beit HaVa'ad* (high council) and the society of *Talmud Torah*.

During the period under discussion, the Safed community excelled in effusive creativity. Customs, laws and prayers were innovated and developed, leaving an indelible imprint on the Jewish spiritual and religious world. A general overview leaves the impression of a lively and diverse urban community whose members encountered spontaneous religious experiences in a city illuminated by spiritual and mystical tensions.

There was relative reciprocity in the relationships between the Jewish settlement in Safed and its constituent elements of students and sages. Local residents supported Torah students financially, hosted them in their homes, fed them or designated study areas in their own private complexes. The entire population of the city was exposed to public religious events such as public sermons, parades, group activities, special customs, pious events, mass fasts and prayers, public ceremonies and more.

All these were the initiative and legacy of the various groups of sages. However, the sages' status was often put to public test, and their public appearance (lifestyle, financial standing, etc.) was subject to critical scrutiny. There were often harsh public debates about the social status of Safed's sages, for example the tax-exemption issue. These affected the sages' authority yet also helped define their place in the general social tapestry. In addition to these impingements, there were also incidents in which public rivalries between Torah sages (such as Rabbi Joseph Caro Rabbi Moses of Trani) evidently contributed to the ongoing objections to their authority.

Safed boasted a large variety of study houses: large *yeshivot* (academies) with students at different levels, higher *yeshivot* (*Me'aynim*) for theoretical or practical halachic decision-making, frameworks for selected individuals and esoteric groups of Kabbalists.

Some Torah sages moved to Safed with their cups already overflowing from their previous studies in the Diaspora, and there were sages who grew up and received their education in Safed, acquiring Torah and achieving greatness both locally and beyond.

Still others gained status and publicity by dint of their family connections, an assumption strengthened by the fact that outstanding figures in Safed's rabbinic leadership were connected through direct and indirect family relationships. Upon the assumption that family ties testify to relationships of trust and binding friendships, we can conclude that Safed possessed a type of rabbinical aristocracy, i.e. a social strata that generally perceived itself worthy of its rabbinical members. However, this type of pedigree was not always sufficient and there were sages from the 'aristocratic' families who did not leave any particular impact.

Researching the world of Safed's sages during its Golden Age conjures up a unique encounter with a rich and varied spiritual and social milieu. Here gathered contemporaries from different spiritual worlds: from Spain and Germany, from Italy and North Africa, from former Byzantium and the Moslem East and personalities raised and educated in Safed itself. Safed was a melting pot of diverse learning methods, which influenced the study of *Halacha* (Jewish law) and *Kabbalah*. Sages of

different origins and with different study methods engaged in mutual discourse, made *halachic* decisions together, debated and involved each other in their *halachic* considerations.

Western, eastern and North African *Kabbalists* met in Safed, and enriched each other with their methods and their Mystical knowledge. Despite the differences in outlook and emphases between the *Halachists* and the *Kabbalists*, there were many personalities whose spiritual and religious *weltanschauung* combined both worlds. This cultural encounter also had great impact on the worlds of *Halacha* and Jewish custom as different traditions influenced and nourished each other.

Despite this synthesis, Safed was a city of opposites and its sages were torn between singular social and spiritual worlds and philosophies. Customs and laws anathema to some of the groups became the source of severe tensions among the sages and in society as a whole.

Alongside mutual influences, the *Sephardim* tried to preserve their strength and force their way into other traditions, especially the local one. The *Mustarib*, whose intellectual standing was relatively inferior, adopted *Sephardic* traditions, but they tried to fight these influences once they realized they were gradually losing their own identity.

The economic and social advantages of communal organization sporadically aroused feelings of jealousy and anger, and became the basis for harsh claims of injustice and defective ethics. The spiritual world of the mystics and those adopting pious approaches often aroused strong opposition too and – naturally – serious debates between the sages. These were sometimes to the point and sometimes saturated with personal tensions, which clouded relationships between the various spiritual figures.

Many sages worked in a range of professions (industry, trade, medicine, teaching, etc.), but Safed's main source of income during its decline were the donations of Diaspora Jewry. Indeed, this support also characterized its Golden Age, for donors were always needed to assist the myriad students who gravitated there. However, it was especially significant when making a living in Safed became nigh impossible.

An ideology developed around the support system, among both donors and recipients, the aim of which was to encourage the donors. This ideology flourished and enhanced the city's religious and historical virtues, strongly emphasizing the donor's partnership with *Torah* study in Safed and the religious value of *Torah* study in the Land of Israel.

Studying the role played by various Diaspora communities in Safed's support system teaches us much about their general status and their public life, as well as the extent of their appreciation of Jewish settlement in the Land of Israel at the time. Many different communities, especially in Istanbul and Venice, established frameworks for managing support to Safed. Local sages in these communities devoted their activities to bettering the situation of the Jews in Safed, and particularly its Torah students. In a few cases, this activity expanded outside of their own location. Sometimes one can prove a connection between this activity and public appeals, but in other cases, the activities of local sages are not necessarily connected to other communal activities in the Diaspora. In Safed itself too, the sages were prominent in their active involvement in the support regimen for Torah students in their town.

Funds raised in the Diaspora were transferred to Safed in a range of ways. Some were transferred privately, either as a personal donation or as *hekdesh* to private or public bodies, and others were transferred through public channels; for example, communal cash funds or general municipal cash funds such as the *Talmud Torah* and others.

Throughout the entire period under discussion, three systems worked simultaneously to support *Torah* scholars in Safed: the administration of the *yeshiva* (academy), the *ma'amad* (the leadership of the scholar's community), and the *ma'amad* of the city's overall Jewish communities.

These activities failed to bridge the differences between individual identification with any particular community or *yeshiva*, or to eliminate their dependence on other sources of aid. It is also possible that Safed's community and *yeshiva* support systems created economic differences between the *Torah* scholars themselves, with each body or donor determining their own rules of patronage.

To a certain extent, Safed's spiritual world was also influenced by Christian and Moslem cultures. Jewish sages mostly settled in Safed after they had soaked up the influence of foreign cultures in their home countries and been exposed to the local culture in the Land of Israel after their emigration. This influence is obvious in a wide range of areas, such as language and culture, types of study framework, the way they arranged their sources of subsistence, the nature of the relationship with the general society, and more. There were many diverse relationships between the Jewish and non-Jewish populations, yet it is difficult to trace the connection between them and their influence in different areas.

Many factors contributed to Safed's gradual decline from the beginning of the last quarter of the 16th century, and consequently its spiritual decline as well. "If there is no flour, there is no Torah." Following Safed's economic collapse, the demise of its greatest leaders within a relatively short time (including the Rabbi Isaac Luria Ashkenazi, Rabbi Joseph Caro, Rabbi Moses of Trani and others) and other sages leaving the Land of Israel, Safed's spiritual potency became increasingly weaker until it was almost completely doused in the first half of the 17th century. From now on, spiritual creation and religious activity in Safed would be more of an attempt to keep the fire burning or to restore it to its former greatness.

Safed's sages had an enormous impact on the Jewish world during the period under discussion. This was facilitated through the personal relationships they had with Jews around the world, and through their printed works and manuscripts. The corpus included halachic literature (mostly from Rabbi Joseph Caro's school), *Kabbalah* (mostly from the Luria's doctrine) and a variety of other topics from Safed's spiritual springs. The sages' great influence is evident because of the wide dissemination of their halachic rulings across the Jewish world and because of their involvement in Diaspora community matters.

The Golden Age of Safed has interested generations of scholars, and its status as a spiritual and religious center shaping the Jewish world stands at the forefront of scholarly discussions to this day. Many studies have been written about the personalities, the spiritual life, philosophy and other aspects of Safed in the 16th and

early 17th centuries, but there has never been a comprehensive, methodical and synthesized study to comprehend the spiritual, cultural, social and economic world of Safed's sages at this time.

Our study is intended to fill this void. Researching the world of the sages also helps us understand the history of Safed. For example, the history of *Beit HaVa'ad*, Safed's leadership institution, which functioned sporadically, reflects the changes occurring in Safed during this period.

This study also opens avenues for understanding the conditions of life of the Jewish society in the Land of Israel as a whole, during the early Ottoman Period and illuminates central aspects of Jewish society at the beginning of the early modern era.

Safed`s Sages

Between 1540-1615,

Their Religious and

Social Status

Thesis submitted for the degree of

"Doctor of Philosophy"

By

Eyal Davidson

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

December 2009

חכמי צפת בין השנים

,1615 - 1540

מעמדם הדתי והחברתי

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

איל דודסון

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

טבת תש"ע

חלק ב: נספח

חכמי צפת בין השנים

1540 - 1615,

מעמדם הדתי והחברתי

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

איל דודסון

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

טבת תש"ע

חלק ב: נספח

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' יוסף הקר

חכמי צפת ויצירתם

ההגדרה של 'חכמי צפת' קשה מבחינה מטודית. האם לכלול בה את רבניה, או גם את תלמידיה? האם ראויים לה אלו שגדלו והתחנכו בה, או גם אלו שהיגרו אליה כתלמידי חכמים בוגרים, בעלי מורשת 'זרה'? האם כל תלמיד חכם ששהה בה פרק זמן כלשהו, גם אם הוא קצר, ראוי לתואר של חכם צפתי? האם כל אדם 'פשוט', למשל כזה שקובע עתים לתורה בסדר יומו, שנזכר במקורות התקופה בתואר 'ר', הוא אכן רב או תלמיד חכם, או שמא זהו תואר לשם כבוד בלבד? ומה משקלם של אלו הידועים לנו לעומת אלה ששמו נשמט מן המקורות, ולא נדע אודותם לעולם?

נראה כי הכרעה בשאלות אלו דורשת עיון נפרד ומקיף, ובמסגרתנו בחרנו לכלול את כל האישים, שידוע לנו כי היו מעורבים בעצמם בעולם הלימוד, הפסיקה או ההנהגות הדתיות בצפת בתקופה הנדונה, בין אם היו גדולי החכמים, הפוסקים או המורים, ובין אם היו הלומדים הזוטרים בישיבותיה. בחירתנו זו נובעת מן ההכרה בצורך לקבל תמונה שלמה ככל הניתן על עולם הלומדים, ובה לכל דמות יש מקום בהשלמתה.

מאידך גיסא, השתדלנו לגלות זהירות, ולא לכלול בין אלו שהגדרנו כ'חכמי צפת' אלא את אלה שלגביהם נודע או נרמז לנו על פעילותם בין חוגי הלומדים או הפוסקים בצפת. בנוסף לזאת, השתדלנו להבחין בין אלו השוקדים על הלימוד בצפת, בין אם כמורים ובין אם כתלמידים, לבין אלו שהזדמנו לצפת לזמן קצוב, ולא השתלבו בקביעות במוסדותיה. אבחנה זו מתבקשת מן ההיגיון, שאורח מזדמן אינו ראוי להימנות בין לומדי התורה בצפת רק משום ששהה בה זמן מה. בכל זאת, גם אבחנה זו בעייתית, הן משום הקושי להבחין במקרים מסוימים בין לומדי קבע ללומדי ארעי, והן משום שדווקא כאלו שהיינו מגדירים כאורחים מזדמנים נשאו עמם מתורתה של צפת אל הגולה, והיו פעילים מרכזיים בהפצתה.

זאת ועוד, גם את שליחי צפת לגולה כללנו ב'מעמד' לומדי התורה, גם כאשר לא יכולנו לתמוך זאת בראיות, בחלק מועט של המקרים. בכך אימצנו את קביעתו הבסיסית של א' יערי: "השליח הוא נציגה של ארץ ישראל החיה, ולפיכך עליו לגלם בקרבו את מיטב התכונות של היושבים לפני ה' בארץ, ועל הכל

תורה ומדות מוסריות. על השליח למלא שליחות רוחנית רבה [...] לפיכך צריך להיות השליח בעל תורה. זה תנאי ראשון, שבלעדיו אין אדם נבחר לשליח".²⁸⁸² קביעה זו אכן נתמכת בדברי חכמי צפת.²⁸⁸³ אבחנה נוספת שערכנו, ואף היא כרוכה בקושי מטודי, היא התקופתית. חילקנו את התקופה הנדונה על ידינו לשלושה דורות: האחד, חכמים שעיקר פעילותם בצפת למן החלת השלטון העות'מאני ובתקופת ההגירה והצמיחה, בין השנים 1517-1550; השני, חכמים שעיקר פעילותם בצפת בתקופת הפריחה והסתלקות האישים הבולטים, בין השנים 1550-1580; והשלישי, חכמי צפת בדור תלמידי האישים הבולטים, בימי המשבר הכלכלי וההגירה מצפת, בין השנים 1580-1617. לא נעלם מעינינו הקושי לשייך לדור אחד דמות ש'חוצה' דור אחר, אבל קבענו את החלוקה הזו, על פי רוב, לפי עיקר פעילותה של הדמות בצפת, כפי שמשמע מן המקורות שבידינו, ולא לפי גילה האובייקטיבי. לפי שיטה זו, נוכל למצוא ב'דור' אחד תלמיד ישיבה צעיר עם זקן מופלג ופוסק ותיק, שעלה לצפת בשלב מתקדם בחייו. קושי אחר עמו התמודדנו נמצא בתחום זיהוי האישים. מחד, אפשר שהיו אישים בעלי שם או כינוי נוסף, וייתכן, אפוא, שהתייחסו פעמיים לאישיות אחת, או שתי דמויות בעלות שם זהה, ואנו כרכנו אותן יחדיו. מאידך גיסא, אין ספק שבדפוסים נפלו שיבושים לא מעטים באיות השמות. לכן ניסינו לעתים לשער ששני שמות מתייחסים לאדם אחד, אם על סמך דמיון בולט, ואם על סמך נתונים שהיו בידינו. להלן נסרוק את רשימת חכמי צפת בתקופה הנדונה, תוך התייחסות קצרה לפרטים ביוגרפיים רלוונטיים, ובהדגשה על קורות חייהם ופעילותם בצפת. פרטים נוספים, כגון קשרי משפחה, עיסוקים כלכליים וציבוריים, רעיונות, השקפות ועוד, נדונו בנפרד בגוף עבודתנו. לצד שמות החכמים סקרנו גם את יצירתם הספרותית. מטרתנו היא לקבל את הרושם על תחומי עיסוקיו הספרותיים והרוחניים של הכותב הנדון, ולא להוות רשימה ביבליוגרפית של כתביו. משום כך אין לראות בסקירה זו רשימה של מלוא יצירתו הספרותית. מאידך גיסא, רשימות אלה כוללת דוגמאות רחבות למדי, ולכן ניתן לראות בהן מבחר מייצג ופרספקטיבי של היצירה הספרותית של הכותב הנדון. ההכרעה על זהותם של בעלי היצירות ניתנה בהסתמך על הרישום הביבליוגרפי של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ושל המכון לכתבי יד שעל ידו.

רשימות ביוגרפיות שונות של חכמי צפת נערכו זה מכבר בידי חוקרים שונים, כגון: חיד"א,²⁸⁸⁴ ש' רוזאניס,²⁸⁸⁵ נ"י הכהן,²⁸⁸⁶ י' גליס,²⁸⁸⁷ מ' בניהו,²⁸⁸⁸ א' דוד,²⁸⁸⁹ י"ח ילוז,²⁸⁹⁰ י' אביב,²⁸⁹¹ ואחרים.

²⁸⁸² יערי, שלוחי, עמ' 1.

²⁸⁸³ ראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 210-211.

²⁸⁸⁴ אזולאי, שם הגדולים.

²⁸⁸⁵ רוזאניס, תוגרמה.

²⁸⁸⁶ הכהן, אלופי יעקב.

²⁸⁸⁷ גליס, תולדות.

²⁸⁸⁸ בניהו, יוסף בחירי; בניהו, דור.

²⁸⁸⁹ דוד, עלייה והתיישבות.

²⁸⁹⁰ ילוז, אוצרות.

פעמים רבות נעזרנו במחקרים אלה, אבל במקרים רבים ולא מבוטלים נוכחנו בנתונים לא מדויקים או שגויים, בהשערות ובסברות ללא תמיכה, ובטעויות שנגרמו כתוצאה מהעתקת מסקנות ממחקר אחד לחברו ללא בדיקת מקורותיו. טעויות אלה לא גרמו רק לשגיאות בנתונים ביוגרפיים, אלא גם לבלבול מוחלט בין דמויות שונות מתקופות שונות, ול'לידתם' של חכמי צפת שלא היו ולא נבראו. במקרים מעטים התמודדנו עם מסקנותיו של חוקר זה או אחר, אבל ברובם המוחלט של המקרים התעלמנו ממסקנות שגויות, ופשוט לא התייחסנו אליהן. מסיבה זו, העדפנו לציין להלן רק נתונים ביוגרפיים והיסטוריים שמצאנו להם תמיכה במקורות הראשוניים או במסורות מוצקות, ובמקרה שסמכנו על דעתו של חוקר מסוים בעניין זה, משום שתמך את דעתו במקורות ראויים, ציינו את מסקנתו, בצירוף ההערה שזוהי דעתו.

חכמים שעיקר פעילותם בצפת בין השנים 1517-1550 –

מראשית התקופה העות'מאנית ובתקופת ההגירה והצמיחה

ר' אברהם סורוג'ון. על מצבה שנחשפה בשנת 2009 בבית העלמין היהודי העתיק בצפת נחרט: "[...] הישיש ומעול[ה] זקן ונשוא פנים כה"ר אברהם סורוג'ון [?] 2892 זלה"ה [...] הש"ה". 2893

ר' אברהם ב"ר אליעזר שלום (שלם) 2894 (הזקן). נולד בשאלוניקי, 2895 שם היה מתלמידי ר' יוסף טאיטאצאק, והיה מרבניה. 2896 בצפת למד מפי ר' יעקב בירב, ומ' בניהו משער שהוסמך על ידו. 2897 כיהן כ'חכם הקהל', 2898 ומן הלומדים בסביבתו היה ר' יוסף קארו. 2899 עסק בקביעת תקנות, 2900 והיה מפוסקי צפת. 2901 נמנה עם חכמי צפת בשנים ש"ב, 2902 ש"ה 2903 ושי"א. 2904 נפטר בצפת בסביבות שנת ש"מ. 2905

2891 אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 873-900.

2892 קריאת השם קשה. תודתי לעמיתי דב הכהן על עזרתו בעניין.

2893 בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

2894 ראה: שמות גיטין, עמ' רכא-רכג.

2895 ראה: הקר, בית הלוי, עמ' 253-254.

2896 מהרשד"ם, יו"ד סי' קיא. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' סו.

2897 בניהו, חידושה, עמ' 249.

2898 גינת ורדים, ח"א, יו"ד כלל ג, סי' ח; אבקת רוכל, סי' לב; מבי"ט, ח"א סי' כא; קפט; מהריב"ל, ח"ג סי' יד; מהרשד"ם, או"ח סי' כו; יו"ד סי' מ; מב; קנג; דברי ריבות, סי' קסב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלז-רלח.

2899 ר' יוסף קארו העיד על עצמו: "[...] שהיינו קורין יחד בחברת החכם ר' אברהם שלום" (קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגירושין, סי' ד). ור' דוד קונפורטי כתב: "מגדולי חבריו של מהר"י קארו היה ה"ר אברהם שלום" (קורא הדורות, דף לו ע"א). וראה: מהרשד"ם, יו"ד, סי' קיא.

2900 אבקת רוכל, סי' רו.

2901 קארו, שו"ת אה"ע, דיני קידושין, סי' ה; דיני מים שאין להם סוף, סי' א; אבקת רוכל, סי' קסא; רט; מבי"ט, ח"א סי' לב; סח; פג; קכ; קפו.

2902 מבי"ט, ח"א סי' סה.

ר' אברהם טריויש (טריביש) צרפתי. כנראה שמוצא משפחתו בצרפת, ומשם נדדה לאיטליה.²⁹⁰⁶ הוא נולד באיטליה, ומשם נדד בין שאלוניקי וקושטא,²⁹⁰⁷ ובין השנים רצ"ד-רצ"ו בין אדריאנופול, טוקאט וסופיה. עלה לצפת, ור' יצחק גרשון מסר שדרש בצפת.²⁹⁰⁸ הוא חלק על המבית"ט,²⁹⁰⁹ ור' יוסף קארו דן עמו בהלכה.²⁹¹⁰ חכם זה התוודע אליו עוד קודם שהגיעו לצפת,²⁹¹¹ וצירף את הסכמתו לחיבורו ההלכתי.²⁹¹² התיישב בירושלים, שם נמנה בין חכמיה,²⁹¹³ ומהרלב"ה ראה "קונדרס ארוך שחבר".²⁹¹⁴ מחיבוריו הנדפסים: ברכת אברהם, ויניציאה שי"ב – על הלכות נטילת ידיים.

ר' אהרן ב"ר יצחק גריש. דרשן, פרשן התורה ופייטן.²⁹¹⁵ לדעת נ' אילן, נמנה על קהל המוסתערבים,²⁹¹⁶ ומושבו בעיקר בחלב,²⁹¹⁷ אבל י' אבישור השיג עליו, וטען שהיה צפתי.²⁹¹⁸ כנראה נפטר בסביבות שנת רפ"ז.²⁹¹⁹

מחיבוריו הנדפסים: מצה אהרן (מהדורת נ' אילן), ירושלים תשנ"ו, עמ' 187-240 – פרוש על התורה בערבית יהודית.²⁹²⁰

ר' אהרן ב"ר אליעזר 'סגיא נהור' ארוך. "אב המשוררים בזמננו זה [...] בעיר הקדש צפת תוב"ב",²⁹²¹ עלה לצפת בשנת ש"ה.²⁹²² אולי ירד למצרים לצורכי פרנסה.²⁹²³

²⁹⁰³ חרדים, דף סה ע"א.

²⁹⁰⁴ מהרשד"ם, יו"ד סי' פח.

²⁹⁰⁵ סמוך לאותה שנה התמודד ר' משה אלשיך על משרת חכם הקהל שהתפנתה עם מותו (גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח). כיוון שהיה אז בן שישים, אפשר לקבוע שהיה זה בסביבות שנת ש"מ.

²⁹⁰⁶ ר' אברהם טריויש, ברכת אברהם, ויניציאה שי"ב, בהקדמה. וראה: חונה, טריויש, עמ' קפג.

²⁹⁰⁷ י' רפאל, "תשובת רבי אברהם טריביש לרבי יוסף קארו", י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים מחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' קנ-קנה.

²⁹⁰⁸ "ובשם מהר"ר אברהם צרפתי ז"ל שמעתי, שדרש הכתוב כן לילה א' בבית מהר"ר שלמ' סאגיס ז"ל" (לחם דמעה, דף קב ע"א-ע"ב). הטקסט הנדון מסתיים במילה י' "גר", ונראה לפרש אותה כראשי תבות שמו של ר' יצחק גרשון, שהוציא לאור ספר זה.

²⁹⁰⁹ מבית"ט, ח"א סי' סח.

²⁹¹⁰ קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א; אבקת רוכל, סי' לג-לה.

²⁹¹¹ אבקת רוכל, סי' יב-יג. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' ס-סב.

²⁹¹² ר' אברהם טריויש, ברכת אברהם, ויניציאה שי"ב, בהקדמה.

²⁹¹³ מהרלב"ה, סי' קיז.

²⁹¹⁴ שם, סי' א.

²⁹¹⁵ י' צבר, "תפסירים למקרא ופיוטים בלשונם הארמית של יהודי כורדיסטאן", ספונות, י' (תשכ"ו), עמ' שצ-תו.

²⁹¹⁶ מצה אהרן, עמ' 10; 57.

²⁹¹⁷ שם, עמ' 63.

²⁹¹⁸ אבישור, גריש, עמ' 154-155.

²⁹¹⁹ מצה אהרן, עמ' 63.

²⁹²⁰ ראה: י' אלבוים, "מסע אל ארץ לא נודעת", פעמים, 72 (תשנ"ז), עמ' 145-152.

²⁹²¹ המצנפת, שער הספר.

²⁹²² שם, עמ' [4].

²⁹²³ ראה: גליס, תולדות, א, עמ' קנח.

מחיבוריו הנדפסים: ספר המצנפת, מנטובה שכ"א – שירים.

ר' אלישע ב"ר גבריאל גאליקו (איטיליאנו). מוצאו כנראה באיטליה.²⁹²⁴ בצפת היה מתלמידי ר' יוסף קארו,²⁹²⁵ ושמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,²⁹²⁶ שכ"ב,²⁹²⁷ שכ"ה,²⁹²⁸ שכ"ז,²⁹²⁹ שכ"ט²⁹³⁰ ושל"ד (?).²⁹³¹ היה ראש ישיבה בצפת,²⁹³² ובין תלמידיו נמנו ר' שמואל די אוזידה,²⁹³³ ר' יוסף די שיגוביה, ר' שמחה קאציגין ור' יעקב לוצאטו.²⁹³⁴ כן היה דרשן²⁹³⁵ ומקובל.²⁹³⁶ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהל בצפת.²⁹³⁷ נפטר בשנת של"ח²⁹³⁸ או שמ"ח,²⁹³⁹ ונטמן בצפת.²⁹⁴⁰

מחיבוריו הנדפסים:²⁹⁴¹ באור ספר קהלת, ויניציאה של"ח; פירוש מגלת אסתר, ויניציאה שמ"ג; פירוש שיר השירים, ויניציאה שמ"ז – פירושים על המגילות בדרך הדרוש והקבלה; פירוש מגילת רות, בתוך: ש' רגב, "שריד מפירוש מגילת רות לרבי אלישע גאליקו", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' קב-קכו.

מחיבוריו בכתבי יד: פירוש משלי ושיר השירים, מכת"י F24321; תשובות ופסקים, מכת"י B746. ר' דוד ב"ר זכריה וראנק (אשכנזי). רב אשכנזי שנזכר בין חכמי צפת בשנת ש"ג.²⁹⁴² לדעת א' דוד, התיישב בירושלים לא לאחר שנת ש"ח.²⁹⁴³ בשנת שט"ו לערך היה מעורב בפולמוס הלכתי בין חכמי צפת ומצרים,²⁹⁴⁴ אבל לא ברור היכן שהה אז. נמצא שוב בצפת בשנת שכ"ה.²⁹⁴⁵

---

²⁹²⁴ ראה: א' זימר, "ידיעות ביוגרפיות על יהודי איטליה מעטו של אברהם גראציאנו", קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 442.

²⁹²⁵ אבקת רוכל, סי' פד. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 158.

²⁹²⁶ אבקת רוכל, סי' קכד.

²⁹²⁷ לטס, עמ' 18.

²⁹²⁸ תקנות רגמ"ה, עמ' 245.

²⁹²⁹ יין המשומר, בהקדמה [עמ' 12] (בעניין התארוך, ראה: בניהו, האסכולות, עמ' עח הערה 380).

²⁹³⁰ אלשיך, סי' כז.

²⁹³¹ ראנ"ח, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 66 הערה *1). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רנט-רס.

²⁹³² ריש מתיבתא בצפת תוב"ב" (גאליקו, קהלת, בהקדמה). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רנז-רצ; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 158; פכטר, דיסרטציה, עמ' 194-212.

²⁹³³ רגב, גאליקו, עמ' צט-ק.

²⁹³⁴ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסא-רסב; בניהו, גאליקו, עמ' עג.

²⁹³⁵ פכטר, דיסרטציה, עמ' 194-212.

²⁹³⁶ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רע-רצ.

²⁹³⁷ אלשיך, סי' כז.

²⁹³⁸ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 217.

²⁹³⁹ פטמן, קברים, מס' 433.

²⁹⁴⁰ שם; בן טובים, בית העלמין, מס' 3271. לפי עדות אחרת, מקום קבורתו בדמשק (א' ריבלין וי"י ריבלין, "רשימת אישים ומשפחות יהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף הזה", רשומות, ד [תרפ"ו], עמ' 114).

²⁹⁴¹ ראה: תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 169-171; בניהו, יוסף בחירי, עמ' רנב-רסד.

²⁹⁴² מבי"ט, ח"א סי' רפט-רצ. וראה: דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' צ הערה 71.

²⁹⁴³ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 166; דוד, לתולדות, עמ' 30.

ר' זכריה מנדל וראנק. [...] בכמהר"ר זכריהו איש ורנק המכונה מהר"ל מענדל ורנק אשכנזי.²⁹⁴⁶
 עמד בראשות בית דין בצפת,²⁹⁴⁷ והרביץ תורה בירושלים.²⁹⁴⁸ נפטר לפני שנת ש"ו.²⁹⁴⁹
 ר' חיים ן' סרוק. יצא בשליחות ר' יוסף קארו לאיטליה, בין השנים ש"י-שי"ט.²⁹⁵⁰ בוויניציאה מונה
 לפקח על המסחר והסוחרים.²⁹⁵¹
 ר' יהודה (בן) חליווה (חלאוה) (חלוין?). לפי שמו, מוצאו ספרדי.²⁹⁵² נולד בפאס שבמרקו, ונודע
 כמקובל.²⁹⁵³ ופוסק.²⁹⁵⁴ בצפת פעל בשנת ש"ה,²⁹⁵⁵ וכבר בשנת ש"ו נמנה בין חכמי דמשק.²⁹⁵⁶ מ' בניהו
 משער שהוא המקובל הנזכר בשם ר' יהודה חלוין.²⁹⁵⁷ נפטר לא לאחר שנת שכ"ו,²⁹⁵⁸ כנראה
 בירושלים.²⁹⁵⁹
 מחיבוריו הנדפסים: ספר כבוד, בתוך: מ' אידל, "ר' יהודה חליווה וחיבורו", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 134-
 138 – הנהגות על דרך הקבלה.
 מחיבוריו בכתבי יד: צפנת פענח, כת"י דבלין, אוניברסיטה, טריניטי קולג' 27, 5, B, דף א1-א245 -
 מוסר על דרך הקבלה.²⁹⁶⁰
 ר' יהודה בר שושן. לפי שמו, מוצאו ספרדי.²⁹⁶¹ ר' יוסף קארו כינהו "הרב הגדול".²⁹⁶² "והחסיד ר'
 לפידו" [ת] ע"ה העיד למורי ע"ה, שראה בחלום את החסיד החכם רבי יהודה בר שושן ע"ה אחר פטירתו

²⁹⁴⁴ מבי"ט, ח"א סי' רפט. דיון זה התנהל כחמש עשרה שנה לאחר בית דינו של ר' יעקב בירב: "ובדקתי אחר ב"ד יפה אשר
 הושם דין זה לפניהם זה חמש עשרה שנה, וחיבו אז את הנתבע לשל" [...] ושנתקבלו עדותם בפני ב"ד הגדול שבאותם הימים,
 הוא מורנו הרב הרי ב"ר ז"ל" (שם, שם), כלומר בסביבות שנת שט"ו.

²⁹⁴⁵ קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב.

²⁹⁴⁶ אבקת רוכל, סי' עא.

²⁹⁴⁷ בירב, סי' מד.

²⁹⁴⁸ ראה: הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 244; פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 96-97.

²⁹⁴⁹ ראה: דוד, לתולדות, עמ' 30 הערה 35.

²⁹⁵⁰ יערי, שלוחי, עמ' 236.

²⁹⁵¹ מהרשד"ם, חו"מ סי' צט.

²⁹⁵² לרדו, שמות, עמ' 586-589.

²⁹⁵³ אידל, חליווה, עמ' 125-138; חיות, בין עולמות, עמ' 25-27.

²⁹⁵⁴ קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וקידושין, סי' ד; אהל דוד, ב, עמ' 766.

²⁹⁵⁵ אידל, חליווה, עמ' 122; 127.

²⁹⁵⁶ אבקת רוכל, סי' קיג.

²⁹⁵⁷ בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תתנו.

²⁹⁵⁸ אידל, חליווה, עמ' 122.

²⁹⁵⁹ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 170.

²⁹⁶⁰ ראה: אידל, חליווה, עמ' 121-134.

²⁹⁶¹ מימון, צפת, ט, עמ' סו-ע; בן שמעון, טוב מצרים, עמ' 105; לרדו, שמות, עמ' 1111-1117; אלמנצי, אבני זכרון, עמ'
 54-56; 61; 69-70.

²⁹⁶² בית יוסף, או"ח סי' קסח, י.

פה בגליל העליון, וראה שהיה מאיר פניו כאור החמה, וכל שער ושער מזקנו היה מאיר כאלו היה אבוקה".²⁹⁶³

ר' יעקב ב"ר אפרים קארו. לפי עדות מן המאה הי"ח, נטמן לצד ר' יוסף אחיו בבית העלמין בצפת.²⁹⁶⁴
ר' יואל ן' אל רב. חתום על שטר בית דין בצפת, בשנת רצ"ז.²⁹⁶⁵ אולי הוא ר' יואל הלוי שנטמן בצפת בשנת ש'.²⁹⁶⁶

ר' יוסף סאגיש. "הרב החסיד".²⁹⁶⁷ מוצאו ומוצא משפחתו, כנראה, מסאגריס שבפורטוגל, ונראה שנולד קודם לגירוש. בצפת למד עם ר' יוסף קארו מפי ר' אברהם שלום,²⁹⁶⁹ וכן למד בישיבת ר' יעקב בירב, ולפי מסורת מאוחרת הוסמך על ידו.²⁹⁷⁰ אולי עמד בראש ישיבה בצפת,²⁹⁷¹ ובין תלמידיו נמנו ר' יצחק אדרבי,²⁹⁷² ר' אלעזר אזכרי,²⁹⁷³ ור' משה גלאנטי.²⁹⁷⁴ נמנה בין חכמי צפת בשנים ש"ח,²⁹⁷⁵ ש"א²⁹⁷⁶ וש"ט.²⁹⁷⁷ נזכר כמייסד הנהגות הווידויים ההדדיים קודם לשנת ש"ל.²⁹⁷⁸ נפטר בשנת של"ב.²⁹⁷⁹
מחיבוריו הנדפסים: מאמר לתשובה, בתוך: ר' עובדיה המון, מקרא קדש: פירוש למגילת רות, ויניציאה שמ"ה, דף מ ע"א – על מעלת התשובה.

²⁹⁶³ ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, דף קב ע"ב.

²⁹⁶⁴ קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב.

²⁹⁶⁵ מהרלב"ח, סי' צג.

²⁹⁶⁶ פטמן, קברים, ללא מספור מזהה.

²⁹⁶⁷ תורת אמת, סי' יד.

²⁹⁶⁸ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 175.

²⁹⁶⁹ כעדות ר' יוסף קארו: "רבי יוסף סאגיש [=סאגיש], שהיינו קורין יחד בחברת החכם ר' אברהם שלום" (קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגירושין, סי' ג).

²⁹⁷⁰ בניהו, חידושה, עמ' 249 הערה 9.

²⁹⁷¹ תלמידיו נזכרים באגרת תלונה ששלחו לר' שמואל ן' סיד, אודות תנאי מחייתם בישיבה (בניהו, תלמידים), ואפשר שמדובר בישיבה שבראשותו. א' דוד מציון, "שאף הוא היה ראש ישיבה, אם כי לא מצינו ביטוי מפורש לכך" (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 143). בשיחה שערכתי עם ד"ר א' דוד, התברר שהוא נסמך על קביעתו של מ' בניהו: "ר' יוסף סאגיש, ראש הישיבה המפורסם בצפת" (בניהו, חידושה, עמ' 262). עיון בדבריו מעלה, כי השערתו מבוססת על עדות ר' משה גלאנטי: "ובהיותו בן עשרים שנה הייתי בבית החכם השלם החסיד כמהר"ר יוסף סאגיש זלה"ה, ושמעתי מפיו, שהייתי שכנו, ובכמה לשונות מהרמב"ם ז"ל הייתי הולך אצלו כתלמיד לרב" (גלאנטי, סי' נב). אבל דווקא ממקור זה ניתן להבין שלא היה ראש ישיבה, שאם לא כן, מדוע הלך ללמוד בביתו של השכן ולא בישיבתו? ומדוע עליו לציין שעמד לפניו 'כתלמיד לרב', אם באמת היה רבו? ובוודאי שאזכור כזה, אף אם נתון לפרשנות, הוא יחיד, וממנו קשה להסיק שר' יוסף סאגיש היה ראש ישיבה 'מפורסם'.

²⁹⁷² דברי ריבות, סי' רעא. יש להניח שלמד מפיו בטרם עלייתו של ר' יוסף סאגיש לצפת, שכן לא ידוע על חינוכו בצפת.

²⁹⁷³ חרדים, דף יח ע"א; ר' אלעזר אזקרי, לקט מכתבים, מכת"י F29346, דף א216; סמברי, דברי יוסף, עמ' 325-326.

²⁹⁷⁴ גלאנטי, סי' נב. וראה: בניהו, חידושה, עמ' 262.

²⁹⁷⁵ חרדים, דף סה ע"א.

²⁹⁷⁶ מהרשד"ם, יו"ד סי' פח.

²⁹⁷⁷ אבקת רוכל, סי' קנה.

²⁹⁷⁸ החזיונות, עמ' נב-נג. ש"א הורודצקי מסיק מכך שהיה מגדולי המקובלים בצפת, ומשנתו הקבלית של ר' אלעזר אזכרי הושפעה ממנו, אבל נראה שהרחיק לכת בקביעותיו (הורודצקי, אזכרי, עמ' 149-150). ועוד בהקשר לכך, י' גליס טוען שר' יוסף סאגיש כתב "קובץ בקבלה" (גליס, תולדות, א, עמ' צא), אבל הקובץ המדובר לא מקוטלג תחת שמו במכון לכתבי יד (ר' יצחק לוריא, דרוש על מסירות נפש בתפלה, מכת"י F18097).

²⁹⁷⁹ ר' שמואל יהודה קצינלבוניגן, דרשות מהר"י מינץ, בני ברק תשנ"ז, עמ' קלא. וראה: הורודצקי, אזכרי, עמ' 149 הערה 5.

ר' יוסף ב"ר אפרים²⁹⁸⁰ קארו – 'מרן'²⁹⁸¹. נולד בשנת רמ"ח, כנראה בפורטוגל. משם נדד בין קושטא, אדריאנופול,²⁹⁸² ניקופול,²⁹⁸³ שאלוניקי,²⁹⁸⁴ ומצרים,²⁹⁸⁵ ולמד מפי דודו ר' יצחק קארו ור' יוסף טאיטאצאק. כנראה שבטרם עלייתו לצפת כבר למד מפי ר' יעקב בירב.²⁹⁸⁶ בשנת רצ"ו התיישב בצפת,²⁹⁸⁷ היה תלמידו המובהק של ר' יעקב בירב,²⁹⁸⁸ ואולי הוסמך על ידו בשנת רצ"ח,²⁹⁸⁹ וכן למד מפי ר' אברהם שלום.²⁹⁹⁰ היה לחכם ולפוסק חשוב ומרכזי,²⁹⁹¹ דיין בבית הוועד,²⁹⁹² "גדול הדור",²⁹⁹³ שחיבוריו ההלכתיים היו למקור סמכות עיקרי בדורו ובדורות הבאים.²⁹⁹⁴ כיהן בהנהגת שני קהלים,²⁹⁹⁵ עמד בראש ישיבה מרכזית,²⁹⁹⁶ ומבהטחותיו של ה'מגיד' ניתן ללמוד שראה בייסודה הגשמת חזון אישי: "ואזכך להעמיד תלמידים הרבה, יותר ממה שהעמי' [ד] שם חכם מהיו' [ם] ת"ק [=500] שנה, וכל תלמיד שלא למד בשיבתך לא יוחזק כיודע כלל".²⁹⁹⁷ לאחר שקמה, הקדיש לצרכיה של הישיבה ממיטב

²⁹⁸⁰ על השפעת דמותו של אביו על ר' יוסף קארו נרמז בדברי ה'מגיד' אליו: "ותחשוב כאלו אביך העניו עומד לכנגדך" (מגיד משרים ת"ו, דף סח ע"ב).

²⁹⁸¹ ראה: תמר, אשכולות, עמ' 138-139.

²⁹⁸² מגיד משרים ת"ט, דף נג ע"ב; אבקת רוכל, סי' עג.

²⁹⁸³ ראה: הקר, גאון ודיכאון, עמ' 556; חונה, טריוויש, עמ' קפה-קפט; גלר, עבודת גמר, עמ' 52.

²⁹⁸⁴ "ודע, שהרב מהר" יוסף קארו מתחלתו היה תושב עיר ניקופולו [...] ועקר דירתו משם, והלך לאדרינופולי [...] וכפי הנרא', דכשהלך הרב לצפת עבר דרך עיר שאלוניקי [...] (קורא הדורות, דף לה ע"א). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קנו-קנח; ליון מלמד, קארו, עמ' 116.

²⁹⁸⁵ ורבובסקי, קארו, עמ' 90-98; לנדוי, קארו, עמ' כא-כד.

²⁹⁸⁶ גלר, עבודת גמר, עמ' 70.

²⁹⁸⁷ ורבובסקי, קארו, עמ' 98-99.

²⁹⁸⁸ "תלמי' מובהק לרב [יעקב בירב]" (מבי"ט, ח"א סי' רפט); "ואחר שהלך הרב ר"י קארו בצפת למד בבית המדרש של הרב מה"ר יעקב בירב, והוא תלמיד מובהק למהריב"ר" (קורא הדורות, דף לה ע"א).

²⁹⁸⁹ בניהו, חידושה, עמ' 249-250.

²⁹⁹⁰ קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וגירושין, סי' ג.

²⁹⁹¹ "בי דינא רבה גאון צפת, ובראשם הזקן המופלג מופלא שבדיינים מרנא ורבנא כמהר"ר יוסף קארו יצ"ו" (יצחק קארו, סי' ב); "[...] ראש ישיבה ומורה הוראה לכל בני עמנו [...] והנהיג אותנו תמיד בתבונה רבה, בקפדנות ובאהבה, והיה אהוב על הכול כמו אב לכולם" (אבוהב, נומולוגיה, עמ' 269-270). וראה: ורבובסקי, קארו, עמ' 127-128; 140-141; לנדוי, קארו, עמ' כד-כח.

²⁹⁹² מבי"ט, ח"ב סי' קעב-קעג.

²⁹⁹³ חרדים, דף ג ע"א.

²⁹⁹⁴ ראה: כנסת הגדולה, או"ח, דף ב ע"א; אזולאי, שם הגדולים, דף ח ע"א-ע"ב. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 306-307.

²⁹⁹⁵ מגיד משרים ת"ט, דף ג ע"ב. וראה: ורבובסקי, קארו, עמ' 246. לדעת מ' בניהו מדובר על קהלים שניהם בהם בחוץ לארץ, עוד לפני עלייתו לצפת (בניהו, יוסף בחירי, עמ' קנו), אבל הוא לא עמד על כך שבצפת היה קהל שנקרא 'קהל גדול' (וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 15).

²⁹⁹⁶ בישיבתו למדו "חבירי הישיבה החכמים השלמים הרמים הנשאים מסולאים בפז יצא בארץ שמעם" (אבקת רוכל, סי' רי); "אשר משיבתו חכמי צפת לא יסורו"; (ספר המוסר, עמ' 116-117); "[...] הוא ריש מתיבתא דארץ ישראל, הא הוא מחברא רבא דארץ ישראל" (מגיד משרים ת"ט, דף ב [השני] ע"ב); "ריש מתיבתא דארץ ישראל, ריש גלותא דכולהו גלוותא". (שם, פרשת בשלח, דף מה ע"ב). והשווה: שם, דף לב ע"א; מגיד משרים ת"ו, פרשת שמות, דף לג ע"א; אבקת רוכל, סי' נח; עג; קכו; קמג; רי; בית יוסף, אה"ע, שיטת קידושין דיני יבום וחליצה, סי' ג.

²⁹⁹⁷ מגיד משרים ת"ו, פרשת מקץ, דף כח ע"ב. והשווה: שם, דף מו ע"ב.

כוחותיו.²⁹⁹⁸ השפיע על הקמת ישיבות נוספות,²⁹⁹⁹ והעמיד תלמידים הרבה,³⁰⁰⁰ וביניהם רמ"ק, ר' משה אלשיך, ר' אלישע גאליקו, ר' יעקב בירב השני, ר' משה גלאנטי ור' משה אלקבץ.³⁰⁰¹ בנוסף להיותו פוסק, זכה להעמיק "ולירד לחכמת הקבלה יותר מהראש [=מהרשב"י] שבמירון".³⁰⁰² רבו בקבלה היה ר' שלמה אלקבץ,³⁰⁰³ והוא נקשר אל חוגי המקובלים.³⁰⁰⁴ בחייו האישיים חווה את מותם של שנים מילדיו ושתיים מנשותיו, ובצפת נישא בשלישית, כנראה בסביבות שנת ש"ז.³⁰⁰⁵ נפטר בצפת בשנת של"ה.³⁰⁰⁶ מחיבוריו הנדפסים:³⁰⁰⁷ בית יוסף, ויניציאה ש"י-סביוניטה ש"ט - קובץ מסכם של ההלכה ומקורותיה על בסיס 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש;³⁰⁰⁸ כסף משנה, ויניציאה של"ד-של"ו - על 'משנה תורה' לרמב"ם;³⁰⁰⁹ שולחן ערוך, ויניציאה שכ"ה-שכ"ו - קיצור לחיבורו 'בית יוסף';³⁰¹⁰ בדק הבית, שלוניקי

²⁹⁹⁸ "עם היותי טרוד בלימוד הישיבה" (אבקת רוכל, סי' קמג). והשווה: שם, סי' יד.

²⁹⁹⁹ ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 44; 49-50.

³⁰⁰⁰ "העמיד תלמידים רבים וגדולים בחכמה ובמעשים טובים"; (קורא הדורות, דף לה ע"א); "והוא שהרבה להרביץ תורה, והעמיד תלמיד' על כל בני דורו, ודורו רבי' הקודמי' אליו [...] כי הוא היה מעון ומשכן לשכינה [...] כי הוא היה אב ב"ד, ושקול בדורו כנגד סנהדרין" (הספד ר' שמואל יהודה קצינאלנבוגן, בתוך: בניהו, יוסף בחירי, עמ' תקכז).

³⁰⁰¹ ראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 72-73; בניהו, יוסף בחירי, עמ' קג-שלא.

³⁰⁰² מגיד משרים ת"ט, דף לט ע"א. וראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 141-148.

³⁰⁰³ פרושים על מאמרים בספר הזהר, מכת"י F10748, דף 41ב. ר' שלמה אלקבץ העיד על קרבתו של ר' יוסף קארו לעולם הקבלה (של"ה, מסכת שבועות, דף קפ ע"א). לשאלתו של ר' יוסף קארו הקדיש ר' שלמה אלקבץ חיבור קבלי (ר' שלמה אלקבץ, אמרות טהורות בעשר יסודות, מכת"י F34470, דף 220א).

³⁰⁰⁴ בדברי המגיד' עדויות רבות על עיסוקו של ר' יוסף קארו בקבלה (למשל: מגיד משרים ת"ו, דף לד ע"א; לט ע"ב; מגיד משרים ת"ט, דף ל"ב ע"ב; לג ע"ב). כדוגמה, נזכיר את ביקורם של ר' יוסף קארו ותלמידיו בסוכות בקבר רשב"י ובמירון, במטרה להתפלל על הגשמים: "[...] ורשב"י ובנו שמחו לקראתכ', בקרותכם זוהר על מערתם, ובכפר הסמוך להם [...] ואם תתמידו לקרות כן, יגלו לכם רזין עילאין וכלהו רמיוזין בזהר" (מגיד משרים ת"ו, דף יז ע"ב. וראה: בניהו, הנהגות, עמ' יד-טו). כן ביקש ללמוד מפי האר"י (בניהו, שבחי האר"י, דף מז ע"א; דלמדיגו, שלומיל, דף מז ע"א. וראה: שער הגלגולים, הקדמה לה, דף לט ע"א; הקדמה לו, דף מא ע"א; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 217-222). הוא שילב "חכמות גלויות ונעלמות" (ספר המוסר, עמ' 117), כלומר, את עיסוקו בנגלה עם עיסוקו בנסתר: "לכן חזק ואמץ בתורתך כאשר אתה עושה בתורה במשנה בגמרא רשי ותוספות ובפסק ובקבל", כי אתה מקשר אותם זה בזה" (מגיד משרים ת"ט, דף טו ע"א-ע"ב). מלבד חיבורו 'מגיד משרים', הרווי בתכנים קבליים, גם פסיקות הלכתיות שונות של ר' יוסף קארו מושתתות על הזוהר (למשל: בית יוסף, או"ח, סי' ה; קכח; קלא; רפח). יחד עם זאת, לא הייתה למגיד השפעה ישירה, ולפחות לא בלעדית, על פסיקתו. ראה: י"ל קלירס, "עניני ההלכה שבספר מגיד משרים למרן הבית יוסף", צפונות, ח (תש"נ), עמ' כג-לא; מ' חלמיש, "משהו על היגיון במערכת יחסי קבלה והלכה", ב' איש שלום (עורך), בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, ירושלים תשס"ז, עמ' 542-543 הערה 36. עוד על השפעת המגיד על עולמו הפנימי של ר' יוסף קארו, ראה: כהן, קול הנבואה, עמ' קפג הערה קלא; חלמיש, הקבלה, עמ' 161-179; תמר, אשכולות, עמ' 121-129; 143-149; זק, א"י, עמ' 51-56; ורבלובסקי, קארו, עמ' 142-146; פיין, צפת, עמ' 54-57; פיין, חסד, עמ' 103-117; פיין, משנה, עמ' 193; טברסקי, קארו, עמ' רנה-רנז; אליאור, קארו, עמ' 672-684; מ' אלטשולר, "תורת הנבואה וחויית הנבואה של ר' יוסף קארו", ב' איש שלום (עורך), בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, ירושלים תשס"ז, עמ' 273-293.

³⁰⁰⁵ מגיד משרים ת"ו, דף נג ע"ב. וראה: אידל, קארו, עמ' 126-133.

³⁰⁰⁶ אבקת רוכל, סי' קלד; פטמן, קברים, מס' 116; בנטוב, מהרי"ט, עמ' 215; אבוהב, נומולוגיה, עמ' 270. וראה: י"י גרינוואלד, הרב ר' יוסף קארו וזמנו, ניו יורק תשי"ד, עמ' 129; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 94.

³⁰⁰⁷ ראה: אבוהב, נומולוגיה, עמ' 269-270; טברסקי, קארו, עמ' רמז.

³⁰⁰⁸ "כי שם הכל מתוקן לסעודה, וכל מורה שיהיה לפניו ספר זה, ידבר בשער ולא יבוש" (בית יוסף, שו"ת, דיני גיטין וקידושין, סי' יד). וראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קח-קי; אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 1090-1096; לנדוי, קארו, עמ' ל-לד.

³⁰⁰⁹ ראה: מ' עסיס, "משהו על כסף משנה לספר זרעים ועל נוסח ספר זרעים של מפרשי הרמב"ם בזמנו של מרן", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' רעה-רפ.

³⁰¹⁰ ראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 1096-1115; יערי, הדפוס העברי, עמ' 12; בניהו, שו"ע; בניהו, יוסף בחירי, עמ' שלה-שצ; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 187-188; א' שוחטמן, "על הסתירות בשולחן ערוך ועל מהותו של החיבור

שס"ה – הגהות לשולחן ערוך;³⁰¹¹ כללי הגמרא, בתוך: ר' ישועה הלוי, הליכות עולם, ויניציאה שצ"ט;³⁰¹² אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א – שאלות ותשובות; מגיד משרים, לובלין ת"ו-ויניציאה ת"ט – יומן שיחותיו עם 'המגיד', ובו מוסר, הנהגות ופרשנות;³⁰¹³ אור צדיקים, שאלוניקי תקנ"ט – דרשות. ר' יעקב ב"ר משה בירב. נולד בקסטיליה בשנת רל"ד, שם למד בישיבת ר' יצחק אבוהב. לאחר הגירוש נדד לפאס, ומשם למצרים, בה כיהן בבית הדין של ר' יצחק שולאל,³⁰¹⁴ ועמד בראש ישיבה.³⁰¹⁵ משם נדד בין ירושלים, מצרים, עזה, דמשק, ולצפת הגיע לא לאחר שנת רפ"ד,³⁰¹⁶ בה התיישב בקביעות, כנראה, רק בשנת רצ"ה.³⁰¹⁷ נחשב "רבן של כל חכמי צפת",³⁰¹⁸ היה דרשן,³⁰¹⁹ "ודעתו רחבה בימ הגמרא".³⁰²⁰ על קיומה של ישיבה בראשותו ידוע מאז שנת רפ"ד,³⁰²¹ ולדעת ח"ז דימיטרובסקי, כאשר נוסדה "היתה ישיבתו היחידה, ולפחות הגדולה והחשובה, ושאר הישיבות בטלות אצלה".³⁰²² הישיבה התייחדה בכך שהלומדים בה היו מגדולי חכמי צפת,³⁰²³ ובהם ר' יוסף קארו, המבי"ט, ר' אברהם שלום ור' ישראל די קוראל.³⁰²⁴ בשנת רצ"ח ניסה לחדש את מפעל הסמיכה,³⁰²⁵ אבל נכשל ונאלץ לצאת

ומטרתיו", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ג (תשמ"ט), עמ' שכג-של; לנדוי, קארו, עמ' לד-לז; מרגליות, שו"ע, עמ' צ-צה; בן מנחם, שו"ע, עמ' קב-קח; גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 69-70.

³⁰¹¹ ראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קיב-קטו.

³⁰¹² ראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 1295-1296.

³⁰¹³ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שצא-תיב; תמר, אשכולות, עמ' 130-132; ורבובסקי, קארו, עמ' 15-49; 264-242; מ' פכטר, "ספר מגיד משרים לר' יוסף קארו כספר מוסר", דעת, 21 (תשמ"ח), עמ' 57-83. מרבית קטעי חיבור זה אבדו. ראה: אידל, היבטים חדשים, עמ' 37.

³⁰¹⁴ ראה: אשתור, תולדות, ב, עמ' 470-476.

³⁰¹⁵ גלר, עבודת גמר, עמ' 121.

³⁰¹⁶ דימיטרובסקי, בירב, עמ' מה.

³⁰¹⁷ שם, עמ' מו-נ.

³⁰¹⁸ חרדים, דף נג ע"ב. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נה הערה 89; פיין, לוריא, עמ' 53-55.

³⁰¹⁹ אוסף דרשות מהמאה הט"ז, מכת"י F16827; ר' יוסף אלצייג, דברי חכמים, מכת"י F3668G, דף 73א; 206א-ב; 231א; 404ב; דרושים על מאמרי חז"ל ופסוקים מהמקרא, מכת"י F641, דף 2א; ר' יוסף מפס, דרשות, מכת"י F49954, דף שצז ע"א.

³⁰²⁰ מבי"ט, ח"א סי' לו.

³⁰²¹ דימיטרובסקי, בירב, עמ' נ-נב. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 63.

³⁰²² דימיטרובסקי, בירב, עמ' נג.

³⁰²³ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 114.

³⁰²⁴ הישיבה נזכרת במקורות רבים, למשל: בירב, סי' לג; מא; מט; אבקת רוכל, סי' קכד; מבי"ט, ח"א סי' רמז; רדב"ז, ח"א סי' קעז; מהרלב"ח, סי' מו; קה; קורא הדורות, דף לב ע"א. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' נח-סז.

³⁰²⁵ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 262.

לדמשק.³⁰²⁶ בסביבות שנת ש' חזר לצפת, ועמד בראש בית דין גדול.³⁰²⁷ נפטר כנראה בשנת ש"א,³⁰²⁸ ונטמן בצפת.³⁰²⁹

מחיבוריו הנדפסים: שאלות ותשובות, ויניציאה תכ"ג – פסקים וחידושים על הש"ס;³⁰³⁰ שיטת קידושין, בתוך: מ' רבינוביץ, "תשלום שיטת מהר"י בי רב למסכת קידושין", י"ל הכהן פישמן (עורך), ספר היובל: קובץ תורני מדעי מוגש לד"ר בנימין מנשה לוי ליובלו הששים, ירושלים ת"ש, עמ' קצו-רצט; ובתוך: ח' בנטוב, "שיטת קידושין למהר"י בי רב", בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 263-268 – חידושים על מסכת קידושין; ביאור ופירוש ל"יד החזקה" לרמב"ם, בתוך: ר' משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים תשט"ז-תשי"ז.

ר' יעקב ב"ר אברהם קואלייר (קואלייר, די קוריאל, די קולויאר).³⁰³¹ לפי שמו, מוצאו ספרדי,³⁰³² וספק אם אבותיו חיו בצפת.³⁰³³ הוא היה דיין בצפת,³⁰³⁴ ששמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ז,³⁰³⁵ ש"ב³⁰³⁶ ושי"ט.³⁰³⁷

ר' יצחק מסעוד. פוסק,³⁰³⁸ מחכמי דמשק³⁰³⁹ ודרשן בג'ובר.³⁰⁴⁰ היה מתלמידי ר' יוסף קארו,³⁰⁴¹ ונמנה בין חכמי צפת בשנת ש"ח.³⁰⁴²

ר' ירמיה מארגונטי (מורגונטו). פוסק,³⁰⁴³ [...] שהיה מעיר קנדיא, והלך לצפת, ושם למד בשיבת הרב מהר"י יוסף קארו ז"ל".³⁰⁴⁴ מצפת ירד לקושטא, שם נפטר בגיל מופלג.³⁰⁴⁵

³⁰²⁶ כ"ץ, מחלוקת הסמיכה, עמ' 33-34.

³⁰²⁷ מבי"ט, ח"א סי' רפט.

³⁰²⁸ מבי"ט, ח"א סי' קג. וראה: דימטרובסקי, ויכוח, עמ' קיח-קיט; א' דוד, "לביורר שנת פטירתו של ר' יעקב בירב", עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 132; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 141-142.

³⁰²⁹ יחסותא דצדיקייא.

³⁰³⁰ ראה: מ' בניהו, "ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה", סיני, לד (תשי"ד), עמ' קסה-קסז.

³⁰³¹ לדעת מ' בניהו, 'די קואלייר' הוא השם הנכון (בניהו, יוסף בחירי, עמ' יד).

³⁰³² לרדו, שמות, עמ' 1058.

³⁰³³ ר' משה די קואלייר היה מחכמי צפת בדור הגירוש, ואולי היה מאבותיו. אודותיו ראה: הקר, גרסון, עמ' 56-57; 69; בניהו, גרסון, עמ' קב.

³⁰³⁴ מבי"ט, ח"א סי' סב.

³⁰³⁵ מהרלב"ח, סי' צג.

³⁰³⁶ מבי"ט, ח"א סי' סה.

³⁰³⁷ מתנות באדם, סי' קד. וראה: בניהו, גרסון, עמ' קב.

³⁰³⁸ קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א; מבי"ט, ח"ב סי' לב.

³⁰³⁹ מבי"ט, ח"א סי' קז; ח"ב סי' קכו.

³⁰⁴⁰ "שבהיותי בגובאר הייתי מתפלל בב"ה שם קרוב לג' חדשים, בא אלי המגיד ואמר אלי בקול מר, שדרש ה"ר יצחק מסעוד בתוך הק"ק יצ"ו [...] וכשומעי הדמרים [...] האלה נבהלתי משמוע, ואמרתי אוי לקהל שזה היה מורה הוראות י"ג שנים, ואוי לשומעים אותו [...] (בירב, סי' לג).

³⁰⁴¹ קורא הדורות, דף לו ע"א.

³⁰⁴² חרדים, דף סה ע"א.

³⁰⁴³ ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטאנדינה תצ"ז, סי' קיח; קכב; שאלות ותשובות מאת חכמי תורכיה יון וארץ ישראל מאות ט"ז-י"ז, מכת"י F43431, דף א15-א21; א99-א102ב.

ר' ישועה (דיין). ר' יעקב בירב עמד בקשר עם "החכם השלם מ"הר ישועה יצ"ו דיין המוסתערבים יצ"ו, תושבי הארץ תו"ב שבגליל העליון".³⁰⁴⁶ גם המב"ט הזכירו בשנת ש"ב כ"דיין".³⁰⁴⁷ ר' יששכר ן' סוסאן ערך עמו דיונים רבים להכרת מנהגי המוסתערבים,³⁰⁴⁸ ונעזר בו בהגהת חיבורו עד שנת של"ד.³⁰⁴⁹

ר' ישראל ב"ר מאיר די קוריאל (קורייל, קוריאל). לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁰⁵⁰ נולד באדריאנופול בשנת רס"ב, היה תלמידו של ר' יוסף פאסי,³⁰⁵¹ ונמנה בין חכמי העיר.³⁰⁵² מ' בניהו משער שעלה לצפת בסביבות שנת ש',³⁰⁵³ כאן היה תלמיד ר' יעקב בירב, ואולי נסמך על ידו.³⁰⁵⁴ היה דרשן,³⁰⁵⁵ ואולי עסק גם בקבלה.³⁰⁵⁶ היה מחכמי צפת,³⁰⁵⁷ שימש כדיין בבית הוועד,³⁰⁵⁸ ושמו חתום לצד פוסקי צפת בשנים שי"א³⁰⁵⁹ ושכ"ז.³⁰⁶⁰ היה אולי רב של אחד הקהלים,³⁰⁶¹ ועמד בראש ישיבה.³⁰⁶² בין תלמידיו נמנו ר' בצלאל אשכנזי,³⁰⁶³ ר' ישראל נג'ארה (נכדו)³⁰⁶⁴ ור' סעדיה לונגו.³⁰⁶⁵ מהריט"ץ מנה אותו לצד ר' יוסף

³⁰⁴⁴ קורא הדורות, דף מח ע"ב.

³⁰⁴⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיח.

³⁰⁴⁶ עיבור שנים, דף סט ע"א. והשווה: שם, דף מג ע"א, סג ע"ב, צ [=פן] ע"א, וכמותם רבים.

³⁰⁴⁷ מב"ט, ח"א סי' סה.

³⁰⁴⁸ למשל: עיבור שנים, דף לב ע"ב; סט ע"א.

³⁰⁴⁹ ראה: הקר, סוסאן, עמ' 86.

³⁰⁵⁰ לרדו, שמות, עמ' 1061-1062.

³⁰⁵¹ מב"ט, ח"א סי' קפ.

³⁰⁵² בניהו, קוריאל, עמ' יא-יב.

³⁰⁵³ שם, עמ' יג.

³⁰⁵⁴ בניהו, חידושה, עמ' 249.

³⁰⁵⁵ "ראש המדברים בכל מקום" (סדר זמנים, דף ח ע"ב). מלבד ספריו, פזורים חלקים מדרשותיו בקבצים שונים, למשל: מקוה ישראל, עמ' 125; ר' יוסף אלצייג, דברי חכמים, מכת"י F3668G, דף 186ב; 192ב; דרשות וחדושי תורה, מכת"י F28017, דף 9א; דרשות, מכת"י F35304, דף 39ב; חדושים מאמרים ובאורים על פסוקי מקרא ומאמרי חז"ל, מכת"י F21929, דף 52א; 53א; ר' יצחק אבוהב, קצת פרשיות, מכת"י F21911, דף 96א. וראה: פכטר, קוריאל, עמ' 802-810; בניהו, קוריאל, עמ' יח-לב.

³⁰⁵⁶ שם, עמ' טו.

³⁰⁵⁷ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' יד; דיני יבום וחליצה, סי' ה; קבץ שאלות ותשובות, מכת"י F28020, דף 29ב-38א. וראה: בניהו, קוריאל, עמ' יז-יח; איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שכג-שכד, הערה כד.

³⁰⁵⁸ מב"ט, ח"ב סי' קעב.

³⁰⁵⁹ אבקת רוכל, סי' קנה.

³⁰⁶⁰ יין המשומר, בהקדמה [עמ' 12] (בעניין התארוך, ראה: בניהו, האסכולות, עמ' עח הערה 380).

³⁰⁶¹ פכטר, קוריאל, עמ' 803; פכטר, דיסרטציה, עמ' 97-98; בניהו, קוריאל, עמ' ט-כא.

³⁰⁶² בהקשר למנהג שהנהיג נזכרו "הוא ותלמידיו ובני ישיבתו" (מב"ט, ח"א סי' קפ). ור' ישראל נג'ארה מסר: "ותלמידיו היוצקים מים על ידו, אשר יולדו על ברכיו, כרעו על ברכיהם לשתות מים מתוך בארו [...] דרכו בעקבותיו [...] (מקוה ישראל, עמ' ב). וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 143.

³⁰⁶³ אשכנזי, סי' א; קורא הדורות, דף מא ע"א.

³⁰⁶⁴ מקוה ישראל, עמ' 125.

³⁰⁶⁵ סדר זמנים, דף נד ע"ב.

קארו והמבי"ט, כמייצגיה של תקופת הזוהר בצפת.³⁰⁶⁶ נפטר בצפת בשנת של"ז,³⁰⁶⁷ ובהספדו נרמז שמת במגפה.³⁰⁶⁸

מחיבוריו הנדפסים: אור צדיקים, שאלוניקי תקנ"ט – דרשות על התורה, פרקי אבות ושיר השירים;³⁰⁶⁹ דרשות ומאמרים, ירושלים תשנ"ב (מהדורת ש' רגב).

מחיבוריו בכתבי יד: באור דרושי חז"ל, מכת"י F9522.

ר' יששכר ב"ר מרדכי נ' סוסאן. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁰⁷⁰ נולד בפאס ברבע הראשון של המאה הט"ז,³⁰⁷¹ בצעירותו עלה לצפת,³⁰⁷² ואחר כך עבר לירושלים,³⁰⁷³ שם כנראה למד מפי מהרלב"ח סמוך לשנת רפ"ח.³⁰⁷⁴ חזר לצפת אולי בשנת רצ"ח,³⁰⁷⁵ "כי שם דירתו",³⁰⁷⁶ למד מפי מורים ספרדים,³⁰⁷⁷ ואולי עמד בראשות ישיבה.³⁰⁷⁸ מצפת יצא בסוף שנת רצ"ח או בתחילת שנת רצ"ט, וי' הקר משער שנסע תחילה למצרים דרך ירושלים, ומשם לתורכיה.³⁰⁷⁹ בשאלוניקי התיישב לזמן מה, שם השלים את חיבורו.³⁰⁸⁰ היה בדמשק בשנת ש' בדרכו חזרה לצפת,³⁰⁸¹ ונמצא בקושטא בשנת שי"ד.³⁰⁸² נזכר בצפת בשנים שי"ט,³⁰⁸³ ושכ"ג.³⁰⁸⁴ עסק בקבלה,³⁰⁸⁵ וכתב ביאורים על הזוהר.³⁰⁸⁶ נפטר לא לפני שנת של"ט.³⁰⁸⁷

³⁰⁶⁶ מהריט"ץ החדשות, סי' קפט.

³⁰⁶⁷ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 216.

³⁰⁶⁸ סדר זמנים, דף נח ע"א.

³⁰⁶⁹ חיבור זה יוחס בטעות לר' יוסף קארו. ראה: פכטר, קוריאל, עמ' 802-810; בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסח, והערה 84.

³⁰⁷⁰ מרציאנו, מלכי ישרון, עמ' 179-180.

³⁰⁷¹ "החכם הנערב מבני המערב" (עיבור שנים, דף ב ע"א). וראה: דורון, דיסרטציה, עמ' 2 הערה 4.

³⁰⁷² "אמר הצעיר יששכר [...] בן סוסאן זצ"ל המערבי, הבא זה כמה שנים בימי הנעורים ממדינת פאס, העיר הגדולה לאלהים, לעיר הקדושה החשובה המהוללה צפת שבגליל העליון תוב"ב [...]" (ששון, תרגום סוסאן, עמ' 63). והשווה: שם, עמ' 66; עיבור שנים, שער הספר; דף סה ע"א-ע"ב.

³⁰⁷³ חכם מערבי בשם ר' אליהו ב"ר שמעון סוסאן נמנה בין חכמי ירושלים בשנת שפ"ה (י"מ טולידאנו, "תעודות מכתב יד", Hebrew Union College Annual, 4 [1927], עמ' 466), ואולי הוא מבני משפחתו. יצוין שבמאה הט"ו נדר ר' יוסף אבן סוסאן המערבי לעלות לארץ ישראל (א"ח פריימן, "שליחים ועולים: תעודות מקנדיאה מן המאה החמש עשרה לסה"נ", ציון, א [תרצ"ו], עמ' 202-203), וכנראה בראשית המאה הט"ז פעל בצפת ר' יצחק נ' שושן (דוד, מעורבותם, עמ' 332), אבל לא ידוע על קשר כלשהו בין כל אלה, או בינם לבין החכם הנדון.

³⁰⁷⁴ עיבור שנים, דף כט ע"א; נו ע"א. וראה: הקר, סוסאן, עמ' 84-85; ארד, ציאח, עמ' 157 הערה 133.

³⁰⁷⁵ הקר, סוסאן, עמ' 84-85; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 190.

³⁰⁷⁶ עיבור שנים, דף ג ע"א.

³⁰⁷⁷ הקר, סוסאן, עמ' 85.

³⁰⁷⁸ דודסון, עבודת גמר, עמ' 63.

³⁰⁷⁹ הקר, סוסאן, עמ' 85-86. וראה: עיבור שנים, דף ע ע"ב.

³⁰⁸⁰ "[...] הוא מההעתקה הראשונה שלקח אותה ממני יהודי א' בשלונקי [...] שהייתי מתאכסן שם בביתו [...]"] (שם, דף יב ע"א). וראה: הקר, סוסאן, עמ' 81; 86.

³⁰⁸¹ שם, עמ' 86.

³⁰⁸² שם, עמ' 85-86.

³⁰⁸³ עיבור שנים, דף סא ע"א.

³⁰⁸⁴ משפטי שמואל, סי' עג. ואולי הוא "מהורר"י נ' שושן", שר' יוסף קארו שמע מפיו הלכה (אבקת רוכל, סי' ה).

מחיבוריו הנדפסים: תיקון יששכר, קושטנדינא שכ"ד (=עיבור שנים, וינציאה של"ט)³⁰⁸⁸ - בענייני הלוח העברי, ומנהגים בצפת; אלשרה אלסוסאני, בתוך: D.S. Sasson, Ohel Dawid, I, Oxford 1932, pp. 63- 68. – תרגום התורה לערבית.

מחיבוריו בכתבי יד: מפתחות פרקי המשנה והתלמוד על סדר האלפא ביתא, מכת"י F16824. **ר' מאיר ב"ר יוסף כהן**. ר' יששכר ן סוסאן העיד, כנראה בסביבות שנת רצ"ט:³⁰⁸⁹ "ושאלתי פה צפת תוב"ב את פי המשכיל ונבון כ"ר מאיר כהן יצ"ו בכה"ר יוסף כהן נ"ע ספרדי, שהוא גדול ממני בשנים [...]"³⁰⁹⁰.

ר' מנחם ב"ר משה (ה) בבלי (החברוני). חוקרים אחדים שיערו, על סמך כינויו, שמוצאו מבבל, והיו אף שדייקן, שמוצאו מבגדד, ואחרים טענו שמוצאו ברומא.³⁰⁹¹ עד שנת רפ"ה שימש כדיין בטריקולה שביוון. לאחר מכן ישב בצפת, והיה מתלמידי ר' יעקב בירב.³⁰⁹² פסק הלכה בצפת,³⁰⁹³ ואחרי שנת ש"ו עזב לחברון, שם נפטר.³⁰⁹⁴

מחיבוריו הנדפסים: טעמי המצוות, לובלין של"א.

ר' משה ביסודו. המבי"ט העתיק בשנת ש"ה דברי הלכה "מכתיבת יד החכם כ"ר משה ביסודו יצ"ו, שהעתיקה הוא בשלוניקי במדרש דון שמואל בנבש"ת ז"ל".³⁰⁹⁵ בשנת שכ"ט נמנה עם חכמי דמשק,³⁰⁹⁶ ומ' בניהו משער שבסביבות שנת של"ה נמצא בטריפולי הצפונית.³⁰⁹⁷ אולי זהו או נכדו של החכם הספרדי ר' אברהם ביסודו, שבשנת רס"ד נמנה עם חכמי צפת, ונפטר בשנת רס"ט בעין זיתון.³⁰⁹⁸

ר' משה ברוך. מתלמידיו של ר' יוסף קארו,³⁰⁹⁹ וכנראה גם של ר' משה נג'ארה.³¹⁰⁰ שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנת רצ"ו.³¹⁰¹ היה מחכמי דמשק³¹⁰² ואדריאנופול,³¹⁰³ ומחוץ לצפת הפנה שאלות אל

³⁰⁸⁵ למשל: עיבור שנים, דף נט ע"ב.

³⁰⁸⁶ שם, דף ל ע"ב.

³⁰⁸⁷ הקר, סוסאן, עמ' 87.

³⁰⁸⁸ על הצורך בשינוי שם הספר והדפסתו מחדש, ראה: עיבור שנים, דף י ע"ב-יב ע"א; צב [=פח] ע"ב. וראה: הקר, סוסאן, עמ' 79-82; 87-90; 91-90; דוד, הקשרים, עמ' 79-80.

³⁰⁸⁹ הקר, סוסאן, עמ' 81.

³⁰⁹⁰ שם, עמ' 83.

³⁰⁹¹ א' בן יעקב, "לתולדות בני בבל בחברון", א' אלמליח (עורך), חמדת ישראל: קבץ לזכרו של גאון ישראל מרן חיים חזקיהו מדיני מחבר ספרי שדי חמד ועוד למלאת ארבעים שנה לפטירתו, ירושלים תש"ו, עמ' 89-90; בניהו, בבלי, עמ' 173-174; אנ"צ רות, "מנחם בבלי או רומי?", קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 399.

³⁰⁹² דימיטרובסקי, בירב, עמ' סז.

³⁰⁹³ קארו, שו"ת אה"ע, דיני גיטין וקידושין, סי' יד; אבקת רוכל, סי' פא.

³⁰⁹⁴ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 193.

³⁰⁹⁵ מבי"ט, ח"א סי' לה.

³⁰⁹⁶ אבקת רוכל, סי' קצ. וראה: ארד, ציאה, עמ' 214-215.

³⁰⁹⁷ בניהו, גרסון, עמ' קא-קב.

³⁰⁹⁸ ראה: שם, עמ' צט-ק; בניהו, תעודה, עמ' 115; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 151.

³⁰⁹⁹ שם, סי' נט; פה; פז; פט; קיג; קטז; קיז.

רבו ר' יוסף קארר³¹⁰⁴ ואל המבי"ט.³¹⁰⁵ מצבתו נחשפה בשנת 2009 בבית העלמין העתיק בצפת, ובה צוין שנפטר בשנת ש"ה.³¹⁰⁶

ר' משה ב"ר יצחק הדיין הלוי. נמנה עם חכמי צפת בשנת רס"ד,³¹⁰⁷ ועמד בראש ישיבה בעיר בשנת ר"ע.³¹⁰⁸ נטמן בצפת בשנת רפ"ה.³¹⁰⁹

ר' משה ב"ר זכריה (מטנבל) ורנק אשכנזי. פוסק,³¹¹⁰ שנמנה בין חכמי צפת.³¹¹¹

ר' משה ב"ר יוסף מטראני – המבי"ט. צאצא למשפחה שמוצאה בטראני שבאיטליה, שגלתה לקסטיליה.³¹¹² ככל הנראה, לאחר גירוש ספרד גלתה המשפחה לפורטוגל, ולאחר גירוש פורטוגל נדדה לתורכיה.³¹¹³ הוא נולד בשנת ר"ס בשאלוניקי,³¹¹⁴ ובאדריאנופול למד בישיבות ר' יוסף פאסי ור' אהרן מטראני דודו.³¹¹⁵ בשנת רפ"א עלה לצפת,³¹¹⁶ ולמד בישיבת ר' יעקב בירב,³¹¹⁷ שאולי הסמיך אותו.³¹¹⁸ עמד בראש ישיבה מרכזית,³¹¹⁹ ובין תלמידיו הרבים נמנו ר' יצחק משען ור' משה הלוי.³¹²⁰ עמד בראש בית הוועד,³¹²¹ והיה "מריבין תורה בקהל [הספרדי] בית יעקב".³¹²² "היה דָּבָר ומנהיג הדור, והיה עומד

³¹⁰⁰ "בא אלי תלמיד א', שמו משה ברוך, ושטר צואה בידו, ואמר לי כי החכ"ה"ר משה נאג'ארה י"ץ שלחו להראות לי [...]" (מבי"ט, ח"א סי' רפא).

³¹⁰¹ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

³¹⁰² החזיונות, עמ' קיד; אבקת רוכל, סי' קפו; מבי"ט, ח"ב סי' ט; פג; רב.

³¹⁰³ אבקת רוכל, סי' פה; אלשיך, סי' קלד; מהריב"ל, ח"א סי' קיג; ח"ג סי' ד; מהרשד"ם, אה"ע סי' קד.

³¹⁰⁴ אבקת רוכל, סי' נח-ס.

³¹⁰⁵ מבי"ט, ח"ג סי' קמא.

³¹⁰⁶ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג. מ' בניהו טען שנפטר בדמשק קודם לשנת שס"ט (בניהו, יוסף בחירי, עמ' שטו)

³¹⁰⁷ בניהו, תעודה, עמ' 112-114; למדן, יחסים, עמ' 77-78.

³¹⁰⁸ דוד, מעורבותם, עמ' 313-323. וראה: תמר, אשכולות, עמ' 23-21, והערה 45א'; בניהו, תעודה, עמ' 112-113.

³¹⁰⁹ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³¹¹⁰ אבקת רוכל, סי' עא; קבץ שאלות ותשובות מאת חכמי המזרח (מצרים, ארץ ישראל ותורכיה) במאה הט"ז והי"ז, מכת"י F4629, דף א80-א89.

³¹¹¹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362.

³¹¹² צפנת פענח, הקדמת ר' משה מטראני [השני]. המבי"ט העיד על עצמו, בהתייחסו ליוצאי פולייא בארטא: "גם כי אני מלשונם ומבני משפחתם" (מבי"ט, ח"ב סי' עז).

³¹¹³ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קא-קב.

³¹¹⁴ קורא הדורות, דף לו ע"א. וראה: דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קטו-קיז; הקר, לתולדות, עמ' 166.

³¹¹⁵ מימון, צפת, יא, עמ' יב-יג.

³¹¹⁶ "משנת הרפ"א הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ ישראל בצפת" (מבי"ט, ח"ב סי' מה). וראה: הקר, בית הלוי, עמ' 252 הערה 14.

³¹¹⁷ צפנת פענח, הקדמת ר' משה מטראני [השני]; קורא הדורות, דף לו ע"א. וראה: דימיטרובסקי, בירב, עמ' סב-סו.

³¹¹⁸ בניהו, חידושה, עמ' 249.

³¹¹⁹ הישיבה "המהוללה" (מבי"ט, ח"ב סי' קכז) נזכרה בהזדמנויות שונות, למשל: שם, סי' קלח; ח"ג סי' מה; אבקת רוכל, סי' פה; מהרשד"ם, יו"ד, סי' קיא; קורא הדורות, דף לה ע"ב.

³¹²⁰ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 199.

³¹²¹ מבי"ט, ח"ב סי' קטו; קלא; קעב-קעג.

³¹²² שם, ח"ג סי' מה. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קו-קח.

בפרץ לכל דבר אשר היה נוגע לכללות הק"ק".³¹²³ עמד בקשרי דיונים בהלכה ומחלוקות עם ר' יוסף קארו.³¹²⁴ גם כשעסק במוסר לא פנה אל הקבלה, ואף התנגד למנהגים שהתחדשו בחוגי המקובלים בצפת,³¹²⁵ אבל יחד עם זאת עסק בקבלה.³¹²⁶ כמו כן עסק בהיסטוריה, ובקורות חכמי הדורות.³¹²⁷ נפטר בשנת ש"מ,³¹²⁸ ונטמן בצפת.³¹²⁹

מחיבוריו הנדפסים:³¹³⁰ קרית ספר, ויניציאה שי"א - על 'משנה תורה' לרמב"ם; אגרת דרך ה', ויניציאה שי"ג - מוסר; בית אלהים, ויניציאה של"ו - מוסר; שאלות ותשובות, ויניציאה שפ"ט-ש"צ; התחיה והפדות, וילנא תקנ"ט - הוספה לכתבי ר' סעדיה גאון.

מחיבוריו בכתבי יד: קצור מספר יוחסין, מכת"י F53065 - קיצור לספר ההיסטוריה 'ספר יוחסין', לר' אברהם זכות; ספר הפליאה: קטע מס' [פר] הפליאה עם הערות מהמבי"ט, מכת"י B890.

ר' משה ב"ר יעקב קורדובירו - רמ"ק. "המקובל האלהי".³¹³¹ נולד בשנת רפ"ב לערך,³¹³² אולי בשאלוניקי, למשפחה ממוצא ספרדי.³¹³³ נמצא בצפת כבר בגיל עשרים,³¹³⁴ וכנראה שכבר אז החל לעסוק בקבלה.³¹³⁵ למד תורת הנסתר מגיסו, ר' שלמה אלקבץ,³¹³⁶ ותורת הנגלה מר' יוסף קארו.³¹³⁷ הגה שיטה מיוחדת ללימוד הקבלה,³¹³⁸ ונחשב לגדול המקובלים בצפת בדור שקדם לאר"י.³¹³⁹ פעל גם כדיין וכפוסק הלכה,³¹⁴⁰ ושמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שי"א,³¹⁴¹ שי"ח³¹⁴² ושכ"ב.³¹⁴³ היה

³¹²³ קורא הדורות, דף לה ע"ב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קטז-קיט; יר"מ, "רבי משה בן יוסף מטראני המבי"ט מראשוני בוני הגליל זמננו", א' אלמליח (עורך), חמדת ישראל - קבץ לזכרו של גאון ישראל מרן חיים חזקיהו מדיני מחבר ספרי 'שדי חמד' ועוד, למלאת ארבעים שנה לפטירתו, ירושלים תש"ו, עמ' 147-156.

³¹²⁴ למשל: מבי"ט, ח"ב סי' סז; קעד. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' ט-צח; קח-קיד.

³¹²⁵ ראה: הורוביץ, הערות, עמ' 273-284; כ"ץ, מתחרים, עמ' 56 הערה 120; בניהו, יוסף בחירי, עמ' קיט-קכ; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 200.

³¹²⁶ נמצאו קטעים מפירושו לספר הפליאה (ספר הפליאה: קטע מס' הפליאה עם הערות מהמבי"ט, מכת"י B890). וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קלב; חלמיש, רמב"ם, עמ' 227-228.

³¹²⁷ [ר' משה מטראני], קצור מספר יוחסין, מכת"י F53065, בהקדמה.

³¹²⁸ בנוב, מהרי"ט, עמ' 217. לפי ר' דוד קונפורטי, נפטר בשנת ש"מ (קורא הדורות, דף לה ע"ב; לו ע"א). וראה: דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קטו-קיו.

³¹²⁹ יחסותא דצדיקיא. מצבת קבורתו מוכרת כיום בבית העלמין בצפת.

³¹³⁰ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קכו-קלב.

³¹³¹ סדר זמנים, דף ט ע"ב.

³¹³² אזולאי, שם הגדולים, דף עב ע"א.

³¹³³ בן שלמה, תורת, עמ' 8.

³¹³⁴ בניהו, יוסף בחירי, עמ' קצ.

³¹³⁵ אור נערב, דף כ ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 16-17.

³¹³⁶ פרדס רימונים, הקדמה; אור נערב, דף לב ע"ב-לג ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 12-15; דוד, רמ"ק, עמ' 441-442.

³¹³⁷ פלח הרימון, דף ב ע"ב; אזולאי, שם הגדולים, דף עב ע"א. וראה: זק, רמ"ק, עמ' 11-12.

³¹³⁸ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קפט הערה 1.

³¹³⁹ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 156; 158; סמברי, דברי יוסף, עמ' 326-327. וראה: בן שלמה, יחסו, עמ' קפג-קצו; תשבי, רמ"ק, עמ' קכא-קכב.

³¹⁴⁰ לטס, עמ' 17-18; קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב; ג; באר מים חיים, סי' יט. וראה: כ"ץ, מתחרים, עמ' 57-58.

חכם קהל הפורטוגזים, והישיבה שבראשה עמד הייתה מזוהה עם קהל זה.³¹⁴⁴ בין תלמידיו נמנו ר' אברהם גלאנטי, ר' משה גלאנטי, האר"י, ר' חיים ויטאל ור' אליהו די וידאש.³¹⁴⁵ נפטר בצפת בשנת ש"ל.³¹⁴⁶ מחיבוריו הנדפסים:³¹⁴⁷ אור נערב, ויניציאה שמ"ז – על חשיבות לימוד הקבלה; תומר דבורה, ויניציאה שמ"ט – מוסר;³¹⁴⁸ פרדס רימונים, קראקא שנ"ב – עריכה שיטתית של השיטות ללימוד הקבלה, וסידורן לכדי שיטה אחת קבועה;³¹⁴⁹ ספר גרושין, ויניציאה ש"ס – יומן הגילויים הרוחניים שנחשפו בעת יציאתו עם חבריו אל השדות והקברים שבצפת ובסביבותיה; אילמה רבתי, ברודי לבוב תרמ"א – ביאורים על תורת האלוהות; תפלה למשה, פרמישלא תרנ"ב – פירוש התפילות כמנהג הספרדים;³¹⁵⁰ ספר הזוהר על חמשה חומשי תורה עם פירוש אור יקר, א-יז; כא-כג; ירושלים תשכ"ב-תשנ"ה;³¹⁵¹ תיקוני הזוהר עם פירוש אור יקר, א-ד, ירושלים תשל"ב-תשס"ד.

ר' משה ן' שושן. בן למשפחה ספרדית.³¹⁵² יצא בשליחות ר' יוסף קארו לאיטליה בין השנים ש"י-שי"ט, שם עסק בהדפסת ספריו.³¹⁵³ נזכר בהקשר לסכסוך ירושה, שבעקבותיו בא לצפת מירושלים.³¹⁵⁴

ר' משה ן' שמואל. דרשן, מתלמידי ר' ישראל די קוריאל.³¹⁵⁵

מחיבוריו בכתבי יד: דרושים, מכת"י F35265.

ר' שאול. חכם אשכנזי שהיה מיודע לר' יששכר ן' סוסאן.³¹⁵⁶

³¹⁴¹ אבקת רוכל, סי' צא. וראה: דוד, רמ"ק, עמ' 443.

³¹⁴² לטס, עמ' 17.

³¹⁴³ שם, עמ' 18; דוד, רמ"ק, עמ' 444-446.

³¹⁴⁴ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 200-201.

³¹⁴⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' קצד-קצה; גלר, עבודת גמר, עמ' 83.

³¹⁴⁶ יערי, שלומיל, עמ' קכח; ר' יחיאל תשובה, אגרת מספרת יחסות דצדיקי דארע' דישראל זכות' ותומת' וצדקת' תעמוד לכל שואל, ויניציאה ת', דף ב ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' ריב-ריג.

³¹⁴⁷ ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' ריג-רכח.

³¹⁴⁸ ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 85-86; ב' זק, "מעין נוסח ראשון של תומר דבורה לרבי משה קורדובירו", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ט (תשנ"ה), עמ' קסא-קפח. לפי עדותו של ר' משה באסולה, מסר לו ר' גדליה ב"ר משה קורדובירו, שהספר 'תומר דבורה' איננו אלא "אחד מהשבעים תמרים אשר שתל אביו הרב זלה"ה" (ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רכז).

³¹⁴⁹ ראה: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב תש"י, עמ' 16; א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 97.

³¹⁵⁰ בדפוס הנ"ל יצא בתערובת עם חיבורים שונים, ובנוסף אשכנז. בתוכו כלולים קטעים שנדפסו בדפוסים קדומים: פירוש סדר עבודת יום הכפורים, ויניציאה שמ"ז; זבחי שלמים, לובלין שע"ג (=מחזור ספרדים מימים נוראים [...]) עם פירוש [...] ר' משה קורדואירו [...]), ויניציאה שמ"ד.

³¹⁵¹ בתוך חיבור זה כלול גם החיבור 'שיעור קומה', ובו המבוא לפירוש האידרות, ושנדפס בנפרד, ורשה תרמ"ג.

³¹⁵² מימון, צפת, ט, עמ' סו-ע; בן שמעון, טוב מצרים, עמ' 105; לרדו, שמות, עמ' 1111-1117; אלמנצי, אבני זכרון, עמ' 54-56; 61; 69-70.

³¹⁵³ אבקת רוכל, סי' קצג-קצה. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 236.

³¹⁵⁴ מבי"ט, ח"א סי' לב-לג; מהרי"ט, ח"א סי' לב.

³¹⁵⁵ ר' משה ן' שמואל, דרושים, מכת"י F35265, דף ב2.

³¹⁵⁶ עיבור שנים, דף סד ע"א.

ר' שאול בר יעקב. בקונטרס שכתב חזן בית כנסת האשכנזים בפאדובה, נזכר "חכם אחד מופלג בתורה חריף ובקי סופר מהיר בדת אלוה, ושמו מהר"ר שאול בר יעקב, אשר דירתו בארץ ישראל בעיר צפת בגליל העליון, אך שבא מקרוב מארץ ישראל על דבר מצוה לקבץ עבור עניי הארץ ההיא".³¹⁵⁷ לדעת ד' קארפי, יש לתארך את המתואר במסמך לאמצע המאה הט"ז.³¹⁵⁸

ר' שלמה אזובי. העתיק בצפת את החיבור הקבלי 'ספר הקנה' בשנת רפ"ד.³¹⁵⁹ חתום על שטר בית דין בצפת בשנת רצ"ז.³¹⁶⁰

ר' שלמה אלאשקאר. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³¹⁶¹ חוכר מכס ממצרים,³¹⁶² שהחזיק חברת תלמוד תורה.³¹⁶³ ר' יוסף סמברי כינה אותו "עשיר גדול, מחזיק ישיבת ארץ ישראל", ומנה אותו בין "רבני צפת".³¹⁶⁴

ר' שלמה ב"ר משה הלוי אלקבץ. בן למשפחה ספרדית. נולד כנראה בשאלוניקי שנים ספורות לאחר הגירוש,³¹⁶⁵ שם למד מפי ר' יוסף טאיטאצאק ור' משה אלבילדה.³¹⁶⁶ לדעת מ' פכטר, בשנת רצ"ו הגיע לצפת³¹⁶⁷ והיה מגדולי המקובלים בדור שקדם להופעת האר"י. הוא פעל בה כדרשן³¹⁶⁸ וכפייטן,³¹⁶⁹

³¹⁵⁷ קארפי, בתרבות, עמ' 132 הערה 2.

³¹⁵⁸ שם, שם.

³¹⁵⁹ "אני שלמה אזובי, הצעיר שבתלמידים שבישיבת צפת שבגליל העליון, כתבתי זה הספר [...] סיימתיו בחדש חשוון שבעה עשר יום בו שנת הרפ"ד ליצירה" (ספר הקנה, מכת"י F6560, דף 235א בקולופון).

³¹⁶⁰ מהרלב"ח, סי' צג.

³¹⁶¹ בן שמעון, טוב מצרים, עמ' 152; לרדו, שמות, עמ' 326-327; נזרי, אלאשקר, עמ' 125; מרציאנו, מלכי ישרון, עמ' 35.

³¹⁶² יש לשער שמהר"ם אלאשקר ובנו ר' אברהם אלאשקר, מחשובי החכמים במצרים במאה הט"ז, היו מקרובי משפחתו. ראה: י' גליס, "רבינו משה ב"ר יצחק אל אשקר", בתוך: ר' משה אל אשקר, שאלות ותשובות מהר"ם אל אשקר, ירושלים תשי"ט, עמ' ג-ה.

³¹⁶³ מבי"ט, ח"ב סי' לג. וראה: שייבר-בניהו, פניית, עמ' קלב-קלד; דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' קיז-קכג.

³¹⁶⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325-326. והשווה: "הוא בנה תלמוד תורה, והקדיש כמה בתים לתנוקות של ת"ת, והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים של ארץ מצרים, ומחזיק ישיבות ארץ ישראל [...] (שם, עמ' 417). ר' יוסף קארו והמבי"ט אמרו עליו, שהוא "המחזיק במעוז התורה ולומדיה, מאיר לארץ ולדרי' עליה, ומזיו הודו והדרו בממונו והונו מלאה הארץ דעה" (מבי"ט, ח"א סי' רצג). עדויות אלו מתייחסות לפעליו במצרים, בארץ ישראל ובירושלים, אך לא בהכרח בצפת. וראה: שם, ח"ג סי' רז-רט.

³¹⁶⁵ פכטר, אלקבץ, עמ' 252; ורבלובסקי, אלקבץ, עמ' קמ הערה 8; מיוון, צפת, ה, עמ' שו. ככל הנראה אישים נוספים ממשפחתו התיישבו בשאלוניקי לאחר הגירוש. ראה: עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 50.

³¹⁶⁶ פכטר, אלקבץ, עמ' 251-252.

³¹⁶⁷ שם, עמ' 255.

³¹⁶⁸ בן שלמה, תורת, עמ' 264-270; פכטר, דיסרטציה, עמ' 138-193.

³¹⁶⁹ "אחר תפלת מנחה בערב שבת יוצאין כל הקהל לתוך העזרה, ומקבלין את השבת [...] ומשוררים הפיומן 'לכה דודי לקראת כלה' שעשה מהר"ר שלמה אלקבץ הלוי ז"ל [...] (אסף, שלומיל, עמ' קכז). כן חיבר פיוטים נוספים. ראה: ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, דף פו ע"א. השיר הקבלי 'כתר עליון ראשית לכל נברא', על עולם האלוהות, מובא במכת"י F5347.

ושמו חתום לצד פוסקי צפת בשנים שכ"ב³¹⁷⁰ ושכ"ג³¹⁷¹. בשנת שכ"ד נמצא בקושטא.³¹⁷² נפטר כנראה בצפת לא לאחר ראשית שנת של"ז.³¹⁷³

מחיבוריו הנדפסים:³¹⁷⁴ אילת אהבים, ויניציאה שי"ב – פירוש על שיר השירים;³¹⁷⁵ שורש ישי, קושטנטינה שכ"ו – פירוש על מגילת רות; מנות הלוי, ויניציאה שמ"ה – פירוש על מגילת אסתר; ברית הלוי, לבוב תרכ"ג – פירוש להגדה של פסח על דרך הנגלה והנסתר, ותשובה קבלית לר' יוסף קארו בשאלת קברי צדיקים בארץ ישראל (בדף לט ע"ב-מג ע"ב); ס' [דר] התפילות לבקש אדם על מזונותיו, בתוך: רצ"י ורב' לובסקי, "תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קמו-קפב – לקט תפילות ובקשות על הפרנסה, הגאולה ועניינים נוספים. מחיבוריו בכתבי יד: לקוטי הקדמות לחכמת הקבלה, מכת"י F17404; פרקי החכם כמהר"ר שלמה הלוי אלקבץ זלה"ה, מכת"י F851 – מתורתו בקבלה.

ר' שלמה ב"ר אברהם (לבית) חזן. אביו היה מחכמי ספרד שהתיישבו בשאלוניקי.³¹⁷⁶ בשנים רפ"ט³¹⁷⁷ ורצ"ג³¹⁷⁸ נמנה עם חכמי שאלוניקי. בשנת רצ"ו נמצא בצידון,³¹⁷⁹ וחתם בצפת על שטר בשנת רצ"ז.³¹⁸⁰ ר' יעקב בירב הזכירו בחיבה רבה,³¹⁸¹ ושלה על ידו את כתב הסמיכה למהרלב"ח.³¹⁸² בשנת ש"ב עוד נמנה בין חכמי צפת,³¹⁸³ אך בשנת ש"ד נמנה שוב עם חכמי שאלוניקי,³¹⁸⁴ והמשיך לפעול שם בשנים שט"ו³¹⁸⁵ ש"כ,³¹⁸⁶ שכ"ב³¹⁸⁷ וש"ל.³¹⁸⁸ בשאלוניקי אף כיהן כחכם בקהלי סיציליה.³¹⁸⁹ נפטר קודם לשנת שנ"ד.³¹⁹⁰

³¹⁷⁰ משפטי שמואל, סי' עג.

³¹⁷¹ לטס, עמ' 18.

³¹⁷² בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65.

³¹⁷³ שם, עמ' 66. וראה: תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 94-95; 206. לפי אגדה מאוחרת, "נתקנאו בו שונאי ישראל, וארב עליו ישמעאל, והרגו [...] " (ר' צבי הירש קאידנוור, קב הישר, קושטאנדינא תפ"ה, דף קלה ע"א).

³¹⁷⁴ ראה: כהן, קבלת שבת, עמ' שמד-שמה.

³¹⁷⁵ ראה: זק, אלקבץ, עמ' 288-306.

³¹⁷⁶ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 72.

³¹⁷⁷ [A. Danon], "La Communauté Juive de Salonique au XVI Siècle", *Revue des Études Juives*, 41 (1900), p. 264.

³¹⁷⁸ שם, עמ' 260.

³¹⁷⁹ מהרלב"ח, סי' צג.

³¹⁸⁰ שם, שם.

³¹⁸¹ בירב, סי' ו. וראה: מימון, צפת, יא, עמ' טז.

³¹⁸² מהרלב"ח, הסמיכה, דף רצז ע"א; רעה ע"א.

³¹⁸³ מבי"ט, ח"א סי' סב; סה.

³¹⁸⁴ מהריב"ל, ח"א סי' ו.

³¹⁸⁵ י"ר מלכו וא' אמארייליו, "ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו", ספונות, ב (תשי"ח), עמ' לב.

³¹⁸⁶ שם, עמ' לד-לה.

³¹⁸⁷ דברי ריבות, סי' יד.

³¹⁸⁸ מהרשד"ם, אה"ע סי' לח.

ר' שלמה ב"ר משה מטראני. לפי עדותו, היה שותף בהוויית הלימוד בבית מדרשו של אביו המבי"ט.³¹⁹¹

ר' שלמה ב"ר יצחק (?) ליאל. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³¹⁹² חתום על שטר בית דין בצפת, בשנת רצ"ז.³¹⁹³ אולי זהו ר' שלמה ב"ר יצחק ליאל שנקבר בשאלוניקי בסביבות שנת ש'.³¹⁹⁴

ר' שלמה הנרבוני. שמו מעיד אולי על מוצאו, מנרבון שבצרפת. נזכר בין חכמי צפת, ונהרג במחצית הראשונה של המאה הט"ז.³¹⁹⁵

ר' שלמה ב"ר יוסף סיריליו (שירליו, סאריליו). ממגורשי ספרד. נדד בין קושטא, אדריאנופול³¹⁹⁶ ושאלוניקי,³¹⁹⁷ בה למד בישיבות ר' יעקב ו' חביב ובנו מהרלב"ח. משנתגדל בתורה, עמד בראש ישיבה ובית דין בשאלוניקי. לדעת א' דוד, עלה לצפת לפני שנת ש"ב.³¹⁹⁸ היה מדייני צפת,³¹⁹⁹ ובר פלוגתם של ר' יעקב בירב³²⁰⁰ ור' יוסף קארו.³²⁰¹ לדעת ע' סמואל, עלה מצפת לירושלים סמוך לשנת ש"ו, שם נפטר בסביבות השנים שי"ג-ש"ט,³²⁰² והותיר את משפחתו בחוסר כל.³²⁰³ מחיבוריו הנדפסים: ביאור על התלמוד הירושלמי למסכתות שונות.³²⁰⁴

ר' שם טוב אדרוטל. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³²⁰⁵ נזכר בחלומו של ר' יוסף קארו, כמי שמתפלל עמו.³²⁰⁶ ר' שמחה הלוי. נמנה עם חכמי צפת.³²⁰⁷

³¹⁸⁹ סדר זמנים, דף ט ע"ב.

³¹⁹⁰ שם, שם.

³¹⁹¹ מבי"ט, הקדמת בן הרב המחבר.

³¹⁹² לרדו, שמות, עמ' 773; עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 87.

³¹⁹³ מהרלב"ח, סי' צג.

³¹⁹⁴ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 87.

³¹⁹⁵ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.

³¹⁹⁶ מהרשד"ם, אה"ע סי' קכט.

³¹⁹⁷ ראה: הקר, בית הלוי, עמ' 253.

³¹⁹⁸ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 206.

³¹⁹⁹ מבי"ט, ח"א סי' לב; רדב"ז, ח"ב סי' תרלח; אבקת רוכל, סי' קמ.

³²⁰⁰ מהרשד"ם, יו"ד סי' מ; מב; אבקת רוכל סי' רי.

³²⁰¹ אבקת רוכל, סי' כב-כה.

³²⁰² סמואל, דיסרטציה, עמ' 9-14. על פעילותו בירושלים, ראה: מבי"ט, ח"ב סי' תרלח.

³²⁰³ אסף, מכתב קארו, עמ' תקיז-תקיח.

³²⁰⁴ תלמוד ירושלמי, ברכות, מינץ תרל"ח; מעשרות, בני ברק תשמ"ה; שקלים, ירושלים תשנ"ח; חלה, בני ברק תשמ"א; ערלה, בני ברק תשמ"א; ביכורים, ירושלים תשי"א; דמאי, ירושלים תשט"ו; כלאים, ירושלים תשי"ב; מעשר שני, ירושלים תשי"ד; תרומות, בני ברק תשי"ח; משנה, שביעית, תל אביב תשל"ב. וראה: סמואל, דיסרטציה.

³²⁰⁵ לרדו, שמות, עמ' 230-231.

³²⁰⁶ מגיד משרים ת"ט, דף מז ע"ב.

³²⁰⁷ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.

חכמים שעיקר פעילותם בצפת בין השנים 1550-1580 –

תקופת הפריחה, והסתלקות האישים הבולטים

ר' אביגדור ב"ר יוסף אשכנזי. עלה מפולין לצפת לאחר שנת ש"ל עם אביו, ר' יוסף 'התנא',³²⁰⁸ והיה מתלמידי האר"י.³²⁰⁹

ר' אברהם אמארייליו. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³²¹⁰ מדייני צפת.³²¹¹ בשנת ש"נ נמנה עם חכמי ירושלים.³²¹²

---

³²⁰⁸ ראה: איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שכט.

³²⁰⁹ דלמדיגו, שלומיל, דף מד ע"ב; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 188.

³²¹⁰ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 162.

³²¹¹ מבי"ט, ח"א סי' קפט; מהרלב"ח, הסמיכה, דף רעז ע"א.

ר' אברהם ארואיטי (ארוויטו, ארואינו, ארוטי). לפי שמו, אולי מוצאו ספרדי.³²¹³ אולי היה תלמידו של ר' יעקב בירב.³²¹⁴ שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,³²¹⁵ שי"ז,³²¹⁶ שי"ח,³²¹⁷ שי"ט,³²¹⁸ של"א³²¹⁹ ושל"ד (?).³²²⁰

ר' אברהם ארובאס (ארובאיץ). מתלמידי האר"י.³²²¹

ר' אברהם ב"ר יצחק אשכנזי. שליח טבריה לשאלוניקי, לקושטא ולמצרים³²²² ולתימן בסביבות שנת של"ט.³²²³ לדעת א' יערי יש לזהותו עם ר' אברהם אשכנזי מייסד בית הדפוס בצפת בשנת של"ז.³²²⁴ בתימן סחר בספרים שהביא מארץ ישראל,³²²⁵ הורה ופסק: "ותכלית בקשתו היתה להרביץ תורה [...] מה שפלט מן המקהלות מדברי הגאונים, חדשים וישנים";³²²⁶ "איש זקן, גראה תחכמוני, בעל שכל וערמה, רשום בכל חכמה [...] בספרים רבים, גמרא ופרושים ותורות חשובים, ולחכמתו חברים מקשיבים, יודע עיון ופלפול בכל סברא לתנא ואמורא, והוא משיב תשובה נצחת לכל שואליו [...]".³²²⁷

ר' אברהם ב"ר גדליה נ' אשר – 'אב"א'.³²²⁸ מתלמידי ר' יוסף קארו.³²²⁹ בשנים שט"ו³²³⁰ ושי"ט³²³¹ נמנה בין חכמי צפת. קודם לשנת שכ"ו היה רב וראש בית הדין בחלב,³²³² ונראה ששב לצפת, ונמנה בין חכמיה.³²³³ נפטר לפני שנת שנ"ד בארץ ישראל.³²³⁴

³²¹² אשכנזי, סי' יד.

³²¹³ לרדו, שמות, עמ' 375-377.

³²¹⁴ "ע"כ מצאתי כתוב [...] ונתנו לי [...] ר' אברהם ארואיטי ז"ל תושב עיר צפת [...] ואמר שהוא מהרב [...] יעקב בי רב זלה"ה" (מהרש"ך, ח"ב סי' רטו). והשווה: חדושים על התלמוד, מכת"י F43689, דף 43ב.

³²¹⁵ אבקת רוכל, סי' קכד.

³²¹⁶ מבי"ט, ח"א סי' רפז.

³²¹⁷ לטס, עמ' 17.

³²¹⁸ מתנות באדם, סי' קד.

³²¹⁹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 318-324. וראה: גרין, פולמוס, עמ' 238 הערה 23.

³²²⁰ ראנ"ח, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65 הערה 1*).

³²²¹ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³²²² ספר המוסר, עמ' 425. וראה: שם, עמ' 39-40.

³²²³ יערי, שלוחי, עמ' 256-257.

³²²⁴ שם, עמ' 257-258. וראה: יערי, מוכר ספרים, עמ' 308-310; יערי, הדפוס העברי, עמ' 10-11; שור, תולדות, עמ' 90-91; א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים ועניני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 311-320; הלוי, ראשיתו.

³²²⁵ ספר המוסר, עמ' 285; 423-424. וראה: שם, עמ' 39-40.

³²²⁶ שם, עמ' 285. והשווה: שם, עמ' 280; 423.

³²²⁷ שם, עמ' 423.

³²²⁸ סמברי, דברי יוסף, עמ' 361.

³²²⁹ אבקת רוכל, סי' עב; אלשיך, סי' צט; ר' אברהם בן אשר, אור השכל, ויניציאה שכ"ז-שכ"ח, בהקדמת המחבר; אזולאי, שם הגדולים, דף ד ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קסו; שיב.

³²³⁰ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובות, סי' ב. וראה: בניהו, האסכולות, עמ' כח.

³²³¹ מתנות באדם, סי' קד.

³²³² אבקת רוכל, סי' עב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיב.

מחיבוריו הנדפסים: אור השכל, ויניציאה שכ"ז-שכ"ח – פירוש למדרש בראשית רבה.
ר' אברהם ב"ר יעקב בירב. "בנו [של ר' יעקב בירב], ידידו, שותה מימיו, יוצק מים על ידיו".³²³⁵ היה
דיין בצפת,³²³⁶ וחתם על פסק הלכה בשנת ש"ב.³²³⁷ נפטר לפני שנת שי"ט.³²³⁸
ר' אברהם בקארי. נמנה בין "חסידי צפת".³²³⁹
ר' אברהם הלוי ברוכים (מוגרבי). עלה ממרוקו לצפת, בה למד מפי רמ"ק³²⁴⁰ והאר"י,³²⁴¹ ועסק
בליקוט כתבי יד קדומים של הזוהר ובהגהתם.³²⁴² התפרסם במידות החסידות שלו, ובהנהגותיו המיוחדות,
בהן נהג לעורר את הציבור ללימוד, לתפילה ולהצטער בצער השכינה הגולה.³²⁴³ לדעת ד' תמר, נפטר
לפני שנת ש"ס,³²⁴⁴ ונטמן בצפת.³²⁴⁵
מחיבוריו הנדפסים: תיקוני שבת, בתוך: ר' יעקב פוייטו, ראשית חכמה הקצר, ויניציאה ש"ס, דף טו ע"ב-
יט ע"ב – תיקונים והנהגות קבליים בעניין שבת.³²⁴⁶
ר' אברהם גואקיל. מתלמידי האר"י,³²⁴⁷ ונמנה בין "חסידי צפת".³²⁴⁸
ר' אברהם ב"ר מרדכי גלאנטי (הראשון). בן למשפחת מגורשי ספרד, שעלה לצפת מרומא לא יאחר
משנת שי"ט.³²⁴⁹ למד קבלה מפי רמ"ק,³²⁵⁰ והתחבר לחוגי האר"י.³²⁵¹ נודע במידות החסידות והסגפנות
שלו,³²⁵² והנהגות חסידיות שהונהגו בצפת התייחסו לו.³²⁵³ נפטר בשנת שמ"ח,³²⁵⁴ ונקבר בצפת.³²⁵⁵

³²³³ באר מים חיים, סי' כג.

³²³⁴ סדר זמנים, דף ט ע"ב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיב.

³²³⁵ מבי"ט, ח"א סי' קג.

³²³⁶ שם, סי' לב; סב.

³²³⁷ שם, סי' סה.

³²³⁸ שם, סי' רמז. וראה: גליס, תולדות, א, עמ' מו.

³²³⁹ החזיונות, עמ' רנא.

³²⁴⁰ ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 82.

³²⁴¹ החזיונות, עמ' ריט; שער רוח הקודש, דף יא ע"ב; הגלגולים, דף מג ע"א. וראה: חלמיש, המקובלים במארוקו, עמ' 210-211.

³²⁴² זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, בהקדמה השנייה.

³²⁴³ שכטר, ברוכין; יערי, שלומיל, עמ' 205-206; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 164-165; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 225-230; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 354; החזיונות, עמ' מט-נ. וראה: פיין, צפת, עמ' 47-53; בניהו, הנהגות, עמ' כד-כה.

³²⁴⁴ תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 175.

³²⁴⁵ יחסותא דצדיקייא; קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב-מג.

³²⁴⁶ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 216-217; פכטר, צמיחתה, עמ' 82.

³²⁴⁷ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³²⁴⁸ שם, עמ' רנב.

³²⁴⁹ ראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 152.

³²⁵⁰ קול בוכים, דף ז ע"א. וראה: אידל, איטליה בצפת, עמ' 247; זק, גלאנטי, עמ' 61-86.

³²⁵¹ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 219-222.

³²⁵² שם, שם.

³²⁵³ שכטר, גלאנטי.

מחיבוריו הנדפסים: קול בוכים [=קִינַת סְתָרִים], ויניציאה שמ"ט – פירוש למגילת איכה על דרך קבלת רמ"ק;³²⁵⁶ זכות אבות, בילוגריי תרע"א – פירוש למסכת אבות.

מחיבוריו בכתבי יד: ירח יקר, ת"פ לערך, מכת"י F10919 - ביאור הזוהר לספר שמות;³²⁵⁷ קובץ, מכת"י B294 – דברי קבלה, אגדה, ופירושי מדרש ותפילה.³²⁵⁸

ר' אברהם חיון. על פי שמו, נראה שמוצאו ספרדי.³²⁵⁹ היה מתלמידי ר' יוסף קארו, וכתב פיוטים בשבח כתביו.³²⁶⁰ מ' בניהו משער שעסק בהגהות.³²⁶¹

ר' אברהם די טראנטו. תלמיד המבי"ט על פי עדותו, נזכר בהקשר לדיון על כספי ירושה בצפת בעת שהותו באדריאנופול.³²⁶²

ר' אברהם ב"ר יצחק לאניאדו (לאנדו?). לפי שמו, מוצאו ספרדי.³²⁶³ לדעת מ' בניהו, נולד בחלב בשנת ש"ה בערך.³²⁶⁴ עלה לצפת כדי ללמוד תורה בישיבת ר' יוסף קארו,³²⁶⁵ ונראה שזהו ר' אברהם בר יצחק שנמנה בין תלמידיו בסביבות שנת של"ה.³²⁶⁶ כמו כן, היה מתלמידי ר' משה אלשיך.³²⁶⁷ אולי זהו ר' אברהם לאנדו שפעל כממונה בקהל הספרדים בצפת.³²⁶⁸ לימים שב לחלב, בה נפטר לאחר שנת ש"פ.³²⁶⁹

מחיבוריו הנדפסים: מגן אברהם, ויניציאה שס"ג – דרושים על התנ"ך ומאמרי חז"ל;³²⁷⁰ נקודות הכסף, ויניציאה שע"ט – על שיר השירים.

---

³²⁵⁴ פטמן, קברים, מס' 434.

³²⁵⁵ בן טובים, בית העלמין, מס' 3272; יערי, ירושלמי, עמ' 432. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 153.

³²⁵⁶ ראה: בניהו, שבחי האר"י, עמ' 241.

³²⁵⁷ נדפס קיצור לחיבור זה: ר' אברהם אזולאי, זהרי חמה, פרעמישלא תרמ"ב. וראה: ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 102-104.

³²⁵⁸ ראה: שם, עמ' 104-106.

³²⁵⁹ ראה: י' הקר, "קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה ועל גורל המגורשים", ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה על ידי תלמידיו וחבריו, ירושלים תש"מ, עמ' סח-סט.

³²⁶⁰ דאוידזאן, אוצר השירה והפיוט, א, עמ' 86; ג, עמ' 301.

³²⁶¹ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיט.

³²⁶² אבקת רוכל, סי' פה. אירוע זה התרחש לא לאחר שנת שי"ד, שכן אחד הדיינים באדריאנופול היה ר' שלמה ך' וירגא, שנפטר בשנה זו.

³²⁶³ ראה: לרדו, שמות, עמ' 776-778; לאניאדו, לקדושים, עמ' 5; בורנשטיין מקובצקי, חלב, עמ' 187.

³²⁶⁴ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שט.

³²⁶⁵ מגן אברהם, דף ב ע"א.

³²⁶⁶ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

³²⁶⁷ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שי-שיא.

³²⁶⁸ החזיונות, עמ' סג. לפי סדר הדברים שם, נראה שידעה זו משנת של"ז. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שט.

³²⁶⁹ שם, עמ' שיא; לאניאדו, לקדושים, עמ' עב-עג; פז.

³²⁷⁰ חיבור נוסף – 'תורת חסד', פירוש מקיף על התורה, ההפטרות והמגילות, אבד ברובו. ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שי.

ר' אברהם (ה) לחמי (אל חאמי)³²⁷¹. עסק בהגהות מדרשים,³²⁷² והיה מורו של ר' ישראל נג'ארה לכתובת שירה, והוא שכינהו "החכם הנעלה המשורר כמ"ר אברהם לחמי זלה"ה, ראש לשרים ונוגנים".³²⁷³ היה מחכמי צפת,³²⁷⁴ ונמנה עמם בשנים שכ"ג³²⁷⁵ ושל"א.³²⁷⁶

ר' אברהם ב"ר שלמה עלון (אל עלוף?)³²⁷⁷. מדפיס כתבי יד, שיצא מדרעה והתיישב בצפת בשנות השישים של המאה הט"ז.³²⁷⁷ לרגל מלאכתו, נדד בין שנות השישים לשנות השמונים של המאה בין צפת, מצרים, ויניציאה, קושטא ואדריאנופול.³²⁷⁸ אולי זהו ר' אברהם אל עלוף, שנזכר כחכם השותף כמפטר וכעד בדיון משפטי בצפת.³²⁷⁹

ר' אברהם נ' פואה. לפי שמו, נראה שמוצאו מאיטליה.³²⁸⁰ חי בצפת בין השנים ש"ל-של"ב: "איש חסיד אחד (היה), ושמו ר' אברהם נ' פואה ז"ל, והיה האיש עשיר גדול וידו היתה פתוחה לעניים ואביונים מאוד".³²⁸¹

ר' אברהם ב"ר יצחק צהלון. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³²⁸² תושב צפת,³²⁸³ שכנראה היה מתלמידי האר"י.³²⁸⁴ בשנת שנ"ג נמצא בבגדד.³²⁸⁵

מחיבוריו הנדפסים: יד חרוצים, ויניציאה שנ"ה – לוח השנים; ישע אלהים, ויניציאה שנ"ה – פירוש על מגילת אסתר; מרפא לנפש, ויניציאה שנ"ה – תיקונים ודרכי תשובה לפי קבלת האר"י.³²⁸⁶

³²⁷¹ לדעת מ' בניהו, זה היה השם המקורי (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 345 הערה 2).

³²⁷² ש"א וערטיהימער, אוצר מדרשים כתבי יד, א, ירושלים תרע"ג, עמ' 9-10.

³²⁷³ ומירות ישראל, דף קלט ע"ב. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' ריז-ריט.

³²⁷⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 318.

³²⁷⁵ משפטי שמואל, סי' עג.

³²⁷⁶ סמברי, דברי יוסף, עמ' 319-324.

³²⁷⁷ "אברהם [...] עלון, אשר ארץ מולדתי [...] נה"ר דרע"ה, ונתישבתיו הו' בעיר [...] צפת" (ר' זכריה סרוק, פירוש מגלת אחרוש, ויניציאה שכ"ה, דף ב ע"א). והשווה: מדרש הנעלם על מגלת רות, ויניציאה שכ"ו, בשער; ר' יוסף קנפנטון, דרכי התלמוד, ויניציאה שכ"ה, הקדמת ר' אברהם עלון.

³²⁷⁸ אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 50-51 והערה 47.

³²⁷⁹ מבי"ט, ח"א סי' לב-לג.

³²⁸⁰ ראה: א' פואה, "על בני פואה באיטליה בכלל ועל שניים בפרט: CESARE חיזוקיה, ALDO אלדד", לכית אבותם, 3-4 (1990), עמ' 58-64.

³²⁸¹ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 237.

³²⁸² לרדו, שמות, עמ' 1022-1023.

³²⁸³ ר' אברהם צהלון, ישע אלהים, ויניציאה שנ"ה, דף ב ע"א. משום כך איננו ר' אברהם צהלון, שהמבי"ט דן בירושתו (מבי"ט, ח"א סי' לה). אדם זה היה בין החיים בשנת של"ב, אבל כנראה שנפטר קודם לשנת ש"מ, שנת מותו של המבי"ט. כמו כן, ככל הנראה איננו חכם בעל שם זה, שנפטר בפאדובה ולפי מצבתו נפטר ב"שנת ש"ט שט שב"ט עלה" (גירונדיניפי, איטליה, עמ' 34). מנוסח מעורפל זה אפשר להבין שנפטר בחודש שבט בשנת ש"ט.

³²⁸⁴ "אכן טעמתי בקצה מטה עוז חשקי וכספי העצום במעט הדבש הזה של צדיק כתמר יפרח, המקובל האלהי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"לה, ותיאורנה שתי עיני, ורוא דנה עד כען לא גלי מימות רשב"י ז"ל [...]" (ר' אברהם צהלון, מרפא לנפש, ויניציאה שנ"ה, דף ה [= ע"א]).

³²⁸⁵ הנ"ל, ישע אלהים, ויניציאה שנ"ה, דף לט ע"א.

³²⁸⁶ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 263; פכטר, צמיחתה, עמ' 83-84.

ר' אברהם קאנפילייאש. נמנה בין "חסידי צפת".³²⁸⁷

ר' אברהם קלעי (אלקלעי). לפי שמו, היה כנראה ספרדי,³²⁸⁸ ואולי היה במצרים קודם שעלה לצפת.³²⁸⁹

שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנת שכ"ג.³²⁹⁰

ר' אורי ב"ר שמעון מבייאלא. לדעת א' יערי, מוצאו מפולין.³²⁹¹ יצא בשליחות צפת בשנת של"ה לאיטליה, לאשכנז ולפולין.³²⁹²

מחיבוריו הנדפסים: יחוס האבות, הידלברג 1659 - תיאור קברי צדיקים לצרכי תעמולה.³²⁹³

ר' אליא אלמירידי (אל מרירי). מתלמידי האר"י.³²⁹⁴

ר' אליהו ב"ר דוד. חתום עם חכמי צפת על פסק הלכה משנת שי"ט.³²⁹⁵

ר' אליהו (אליא) ב"ר משה די וידאש. תלמיד רמ"ק³²⁹⁶ והאר"י.³²⁹⁷ בשנת של"ה השלים חיבורו בצפת.³²⁹⁸ בסוף ימיו עבר לחברון,³²⁹⁹ בה נפטר לא לאחר שנת שמ"ו.³³⁰⁰

מחיבוריו הנדפסים: ראשית חכמה, ויניציאה של"ט - מוסר על דרך הקבלה;³³⁰¹ תוצאות חיים, [קורו גישמי שנ"ז] – הנהגות מוסריות בענייני תשובה ותפילה.³³⁰²

מחיבוריו בכתבי יד: כונת השם, מכת"י F20988.

ר' אליהו (אליא) פאלקון (פאלקו, פאלכו) (הזקן). לפי שמו, מוצאו ספרדי,³³⁰³ ולדעת ש' שטובר עלה לצפת מתורכיה.³³⁰⁴ היה מתלמידי האר"י,³³⁰⁵ ובחבורת ר' חיים ויטאל.³³⁰⁶ אזכורים אחדים משמו,

³²⁸⁷ החזיונות, עמ' רנג.

³²⁸⁸ בניהו, קלעי, עמ' ז.

³²⁸⁹ נזכר כבעליו של כתב יד בפיוס בשנת שי"ט (ר' יצחק ערמה, פרוש כתובים, שי"ט, מכת"י F24256, דף נג ע"א בקולופון).

³²⁹⁰ משפטי שמואל, סי' עג.

³²⁹¹ יערי, שלוחי, עמ' 248.

³²⁹² שם, שם.

³²⁹³ ראה: ש' צוקר, "יחוס האבות או 'אלה מסעי': מגילת המקומות הקדושים באוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי", על ספרים ואנשים – ידיעות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 10 (תשנ"ו), עמ' 3-15; א' ריינר, "מפי בני מערבא: על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ ישראל בימי הביניים", א' לימור וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים, רעננה תשס"ה, עמ' 451-454.

³²⁹⁴ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³²⁹⁵ מתנות באדם, סי' קד.

³²⁹⁶ ראשית חכמה, שער הספר; הגלגולים, דף מג ע"א.

³²⁹⁷ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 322. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 219.

³²⁹⁸ ראשית חכמה, בהקדמה.

³²⁹⁹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362.

³³⁰⁰ תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 96.

³³⁰¹ פכטר, דיסרטציה, עמ' 369-378; פכטר, צמיחתה, עמ' 86-87; פכטר, ראשית חכמה; פיין, צפת, עמ' 89-91.

³³⁰² ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 81; פכטר, ראשית חכמה, עמ' 690-696.

³³⁰³ לרדו, שמות, עמ' 971-973; אלמנצי, אבני זכרון, עמ' 53.

³³⁰⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 318 הערה 6.

בהקשרים קבליים, פזורים בכתבים שונים,³³⁰⁷ והוא נזכר בהקשר של מעשה כניסת רוח באשה בשנת של"א,³³⁰⁸ וחתום על שטר ההתקשרות בשנת של"ה.³³⁰⁹ ר' עמנואל אבוהב החשיב אותו כמייצג את ההנהגה בצפת.³³¹⁰

ר' אליהו (אליא) ב"ר יוסף ששון. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³³¹¹ הוריו עלו לצפת בשנת רפ"ז, והוא נולד בשנת רצ"ב.³³¹² היה מחכמי צפת,³³¹³ ור' אלעזר אזכרי מזכירו בכינוי "החכם הנעלה מעיין המתגבר",³³¹⁴ בהקשר של הליכה משותפת למבי"ט, לשם בירור הלכתי.³³¹⁵ ר' אליעזר ב"ר אברהם שלום (שלם). היה חכם הקהל תחת אביו בגיל צעיר,³³¹⁶ ונפטר במגיפה בשנת שכ"ג.³³¹⁷

ר' אלעזר ב"ר משה אזכרי (אזקרי). בן למשפחה ספרדית³³¹⁸ שהיגרה לקושטא. נולד בארץ ישראל³³¹⁹ בשנת רצ"ג.³³²⁰ נסמך על ידי ר' יעקב בירב השני בשנת שנ"ט,³³²¹ והיה מתלמידי ר' יוסף סאגיש,³³²² המבי"ט³³²³ ור' יוסף אשכנזי.³³²⁴ לפי עדותו, עבר תהליך ממושך של דבקות בה' ותשובה,³³²⁵ וייסד בצפת חברות, שמטרתן להשפיע על צביונו המוסרי של הציבור.³³²⁶ אפשר שלימד

---

³³⁰⁵ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 219.

³³⁰⁶ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' ריח; רכא.

³³⁰⁷ למשל: ר' מאיר פופרש, ספר הליקוטים, ירושלים תרע"ג, דף נט ע"א; ר' משה זכות, הגהות על ספר הכונות, מכת"י F72306, דף א3.

³³⁰⁸ סמברי, דברי יוסף, עמ' 319-324. וראה: חיות, בין עולמות, עמ' 37-44; חיות, עיר המתים, עמ' 128-158.

³³⁰⁹ שלום, שטר, עמ' 145-146.

³³¹⁰ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 271.

³³¹¹ הקר, גאון ודיכאון, עמ' 583-584.

³³¹² שם, עמ' 584-585.

³³¹³ מהרש"ד, ח"א סי' כח; סמברי, דברי יוסף, עמ' 363.

³³¹⁴ חרדים, דף נג ע"ב.

³³¹⁵ חכם בשם זה הגיע לסקופיה שבמקדוניה (מהרשד"ם, חו"מ סי' תנ), אבל לא ברור אם יש קשר לזה הצפתי.

³³¹⁶ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 296-297.

³³¹⁷ מבי"ט, ח"ג סי' נד.

³³¹⁸ מילי דשמיא, עמ' 24.

³³¹⁹ "כי בארץ נולדתי, ומימי לא יצאתי" (פכטר, א"י, עמ' 318).

³³²⁰ מילי דשמיא, עמ' 25.

³³²¹ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א. והשווה: בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, עמ' 262.

³³²² חרדים, דף סה ע"א; ר' אלעזר אזקרי, לקט מכתבים, מכת"י F29346, דף א216. וראה: מילי דשמיא, עמ' 25.

³³²³ חרדים, דף נג ע"ב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קטו.

³³²⁴ אמרי שפר, דף קסז ע"א. וראה: איש הורויץ, אשכנזי, עמ' של; פרידמן, מחלוקת, עמ' 136-137.

³³²⁵ פכטר, חייו, עמ' 130-133; בניהו, שטרי, עמ' קלב-קלג.

³³²⁶ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 246.

גמרא בישיבה בחציו הראשון של היום,³³²⁷ כשחציו השני הוקדש ללימוד בחבורתו.³³²⁸ עסק בפסיקה הלכתית,³³²⁹ ובלמוד הקבלה הלך בדרכי רמ"ק.³³³⁰ נפטר בשנת ש"ס, ונטמן בצפת.³³³¹ מחיבוריו הנדפסים: ספר חרדים, ויניציאה ש"א – מניין המצוות ומוסר על דרך הקבלה;³³³² פירושים על מסכתות ברכות³³³³ וביצה³³³⁴ בתלמוד הירושלמי; מילי דשמיא, תל אביב תשנ"א – רשימות אישיות ומוסר; ספר חרדים על התורה, ירושלים תשס"ג – קטעי דרשות על התורה. מחיבוריו בכתיב יד: פרי מגדים, בתוך: לקט מכתבים, מכת"י F29346, עמ' א-217ב (בדילוגים) – פירושים על מסכתות שונות לבבלי.

ר' אלעזר ב"ר שלמה ׳ יוחאי. אולי ספרדי.³³³⁵ למד בצפת, כנראה בישיבת המבי"ט,³³³⁶ ועמד בראש ישיבה לפחות מאז שנת שי"ד.³³³⁷ היה דרשן.³³³⁸ בשנת שי"ז נמנה בין פוסקי צפת,³³³⁹ ושיגר שאלות אל מהרלב"ח,³³⁴⁰ ר' יוסף קארו,³³⁴¹ והמבי"ט.³³⁴² היה ממחדשי היישוב בטבריה, בסביבות שנת שכ"ה,³³⁴³ וכנראה ששהה גם בירושלים.³³⁴⁴ נפטר כנראה בטבריה לפני שנת של"ב.³³⁴⁵

³³²⁷ כך פירט ר' אלעזר אזכרי את סדר יומו: לאחר תפילת שחרית "ירוץ לישיבה [...] יאר לה פנים בה בהלכה ולבניה" (פכטר, אזכרי, עמ' 153). מדבריו הנמרצים נוכל ללמוד כי במחציתו הראשונה של היום עסק ר' אלעזר אזכרי בלימוד גמרא בישיבה, אולי כמורה. הביטוי 'יאר לה פנים בה בהלכה ולבניה' הנו פיוטי, ונתון לפרשנות, אך יתכן שרומז אל העובדה שהוא המשפיע, מאיר הפנים, בישיבה, דהיינו הוא המלמד בה.

³³²⁸ "מהר ירוץ למדרש עד ערב, בחברת חברים מקשיבים" (שם, שם). אם כך, הלימוד עם החבורה שבראשה עמד נשא אופי שונה לגמרי, והתנהל, כנראה, רק במחציתו השנייה של היום.

³³²⁹ מבי"ט, ח"א סי' רלה; מהרי"ט, ח"א סי' יא; צו.

³³³⁰ הורודצקי, אזכרי, עמ' 58-151; פכטר, דיסרטציה, עמ' 379-397.

³³³¹ אמרי שפר, דף קע ע"א; החזיונות, עמ' צ. מצבתו נחשפה בשנת 2009, ועליה נכתב: "פ"נ האלקי הקדוש ר' אלעזר נ"ע, ש"ס" (בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג). וראה: ר' שושן, "כמה נכסוף נכספתי", שעה טובה, 321 (תש"ע), עמ' 9; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 96-97.

³³³² ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 87.

³³³³ תלמוד ירושלמי, ברכות, ירושלים תשל"ג. וראה: ש' ליברמן, "משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי", ד' פרענקיל (עורך), ספר היוכל לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס במלאת ארבעים שנה לכהונתו בתור ספרן בישראל, ניו יורק תש"ג, עמ' שד-שיג.

³³³⁴ תלמוד ירושלמי, מסכת ביצה (מהדורת י' פרנצוס), ניו יורק תשכ"ז, עמ' 52-61.

³³³⁵ בהנחה שיש קשר משפחתי בינו לבין ר' שמואל ׳ יוחאי, מחכמי הספרדים בצפת בראשית המאה הט"ז, ושלוחה לסוריה ולתורכיה בעשור הראשון של המאה. ראה: הקר, יונים, עמ' 137; בניהו, תעודה, עמ' 112-113; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 160; דוד, מעורבותם, עמ' 317-318.

³³³⁶ מבי"ט, ח"ב סי' לה. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' קטז. יש לציין, שנמנה בהרכב בית דין שהשיג על פסיקתו הקודמת של המבי"ט (מבי"ט, ח"א סי' רפז).

³³³⁷ אבקת רוכל, סי' פה. אחד הדיינים באדריאנופול היה ר' שלמה ׳ יורגא שנפטר בשנת שי"ד, ומכאן קביעתנו לגבי התאריך. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 74. א' דוד טוען שישיבה זו הייתה בטבריה ולא בצפת (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 160 הערה 4).

³³³⁸ ר' ישראל די קוריאל, באור דרושי חז"ל, מכת"י F9522, עמ' 242-246.

³³³⁹ מבי"ט, ח"א סי' רפז.

³³⁴⁰ מהרלב"ח, סי' קא.

³³⁴¹ אבקת רוכל, סי' קפה.

³³⁴² שם, סי' קה; מבי"ט, ח"ב סי' ע.

³³⁴³ שם, ח"א סי' לד-לה; צב-צג; צו; קמג; ח"ב סי' סד; ח"ג, סי' כט; ספר המוסר, עמ' 287. חכם זה היה מעורב בדיון ההלכתי על המקווה בחמת (אבקת רוכל, סי' נב-נה; מבי"ט, ח"א סי' שמח), והגיוינית השערותו של א' דוד שמדובר בכינוי לטבריה (דוד,

ר' בנימין איטאליאנו. מצבתו נחשפה בשנת 2009 בבית העלמין העתיק בצפת, בה צוין שנפטר בשנת של"ט.³³⁴⁶

ר' בצלאל אשכנזי. פוסק ודרשן,³³⁴⁷ "החכם הש' [לם] גדול מרב ורבנן".³³⁴⁸ לא ידוע היכן נולד, אבל בצעירותו למד כנראה בצפת, בישיבת ר' ישראל די קוריאל,³³⁴⁹ ומאוחר יותר ירד למצרים ולמד מפי רדב"ז.³³⁵⁰ על עצמו העיד, ששקד מאוד על לימודיו בצעירותו.³³⁵¹ במצרים היה רב חשוב וראש ישיבה, והיה מרביותו של האר"י.³³⁵² לימים שב לצפת, ועמד בראש ישיבה בסביבות שנת של"ה.³³⁵³ בשנת שמ"ז כבר נמצא בירושלים,³³⁵⁴ היה מגדולי רבניה, ונפטר כנראה בשנה זו.³³⁵⁵

מחיבוריו הנדפסים: שאלות ותשובות, ויניציאה שנ"ה; שיטה מקובצת – אסיפת זקנים, ניו יורק 1967 - על דרך דקדוק נוסח התלמוד;³³⁵⁶ כללי התלמוד, בתוך: א' מארכס, "כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי", מ' הילדעסהיימער ואחרים (עורכים), ספר לדוד צבי כולל דברי תורה ומדע, לכבוד הרב הגדול מהור"ר דוד צבי הואפפמאן ראש הישיבה בברלין במלאת לו שבעים שנה לימי חייו, ברלין תרע"ד, עמ' 179-217; א' שוחטמן, "כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי", שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 247-

---

עליה והתיישבות, עמ' 160 הערה יד-3), בניגוד לא' יערי, ששיער שמדובר בחמה שבטוריה, ועל סמך זאת גרס שר' אלעזר ן' יוחאי "יצא לסוריה בשליחות ישיבתו" (יערי, שלוחי, עמ' 235).

³³⁴⁴ אבקת רוכל, סי' קמד.

³³⁴⁵ החזיונות, עמ' נה. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' תיז הערה 2.

³³⁴⁶ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³³⁴⁷ ראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63 הערה 1.

³³⁴⁸ מהרשד"ם, חו"מ סי' עז.

³³⁴⁹ אשכנזי, סי' א; קורא הדורות, דף מא ע"א. מרבו זה למד כנראה את 'מלאכת' הדרשנות (מקוה ישראל, עמ' 125).

³³⁵⁰ אשכנזי, סי' א. וראה: טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 13.

³³⁵¹ "כי עסק הגמרא הקני מנעורי, וימי הנעורים זכו והו דרופתקי דאורייתא, כמה שינות עוררתי מעיני, וכמה לילות על עומקה של הלכה לא נתתי שנת לעיני ולעפעפי תנומה, וכמה מאכלו' הסרחתי שלא אכלתי אותם בעתם על עסק הגמרא, וחלבי ודמי שמתו על התור" (אשכנזי, סי' טו).

³³⁵² סמברי, דברי יוסף, עמ' 160.

³³⁵³ בקונטרס המכיל דיון על הסמיכה להוראה, שמשקף את המציאות בסביבות שנת של"ה, הזכיר ר' ירמיה מוורוגוטו לאחיו: "אשר היינו תמיד מדקדקים בה, בישיבת מרנא ורבנא כמהר' יוסף קארו זלה"ה, וכמהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה, וכמהר"ר שלמה סאגיש והר"ן ז' יזא ז"ל" (דוד, אשכנזי, עמ' 454). מלשון הטקסט משתמע כי בראשות הישיבה בה למד הכותב עמדו ארבעה חכמים, כפי שהבין א' דוד (שם, עמ' 455). אך קשה להבין את העדות כך, שכן אם הייתה ישיבה כזו הרי שהייתה מרכזית ביותר. כלום לא היינו שומעים אודותיה ממקורות נוספים? האם ייתכן, שמכל המקורות מהם ידוע על תפקודם של ר' יוסף קארו ור' שלמה סאגיש כראשי ישיבות, אין אף אחד המציין שתפקדו בצוותא, ושלצדם עמדה דמות כה דומיננטית כר' בצלאל אשכנזי? וראה: טולידאנו, דיסרטציה, עמ' 13.

³³⁵⁴ רחון, ירושלים, עמ' 144; דוד, אשכנזי, עמ' 454.

³³⁵⁵ ר' שלמה סאגיש נפטר בשנת שמ"ז (מהרי"ט, ח"א סי' כד), ולאחר התייחסותו לעניין הלכתי מובאת התייחסותו של ר' בצלאל אשכנזי, ולשמו הוצמד "ז"ל" (לחם רב, סי' עב). א' וסטרייך משער שנפטר בשנת שנ"ד (וסטרייך, תמורות, עמ' 279 הערה 62).

³³⁵⁶ על המהדורות השונות של חיבור זה, ראה: גליס, תולדות, א, עמ' רנז-רנח. וראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 82-93; בניהו, הגהותיהם, עמ' נב-סו.

308 - כללי התלמוד מספרות הראשונים;³³⁵⁷ דרשות ומאמרים (מהדורת י' בוחבוט), ירושלים תשנ"ו.³³⁵⁸

ר' בצלאל ניקו. נמנה בין "חסידי צפת".³³⁵⁹

ר' ברוך ב"ר מרדכי מטיוולי. נראה שמוצאו בטיבולי שבאיטליה.³³⁶⁰ היה מפוסקי צפת כנראה בשנת שט"ו,³³⁶¹ מתלמידי ר' יוסף קארו.³³⁶²

ר' גדליה הלוי. מתלמידי האר"י,³³⁶³ החתום על כתב ההתקשרות בשנת של"ה.³³⁶⁴ נמסרו בשמו ייחודים וכוונות.³³⁶⁵ נזכר כבעל חלומות בשנת שנ"ח,³³⁶⁶ וחתום לצד חכמי צפת על פסק בשנת שס"א.³³⁶⁷ נפטר לאחר שנת ש"ע.³³⁶⁸ בבית העלמין בצפת נמצאה מצבת "ריינה אשת ר' גדליה הלוי".³³⁶⁹ מחיבוריו הנדפסים: דרושי המלכים, בתוך: ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע, ב [= קול ברמה], קארעץ תקמ"ה, דף י ע"ב-יד ע"ב – מקבלת האר"י.

ר' גדליה ב"ר משה קורדובירו. נולד בצפת בשנת שכ"ב, ולמד מפי ר' שלמה סאגיש.³³⁷⁰ בשנים שמ"ב-שמ"ח שהה באיטליה לשם הדפסת ספרים,³³⁷¹ ומשם עלה לירושלים והיה ממנהיגיה.³³⁷² בסביבות שנת שע"ח עשה באיטליה בשליחות ירושלים.³³⁷³ לדעת מ' בניהו, נפטר בירושלים בשנת שפ"ה.³³⁷⁴ ר' דוד אמריליו (אמרו, אמריו?³³⁷⁵) (גזיר). "איש חכם ושפל רוח, וזקן מופלג וחסיד, נודע בשערים כל ימיו, בעל מעשים רודף צדקה וחסד".³³⁷⁶ עלה לצפת ממצרים, וחי בדוחק ובעוני.³³⁷⁷ בשנת של"ד עוד היה בצפת, אך לאחר מכן עבר לחברון, ובראשית המאה הי"ז סבב באיטליה כשליח ירושלים.³³⁷⁸

³³⁵⁷ ראה: אלון, המשפט העברי, ב, עמ' 1296; הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 252-253.

³³⁵⁸ ראה: שוחטמן, בנין שלמה, עמ' 63 הערה 1.

³³⁵⁹ החזיונות, עמ' רנב.

³³⁶⁰ ראה: נ' אלוני, "רשימות ספרים כתבי יד מן המאה החמש עשרה מטיבולי שבאיטליה", ארשת, א (תשי"ט), עמ' 49.

³³⁶¹ כנראה הוא הרב רבינו ברוך, הנזכר בדברי ר' מרדכי קלעי כאחד "מרבני צפת מתלמידי הגאון [ר' יוסף קארו] ז"ל" (קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובות, סי' ב). וראה: בניהו, האסכולות, עמ' כח.

³³⁶² קופפר, הבהרות, עמ' 58-59. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיט.

³³⁶³ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 33; החזיונות, עמ' ריח; רכא; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; יערי, שלומיל, עמ' קכז; דלמדיגו, שלומיל, דף מב ע"ב; מו ע"א. וראה: בניהו, הנהגות, עמ' יז-יח.

³³⁶⁴ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א.

³³⁶⁵ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 213-214.

³³⁶⁶ מילי דשמיא, עמ' 65.

³³⁶⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

³³⁶⁸ החזיונות, עמ' נו.

³³⁶⁹ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³³⁷⁰ ר' משה קורדובירו, פירוש עבודת יום הכפורים, ויניציאה שמ"ז, בקולופון. וראה: בניהו, קורדובירו, עמ' פב.

³³⁷¹ יערי, שלוחי, עמ' 252; בניהו, קורדובירו, עמ' פג-פו.

³³⁷² נבחר מכסף, סי' נב; מהריט"ץ, סי' רטז. וראה: בניהו, קורדובירו, עמ' פו.

³³⁷³ ונה, תעודות, עמ' קצז-ר (בעניין התארוך, ראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 163 הערה 8).

³³⁷⁴ בניהו, קורדובירו, עמ' פט-צ.

³³⁷⁵ ראה: בניהו, רופא, עמ' 113 הערה 23.

ר' דוד ב"ר שלמה ׳אבי זמרה – רדב"ז. ״הגדול בחכמה ומנין״; ³³⁷⁹ ״והכירו כל העולם גודל עיינו וחכמתו״. ³³⁸⁰ נולד בספרד בשנת רל"ט לערך. ³³⁸¹ לאחר הגירוש התיישב בצפת, בה למד מפי ר' יוסף סראגוסי. ³³⁸² משם עבר לירושלים, וקודם לשנת רע"ד ירד למצרים, שם כיהן בבית דינו של ר' יצחק שולאל, ³³⁸³ ונחשב לגדול חכמיה במחצית הראשונה של המאה הט"ז. ³³⁸⁴ במצרים עמד בראש ישיבה, ³³⁸⁵ ובין התלמידים שהעמיד שם נמנו ר' בצלאל אשכנזי והאר"י. ³³⁸⁶ עלה לירושלים לא קודם לשנת שי"ח, ³³⁸⁷ ושימש שם בהנהגת הקהילה וברבנות. ³³⁸⁸ לא לפני שנת שכ"ד חזר לצפת, ³³⁸⁹ בה פעל כדין בבית הוועד, וכן עסק בקבלה ³³⁹⁰ ובפיוט. ³³⁹¹ ״הרביץ תורה, וימלוך על ישראל במצרים מ' [40=] שנה, ובירושלים ובצפת תוב"ב כעשרים שנה״. ³³⁹² ישב בצפת עד מותו במגיפה בשנת של"ב, ונקבר בצפת. ³³⁹³

מחיבוריו הנדפסים: ³³⁹⁴ כללי הגמרא, בתוך: ר' אברהם עקרא, מהררי נמרים, ויניציאה שנ"ט; ³³⁹⁵ אור קדמון, ויניציאה תס"ג – בקשות ותפילות; מגן דוד, אמשטילרדם [!] תע"ג, ³³⁹⁶ - פירוש לאותיות על דרך הקבלה; שאלות ותשובות, א-ב, ויניציאה תק"ט; ג, פיורדא תקמ"א; ד, ליוורנו תי"ב; ה, ליוורנו תקע"ח;

³³⁷⁶ מלאכת שלמה, בהקדמה.

³³⁷⁷ החזיונות, עמ' עו.

³³⁷⁸ אגרות ריא"ם, עמ' 206; 207. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 230-231.

³³⁷⁹ מבי"ט, ח"א סי' רפט.

³³⁸⁰ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 213-215.

³³⁸¹ הלנר, רדב"ז, עמ' 16.

³³⁸² רדב"ז, ח"ב סי' תקצו.

³³⁸³ שם, סי' תרמד.

³³⁸⁴ הלנר, רדב"ז, עמ' 16-17.

³³⁸⁵ גלר, עבודת גמר, עמ' 122-124.

³³⁸⁶ אשתור, תולדות, ב, עמ' 458-462; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 163.

³³⁸⁷ הקר, אין פורענות, עמ' 84 הערה 88; דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' 71 הערה 71.

³³⁸⁸ מצודת דוד, דף פה ע"ב. וראה: הקר, אוטונומיה, עמ' 171-172; רוזן, ירושלים, עמ' 143-144; בורנשטיין-מקובצקי, פירמאנים, עמ' 167; א' דוד, ״מעמד הכלכלי של יהודי מצרים במאה הט"ז לאור תשובות הרדב"ז״, מקדם ומים, א (תשמ"א), עמ' 86 הערה 2.

³³⁸⁹ קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב. וראה: הקר, אין פורענות, עמ' 84 הערה 88; הקר, אוטונומיה, עמ' 171; וסטרייך, תמורות, עמ' 293-295; דימיטרובסקי, ויכוח, עמ' 71 הערה 71; שייבר-בניהו, פניית, עמ' קלד.

³³⁹⁰ הלנר, רדב"ז, עמ' 16-50; אידל, היבטים חדשים, עמ' 13; 74; 266; הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 302-303. מעניין לציון, שבבעלותו הוחזקו כתבים קבליים (קובץ בקבלה, מכת"י F10463, דף 132א).

³³⁹¹ I.M. Goldman, The Life and Times of Rabbi David Ibn Zimra, New York 1970, pp. 20-21.

³³⁹² ר' יצחק עקריש, שלשה פירושים על שיר השירים, [קושטאנדינה של"ז לערך], הקדמה.

³³⁹³ יחסותא דצדיקייא; קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב; יערי, ירושלמי, עמ' 432. וראה: הלנר, רדב"ז, עמ' 17.

³³⁹⁴ ראה: שם, עמ' 18-20.

³³⁹⁵ ראה: הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 251.

³³⁹⁶ ראה: מ' בניהו, ״ספרים שחיברם ר' משה האג"ז וספרים שהוציאם לאור״, עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 154-160.

ה, בני ברק תשל"ה;³³⁹⁷ מצודת דוד, זאלקווא תרכ"ב – טעמי המצוות על דרך הקבלה; כתר מלכות, למברג תקנ"ב – תפילות; פירוש רדב"ז על משנה תורה לרמב"ם, ורשא תרמ"א-תרמ"ב;³³⁹⁸ מגדל דוד, לבוב תרמ"ג - פירוש לשיר השירים על דרך הקבלה; כללי קיצור ספר הפליאה, ירושלים תר"ע-תרע"ד. ר' דוד (ה) כהן. מתלמידי האר"י.³³⁹⁹ בשנת שנ"ז נזכר כפוסק.³⁴⁰⁰ נפטר לא לפני שנת ש"ע.³⁴⁰¹ ר' דוד (ב"ר יעקב?)³⁴⁰² נבארו (נאיארו, נאוארו). לפי שמו, נראה שמוצא משפחתו בנבארו שבספרד.³⁴⁰³ נמנה עם חכמי צפת,³⁴⁰⁴ ושמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,³⁴⁰⁵ שכ"ב,³⁴⁰⁶ שכ"ג,³⁴⁰⁷ שכ"ט,³⁴⁰⁸ של"ד (?)³⁴⁰⁹ וש"מ"ב.³⁴¹⁰ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהלי בצפת.³⁴¹¹ נפטר בשנת שס"ז.

ר' דוד סאגיש. נזכר בהקשר לבתו, שנולדה בשנת שי"ב, ומכונה "הנעלה הנבון".³⁴¹²

דומיניקו ירושלמי (Dominico Irosolimitano, Hierosolymitano) - שמואל ביוואש. לפי שמו היהודי, מוצאו ספרדי,³⁴¹³ או פורטוגזי.³⁴¹⁴ נולד בירושלים בשנת שט"ו בשם שמואל ביוואש (Samuel Vivas). לפי עדותו, בצעירותו למד 'בארץ הגליל' תורה, הלכה, קבלה אסטרונומיה ורפואה. השכלה זו הכשירה אותו לעסוק ברבנות, בדיינות וברפואה.³⁴¹⁵ חכם בשם זה העיד על מעשה בית דין, שכנראה בעצמו היה שותף בהרכבו, "בהיותו בצפת תוב"ב".³⁴¹⁶ לאחר פעילותו כדיין בקושטא התנצר בוונציה

³³⁹⁷ ראה: שם, עמ' 264-265.

³³⁹⁸ קובץ פירושים על משנה תורה לרמב"ם, תחת הכותר 'יקר תפארת', כבר יצא לאור באיזמיר תקי"ז. ראה: מ' עסיס, "משהו על 'כסף משנה' לספר זרעים ועל נוסח ספר זרעים של מפרשי הרמב"ם בזמנו של מרן", אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' שטז-שכב; הבליון, היצירה הרוחנית, עמ' 261-262.

³³⁹⁹ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁴⁰⁰ מהרי"ט, ח"א סי' כה.

³⁴⁰¹ החזיונות, עמ' נו.

³⁴⁰² מחכמי דור הגירוש בצפת, נפטר בשנת רע"ד. ראה: בניהו, גרסון, עמ' קג.

³⁴⁰³ לרדו, שמות, עמ' 856-858; גליס, תולדות, א, עמ' שז. וראה: עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 167.

³⁴⁰⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 361.

³⁴⁰⁵ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

³⁴⁰⁶ קארו, שו"ת אה"ע, דיני עכו"ם מסיח לפי תומו, סי' יא; דוד, רמ"ק, עמ' 442; 446.

³⁴⁰⁷ משפטי שמואל, סי' עג.

³⁴⁰⁸ אלשיך, סי' כז.

³⁴⁰⁹ ראנ"ח, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65 הערה 1*).

³⁴¹⁰ גלאנטי, סי' סה.

³⁴¹¹ אלשיך, סי' כז.

³⁴¹² הקר, גאון ודיכאון, עמ' 585-586.

³⁴¹³ לרדו, שמות, עמ' 415-420; מרציאנו, מלכי ישרון, עמ' 58.

³⁴¹⁴ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 70.

³⁴¹⁵ פריבור, דיסרטציה, עמ' 34-35; 59; פופר, דומיניקו ירושלמי, עמ' 635.

³⁴¹⁶ מהרש"ך, ח"א סי' כח.

בשנת 1593, והמיר שמו לדומיניקו ירושלמי. לאחר מכן פעל באיטליה בשרות הצנזור, בתרגום לעברית ובהוראת השפה העברית, וחיבר פולמוסים נוצריים כנגד היהודים. נפטר בשנת 1621.³⁴¹⁷

מחיבוריו הנדפסים: ספר הזיקוק, בתוך: ג' פריבור, ספר הזיקוק של דומיניקו ירושלמי (1555-1621) והשפעתו על הדפוס העברי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ד, עמ' 170-349 – אינדקס לחיבורים עבריים למטרת צנזור.

מחיבוריו בכתבי יד: הגיגים על נושאים מהתנ"ך, מכת"י F18156; העתקות ותרגומים לברית החדשה ולספרים החיצוניים, שע"ו-שע"ז, מכת"י F18513; F18514; F640.³⁴¹⁸

ר' וידאל. על מצבה משנת של"ב בבית העלמין בצפת נחקק: "הישיש ונבון כה"ר וידאל נאר"ר זלה"ה".³⁴¹⁹

ר' ז'ן זיזא. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁴²⁰ ישיבה בראשותו נזכרת בדברי ר' ירמיה מוורוגוט, באזכור מסביבות שנת של"ה, ולא ידוע עליה או על העומד בראשה דבר מכל מקום אחר.³⁴²¹

ר' זכריה ב"ר שלמה ועכשיל אשכנזי. דיין בבית הדין האשכנזי בשנת שכ"ה.³⁴²²

ר' זרחיה (ב"ר משה?) קורדובירו. מצבת קבורתו נמצאה סמוך לקבר ר' משה קורדובירו בצפת, ולשמו צורף הכינוי "האלקי הקדוש".³⁴²³

ר' חיים ב"ר יוסף ויטאל. נולד בשנת ש"ג³⁴²⁴ בקלבריה,³⁴²⁵ ומשם עלה עם בית אביו לצפת, ועל אף

מוצאו פעל רוב חייו ב'סביבה' ספרדית.³⁴²⁶ למד קבלה מפי האר"י משנת של"א ועד מותו בשנת

של"ב,³⁴²⁷ ולפי עדותו,³⁴²⁸ כמו גם לפי מסורות מאוחרות,³⁴²⁹ נחשב לתלמידו החשוב ביותר, ורק לו

בלבד הרשה האר"י ללמד את תורתו ולכתבה.³⁴³⁰ הוא הנהיג בצפת את חברות תלמידי האר"י לאחר

³⁴¹⁷ A. Bernstein, Jewish Witnesses for Christ, Jerusalem 1999, pp. 40-41; פריבור, דיסרטציה, עמ' 35-55.

³⁴¹⁸ ראה: שם, עמ' 55-58.

³⁴¹⁹ פטמן, קברים, ללא מספור מזהה.

³⁴²⁰ לרדו, שמות, עמ' 546.

³⁴²¹ דוד, אשכנזי, עמ' 455 הערה 12. וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 50-51.

³⁴²² קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב.

³⁴²³ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³⁴²⁴ החזיונות, עמ' א.

³⁴²⁵ "הרב המקובל הר' חיים ויטאל ז"ל, הנקרא קלאברי"ס [...] ונקרא כן לפי שארץ מולדתו היתה ארץ קלאברי"ה, ונתיישב בצפת" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 326). והשווה: דלמדיגו, שלומיל, דף לז ע"ב; לח ע"ב; ר' חיים ויטאל, ספר הגלגולים, פרנקפורט תמ"ד, בשער. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 167.

³⁴²⁶ אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 161.

³⁴²⁷ שם, עמ' ד; קלד. וראה: אביב"י, כתבי ויטאל, עמ' עז-עח; פיין, לוריא, עמ' 285-289.

³⁴²⁸ עץ חיים, דף ד ע"ב; שער ההקדמות, דף ד ע"א; החזיונות, עמ' ד; ח; קלד; קפח; רז-רח; רל; שער הגלגולים, דף נג ע"ב; סב ע"ב-סג ע"א; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 242-243. ולפי מה שמסר, עצם עלייתו של האר"י ממצרים לצפת נועדה ללמדו את תורתו (שער הגלגולים, דף מט ע"א). וראה: קויפמאן, בק, עמ' 146-147; לנוויץ, ויטאל, עמ' 200-203.

³⁴²⁹ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 334; 336; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 164; עמק המלך, דף יב ע"א.

³⁴³⁰ שלום, מגמות עיקריות, עמ' 254-255.

מותו,³⁴³¹ ולעתים מסר מתורת האר"י שקיבל מפי חבריו תלמידי האר"י.³⁴³² בשנת של"ח עלה מצפת לירושלים.³⁴³³ בין השנים שמ"ו-שנ"ד פעל שוב בצפת,³⁴³⁴ אז למד הלכה מפי ר' משה אלשיך,³⁴³⁵ ואף נסמך על ידו בשנת ש"נ.³⁴³⁶ לאחר מכן שב לירושלים, ומשם עקר לדמשק משנת שנה"ה,³⁴³⁷ שם נפטר כנראה בשנת ש"פ.³⁴³⁸ רוב חיבוריו עוסקים בקבלה, אך נמצאו גם פסקים הלכתיים שלו.³⁴³⁹ מחיבוריו הנדפסים:³⁴⁴⁰ סדר האצילות בקיצור מופלג, בתוך: ר' שלמה יוסף דלמדיגו, תעלמות חכמה, בסליאה שפ"ט, דף נה ע"א-נו ע"א – דרוש על מהלך האצילות;³⁴⁴¹ שערי קדושה, קושטאנדינא 1734 – ענייני תשובה;³⁴⁴² חק לישראל, קהיר 1740 – לימוד מקרא, משנת חז"ל וזוהר לפי סדר פרשיות השבוע; ליקוטי תורה ונביאים וכתובים, זולקוה 1775 – טעמי המצוות ודרושים מתורת האר"י;³⁴⁴³ עץ חיים, קארעץ 1782 – נחשב לחיבור המרכזי בקבלת האר"י;³⁴⁴⁴ אוצרות חיים, קארעץ 1783 – נחשב לספר יסוד בקבלת האר"י;³⁴⁴⁵ שער היחודים ותיקון עונות, קארעץ 1783 – ענייני תיקוני עבירות וייחודים;

³⁴³¹ ראה: שלום, שטר, עמ' 133-160; החזיונות תשס"ו, עמ' 20-21.

³⁴³² למשל: שער ההקדמות, דף ד ע"א. הדוגמאות לכך רבות מאוד, ופזורות בכל כתביו.

³⁴³³ החזיונות, עמ' ו; סד; שער הגלגולים, דף סג ע"א; באר מים חיים, סי' יט; מלאכת שלמה, הקדמה; אזולאי, שם הגדולים, דף כט ע"א. וראה: רוזן, ירושלים, עמ' 144; מ' בניהו, "רבי חיים ויטאל בירושלים", עיר הקודש והמקדש, תשל"ז, עמ' 162-167; שלום, שטר, עמ' 138-139. על גורם יציאתו מירושלים מסר ר' חיים ויטאל שהיה מחמת "קטטות ולשון הרע" (החזיונות, עמ' קכא), אבל לפי מסורת מאוחרת נמלט ר' חיים ויטאל מירושלים בשל התנכלות השלטונות היהודי העיר. ראה: אזולאי, שם הגדולים, דף כט ע"א; דודסון, סוד המעיין, עמ' 8.

³⁴³⁴ החזיונות, עמ' י; סו. וראה: החזיונות תשס"ו, עמ' 21.

³⁴³⁵ החזיונות, עמ' ב; ח; קמא; קעז.

³⁴³⁶ "גם ראיתי פתקא, מכתב יד מהר"ם אלשיך עצמו, וכתוב בה שבכח אשר נסמך ממרן מהר" יוסף קארו, הוא סומך את ר' חיים ויטאל, יורה יורה ידיו ידיו, ככל דיין מוסמך, והזמן כ' אלול שנת הש"ן" (אזולאי, שם הגדולים, דף כח ע"ב-כט ע"א). והשווה: אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א; בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: ורבלובסקי, קארו, עמ' 28 הערה 2; מרוז, דיסרטציה, עמ' 2.

³⁴³⁷ החזיונות, עמ' צד. וראה: מ' בניהו, "חידוש הפולמוס על פיטור תלמידי חכמים ממיסים בירושלים בשנת שנה"ו וסיבת עקירת דירתו של רבי חיים ויטאל מירושלים לדמשק", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ח (תשנ"ד), עמ' רמא-רסב; החזיונות תשס"ו, עמ' 22.

³⁴³⁸ ראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 142-143.

³⁴³⁹ למשל: מהר"ם, ח"א סי' עב; באר מים חיים, סי' יט; פב-פו. וראה: י' נסים, "תשובות רבי חיים ויטאל", ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 331-351.

³⁴⁴⁰ ראה: אזולאי, שם הגדולים, דף כח ע"ב; אביב"י, עץ חיים, עמ' פה-פו; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 98-145; ב, עמ' 860-864; מרוז, דיסרטציה, עמ' 39-69; י' הלל, ספר כתבים חדשים לרבינו חיים ויטאל זלה"ה, ירושלים תשנ"ח, עמ' י.

³⁴⁴¹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 141-142.

³⁴⁴² ראה: פכטר, צמיחתה, עמ' 87-88.

³⁴⁴³ בעריכת ר' מאיר פופרש, על פי עריכת ר' יעקב צמח. ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' ע-עא.

³⁴⁴⁴ בעריכת ר' מאיר פופרש, על פי ר' יעקב צמח. ראה: בניהו, שבחי האר"י, עמ' 240; כהן, קול הנבואה, עמ' רי-ריא; אביב"י, בנין אריאל, עמ' כו-לב; סח-ע; פה-צה; אביב"י, כתבי ויטאל, עמ' עט-פ; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 47-52; 110-126; אליאור, ציפיות משיחיות, עמ' 38-49. חיבור זה נקרא גם 'מבוא שערים' (ראה: אביב"י, עץ חיים, עמ' פז; פז; אביב"י, בנין אריאל, עמ' מו-נב; נד-נה; אביב"י, קבלת האר"י, ג, עמ' 1152-1155), וגם 'תולדות אדם' (ראה: אביב"י, עץ חיים, עמ' פז; פז).

³⁴⁴⁵ מעובד על ידי ר' יעקב צמח. ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' נו-נט; צו-צט; אביב"י, כתבי ויטאל, עמ' פב-פג; אביב"י, קבלת האר"י, ג, עמ' 1156-1157.

ארבע מאות שקל כסף, קארעץ 1804 – כנראה האחרון בספרי ר' חיים ויטאל;³⁴⁴⁶ לימודי אצילות, למברג 1850 – מתורת האר"י; שער המצוות, שאלוניקי 1852 – החמישי משמונת השערים;³⁴⁴⁷ שער הכוונות, שאלוניקי 1852 – כוונות התפילה, השישי משמונת השערים (בתוכו כלול עיקר החיבור: פרי עץ חיים, קארעץ 1782 – כוונות התפילות לפי קבלת האר"י, ובתוכו כלול עיקר החיבור: עולת תמיד, שאלוניקי 1854;³⁴⁴⁸ ספר הגורלות, ירושלים 1863 – על שנים עשר המזלות ושבעת כוכבי הלכת, ותורת הגלגולים; שער הפסוקים, ירושלים 1863 – הרביעי משמונת השערים;³⁴⁵⁰ שער הגלגולים, ירושלים 1863 – בענייני גלגול נשמות, השמיני משמונת השערים (בתוכו כלול עיקרו של החיבור: ספר הגלגולים, פרנקפורט דמיין תמ"ד³⁴⁵¹); ספר הגורלות, ירושלים 1863; שער ההקדמות, ירושלים 1865 – הראשון משמונת השערים;³⁴⁵³ עץ הדעת טוב, זולקוה 1871 – פירושים על התורה; שער רוח הקודש, ירושלים 1874 – השביעי משמונת השערים;³⁴⁵⁴ אדם ישר, קרקוב 1885;³⁴⁵⁵ שער מאמרי רשב"י, ירושלים 1898 – על הזוהר, השני משמונת השערים;³⁴⁵⁶ שער מאמרי חז"ל, ירושלים 1898 – השלישי משמונת השערים;³⁴⁵⁷ ספר החזיונות, ירושלים תרכ"ו – יומן חלומות מיסטי;³⁴⁵⁸ ספר התכונה, ירושלים תרכ"ו – בענייני אסטרונומיה; הגהות לספר הזוהר, בתוך: ספר הזוהר, וילנא תרפ"ח; דרך חיים, ירושלים תרצ"ח – בענייני רפואות הנפש; קהילת יעקב, ירושלים תשנ"ב – דרושי כוונות;³⁴⁵⁹ ספר הדרושים, ירושלים תשנ"ו – סכום דרושי האר"י.

מחיבוריו בכתבי יד: ספר הרפואות, לאחר ש"ע, מכת"י F42440 – סגולות ורפואות בעריכת ר' שמואל ויטאל;³⁴⁶⁰ גלא עמיקתא, שע"ג, מכת"י F72328 – דרושים בעריכת ר' אפרים פנצירי;³⁴⁶¹ דרוש השתלשלות העולמות, תכ"ה, מכת"י F15461 – דרושים מאת האר"י, ר' חיים ויטאל, ר' יוסף ן' טבול ור'

³⁴⁴⁶ ראה: כהן, קול הנבואה, עמ' ריא-ריב.

³⁴⁴⁷ ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' מא.

³⁴⁴⁸ ראה: אביב"י, עץ חיים, עמ' פח; צ; אביב"י, בנין אריאל, עמ' סב-סג.

³⁴⁴⁹ ראה: שם, עמ' מא-מג; אביב"י, קבלת האר"י, ג, עמ' 1158.

³⁴⁵⁰ ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' מ.

³⁴⁵¹ בעריכת ר' מאיר פופרש, על פי עריכת ר' יעקב צמח. וראה: שם, עמ' ע-עא; מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 64-65.

³⁴⁵² ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' מה.

³⁴⁵³ ראה: שם, עמ' לד-לז.

³⁴⁵⁴ ראה: שם, עמ' מד-מה; כהן, קול הנבואה, עמ' רכח.

³⁴⁵⁵ מעובד על ידי ר' יעקב צמח. ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' סד; צט-קז.

³⁴⁵⁶ ראה: שם, עמ' לז-לט.

³⁴⁵⁷ ראה: שם, עמ' לט-מ.

³⁴⁵⁸ ראה: החזיונות תשס"ו, עמ' 23-43; 41-43; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 126-138; מ' אורון, "חלום חזון ומציאות בספר החזיונות לחיים ויטל", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 299-309; יסיף, בשדות ובמדברות, עמ' 89-99; תמר, אשכולות, עמ' 81-115; חיות, ויטאל, עמ' 141 הערה 9.

³⁴⁵⁹ על פי עריכת ר' יעקב צמח. ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' נד-נה; אביב"י, עץ חיים, עמ' צ.

³⁴⁶⁰ ראה: מ' בניהו, "ענייני רפואה בכתוב יד לא ידוע של רבי חיים ויטאל", קורות, 9, 3-4 (תשמ"ו), עמ' 3-16.

³⁴⁶¹ ראה: אביב"י, בנין אריאל, עמ' כד.

ישראל סרוק;³⁴⁶² אשכול הכופר, מכת"י F51879; באור על מגלת איכה על דרך הקבלה, מכת"י F6600; באורים והערות על הזהר, מכת"י F16142; בענין ספרי קבלה הנמצאים, מכת"י F14541 – על תולדות השתלשלות הקבלה; ספר הלקוטים, ת"ג, מכת"י F34304 – פירושים לזוהר ולתורת האר"י; פרוש מסכת אבות, מכת"י F7408; דרוש אדם קדמון;³⁴⁶³ קיצור כנפי יונה;³⁴⁶⁴ קונטרס מנהגים;³⁴⁶⁵ עין הדעת טוב – פירושים על התנ"ך.³⁴⁶⁶

ר' חיים ב"ר יצחק (ה)חבר (חברייא). נמנה בין חכמי צפת,³⁴⁶⁷ והיה מתלמידי ר' יוסף קארו³⁴⁶⁸ ור' בצלאל אשכנזי.³⁴⁶⁹ חתם בין חכמי צפת על פסק הלכה בשנת רצ"ו.³⁴⁷⁰ בשנת ש"ו נמצא בדמשק, כנראה כחכם קהל הסיציליאנים.³⁴⁷¹ לאחר מכן חזר לצפת, ושמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שי"ז,³⁴⁷² שכ"ט³⁴⁷³ ושל"ד (?).³⁴⁷⁴ בשנת שכ"ט שימש כחכם קהלי בצפת.³⁴⁷⁵ לא לאחר שנת של"ה נמצא שוב בדמשק,³⁴⁷⁶ ופעל שם לפחות עד שנת שנ"ה.³⁴⁷⁷ נראה שחיבוריו בפרשנות מדרשי חז"ל אבדו.³⁴⁷⁸ מחיבוריו בכתבי יד: לקוטי דרשות על התורה ומאורעות אחרים, מכת"י F22257.

ר' חיים הלוי אשכנזי. שכנו של ר' חיים ויטאל, ונזכר בחלומו בשנת שכ"ו כדמות זקן, ששותף עמו בהנהגות קבליות.³⁴⁷⁹

ר' טוביה ב"ר אברהם הלוי. מחכמי צפת,³⁴⁸⁰ למד מפי ר' יוסף קארו³⁴⁸¹ ור' שלמה סאגיש.³⁴⁸² נפטר בשנת שע"ח, ונקבר בצפת.³⁴⁸³

³⁴⁶² ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 107-108.

³⁴⁶³ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 104-106; ג, עמ' 1074-1075; 1095-1078.

³⁴⁶⁴ ראה: שם, א, עמ' 108-109.

³⁴⁶⁵ ראה: שם, עמ' 109.

³⁴⁶⁶ ראה: שם, עמ' 144-145.

³⁴⁶⁷ אבקת רוכל, סי' עג; סמברי, דברי יוסף, עמ' 361.

³⁴⁶⁸ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

³⁴⁶⁹ [ר' חיים חברייא], לקוטי דרשות על התורה ומאורעות אחרים, מכת"י F22257, דף 50ב; 86ב. לדעת י' אביב"י למד מפיו במצרים (אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 886), אבל לא מצאנו ששהה במצרים.

³⁴⁷⁰ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

³⁴⁷¹ עיבור שנים, דף ז ע"א-ע"ב; אבקת רוכל, סי' קיג-קיד.

³⁴⁷² מבי"ט, ח"א סי' רפז.

³⁴⁷³ אלשיך, סי' כז.

³⁴⁷⁴ ראנ"ח, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65 הערה *1).

³⁴⁷⁵ אלשיך, סי' כז.

³⁴⁷⁶ אבקת רוכל, סי' עג. בעת דיון זה היה ר' יוסף קארו עדיין בחיים. אמנם, סמוך לאחר מותו נמצא ר' חיים החבר בצפת (עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם). ייתכן אפוא שנדד בין שני היישובים, או שחתם על מסמך זה כשכבר היה בדמשק.

³⁴⁷⁷ באר מים חיים, סי' מג.

³⁴⁷⁸ ר' חיים כפוס, ספרי חיים, מכת"י F6700, דף 193א. וראה: ספרא דבי רב (מהדורת א' שושנה), ירושלים תשנ"א-תשנ"ו, עמ' רנט-רסא; מ' כהנא, "פירושים לספרי הגנוזים בכתובי יד", מ' בניהו (עורך), ספר זכרון להרב יצחק נסים זכר צדיק לברכה הראשון לציון הרב הראשי לישראל, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קטו.

³⁴⁷⁹ החזיונות, עמ' מג-מד.

מחיבוריו הנדפסים: חן טוב, ויניציאה שס"ה - דרושים על התורה.

ר' יהודה אבירלין (הבירלין). היה מעשירי שאלוניקי, ³⁴⁸⁴ ולדעת מ' בניהו עלה לצפת בשנת שכ"ד. ³⁴⁸⁵ לאחר שעלה לצפת היה מעשירי קהל האשכנזים וממנהיגיו, והסעיר את חכמי העיר כאשר פעל לביטול פטור החכמים ממסים בסביבות שנת שכ"ח. ³⁴⁸⁶ לדעת מ' בניהו, הוא סידר את הסכמות קהל האשכנזים בשנת שכ"ה, ³⁴⁸⁷ וככל הנראה הנהיג את השינויים בתקנות קהל האשכנזים בשנת של"ו. ³⁴⁸⁸ היה מקורב לחוגי האר"י בצפת, ³⁴⁸⁹ ונמנה בין "חסידי צפת". ³⁴⁹⁰ לדעת מ' בניהו, נפטר סמוך לשנת שמ"ב, ³⁴⁹¹ ייתכן שבגיל מבוגר, "ויקרוב לזקנה ושיבה". ³⁴⁹²

ר' יהודה ב"ר אברהם אלגאזי. בן למשפחת חכמים ידועה בתורכיה ובארץ ישראל. ³⁴⁹³ דרשן ³⁴⁹⁴ ופוסק, ³⁴⁹⁵ שעמד בקשר עם ר' יוסף קארו. ³⁴⁹⁶ היה באנקונה בשנת של"ל, ³⁴⁹⁷ ונמנה כנראה עם חכמי בורסה. ³⁴⁹⁸ נפטר בצפת, ³⁴⁹⁹ ומצבתו נחשפה בשנת 2009 בבית העלמין העתיק בעיר. ³⁵⁰⁰

מחיבוריו הנדפסים: שער יאודה, שאלוניקי [תקס"ה] – על הרמב"ם.

מחיבוריו בכתבי יד: חידושים על התלמוד (כתובות), מכת"י F50065.

ר' יהודה ב"ר אורי הלוי אשכנזי. נמנה עם דייני בית הדין האשכנזי בשנת שכ"ה, ונמסר שמוצאו מהיידלברג. ³⁵⁰¹ אפשר שזהו ר' יהודה אשכנזי שהיה תלמיד האר"י ומקורבי משפחתו, ³⁵⁰² ונמנה בין "חסידי צפת". ³⁵⁰³

-
- ³⁴⁸⁰ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362.
- ³⁴⁸¹ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 270.
- ³⁴⁸² קורא הדורות, דף מח ע"א; אזולאי, שם הגדולים, דף לא ע"ב.
- ³⁴⁸³ יערי, ירושלמי, עמ' 432.
- ³⁴⁸⁴ מהרשד"ם, חו"מ סי' מ. וראה: בניהו, הסכמת, עמ' קיג.
- ³⁴⁸⁵ שם, עמ' קיג-קיד.
- ³⁴⁸⁶ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 235-238; 293.
- ³⁴⁸⁷ בניהו, הסכמת, עמ' קיד-קטו.
- ³⁴⁸⁸ מבי"ט, ח"ג סי' צו. יש להניח, שהשם ה"ר יהודה אבמין, כפי שמופיע במקור זה, הוא שיבוש של שמו.
- ³⁴⁸⁹ החזיונות, עמ' רנב; שער הגלגולים, דף י ע"א.
- ³⁴⁹⁰ החזיונות, עמ' רנב.
- ³⁴⁹¹ בניהו, הסכמת, עמ' קיז.
- ³⁴⁹² מבי"ט, ח"ג סי' ו. וראה: וסטרייך, תמורות, עמ' 277-279.
- ³⁴⁹³ ראה: א' אלמליח, הראשונים לציון – תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל, עמ' 98-117.
- ³⁴⁹⁴ ר' יוסף אלצייג, דברי חכמים, מכת"י F3668G, עמ' 40ב.
- ³⁴⁹⁵ ראנ"ח, ח"ב סי' נו.
- ³⁴⁹⁶ אבקת רוכל, סי' רטז.
- ³⁴⁹⁷ מהרש"ך, ח"א סי' לא. והשווה: ראנ"ח, ח"א סי' קא; תורת אמת, סי' קפד.
- ³⁴⁹⁸ תורת אמת, סי' מד. וראה: י"ש שפיגל, "ר' [נסים] שלמה אלגזי", בתוך: ר' שלמה אלגזי, גופי הלכות, תל אביב [תשמ"ד], עמ' 1 הערה 2.
- ³⁴⁹⁹ ר' ברוך קאלומיטי, אבק דרכים, א, שאלוניקי [תקע"ד], דף יב ע"ב.
- ³⁵⁰⁰ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

ר' יהודה הכהן. נקבר בצפת (בצמוד לקבר רמ"ק), ועל מצבתו נחקק: "פ"נ ר' יהודה הכהן. גלב"ע בששה ועשרים לחודש אייר שנת שי"ג".³⁵⁰⁴ אולי זהו ששמו חתום לצד חכמי צפת בשנת רס"ד.³⁵⁰⁵

ר' יהודה הכהן. נקבר בצפת בשנת שט"ז, ועל מצבתו נחקק: "ציון הלזו נפש נכון ומאד נעלה כהר"ר יהודה הכהן".³⁵⁰⁶ אולי זהו ששמו חתום לצד חכמי צפת בשנת רס"ד.³⁵⁰⁷

ר' יהודה משען. מתלמידי האר"י וחבר בחבורת ר' חיים ויטאל.³⁵⁰⁸ כתב ליקוטים מתורות רמ"ק, ר' שלמה אלקבץ,³⁵⁰⁹ האר"י,³⁵¹⁰ ור' חיים ויטאל.³⁵¹¹ נזכר כ'צראף' המקבל לידיו סכום כסף, במטרה להעבירו לבעלי חוב בירושלים,³⁵¹² ור' דוד קונפורטי כתב עליו שהיה "חכם מקובל ועשיר מופלג".³⁵¹³ נפטר כנראה לא לפני שנת שע"ג.³⁵¹⁴

מחיבוריו בכתבי יד: ר' חיים ויטאל, השערים, מכת"י F30650, בסוף כתב היד - פירוש על משנת ר' חיים ויטאל.³⁵¹⁵

ר' יהודה ב"ר משה עונקינירה (עונקיניא). לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁵¹⁶ ניהל דין ודברים עם המבי"ט, ומכונה "החכם הנעלה".³⁵¹⁷ נזכר בדברי ר' חיים ויטאל בשנת של"ז.³⁵¹⁸

ר' יהודה רומנו. מתלמידי האר"י.³⁵¹⁹

מחיבוריו הנדפסים: ספר הכונות, ויניציאה ש"פ – כוונות התפילה על פי האר"י.³⁵²⁰

³⁵⁰¹ קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב. עובדה זו צריכה עיון, שכן בין המאה הי"ד למאה הי"ז כמעט לא היו יהודים במקום זה. ראה: צ' אבנרי, "היידלברג", ב' נתניהו (עורך), האנציקלופדיה העברית, יד, ירושלים תל אביב תשכ"ד, עמ' 60.

³⁵⁰² החזיונות, עמ' ריט; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א.

³⁵⁰³ החזיונות, עמ' רנב.

³⁵⁰⁴ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³⁵⁰⁵ בניהו, תעודה, עמ' 115.

³⁵⁰⁶ יזרעאל, אבני דרך, עמ' 308.

³⁵⁰⁷ בניהו, תעודה, עמ' 115.

³⁵⁰⁸ שער הגלגולים, דף סג ע"ב; סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' נו (נדפס 'יוסף משען', וטעות סופר היא); ריח; רכב; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 338-339; יערי, שלומיל, עמ' קכט; עניני קבלה שונים מתלמידי האר"י, מכת"י B335, דף 266ב; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א. וראה: שלום, שטר, עמ' 146-148.

³⁵⁰⁹ ראה: שלום, שטר, עמ' 140; 147-148.

³⁵¹⁰ ר' אברהם גלאנטי, קבץ, מכת"י B294, דף 13א. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 214-216.

³⁵¹¹ ר' חיים ויטאל, לקוטים מכתבי הרה"ו, מכת"י F47872, דף א256-א264.

³⁵¹² מהריט"ץ החדשות, סי' רמב; בניהו, רופא, עמ' 125-129.

³⁵¹³ קורא הדורות, דף מ ע"ב.

³⁵¹⁴ בניהו, רופא, עמ' 125-126.

³⁵¹⁵ על חיבורים נוספים משלו בקבלה, לדעת ג' שלום, ראה: שם, עמ' 140; 147-148.

³⁵¹⁶ 'פטאי, "דוד עונקינירה ושירתו", קבץ על יד, ב (תרצ"ז), עמ' עח.

³⁵¹⁷ מבי"ט, ח"ג סי' טו.

³⁵¹⁸ החזיונות, עמ' סא.

³⁵¹⁹ שם, עמ' ריט; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א.

ר' יהושע בן נון. מתלמידי ר' יוסף קארו,³⁵²¹ "אב"ד בצפ"ת, וראש לכל ראשי הישיבות דצפ"ת".³⁵²² שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שכ"ט,³⁵²³ בסביבות של"ה³⁵²⁴ ושמ"ד.³⁵²⁵ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהלי בצפת.³⁵²⁶ פעל להעתקת כתבי האר"י מר' חיים ויטאל,³⁵²⁷ ולדעת י' אביב"י לא נמנה עם תלמידי האר"י.³⁵²⁸ נהרג בשנת שמ"ה,³⁵²⁹ ונטמן בצפת.³⁵³⁰

ר' יואל ב"ר יעקב אשכנזי. חתום עם חכמי צפת על פסק הלכה בשנת שי"ח.³⁵³¹

ר' יוחנן קצינן. מתלמידי המבי"ט, שהיה מחכמי מצרים בסוף המאה הט"ז וראשית המאה הי"ז.³⁵³²

ר' יום טוב ב"ר משה צהלון – מהריט"ץ. נולד בצפת בשנת שי"ט לערך³⁵³³ למשפחה ספרדית.³⁵³⁴ למד מפי ר' יוסף קארו,³⁵³⁵ המבי"ט, ר' משה בסודה,³⁵³⁶ ר' שלמה אבסבאן והאר"י.³⁵³⁷ בשנת ש"מ כיהן בצפת בבית הוועד,³⁵³⁸ ועמד בראש בית דין.³⁵³⁹ בשנת שנ"ט הוסמך על ידי ר' יעקב בירב השני.³⁵⁴⁰

---

³⁵²⁰ ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 100-101; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 203-204; ב, עמ' 865. לטענת י' אביב"י, חלקים מעטים בחיבור זה נכתבו בידי ר' חיים ויטאל ואחרים מתלמידי האר"י, בניגוד לדעת ג' שלום, שר' חיים ויטאל חיבר ספר זה. ראה: G. Scholem, "Vital", Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1971, p. 175.

³⁵²¹ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

³⁵²² דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב.

³⁵²³ אלשיך, סי' כז.

³⁵²⁴ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

³⁵²⁵ מהריט"ץ, סי' נד.

³⁵²⁶ אלשיך, סי' כז.

³⁵²⁷ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 40-42.

³⁵²⁸ שם, עמ' 38 הערה 17.

³⁵²⁹ בנטוב, מהריט"ץ, עמ' 219 והערה 43. מהריט"ץ מסר: "בשנת הש"ס נפשנו בחיים, זה היה מעשה [...] (מהריט"ץ, סי' ל). בדיון ההלכתי שם נטל חלק ר' יהושע בן נון, וכמובן שנתון זה אינו מתיישב עם עדותו של מהריט"ץ. יש לומר, שנפלה טעות סופר בדברי מהריט"ץ, הן משום שהוא כותב שהיה אז "באותן הימים רך בשנים" (שם, שם), והרי כבר היה למעלה מגיל ארבעים, והן משום שגם ר' משה אלשיך נטל חלק באותו דיון, והרי הוא נפטר לא לאחר שנת שנ"ז (מהריט"ץ, ח"א סי' מז).

³⁵³⁰ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

³⁵³¹ לטס, עמ' 17. ואפשר שזהו ר' יואל הלוי, שאותו מנה ר' יוסף סמברי בין "רבני צפת טוב"ב" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 325). י' גליס דן ב'ר' יואל ב"ר יעקב הלוי, ולפי המקורות שהביא, נראה שבלבל בין שלוש דמויות בעלות שם דומה. האחת, ר' יואל הלוי מתקופת בעלי התוספות (קורא הדורות, דף יד ע"א), השנייה, ר' יואל הלוי, ממנהיגי ירושלים בראשית המאה הי"ז (חרבות ירושלים, תל אביב תשמ"א, עמ' 105; 118), והשלישית, זו הנדונה כאן (גליס, תולדות, ב, עמ' מא).

³⁵³² דוד, תעודות, עמ' 47-48; 50.

³⁵³³ מהריט"ץ, סי' מ.

³⁵³⁴ לקח טוב, דף ב ע"ב.

³⁵³⁵ למשל: מהריט"ץ, סי' קצח; רא. וראה: ח"ד אזולאי, מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, או"ח סי' לג; בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכ.

³⁵³⁶ ראה: ד' תמר, "מבוא לספר לקח טוב, פירוש למגלת אסתר לר' יום טוב צהלון, צפת של"ז", בתוך: ר' יום טוב צהלון, לקח טוב, ירושלים תשל"ז, עמ' 22-23.

³⁵³⁷ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' נו; ריט.

³⁵³⁸ מהריט"ץ, סי' לג. באותה הזדמנות כתב על עצמו: "הגם כי רך בשנים אני, ואכתי לא קשאי" (שם, שם). הנה כי כן, בהיותו כבן עשרים כבר כיהן בבית הדין העליון של צפת.

³⁵³⁹ שם, סי' רעד.

נחשב ל"רב מובהק ופסקן",³⁵⁴¹ "חכם ריש מתיבתא",³⁵⁴² ונראה שעסק גם בקבלה.³⁵⁴³ שהה מחוץ לצפת פרקי זמן ממושכים בשל מצוקות השעה,³⁵⁴⁴ או לרגל מסעות שליחות,³⁵⁴⁵ במצרים, בסוריה כנראה בשנת ש"ה,³⁵⁴⁶ בקושטא בסביבות השנים ש"ג-שנ"ד,³⁵⁴⁷ בצידון בשנת שס"ב,³⁵⁴⁸ באיטליה ובהולנד.³⁵⁴⁹ כנראה שנשאר באחת מתחנות מסעו, וכיהן בה כמורה הוראה,³⁵⁵⁰ אך על כל פנים חזר לצפת עד שנת שס"ו,³⁵⁵¹ ונראה שנשאר בה עד לפטירתו, סמוך לשנת ש"פ,³⁵⁵² ובה נטמן.³⁵⁵³ מחיבוריו הנדפסים: לקח טוב, צפת של"ז – על מגילת אסתר;³⁵⁵⁴ שאלות ותשובות, ויניציאה תנ"ד; ירושלים תש"מ; תשובות לקהלת עאנה, ירושלים תשי"א.

מחיבוריו בכתבי יד: מגן אבות, מכת"י F22679 – פירוש לאבות דר' נתן.

ר' יום טוב שלום. מתלמידי ר' יוסף קארו.³⁵⁵⁵

ר' יונתן סאגיש. דרשן,³⁵⁵⁶ מתלמידי האר"י,³⁵⁵⁷ ומן ה'כת' של ר' חיים ויטאל.³⁵⁵⁸

---

³⁵⁴⁰ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א. והשווה: בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, 257; 266. בזעמו של ר' חיים שבתו על כך שמהריט"ץ התערב בדיון שניהל, הטיח כלפיו: "הנה חשב עצמו לרב מוסמך, וכאילו אנו מבקשים סמיכתו [...]" (תורת חיים, ח"ב סי' לב).

³⁵⁴¹ קורא הדורות, דף מח ע"א.

³⁵⁴² מירסקי, שירי נגר, עמ' רסא. והשווה: "ריש מתא וריש מתיבתא [...] אור תורתו זורחת בצפת תוב"ב" (מהריט"ץ, סי' ט).

³⁵⁴³ בן יוסף, צפת, עמ' 144-148.

³⁵⁴⁴ כגון, בדמשק בשנת ש"ז, ובפקיעין בשנת שס"א (מהרי"ט, ח"א סי' פב). והשווה: [...] שהיה בורח מכפ"ל לכפ"ל (תורת חיים, ח"ב סי' לג).

³⁵⁴⁵ "כצפור נודדת מן קינה כן אני נודד כצפור בודד, אי לזאת לא יכולתי להפיק רצון השואל [...] ספרים אשר עמדי הלא מצער הם" (מהריט"ץ, סי' קמא). וראה: יערי, שלוחי, עמ' 238-240.

³⁵⁴⁶ מהריט"ץ, סי' קט.

³⁵⁴⁷ "אני המדבר ממדבר בא מארץ נוראה [...] מרוב צרת השעבוד, על כן יצאתי ממקומי, והלכתי לנוע מעיר לעיר [...] והנה אנחנו בקושטא וניגנה [...] לדפוק על פתחי נדיבים, ועשו אתנו ברכה כאשר עשו לי אחינו היושבים במצרים וסביבותיה" (שם, סי' קט). וראה: שם, סי' קלה. לדבריו, היה בקושטא שנתיים אחרי שפעל בה ר' משה אלשיך (מהריט"ץ החדשות, סי' לב"ב), כלומר שנתיים לאחר השנים ש"א-שנ"ב. ראה: יערי, שלוחי, עמ' 240-241.

³⁵⁴⁸ מהריט"ץ, סי' מה.

³⁵⁴⁹ "לנוע להיות גולל ודופק פתחי נדיבים ושועים [...] בערי איטליא ואולנדיא [...] שלש שנים [...] והלכתי לחסות בצל מצרים [...] אני במצרים עד ישיקף וירא ה' משמים [...] (שם, הקדמה). וראה: יערי, מוכר ספרים, עמ' 309. ד' תמר כבר עמד על כך, ששליח צפת נוסף, ששמו ר' יום טוב צהלון, סבב בגולה בסוף המאה הי"ז, וכנראה היה מבני משפחתו של מהריט"ץ 'הראשון' (תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 174-176).

³⁵⁵⁰ בלשון פיוטית ומעורפלת כתב מהריט"ץ שלאחר הגיעו למצרים נשא תפילה לאל להושיעו, ואז עבר לספר בגוף שלישי על עיסוקו של אדם בפסיקה, בלימוד בהתמדה, ובהנהגת ציבור של 'בעלי תשובה', אולי אנוסים (מהריט"ץ, הקדמה). כאמור, הכתיבה נושאת אופי פיוטי, אבל כיוון שהדברים נאמרו בהקשר של סיפורו האוטוביוגרפי, וכיוון שהטקסט משופע בראשי התיבות י"ט, המרמזות לשמו, כנראה שהוא מספר על עצמו.

³⁵⁵¹ בשנה זו חתם על פסק הלכה עם חכמי צפת (מעשה חייא, סי' כד). וראה: בניהו, רופא, עמ' 119.

³⁵⁵² "יש שפיגל, "רבינו יום טוב ב"ר משה צהלון", בתוך: מהריט"ץ החדשות, עמ' 16.

³⁵⁵³ חסותא דצדיקיא; יערי, ירושלמי, עמ' 433.

³⁵⁵⁴ היה זה הספר הראשון שנדפס בצפת. ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 10; 17; תמר, אשכולות, עמ' 174-177.

³⁵⁵⁵ אבהב, נומולוגיה, עמ' 270.

³⁵⁵⁶ שלום, שטר, עמ' 145.

³⁵⁵⁷ אביב, קבלת האר"י, א, עמ' 218.

ר' יוסף (יהוסף) ב"ר יעקב ארזין. יצא בשנת שכ"ח לשאלוניקי בשליחות מטעם "חברת ת"ת [=תלמוד תורה] אשר בצפת תוב"ב".³⁵⁵⁹ לאחר שובו נמנה עם חוגי האר"י,³⁵⁶⁰ וחתם על שטר ההתקשרות של תלמידיו.³⁵⁶¹ למד מפי ר' חיים ויטאל והיה ב'כת' שלו (על אף שהיה מבוגר ממנו בשנים).³⁵⁶² היה מתלמידי ר' יוסף קארו, וחתם עמו על פסק בסביבות שנת של"ה.³⁵⁶³ נמסרו בשמו ייחודים וכוונות.³⁵⁶⁴ נפטר על פני אביו, קודם לשנת שנ"ד.³⁵⁶⁵

מחיבוריו הנדפסים: שער הכללים, בתוך: ר' חיים ויטאל, עץ חיים, קארעץ 1782, דף ה ע"א-י ע"ב (עם מחברים נוספים).

מחיבוריו בכתבי יד: פרוש הזהר, מכת"י F10807; F22978 – פירושים לאדרא רבא (עם מחברים נוספים).

ר' יוסף אשכנזי 'התנא'. "חכם אחד בקי ומוחזק ביראת חטא".³⁵⁶⁶ לדעת צ' איש הורוויץ, נולד בפראג בשנת ר"צ בערך.³⁵⁶⁷ אחר כך שימש ברבנות בפוזנא,³⁵⁶⁸ ומשם היגר לוורונה שבאיטליה.³⁵⁶⁹ במהלך נדודיו הגיע גם למצרים.³⁵⁷⁰ לא יאחר משנת ש"ל כבר ישב בצפת,³⁵⁷¹ והיה בר פלוגתא של ר' יוסף קארו וחכמים אחרים.³⁵⁷² בצפת קיבל מפי האר"י,³⁵⁷³ נטה לחסידות האשכנזית,³⁵⁷⁴ והתנגד ללימודי פילוסופיה בכלל,³⁵⁷⁵ ולכתבי רמב"ם בפרט.³⁵⁷⁶ סביב דמותו בצפת התקבצו נאמנים,³⁵⁷⁷ ומתלמידיו היה

³⁵⁵⁸ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סו ע"ב; סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; בניהו, תולדות יצחק, עמ' 258; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 322; 333; 334; החזיונות, עמ' רח; ריח; רכא; הגלגולים, דף מה ע"א; ר' חיים ויטאל, כונות לקוטים ודרושים, מכת"י F45458, דף 27; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א. וראה: שלום, שטר, עמ' 144-145; בניהו, הנהגות, עמ' יז-יח; כד-כה.

³⁵⁵⁹ מאמץ כח, דף טז ע"א. יצוין, כי בין חכמי שאלוניקי בשנת שי"ט נמנה גם ר' יעקב ארזין (דברי ריבות, סי' קו). וראה: יערי, שלוחי, עמ' 235.

³⁵⁶⁰ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 212-214.

³⁵⁶¹ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א. וראה: שלום, שטר, עמ' 143-144.

³⁵⁶² החזיונות, עמ' קנט-קס; רח; ריח; רכא; שער ההקדמות, דף נו ע"א; שער הגלגולים, דף נג ע"ב; סז ע"ב; סז ע"ב (נזכר בשם 'ה"ר יעקב ארזין', אך נראה שטעות סופר היא. תודתי ליוסף אביב"י על עזרתו בעניין); סט ע"א; ע"ב.

³⁵⁶³ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

³⁵⁶⁴ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 212-213.

³⁵⁶⁵ סדר זמנים, דף סט ע"ב (ולא כפי שהסיק י' אביב"י. ראה: אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 875).

³⁵⁶⁶ אשכנזי, סי' א.

³⁵⁶⁷ איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שטו.

³⁵⁶⁸ שלום, אשכנזי, עמ' 62-64.

³⁵⁶⁹ שם, עמ' 65.

³⁵⁷⁰ סמברי, תולדות האר"י, עמ' 351. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 173.

³⁵⁷¹ אשכנזי, סי' א-ב. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 107.

³⁵⁷² וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 92.

³⁵⁷³ בניהו, הגהותיהם, עמ' עא.

³⁵⁷⁴ ראה: שלום, אשכנזי, עמ' 68.

³⁵⁷⁵ ראה: איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שטו-שטז; אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 161-165; 295-298.

ר' אלעזר אזכרי.³⁵⁷⁸ נודע כלמדן משניות, וכאחד מחשובי המגיהים של נוסח המשנה, התלמוד ומדרשים.³⁵⁷⁹ לכן זכה לכינוי "התנא האלהי",³⁵⁸⁰ או "תנא גדול".³⁵⁸¹ נפטר לפני שנת שמ"ב.³⁵⁸²

מחיבוריו הנדפסים: ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי, בתוך: ג' שלום, "ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 201-235 – פולמוס עם גישות פילוסופיות.

ר' יוסף באגלייאר (באג'ילאר). חבר בהבורת ר' חיים ויטאל.³⁵⁸³ לדעת י' אביב"י לא נמנה עם תלמידי האר"י.³⁵⁸⁴ בערוב ימיו חי במצרים, ואז נמסר עליו "שהחזיק ישיבת האר"י ז"ל מכיסו בצפת תוב"ב עשר שנים, ועסק בחכמת הקבלה".³⁵⁸⁵ לדעת ש' שטובר, נפטר בשנות השלושים של המאה הי"ז.³⁵⁸⁶

ר' יוסף בירב. לפי עדות מן המאה הי"ח, נמצאה מצבתו בסמוך לקבורת ר' יעקב בירב בצפת, ומשתמע שהיה בן משפחתו.³⁵⁸⁷

ר' יוסף דון דון. לפי שמו היה ממוצא ספרדי.³⁵⁸⁸ מתלמידי האר"י,³⁵⁸⁹ כנראה מתקופת ראשית פעילותו בצפת.³⁵⁹⁰

ר' יוסף המון (אמון?). חתום בין חכמי צפת בשנת שכ"ג.³⁵⁹¹ אולי הוא ר"י אמון, מתלמידי האר"י.³⁵⁹²

ר' יוסף ויטאל. עלה לצפת מקלבריה, והצטיין במלאכת כתיבת סת"ם.³⁵⁹³ נקבר בצפת.³⁵⁹⁴

---

³⁵⁷⁶ ראה: י' טברסקי, "ר' יוסף אשכנזי וספר משנה תורה לרמב"ם", ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד שלום בארון למלאת לו שמונים שנה, ירושלים תשל"ה, עמ' קפג-קצד; א' קופפר, "השגות מן חכם אחד על דברי דברי החכם הר"ר יוסף בהק"ר יוסף הלועזי שקרא וכתב בקול גדול נגד הרמב"ם", קובץ על יד – סדרה חדשה, יא, א [כא], עמ' 215-216.

³⁵⁷⁷ ביחס לר' יוסף אשכנזי ונאמניו כתב המבי"ט: "נאספו לי חסידיו כורתי ברי' ומקיימים לשמור משפטי צדקות ה', ועושים משמרה למשמרתה של תורה, והם יראי חטא ומתרחקים אפילו מספק ספיקא לחומרא, וכוונתם לשם שמים [...] (מבי"ט, ח"ב סי' קצו).

³⁵⁷⁸ אמרי שפר, דף קסז ע"א. וראה: איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' של; פרידמן, מחלוקת, עמ' 136-137.

³⁵⁷⁹ ראה: בניהו, הגהותיהם, עמ' פט-צא; שפיגל, עמודים, עמ' 376-380; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשי"ח, עמ' 1284-1285.

³⁵⁸⁰ "שהיה שונה תמיד המשניות בניגון" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 362); "פעם אחת בליל שבת נכנס הרב לפני החכם ר' יוסף אשכנזי הנקרא תנא הגדול, ומצאו שהיה לומד המשניות על פה כמנהגו" (שם, עמ' 348. והשווה: שם, עמ' 331; דלמדיגו, שלומיל, דף מד ע"ב). ולפי עדות ר' שמשון בק, "יש כאן משניות ביד יורשי התנא האלהי כמהר"ר יוסף מווירונה, שלא הניח כמותו בישראל בחסידות, ועין התלמוד והירושלמי, והיה יודע כל שיתא סדרא משנה בעל פה" (קויפמאנן, בק, עמ' 145).

³⁵⁸¹ בניהו, תולדות האר"י, עמ' 156; 187. וראה: שפיגל, עמודים, עמ' 375.

³⁵⁸² איש הורוויץ, אשכנזי, עמ' שכה-שכט; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 173.

³⁵⁸³ שער הגלגולים, דף נג ע"ב; החזיונות, עמ' קס; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א.

³⁵⁸⁴ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 38 הערה 17.

³⁵⁸⁵ סמברי, דברי יוסף, עמ' 416.

³⁵⁸⁶ שם, הערה 105.

³⁵⁸⁷ "כנגד הבאר מצד שמאל יש מערה, קבור רבי יעקב בי רב ורבי יוסף בי רב ואחיו ובית אביו, רבותיו של מרן מהרי"ק זלה"ה" (קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מא).

³⁵⁸⁸ מרוז, פאנצירי, עמ' 215; לרדן, שמות, עמ' 496-498.

³⁵⁸⁹ קבץ בקבלת האר"י, מכת"י A122, דף 227א; ר' יצחק לוריא, דרושי האר"י, מכת"י F8299, דף א2; א4.

³⁵⁹⁰ מרוז, פאנצירי, עמ' 214-215; 246-251.

³⁵⁹¹ משפטי שמואל, סי' עג.

³⁵⁹² הגלגולים, דף כח ע"ב. ואילו לדעת ג' שלום, 'אמון' הוא שיבוש של 'ארזין' (שלום, סרוג, עמ' 219).

ר' יוסף אבן טבול (טביל) (המערבי, המוגרבי). לדעת ג' שלום, היה מחוגי המקובלים בדרעא שבצפון אפריקה.³⁵⁹⁵ בצפת היה מתלמידי האר"י,³⁵⁹⁶ ו"אין ספק שאחרי ויטאל הוא התלמיד החשוב ביותר של האר"י".³⁵⁹⁷ מתלמידיו בצפת בשנת שמ"ב היה ר' שמשון ב"ק.³⁵⁹⁸ בשנת שס"א נמנה עם חכמי צפת על פסק הלכה.³⁵⁹⁹ היה חבר בבית הדין של המערביים.³⁶⁰⁰ עד שנת שס"ח ירד למצרים,³⁶⁰¹ שם הורה קבלה,³⁶⁰² וערק אל קהל הספרדים בעקבות סכסוך.³⁶⁰³ מתלמידיו במצרים היו ר' שמואל ן' סיד ור' ישראל בנימין.³⁶⁰⁴ נפטר באלכסנדריה בשנת שע"ו.³⁶⁰⁵

מחיבוריו הנדפסים: פירוש זוהר, בתוך: ר' שלום בזוגלו, הדרת מלך, אמשטרדם תקכ"ו, דף מג ע"א-מד ע"א; סח ע"א-עו ע"א; ובתוך: זוהר הרקיע, קארעץ תקמ"ה, דף כה ע"א-לג ע"א; ובתוך: ג' שלום, "כתביו האמיתיים של האר"י", קרית ספר, יט, ג (תש"ג), עמ' 197-199;³⁶⁰⁶ פירוש אדרא רבה, בתוך: י' וינשטוק, "פירוש האדרא רבה לר' יוסף ן' טבול", טמירין, ב (תשמ"ב), עמ' קכג-קסח;³⁶⁰⁷ כוונות התפילה, בתוך: י' אביב"י, "דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן טבול", מ' בניהו (עורך), ספר זכרון להרב יצחק נסים זכר צדיק לברכה הראשון לציון הרב הראשי לישראל: קבלת האר"י תעודות על קהילות ואישים, ירושלים תשמ"ה, עמ' עט-צה;³⁶⁰⁸ דרוש האצילות, בתוך: י' אביב"י, קבלת האר"י, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 1017-1024.³⁶⁰⁹

מחיבוריו בכתבי יד:³⁶¹⁰ ספר הדרושים;³⁶¹¹ פירושים לזוהר;³⁶¹² ייחודים;³⁶¹³ פירושים על התורה.³⁶¹⁴

³⁵⁹³ החזיונות, עמ' ב; שער הגלגולים, דף נט ע"א; רמ"ע מפאנו, סי' לח; קורא הדורות, דף מ ע"ב; סמברי, דברי יוסף, עמ' 326.

³⁵⁹⁴ החזיונות, עמ' ז.

³⁵⁹⁵ שלום, שטר, עמ' 149. וראה: ר' אליאור, "תשובה לביקורת", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ד), עמ' 495 הערות 14-15; טולידאנו, נר המערב, עמ' 109-110.

³⁵⁹⁶ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' ריח; רכב; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 180; דלמדגו, שלומיל, דף מב ע"ב; מו ע"א. וראה: בניהו, הנהגות, עמ' יז-יח; מרוז, דיסרטציה, עמ' 3.

³⁵⁹⁷ שלום, שטר, עמ' 149.

³⁵⁹⁸ קויפמאנו, בק, עמ' 144-147.

³⁵⁹⁹ מהר"ט, ח"א סי' פב.

³⁶⁰⁰ "היה נמנה פה (בצפת) עם המערביים [...] קדוש בב"ד שלנו" (פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 15).

³⁶⁰¹ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 192-193.

³⁶⁰² שם, א, עמ' 146.

³⁶⁰³ פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 15.

³⁶⁰⁴ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 184-185.

³⁶⁰⁵ שם, ב, עמ' 875. וראה: החזיונות, עמ' נו.

³⁶⁰⁶ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 168-172.

³⁶⁰⁷ ראה: שם, עמ' 261-262.

³⁶⁰⁸ ראה: שם, עמ' 176-177; בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תתכב-תתכג.

³⁶⁰⁹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, ג, עמ' 1165-1166.

³⁶¹⁰ ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 101-103; 107-108; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 147-193; רובין, טבול, עמ' 363-387; מרוז, דיסרטציה, עמ' 81-89; הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 305-306.

³⁶¹¹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 147-165; 269; ג, עמ' 1163-1165.

ר' יוסף הכהן. מתלמידי האר"י.³⁶¹⁵ אולי הוא זה שנאמר עליו שקודם בואו לצפת היה באדריאנופול, ונמנה בין "חסידי צפת".³⁶¹⁶

ר' יוסף לאטון (אלאטון). מוצא משפחתו כנראה בפורטוגל.³⁶¹⁷ חזן,³⁶¹⁸ מחבורות האר"י,³⁶¹⁹ ור' חיים ויטאל,³⁶²⁰ ומסר דברים בשם האר"י.³⁶²¹

ר' יוסף לומרושו. חבר בית הדין האשכנזי בשנת שכ"ה לערך.³⁶²²

ר' יוסף פיסו (פיז'ו?). פוסק,³⁶²³ ששמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו³⁶²⁴ ושכ"ט, עת שימש כחכם קהלי בעיר.³⁶²⁵ בשנת שס"ט נמנה בין חכמי דמשק, שנפטרו זה מכבר.³⁶²⁶ אולי זהו ר' יוסף ב"ר משה פיז'ו, שמצבתו משנת של"ב³⁶²⁷ נמצאה בבית העלמין בצפת.³⁶²⁸

ר' יוסף קאנפיליאש. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁶²⁹ מתלמידי האר"י.³⁶³⁰

ר' יוסף ('בועז') ו' שבת. תושב בורסה, שחטא ועלה לצפת, בה שב ממעשיו והיה "בעל תשובה גמורה".³⁶³¹ התכוון להשתקע בצפת,³⁶³² אך קודם לשנת שמ"ב ירד מצפת לרודוס, "ומחמת דוחקו יצא מארץ ישראל לחוצה לארץ".³⁶³³

³⁶¹² ראה: שם, א, עמ' 165-176; ג, עמ' 1167-1169.

³⁶¹³ ראה: שם, עמ' 188-189.

³⁶¹⁴ ראה: שם, עמ' 189-191.

³⁶¹⁵ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 181; 204; בניהו, תולדות יצחק, עמ' 258-259; החזיונות, עמ' ריט.

³⁶¹⁶ החזיונות, עמ' רנב.

³⁶¹⁷ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 116-117.

³⁶¹⁸ שם, שם.

³⁶¹⁹ החזיונות, עמ' ריט.

³⁶²⁰ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; סמברי, דברי יוסף, עמ' 361; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א; שלום, שטר, עמ' 147.

³⁶²¹ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 220.

³⁶²² קארו, שו"ת אה"ע, דיני יבום וחליצה, סי' ב.

³⁶²³ המבי"ט העיד: "וזכרתי כי היה לי תוך גנזי ספרי פסק אחר ממורינו הרב כמהר"ר יוסף פיסו ז"ל להה' [...] ולא נכתב בתחלתו על איזה דבר נשאל, אלא שכתב: כבר ידעת [...] " (מבי"ט, ח"ב סי' רט).

³⁶²⁴ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

³⁶²⁵ אלשיך, סי' כז.

³⁶²⁶ החזיונות, עמ' קטז-קיז.

³⁶²⁷ פטמן, קברים, מס' 76.

³⁶²⁸ בן טובים, בית העלמין, מס' 426. נקרא מחדש לאחרונה בשם 'פיז'ו' (ולא כפי שנקרא קודם לכן, פירו או פירר).

³⁶²⁹ עמנואל, מצבות שאלוניקי, ב, עמ' 467.

³⁶³⁰ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁶³¹ מהרש"ך, ח"א סי' כח.

³⁶³² "ושעכשיו היה בדעתו לשבת בית בצפת תוב"ב" (שם, שם).

³⁶³³ שם, שם.

ר' יוסף ב"ר משה בנבנשת די שיגוביא. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁶³⁴ נולד כנראה באמצע המאה הט"ז,³⁶³⁵ ולמד בצפת מפי האר"י;³⁶³⁶ ר' אלישע גאליקו³⁶³⁷ ור' שמואל די אוזידה.³⁶³⁸ באחרית ימיו היה דיין בבורסה,³⁶³⁹ ו"נתבקש בישיבה של מעלה בן מ"ב [42=] ז"ל".³⁶⁴⁰ מחיבוריו הנדפסים: ר' משה בנבנשת די שיגוביא,³⁶⁴¹ דובב שפתי ישנים, איזמיר תל"א – דרשות ופירושים לתנ"ך ולאגדות חז"ל.

ר' יחיאל ב"ר שלמה (די) מונטיליץ (מונטיל, מונטיליאץ). מתלמידי ר' משה גלאנטי בצפת.³⁶⁴² בשנת שס"ז שהה בתורכיה בשליחות ירושלים.³⁶⁴³

ר' יחיאל ב"ר משה אשכנזי זכ"ש קאסטיליאץ. פוסק אשכנזי שפעל בחברתם של פוסקים ספרדים מרכזיים בארץ ישראל ובתורכיה.³⁶⁴⁴ בטרם עלה לארץ ישראל עשה בפטרץ, בקושטא ואולי בשאלוניקי, ולדעת ש"ז הבלין בשנת שי"ג כבר היה בארץ ישראל.³⁶⁴⁵ הידיעות על היותו בצפת אינן מוחלטות, ואולי הוא החתום בין חכמי צפת בהסכמה על פסק הלכה של המבי"ט.³⁶⁴⁶ בשנת שי"ב נאבק למען פיטור בנו ממסי קהל האשכנזים בצפת,³⁶⁴⁷ ובשנת שי"ד דן עם ר' יוסף קארו, שחלק עליו אך רכש לו אהדה רבה.³⁶⁴⁸

מחיבוריו הנדפסים: ארבע תשובות, בתוך: ש"ז הבלין, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם", שלם, ז (תשס"ב), עמ' 92-131.

ר' יעקב ב"ר שלמה³⁶⁴⁹ אבולעפיא. ספרדי על פי שם משפחתו,³⁶⁵⁰ פוסק,³⁶⁵¹ מתלמידי ר' יוסף קארו.³⁶⁵² ור' שלמה אבסבאן.³⁶⁵³ נמסר "שהיה כרע כאח להאר"י ז"ל".³⁶⁵⁴ לפי מסורת מאוחרת, יצא

³⁶³⁴ לרדו, שמות, עמ' 432-442; בניהו, באן בנשת, עמ' רסט.

³⁶³⁵ תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 144.

³⁶³⁶ לדעת י' גליס, עלה לצפת בשנת ש"מ (גליס, תולדות, ב, עמ' סז). אבל זה לא ייתכן, שהרי למד מפי האר"י, שכבר לא היה בין החיים בשנה זו.

³⁶³⁷ רגב, גאליקו, עמ' צט-ק.

³⁶³⁸ דובב שפתי ישנים, דף א ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסא; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 145-146.

³⁶³⁹ מהרשד"ם, חו"מ סי' רעז; דובב שפתי ישנים, בשער; דף א ע"א [בחלק סוגית ב"ק]. וראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 144. אפשר שמשירתו לבורסה נעוצה בעובדה שאביו היה מילידיה (סדר זמנים, דף ט ע"ב).

³⁶⁴⁰ דובב שפתי ישנים, דף קב ע"ב. ד' תמר משער שנפלה כאן טעות סופר, ויש לומר שנפטר בגיל 72 (תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 146-147).

³⁶⁴¹ אמנם כמחבר הספר רשום אביו, ר' משה, שהיה מחכמי שאלוניקי, אבל עיקרו נכתב בידי בנו. ראה: שם, עמ' 144-145.

³⁶⁴² מקרא קודש, דף יח ע"ב-כא ע"ב.

³⁶⁴³ ראה: בניהו, רופא, עמ' 113-115; הקר, בית הלוי, עמ' 276-278.

³⁶⁴⁴ מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא; מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב; ג; טז; יז; יח.

³⁶⁴⁵ הבלין, אשכנזי.

³⁶⁴⁶ מבי"ט, ח"א סי' סח. וראה: דוד, קסטלצו, עמ' רפג.

³⁶⁴⁷ מבי"ט, ח"א, סי' פא.

³⁶⁴⁸ אבקת רוכל, סי' יז. וראה: הבלין, אשכנזי, עמ' 86.

³⁶⁴⁹ החזיונות, עמ' קיג.

בשליחות עצמו למצרים בראשית שנות השבעים של המאה הט"ז.³⁶⁵⁵ בשנת שנ"ג נמנה עם חכמי דמשק.³⁶⁵⁶ היה בן בתו של ר' יעקב בירב,³⁶⁵⁷ ובשנת שנ"ט נסמך בצפת על ידי בן דודו, ר' יעקב בירב השני.³⁶⁵⁸ בשנת ש"ס עוד שהה בצפת,³⁶⁵⁹ אך בשנת שס"ו נמצא שוב בדמשק, וכיהן כחכם קהל הספרדים.³⁶⁶⁰ בין תלמידיו בדמשק היה ר' יאשיהו פינטו.³⁶⁶¹ היה גם רב בגליפולי,³⁶⁶² וחזר לצפת עד שנת שס"ט,³⁶⁶³ ובה נטמן.³⁶⁶⁴

ר' יעקב אלתריץ. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁶⁶⁵ נמנה בין פוסקי צפת בשנת שנ"ד,³⁶⁶⁶ "איש חסיד ובקי גדול בכל התורה",³⁶⁶⁷ ומתלמידי האר"י.³⁶⁶⁸ נפטר לא לפני שנת ש"ע.³⁶⁶⁹

ר' יעקב ארזי(ן). מקובל,³⁶⁷⁰ נמנה בין "חסידי צפת",³⁶⁷¹ "ונפטר בצפת".³⁶⁷² לאחר מותו הוספד בשאלוניקי.³⁶⁷³

³⁶⁵⁰ לרדו, שמות, עמ' 178-186; "אבולעפיה", ש' אסף ואחרים (עורכים), האנציקלופדיה העברית, 1, ירושלים תל אביב תש"ט, עמ' 97.

³⁶⁵¹ למשל: נבחר מכסף, אה"ע סי' נג; מהריט"ץ, סי' רג; מהריט"ץ החדשות, סי' קלב; ר' חיים כפוי, שאלות ותשובות, מכת"י F43450, סי' כב.

³⁶⁵² אבהב, נומולוגיה, עמ' 270. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכ.

³⁶⁵³ סמברי, דברי יוסף, עמ' 361. וראה: בניהו, חידושה, עמ' 263.

³⁶⁵⁴ ארי נוהם, עמ' 66. היגד זה נאמר בהקשר לפקפוקו באמינות האגדות סביב דמותו של האר"י.

³⁶⁵⁵ "לפי שאין אני נהנה מההספקה, ומנהגי לילך בכל זמן למצרים שליח לעצמי" (בניהו, שבחי האר"י, עמ' 232). והשווה: חמדת ימים, ויניציאה תקס"ג, א, דף יט ע"ב-כ ע"א. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 114; יסיף, שוורים, עמ' 46-48.

³⁶⁵⁶ אהלי יעקב, סי' יט.

³⁶⁵⁷ אזולאי, שם הגדולים, דף מג ע"א.

³⁶⁵⁸ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א. והשווה: בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, עמ' 263.

³⁶⁵⁹ גם הגיעו פה ויניציאה פסקים וחתימו' מגאוני ורבני צפת תו"ב, ואחד מהם כפי הנשמע מהגאון הרב הגדול כמוה"ר יעקב אבולעפיה נר"ו, ר"מ בדמשק" (ר' יהודה סלטרו, מקוה ישראל, ויניציאה שס"ז, דף פד ע"ב). המעשה אירע בשנת ש"ס (גינת ורדים, יו"ד כלל ד סי' ד, דף קלח ע"ב).

³⁶⁶⁰ החזיונות, עמ' צד. בדמשק היה יריבו של ר' חיים ויטאל (שם, עמ' כד; ל-לו; צג; צד; קג; קיא-קיב; קיג; קיט; ככג; קכד; קכח-קכט). וראה: יסיף, שוורים, עמ' 54-59.

³⁶⁶¹ קורא הדורות, דף מט ע"ב.

³⁶⁶² מהריט"ץ החדשות, סי' קנא.

³⁶⁶³ החזיונות, עמ' קיט.

³⁶⁶⁴ חסותא דצדיקיא.

³⁶⁶⁵ לרדו, שמות, עמ' 281-283.

³⁶⁶⁶ שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קטז-קיז. והשווה: באר מים חיים, סי' כה.

³⁶⁶⁷ דלמדיגו, שלומיל, דף לח ע"ב-לט ע"א. והשווה: סמברי, תולדות האר"י, עמ' 339-340; יערי, שלומיל, עמ' קל.

³⁶⁶⁸ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁶⁶⁹ שם, עמ' נו.

³⁶⁷⁰ סדר זמנים, דף י ע"א.

³⁶⁷¹ החזיונות, עמ' רנב.

³⁶⁷² סדר זמנים, דף י ע"א.

³⁶⁷³ שם, דף סח ע"ב.

ר' יעקב אשכנזי. ר' אליהו די וידאש קיבל ממנו, וכינה אותו "חסיד".³⁶⁷⁴ אולי זהו שהעיד בסוף המאה הט"ז, שהיה "בעיר גדולה, מכלל יופי מציון, גליל עליון, צפת תוב"ב, מתאבק ומחבק רגלי החכמים השלמים המאירים לארץ ולדורים, והייתי משמש אותם בין בגופי בין בממוני".³⁶⁷⁵

ר' יעקב גאון. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁶⁷⁶ חתום על טופס קבלת עדות לצד חכמי צפת בשנת שכ"ב.³⁶⁷⁷

ר' יעקב גויזו (גויזו, גויאזו) (גוימו?). מתלמידי ר' ישראל די קוריאל.³⁶⁷⁸ "בעל הנסים",³⁶⁷⁹ "נודע בשערים שמו וחסידותו",³⁶⁸⁰ ונערץ אפילו על נכרים.³⁶⁸¹ נדד ממקום למקום לזכות במצוות,³⁶⁸² ולכן אולי זהו ר' יעקב גוימו', שלקה במגפה בשפרעם.³⁶⁸³ במאה הי"ח נמסר: "ובצפת תוב"ב נמצא שמש, ובידו ספר מהקדוש ומהמקובל רבינו יצחק לוריא זלה"ה, אשר קם וגילה כל קברי הקדושים וקברי התנאים והאמוראים וכל הכפרים והעיירות [...] כל זאת רשם ר' יצחק לוריא ז"ל בספר, ומסר את הספר לשמשו, ושמו היה ר' יצחק גויאזו, והוא ממשפחת נזירים [...] והנה ראיתי את הנס, שזרע השמש לא פסק עד היום הזה [...]".³⁶⁸⁴ י' בן צבי זיהו את ר' יצחק הנזכר עם ר' יעקב גויזו.³⁶⁸⁵ נפטר סמוך לשנת שנ"ז,³⁶⁸⁶ ונטמן בצפת.³⁶⁸⁷ לאחר מותו נישאו עליו הספדים בדמשק³⁶⁸⁸ ובראגוזה.³⁶⁸⁹

ר' יעקב גוקיל. "ולכן ראיתי בצפת תוב"ב להחכם החסיד כמוהו"ר יעקב גוקיל נ"ע [=נחוח עדן] [...] שהם מלובשים לבנים בר"ח [=בראש חודש] כמו בשבת, ומדלקין עשית של שמן בביתם כמו בשבת, ואוכלים ושמים, אשרי חלקם".³⁶⁹⁰

ר' יעקב דניאל רופה. "כה"ר יעקב דניאל רופה [=רופא?] וחכם מתושבי העיר הזאת [=שאלוניקי], ונפטר בצפת".³⁶⁹¹

ר' יעקב יירגאש. נמנה בין חכמי צפת בשנת שי"ז.³⁶⁹²

³⁶⁷⁴ ראשית חכמה, שער הענווה פ"ג, דף שלג ע"א.

³⁶⁷⁵ יערי, מוכר ספרים, עמ' 305-306.

³⁶⁷⁶ לרדו, שמות, עמ' 454-456.

³⁶⁷⁷ קארו, שו"ת אה"ע, דיני עכו"ם מסיח לפי תומו, סי' יא.

³⁶⁷⁸ מקוה ישראל, עמ' 444.

³⁶⁷⁹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 363. וראה: חרדים, דף סג ע"א; יערי, ירושלמי, עמ' 432-433.

³⁶⁸⁰ מקוה ישראל, עמ' 443.

³⁶⁸¹ בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 30-31.

³⁶⁸² מקוה ישראל, עמ' 445.

³⁶⁸³ מעשה חייא, דף יג ע"א.

³⁶⁸⁴ יערי, ירושלמי, עמ' 430.

³⁶⁸⁵ בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 30-31.

³⁶⁸⁶ ר' משה אלפלס, ויקהל משה, ויניציאה שנ"ז, דף סח ע"ב. וראה: מקוה ישראל, עמ' 59, הערה 64.

³⁶⁸⁷ החזיונות, עמ' צ; יערי, ירושלמי, עמ' 432-433.

³⁶⁸⁸ מקוה ישראל, עמ' 443-455.

³⁶⁸⁹ ר' משה אלפלס, ויקהל משה, ויניציאה שנ"ז, דף סח ע"ב.

³⁶⁹⁰ בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 354.

³⁶⁹¹ סדר זמנים, דף ט ע"א.

ר' יעקב לוגמא. "החכם החסיד",³⁶⁹³ מתלמידי האר"י.³⁶⁹⁴

ר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו. לפי שמו, נראה שמוצאו באיטליה.³⁶⁹⁵ בשנת שכ"ז נמצא בפיסא,³⁶⁹⁶ ומאז שנת ש"ל נמצא בקראקא.³⁶⁹⁷ פוסק,³⁶⁹⁸ מתלמידי ר' אלישע גאליקו בצפת.³⁶⁹⁹

מחיבוריו הנדפסים: כפתור ופרח [=כוונות האגדות], בסליאה שמ"א – באור אגדות חז"ל וזוהר, וליקוטים מחכמי אשכנז, ספרד וצרפת.³⁷⁰⁰

ר' יעקב (ב"ר שמואל?)³⁷⁰¹ מסעוד. ממוצא פורטוגזי.³⁷⁰² בשנת שכ"ב היה במצרים.³⁷⁰³ כנראה שלאחר מכן עלה לצפת, היה חבר בחבורות האר"י ור' חיים ויטאל,³⁷⁰⁴ ונמנה בין "חסידים צפת".³⁷⁰⁵

ר' יעקב נחמיאש. על פי שמו, מוצאו ספרדי.³⁷⁰⁶ נזכר בהקשר לדיון בצפת על ירושת ספריו בשנת שכ"ב.³⁷⁰⁷

ר' יעקב ניקו. נמנה בין "חסידים צפת".³⁷⁰⁸

ר' יעקב פיסו. התגלה בשנת שס"ט בחלומו של ר' חיים ויטאל, שם הציג עצמו כחכם ירושלמי שלמד עם האר"י, ושנפטר בשנת של"ד לערך.³⁷⁰⁹

ר' יעקב שניאור. חתם בכתב ההתקשרות של חבורת ר' חיים ויטאל,³⁷¹⁰ ומסר דברים בשם האר"י.³⁷¹¹

³⁶⁹² מבי"ט, ח"א סי' רפז.

³⁶⁹³ אסף, שלומיל, עמ' קכט.

³⁶⁹⁴ ש' אסף העיר: "אי אפשר! בכל כתבי האר"י אין תלמיד כזה ברשימות התלמידים הרבות" (שם, שם). אך כבר עמדה ר' מרוז על כך שאפשר ולא כל תלמידיו של האר"י מוכרים לנו (מרוז, פאנצירי, עמ' 214-215).

³⁶⁹⁵ ראה: ל' נאור, "על קבלה אמנות וראש הממשלה היהודי הראשון: שש מאות שנות משפחת לוצאטו באיטליה", עתמול, 195 (2007), עמ' 31.

³⁶⁹⁶ מבי"ט, ח"ב סי' קלט.

³⁶⁹⁷ ר' שלמה מולכו, ספר המפואר, קראקא ש"ל, בהקדמה. וראה: ראה: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 63.

³⁶⁹⁸ ר' שמואל ארקווילטי, שאלות ותשובות, מכת"י F14745, עמ' 38-39.

³⁶⁹⁹ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסב.

³⁷⁰⁰ ספר זה מופיע גם תחת הכותרים 'כפתור ופרח', לבוב תרנ"א, ו'קהלת יעקב', שאלוניקי שמ"ד.

³⁷⁰¹ ר' שמואל מסעוד היה מחכמי צפת בראשית המאה הט"ז, וכנראה הגיע גם הוא ממצרים. ראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 209.

³⁷⁰² מבי"ט, ח"א סי' שלא.

³⁷⁰³ שם, שם.

³⁷⁰⁴ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' ס; ריט; רכ; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א; שלום, שטר, עמ' 146.

³⁷⁰⁵ החזיונות, עמ' רנב.

³⁷⁰⁶ רוזן, יהודים, עמ' 42.

³⁷⁰⁷ דוד, רמ"ק, עמ' 442; 444-446. ככל הנראה איננו החכם בעל שם זה, שנמנה בין פוסקי שאלוניקי בשנים שי"ז (קארו, שו"ת אה"ע, דיני קידושין, סי' ח), שי"ט (דברי ריבות, סי' קו) ושכ"ב (מהרשד"ם, אה"ע סי' יז), ו"נפטר בעיר ברוסה בשליחות המושלמיק" (סדר זמנים, דף י ע"א). וראה: עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 184.

³⁷⁰⁸ החזיונות, עמ' רנב.

³⁷⁰⁹ שם, עמ' כב.

³⁷¹⁰ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א.

³⁷¹¹ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 219-220.

ר' יצחק אמראני. חתום עם חכמי צפת על פסק משנת שי"ט.³⁷¹²

ר' יצחק ארוך. חתום עם חכמי צפת על פסק משנת שי"ט.³⁷¹³

ר' יצחק ב"ר אברהם ן' ארחא (ארח, ארחי, ארחה). שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,³⁷¹⁴ ש"ח,³⁷¹⁵ שי"ח,³⁷¹⁶ שכ"ב,³⁷¹⁷ שכ"ז,³⁷¹⁸ שכ"ח-שכ"ט (?),³⁷¹⁹ ושל"ד (?).³⁷²⁰ נמנה עם תלמידי האר"י,³⁷²¹ ובין "חסידי צפת".³⁷²² מונה על "אופן הנהגת המדרש",³⁷²³ שהוקם בצוואת מקדיש ירושלמי בראשית המאה הי"ז.

ר' יצחק ב"ר יעקב בירב. מחכמי צפת,³⁷²⁴ החתום על הסכמת דיינים ממקום לא ידוע בשנת שי"ח.³⁷²⁵

ר' יצחק ב"ר מרדכי גרשון.³⁷²⁶ מוצא משפחתו, ככל הנראה, מאיטליה.³⁷²⁷ בצפת למד מפי ר' יוסף קארן³⁷²⁸ ור' משה אלשיך.³⁷²⁹ בשנת של"ח נמצא באיטליה, ומכאן ואילך פעל שם רבות בתחומים הלכתיים וציבוריים.³⁷³⁰ נזכר בשנת ש"ס כחבר בית הדין בהסגר ר' משה ן' מכיר בעין זיתון,³⁷³¹ וכנראה שהייתה זו שהייה קצרת מועד, שכן בשנת שס"א כבר נמצא שוב בוויניציאה.³⁷³² בראשית המאה הי"ז עסק נמרצות במפעלו להבאת כתבי חכמי צפת לקושטא ולוויניציאה: "שהיה מגיה הספרים [...] והיה זקן

³⁷¹² מתנות באדם, סי' קד.

³⁷¹³ שם, שם. וראה: גרין, פולמוס, עמ' 238 הערה 11.

³⁷¹⁴ אבקת רוכל, סי' קכד.

³⁷¹⁵ מבי"ט, ח"א סי' ק.

³⁷¹⁶ לטס, עמ' 17.

³⁷¹⁷ שם, עמ' 18.

³⁷¹⁸ יין המשומר, בהקדמה [עמ' 12] (בעניין התארוך, ראה: בניהו, האסכולות, עמ' עה הערה 380).

³⁷¹⁹ מבי"ט, ח"ב סי' קכח (בעניין התארוך, ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצג).

³⁷²⁰ ראנ"ה, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 65 הערה *1).

³⁷²¹ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט; סמברי, דברי יוסף, עמ' 326. י' גליס כותב שר' אליעזר ארחא, מרבני ירושלים, עזה וחברון, היה מתלמידי האר"י (גליס, תולדות, א, עמ' רב), אך נראה שהחליפו באביו.

³⁷²² החזיונות, עמ' רנג.

³⁷²³ גלאנטי, סי' יג.

³⁷²⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 361.

³⁷²⁵ אייבעשיץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"ב.

³⁷²⁶ חוקרים אחדים זיהו את ר' יצחק גרשון עם ר' יצחק טריוויס, שעסק גם הוא בהגהת ספרים בתקופה זו (יערי, שלוחי, עמ' 251; יערי, מוכר ספרים, עמ' 308; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 108-109, ואחרים), אבל הוכח שאין זהות כזו. ראה: י' יודלוב, "ר' יצחק גרשון ור' יצחק טריוויס: שנים שהם שנים", קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 247-251; א' הורוביץ, "על ר' יצחק גרשון טריוויס בוויניציאה", קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 252-257; א"מ הברמן, המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו, ירושלים, 1982, עמ' 93-94.

³⁷²⁷ בניהו, גרשון, עמ' י.

³⁷²⁸ מתנות באדם, סי' כב; רטו. וראה: בניהו, גרשון, עמ' י.

³⁷²⁹ קורא הדורות, דף מח ע"א-ע"ב.

³⁷³⁰ בניהו, גרשון, עמ' יב-כה.

³⁷³¹ בניהו, מכיר, עמ' שד. א' דוד טוען, שחזר לארץ בשנת שצ"א (דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 183), וי' גליס טוען שחזר בשנת ת"ז (גליס, תולדות, ב, עמ' קעט-קפ).

³⁷³² בניהו, גרשון, עמ' יז. וראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 108-109.

מופג בשנים [...] ומגיה כל הספרים הנדפסים, וגם תחלתו היה מצ"פת [...] וא"ח הלך לעיר ויניציאה, וקבע דירתו שם, והיה עושה מצוה זו על ידו מהגהת הספרים".³⁷³³ ניסה לחזור לארץ ישראל בשנת שס"ח,³⁷³⁴ אבל כנראה שרק בשנת שפ"ו שב לצפת.³⁷³⁵

מחיבוריו הנדפסים: שלום אסתר, קושטנטינא [לא לאחר של"ט?] – חידושים על פירושי חכמי ספרד למגילת אסתר;³⁷³⁶ ליקוטי שושנים, ויניציאה שס"ב – פירוש לנ"ך.³⁷³⁷

ר' **יצחק חדידא**. תלמיד האר"י.³⁷³⁸

ר' **יצחק (ה) כהן (כ"ץ)**. מתלמידי האר"י,³⁷³⁹ וב'כת' של ר' חיים ויטאל.³⁷⁴⁰ נראה שזהו ר' יצחק כ"ץ החתום בשטר ההתקשרות של חבורת ר' חיים ויטאל בשנת של"ה,³⁷⁴¹ והיה חותנו של ר' שלמה אלקבץ.³⁷⁴² לפי הנרמז בהספדו, נפטר במגפה.³⁷⁴³

ר' **יצחק הכהן אשכנזי**. עסק בהדפסת 'זוהר חדש' בשאלוניקי בשנת שנ"ז,³⁷⁴⁴ ואולי הוא שהיה בשליחות צפת בפאדובה בשנת שע"א.³⁷⁴⁵

ר' **יצחק חביב**. נמנה בין "חסידי צפת".³⁷⁴⁶

ר' **יצחק (ה) לוי**. שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שי"ח³⁷⁴⁷ וש"ל.³⁷⁴⁸

ר' **יצחק לוריא אשכנזי - האר"י**. מסורות אודות קורות חייו המופלאים נדפסו בקבצים אחדים בדורות שלאחר מותו, ולפיהן היה בקי בכל חדרי התורה, השיג מעלות נשגבות בחכמת הקבלה, נודע כאיש מופת ויודע צפוני עתיד ועבר, וזכה לגילויים.³⁷⁴⁹ מחקרים רבים מאוד דנו בקורותיו, בדמותו, באישיותו

³⁷³³ קורא הדורות, דף מח ע"א-ע"ב. וראה: בניהו, גרשון, עמ' כט-לב; סה-פט; גירונדיניפי, איטליה, עמ' 145-146.

³⁷³⁴ בניהו, גרשון, עמ' נד-נו.

³⁷³⁵ ר' יהודה אריה ממודינא, חיי יהודה (מהדורת ד' קארפי), תל אביב תשמ"ה, עמ' 79. וראה: בניהו, גרשון, עמ' כד.

³⁷³⁶ ראה: י' הקר, "דפוס קושטא במאה השש עשרה", ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 492 הערה 225; בניהו, גרשון, עמ' יב; כו.

³⁷³⁷ ראה: שם, עמ' כז.

³⁷³⁸ החזיונות, עמ' פו.

³⁷³⁹ ראה: אביב, קבלת האר"י, א, עמ' 218.

³⁷⁴⁰ שער ההקדמות, דף נא ע"ב; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סו ע"ב; סו ע"ב; סט ע"א; ע"ב; עא ע"א; החזיונות, עמ' רח; ריח; רכא-רכב; הגלגולים, דף כח ע"ב; מה ע"א; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 172; דלמדיגו, שלומיל, דף לח ע"ב; מב ע"ב. וראה: בניהו, הנהגות, עמ' יז-יח.

³⁷⁴¹ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א.

³⁷⁴² מנות הלוי, דף א ע"א; סמברי, דברי יוסף, עמ' 318.

³⁷⁴³ [...] איך ולמה איש צדיק תמים אשר כזה במבחר ימיו ישבע רוגז או מת או נשבה או נשבר [...] האף תספה צדיק עם רשע [...] (סדר זמנים, דף כא ע"ב).

³⁷⁴⁴ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, דף ב ע"א.

³⁷⁴⁵ [...] בעד שליחות הר' כמהר"ר יצחק אשכנזי מצפת, אשר בא בכתבים כמו כן חתומים מק"ק ירושלים צפת וחברון" (זנה, תעודות, עמ' רג).

³⁷⁴⁶ החזיונות, עמ' רנא.

³⁷⁴⁷ לטס, עמ' 17.

³⁷⁴⁸ גלאנטי, סי' סו.

³⁷⁴⁹ למשל: שער ההקדמות, דף ג ע"ב-ד ע"א; חרדים, דף כח ע"א; דלמדיגו, שלומיל; בניהו, שבחי האר"י; סמברי, תולדות האר"י; בניהו, תולדות האר"י. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 13-14 הערה 1.

ובהגותו.³⁷⁵⁰ הוא נולד בירושלים בשנת רצ"ד לאב אשכנזי ולאם ספרדית. בגיל צעיר ירד למצרים,³⁷⁵¹ שם למד בישיבות ר' בצלאל אשכנזי ורדב"ז, והתבודד ממושכות על גדות הנילוס.³⁷⁵² עוד בהיותו במצרים קבע את יסודות שיטתו בקבלה.³⁷⁵³ בשנת ש"ל לערך עלה לצפת, והספיק ללמוד תקופה קצרה מפי רמ"ק,³⁷⁵⁴ וכבר אז החל בהוראת תורתו.³⁷⁵⁵ בצפת עשה לו שם, וסביב דמותו התלכדו עשרות תלמידים, שלמדו מפיו בארבע כתות בזמנים שונים,³⁷⁵⁶ ומהם נפוצה שיטת לימוד הקבלה שייסד. על אף שמיעט לכתוב בצפת, כתביו נשתמרו בקבצים מפוזרים ועוסקים בפרשנות הזוהר,³⁷⁵⁷ בפרשנות המקרא וחז"ל,³⁷⁵⁸ בתפילות³⁷⁵⁹ ובפיוט.³⁷⁶⁰ האר"י עסק גם בפסיקה,³⁷⁶¹ בדרשנות³⁷⁶² ובלמוד הלכה,³⁷⁶³ ועמד

³⁷⁵⁰ למשל: שלום, קבלה, עמ' 74-76; 428-420; שלום, מגמות עיקריות, עמ' 244-286; אביב"י, בנין אריאל; מרוז, דיסרטציה; פיין, צפת, עמ' 61-80; פיין, לוריא, עמ' 78-113; 124-358; ורבים נוספים.

³⁷⁵¹ לדעת ר' מרוז פעל בירושלים גם בבגרותו, ואפשר שחזר אליה לתקופת מה לאחר עזיבתו את מצרים (מרוז, פאנציייר, עמ' 211-214).

³⁷⁵² תמר, אשכולות, עמ' 3-13; א' דוד, "עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה", עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 137-135.

³⁷⁵³ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 32.

³⁷⁵⁴ בניהו, יוסף בחירי, עמ' קצד; קצו-קצה; שלום, כתביו האמיתיים, עמ' 192-193.

³⁷⁵⁵ אביב"י, בניין אריאל, עמ' יט; כ; קסח.

³⁷⁵⁶ החזיונות, עמ' ריח-ריט. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 32-35.

³⁷⁵⁷ שם, עמ' 83-90.

³⁷⁵⁸ שם, עמ' 90-91.

³⁷⁵⁹ שם, עמ' 91-95.

³⁷⁶⁰ שם, עמ' 96.

³⁷⁶¹ קורא הדורות, דף מ ע"א. הוא התכתב עם ר' יוסף קארו בהלכה (אבקת רוכל, סי' קלו), ולעתים אף חלק על פסיקותיו (למשל: באר מים חיים, סי' יט). וראה: חלמיש, הקבלה, עמ' 180-204.

³⁷⁶² "והרב המקובל האלהי מוהר"ר יצחק אשכנזי, כאשר הופי' עליו רוח הקוד', השיב רבי' מעון, כי למד' גודל פגם כל עון בספירותיו של אדון יחיד, ולמד למשכילים התיקון אשר יעשו לנפשם [...]" (חרדים, דף סג ע"א). וראה: צפנת פענח, פרשת בלק דרוש ב, דף קעט ע"א; בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 324.

³⁷⁶³ האגדה מספרת, שהאר"י למד גמרא כבר בגיל צעיר, כתלמיד בבית הספר (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 329), וכשהיה במצרים, "היה הולך ואור בחריפות ובפלפול ובסברא, וכשנעשה בן טו שנה גבר בחכמתו ובפלפולו בגמרא על כל חכמי מצרים" (דלמדיגו, שלומיל, דף לו ע"א). כבר בבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי במצרים, היה האר"י שותף לחיבור חידושים ושיטות על הש"ס (ראה: הבלין, היצירה הרוחנית, עמ' 260-261). על יכולותיו המופלאות של האר"י בלימוד ההלכה העיד ר' חייא רופא, "שהיה משיג ההלכה על ידי מלאכי מרום" (מעשה חייא, דף כג ע"א); "היה יודע פשט ההלכה בלי עיון, על דרך נבואה" (שם, דף לו ע"א). ור' חיים ויטאל תיאר את רבו כך: "היה מהיר וקל העיון בתכלית, ורוב הפעמים היה מעיין בכל הלכה והלכה ששה דרכים של פלפול" (שער המצוות, דף לג ע"ב); "עיר וקדיש מן שמיא [...] מלא תורה כרמון, במקרא במשנה בתלמוד בפלפול במדרשים והגדות [...] (שער ההקדמות, דף ג ע"ב. והשווה: בניהו, תולדות יצחק, עמ' 248; החזיונות, עמ' קה).

בראש ישיבה³⁷⁶⁴ שבה למדו תלמוד³⁷⁶⁵. על אף מוצאו האשכנזי בחלקו,³⁷⁶⁶ פעל רוב חייו ב'סביבה' ספרדית.³⁷⁶⁷ האר"י נפטר במגיפה בצפת בשנת של"ב.³⁷⁶⁸

מחיבוריו הנדפסים:³⁷⁶⁹ זמירות לסעודות שבת, בתוך: יפה נוף, ויניציאה [אחרי ש"מ]; פירוש ספרא דצניעותא, בתוך: י' אביב"י, קבלת האר"י, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 947-1009; פירוש אדרא זוטא, בתוך: הנ"ל, עמ' 1010-1011.³⁷⁷⁰

מחיבוריו בכתבי יד: פירושים על ספר הזוהר;³⁷⁷¹ כוונות התפילות;³⁷⁷² ייחוד ההשתטחות.³⁷⁷³
ר' יצחק משען. מתלמידי המבי"ט,³⁷⁷⁴ שהיה פוסק³⁷⁷⁵ ומרביץ תורה בטרופולי (הצפונית).³⁷⁷⁶ בשנת ש"ט היה בצפת, ועד שנת ש"כ נמצא בפירארה והעיד על קיום חתימותיהם של דיני צפת.³⁷⁷⁷
ר' יצחק ב"ר אברהם עראמה (ערבה?). לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁷⁷⁸ בשנת ש"ב נמצא בשאלוניקי.³⁷⁷⁹ חתום בין חכמי צפת על פסק מסכיבות שנת שכ"ה.³⁷⁸⁰ המבי"ט נשא ונתן עמו בהלכה תוך גילויי הערכה רבה.³⁷⁸¹ שימש כמפקח על התלמוד תורה של ר' שלמה אלאשקאר.³⁷⁸² אולי הוא ר' יצחק ערבה, החתום בראש חכמי צפת על פסק הלכתי משנת שכ"ג.³⁷⁸³

---

³⁷⁶⁴ "ומנהג מורי ז"ל [...] היה הולך לבית הכנסת או לבית מדרשו" (שער המצוות, דף לה ע"א); "נשאר בבית המדרש של הרב זלה"ה" (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 354. והשווה: שם, עמ' 341). על ר' יוסף באגילאר ממצרים נודע, "שהחזיק ישיבת האר"י ז"ל מכיסו בצפת תוב"ב עשר שנים". (שם, עמ' 416).

³⁷⁶⁵ "ובכל יום בבקר היה לומד ההלכה עם החברים" (שם, עמ' 335). וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 125.

³⁷⁶⁶ אביו היה ממוצא אשכנזי (דלמדיגו, שלומיל, דף לז ע"א), ואכן האר"י התפלל לעתים בבית הכנסת של האשכנזים (בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 334).

³⁷⁶⁷ אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 161.

³⁷⁶⁸ פטמן, מס' 57. וראה: פכטר, דמותו, עמ' 25-26.

³⁷⁶⁹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 859-860; ג, עמ' 1103; 1105-1106; 1109-1129.

³⁷⁷⁰ ראה: שם, עמ' 1075-1095.

³⁷⁷¹ ראה: שם, א, עמ' 83-86; 369-370.

³⁷⁷² ראה: שם, עמ' 91.

³⁷⁷³ ראה: שם, עמ' 91-92.

³⁷⁷⁴ מבי"ט, ח"ב סי' לט; קצו. לדעת מ' בניהו, היה מחכמי דמשק, וניהל את ההתכתבות עם המבי"ט בשנות השישים של המאה ה'ט"ז, אבל טעמיו לא ברורים (בניהו, יוסף בחזירי, עמ' קטו).

³⁷⁷⁵ אבקת רוכל, סי' עג.

³⁷⁷⁶ מבי"ט, ח"א סי' לא.

³⁷⁷⁷ מתנות באדם, סי' קד.

³⁷⁷⁸ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 40.

³⁷⁷⁹ רדב"ז, ח"ג סי' תקיח; [M. G. Montefiore], "Un Recueil de Consultations Rabbiniques: Rédigé en Italie au XVI Siècle", *Revue des Étude Juives*, 10 (1885), p. 187.

³⁷⁸⁰ הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 245.

³⁷⁸¹ מבי"ט, ח"א סי' רפד.

³⁷⁸² שם, ח"ב סי' לג. וראה: שייבר-בניהו, פניית, עמ' קלב-קלד.

³⁷⁸³ משפטי שמואל, סי' עג.

ר' יצחק קרישפיין (קרישפיין). לפי שמו, היה כנראה ספרדי.³⁷⁸⁴ מתושבי צפת,³⁷⁸⁵ ומתלמידי האר"י.³⁷⁸⁶ אפשר שירד לתורכיה, שכן הוא נזכר בדברי מהרשד"ם, כמי שמסר עדות בפני בית דינו.³⁷⁸⁷ נפטר לא לפני שנת ש"ע,³⁷⁸⁸ ונטמן בצפת.³⁷⁸⁹

ר' ישועה ב"ר דוד עדני. היה רב בצנעא, ועלה מתימן לצפת בשנת של"א. כאן התוודע "ליודע ספר ודברי רז"ל [...] ענתה בו הכרת פנימו".³⁷⁹⁰ כעבור שנים ספורות עלה לירושלים, שם נפטר.³⁷⁹¹

ר' ישראל (ה) לוי אשכנזי. מתלמידי האר"י,³⁷⁹² החתום על פסק הלכה לצד חכמי צפת, אולי בשנת שס"ח.³⁷⁹³ נפטר לא לפני שנת ש"ע.³⁷⁹⁴

ר' ישראל ב"ר משה נג'ארה. "נעים זמירות ישראל".³⁷⁹⁵ בצפת למד מפי אביו³⁷⁹⁶ וסבו ר' ישראל די קוריאל.³⁷⁹⁷ נודע כמשורר,³⁷⁹⁸ והיה דרשן.³⁷⁹⁹ לא נטה לקבלה,³⁸⁰⁰ וידועות אחדות מפסיקותיו ההלכתיות.³⁸⁰¹ ירד לדמשק, לדעת מ' בניהו בשנת של"ה לערך,³⁸⁰² שם היה סופר הקהילות,³⁸⁰³ ובג'ובאר הסמוכה לדמשק פעל כדרשן.³⁸⁰⁴ גם בזמן פעילותו בסוריה פקד את צפת.³⁸⁰⁵ בשנת שפ"ו שימש דיין במצרים.³⁸⁰⁶ בעזה כיהן כמרביץ תורה, ובה נפטר.³⁸⁰⁷

³⁷⁸⁴ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 129.

³⁷⁸⁵ גלאנטי, סי' נב; מהריט"ץ, סי' קמד; מהריט"ץ החדשות, סי' רלו.

³⁷⁸⁶ החזיונות, עמ' ריט; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; סמברי, דברי יוסף, עמ' 366.

³⁷⁸⁷ מהרשד"ם, אה"ע סי' קצו. וראה: עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 144.

³⁷⁸⁸ החזיונות, עמ' נו.

³⁷⁸⁹ יחסותא דצדיקיא.

³⁷⁹⁰ מלאכת שלמה, א, הקדמה, עמ' 17.

³⁷⁹¹ שם, עמ' 17-18. וראה: י' רצהבי, "שלמה עדני עולה לארץ", עתמול, ו, 2 (תשמ"א), עמ' 17-18.

³⁷⁹² שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁷⁹³ מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 72 הערה 15).

³⁷⁹⁴ החזיונות, עמ' נו.

³⁷⁹⁵ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 231.

³⁷⁹⁶ זמירות ישראל, דף ג ע"א.

³⁷⁹⁷ מקוה ישראל, עמ' 125; 132; 444. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רה.

³⁷⁹⁸ "הרב ר' ישראל נג'ארה המשורר" (קורא הדורות, דף מט ע"ב). וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' ריז-רמב; מירסקי, שירי נגר, עמ' רסב-רסד; א' מירסקי, הפיוט: התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"נ, עמ' 705-713. על השפעת שירתו, ראה: א' סרוסי, "רבי ישראל נג'ארה מעצב זמרת הקודש אחרי גירוש ספרד", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ד (תש"נ), עמ' רפה-שי.

³⁷⁹⁹ "ואעשה גם אני דרושים ופרושים חדשים לחדשים" (מקוה ישראל, בהקדמה).

³⁸⁰⁰ "ועם היות שאלו הם סתרי תורה, ודעתנו בזה קצרה [...]" (שם, עמ' 511).

³⁸⁰¹ מהריט"ץ החדשות, סי' לח; בוקסבוים, שו"ת, עמ' י-יב. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רנ-רנא.

³⁸⁰² ראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רה-רז.

³⁸⁰³ ראה: שם, עמ' רח-רט.

³⁸⁰⁴ מקוה ישראל, עמ' 127-128; החזיונות, עמ' לד. וראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רי-ריב.

מחיבוריו הנדפסים:³⁸⁰⁸ זמירות ישראל, צפת שמ"ז – פיוטים ושירים;³⁸⁰⁹ משחקת בתבל, צפת שמ"ז – פיוטים ושירים;³⁸¹⁰ פצעי אוהב, קורו ג'ישימי שנ"ח – ביאור לאיוב;³⁸¹¹ כלי מחזיק ברכה, ויניציאה שע"ה – ענייני ברכת המזון; כתובה לחג השבועות, בתוך: [ר' שלמה ן' גבירול], אזהרות, שאלוניקי ת"ד, דף כז ע"ב; שוחטי הילדים, בתוך: [ר' יוסף קארו], ימין משה, אמשטרדם תע"ח, דף סח ע"א-עב ע"א – דיני שחיטה בחרוזים; סדר התנאים בין ישראל לאביהם שבשמים, לכוב 1874; מקוה ישראל, פרסבורג תר"נ – דרושים.³⁸¹²

מחיבוריו בכתבי יד: שארית ישראל, מכת"י F28239 – שירים.³⁸¹³

ר' ישראל סרוק³⁸¹⁴ (סרוג). לדעת ר' מרוז, נולד במצרים ועלה לארץ ישראל בין השנים שכ"ה-ש"ל או של"א.³⁸¹⁵ היה מתלמידי האר"י,³⁸¹⁶ ונראה שלמד גם מר' שלמה אלקבץ.³⁸¹⁷ ר' מרוז עמדה על כך, שבמקביל ללימודיו מפי האר"י בצפת בשנת של"א, ועוד בימי חייו, פיתח רעיונות וחידושים משלו בהבנת תורת הקבלה.³⁸¹⁸ לפי מסורת מאוחרת נמצא בפולין, כנראה בשנת של"ב.³⁸¹⁹ קודם לשנת שנ"ג שהה בראגוזה³⁸²⁰ ובשאלוניקי,³⁸²¹ ובין השנים שנ"ג-שס"ג נמצא באיטליה,³⁸²² שם ייסד בתי מדרשות לתורת

³⁸⁰⁵ "ותשובתו [של מהריט"ן] הרמתה, יזריח גם יפריח דרך דמשק ע"י החכם הנעלה לשם לתפארת ותהלה כה"ר ישראל נגארא נר"ו" (מהריט"ן, סי' י).

³⁸⁰⁶ מהריט"ן החדשות, סי' ריט.

³⁸⁰⁷ בניהו, נג'ארה, עמ' ריב-רטו.

³⁸⁰⁸ ראה: שם, עמ' רמג-רעא; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 188-189; גליס, תולדות, ב, עמ' רלא-רלב.

³⁸⁰⁹ ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 18-19; בארי, עולת חדש, עמ' שיא-שכד; מירסקי, שירי נגר, עמ' רסד-רסו.

³⁸¹⁰ ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 19.

³⁸¹¹ ראה: רגב, נג'ארה, עמ' שכה-שנו.

³⁸¹² ראה: נ' בן נפתלי, "הדפוס העברי בפרעסבורג", קרית ספר, לג (תשי"ח), עמ' 530.

³⁸¹³ ראה: בניהו, נג'ארה, עמ' רנו-רעא.

³⁸¹⁴ על העדפת השם סרוק, ראה: מרוז, סרוק, עמ' 151 הערה 1.

³⁸¹⁵ שם, עמ' 178-179.

³⁸¹⁶ "קבלת הרב האלהי ר' ישראל סרוג, שקבל פה אל פה ממחר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל" (דלמדיגו, שלומיל, דף עז ע"ב). וראה: הגלגולים, דף כז ע"ב; אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 93; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 235-236. בין גרסת ר' ישראל סרוק לגרסת ר' חיים ויטאל במשנת האר"י נכרים פערים משמעותיים, וחוקרים שונים התלבטו בשאלת מהות הקשר בין האישים. ג' שלום טען שמעולם לא היה תלמידו האישי של האר"י, שכן הוסיף משלו ומהבנתו על תורת רבו (שלום, סרוג, עמ' 214-241), אבל לימים חזר בו, וייחס לדבריו אמינות רבה יותר (ג' שלום, אברהם כהן הירירה בעל שער השמים: חיו יצירתו והשפעתה, ירושלים תשל"ח, עמ' טו-יז). אחריו דנה בנושא ר' מרוז, והוכיחה שר' ישראל סרוק אכן היה מתלמידי האר"י (ר' מרוז, "ר' ישראל סרוג תלמיד האר"י: עיון מהודש בסוגיה", דעת, 28 [תשנ"ב], עמ' 41-50; מרוז, סרוק, עמ' 151-177), אך כבר קדם לה ד' תמר, אלא שהטיל ספק בכך (תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 163).

³⁸¹⁷ ר' ישראל סרוג, למודי האצילות, מכת"י F2241, דף א166-א169.

³⁸¹⁸ מרוז, סרוק, עמ' 168-169.

³⁸¹⁹ שם, עמ' 180-185.

³⁸²⁰ ר' שלמה אוהב, שמן הטוב, ויניציאה ת"ז, דף קמז ע"ב. תודתי ליוסף אביב"י על שהאיר עיני במקור זה. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 231-232.

³⁸²¹ ר' דוד שמריה, תורת אמת, שאלוניקי שס"ד, דף קמה ע"ב; קסה ע"א. וראה: מרוז, סרוק, עמ' 187; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 221; 230.

³⁸²² שם, עמ' 225-229; 382; 490; מרוז, סרוק, עמ' 185-186.

האר"י ור' חיים ויטאל.³⁸²³ בין השנים שס"ג-שס"ו שהה בפרנקפורט, וכן היה בקראקא.³⁸²⁴ לפני שנת שס"ה היה בקושטא או במצרים.³⁸²⁵ נפטר בין השנים שס"ח-שע"ד.³⁸²⁶

מחיבוריו הנדפסים: נעים זמירות ישראל, למברג 1794 – פירוש קבלי על פרקי אבות ועל זמירות שבת שחיבר האר"י;³⁸²⁷ פירוש ספרא דצניעותא עם לימודי אצילות, מונקאטש תרנ"ז, דף לד ע"א-מד ע"ב;³⁸²⁸ דרוש המלבוש, ירושלים תשס"א.

מחיבוריו בכתב יד: למודי האצילות, שס"א, מכת"י F47929;³⁸²⁹ ספר המלואים, תקכ"ב, מכת"י F48026;³⁸³⁰ סוד המרגלא מאמר עולם קטן, מכת"י F3598; דרוש מהדורא בתרא ממורינו האריאל זלה"ה, בתוך: ר' אברהם מיכאל קרדוזו, דרושים, מכת"י F7468, דף א-76ב;³⁸³¹ פירוש לעשרה מיני נגונין.³⁸³²

ר' יששכר נפתלי ב"ר כ"ץ (בערמן, אשכנזי). מקובל,³⁸³³ יליד שברשין בפולין.³⁸³⁴ נמנה בין חכמי צפת,³⁸³⁵ ונראה שעלה אליה קודם לשנת של"ב.³⁸³⁶ לפי גרסה אחת נפטר בחברון,³⁸³⁷ ולפי גרסה אחרת נפטר בשברשין.³⁸³⁸

מחיבוריו הנדפסים: מתנות כהונה, בתוך: מדרש רבות, קראקא שמ"ז-שמ"ח; שס"ח-שס"ט - על המדרש; מראה כהן, קראקא שמ"ט – על הזוהר.

ר' לפידות (ה)אשכנזי. "חסיד";³⁸³⁹ "חכם גדול ומקובל",³⁸⁴⁰ והיה מגיד עתידות".³⁸⁴¹ לדעת מ' אידל, נפטר לא לאחר שנת של"ה.³⁸⁴²

---

³⁸²³ דלמדיגו, שלומיל, דף מב ע"א; עמק המלך, דף לו ע"ב; רמ"ע מפאנו, פלח הרמון, ויניציאה ש"ס, בהקדמה. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 172; אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 91.

³⁸²⁴ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 233-234; 434-462; 463.

³⁸²⁵ שם, עמ' 234.

³⁸²⁶ שם, ב, עמ' 877; מרוז, סרוק, עמ' 187-188.

³⁸²⁷ ראה: כהן, קול הנבואה, עמ' רנח הערה שמח; ליבס, זמירות, עמ' 540; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 383-384.

³⁸²⁸ ראה: שם, עמ' 518-519.

³⁸²⁹ ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 114-115. בתוכו כלול החיבור 'עולם הבריאה'. ראה: שם, עמ' 92-96.

³⁸³⁰ ראה: שם, עמ' 117-118.

³⁸³¹ ראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 329 הערה 3.

³⁸³² ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 384.

³⁸³³ "המקובל מהר"ר יששכר בן נפתלי כ"ץ [...] עשה אזנים לספר הזוהר" (ר' יששכר כ"ץ, מראה כהן, קראקא שמ"ט, בשער). וראה: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 187 הערה 14.

³⁸³⁴ ר' רייפמאנן, "אהל יששכר", בית אוצר הספרות, א (תרמ"ז), עמ' 2.

³⁸³⁵ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362.

³⁸³⁶ ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 320-321.

³⁸³⁷ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362; קורא הדורות, דף מא ע"א.

³⁸³⁸ ר' רייפמאנן, "אהל יששכר", בית אוצר הספרות, א (תרמ"ז), עמ' 2.

³⁸³⁹ ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, דף קב ע"ב.

³⁸⁴⁰ "[...] והולכיני לבית הרב לפידות האשכנזי ז"ל [...] והיה בידו ספר הזוהר, ונתעסקנו יחד בו" (החזיונות, עמ' ס).

³⁸⁴¹ ר' אברהם יגל, גיא חזיון, נא אמון תר"מ, דף מא ע"א-ע"ב. והשווה: החזיונות, עמ' ב.

ר"מ הדיין. נפטר בשנת של"ז.³⁸⁴³

ר' מאיר ביגאש. שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנת שי"ט.³⁸⁴⁴

ר' מאיר ב"ר יהודה גאויזון. כנראה ממוצא ספרדי,³⁸⁴⁵ ולדעת א' שוחטמן נולד סמוך לשנת ש"ה.³⁸⁴⁶
בצעירותו למד בצפת,³⁸⁴⁷ ולפי עדותו היה זה בזמנו של ר' יוסף קארו.³⁸⁴⁸ היה מחשובי הפוסקים במצרים
ברבע הראשון של המאה הי"ז.³⁸⁴⁹ תכנן לחזור ארצה,³⁸⁵⁰ אך לא עלה בידו, ונפטר במצרים לא לאחר
שנת שצ"א.³⁸⁵¹

מחיבוריו הנדפסים: שאלות ותשובות (מהדורת א' שוחטמן), ירושלים תשמ"ה.

ר' מלכאל ב"ר זכריה (?)³⁸⁵² אשכנזי. נחשב למחדש היישוב בחברון בשנת ש"כ, והיה מחכמיה
ומקובעי מנהגיה.³⁸⁵³ תקופה מסוימת חי בצפת.³⁸⁵⁴ ערך קבצי כתבים מתורת ר' חיים ויטאל,³⁸⁵⁵ ונראה
שהיה בחוג תלמידיו.³⁸⁵⁶

מחיבוריו הנדפסים: חנוכת הבית, ירושלים תשכ"ג – ביאור מבנה המקדש וכליו.

ר' מנחם לוי. שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנת שי"ט.³⁸⁵⁷

ר' מנחם ב"ר יהודה די לונזאנו. פרשן, מקובל, לשונאי ופייטן. נולד בשנת ש"י באיטליה או בקושטא.
בתום מסע נדודים עלה לירושלים בשנת של"ה, ומשם עבר לצפת.³⁸⁵⁸ בשנת שמ"ה נמצא בקושטא, ושוב
נמצא בצפת בשנת שמ"ז.³⁸⁵⁹ בשנת שע"ה נמצא בתורכיה ובאיטליה,³⁸⁶⁰ ולדעת י' אביב"י שהיה גם

³⁸⁴² אידל, חליווה, עמ' 147 הערה 69.

³⁸⁴³ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 216. ח' בנטוב מזהה שם (בהערה 24) חכם זה עם ר' משה הדיין, מחשובי חכמי צפת בראשית המאה הט"ז. אבל עוד בטרם נידרש לשאלת גילו המופלג, אין ספק שטעות בידו, שהרי באגרת שנשלחה מצפת בשנת שי"ח חתום "יצחק בכמהר"ר משה הדיין זלה"ה הלוי" (לטס, עמ' 17), ומכאן שזמן רב קודם שנת של"ז כבר לא היה בין החיים.

³⁸⁴⁴ מתנות באדם, סי' קד.

³⁸⁴⁵ לרדו, שמות, עמ' 452-453.

³⁸⁴⁶ גאויזון, א, עמ' 30.

³⁸⁴⁷ "זכרני בהיותי בצפת תו"ב, ואני הבין ברכי הרבנים קדושים אשר בארץ המה" (נבחר מכסף, סי' לח).

³⁸⁴⁸ גאויזון, ב, סי' סה.

³⁸⁴⁹ שם, א, עמ' 40-58.

³⁸⁵⁰ בניהו, קאסטילאן, עמ' 74-75.

³⁸⁵¹ גאויזון, א, עמ' 39-40.

³⁸⁵² לטענת ש' שטובר, באגרת שראה נאמר שחכם זה היה אחיו של ר' משה ב"ר זכריה ורנק (סמברי, דברי יוסף, עמ' 362 הערה 197).

³⁸⁵³ דלמדיגו, שלומיל, דף מא ע"ב; של"ה, דף רכז ע"ב. וראה: אזולאי, שם הגדולים, עמ' סג; ר' יהוסף שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תעג; אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 877-878.

³⁸⁵⁴ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.

³⁸⁵⁵ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 271-272.

³⁸⁵⁶ אביב"י, בניין אריאל, עמ' כד; בניהו, הגהותיהם, עמ' ס.

³⁸⁵⁷ מתנות באדם, סי' קד.

³⁸⁵⁸ מ' וואנדר, הקדמה לתולדות המחבר, בתוך: ר' מנחם די לונזאנו, דרך חיים, לבוב תרצ"א, עמ' [3-11].

³⁸⁵⁹ ר' מנחם די לונזאנו, בריתא דרבי אליעזר, צפת שמ"ז, הקדמה. וראה: [מ' בניהו], "דפוסי ישראל", קרית ספר, כח (תשי"ב), עמ' 25.

באשכנז או בפולין.³⁸⁶¹ ערך כתבים רבים של האר"י ותלמידיו,³⁸⁶² והיה ממתנגדי שירת ר' ישראל נג'ארה.³⁸⁶³ נפטר בירושלים בשנת שפ"ד בערך.³⁸⁶⁴

מחיבוריו הנדפסים: שתי ידות, ויניציאה שע"ח – לקט קבצים בנושאים שונים שנדפסו בכותרים נפרדים;³⁸⁶⁵ פירוש מאמרי הזוהר, בתוך: י' אביב"י, אוהל ש"ם: רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב, עמ' 217-242.

מחיבוריו בכתבי יד: מבשר טוב, מכת"י F27997; F43947 - ביאור חשבון הקץ ונבואת הילד; שבחא דמטרוניתא, תס"ט, מכת"י F18419; אמרי אמת, תרכ"ו, F21460 – השגות על פירוש ספרא דצניעותא לאר"י ועל פירוש אדרא רבה לר' חיים ויטאל ולר' יוסף נ' טבול.³⁸⁶⁶

ר' **מנחם עזריה ממילי**. מוצאו כנראה באיטליה.³⁸⁶⁷ נשלח מטעם קהל האיטליאנים בצפת לוויניציאה בשנת של"ו.³⁸⁶⁸

ר' **מסעוד מצליח בן גואשוש**. מקובל ומגלה עתידות מדרעא, שעלה לצפת בשנת של"ו.³⁸⁶⁹

ר' **מסעוד כהן**. "שנת לד [=של"ד] בא הר' מסעוד כהן מן דרע"א אל צפת".³⁸⁷⁰ חוקרים שונים התלבטו בזהותו: ג' שלום משער שזהו ר' מסעוד אזולאי,³⁸⁷¹ וד' תמר חולק עליו.³⁸⁷² י"מ טולידאנו מסתפק אם הוא ר' מסעוד בן גואשוש.³⁸⁷³

ר' **מרדכי**. "שמש בבית מוהר'ר יוסף קארו זלה"ה".³⁸⁷⁴ בשלב לא ידוע עבר מצפת לירושלים, ובראשית המאה הי"ז סבב בין ערי תורכיה לבקש נדבות.³⁸⁷⁵

ר' **מרדכי גאליקו**. חבר בחבורת האר"י.³⁸⁷⁶

---

³⁸⁶⁰ זנה, תעודות, עמ' קצז-רד; יערי, שלוחי, עמ' 232.

³⁸⁶¹ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 253.

³⁸⁶² שם, עמ' 276-279.

³⁸⁶³ בניהו, נג'ארה, עמ' רכג-רכז.

³⁸⁶⁴ מ' וואנדר, הקדמה לתולדות המחבר, בתוך: ר' מנחם די לונזאנו, דרך חיים, לבוב תרצ"א, עמ' [14-18].

³⁸⁶⁵ ובהם: דרך חיים, [קושטנטינא של"ג לערך] – פיוטים ומוסר; עבודת המקדש, [קושטנטינא של"ג לערך] – ביאור לעבודת הקרבנות ופיוטים; בריתא דרבי אליעזר, צפת שמ"ז; אור תורה, אמשטרדם תי"ט – פירושים על התורה; הגהות על הירושלמי, בתוך: תלמוד ירושלמי, נשים, ורשא תקצ"ז; מעריך, לפסיא תרי"ג – ביאור מילים קשות ומעשיות חז"ל; עמר מן, ווילנא תרמ"ג – ביאור אדרא זוטא (וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 253-255); הגהות לזוהר, בתוך: זוהר חדש, תרמ"ה, ועוד.

³⁸⁶⁶ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 244-253. לדעת י' אביב"י, זהו המקובל היחידי שהשיג על דברי האר"י, ומשום כך נעתקו רק מעטים מכתביו.

³⁸⁶⁷ קארפי, בתרבות, עמ' 237.

³⁸⁶⁸ זנה, תעודות, עמ' ריז-ריח; קארפי, בתרבות, עמ' 236-237; דוד, שתי אגרות, עמ' 331-332.

³⁸⁶⁹ טולידאנו, נר המערב, עמ' 91; 109; אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 41.

³⁸⁷⁰ החזיונות, עמ' ה. וראה: אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 39 הערה 10; חלמיש, המקובלים במארוקו, עמ' 221-222.

³⁸⁷¹ שלום, שטר, עמ' 138 הערה 11.

³⁸⁷² תמר, בא"י ואיטליה, עמ' 174 הערה 25.

³⁸⁷³ טולידאנו, נר המערב, עמ' 91; 109.

³⁸⁷⁴ הקר, בית הלוי, עמ' 304.

³⁸⁷⁵ שם, עמ' 303-306.

ר' מרדכי ב"ר יהודה דאטו. נולד באיטליה בשנת רפ"ה, עלה לצפת בשנת ש"כ, ולמד קבלה מפי רמ"ק.³⁸⁷⁷ חזר לאיטליה כעבור כשנה, ונפטר בשלהי המאה הט"ז.³⁸⁷⁸ כתב בענייני קבלה,³⁸⁷⁹ הלכה,³⁸⁸⁰ פרשנות לנביאים,³⁸⁸¹ מוסר,³⁸⁸² דרשות³⁸⁸³ ופיוטים.³⁸⁸⁴

מחיבוריו הנדפסים: שמן ערב, לונדון 1910 - פיוטים ושירים; אגרת הלבנון, בתוך: י' תשבי, "דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קלז-קסו – על דמותו של רמ"ק ודרוש היסטוריוסופי-קבלי.³⁸⁸⁵

מחיבוריו בכתבי יד: דרשות ודרושים, מכת"י F5686; מאמר מרדכי, מכת"י F5777 – פירוש לאסתר על דרך הקבלה;³⁸⁸⁶ מגדל דוד, שכ"א, מכת"י F22227 – על הזוהר;³⁸⁸⁷ שמן למאור, שכ"ז, מכת"י F48021 – על 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב;³⁸⁸⁸ שמן המשחה, שמ"ט, מכת"י F13498; F13499; F13599 – פירושים להפטרות;³⁸⁸⁹ פרוש נביאים (ישעיה, זכריה), שנ"ו, מכת"י F5683 – ביאורים לקבלת רמ"ק;³⁸⁹⁰ דרך אמונה, מכת"י F21962 – מוסר.³⁸⁹¹

ר' מרדכי הכהן. "הוא מתלמידי הרב הגדול כמוהר"ר ישראל די קוריאל ז"ל להה, מתושבי גליל העליון צפת תוב"ב, אשר אור תורתו מאיר ומזריח היום בארם צובה [=בחלב] י"עא".³⁸⁹²

מחיבוריו הנדפסים: שפתי כהן, ויניציאה שס"ה – ביאור על התורה על דרך הפשט והסוד.

ר' משה אבסבאן. ידיד קרוב לר' משה אלשיך, ושותף עמו בלימוד ובשליחות. נפטר בחוץ לארץ סמוך לשנת שנ"א.³⁸⁹³

---

³⁸⁷⁶ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁸⁷⁷ תשבי, רמ"ק, עמ' ככג-קכד; קלה-קלו; קמה.

³⁸⁷⁸ שם, עמ' קכח-קכט; יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 13-14.

³⁸⁷⁹ ראה: שם, עמ' 15-40; אידל, איטליה בצפת, עמ' 247-248.

³⁸⁸⁰ ראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 61.

³⁸⁸¹ ראה: שם, עמ' 46-55; 61-64.

³⁸⁸² ראה: שם, עמ' 64-66.

³⁸⁸³ ראה: שם, עמ' 57-60.

³⁸⁸⁴ סדור מברכה, ויניציאה שמ"ד, דף יא ע"א-טז ע"א; מחזור ספרדים מימים נוראים, ויניציאה שמ"ד, בסוף הספר. וראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 40-46; בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תתמא-תתנג.

³⁸⁸⁵ ראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 55-57.

³⁸⁸⁶ ראה: שם, עמ' 30-34.

³⁸⁸⁷ ראה: שם, עמ' 15-23.

³⁸⁸⁸ ראה: שם, עמ' 26-27.

³⁸⁸⁹ ראה: שם, עמ' 46-51.

³⁸⁹⁰ ראה: אידל, איטליה בצפת, עמ' 247.

³⁸⁹¹ ראה: יעקבסון, בנתיבי גלויות, עמ' 64-66.

³⁸⁹² ר' מרדכי הכהן, שפתי כהן, ויניציאה שס"ה, בהקדמה. והוא איננו ר' מרדכי הכהן, "בעל מירא דכיא" (סמברי, דברי יוסף, עמ' 366), מחכמי צפת במחצית הראשונה של המאה הי"ז (סימנסון, שלוחי צפת, עמ' שלח-שלט). וראה: לאניאדו, לקדושים, עמ' נח.

³⁸⁹³ פכטר, חזות קשה, עמ' 116. וראה: פכטר, מצפונות, עמ' 75 הערה 34.

ר' משה ב"ר מכלוף אג'ימאן. מעתיק ספרים שמוצאו בצפת, וירד למצרים לא לאחר שנת ש"כ.³⁸⁹⁴
 ר' משה ב"ר שלמה הלוי אלקביץ. לדעת מ' בניהו, נולד בצפת לפני שנת ש',³⁸⁹⁵ למד מפי אביו ומפי ר'
 יוסף קארו,³⁸⁹⁶ ואולי היה גם תלמידו של המב"ט.³⁸⁹⁷ בשנים שכ"ד-שכ"ו נמצא בקושטא,³⁸⁹⁸ ובשנת
 של"ג היה בחלב, ונמנה עם חכמיה.³⁸⁹⁹ כתב פירוש על התורה,³⁹⁰⁰ ואולי גם חיבור בקבלה.³⁹⁰¹
 ר' משה ב"ר חיים אלשיך. נולד באדריאנופול או בשאלוניקי בשנת ר"פ לערך, והיה מתלמידי ר' יוסף
 טאיטאצאק.³⁹⁰² בשנת שי"ז נמצא בצפת,³⁹⁰³ היה מתלמידי ר' יוסף קארו,³⁹⁰⁴ ולדעת מ' בניהו הוסמך על
 ידו.³⁹⁰⁵ כנראה שעמד בראש שתי ישיבות בצפת,³⁹⁰⁶ ו"שיותר מעשרים שנה היה חבר בבית דין בצפת
 טוב"ב".³⁹⁰⁷ חתם על פסקי הלכה לצד חכמי צפת בשנים ש"ט, ו',³⁹⁰⁸ שי"ט,³⁹⁰⁹ שכ"ב,³⁹¹⁰ שכ"ה,³⁹¹¹
 בסביבות שכ"ו,³⁹¹² שכ"ז,³⁹¹³ שכ"ט,³⁹¹⁴ שמ"ד,³⁹¹⁵ וש"מ"ז.³⁹¹⁶ היה דרשן,³⁹¹⁷ ולפי עדותו, עיקר זמנו

³⁸⁹⁴ ר' משה די ליאון, ספר הרמון, שכ"ה, מכת"י F5458, בקולופון. על היותו במצרים בשנת ש"כ העיד בחיבור אחר
 שהעתיק (קובץ בפרשנות התלמוד, ש"כ, מכת"י F42324, בקולופון). וראה: בניהו, הגהותיהם, עמ' צב.

³⁸⁹⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיד.

³⁸⁹⁶ מנות הלוי, דף קכו ע"א.

³⁸⁹⁷ מב"ט, ח"ב סי' יט [=מו].

³⁸⁹⁸ בניהו, חומרא גדולה, עמ' 66-67.

³⁸⁹⁹ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שיד.

³⁹⁰⁰ שם, שם.

³⁹⁰¹ מקובל אלמוני, מתלמידי ר' ישראל סרוק, מסר שראה חיבור של ר' משה לוי אלקביץ (מאמרים על דרך הקבלה והמחקר,
 מכת"י F11126, דף א32).

³⁹⁰² בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלג; שלם, אלשיך, עמ' קפא.

³⁹⁰³ החזיונות, עמ' ב.

³⁹⁰⁴ אבקת רוכל, סי' עג; קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב; תורת משה, הקדמת ר' ברוך קאלימאני; אבוהב,
 נומולוגיה, עמ' 270.

³⁹⁰⁵ בניהו, חידושה, עמ' 255-256.

³⁹⁰⁶ "[...] הבנים אשר חנן ה' לנו, ב' ישיבות תלמידים, כי יותר שהמה חכמים מחוכמים" (רב פנינים, הקדמה). וראה: שלם,
 אלשיך, עמ' קפא-קפה. ניתן לפרש משפט זה גם במובן של ישיבה אחת שבה למדו שתי רמות של תלמידים, כמקובל בצפת
 באותה תקופה. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 147.

³⁹⁰⁷ מקוה ישראל, עמ' 406. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלג-רלז.

³⁹⁰⁸ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב. וראה: בניהו, האסכולות, עמ' כח.

³⁹⁰⁹ אבקת רוכל, סי' קצד. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' מו.

³⁹¹⁰ לטס, עמ' 18. ונראה שהוא החכם שחתם בשם 'משה בר חיים' בצפת בשנת שכ"ב (קארו, שו"ת אה"ע, דיני עכו"ם מסיח
 לפי תומו, סי' יא).

³⁹¹¹ הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 245.

³⁹¹² קופפר, הבהרות, עמ' 59.

³⁹¹³ יין המשומר, בהקדמה [עמ' 12] (בעניין התארוך, ראה: בניהו, האסכולות, עמ' עח הערה 380). וראה: בניהו, יוסף בחירי,
 עמ' רס.

³⁹¹⁴ אלשיך, סי' כז.

³⁹¹⁵ אזולאי, שם הגדולים, מערכת ספרים, דף ב ע"ב-ג ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלו-רלז; רנ-רנג.

³⁹¹⁶ לחם רב, סי' עא. מקור זה מתייחס לשנת שמ"ז, שכן בשנה זו נפטר ר' שלמה סאגיש החתום בין החכמים, ובשנה זו עדיין
 חי ר' בצלאל אשכנזי, אלא שליד שמו צורף 'ז'ל'.

הוקדש להלכה.³⁹¹⁸ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהלי בצפת,³⁹¹⁹ אבל כשהיה בן שישים, דהיינו בסביבות שנת ש"מ, עוכב מינויו לתפקיד חכם בקהל שלו.³⁹²⁰ על אף שנדחה בידי האר"י, נמנה עם חברות תלמידיו,³⁹²¹ וכן לימד קבלה,³⁹²² וניסח 'ייחודים',³⁹²³ וקינות.³⁹²⁴ בין תלמידיו נמנו ר' חיים ויטאל³⁹²⁵ ור' יצחק גרשון.³⁹²⁶ בין השנים שנ"א-שנ"ב יצא בשליחות צפת, וסבב בסוריה³⁹²⁷ ובתורכיה.³⁹²⁸ בשנת שנ"ג נמנה עם חכמי דמשק.³⁹²⁹ נפטר בצפת לא יאוחר משנת שנ"ז,³⁹³⁰ ור' ישראל נג'ארה נשא עליו הספד בדמשק.³⁹³¹ נטמן בצפת.³⁹³²

מחיבוריו הנדפסים:³⁹³³ חבצלת השרון, [קושטא] שכ"ג – פירוש לספר דניאל;³⁹³⁴ שושנת העמקים, ויניציאה שנ"א – פירוש לשיר השירים; רב פנינים, ויניציאה שנ"ב – פירוש לספר משלי; תפוחי זהב, קורו ג'ישימי [שנ"ז?]; – פירוש לתהילים; דברים נחומים, ויניציאה שס"א – על מגילת איכה; דברים טובים, ויניציאה שס"א – על המגילות; תורת משה, ויניציאה שס"א – על התורה; עיני משה, ויניציאה שס"א – על מגילת רות; משאת משה, ויניציאה שס"א – פירוש לאסתר; סדר הגדה של פסח, ויניציאה שס"א – פירוש להגדה של פסח;³⁹³⁵ חלקת מחוקק, ויניציאה שס"ג – פירוש לאיוב; מראות הצובאות,

³⁹¹⁷ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלח-רלט; שלם, אלשיך, עמ' קפב-קפג.

³⁹¹⁸ "ולא לבי הלך לעשות קבע מדרשות ופשיטם. לולא אשר הקרה ה' לפני [...] לעת מצוא מנוחה מההלכה ביום השישי" (תורת משה, דף ב ע"א, ההקדמה). כלומר, בכל ימות החול עסק בהלכה, פרט ליום שישי. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלח.

³⁹¹⁹ אלשיך, סי' כז.

³⁹²⁰ גינת ורדים, יו"ד, כלל ג, סי' ח.

³⁹²¹ "אמר לו הרב [האר"י]: לא אמרתי לך שלא באה נשמתך בפעם הזאת ללמוד קבלה? לכן, אל תטריח עצמך עוד בדבר הזה" (בניהו, תולדות האר"י, עמ' 169-171). וראה: תורת משה, הקדמת ר' ברוך קאלימאני; החזיונות, עמ' ח; קפח; ריט; רכ; שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; ע"ב; הגלגולים, דף מג ע"א; עיני קבלה שונים מתלמידי האר"י, מכת"י B335, דף 307א. וראה: שלם, אלשיך, עמ' קפא-קפב; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 220.

³⁹²² גם שם ראינו סביב לשולחנו אשר לפני ה' אנשי מדות יורדי ים חכמת הסודות [...] " (תורת משה, הקדמת ר' ברוך קאלימאני). וראה: כהן, קול הנבואה, עמ' קפח הערה קמב; שלם, אלשיך, עמ' קצ-קצז.

³⁹²³ לקוטים בקבלה, מכת"י F34177; F13974, דף 62א.

³⁹²⁴ ר' אברהם גלאנטי, קול בוכים, פראג שפ"א, דף ב ע"ב.

³⁹²⁵ החזיונות, עמ' ב. והשווה: שער המצוות, דף נג ע"א; בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 77.

³⁹²⁶ קורא הדורות, דף מח ע"א-ע"ב.

³⁹²⁷ לפי עדותו, נמצא במסע נדודים בסוריה לא לאחר מחצית שנות השבעים של המאה הט"ז (שכן ר' יוסף קארו עודנו בחיים) (אבקת רוכל, סי' עג).

³⁹²⁸ מהריט"ץ החדשות, סי' לב-ב. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 240-241; בניהו, יוסף בחירי, עמ' רמ-רמג.

³⁹²⁹ אהלי יעקב, סי' יט.

³⁹³⁰ תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 97-98.

³⁹³¹ מקוה ישראל, עמ' 399-410.

³⁹³² הסותא דצדיקייא; קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב.

³⁹³³ ראה: שלם, אלשיך, עמ' קעט-קצז; נ' בן מנחם, "כתבי רבי משה אלשיך", בתוך: ש' שלם, רבי משה אלשיך: לחקר שיטתו הפרשנית והשקפתו בענייני מחשבה ומוסר, ירושלים תשכ"ו, עמ' רלה-רעב; בניהו, יוסף בחירי, עמ' רמד-רנד.

³⁹³⁴ ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 12-13. חיבור זה הועתק בכתב יד בצפת כבר בשנת ש"י לערך (ר' משה אלשיך, חבצלת השרון, מכת"י B698).

³⁹³⁵ ראה: י' יודלוב, "הגדות של פסח ויניציאה שס"א, שס"ג-שס"ד", עלי ספר, טז (תש"נ), עמ' 139-140.

ויניציאה שס"ג-שס"ז – על נביאים ראשונים ואחרונים; רוממות אל, ויניציאה שס"ה – פירוש לתהילים; שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ה.

ר' משה בסודיה. רבו של מהריט"ץ,³⁹³⁶ ואולי היה מחכמי דמשק.³⁹³⁷

ר' משה גאקיש. נמנה בין "חסידי צפת".³⁹³⁸

ר' משה ב"ר מרדכי גלאנטי (הזקן). "שבארצנו צפת תכון לעד אמן, בה חכמים גדולים, והזקן ונשוא פנים הוא הראש, כמהר"ם גלנטי נר"ו".³⁹³⁹ כנראה נולד ברומא,³⁹⁴⁰ בשנת ש' לערך.³⁹⁴¹ בצעירותו עלה לצפת, ולמד מפי ר' יוסף סאגיש³⁹⁴² ור' יוסף קארו.³⁹⁴³ כן נסמך על ידי ר' יעקב בירב השני בשנת שנ"ט,³⁹⁴⁴ ופעל כפוסק בצפת לפחות משנת שכ"ג.³⁹⁴⁵ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהלי בצפת,³⁹⁴⁶ ובשנת ש"ס עמד בראשות בית דין.³⁹⁴⁷ מאידך גיסא נמנה גם עם תלמידי רמ"ק³⁹⁴⁸ והאר"י,³⁹⁴⁹ עסק בקבלה, ונהג בדרכי חסידות.³⁹⁵⁰ עמד בראשות ישיבה, שזוהתה עם קהל הפרובנסאלים,³⁹⁵¹ ועסק בתעשיית הבגדים.³⁹⁵² היה דרשן,³⁹⁵³ ובזמנו נחשב ל"זקן הדור".³⁹⁵⁴ נפטר לא לפני שנת שע"ד,³⁹⁵⁵ ונטמן בצפת.³⁹⁵⁶

³⁹³⁶ מהריט"ץ, סי' רכט; מהריט"ץ החדשות, סי' לו. וראה: ד' תמר, מבוא לספר לקח טוב, פירוש למגלת אסתר לר' יום טוב צהלון, צפת של"ז, בתוך: ר' יום טוב צהלון, לקח טוב, ירושלים תשל"ז, עמ' 22-23.

³⁹³⁷ "החכם כה"ר משה ביסו"רו" (אבקת רוכל, סי' קפו). וראה: שם, סי' קצ.

³⁹³⁸ החזיונות, עמ' רנב.

³⁹³⁹ מהריט"ץ החדשות, סי' עג.

³⁹⁴⁰ קול בוכים, דף ז ע"א. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצח.

³⁹⁴¹ ראה: בניהו, חידושה, עמ' 262.

³⁹⁴² גלאנטי, סי' נב.

³⁹⁴³ למשל: שם, סי' קכד. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצח-רצט.

³⁹⁴⁴ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א. והשווה: בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, עמ' 262.

³⁹⁴⁵ אלשיך, סי' כז. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצח-רצט; בניהו, רופא, עמ' 119. ר' משה גלאנטי השתתף בדיון שנערך בעיקרו בין המבי"ט לר' יוסף קארו, בדין שמיטה. המבי"ט העיד שהוא עוסק בנושא בכל שנות השמיטה האחרונות, עד זו שבשנת שכ"א (אבקת רוכל, סי' כה), אבל ספק אם דיון זה התנהל בשנת שמיטה זו, או באלו שאחריה.

³⁹⁴⁶ אלשיך, סי' כז.

³⁹⁴⁷ גינת ורדים, יו"ד כלל ד סי' ד, דף קלח ע"ב.

³⁹⁴⁸ ר' משה גלאנטי, קהלת יעקב, צפת של"ח, דף יא ע"ב; סג ע"א.

³⁹⁴⁹ דלמדיגו, שלומיל, דף מד ע"א; בניהו, שבחי האר"י, עמ' 222-225; החזיונות, עמ' צ; אידל, איטליה בצפת, עמ' 247; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 221.

³⁹⁵⁰ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שב-שד.

³⁹⁵¹ כפי שמסר ר' יוסף קארו: "מודעת זאת בכל הארץ, כי הרחיב ה' את גבולי בתלמידים" [...] עתה העיר ה' את רוחנו להעמיד ישיבה לשם ק"ק פרווינציאלי"ס, ובראשם א' מתלמידי, החכם השלם הר"ר משה גלאנטי יצ"ו נר"ו" (דוד, עזרתה, עמ' 440). וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 200-201.

³⁹⁵² בניהו, שבחי האר"י, עמ' 223; דלמדיגו, שלומיל, דף מד ע"א.

³⁹⁵³ בראשית המאה הי"ז נשא דרשה בפני ציבור לומדי תורה "כדי לעורר הלבבות לתשובה" (אסף, שלומיל, עמ' קלב). אחדות מדרשותיו נדפסו (מקרא קודש, דף יח ע"ב-כא ע"ב; קולו של משה, בתוך: ר' מרדכי גלאנטי, דברי מרדכי, ליוורנו תר"כ, דף קעב ע"א-רל ע"א).

³⁹⁵⁴ מהריט"ץ החדשות, סי' עג.

מחיבוריו הנדפסים: מפתח הזוהר, ויניציאה שכ"ו – מפתח פסוקים בזוהר; קהלת יעקב, בתוך: תנ"ך, צפת של"ח – פירוש לקהלת;³⁹⁵⁷ שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח – שאלות ותשובות וחיידושים על הש"ס; קולו של משה, בתוך: ר' מרדכי גלאנטי, דברי מרדכי, ליוורנו תר"כ, דף קעב ע"א-רל ע"א – דרושים. ר' משה הלוי. מתלמידי המב"ט.³⁹⁵⁸

ר' משה ב"ר יוסף ויטאל. אחיו הצעיר של ר' חיים ויטאל,³⁹⁵⁹ ותלמידו בצפת, ו"לא זכה לזאת החכמה [=הקבלה] בשלימות".³⁹⁶⁰ נקבר בצפת.³⁹⁶¹

ר' משה יונה. ג' שלום מזהה את ר' יונה אב"ד צפת' עם ר' משה יונה,³⁹⁶² פוסק³⁹⁶³ ומקובל.³⁹⁶⁴ היה מחבורת האר"י,³⁹⁶⁵ אבל נדחה כנראה בידי ר' חיים ויטאל.³⁹⁶⁶ לדעת מ' בניהו היה בן למשפחה ספרדית שהיגרה לאיטליה.³⁹⁶⁷ בשנת שמ"ב נמצא בקושטא,³⁹⁶⁸ אבל חזר לצפת, ונמצא בה עד שנת שמ"ד, אז יצא ממנה לירושלים.³⁹⁶⁹ בין השנים שמ"ה-ה-שנ"ה נמצא במצרים.³⁹⁷⁰ מחיבוריו הנדפסים: שער הכללים, בתוך: ר' חיים ויטאל, עץ חיים, קארעץ 1782, דף ה ע"א-י ע"ב (עם מחברים נוספים).

מחיבוריו בכתבי יד: כנפי יונה, שמ"ד, מכת"י F9170.³⁹⁷¹

ר' משה מליריאה (די ליריאה). לפי שמו, נראה כי מוצא משפחתו מליריאה שבפורטוגל.³⁹⁷² לא קודם לשנת ש"מ נמצא מחוץ לצפת, בדרכו אליה.³⁹⁷³ הנהגות צפתיות נזכרו בשמו,³⁹⁷⁴ ומהן משמע שהיה

³⁹⁵⁵ תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 99.

³⁹⁵⁶ יחסותא דצדיקייא.

³⁹⁵⁷ היה זה הספר השני שהודפס בצפת. ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 10; 17-18; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 111-115; תמר, אשכולות, עמ' 177-179.

³⁹⁵⁸ מב"ט, ח"ג סי' פט.

³⁹⁵⁹ אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 876.

³⁹⁶⁰ הגלגולים, דף מג ע"א. וראה: בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 316; החזיונות, עמ' ס.

³⁹⁶¹ יחסותא דצדיקייא; קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב; יערי, ירושלמי, עמ' 432.

³⁹⁶² שלום, סרוג, עמ' 217; 223.

³⁹⁶³ מהר"ט, ח"א סי' מו.

³⁹⁶⁴ יוסף אומץ, ב, עמ' 271.

³⁹⁶⁵ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; הגלגולים, דף מג ע"א; החזיונות, עמ' ריט; רנג. וראה: בניהו, יונה, עמ' י-כד; מרוז, דיסרטציה, עמ' 3-4.

³⁹⁶⁶ החזיונות, עמ' רנג.

³⁹⁶⁷ בניהו, יונה, עמ' ז.

³⁹⁶⁸ שם, עמ' יא.

³⁹⁶⁹ קויפמאנן, בק, עמ' 143.

³⁹⁷⁰ בניהו, יונה, עמ' ח-י.

³⁹⁷¹ ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 98-99; 109; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 194-198; מרוז, דיסרטציה, עמ' 90-91; בניהו, יונה, עמ' י-לח.

³⁹⁷² בניהו, דור, עמ' קלג; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 201; שפיגל, תשובות, עמ' כו.

³⁹⁷³ לחם רב, סי' קפד. במקור זה נזכר שמו של המב"ט כמי שנפטר כבר, ולכן קבענו שאיננו קודם לשנת ש"מ. א' דוד כבר שיער שזמנו של חכם זה במחצית השנייה של המאה הט"ז (דוד, השתלבותם, עמ' כג).

'חסיד'. נמסר שהיה "יהודי כשר [...]" אשר היה שליח צבור בקהל קדוש של טורקיאה [=קהל ספרדי?]"³⁹⁷⁵ אפשר שהיגר לשאלוניקי, שכן נמצאה שם מצבת קבר חנה, בתו הבתולה של ר' משה ליריאה, שנפטרה בשנת שפ"א.³⁹⁷⁶

ר' משה מיניץ. מתלמידי האר"י.³⁹⁷⁷

ר' משה משמש. מתלמידי האר"י.³⁹⁷⁸

ר' משה ב"ר לוי נג'ארה. לפי שמו, מוצאו ספרדי.³⁹⁷⁹ מ' בניהו משער, שנולד בסביבות שנת ר"ע, ועלה לצפת בסביבות שנת ר"צ.³⁹⁸⁰ תלמיד ר' יוסף קארו³⁹⁸¹ והאר"י.³⁹⁸² דרשן³⁹⁸³ ופוסק, ששמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שי"ח³⁹⁸⁴ ושכ"ו לערך.³⁹⁸⁵ בשנת של"ה היה בקושטא, ופעל כדרשן בקהל ספרדי.³⁹⁸⁶ היגר לדמשק, בה היה ראש ישיבה,³⁹⁸⁷ ושם נפטר בשנת שמ"א.³⁹⁸⁸

מחיבוריו הנדפסים: לקח טוב, קושטאנדינא של"א – פירוש על התורה לפי מניין המצוות לרמב"ם; שער הכללים, בתוך: ר' חיים ויטאל, עץ חיים, קארעץ 1782, דף ה ע"א-י ע"ב (עם מחברים נוספים). מחיבוריו בכתבי יד: כנפי יונה (עם מחברים נוספים) – קבלת האר"י.³⁹⁸⁹

ר' משה ב"ר שלמה סאגיש (הראשון). נמנה בין דיני צפת בשנת שכ"ב,³⁹⁹⁰ ולימד מקבלת האר"י.³⁹⁹¹ אולי נטמן בצפת.³⁹⁹²

³⁹⁷⁴ שכטר, מליריאה.

³⁹⁷⁵ דוד, השתלבותם, עמ' כו.

³⁹⁷⁶ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 227.

³⁹⁷⁷ "ושמעתי מהר"ם מיניץ בשם מורי ז"ל באופן אחר [...]" (שער ההקדמות, דף לג ע"א). והשווה: שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; הגלגולים, דף מב ע"ב; החזיונות, עמ' ריט. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 218-219; בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תתיב.

³⁹⁷⁸ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.

³⁹⁷⁹ לרדו, שמות, עמ' 860-861.

³⁹⁸⁰ בניהו, נג'ארה, עמ' רד.

³⁹⁸¹ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 140.

³⁹⁸² שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א (כתוב: "וה"ר משה נאגד"ה", וצ"ל נאגרה); ע"ב; החזיונות, עמ' ריט; רכ. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 218.

³⁹⁸³ כלי מחזיק ברכה, עמ' [15]; ר' משה נג'ארה, דרוש, מכת"י F7910. את 'מלאכת' הדרשנות למד מחותנו ר' ישראל די קוריאל (מקוה ישראל, עמ' 125).

³⁹⁸⁴ לטס, עמ' 17.

³⁹⁸⁵ קופפר, הבהרות, עמ' 59.

³⁹⁸⁶ מקוה ישראל, עמ' 394.

³⁹⁸⁷ שם, עמ' 393.

³⁹⁸⁸ מימי ישראל, דף קסד ע"ב; אזולאי, שם הגדולים, דף ע ע"ב. וראה: מקוה ישראל, עמ' 388; 418.

³⁹⁸⁹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 198-201; ב, עמ' 864-865.

³⁹⁹⁰ דוד, רמ"ק, עמ' 442; 446.

³⁹⁹¹ איתן האזרחי, סי' ג. וראה: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 62.

³⁹⁹² יחסותא דצדיקיא. ואולי כוונתו לר' משה סאגיש השני, מחכמי צפת במאה הי"ז (מהרי"ט, ח"ב סי' יז; אה"ע סי' ה; סמברי, דברי יוסף, עמ' 367; הקר, בית הלוי, עמ' 300-302). וראה: בניהו, דוד, עמ' קנז-קנח; ריא-ריד.

ר' משה סופינו. רב ושוחט.³⁹⁹³

ר' משה סכנדרי. חתום לצד חכמי צפת על פסק הלכה מסביבות שנת שכ"ה.³⁹⁹⁴

ר' משה ב"ר סעדיה (סעדי). לדעת מ' בניהו, מוצאו מוסתערבי.³⁹⁹⁵ תלמיד ר' יוסף קארו.³⁹⁹⁶ שמו

חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,³⁹⁹⁷ שט"ו,³⁹⁹⁸ שי"ט,³⁹⁹⁹ שכ"ב,⁴⁰⁰⁰ שכ"ג,⁴⁰⁰¹ שכ"ה.⁴⁰⁰²

ובסביבות שכ"ו.⁴⁰⁰³ נפטר בשנת של"ו.⁴⁰⁰⁴

ר' משה עונקונירה. חתום עם חכמי צפת על פסק הלכה בשנת רצ"ו,⁴⁰⁰⁵ ובשנת שי"ז תיקן הסכמות

לקהלי מגינסיה.⁴⁰⁰⁶ היה מתלמידי ר' יוסף קארו, וחתם עמם על פסק הלכה בסביבות שנת של"ה.⁴⁰⁰⁷

בשנת של"ז נמצא בקושטא.⁴⁰⁰⁸ המבי"ט כינהו "החכם השלם, האח וריע לי".⁴⁰⁰⁹

ר' משה ב"ר שם טוב פיזנטי. חכם צפתי,⁴⁰¹⁰ שסבב בגולה בניסיון להדפיס את כתביו ולמכרם.⁴⁰¹¹ מאז

שנת שכ"ז עשה בשאלוניקי, ומצא את פרנסתו כמלמד פרטי.⁴⁰¹² בשנת של"ד נרצח בידי תורכים

במקרינובו שביוון.⁴⁰¹³

מחיבוריו הנדפסים:⁴⁰¹⁴ ישע אלהים, קושטאנדינא [שכ"ז] – פירוש על ההושענות; חקת הפסח, שאלוניקי

שכ"ט – פירוש להגדה של פסח; נר מצוה, שאלוניקי שכ"ט – פירוש לחיבור ר' שלמה ׳ גבירול.

³⁹⁹³ בניהו, שבחי האר"י, עמ' 234. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 111 הערה 2.

³⁹⁹⁴ הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 245.

³⁹⁹⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שטז.

³⁹⁹⁶ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב; יא.

³⁹⁹⁷ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

³⁹⁹⁸ קארו, שו"ת אה"ע, דיני כתובה ונשואין, סי' ב. וראה: בניהו, האסכולות, עמ' כח.

³⁹⁹⁹ מתנות באדם, סי' קד.

⁴⁰⁰⁰ לטט, עמ' 18; קארו, שו"ת אה"ע, דיני עכו"ם מסיח לפי תומו, סי' יא.

⁴⁰⁰¹ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁰⁰² הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 245. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שטז.

⁴⁰⁰³ קופפר, הבהרות, עמ' 59.

⁴⁰⁰⁴ החזיונות, עמ' סא.

⁴⁰⁰⁵ אבקת רוכל, סי' קכד. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רנ-רנא.

⁴⁰⁰⁶ אבקת רוכל, סי' רו.

⁴⁰⁰⁷ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

⁴⁰⁰⁸ ר' יצחק עונקנירה, איומה כנדגלות, קושטאנדינה של"ז, בהקדמה.

⁴⁰⁰⁹ מבי"ט, ח"ג סי' טו.

⁴⁰¹⁰ "החכם ה"ר משה פיזנטי, ועבר דרך עירנו עם ספריו, והי' אומר שהוא מעיר צפת תוב"ב" (משפטי שמואל, סי' כז).

⁴⁰¹¹ [...] " [...] ובראש גולים הושיבני, ומי ראש ולענה ה'ר' ובראץ נוד העמידני, ואהי נגוע כל היום במקרים ממקרים שונים, ואף גם זאת כי מיום היותי על האדמה לא שלותי ולא שקטתי טובה לא ראיתי, לא ישבתי בסוד משחקים בין משאבים, כי אם מלון אורחים בימים, ובדרכים זה לי כל הימים [...] כי בהיותי הולך וסובב בכל עיר ועיר, כי גרשוני עוני מארצות החיים ומסתפתח בנחלת ה' להביא טרף לביתי, לבוא אל המנוחה ואל הנחלה ארצי ומולדתי [...] " (ר' משה פיזנטי, נר מצוה, שאלוניקי שכ"ט, דף ב ע"א-ג ע"א).

⁴⁰¹² שם, דף ג ע"ב.

⁴⁰¹³ משפטי שמואל, סי' כז. וראה: הכהן, הירושלמי, עמ' 143-146.

ר' משה צהלון. מצבתו נחשפה בשנת 2009 בבית העלמין בצפת, בה הוא מכונה "הישיש החכם", ומצוין שנפטר בשנת שמ"ה.⁴⁰¹⁵

ר' משה ב"ר ישראל (די) קוריאל (די קואלייארא). מחכמי צפת⁴⁰¹⁶ ומדרשניה.⁴⁰¹⁷ שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שכ"ג,⁴⁰¹⁸ שכ"ט,⁴⁰¹⁹ של"א,⁴⁰²⁰ שמ"ד⁴⁰²¹ ושס"א.⁴⁰²² בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהלי בצפת.⁴⁰²³ בשנת שס"ה עוד היה בין החיים בצפת.⁴⁰²⁴

ר' משה רומי. מתלמידי רמ"ק.⁴⁰²⁵

מחיבוריו הנדפסים: שערי גן עדן, ויניציאה שמ"ט – דרושים ומוסר על דרך הקבלה.

מחיבוריו בכתבי יד: שערי גיהנם, שע"ו, מכת"י F10808.

ר' משה שבת (יתום). חתום בין חכמי צפת על פסק הלכה משנת שכ"ג.⁴⁰²⁶

ר' נפתלי ב"ר יוסף אשכנזי. "[...] ארץ מולדתי, ארץ החיים, אשר שם שמשתי שמושה של תורה מימי קדם, ויצקתי מים על ידי מורי ורבותי תנצב"ה, אשר היו אריו" [ת] ובעלי תריסי" [ן] כמנה בשתי ישיבו" [ת] אשר בק"ק אשכנזי" [ם] אשר בעיר הקדש, העיר המגדל" [ת] גבורים, וזהב הארץ ההיא טוב, ארץ הצבי, צבי היא לכל הארצות, צפת תובב"א [...] אשר הורתי ולידתי היתה שם בקדושתה [...]".⁴⁰²⁷ בשנת שנ"ז נמצא בשאלוניקי,⁴⁰²⁸ ובשנת שס"א היה בוויניציאה בשליחות צפת, שם היה לראש ישיבה.⁴⁰²⁹ נפטר לא לאחר שנת שס"ב.⁴⁰³⁰

מחיבוריו הנדפסים: אמרי שפר, ויניציאה שס"א – ביאור מאמרי חז"ל.⁴⁰³¹

---

⁴⁰¹⁴ ראה: שם, עמ' 146-150.

⁴⁰¹⁵ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁴⁰¹⁶ סמברי, דברי יוסף, עמ' 364; גלאנטי, סי' קב.

⁴⁰¹⁷ את 'מלאכת' הדרשנות למד מאביו (מקוה ישראל, עמ' 125).

⁴⁰¹⁸ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁰¹⁹ אלשיך, סי' כז.

⁴⁰²⁰ ראנ"ח, ח"ב סי' נה.

⁴⁰²¹ אזולאי, שם הגדולים, מערכת ספרים, דף ב ע"ב-ג ע"א.

⁴⁰²² עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 199. וראה: הקר, בית הלוי, עמ' 283-284.

⁴⁰²³ אלשיך, סי' כז.

⁴⁰²⁴ הקר, בית הלוי, עמ' 284.

⁴⁰²⁵ ר' משה רומי, שערי גן עדן, ויניציאה שמ"ט, בפתיחה.

⁴⁰²⁶ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁰²⁷ אמרי שפר, דף טז ע"ב-יז ע"ב.

⁴⁰²⁸ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, הקדמה. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 169 והערה 18; 174-175.

⁴⁰²⁹ יערי, שלוחי, עמ' 253.

⁴⁰³⁰ ר' יהודה אריה ממודינא, מדבר יהודה, ויניציאה שס"ב, דף עח ע"א. וראה: גירונדיניפי, איתליה, עמ' 272; 275.

⁴⁰³¹ ראה: י' ריבקינד, "דקדוקי סופרים", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, עמ' תכד-תכה.

ר' נפתלי ב"ר מנחם אשכנזי. מתלמידי ר' יוסף קארו,⁴⁰³² ושמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנת שכ"ג⁴⁰³³ ובסביבות שנת של"ה.⁴⁰³⁴

ר' עובדיה ב"ר זכריה המון. מתלמידי ר' משה גלאנטי.⁴⁰³⁵ מקובל⁴⁰³⁶ ופוסק, ששמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים שי"ט⁴⁰³⁷ ושכ"ג.⁴⁰³⁸ בשנת שכ"ו השלים את חיבוריו בצפת.⁴⁰³⁹ בתקופה מסוימת שהה בחברון.⁴⁰⁴⁰

מחיבוריו הנדפסים: מקרא קדש: פירוש מגלת רות, ויניציאה שמ"ה – פירוש קבלי לרות ולקט דרשות חכמי צפת; לבוש מלכות עם מסעות הנפש, שטרסבורג תש"נ – קבלה.

מחיבוריו בכתבי יד: דיני חבוט הקבר, שכ"ו, מכת"י F17175; יסוד מיתת נשיקה, שכ"ו, מכת"י F17175; חזון עובדיה, ש"ל לערך, מכת"י B689 – מוסר.

ר' עזרא ב"ר יצחק מפאנו. מ' בניהו משער שנולד בוויניציאה לא לאחר שנת ר"צ,⁴⁰⁴¹ וכבר באיטליה התוודע לתורת הקבלה.⁴⁰⁴² כנראה עשה בצפת בין השנים של"ט-שמ"ד לערך, וקיבל בה מפי ר' משה גלאנטי ור' אברהם גלאנטי.⁴⁰⁴³ לאחר מכן חזר לאיטליה, בשנת ש"ס הגיה את כתבי רמ"ק בוויניציאה,⁴⁰⁴⁴ ומכאן ואילך נמנה עם דייני ויניציאה ומנטובה.⁴⁰⁴⁵ מ' בניהו משער שנפטר לא לאחר שנת שס"ט.⁴⁰⁴⁶

ר' שבתי מיוחס. מתלמידי האר"י.⁴⁰⁴⁷

ר' שבתי מנשה. מחכמי צפת ומפוסקיה,⁴⁰⁴⁸ שהיה תלמיד האר"י ובחבורת ר' חיים ויטאל,⁴⁰⁴⁹ ונמנה בין "חסידי צפת".⁴⁰⁵⁰

⁴⁰³² עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

⁴⁰³³ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁰³⁴ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

⁴⁰³⁵ מקרא קודש, דף יח ע"ב; כ ע"א.

⁴⁰³⁶ אידל, חליווה, עמ' 139-145.

⁴⁰³⁷ מתנות באדם, סי' קד.

⁴⁰³⁸ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴⁰³⁹ אידל, חליווה, עמ' 139-140; עובדיה מברטנורא, עמ' 18.

⁴⁰⁴⁰ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.

⁴⁰⁴¹ בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תשפו-תשפז.

⁴⁰⁴² שם, עמ' תשצד-תשצח.

⁴⁰⁴³ שם, עמ' תשצח-תת; אידל, איטליה בצפת, עמ' 247.

⁴⁰⁴⁴ ר' מנחם עזריה מפאנו, מהדורא בתרא מספר פלח רימון, ויניציאה ש"ס, בהקדמה. וראה: בניהו, עזרא מפאנו, עמ' תתד-תתו.

⁴⁰⁴⁵ שם, עמ' תתו-תתי.

⁴⁰⁴⁶ שם, עמ' תתו.

⁴⁰⁴⁷ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"ב; החזיונות, עמ' רכ.

⁴⁰⁴⁸ אבקת רוכל, סי' קכד; באר מים חיים, סי' מא; סמברי, דברי יוסף, עמ' 326.

⁴⁰⁴⁹ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' ריח; רכב.

ר' שלום ירושלמי. נזכר בין חכמי צפת.⁴⁰⁵¹ ספק אם זהו חכם בעל שם זה, שנזכר כאחד מחכמי שאלוניקי באמצע המאה הט"ז.⁴⁰⁵²

ר' שלמה אבסבאן. "והנה זה החכם ז"לה היה גדול הדור בחכמה וחסידות, עוסק בתורה בהסגר".⁴⁰⁵³ תלמיד ר' יוסף קארו.⁴⁰⁵⁴ והאר"י.⁴⁰⁵⁵ העמיד תלמידים, ובהם ר' יעקב אבולעפיא.⁴⁰⁵⁶ שמו חתום לצד פוסקים מצפת בשנים רצ"ו,⁴⁰⁵⁷ שי"ט,⁴⁰⁵⁸ שכ"ב,⁴⁰⁵⁹ שכ"ג,⁴⁰⁶⁰ שכ"ה,⁴⁰⁶¹ בסביבות שכ"ו,⁴⁰⁶² שכ"ט,⁴⁰⁶³ של"א,⁴⁰⁶⁴ בסביבות של"ה,⁴⁰⁶⁵ ש"מ,⁴⁰⁶⁶ שמ"ב,⁴⁰⁶⁷ שמ"ה,⁴⁰⁶⁸ ושמ"ז.⁴⁰⁶⁹ בשנת שכ"ט כיהן כחכם קהל בצפת.⁴⁰⁷⁰ נפטר בחלב בשנת שנ"ב.⁴⁰⁷¹

ר' שלמה (לבית) טוריאלי. לפי שמו, מוצאו אולי ספרדי.⁴⁰⁷² דרשן ומקובל.⁴⁰⁷³ ג' שלום טוען שהיה ממקובלי צפת, וכתב בה חיבור לא לאחר שנת ש"ל.⁴⁰⁷⁴ בשנת ש"כ היה בדמשק.⁴⁰⁷⁵

-
- 4050 שם, עמ' רנב.
- 4051 סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.
- 4052 מהרשד"ם, אה"ע סי' נ.
- 4053 מגן אברהם, דף קנט ע"ב.
- 4054 אבקת רוכל, סי' קמא; עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' שו-שח; שכ.
- 4055 שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א; החזיונות, עמ' ריט.
- 4056 סמברי, דברי יוסף, עמ' 361; נויבאור, סדר החכמים, עמ' 151; בניהו, חידושה, עמ' 263.
- 4057 אבקת רוכל, סי' קכד.
- 4058 מתנות באדם, סי' קד.
- 4059 לטט, עמ' 18.
- 4060 משפטי שמואל, סי' עג.
- 4061 הבליון, תקנות רגמ"ה, עמ' 245.
- 4062 קופפר, הבהרות, עמ' 59.
- 4063 אלשיך, סי' כז.
- 4064 ראנ"ח, ח"ב סי' נה.
- 4065 עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.
- 4066 דברי ריבות, סי' שסט. ונראה שנמצא בצפת גם בשנת שמ"א, שכן מהרי"ט מזכיר חכמים עמם הלך מעין זיתון בשנה זו, וביניהם 'מהר"ש סבאן' (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 218).
- 4067 גלאנטי, סי' סה.
- 4068 מהריט"ץ, סי' נד.
- 4069 לחם רב, סי' עא.
- 4070 אלשיך, סי' כז.
- 4071 מגן אברהם, דף קנח ע"ב. וראה: אזולאי, שם הגדולים, דף פא ע"א.
- 4072 אלמנצי, אבני זכרון, עמ' 51-52.
- 4073 רגב, טוריאלי, עמ' רמג-רמז.
- 4074 שלום, טוריאלי, עמ' סב-סג.
- 4075 ר' אלעזר מגרמיזה, ספר הרקח, ש"כ, מכת"י F3090, בקולופון.

מחיבוריו הנדפסים: דרוש על הגאולה, בתוך: ג' שלום, "דרוש על הגאולה לרבי שלמה לבית טוריאלי", ספונות, א (תשי"ז), עמ' סב-עט; דרשה לשבת הגדול של פסח, בתוך: ש' רגב, "דרשת שבת הגדול לרבי שלמה טוריאלי", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, יד (תשס"ב), עמ' רנב-רעד.

מחיבוריו בכתבי יד: אשת נעורים – פירוש ל'ספר היצירה'.⁴⁰⁷⁶

ר' שלמה ב"ר משה סאגיש. מחכמי צפת,⁴⁰⁷⁷ ונמנה בין פוסקים בשנים שכ"ט,⁴⁰⁷⁸ שמ"ב⁴⁰⁷⁹ ושמ"ז.⁴⁰⁸⁰ היה מתלמידי האר"י,⁴⁰⁸¹ ור' חיים ויטאל.⁴⁰⁸² כיהן כחכם קהלי בצפת בשנת שכ"ט.⁴⁰⁸³ עמד בראש ישיבה בצפת,⁴⁰⁸⁴ ובין תלמידיו נמנו מהרי"ט,⁴⁰⁸⁵ ר' חייא רופא,⁴⁰⁸⁶ ר' טוביה הלוי⁴⁰⁸⁷ ור' גדליה קורדובירו.⁴⁰⁸⁸ נפטר במגפה בצפת, בשנת שמ"ז.⁴⁰⁸⁹

ר' שלמה ב"ר יוסף קארו. מ' בניהו משער שנוולד בצפת בשנת ש' לערך.⁴⁰⁹⁰ ישיבה והסגר בראשותו בצפת ידועים מבקשת תמיכה ששלח למנטובה בשנת של"ז.⁴⁰⁹¹ מאז שנת שע"ב נמנה בין חכמי קושטא.⁴⁰⁹²

ר' שם טוב (יום טוב?) ביבאס (ביבונס?). לפי שמו, מוצאו ספרדי,⁴⁰⁹³ או פורטוגזי.⁴⁰⁹⁴ שמו חתום לצד פוסקי צפת בשנת שי"ז,⁴⁰⁹⁵ ונראה שזהו ר' שם טוב ביבונס, ששמו שובש בפסק משנת שי"ט.⁴⁰⁹⁶ כמו

⁴⁰⁷⁶ ראה: ר' בן נתן, תורות קבליות באשת נעורים לר' שלמה לבית טוריאלי – חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים תשנ"ג.

⁴⁰⁷⁷ סמברי, דברי יוסף, עמ' 325.

⁴⁰⁷⁸ אלשיך, סי' כז.

⁴⁰⁷⁹ גלאנטי, סי' סה.

⁴⁰⁸⁰ לחם רב, סי' עא.

⁴⁰⁸¹ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 221.

⁴⁰⁸² שער הגלגולים, דף סג ע"א; החזיונות, עמ' ח-ט; אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 1012-1016. וראה: אביב"י, בניין אריאל, עמ' לג; אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 119 הערה 66.

⁴⁰⁸³ אלשיך, סי' כז.

⁴⁰⁸⁴ הישיבה נזכרה בהזדמנויות שונים, ובהן: מעשה חייא, דף סא ע"א; שם, דף פג ע"א; מהרי"ט, בהקדמת בנו, ר' ישעיה; קורא הדורות, דף מב ע"א. ר' שלמה סאגיש ביקש מר' ישראל נג'ארה לכתוב שיר "להדרת ישיבתו" (זמירות ישראל, דף קנג ע"א). וראה: בניהו, רופא, עמ' 109 הערה 2; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 206.

⁴⁰⁸⁵ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 219.

⁴⁰⁸⁶ מעשה חייא, דף פג ע"א. וראה: בניהו, רופא, עמ' 109 הערה 2.

⁴⁰⁸⁷ דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 206.

⁴⁰⁸⁸ בניהו, קורדובירו, עמ' פב. וראה: גלר, עבודת גמר, עמ' 79.

⁴⁰⁸⁹ מהרי"ט, ח"א סי' כד. וראה: בניהו, רופא, עמ' 121 הערה 79.

⁴⁰⁹⁰ בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח.

⁴⁰⁹¹ סטפנסקי, קארו. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 161; 186.

⁴⁰⁹² מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' לט; מהרי"ט החדשים, סי' כב. וראה: אזולאי, שם הגדולים, דף פו ע"א; בניהו, יוסף בחירי, עמ' שכח-שכט.

⁴⁰⁹³ לרדו, שמות, עמ' 415-420; מרציאנו, מלכי ישורון, עמ' 58.

⁴⁰⁹⁴ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 70; פריבור, דיסרטציה, עמ' 35.

⁴⁰⁹⁵ מבי"ט, ח"א סי' רפז.

כן, נראית השערתו של י' בוקסנבוים, שיש לזהות חכם זה עם ר' יום טוב ביבאס,⁴⁰⁹⁷ ששמו חתום כפוסק בדיון בין חכמי צפת.⁴⁰⁹⁸

ר' שם טוב הלוי. ר' חיים ויטאל מכנהו 'הרב'. נפטר לא לאחר שנת שכ"ו.⁴⁰⁹⁹

ר' שם טוב ב"ר שלמה (?)⁴¹⁰⁰ עטיאה (עטייא, עטיאש). לפי שמו, מוצאו ספרדי.⁴¹⁰¹ מחכמי

צפת,⁴¹⁰² שחתם בשמו לצד פוסקי צפת לא לאחר שנת של"ה,⁴¹⁰³ ולדעת ד' תמר נמנה עם תלמידי ר'

חיים ויטאל שחתמו בשנת של"ה על כתב ההתקשרות.⁴¹⁰⁴ בשנת שנ"א נמצא באדריאנופול.⁴¹⁰⁵ בשנים

שנ"ד⁴¹⁰⁶ ושס"א⁴¹⁰⁷ נמצא שוב בצפת. כנראה שבשלב מאוחר יותר נמצא בניקוסיה שבקפריסין.⁴¹⁰⁸

ר' שמואל ב"ר יצחק די אוזידה. בשנת שנ"ז מסר: "זה לי ארבעים שנה היותי בעיר צפת",⁴¹⁰⁹ כלומר,

מאז שנת שי"ז לערך, אך לא ברור אם מכוון ללידתו בצפת או להגירתו אליה. בצפת היה מתלמידי

רמ"ק,⁴¹¹⁰ ר' ישראל די קוריאל,⁴¹¹¹ ר' אלישע גאליקו,⁴¹¹² האר"י,⁴¹¹³ ור' חיים ויטאל.⁴¹¹⁴ נמנה בין

"חסידי צפת",⁴¹¹⁵ ושמו חתום לצד פוסקי העיר בשנים שנ"ד⁴¹¹⁶ ושס"א.⁴¹¹⁷ עמד בראש ישיבה,⁴¹¹⁸

---

⁴⁰⁹⁶ מתנות באדם, סי' קד. יש להניח שהשיבוש הוא 'ביבונס', משום שלא מצאנו שם כדוגמתו בצפת, ואילו חכם נוסף בשם ר' שמואל ביוואש נמצא בצפת (מהרש"ך, ח"א סי' כה), אם כי לא ידוע על קשר משפחתי ביניהם.

⁴⁰⁹⁷ מתנות באדם, סי' קד הערה 34.

⁴⁰⁹⁸ קארו, שו"ת אה"ע, דין מים שאין להם סוף, סי' א.

⁴⁰⁹⁹ החזיונות, עמ' מב.

⁴¹⁰⁰ ראה: תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 149.

⁴¹⁰¹ לרדו, שמות, עמ' 933-939.

⁴¹⁰² גלאנטי, סי' נב; קנג; באר מים חיים, סי' כה; סמברי, דברי יוסף, עמ' 361; קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴¹⁰³ אבקת רוכל, סי' כה. שנה זו הייתה שנת מותו של ר' יוסף קארו, שהשתתף באותו דיון.

⁴¹⁰⁴ תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 147-149.

⁴¹⁰⁵ יין המשומר, בהקדמה [עמ' 7]. וראה: מהרשד"ם, אה"ע סי' רכז; רלה.

⁴¹⁰⁶ שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קטז.

⁴¹⁰⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴¹⁰⁸ שם, סי' מ. הדיון במקור זה התנהל עם מהרי"ט, ככל הנראה לאחר שתפס את מקומו בקושטא כפוסק חשוב בראשית המאה ה"ז.

⁴¹⁰⁹ אגרת שמואל, הקדמה.

⁴¹¹⁰ לחם דמעה, דף פט ע"א.

⁴¹¹¹ שם, ע"ב.

⁴¹¹² בניהו, גאליקו, עמ' עו; רגב, גאליקו, עמ' צט-ק.

⁴¹¹³ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 219.

⁴¹¹⁴ פכטר, דרשת אוזידה, עמ' 61; שער הגלגולים, דף יא ע"ב; סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; דלמדיגו, שלומיל, דף לט ע"א; סמברי, תולדות האר"י, עמ' 342; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 175-177; החזיונות, עמ' ריח; רכב; אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טז ע"א. וראה: שלום, שטר, עמ' 145; פכטר, דיסרטציה, עמ' 224. לדעת ד' תמר היה תלמיד האר"י, אך "לא היה מתלמידיו הקרובים" (תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 114).

⁴¹¹⁵ החזיונות, עמ' רנא.

⁴¹¹⁶ שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קיז-ק"ח.

⁴¹¹⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

ובין תלמידיו היה ר' יוסף בנבנשת די שיגוביא.⁴¹¹⁹ יצא לקושטא בשליחות ישיבתו לפחות מאז שנת של"ט,⁴¹²⁰ ועד שנת שס"א חזר לצפת.⁴¹²¹ לדעת א' דוד, נפטר בין השנים שס"ב-שס"ד.⁴¹²² מחיבוריו הנדפסים:⁴¹²³ מדרש שמואל, ויניציאה של"ט – ביאור על פרקי אבות; אגרת שמואל, קורוגישימי שנ"ז – פירוש למגילת רות; לחם דמעה, ויניציאה ש"ס – פירוש למגילת איכה. ר' שמואל ב' ר' יצחק אריפול. דרשן,⁴¹²⁴ פוסק,⁴¹²⁵ מקובל ומשורר מתושבי צפת.⁴¹²⁶ מחיבוריו הנדפסים: זבח תודה, קושטנדינא [של"ד?] – על תהלים;⁴¹²⁷ אגדת שמואל, ויניציאה של"ו – דרושים; מזמור לתודה, ויניציאה של"ו – ביאור מאמרי חז"ל; נעים זמירות, קראקא של"ו – ביאור לתהלים; שר שלום, צפת של"ט – על שיר השירים;⁴¹²⁸ לב חכם, קושטנדינה שמ"ו – על קהלת. ר' שמואל בואינו. לפי שמו, מוצאו ספרדי.⁴¹²⁹ נזכר בין חכמי צפת.⁴¹³⁰ ר' שמואל נ' וירגה. לפי שמו, מוצאו ספרדי.⁴¹³¹ נמנה בין חכמי צפת,⁴¹³² וחתם ביניהם על פסקים בשנים שי"ט (?),⁴¹³³ שכ"ג⁴¹³⁴ ושל"א.⁴¹³⁵ היה בר פלוגתא של המבי"ט.⁴¹³⁶ ר' שמואל ב' ר' יהודה הכהן. נזכר על ידי נכדו, ר' שמואל כהן צדק, שמסר שנקבר בצפת.⁴¹³⁷ עוד הוא מזכיר, שסבו היה בן לר' יהודה שנקבר בירושלים, ונכד לר' יוסף הכהן, חכם מקסטיליה, ומכאן ניתן להבין שמדובר בבן הדור השני לגירוש.

⁴¹¹⁸ [...] [בעיר צפת תוב"ב] [...] בתוך החברים מקשיבי' לקולי [...] נלאיתי נשוא עול הישיבה" (אגרת שמואל, דף ב ע"א, בהקדמה). וראה: בנטוב, מהרי"ט, עמ' ז והערה 33; שלום, שטר, עמ' 145; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 208-209.

⁴¹¹⁹ תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 144-147.

⁴¹²⁰ מדרש שמואל, דף ב ע"א, הקדמה; לחם דמעה, דף קד ע"א.

⁴¹²¹ מהרי"ט, ח"א סי' פב. ולכן זיכרון ילדותו של מהרי"ט, אודות פטירתו של ר' שמואל די אוזידה בשנת של"ט (בנטוב, מהרי"ט, עמ' 217), איננו אפשרי.

⁴¹²² דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 208.

⁴¹²³ ראה: תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 171-173.

⁴¹²⁴ "אשר אמר שמואל לדרוש ולתור מדי שבת בשבתו, כי יבואו אלי חברים מקשיבים שהם הרהיבוני, סבוני גם סכוני [...] (אגדת שמואל, דף ב ע"ב); [...] על פרשיות של תורה מאשר דרשתי במקומות אשר באתי בהם" (שר שלום, דף לג ע"ב).

⁴¹²⁵ ראה: גירונדיניפי, איטליה, עמ' 323.

⁴¹²⁶ ר' שמואל אריפול, נעים זמירות, קראקא של"ו, בשער.

⁴¹²⁷ מהדורות מאוחרות יותר של חיבור זה נקראו: מזמור לתודה, ויניציאה של"ו; פראג ש"ע.

⁴¹²⁸ היה זה הספר השלישי שהודפס בצפת. ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 10-11; 18; תמר, אשכולות, עמ' 181-183.

⁴¹²⁹ לרדו, שמות, עמ' 399-401.

⁴¹³⁰ סמברי, דברי יוסף, עמ' 318.

⁴¹³¹ ראה: מ' בניהו, "מקור על מגורשי ספרד בפורטוגאל וצאתם אחרי גזירת רס"ו לשאלוניקי: גניזת ספר האמונות וגילוי וידיעות על משפחת אבן וירגה", ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' רמז-רנג.

⁴¹³² סמברי, דברי יוסף, עמ' 326.

⁴¹³³ אבקת רוכל, סי' קנה.

⁴¹³⁴ משפטי שמואל, סי' עג.

⁴¹³⁵ ראג"ח, ח"ב סי' נה.

⁴¹³⁶ מבי"ט, ח"א סי' רמג; רמה; רסז.

ר' שמואל ב"ר שאול (?) הכהן. בבית העלמין בצפת, בצמוד לקבר האר"י, נמצאה מצבה שזה לשונה:
 "הציון הלזה מוה"ר גביר ונבון כ"ר שמואל הכהן תנצב"ה, פטירתו שנת שוכ"ב [?]"⁴¹³⁸. קריאת השנה
 מסופקת מעט,⁴¹³⁹ אבל אם נכונה הרי נפטר בשנת שכ"ח. אולי הוא ר' שמואל הכהן, ספרדי שעמד בראש
 חכמי טבריה: "והכהן שמואל הוא נגידם",⁴¹⁴⁰ ואם כך 'הנגיד' זהה עם 'הגביר'. אם נכון זיהוי זה, לדעת י'
 רצהבי זהו ר' שמואל ב"ר שאול הכהן שחתם עם חכמי ירושלים על תקנה משנת שכ"ו.⁴¹⁴¹
 ר' שמואל קווירקא. שמו חתום בין חכמי צפת בשנת שי"ח על פסק הלכה.⁴¹⁴²
 ר' שמחה קאציגיין. לדעת מ' בניהו מוצאו באיטליה. עלה לצפת בצעירותו בערך בשנים שכ"ב-שכ"ג,
 מאז שנת של"ח למד מפי ר' אלישע גאליקין, ושב לאיטליה.⁴¹⁴³
 ר' שמעון אורי. מתלמידי האר"י.⁴¹⁴⁴
 ר' שמעון דייין. מורו של מהרי"ט בילדותו.⁴¹⁴⁵
 ר' שמעון בן שוראת. נזכר בהקשר לדיון משפטי של בני משפחתו בצפת, שנערך לא לפני שנת של"ד.
 עסק בהוראה, שכן היה אדם "שהיה לומד אצל החכם ה"ר שמעון ז"ל".⁴¹⁴⁶

⁴¹³⁷ ר' שמואל כהן צדק, מנחת כהן, ויניציאה שנ"ח-ש"ס, דף ד ע"א.

⁴¹³⁸ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁴¹³⁹ יש אפשרות לקרוא גם 'שנת שופ"ר', לפיה הנפטר נטמן בשנת תקפ"ו. אפשרות זו סבירה פחות, הן מצד קריאת האותיות, והן מצד מיקומה של המצבה. תודתי לאלוהי בן טובים על עזרתו בנושא.

⁴¹⁴⁰ ספר המוסר, עמ' 283. והשווה: שם, עמ' 279. וראה: שם, עמ' 30.

⁴¹⁴¹ שם, עמ' 279 הערה 102.

⁴¹⁴² לטס, עמ' 17.

⁴¹⁴³ גאליקין, אסתר, הקדמה. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסב.

⁴¹⁴⁴ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סט ע"א-ע"ב; החזיונות, עמ' ריש.

⁴¹⁴⁵ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 216.

⁴¹⁴⁶ מבי"ט, ח"ג סי' נד.

חכמים שעיקר פעילותם בצפת בין השנים 1580-1617 –

ימי המשבר הכלכלי וההגירה מצפת, דור ה'תלמידים'

ר' אברהם ב"ר שלמה די בוטון. הגיע מקושטא,⁴¹⁴⁷ ו' הקר משער שמוצא משפחתו משאלוניקי.⁴¹⁴⁸ היה מחכמי צפת⁴¹⁴⁹ ומדייניה.⁴¹⁵⁰ שמו חתום לצד פוסקי צפת בשנת שס"א,⁴¹⁵¹ אולי בשנת שס"ח,⁴¹⁵² בין השנים שע"ב-שע"ח,⁴¹⁵³ ולפני שנת ש"פ.⁴¹⁵⁴ ר' עמנואל אבוהב החשיב אותו כמייצג את ההנהגה בצפת בזמנו.⁴¹⁵⁵ מצבת קבורתו נחשפה בשנת 2009 בבית העלמין בצפת, ועליה נחקק שנפטר בשנת שפ"ג.⁴¹⁵⁶

ר' אברהם גבריאלי. ספרדי,⁴¹⁵⁷ מתלמידי האר"י,⁴¹⁵⁸ ונמנה עם חכמי טבריה, לדעת י' רצהבי לאחר שנת של"ג.⁴¹⁵⁹ הוסמך על ידי ר' יעקב בירב השני בשנת שנ"ט.⁴¹⁶⁰ שמו חתום לצד פוסקים בצפת,⁴¹⁶¹ והוא נמנה עם חכמיה בשנים ש"ע,⁴¹⁶² שע"ב⁴¹⁶³ ושע"ז לערך.⁴¹⁶⁴ היה פעיל בהנהגת הציבור: הרביץ תורה בקהל האיטליאנים בצפת,⁴¹⁶⁵ בידיו רוכזו כספי תמיכה בלומדי התורה בצפת,⁴¹⁶⁶ ובשנת שס"ג יצא "לצידון לבקש ע"ע [=על ענייני] רבים".⁴¹⁶⁷ כן עסק בחישובי לוחות השנה.⁴¹⁶⁸

---

⁴¹⁴⁷ "אשתקד החכם השלם כמה"ר אברהם די בוטון בבואו מקושטנדינא אתא [...] " (מהריט"ץ החדשות, סי' לג). זהו איננו ר' אברהם די בוטון, מגדולי חכמי שאלוניקי במאה הט"ז, בעל 'לחם משנה', שנפטר כבר בשנת שמ"ח.

⁴¹⁴⁸ הקר, בית הלוי, עמ' 307-308.

⁴¹⁴⁹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 366.

⁴¹⁵⁰ מהריט"ץ, סי' פג; מהריט"ץ החדשות, סי' פא.

⁴¹⁵¹ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴¹⁵² מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאן, עמ' 72 הערה 15).

⁴¹⁵³ מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב; ג; ד; יז; יח.

⁴¹⁵⁴ ראה: הקר, בית הלוי, עמ' 308.

⁴¹⁵⁵ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 271.

⁴¹⁵⁶ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁴¹⁵⁷ ספר המוסר, עמ' 279.

⁴¹⁵⁸ שער הגלגולים, הקדמה לט, דף סז ע"ב; סט ע"א; ע"ב; החזיונות, עמ' נו; ריח; רכב.

⁴¹⁵⁹ ספר המוסר, עמ' 279. וראה, שם: עמ' 30.

⁴¹⁶⁰ אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א. והשווה: בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, עמ' 262-263.

⁴¹⁶¹ גלאנטי, סי' נב; קכ; מהריט"ץ, סי' קסד; רנד; מהריט"ץ החדשות, סי' פ; נבחר מכסף, חו"מ סי' פג.

⁴¹⁶² אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 320-321.

⁴¹⁶³ באר שבע, בהקדמה; בניהו, חידושה, עמ' 267-268. לעניין תארוך מקור זה, ראה: שם, עמ' 264.

⁴¹⁶⁴ הוא דן בצפת בעניינם של "שני אחים מהאונסים [...] בפורטוגאל מיום זה מאה ועשרים שנה [...] " (מהריט"ץ, סי' קמח). כעבור 120 שנה מגירוש פורטוגל הייתה שנת שע"ז.

⁴¹⁶⁵ לחם רב, סי' צב.

⁴¹⁶⁶ מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' מה. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 208.

⁴¹⁶⁷ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 223.

⁴¹⁶⁸ "וקובע שנים ומחשב חדשים" (מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' מה).

ר' אברהם גאלייגו. חתום בשמו על מכתב בשנת ש"ע, לצד חכמי צפת.⁴¹⁶⁹

ר' אברהם סאגיש. פוסק.⁴¹⁷⁰ תיאר במכתב את חייו בצפת בעוני ובדחקות לאחר שנת ש"מ.⁴¹⁷¹

ר' אברהם עקרון. שליח צפת בוורמייזא בשנת שס"א.⁴¹⁷²

ר' אברהם ב"ר יצחק פליף (בליף, פיליפ). ליקט מדברי חכמים שונים, רבים מהם חכמי צפת בזמנו.⁴¹⁷³

בשנת שס"ח כתב אגרת לוויניציאה.⁴¹⁷⁴ נפטר בשנת שס"ט,⁴¹⁷⁵ ונקבר בצפת.⁴¹⁷⁶

מחיבוריו הנדפסים: חושבי שמו, ירושלים תש"נ – הגהות למסכתות הש"ס ולפוסקים.⁴¹⁷⁷

ר' אברהם ב"ר אליעזר שלום (השני). מתלמידי ר' שלמה סאגיש.⁴¹⁷⁸ בשנת שנ"ד נמנה בין פוסקי צפת,⁴¹⁷⁹ ואולי גם בשנת שס"ח.⁴¹⁸⁰ היה פעיל בצרכי הציבור: הוא יצא עם מהרי"ט לשליחות צפת משנת שנ"ח,⁴¹⁸¹ כנראה לאחר שובו מוֹנֶה על "אופן הנהגת המדרש", שהוקם בצוואת מקדיש ירושלמי,⁴¹⁸² ובין השנים שע"א-שע"ח הופקד בידי סכום נדבה "לחלקם לאשר ישר בעיניו".⁴¹⁸³ ר' עמנואל אבוהב כתב עליו: "האדון אברהם שלום, שבכתביו ובסגולותיו הוא מרומם את זכר אבותיו המכובדים [...] חכמים מעולים אלה מנהיגים היום את העיר צפת".⁴¹⁸⁴

ר' בנימין הלוי. מקובל.⁴¹⁸⁵ ופוסק,⁴¹⁸⁶ מחשובי החכמים בצפת במאה הי"ז. בשנת תי"ז נמסר שחי בצפת מזה "חמשים שנה",⁴¹⁸⁷ כלומר מראשית המאה הי"ז. עמד בראש מדרש אבוהב,⁴¹⁸⁸ והיה משלוחי צפת

⁴¹⁶⁹ אלמליה, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

⁴¹⁷⁰ אשכנזי, סי' כב; ר' חיים כפוי, שאלות ותשובות, מכת"י F43450, סי' יט; העתקי תשובות בהלכה מחכמים שונים במאה הי"ג-י"ז, מכת"י F72074, עמ' 107; קבץ שאלות ותשובות מאת חכמי המזרח (מצרים, ארץ ישראל ותורכיה) במאה הט"ז והי"ז, מכת"י F4629, דף א-ב71.

⁴¹⁷¹ דוד, תעודות, עמ' 47-51. וראה: דוד, מסמכי, עמ' 57.

⁴¹⁷² יערי, שלוחי, עמ' 246-247.

⁴¹⁷³ ראה: א' ליס (עורך), מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של התלמוד ועם השוואות להבאות מהגמרא בחז"ל גאונים וראשונים, ירושלים תשמ"ג, א, עמ' 44; בניהו, הגהותיהם, עמ' סט-עא; אברמסון, איגרת, עמ' 20 הערה 11.

⁴¹⁷⁴ ר' משה יקותיאל קויפמאן, לחם הפנים, ב, אמשטרדם תצ"ב, דף מח ע"א. וראה: אברמסון, איגרת, עמ' 20-21.

⁴¹⁷⁵ בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁴¹⁷⁶ באר שבע, בהקדמה. וראה: קינסטליכער, אויבן, א, עמ' עד-עה.

⁴¹⁷⁷ ראה: שם, שם.

⁴¹⁷⁸ קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴¹⁷⁹ שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קיח-קיט.

⁴¹⁸⁰ מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 72 הערה 15).

⁴¹⁸¹ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 221-222; 227-228.

⁴¹⁸² גלאנטי, סי' יג. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רסה-רסו.

⁴¹⁸³ הקר, בית הלוי, עמ' 311.

⁴¹⁸⁴ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 271.

⁴¹⁸⁵ בניהו, דור, עמ' קמו-קמז.

⁴¹⁸⁶ אבקת רוכל, סי' עד. וראה: בניהו, דור, עמ' קמז-קמח.

⁴¹⁸⁷ שם, עמ' רמא.

⁴¹⁸⁸ ראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 54-55.

באמצע המאה הי"ז.⁴¹⁸⁹ מצפת יצא לירושלים, וממנה ירד לחוף לארץ, "ונפטר בעיר שהיא קרובה לארם צובה".⁴¹⁹⁰

ר' גבריאל ב"ר אלישע גאליקו. כנראה שהתחנך בצפת בצעירותו.⁴¹⁹¹ נמצא בקושטא לפני שנת שס"ו,⁴¹⁹² ולאחר מכן התקבל לרב בתירי. ⁴¹⁹³ לדעת מ' בניהו, נפטר סמוך לשנת שפ"ב.⁴¹⁹⁴

ג'ובאני ג'ונה גלילאו בפטיסטה (Giovanni Giona Galileo Baptista, Battista) - יהודה יונה

בן יצחק. נולד בצפת בשנת 1588 ובה למד תורה, ולאחר שיצא מן הארץ כיהן כרב בהמבורג. בשנת 1625 התנצר בוורשה ומשם עבר לאיטליה. התמנה לפרופסור הראשון להוראת השפה העברית באוניברסיטת פיזה, והיה ספרן בספריית הוותיקן. כתב מסות בעברית על הנצרות, תרגם לעברית את הברית החדשה וכתבים נוצריים אחרים וחיבר מילון עברי-ארמי. נפטר בשנת 1668.⁴¹⁹⁵ מחיבוריו בכתבי יד: חלופין שבין שלושה תרגומים, תכ"ג, מכת"י F697; תרגום הברית החדשה, מכת"י F47402.

ר' דוד די קאשורי. מסר ר' דוד קונפורטי: "וזה הרב היה משאלוניקי, והוא היה קרובי מצד אמי, והלך לצ"פת וא"ח הלך לירושלים, והרביץ שם תורה הרבה בתלמידים, ונפטר שם".⁴¹⁹⁶ שמו נמצא חתום בין פוסקי צפת בשנת שס"א.⁴¹⁹⁷

ר' דוד אבן תאבת. מחכמי עאנה ובגדד,⁴¹⁹⁸ שלמד בצפת מפי מהריט"ץ.⁴¹⁹⁹

ר' חייא (ה)רופא. "איש על העדה לתורה ולתעודה, דורש משפט ומהיר צדק, צדקות אהב ועומד על כנו".⁴²⁰⁰ מתלמידי ר' יוסף קארו,⁴²⁰¹ ר' שלמה סאגיש⁴²⁰² ור' חיים ויטאל.⁴²⁰³ עמד בראש ישיבה.⁴²⁰⁴

⁴¹⁸⁹ יערי, שלוחי, עמ' 153; 268; 283-285; בניהו, דור, עמ' קמב-קמו.

⁴¹⁹⁰ קורא הדורות, דף מט ע"ב. וראה: בניהו, דור, עמ' קמו; שפיגל, תשובות, עמ' יז.

⁴¹⁹¹ מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' ז.

⁴¹⁹² שם, סי' ח. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסט הערה 63.

⁴¹⁹³ ראה: מהרי"ט, ח"ב אה"ע סי' לה; מג; תורת חיים, ח"א סי' נג; לה; מג; מהריט"ץ החדשות, סי' כה; בעי חיי, ח"א סי' ריב; קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴¹⁹⁴ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רסט.

⁴¹⁹⁵ A. Rhine, "Battista or Battista Giovanni Giona Galileo", C. Adler and others (eds.), The Jewish Encyclopedia, 2, London 1902, p. 500; A. Bernstein, Jewish Witnesses for Christ, Jerusalem 1999, pp. 34-35.

⁴¹⁹⁶ קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴¹⁹⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴¹⁹⁸ מהריט"ץ החדשות, סי' נו. וראה: מ' בניהו, "הקהלה היהודית בעאנה", בתוך: מהריט"ץ, תשובות לעאנה, עמ' ח.

⁴¹⁹⁹ מהריט"ץ החדשות, סי' ג; ז.

⁴²⁰⁰ מעשה חייא, דף יג ע"א.

⁴²⁰¹ אבוהב, נומולוגיה, עמ' 270. וראה: בניהו, רופא, עמ' 209.

⁴²⁰² מעשה חייא, דף פג ע"א.

⁴²⁰³ ראה: בניהו, רופא, עמ' 111; בניהו, הנהגות, עמ' יז.

⁴²⁰⁴ מעשה חייא, בהקדמה; דף יא ע"ב; טו ע"ב; מז ע"א; קד ע"א. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 143; גלר, עבודת גמר, עמ' 79-80.

לדעת מ' בניהו, כבר בגיל צעיר נמנה עם פוסקי צפת,⁴²⁰⁵ ועל כל פנים כנראה כבר בשנת של"ג.⁴²⁰⁶ לפני שנת שמ"ז עבר לטבריה,⁴²⁰⁷ שב לצפת, ונסמך על ידי ר' יעקב בירב השני בשנת שנ"ט.⁴²⁰⁸ בשנים שנ"ד,⁴²⁰⁹ שס"א,⁴²¹⁰ שס"ו⁴²¹¹ ובין השנים ש"ע-שע"ח⁴²¹² נמנה בין פוסקי צפת, והיה מן החכמים שמונו על המדרש שהוקם בצוואת מקדיש ירושלמי,⁴²¹³ וכן ריכז בידיו כספים שיועדו גם לירושלים ולחברון.⁴²¹⁴ משנת שס"ז נמצא בירושלים והיה מחכמיה.⁴²¹⁵ בסביבות שנת שע"ב חזר לצפת,⁴²¹⁶ ונמנה בין פוסקיה.⁴²¹⁷ בין השנים שע"ג-שע"ה נמצא שוב בטבריה.⁴²¹⁸ נפטר כנראה לא לאחר שנת שע"ח,⁴²¹⁹ כנראה בצפת.⁴²²⁰

מחיבוריו הנדפסים: מעשה חייא, ויניציאה תי"ב - שיטות וסוגיות בתלמוד, ותשובות.⁴²²¹
ר' חיים ג'יבטה. חתום על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴²²²
ר' חיים כספי. בשנת שנ"ט נשלח לקסאל מונפיראטו, בשם קהל הפרובנסאליים בצפת, כדי לברר פשר היעלמותם של כספים שיועדו לצפת.⁴²²³
ר' ידידיה ב"ר משה גלאנטי. מילידי צפת, שהיה שליח באיטליה בין השנים שס"ו-שע"ד.⁴²²⁴ בעת שהותו באיטליה נמנה בין חכמיה, ועסק בפסיקה.⁴²²⁵ כנראה נקבר בצפת.⁴²²⁶

---

⁴²⁰⁵ בניהו, רופא, עמ' 111.
⁴²⁰⁶ גלאנטי, סי' צא.
⁴²⁰⁷ ראה: מהריט"ץ החדשות, סי' רמב.
⁴²⁰⁸ "הרב המובהק והמוסמך" (מעשה חייא, בשער). והשווה: אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א; בניהו, חידושה, עמ' 266. וראה: שם, עמ' 263.
⁴²⁰⁹ שוחטמן, תקנת צפת, עמ' קיז-ק"ח.
⁴²¹⁰ מהרי"ט, ח"א סי' פב.
⁴²¹¹ מעשה חייא, סי' כד. וראה: בניהו, רופא, עמ' 119.
⁴²¹² מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ג; ד; טז; יז; יח; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 74-75; בניהו, חידושה, עמ' 267-268. לענין תארוך מקור זה, ראה: שם, עמ' 264.
⁴²¹³ גלאנטי, סי' יג. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רסה-רסו.
⁴²¹⁴ בניהו, רופא, עמ' 125-129.
⁴²¹⁵ רוזן, ירושלים, עמ' 146; בניהו, רופא, עמ' 115-116.
⁴²¹⁶ ראה: בניהו, רופא, עמ' 116-117.
⁴²¹⁷ מהריט"ץ החדשות, סי' פ; מהרי"ט, ח"א סי' כא; פב; באר שבע, בהקדמה.
⁴²¹⁸ בניהו, רופא, עמ' 125-126; 128. פרט זה צריך עיון, שכן טבריה כבר עמדה בחורבנה באותה עת.
⁴²¹⁹ נבחר מכסף, סי' כט; מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ו. וראה: בניהו, רופא, עמ' 117; 120.
⁴²²⁰ אבהב, נומולוגיה, עמ' 270.
⁴²²¹ ראה: מ' בניהו, "ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה", סיני, לד (תשי"ד), עמ' קסא-קסב; בניהו, רופא, עמ' 120-124.
⁴²²² אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.
⁴²²³ דוד, עזרתה, עמ' 437; 442-444.
⁴²²⁴ ר' יהודה סלטרן, מקוה ישראל, ויניציאה שס"ז, דף פד ע"ב. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 247; 842-843; זנה, תעודות, עמ' רה-רו; קארפי, בתרבות, עמ' 239-241.

מחיבוריו הנדפסים: חדושי גלאנטי, ירושלים תשמ"ב – חידושים על הש"ס.⁴²²⁷

מחיבוריו בכתבי יד: מאמר ארבעה נכנסו לפרדס, מכת"י F24763.

ר' יהודה ב"ר משה ביגה (ביגא, פיגא). בשנת שס"א נמצא בשאלוניקי,⁴²²⁸ ובשנת ש"ע נמנה בין חכמי קושטא.⁴²²⁹ "חכם דרשן ובעל הגדה [...] ותחלתו היה משאלוניקי, והלך לצ"פת, ושם הרביץ תורה הרבה ברבים, ונפטר שם".⁴²³⁰

מחיבוריו הנדפסים: מלכי יהודה, לובלין שע"ו - דרושים.

ר' יהודה ברזילי. מחכמי צפת,⁴²³¹ שנמנה בין פוסקיה בשנת שס"א.⁴²³²

ר' יהודה ב"ר גדליה הלוי. נמנה עם "חסידי צפת".⁴²³³

ר' יהודה פולי. מסר לר' נפתלי ב"ר יוסף את ספר 'זוהר חדש' שהיה בידיו בצפת.⁴²³⁴ נפטר קודם לשנת שס"ה.⁴²³⁵

ר' יוסף חיים. שליח במנטובה בשנת ש"ע.⁴²³⁶ נמנה עם הלומדים בהסגר ר' נח בצפת בשנת שע"ז,⁴²³⁷ ונפטר בשנת שע"ח.⁴²³⁸

ר' יוסף ב"ר משה מטראני – מהרי"ט. נולד בצפת בשנת שכ"ט, ולמד מפי ר' שלמה סאגיש.⁴²³⁹ אולי הוסמך בידי ר' יעקב בירב השני בסוף המאה הט"ז,⁴²⁴⁰ ואולי עמד בראש ישיבה.⁴²⁴¹ מאז שנת שמ"ז נדד

⁴²²⁵ גלאנטי, סי' קכה; מהרי"ט"ן, סי' רנה; רסג; זנה, תעודות, עמ' רו; I. Adler, "Notes et Melanges", Revue des Etudes Juives, 121 (1962), pp. 199- 203.

⁴²²⁶ יחסותא דצדיקייא.

⁴²²⁷ חידושים אלו נדפסו כבר קודם לכן, ולוקטו מתוך: ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ה. על ליקוטי חידושים מסופקים ממנו, ראה: בנטוב, שיטת, עמ' כו.

⁴²²⁸ אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 247 והערה 79; י' מהלמן, גנוזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 85-86.

⁴²²⁹ מהרי"ט, ח"א סי' קלט.

⁴²³⁰ קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴²³¹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 366.

⁴²³² מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴²³³ החזיונות, עמ' רנא.

⁴²³⁴ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, דף ב ע"א.

⁴²³⁵ מהרי"ט"ן, סי' רנט.

⁴²³⁶ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321; יערי, שלוחי, עמ' 249-250; בניהו, חידושה, עמ' 264.

⁴²³⁷ קינסטליכער, אויבן, עמ' פ-פא; בניהו, הנהגות, עמ' כב.

⁴²³⁸ בניהו, חידושה, עמ' 269 הערה 31.

⁴²³⁹ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 214; מהרי"ט, ח"ב יו"ד סי' כח; מהרי"ט, הקדמת ר' משה מטראני [השני].

⁴²⁴⁰ בנטוב, מהרי"ט, עמ' 208-210.

⁴²⁴¹ בשנת שנ"ד כתב מהרי"ט: "הושיבוני בראש בישיבה, בין [שרים] ורוזנים בתורה, וכת של ת"ח חשובים לפני" (שם, עמ' 208). ניתן להבין מכאן שעמד בראש ישיבת חכמים בצפת. ח' בנטוב מסתפק האם אמנם משמעות הביטוי 'הושיבוני בראש בישיבה' היא מינויו לראש ישיבה, שכן הביטוי 'להושיב בישיבה' במקורות התקופה פירושו מעשה ה'סמיכה' (שם, שם). אבל גם אם הצדק בדבריו, הרי שהביטוי 'הושיבוני בראש בישיבה' הוא שונה בתכלית, ומשתמע כמינוי לראש ישיבה. בנוסף לכך, מהרי"ט תיאר את עיסוקו עם הלומדים בישיבה במספר הזדמנויות (דוגמאות: מהרי"ט, ח"א סי' קנא; ח"ב יו"ד סי' א; אה"ע סי' ז; מהרי"ט החדשים, סי' י, עמ' קז), אבל קשה להכריע האם התיאורים מתייחסים ליישובו בצפת, או ליישובו שעמד בראשן לאחר ירידתו ממנה.

מצפת בהזדמנויות שונות לאתרים שונים בארץ ישראל, במצרים, בסוריה ובתורכיה,⁴²⁴² ובשנת שס"א נמצא שוב בסביבת צפת.⁴²⁴³ בתום מסעות שליחותיו, בסביבות שנת שס"ד,⁴²⁴⁴ השתקע בקושטא ועמד בראש ישיבות גדולות, עד פטירתו בשנת שצ"ט.⁴²⁴⁵ לפי מסורת מסוף המאה הי"ז, נטמן בצפת.⁴²⁴⁶ מחיבוריו הנדפסים:⁴²⁴⁷ שאלות ותשובות, קושטנדינה ויניציאה ת"ב-ת"ה; ירושלים תשל"ח; חדושי גמרא, ויניציאה ת"ח; צפנת פענח, ויניציאה ת"ח – דרושים על התורה; רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות, בתוך: ח' בנטוב, "רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני", שלם, א (תשל"ד), עמ' 214-228; שמות גיטין, בתוך: ר' יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (מהדורת צ"י לייטנר), ירושלים תשל"ח, עמ' רג-רמח; צורת הבית, בתוך: ר' יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (מהדורת צ"י לייטנר), ירושלים תשל"ח, עמ' רמט-רפט – על צורת בית המקדש. מחיבוריו בכתבי יד: חדושים, מכת"י F44806 – הלכות ומנהגים.

ר' יוסף ב"ר אברהם הכהן. חכם מקורפו ממוצא רומניוטי, שהיה מרביץ תורה בקהל הרומניוטים בקושטא. עלה לצפת בסוף המאה הט"ז, ובדרכו עבר בקנדיה וברודוס. עד שנת שס"ד עזב את צפת, ונמצא בוויניציאה.⁴²⁴⁸

מחיבוריו הנדפסים: מושעות אל, קורו גישמי שנ"ח – פירוש להושענות כמנהג רומניה;⁴²⁴⁹ טעם למוסף תקנת שבת, ויניציאה שס"ד – פירוש לתפילת מוסף של שבת.
ר' יוסף מולכו. נזכר בין חכמי שאלוניקי בשנת שמ"ח.⁴²⁵⁰ עלה לצפת עם אביו, ולאחר שירד מנכסיו היה 'שליח עצמו' באיטליה, לפני שנת ש"נ.⁴²⁵¹ נזכר כחכם בצפת בשנת שצ"ב,⁴²⁵² ובשנת שצ"ד נמנה בין החכמים הלומדים בישיבת ר' יוסף מליריאה בעיר.⁴²⁵³
ר' יוסף ב"ר עזרא קאלדירון. לפי שמו מוצאו ספרדי,⁴²⁵⁴ ולדעת י"ש עמנואל היה מחכמי שאלוניקי במאה הט"ז.⁴²⁵⁵ בשנת שס"א חתם בשמו לצד פוסקי צפת.⁴²⁵⁶ בשנת שפ"ט מסר עדות בשאלוניקי, ובהזדמנות זו נמסר "שנכנס [...] בבית הסוהר".⁴²⁵⁷

⁴²⁴² מהרי"ט, הקדמת ר' משה מטראני [השני]. וראה: בנטוב, מהרי"ט, עמ' 204-206; יערי, שלוחי, עמ' 243-244; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 174-175.

⁴²⁴³ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴²⁴⁴ קורא הדורות, דף מו ע"ב.

⁴²⁴⁵ גלר, עבודת גמר, עמ' 46-47; בניהו, באן בנשת, עמ' רפג; בן נאה, שליחויות, עמ' 234-240; בן נאה, סיועה, עמ' 95. וראה, למשל: מהרשד"ם, אה"ע, סי' סא; חו"מ, סי' רל.

⁴²⁴⁶ יחסותא דצדיקייא; קלאר, תלמיד בן עטר, עמ' מב.

⁴²⁴⁷ ראה: בנטוב, מהרי"ט, עמ' 212; דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 175.

⁴²⁴⁸ אסף, תקנת שבת, עמ' 8-10. וראה: הקר, יוונים, עמ' 144.

⁴²⁴⁹ ראה: גולדשמידט, מחקרי תפילה, עמ' 219-220.

⁴²⁵⁰ גלאנטי, סי' סה.

⁴²⁵¹ ר' שמעון דוראן ור' עובדיה ספורנו, ספר אוהב משפט וספר משפט צדק, ויניציאה שמ"ט-ש"נ, הקדמת ר' יוסף מולכו. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 179-180; מ' בניהו, "יערי אברהם, שלוחי ארץ ישראל", קרית ספר, כח (תשי"ב), עמ' 26.

⁴²⁵² נבחר מכסף, אה"ע סי' עד.

⁴²⁵³ מהרי"ט החדשים, סי' ט. וראה: שפיגל, תשובות, עמ' כב.

ר' יחיאל לוריא אשכנזי.⁴²⁵⁸ "איש ירושלם",⁴²⁵⁹ שמסר דברים מתורת האר"י.⁴²⁶⁰ היה שליח צפת לאשכנז ולאטליה משנת שנ"ט,⁴²⁶¹ ולא לג'יריה בשנת שס"ד.⁴²⁶² הגיע גם לקושטא⁴²⁶³ ולראגוזה⁴²⁶⁴ סמוך לאותן שנים. אולי זהו ר' יחיאל שהסתכסך עם קהל האשכנזים בצפת, על רקע גביית משכון על חשבון מסי בנו אהרן.⁴²⁶⁵

מחיבוריו הנדפסים: היכל ה', ויניציאה [שנ"ד-שס"ד?] – ליקוט ענייני קבלת האר"י.⁴²⁶⁶
ר' יעקב איל מצרי אבולפייא. שמו הפרטי מעיד על מוצאו ממצרים, ושם משפחתו על מוצאו הספרדי.⁴²⁶⁷ נפטר בצפת, והוספד בוויניציאה בשנת שס"א. הוא פונה אחד מן "הרועים, עמודי גולה, חסידי עליון".⁴²⁶⁸

ר' יעקב ב"ר אברהם בירב (השני). מתלמידי ר' יוסף קארו,⁴²⁶⁹ ומ' בניהו מניח שהוסמך על ידיו.⁴²⁷⁰ הוא בעצמו סמך שבעה מתלמידיו בשנת שנ"ט.⁴²⁷¹ היה מפוסקי צפת,⁴²⁷² ונמנה בין חכמיה בשנים שכ"ג,⁴²⁷³ שכ"ד,⁴²⁷⁴ שכ"ח-שכ"ט (?),⁴²⁷⁵ שכ"ט,⁴²⁷⁶ של"ד (?),⁴²⁷⁷ של"ה לערך,⁴²⁷⁸ ש"מ,⁴²⁷⁹

⁴²⁵⁴ עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 68.

⁴²⁵⁵ שם, שם.

⁴²⁵⁶ "יוסף בכר" עזרא קאלדירון נ"ע" (מהרי"ט, ח"א סי' פב). הביטוי 'נחו עדן' מתייחס לאביו, ואולי הוא הנזכר בדיון של ר' יצחק אדריי כקונה שטר חוב בשנת ש"מ"א (דברי ריבות, סי' תטז), ומגבירי סידרו קאפצי (מהרש"ך, ח"ב סי' קט). לא הגיוני שזהו ר' עזרא קאלדירון שסביב ירושתו לבניו הקטנים התנהל דיון משפטי. שכן הלה נפטר בראשית המאה הט"ז (דברי ריבות, סי' קט). מצבת אשתו בונא פילייה נמצאה בשאלוניקי, ועליה צוין שנפטרה בשנת רצ"ד (עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, עמ' 68). לא ברור אם קיים קשר משפחתי לר' יעקב קאלדרון, מאנשי דמשק בשנת שכ"ו (מבי"ט, ח"ב סי' פג).

⁴²⁵⁷ תורת חיים, ח"ד סי' לא.

⁴²⁵⁸ על אף הדמיון בשם אין כל ידיעה על קשר משפחתי של חכם זה עם האר"י. בהסכמה משנת שע"א נזכר גם "ר' ישראל לוריא אשכנזי מארץ הקדושה" (ר' יששכר בר מקרמניץ, מקור חכמה, פראג שע"א, בהסכמות), וגם כאן לא ברור הקשר המשפחתי.

⁴²⁵⁹ ר' יחיאל לוריא, היכל ה', ויניציאה שס"א, בשער.

⁴²⁶⁰ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 263-265.

⁴²⁶¹ ר' אליהו לואנץ, מכלל יופי, אמשטרדם תנ"ה, דף ל ע"ב. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 248.

⁴²⁶² אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלה; קלז; קמ; קמב; יערי, שלוחי, עמ' 245-246.

⁴²⁶³ ברודי, כתבי יד, עמ' 95.

⁴²⁶⁴ ר' שלמה אוהב, שמן הטוב, ויניציאה תי"ז, דף קמז ע"ב. תודתי ליוסף אביב"י על שהאיר עיני במקור זה.

⁴²⁶⁵ מבי"ט, ח"א סי' פא. עוד נאמר "שהיה דעתו ללכת לירושלם, ולא להשתקע פה" (שם, שם), ואפשר שבכך מתחזקת ההנחה שמדובר באותו חכם.

⁴²⁶⁶ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 263-264.

⁴²⁶⁷ לרדן, שמות, עמ' 178-186; אלמנצי, אבני זכרון, עמ' 20-30; "אבולעפיה", ש' אסף ואחרים (עורכים), האנציקלופדיה העברית, 1, ירושלים תל אביב תש"ט, עמ' 97.

⁴²⁶⁸ אמרי שפר, דף קסז ע"א. הוא איננו ר' יעקב אבולעפיה המוסמך, משום שהלה היה בין החיים בשנת שס"ט (החזיונות, עמ' קיט). אפשר שמכאן טעותו של י' גליס בעניין זה (גליס, תולדות, ב, עמ' קיז).

⁴²⁶⁹ אבקת רוכל, סי' קמו; עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

⁴²⁷⁰ בניהו, חידושה, עמ' 256.

⁴²⁷¹ שם, עמ' 255-266.

⁴²⁷² ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצג-רצה.

⁴²⁷³ משפטי שמואל, סי' עג.

שמ"ד, ⁴²⁸⁰ שמ"ה ⁴²⁸¹ ושמ"ז. ⁴²⁸² לפני שנת שי"ט היה חכם קהל הסיציליאנים, כנראה בצפת, ⁴²⁸³ ובשנת שכ"ט כיהן בתפקיד זה בקהל לא ידוע. ⁴²⁸⁴ עסק גם בקבלה ובהעתקת כתבי האר"י ותלמידיו, ⁴²⁸⁵ והיה דרשן. ⁴²⁸⁶ נפטר בצפת בשנת שנ"ט, ⁴²⁸⁷ ונקבר בה. ⁴²⁸⁸ נראה שהוא ר' יעקב ן' רב' שהוספד בוויניציאה בשנת שס"א, וכונה בהספדו אחד מן "הרועים, עמודי גולה, חסידי עליון [...] בן של קדושים, הרב הדיין המצויין". ⁴²⁸⁹

ר' יעקב חביב. שליח הכולל בצפת בראשית המאה הי"ז. ⁴²⁹⁰

ר' יעקב מולכו. שליח צפת במצרים בראשית המאה הי"ז. ⁴²⁹¹ מצבת קברו נמצאה בשנת 2009 בבית העלמין בצפת לצד זו של אשתו, ללא ציון תאריך. ⁴²⁹²

ר' יעקב ב"ר אליהו פאלקון (פלכון). מ"חסידי צפת" ⁴²⁹³ ומחכמיה. ⁴²⁹⁴ שמו חתום לצד פוסקי צפת בשנת שס"א, ⁴²⁹⁵ ובין השנים שע"ד-ש"פ הופנתה אליו בקשה לסיוע אלמנה ענייה שעלתה לצפת. ⁴²⁹⁶ בצפת עמד בראש ישיבה, שנוסדה בסביבות שנת שפ"ג, מכספי הקדש ר' אברהם אדרבי. ⁴²⁹⁷

---

⁴²⁷⁴ מבי"ט, ח"א סי' רמז.

⁴²⁷⁵ שם, ח"ב סי' קכח (בעניין התארוך, ראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצג).

⁴²⁷⁶ אלשיך, סי' כז.

⁴²⁷⁷ ראנ"ה, ח"ב סי' נה (בעניין התארוך, ראה: בניהו, חומרא גדולה, עמ' 66 הערה *1).

⁴²⁷⁸ עזריה מן האדומים, בין עמ' 240-241, צילום כתב החרם.

⁴²⁷⁹ דברי ריבות, סי' שסט.

⁴²⁸⁰ אזולאי, שם הגדולים, מערכת ספרים, דף ב ע"ב-ג ע"א.

⁴²⁸¹ מהריט"ץ, סי' נד.

⁴²⁸² לחם רב, סי' עא.

⁴²⁸³ "כשעשו הח' כה"ר יעקב בירב יצ"ו חכם בק"ק סיסיליאנוס, בחיי אביו" (גאויזון, ב, אגרת יד, עמ' שה). ר' אברהם, אביו של ר' יעקב בירב, נפטר לפני שנת שי"ט (מבי"ט, ח"א סי' רמז. וראה: גליס, תולדות, א, עמ' מו).

⁴²⁸⁴ אלשיך, סי' כז.

⁴²⁸⁵ בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצו; אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 105-106; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 266-270.

⁴²⁸⁶ ר' יוסף אלציג, דברי חכמים, מכת"י F6430, דף 162 ע"א; מקרא קודש, דף כח ע"א-ע"ב. וראה: בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצו.

⁴²⁸⁷ בנטוב, מהריט"ט, עמ' 222. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 182 הערה 5.

⁴²⁸⁸ יחסותא דצדיקיא.

⁴²⁸⁹ אמרי שפר, דף קסז ע"א.

⁴²⁹⁰ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 363-364.

⁴²⁹¹ בניהו, שלוחיה, עמ' 79.

⁴²⁹² בן טובים, בית העלמין, טרם קוטלג.

⁴²⁹³ החזיונות, עמ' רנב.

⁴²⁹⁴ מהריט"ץ, סי' קעד; מהריט"ץ החדשות, סי' צז; רכב.

⁴²⁹⁵ מהריט"ט, ח"א סי' פב.

⁴²⁹⁶ הקר, בית הלוי, עמ' 317-319.

ר' יעקב פינטו. המבי"ט דן בצוואת אבי האחים לבית פינטו, ובהם ר' יעקב, שנכתבה בשנת של"ה, בעת שנמצאו במצרים. כנראה שלאחר מכן עלו האחים לצפת, שכן המבי"ט הכיר אותם והעיד עליהם, ש"הם מוחזקים ביראת ה' ובמעשים טובים ובכבוד אביהם".⁴²⁹⁸ ר' יעקב פינטו נמצא ברודוס בשנת שמ"ב, והוצג כאחד "מתושבי צפת תוב"ב".⁴²⁹⁹

ר' יעקב (ב"ר) חיים פליף (פיליפ). אולי נולד בצפת, שכן אבותיו נטמנו בה.⁴³⁰⁰ נזכר בין חכמי צפת בשנת שע"ב.⁴³⁰¹ היה ממונה על הסגר שנוסד בצפת בשנת שע"ו, מכסף "שהקדיש נח איש צדיק מבודון, לד' ת"ח [=תלמידי חכמים] שילמדו בהסגר א' [חד] בצפת יע"א [=יכוננה עליון אמון] [...]"⁴³⁰², ויעסקו בתורה "בקביעות".⁴³⁰³ היה בן משפחתו של בעל ההקדש,⁴³⁰⁴ והוא גם למד בו בפועל.⁴³⁰⁵ בין השנים שצ"ט-ת"ז כתב הגהות על תלמודים, מדרשים, שאילתות ועוד.⁴³⁰⁶ יצא מצפת לירושלים בשנת שפ"ב.⁴³⁰⁷

ר' יעקב ב"ר שמואל שוויינפורט. שליח צפת באשכנז קודם לשנת שע"ג.⁴³⁰⁸ מסר בפרנקפורט דברים בשם ר' משה יונה.⁴³⁰⁹

ר' יעקב ששון. לדעת י' הקר, מוצאו כנראה ספרדי.⁴³¹⁰ היה מחכמי צפת,⁴³¹¹ ונמנה עם פוסקיה בשנת שס"א, כשלצד שמו מצוין "נ"ע [=נוחו עדן]"⁴³¹², ומכאן שכבר נפטר.

---

⁴²⁹⁷ תורת חיים, ח"א סי' נג. וראה: דודסון, עבודת גמר, עמ' 52-53. כאן טעיתי, כשבלבתי בין ר' אליהו אביו של ר' יעקב, לבין ר' אליהו בנו. וראה: בניהו, דור, עמ' קיח-קכ; כהנא, מחקרים, עמ' 223-224; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצט-שב; גלר, קיומם, עמ' 203-204.

⁴²⁹⁸ מבי"ט, ח"ג סי' ריג.

⁴²⁹⁹ מהרש"ך, ח"א סי' כח.

⁴³⁰⁰ ארחא, סי' כג-כד. וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עד.

⁴³⁰¹ באר שבע, בהסכמות. וראה: קינסטליכער, אויבן, א, עמ' עד-עה.

⁴³⁰² עדות ביהוסף, ח"א סי' יא.

⁴³⁰³ נבחר מכסף, חו"מ סי' קא. וראה: כהנא, מחקרים, עמ' 225-226; שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רצד-רצה.

⁴³⁰⁴ קינסטליכער, אויבן, עמ' עה, וראה: שם, עמ' עז. מ' רוזן לא זיהתה את ר' יעקב זה, ולא עמדה על הקשר בינו לבין הגביר (רוזן, היחסים, עמ' 167-171; 189-192).

⁴³⁰⁵ ארחא, סי' כג-כד. וראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' פ-פז.

⁴³⁰⁶ א' ליס (עורך), מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של התלמוד ועם השוואות להבאות מהגמרא בחז"ל גאונים וראשונים, ירושלים תשמ"ג, א, עמ' 42-45; שפיגל, עמודים, עמ' 384-385; קינסטליכער, אויבן, עמ' עד; עה.

⁴³⁰⁷ ארחא, סי' כח. וראה: בניהו, דור, עמ' צג.

⁴³⁰⁸ יוסף אומץ, ב, עמ' 271. וראה: יערי, שלוחי, עמ' 249; גליס, תולדות, ב, עמ' קסב.

⁴³⁰⁹ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 492-493.

⁴³¹⁰ הקר, גאון ודיכאון, עמ' 583-584, והערות 3-4. וראה: לרדו, שמות, עמ' 1146-1151.

⁴³¹¹ סמברי, דברי יוסף, עמ' 362.

⁴³¹² מהרי"ט, ח"א סי' פב. ואפשר שזהו ר' יעקב, אביו של ר' יצחק ששון, שנמצא הרוג על חוף הים בשנת שס"א (תורת אמת, סי' יב).

ר' יצחק אשכנזי. באגרת שנכתבה בשנת שע"א בפאדובה נמסר על סכומי הכסף שהועברו לשליח ארץ ישראל: "ואלו הם נוספים [...] בעד שליחות הר' כמהר"ר יצחק אשכנזי יצ"ו מצפת, אשר בא בכתבים כמו כן חתומים מק"ק ירושלים, צפת וחברון".⁴³¹³

ר' יצחק (די) בוטון (ביטון).⁴³¹⁴ פוסק,⁴³¹⁵ "שעשה פל[רוש] על ד' טורים, ולא יצא טבעו בעולם".⁴³¹⁶ מחכמי צפת בשנת שס"א,⁴³¹⁷ ואולי גם בשנת שס"ח.⁴³¹⁸ יצא לירושלים ונמנה בין חכמיה,⁴³¹⁹ ולדעת מ' בניהו נמצא במצרים בשנת תכ"ו.⁴³²⁰

ר' יצחק מתתיהו. חתום על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴³²¹

ר' ישראל אורי. מתלמידי האר"י,⁴³²² ומראשי קהל האשכנזים בשנת שע"א.⁴³²³ נמנה עם הלומדים בהסגר ר' נח בצפת בשנת שע"ז.⁴³²⁴

ר' ישראל גרשון. מוצא משפחתו, ככל הנראה, באיטליה.⁴³²⁵ חתום על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴³²⁶

ר' ישראל מקאמירינו. בשנת שמ"ט היה בוויניציאה, בשליחות צפת.⁴³²⁷

ר' ליב. אשכנזי מקובל, שעלה לצפת מפליבנה בסוף המאה הט"ז.⁴³²⁸

ר' לויזר ב"ר אשר אהרן גינצבורג. מוצא משפחתו מפרנקפורט.⁴³²⁹ "הגאון החסיד המפורסם" [מ] כמהר"ר [ר] לויזר גינצבורג ז"ל שמת בצפת תו"ב [בב [...] חתן הגאון מהור"ר [ר] משה איסרליס [רמ"א] זצ"ל, בעל המפה".⁴³³⁰

⁴³¹³ זנה, תעודות, עמ' רג.

⁴³¹⁴ קורא הדורות, דף מח ע"א; גליס, תולדות, ב, עמ' קעד.

⁴³¹⁵ ר' שמואל גארמיזאן, שאלות ותשובות משפטי צדק, ירושלים תש"ה, סי' קכז; קכט; מ' בניהו, "תשובות בענייני השבתאות בכ"י 'שבח נעורים' לרבי שמואל בן חביב", סיני, מו (תש"כ), עמ' מז-נא.

⁴³¹⁶ סמברי, דברי יוסף, עמ' 366.

⁴³¹⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴³¹⁸ מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטיליאן, עמ' 72 הערה 15).

⁴³¹⁹ אזולאי, שם הגדולים, דף פז ע"א. וראה: שפיגל, תשובות, עמ' כב-כג.

⁴³²⁰ מ' בניהו, "תשובות בענייני השבתאות בכ"י שבח נעורים לרבי שמואל בן חביב", סיני, מו (תש"כ), עמ' לז.

⁴³²¹ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

⁴³²² החזיונות, עמ' נו; ריט. וראה: בניהו, הנהגות, עמ' כב.

⁴³²³ מהריט"ץ, סי' קעט.

⁴³²⁴ קינסטליכער, אויבן, עמ' פ-פא.

⁴³²⁵ בניהו, גרשון, עמ' י.

⁴³²⁶ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

⁴³²⁷ קארפי, בתרבות, עמ' 237-238.

⁴³²⁸ ר' דוד אפפנהיים, קהלת דוד, המבורג תקפ"ו, עמ' 972; בורנשטיין, האשכנזים, עמ' 86-87.

⁴³²⁹ B. Prijs, Die Basler Hebraischen Druck (1492- 1866), Olten Freiburg 1964, p. 176. תודתי לד"ר מיכאל ארליך על שהאיר עיני בעניין זה.

⁴³³⁰ ר' דוד גרין הוט, מגדול דוד, פרנקפורט תס"ב, הקדמה.

ר' מאיר אנג'יל. אביו היה מיוצאי סופיה.⁴³³¹ נולד בשאלוניקי בשנת שכ"ה, והיה "מתושבי העיר צפת".⁴³³² בשנת שע"ט היה אב בית דין בבילוגרד,⁴³³³ ונמנה בין חכמי סופיה בשנת שצ"ג.⁴³³⁴ מחיבוריו: קשת נחושה, קושטנטינה שנ"ג – שירי מוסר; זבחי אלהים, בתוך: סדור תפלות החדש, קושטנטינה שנ"ג-שנ"ה – פירוש לתפילות; מסורת הברית, קראקא שע"ט – פרשנות מקרא וחז"ל ומוסר.⁴³³⁵

ר' מאיר מאימראן. יצא בשליחות התלמוד תורה בצפת לאלג'יריה בשנת שס"ה.⁴³³⁶
ר' מנחם יעקב ב"ר אליעזר יהודה (מינקיש) אשכנזי. ר' מנחם יעקב בכמ"ר [אליעזר יהודה אשכנזי (מינקיש) זצ"ל, (מק"ק בריסקא דליטא, תושב צפת)].⁴³³⁷ בשנת שנ"ח העיד: "ואני בתוך הגולה, תחת היותי בביתי כזית רענן, שקט ושאנן, בעיר גדולה, מכלל יופי מציון, גליל עליון, צפת תוב"ב, מתאבק ומחבק רגלי החכמים השלמים המאירים לארץ ולדרים, והייתי משמש אותם בין בגופי בין בממוני, ועוסק ומתחשק במלאכת שמים, מוכר וקונה ספרים, ונהנה מיגיע כפי [...] ויהי אחרי שנפטרו החכמים השלמים אשר הייתי נושא ונותן עמהם, וניזון בריוח ומסתופף בצלם, ובאו ימי הפקודה [...]".⁴³³⁸ מחמת דוחקו נדד מצפת, ועבר בכיאוס, באיזמיר, בשאלוניקי ובוויניציאה.⁴³³⁹

ר' מנחם גלאנטי. חתום בשמו על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴³⁴⁰
ר' מסעוד אזולאי (אזולי) (המערבי) (סגי נהור)⁴³⁴¹. חכם מיוצאי צפון אפריקה.⁴³⁴² מקובל⁴³⁴³ ודרשן,⁴³⁴⁴ ובראשית המאה הי"ז נודע בצפת כאחד מ"ראשי ישיבות [...] ידוע לכל ישראל רוב קדושתו

⁴³³¹ סדור תפלות החדש, קושטנטינה שנ"ג-שנ"ה, בשער.

⁴³³² שם, שם. לדעת מ"ד גאון, עלה לצפת בסוף ימיו (גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 110-111), וזה לא ייתכן, שהרי כבר בשנת הדפסה זו הוא מזוהה כתושב צפת.

⁴³³³ ר' מאיר אנג'יל, מסורת הברית, קראקא שע"ט, בשער.

⁴³³⁴ מהרי"ט החדשים, סי' ז.

⁴³³⁵ במהדורה מורחבת ומאוחרת: מסורת הברית הגדול, מנטובה שפ"ב.

⁴³³⁶ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קמ-קמא. וראה: בניהו, שלוחיה, עמ' 80-81.

⁴³³⁷ [ר' יוסף קארן], בדק הבית, ויניציאה שס"ו, בשער. והשווה: שיר השירים, שאלוניקי ש"ס, הקדמה.

⁴³³⁸ יערי, מוכר ספרים, עמ' 305-306.

⁴³³⁹ ראה: יערי, שלוחי, עמ' 253-254.

⁴³⁴⁰ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

⁴³⁴¹ ראה לכך שהיה עיוור, ראה: מהריט"ץ החדשות, סי' פ.

⁴³⁴² ראה: אליאור, מקובלי דרעה, עמ' 39 הערה 10.

⁴³⁴³ הגלגולים, דף לה ע"ב-לו ע"א; קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴³⁴⁴ ראה: אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 123 הערה 85; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 365.

ורוב בקיאותו".⁴³⁴⁵ ערך כתבים מקבלת האר"י,⁴³⁴⁶ ושמו חתום בין חכמי צפת בשנים שס"א⁴³⁴⁷ ושע"ב.⁴³⁴⁸ נקבר בצפת.⁴³⁴⁹

מחיבוריו הנדפסים: סדר גלגולים, בתוך: ר' חיים ויטאל, ספר הגלגולים, פרנקפורט דמיין תמ"ד, דף לה ע"ב.⁴³⁵⁰

ר' מצליח. שליח צפת בוויניציאה בראשית המאה הי"ז.⁴³⁵¹

ר' מרדכי ב"ר ברוך מטיוולי. פוסק,⁴³⁵² שנמצא בוויניציאה כשליח צפת בשנת שמ"ה,⁴³⁵³ ועסק שם בהבאת כתבי חכמי צפת לדפוס.⁴³⁵⁴ בשנת ש"ס נמנה בין דיניי שאלוניקי.⁴³⁵⁵

ר' מרדכי שאול. שליח צפת בוויניציאה בשנת שס"ח.⁴³⁵⁶

ר' משה ב"ר אברהם בירב. פוסק,⁴³⁵⁷ מחכמי צפת,⁴³⁵⁸ וכנראה שבה נולד. שהה במצרים קודם לשנת ש"מ לרגל עסקיו.⁴³⁵⁹ הוסמך בשנת שנ"ט בידי אחיו, ר' יעקב בירב השני.⁴³⁶⁰

ר' משה מבריסק. ר' שלמה שלומיל העיד בראשית המאה הי"ז שראה כיצד נוהגים בגופו לאחר פטירתו, כדרך שנהגו ב"בן אדם גדול רשום בחכמה ובחסידות".⁴³⁶¹

ר' משה ן' מכיר. לפי שמו, מוצאו ספרדי.⁴³⁶² נמנה בין פוסקי צפת בשנים ש"ל⁴³⁶³ ושס"א,⁴³⁶⁴ וכן כתב פיוטים⁴³⁶⁵ ועסק בקבלה בדרכו של רמ"ק.⁴³⁶⁶ עמד בראש הסגר בעין זיתון ובצפת, המופר מכתבי תמיכה, מאגרות ומתקנות שנכתבו בין השנים שנ"ח-שס"א.⁴³⁶⁷

⁴³⁴⁵ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב. וראה: שם, דף לח ע"ב; מא ע"ב-מב ע"ב; מו ע"ב.

⁴³⁴⁶ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 364-366.

⁴³⁴⁷ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴³⁴⁸ באר שבע, בהסכמות; בניהו, חידושה, עמ' 267-268. לעניין תארוך מקור זה, ראה: שם, עמ' 264.

⁴³⁴⁹ יחסותא דצדיקיא.

⁴³⁵⁰ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 366.

⁴³⁵¹ "[...] הבאור בלשון ערבי, והעריכו אותן לי ללשון הקדש שני תלמידי חכמים שהיו נוחים זה לזה בהלכה בוויניציאה, ובקיאים בשתי הלשונות, ה"ר מצליח מהגליל העליון והר"ר שלמה מערבי זצ"ל" (רמ"ע מפאנו, סי' קכז). וראה: יערי, שלוחי, עמ' 253.

⁴³⁵² ראה: בניהו, בית יוסף, עמ' קטו-קטז.

⁴³⁵³ יערי, שלוחי, עמ' 251-252.

⁴³⁵⁴ מנות הלוי, הקדמת המביא לדפוס.

⁴³⁵⁵ תורת אמת, סי' ב.

⁴³⁵⁶ יערי, שלוחי, עמ' 254.

⁴³⁵⁷ ראה: שם, שם.

⁴³⁵⁸ גלאנטי, סי' קכ.

⁴³⁵⁹ מבי"ט, ח"ג סי' רז-רט. וראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 197.

⁴³⁶⁰ "החכם השלם המוסמך" (גלאנטי, סי' מג). והשווה: אייבעשיטץ, הסכמות מצפת, דף טו ע"א; בניהו, חידושה, עמ' 266.

⁴³⁶¹ אסף, שלומיל, עמ' קכה.

⁴³⁶² לרדו, שמות, עמ' 824-826; אלמנצי, אבני זכרון, עמ' 39-40.

⁴³⁶³ גלאנטי, סי' סו.

⁴³⁶⁴ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

מחיבוריו הנדפסים: סדר היום, ויניציאה שנ"ט – פירוש על התפילות על דרך הקבלה.⁴³⁶⁸

ר' משה ישראל פואה. כנראה שמוצא משפחתו באיטליה.⁴³⁶⁹ היה מתלמידי התלמידים של האר"י בצפת ובדמשק.⁴³⁷⁰ עסק בפסיקה⁴³⁷¹ ובהגהת כתבי האר"י,⁴³⁷² והחזיק ברשותו כתבי קבלה.⁴³⁷³ נמצא באיטליה בשנת שס"ז,⁴³⁷⁴ ובשנת שפ"ז נמנה בין חכמי ויניציאה.⁴³⁷⁵

ר' משה ב"ר יחיאל קאסטילאץ (קאשטלאץ, קשטלין). היה "לראש ולקצין וראש המדברים [...] ריש מתיבתא".⁴³⁷⁶ משפחתו ממוצא אשכנזי-איטלקי.⁴³⁷⁷ לדעת מ' בניהו היה מחכמי מצרים שעלה לצפת לא לפני שנת שס"א,⁴³⁷⁸ אבל כבר הראה א' דוד שאין לו על מה לסמוך.⁴³⁷⁹ היה פוסק,⁴³⁸⁰ מחכמי צפת,⁴³⁸¹ ובראשית המאה הי"ז יצא בשליחות צפת לקושטא.⁴³⁸² שמו חתום לצד פוסקי צפת בשנת שס"ו,⁴³⁸³ אולי בשנת שס"ח,⁴³⁸⁴ ובין השנים ש"ע-שע"ח.⁴³⁸⁵ כיהן בהנהגת קהל האשכנזים בשנת שע"א,⁴³⁸⁶ ועד פטירתו בשנת שפ"א עמד בראש הסגר אשכנזי.⁴³⁸⁷

-
- ⁴³⁶⁵ דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, ג, עמ' 360.
- ⁴³⁶⁶ פכטר, צמיחתה, עמ' 82.
- ⁴³⁶⁷ וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 195-196.
- ⁴³⁶⁸ ראה: יערי, הדפוס העברי, עמ' 13; פכטר, צמיחתה, עמ' 82.
- ⁴³⁶⁹ ראה: גירונדיניפי, איטליה, עמ' 5; 124; מרוז, סרוק, עמ' 176 הערה 136; א' פואה, "על בני פואה מאיטליה בכלל ועל שניים בפרט: CESARE חיזקיה, ALDO אלדד אבישוע פואה", לבית אבותם: מחקרים ומקורות בחקר המשפחות, 3-4 (1990), עמ' 58-69.
- ⁴³⁷⁰ [ר' יוסף ידידיה קרמי], כנף רננים, ויניציאה שפ"ז, דף יב ע"א. וראה: תשבי, חקרי קבלה, עמ' 199-200; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 286-287.
- ⁴³⁷¹ שאלות ותשובות, שמ"ה-תכ"ח, מכת"י B28, דף א35.
- ⁴³⁷² אביב"י, כתבי האר"י, עמ' 104; 105; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 286-292.
- ⁴³⁷³ קובץ בקבלה, מכת"י F19461.
- ⁴³⁷⁴ "כמו שהעיד הקצין האלוף כמה"ר משה פואה נר"ו, שזה ימים בא מא"י" (ר' יהודה סלטרו, מקוה ישראל, ויניציאה שס"ז, דף פד ע"ב). וראה: תשבי, העימות, עמ' 32 הערה 80.
- ⁴³⁷⁵ [ר' יוסף ידידיה קרמי], כנף רננים, ויניציאה שפ"ז, בפתיחה.
- ⁴³⁷⁶ צידה לדרך, דף ב ע"א-ע"ב. וראה: אסף, מקורות, עמ' 441-442.
- ⁴³⁷⁷ דוד, קסטלצו, עמ' רפב.
- ⁴³⁷⁸ בניהו, קאסטלאץ, עמ' 71-72.
- ⁴³⁷⁹ דוד, קסטלצו, עמ' רפו-רפז הערה 35.
- ⁴³⁸⁰ נבחר מכסף, סי' מ; מהרי"ט, ח"א סי' לא; עא. וראה: דוד, קסטלצו, עמ' רפו-רפז.
- ⁴³⁸¹ מהרי"ט, ח"א סי' לא; סמברי, דברי יוסף, עמ' 362; קורא הדורות, דף נא ע"ב.
- ⁴³⁸² נמנה עם "החכמים שלוחי דרחמנא מעיר הקדש יצאו, להחיש מפלט לעם היושב בה, העמוסים מני בטן, מק"ק צפת תו", החכם השלם כמה"ר משה קשטלין" (ברודי, כתבי יד, עמ' 95). וראה: בניהו, שלוחיה, עמ' 77.
- ⁴³⁸³ מעשה חייא, סי' כד. וראה: בניהו, רופא, עמ' 119.
- ⁴³⁸⁴ מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 72 הערה 15).
- ⁴³⁸⁵ מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב; ג; טז; יז; יח; בניהו, קאסטילאץ, עמ' 74-75.
- ⁴³⁸⁶ מהריט"ץ, סי' קעט. וראה: בניהו, קאסטילאץ, עמ' 72-73; בן יוסף, צפת, עמ' 92-97.
- ⁴³⁸⁷ ראה: קינסטליכער, אויבן, עמ' עט-פ; דודסון, עבודת גמר, עמ' 60-61.

ר' סולימאן (שלמון) ו' (אבו) אוחנה (מערבי). אחד מ"ראשי ישיבות [...] מפורסם הוא לעיני כל ישראל בחכמה ובענוה יתירה ובחסידות מופלאה";⁴³⁸⁸ "החכם השלם הדיין המצויין".⁴³⁸⁹ היה מיוצאי צפון אפריקה, ודיין בבית דין המערביים בעיר.⁴³⁹⁰ נמנה בין חכמי צפת בשנת שס"א,⁴³⁹¹ אולי בשנת שס"ח,⁴³⁹² בשנת שע"ב,⁴³⁹³ בין השנים שע"ב-שע"ה⁴³⁹⁴ ולאחר שנת ש"צ.⁴³⁹⁵ היה מקובל,⁴³⁹⁶ ולאחר השיפת כתבי ר' חיים ויטאל רכש בהם בקיאות רבה,⁴³⁹⁷ ומסר מתורתו.⁴³⁹⁸ כן עסק בהעתקות כתבים,⁴³⁹⁹ בהגהות ובכתיבת סת"ם.⁴⁴⁰⁰ הוא מונה על "אופן הנהגת המדרש",⁴⁴⁰¹ שהוקם בצוואת מקדיש ירושלמי. נפטר בצפת לאחר שנת ת"ט,⁴⁴⁰² ונקבר באדמתה.⁴⁴⁰³

מחיבוריו הנדפסים: הגהות לספרי, בתוך: ספרי, דירנפורט תקע"א;⁴⁴⁰⁴ חידושים, בתוך: ליקוטים חדשים מהאר"י ז"ל וממהרח"ו ז"ל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 76-90.⁴⁴⁰⁵

ר' עמרם הנזיר. נשלח לאיטליה בראשית המאה הי"ז, בשם "חכמי יועצי צפת תוב"ב והת"ת [=והתלמוד תורה] יצ"ו".⁴⁴⁰⁶

ר' פרץ מקמיאנו. חתום על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴⁴⁰⁷

⁴³⁸⁸ דלמדיגו, שלומיל, דף מ ע"ב.

⁴³⁸⁹ מהריט"ץ החדשות, סי' נב.

⁴³⁹⁰ פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 15.

⁴³⁹¹ מהרי"ט, ח"א סי' פב.

⁴³⁹² מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' יא (בעניין התארוך, ראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' שיט הערה 2; בניהו, קאסטילאין, עמ' 72 הערה 15).

⁴³⁹³ באר שבע, בהקדמה; בניהו, חידושה, עמ' 267-268. לעניין תארוך מקור זה, ראה: שם, עמ' 264.

⁴³⁹⁴ מהריט"ץ, תשובות לעאנה, סי' ב; ג; ד; יב; טז; יז; יח.

⁴³⁹⁵ נסים, מהריט"ץ, עמ' כ (בעניין התארוך, ראה: שם, עמ' יד).

⁴³⁹⁶ דלמדיגו, שלומיל, דף מב ע"א. לפי מסורת מאוחרת היה "מגורי האר"י" (אזולאי, שם הגדולים, דף עה ע"א).

⁴³⁹⁷ דלמדיגו, שלומיל, דף מו ע"ב.

⁴³⁹⁸ אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 366.

⁴³⁹⁹ ר' חיים ויטאל, ספר הכונות, מכת"י F20102, דף רכג ע"א.

⁴⁴⁰⁰ סמברי, דברי יוסף, עמ' 363. וראה: אביב"י, קבלת האר"י, ב, עמ' 883.

⁴⁴⁰¹ גלאנטי, סי' יג. וראה: שציפנסקי, א"י, ב, עמ' רסה-רסו; יערי, שלוחי, עמ' 235.

⁴⁴⁰² מהריט"ץ החדשות, סי' פ. לפי קריאת הכיתוב של י' פטמן על מצבתו, הוא נפטר בשנת שס"ה (פטמן, קברים, מס' 39), אבל אין זה אפשרי.

⁴⁴⁰³ יחסותא דצדיקיא; יערי, ירושלמי, עמ' 432.

⁴⁴⁰⁴ ראה: א' ילינק, מפתחות לספרות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 74 הערה 1; א' יערי, "דקדוקי סופרים", קרית ספר, טו (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 508-510; ספרא דבי רב (מהדורת א' שושנה), ירושלים תשנ"ב, ג, עמ' 17-18. החיד"א הכיר "הגהות על ספרי להרב עיר וקדיש מ' סלימאן ו' אוחנה ז"ל בכ"י" (אזולאי, שם הגדולים, מערכת ספרים, דף יז ע"ב).

⁴⁴⁰⁵ ראה: אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 366.

⁴⁴⁰⁶ אגרות ריא"ם, עמ' 211. וראה: בניהו, אניות, עמ' 104-107; קארפי, בתרבות, עמ' 135; תמר, בא"י ובאיטליה, עמ' 300.

⁴⁴⁰⁷ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

ר' **שאלתיאל אלשיך**. "שנת נ [ש"נ], בא מן פרס איש אחד, ושמו ר' שאלתיאל אלשיך, ורואה מראות בהקיץ, והוא נבון וחכם וחסיד ומתענה כל ימיו".⁴⁴⁰⁸

ר' **שלמה אמריליינו (אמריליינו)**. לפי שמו, מוצאו ספרדי.⁴⁴⁰⁹ "השליח הנאמן ונבון, ממונה צפת תוב"ב".⁴⁴¹⁰ פוסק,⁴⁴¹¹ שליח צפת באיטליה בשנת שנ"ג.⁴⁴¹²

ר' **שלמה (ה) כהן אשכנזי**. נמצא בשאלוניקי בשנת שנ"ז.⁴⁴¹³ היה מחכמי צפת,⁴⁴¹⁴ וממנהיגי קהל האשכנזים בעיר בשנת שע"א.⁴⁴¹⁵

ר' **שלמה ב"ר יצחק לוריא אשכנזי**. נמנה עם "חסיד צפת".⁴⁴¹⁶

ר' **שלמה מור דוד (נחמיאש)**. יצא לאיטליה בשליחות ההסגר בעין זיתון בסוף המאה הט"ז, ושהה באיטליה לפחות עד שנת שס"ה.⁴⁴¹⁷ אולי זהו ר' שלמה נחמיאש, שפעל כדיין במוניסטיר בשנת ת"ג.⁴⁴¹⁸

ר' **שלמה ן' צור**. שליח צפת לאלג'יריה בשנת שס"ד.⁴⁴¹⁹

ר' **שלמה שלומיל מיינשטריל**. יוצא דרזניץ שבמורביה.⁴⁴²⁰ נמשך לקבלה עוד בהיותו בגולה,⁴⁴²¹ ובחר להשתקע בצפת בשנת שס"ג,⁴⁴²² על אף המחיר ששילם בפירוק משפחתו ובאיבוד הונו.⁴⁴²³ כאן התמסר ללימוד תורת הסוד,⁴⁴²⁴ והיה מתלמידי ר' מסעוד אזולאי.⁴⁴²⁵

⁴⁴⁰⁸ החזיונות, עמ' ח.

⁴⁴⁰⁹ לרדו, שמות, עמ' 328-330.

⁴⁴¹⁰ פכטר, חזות קשה, עמ' 90. והשווה: שם, עמ' 116.

⁴⁴¹¹ שאלות ותשובות מאת חכמי תורכיה יון וארץ ישראל מאות ט"ז-י"ז, מכת"י F43431, דף 157א.

⁴⁴¹² קארפי, בתרבות, עמ' 134-135; 142; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 178.

⁴⁴¹³ זוהר חדש, שאלוניקי שנ"ז, בהקדמה. וראה: הקר, לתולדות, עמ' 174.

⁴⁴¹⁴ קורא הדורות, דף מח ע"א.

⁴⁴¹⁵ מהריט"ץ, סי' קעט.

⁴⁴¹⁶ החזיונות, עמ' רנא. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 106.

⁴⁴¹⁷ יערי, שלוחי, עמ' 844-845; זנה, תעודות, עמ' ריד-ריז; תמר, בא"י ובארצות המזרח, עמ' 194-196. וראה: לעיל, בעבודת הדיסרטציה, עמ' 181.

⁴⁴¹⁸ תורת חיים, ח"ד סי' מד.

⁴⁴¹⁹ אסף, אגרות לקנשינו, עמ' קלה; קלז; קמ; קמב; יערי, שלוחי, עמ' 245-246.

⁴⁴²⁰ דלמדיגו, שלומיל, דף מא ע"ב.

⁴⁴²¹ שם, דף מ ע"ב.

⁴⁴²² שם, דף מב ע"א.

⁴⁴²³ שם, דף מ ע"א; מב ע"א-ע"ב.

⁴⁴²⁴ שם, דף מא ע"א-ע"ב. וראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 57-60; 71-78; א' כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, ב, ורשה תרפ"ג, עמ' 203-205.

⁴⁴²⁵ "והנה ר' ומורי, אשר אני יושב לפניו, ולומד ממנו תורה, בפרט חכמת הקבלה, הוא [...] כמהר"ר מסעוד סגי נהור [...] והכניסה לי אותם החיבורים הנחמדי, ולמדתי אותם כמעט כולם לפני מורי ורבי כמהר"ר מסעוד סגי נהור יצ"ו" (דלמדיגו, שלומיל, דף מא ע"ב-מב ע"ב).

מחיבוריו הנדפסים: כתבי שבח יקר וגדולת הארץ" [י זל, בתוך: ר' יוסף [שלמה דלמדיגו] מקנדיאה, תעלמות חכמה, בסיליאה שפ"ט, דף לז ע"א-נ ע"ב;⁴⁴²⁶ אגרת, בתוך: ש' אסף, "אגרות מצפת", קבץ על יד, ג (ת"ש), עמ' קכ-קלג; אגרות, בתוך: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 196-209. ר' שמואל קרישקש. לפי שמו, אולי מוצאו ספרדי.⁴⁴²⁷ "שנת השמו [=שמ"ו] חדש אב. בא אלינו הזקן ר' שמואל קרישקש. אמר ששאל בחלום מתי קץ הפלאות".⁴⁴²⁸

ר' שמעיא ממודנה. שליח קהל האיטליאנים לאיטליה בראשית המאה הי"ז.⁴⁴²⁹

ר' שמעון ב"ר אברהם גלאנטי. חתום על אגרת של ראשי קהל האיטליאנים בשנת ש"ע.⁴⁴³⁰ אולי הוא ר"ש גלאנטי, שנמנה בין חכמי הסגר ר' נח, כנראה בשנת ש"ה.⁴⁴³¹

ר' שמשון (שמעון?) בק (ב"ק, בקי). לפי שמו, כנראה שהיה אשכנזי,⁴⁴³² ולדעת ד' קויפמאנן מוצאו מאיטליה.⁴⁴³³ נמצא בצפת בשנת שמ"ב,⁴⁴³⁴ ועסק בקבלה מתורת רמ"ק, האר"י,⁴⁴³⁵ ור' יוסף ן' טבול.⁴⁴³⁶ בשנת שמ"ד נמצא בירושלים,⁴⁴³⁷ וכנראה שעמד בה בראש ישיבה.⁴⁴³⁸

מחיבוריו בכתבי יד: סדר האצילות בקיצור מופלג, שס"א, מכת"י F47929.⁴⁴³⁹

⁴⁴²⁶ ראה: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 69-90; ורבלובסקי, קארו, עמ' 28-29 הערה 28; תמר, אשכולות, עמ' 32-61.

⁴⁴²⁷ ראה: ש"ב אורבאך, עמודי המחשבה הישראלית, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 696.

⁴⁴²⁸ מילי דשמיא, עמ' 181.

⁴⁴²⁹ קופפר, רמ"ע מפאנו, עמ' 364.

⁴⁴³⁰ אלמליח, אגרת למודנה, עמ' 319-321.

⁴⁴³¹ קינסטליכער, אויבן, עמ' פא.

⁴⁴³² בראשית המאה הי"ז חי בירושלים אשכנזי בשם ר' משה בקי (מהריט"ץ החדשות, סי' עג).

⁴⁴³³ קויפמאנן, בק, עמ' 142. מוכרים שני חכמים נוספים שנקראו ר' שמשון באקי. האחד נפטר בשנת תנ"א, והשני היה נכדו (גירונדיניפי, איטליה, עמ' 321). אולי היו צאצאיו של הנ"ל.

⁴⁴³⁴ קויפמאנן, בק, עמ' 144-147.

⁴⁴³⁵ תשבי, רמ"ק, עמ' קכא; תשבי, העימות, עמ' 8-9; אידל, איטליה בצפת, עמ' 254-255.

⁴⁴³⁶ קויפמאנן, בק, עמ' 145-146.

⁴⁴³⁷ שם, עמ' 143-144.

⁴⁴³⁸ ראה: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 210.

⁴⁴³⁹ ראה: שלום, שטר, עמ' 155; אביב"י, קבלת האר"י, א, עמ' 260-261.

Safed`s Sages
Between 1540-1615,
Their Religious and
Social Status

Thesis submitted for the degree of

"Doctor of Philosophy"

By

Eyal Davidson

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

December 2009

Part II: Appendix